

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

АБЫЛАЙ ХАН АТЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР
ЖӘНЕ ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ УНИВЕРСИТЕТІ
ХАБАРШЫСЫ
«ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ» СЕРИЯСЫ

ИЗВЕСТИЯ
КАЗАХСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И
МИРОВЫХ ЯЗЫКОВ ИМЕНИ АБЫЛАЙ ХАНА

СЕРИЯ «ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ»

BULLETIN
OF ABLAI KHAN KAZAKH UNIVERSITY OF
INTERNATIONAL RELATIONS AND
WORLD LANGUAGES

SERIES “PHILOLOGICAL SCIENCES”

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

1 (76) 2025

АБЫЛАЙ ХАН АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖӘНЕ
ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ УНИВЕРСИТЕТІ

КАЗАХСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И
МИРОВЫХ ЯЗЫКОВ ИМЕНИ АБЫЛАЙ ХАНА

KAZAKH ABLAI KHAN UNIVERSITY OF INTERNATIONAL RELATIONS AND
WORLD LANGUAGES

1 (76) 2025

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ

ХАБАРШЫСЫ

“ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы

ИЗВЕСТИЯ

КазУМОиМЯ имени Абылай хана
серия “ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ”

BULLETIN

of Ablai Khan KazUIRandWL
Series “PHILOLOGICAL SCIENCES”

Алматы
«Полилингва» баспасы
2025

© “Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті” Акционерлік қоғамының, “Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы-Известия” ғылыми журналының “Филология ғылымдары” сериясы таралымы, Қазақстан Республикасының Инвестициялар мен даму жөніндегі министрліктің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде тіркелген. Алғашқы есепке қою кезіндегі нөмірі мен мерзімі № 674, 18.05.1999 ж. Тіркелу куәлігі 10.04.2015 жылғы № 15194-Ж.

Бас редактор

Қурманбаева Д.Т., PhD, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0009-0001-1789-5504>

Жауапты редактор

Кәрібаева Б.Е., PhD, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0003-3970-1560>

Редакция алқасының мүшелері

Құнанбаева С.С., филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА-ның академигі, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0003-4643-4069>

Загидуллина А.А., филология ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0001-8221-8932>

Мизамхан Б.С., филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0001-5581-7147>

Сәтенова С.К., филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0002-5959-6887>

Дүйсекова К.К., филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0001-9230-3348>

Темірболат А.Б., филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0009-0004-2946-2046>

Мирзоева Л.Ю., филология ғылымдарының докторы, профессор, СДУ Университеті, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0003-4174-9897>

Орлова Н.В., филология ғылымдарының докторы, профессор, Ф.М. Достоевский атындағы ОмМУ, Омск, Ресей <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=7102251366>

Карасик В.И., филология ғылымдарының докторы, профессор, А.С. Пушкин атындағы орыс тілі мемлекеттік институты, Мәскеу, Ресей <https://orcid.org/0000-0001-8306-5317>

Энгберг Ян, PhD, профессор, Орхусс университеті, Орхус, Дания <https://orcid.org/0000-0003-0660-7260>

Оулдфильд Анна, PhD, профессор, Костол-Каролина, Калифорния, АҚШ <https://orcid.org/0000-0002-9461-2002>

Шығарушы редактор

Амангожаева Е.Б., жетекші маман, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘнеӘТУ, Алматы, Қазақстан

© Научный журнал “Хабаршысы-Известия” КазУМОиМЯ имени Абылай хана серия “Филологические науки” Акционерного общества “Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана” зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан. Номер и дата первичной постановки на учет №674, 18.05.1999г. Регистрационное свидетельство № 15194-Ж от 10.04.2015 г.

Главный редактор

Курманбаева Д.Т., PhD, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан <https://orcid.org/0009-0001-1789-5504>

Ответственный редактор

Карибаева Б.Е., PhD, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан <https://orcid.org/0000-0003-3970-1560>

Члены редакционной коллегии

Кунанбаева С.С., доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, Алматы, Казахстан <https://orcid.org/0000-0003-4643-4069>

Загидуллина А.А., доктор филологических наук, профессор КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан <https://orcid.org/0000-0001-8221-8932>

Мизамхан Б., кандидат филологических наук, доцент КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан <https://orcid.org/0000-0001-5581-7147>

Сатенова С.К., доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им. Гумилева, Астана, Казахстан <https://orcid.org/0000-0002-5959-6887>

Дуйсекова К.К., доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им. Гумилева, Астана, Казахстан <https://orcid.org/0000-0001-9230-3348>

Темирболат А.Б., доктор филологических наук, профессор, КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан <https://orcid.org/0009-0004-2946-2046>

Мирзоева Л.Ю., доктор филологических наук, профессор, Университет СДУ, Алматы, Казахстан <https://orcid.org/0000-0003-4174-9897>

Орлова Н.В., доктор филологических наук, профессор, ОмГУ им. Ф.М. Достоевского, Омск, Россия <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=7102251366>

Карасик В.И., доктор филологических наук, профессор, Государственный институт русского языка им. А.С. Пушкина, Москва, Россия <https://orcid.org/0000-0001-8306-5317>

Энгберг Ян, PhD, профессор, Орхусский университет, Орхус, Дания <https://orcid.org/0000-0003-0660-7260>

Оулдфильд Анна, PhD, профессор, Костол-Каролина, Калифорния, США <https://orcid.org/0000-0002-9461-2002>

Выпускающий редактор

Амангожаева Е.Б., ведущий специалист КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

© Scientific Journal “Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages”. Series “Philological Sciences” of JSC “Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages” is registered in the Communication, Informatization and Information Committee of the Ministry on Investment and Development, Republic of Kazakhstan. Number and date of first registration №674, from 18.05.1999. Certificate N 15194 – G, 10.04.2015.

Editor-in-Chief

Kurmanbayeva D.T., PhD, KazUIR & WL named after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0009-0001-1789-5504>

Executive Editor

Karibayeva B.E., PhD, KazUIR & WL named after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0003-3970-1560>

Editorial board members

Kunanbayeva S.S., Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the RK, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0003-4643-4069>

Zagidullina A.A., Doctor of Philological Sciences, Professor, KazUIR & WL named after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0001-8221-8932>

Mizamkhan B., Candidate of Philological Sciences, KazUIR & WL named after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0001-5581-7147>

Satenova S.K., Doctor of Philological Sciences, Professor, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0002-5959-6887>

Duysekova K.K., Doctor of Philological Sciences, Professor, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0001-9230-3348>

Temirbolat A.B., Doctor of Philological Sciences, Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0009-0004-2946-2046>

Mirzoyeva L.Yu., Doctor of Philological Sciences, Professor, SDU University, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0003-4174-9897>

Orlova N.V., Doctor of Philological Sciences, Professor, Dostoevsky Omsk State University, Omsk, Russia <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=7102251366>

Karasik V.I., Doctor of Philological Sciences, Professor, Pushkin State Russian Language Institute, Moscow, Russia <https://orcid.org/0000-0001-8306-5317>

Jan Engberg, PhD, Professor, Aarhus University, Aarhus, Denmark <https://orcid.org/0000-0003-0660-7260>

Anna Oldfield, PhD, Professor, Costol-Carolina, California, USA <https://orcid.org/0000-0002-9461-2002>

Commissioning Editor

Amangozhaeva E.B., leading specialist of KazUIR & WL named after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan

МАЗМҰНЫ. СОДЕРЖАНИЕ. CONTENTS.

1 Бөлім. ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Раздел 1. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Part 1. CURRENT ISSUES OF LINGUISTIC RESEARCH

Акегожаева Р., Мурзинова А. Скриптонимдердің лингво-семантикалық ерекшеліктері (ұлттық ойын атаулары негізінде)	13-29
Акегожаева Р., Мурзинова А. Лингво-семантические особенности скриптонимов (на основе названий национальных игр)	13-29
Akegozhayeva R., Murzinova A. Linguistic and semantic features of scriptonyms (based on the names of national games)	13-29
Anafinova M.L., Zhanzhigitov S.Zh., Bulegenova I.B., Ormanova A.B. The contemporary Kazakh terminology: examining interference patterns	30-43
Анафинова М.Л., Жанжигитов С.Ж., Булегенова И.Б., Орманова А.Б. Заманауи қазақ терминология: интерференция үлгілерін талдау	30-43
Анафинова М.Л., Жанжигитов С.Ж., Булегенова И.Б., Орманова А.Б. Современная казахская терминология: изучение шаблонов интерференции	30-43
Аязбаева Ә. М., Алдабердіқызы А., Есенова Н. Б., Верба Е. А. Бір буынды түбір-негіздердің етістік-есім омонимиясы	44-55
Аязбаева А. М., Алдабердіқызы А., Есенова Н. Б., Верба Е. А. Глагольно-именная омонимия односложных корней основ	44-55
Ayazbayeva A. M., Aldaberdikyzy A., Yesenova N. B., Verba Ye. A. Verbal-nominal homonymy of one root morpheme bases	44-55
Bahşiyeva Ü. N.Gencevi`nin “Hüsrev İle Şirin” şiirinde türk destan geleneğinin yansımasi	56-66
Бахшиева Ү. Низами Гәнжауидің «Хосров пен Шырын» поэмасындағы түрік эпикалық дәстүрінің көріністері	56-66
Bahşiyeva Ü. Manifestations of the Turkish epic tradition in N. Ganjavi’s poem «Khosrov and Shirin»	56-66
Байшукурова Г.Ж., Иргебаева А.Б., Аитова Н.Н., Тилеужанова Г.Т. Этнонимы в составе русских и казахских фразеологизмов	67-82
Байшукурова Г.Ж., Иргебаева А.Б., Аитова Н.Н., Тилеужанова Г.Т. Орыс және қазақ фразеологизмдерінің құрамындағы этнонимдер	67-82

Baishukurova G.Zh., Irgebayeva A.B., Aitova N.N., Tileuzhanova G.T. Ethnonyms in the composition of Russian and Kazakh idioms	67-82
Baikadam A., Konyratbayeva Zh.M. Formation of phraseological units with the component <i>бас / head</i> in dictionaries of different-structure languages (based on the material of Kazakh and English)	83-93
Байқадам А., Қоныратбаева Ж.М. Әртіптес тілдердегі <i>бас / head</i> сыңарлы соматикалық фразеологизмдердің сөздіктерде түзілуі (қазақ және ағылшын материалдары негізінде)	83-93
Байқадам А., Коныратбаева Ж.М. Формирование фразеологизмов компонента <i>бас / head</i> в словарях разноструктурных языков (на основе казахских и английских материалов)	83-93
Ерназарова З.Ш., Ерназарова Г.Ш. «Деп» көмекші етістікті синтаксистік құрылымдарды когнитивті-семантикалық талдау	94-109
Ерназарова З.Ш., Ерназарова Г.Ш. Когнитивно-семантический анализ синтаксических структур с вспомогательным глаголом «деп»	94-109
Yernazarova Z.Sh., Yernazarova G.Sh. Cognitive-Semantic analysis of syntactic structures with the auxiliary verb “dep”	94-109
Илиуф Х.Ш., Солтанбекова О.Т. Казакско-русский словарь 1925 года (Qazaqşa-Orısşa Tilmaş): лексикографический анализ	110-133
Илиуф Х.-М. Ш., Солтанбекова О. Т. Қазақша-орысша сөздік. 1925 ж. (Қазақша-Орысша Тілмаш): лексикографиялық талдау	110-133
Илиуф Н.-М. Ш., Солтанбекова О. Т. The Kazakh-Russian dictionary (Qazaqşa-Orısşa Tilmaş): lexicographic analysis	110-133
Жетесова Ж.А., Исакова С.С. Жануарлар туралы ертегілер мәтініндегі коммуникативтік стратегиялар	134-145
Жетесова Ж.А., Исакова С.С. Коммуникативные стратегии в тексте сказок о животных	134-145
Zhetesova Zh.A., Issakova S.S. Communicative strategies in the text of fairy tales about animals	134-145
Жиренов С.А., Кенжебаева У.Е. Тілдік қолданыстағы «мінәжат» концептісінің рухани аксиологиялық бейнесі	146-163
Жиренов С.А., Кенжебаева У.Е. Духовно-аксиологический образ концепта «моление» в языковом применении	146-163
Zhirenov S.A., Kenzhebayeva U.E. Spiritual and axiological image of the concept «prayer» in the language	146-163
Ислам А. Лингвокультурологические особенности современных казахских антропонимов	164-174
Ислам А. Қазіргі қазақ антропонимдерінің лингвомәдени... ерекшеліктері	164-174

Islam A. Linguocultural features of modern Kazakh anthroponyms	164-174
Қарагулова Б.С., Абдирова Ш.Г., Бекниязова Д.Д. Қазіргі қазақ тілінің әлеуметтік стратификациясы жүйесіндегі жастар тілі (сленг)	175-188
Қарагулова Б.С., Абдирова Ш.Г., Бекниязова Д.Д. Молодежный язык в системе социальной стратификации современного казахского языка (сленг)	175-188
Karagulova B.S., Abdirova Sh. G., Beknyazova D.D. Slang in the system of social stratification of the modern Kazakh language	175-188
Kulzhanova B.R., Kashkeyeva A.B. Linguocognitive character of taboo in the turkic-speaking world	189-201
Құлжанова Б.Р., Кашкеева А.Б. Түркі тектес тілдердегі табулардың лингвотанымдық сипаты	189-201
Құлжанова Б.Р., Кашкеева А.Б. Лингвокогнитивный характер табу в тюркоязычном мире	189-201
Қуркимбаева А.М., Базарова Д.А., Алпеисова Б.Т., Қозыхан Г.М. Антропонимдердің желілік маркетинг дискурсындағы қолданысы	202-216
Қуркимбаева А.М., Базарова Д.А., Алпеисова Б.Т., Қозыхан Г.М. Использование антропонимов в дискурсе сетевого маркетинга	202-216
Kurkimbayeva A.M., Bazarova D.A., Alpeissova B.T., Kozykhan G.M. The use of anthroponyms in network marketing discourse	202-216
Қуцанова А.Н., Қушқимбаева А.С. «Қилы Заман» повесіндегі кейіпкерлердің лингвокогнитологиясы	217-229
Қуцанова А.Н., Қушқимбаева А.С. Лингвокогнитология персонажей в повести «Қилы Заман»	217-229
Kuchshanova A.N., Kushkimbayeva A.S. Linguocognitology of characters in the story “Kily Zaman”	217-229
Милованова Н.В. Исследования метеолексик в современной лингвистике: к степени изученности вопроса	230-243
Милованова Н. В. Қазіргі тіл біліміндегі метеолексиканы зерттеу: мәселенің зерттеу дәрежесі	230-243
Milovanova N.V. Studies of meteolexics in modern linguistics: to the degree of study of the issue	230-243
Райхан Б., Бүркітбай Г.Ж., Меллат Д., Адилали Ж. Мәдениетаралық коммуникациядағы гендерлік мәдениет айырмашылықтары (қытай және қазақ тілдері бойынша)	244-264
Райхан Б., Бүркітбай Г.Ж., Меллат Д., Адилали Ж. Краткий обзор гендерно-культурных различий в межкультурной коммуникации (на материале китайского и казахского языков)	244-264

Raykhan B., Burkitbai G.Zh., Mellat D., Adilali Zh. A brief overview of gender cultural differences in intercultural communication (based on Chinese and Kazakh languages)	244-264
Sabirova M.T. Body metaphors in the Chinese language: a cognitive and linguocultural analysis of Guanyongyu	265-276
Сабилова М.Т. Қытай тіліндегі дене метафоралары: Гуаньюньюйлердің когнитивтік және лингвомәдени	265-276
Сабилова М.Т. Телесные метафоры в китайском языке: когнитивный и лингвокультурный анализ Гуаньюньюй	265-276
Снасапова Г.Ж., Нұрсұлтанқызы Ж., Байдаулетова А.Ө., Оралбаева Г.С. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі демонологиялық кейіпкерлердің танымдық сипаты	277-293
Снасапова Г.Ж., Нұрсұлтанқызы Ж., Байдаулетова А.Ө., Оралбаева Г.С. Когнитивный характер демонологических персонажей казахского и английского языков	277-293
Snasapova G.Zh., Nursultankyzy Zh., Bidauletova A.O., Oralbayeva G.S. The cognitive nature of the demonological characters of the Kazakh and English languages	277-293
Slambekova G.B., Sarbassova A.E., Erzhanova G.A. A comparative analysis of English and Kazakh proverbs in cognitive and pragmatic aspects	294-310
Сламбекова Г.Б., Сарбасова А.Е., Ержанова Г.А. Когнитивті және прагматикалық аспектілердегі ағылшын және қазақ мақалдарын салыстырмалы түрде талдау	294-310
Сламбекова Г.Б., Сарбасова А.Е., Ержанова Г.А. Сравнительный анализ английских и казахских пословиц в когнитивном и прагматическом аспектах	294-310
Хабиева А.А., Уәли Н.М. Қазақ тұрақты сөз тіркестерінің мәдени-танымдық мазмұны	311-324
Хабиева А.А., Уәли Н.М. Культурно-познавательное содержание казахских устойчивых выражений	311-324
Khabiyeva A.A., Uali N.M. Cultural and educational content Kazakh stable expressions	311-324
Хусаинова Г.Ж., Тлеубердиев Б.М., Сералиева А.Е., Керимжанова А.С. Фразеологические средства вербализации цвета в казахском, корейском и английском языках: белое и черное	325-340
Хусаинова Г.Ж., Тлеубердиев Б.М., Сералиева А.Е., Керимжанова А.С. Қазақ, корей және ағылшын тілдеріндегі түр-түстердің вербализациялаудың фразеологиялық құралдары: ақ және қара	325-340

Khusainova G.Zh., Tleuberdiev B.M., Seralieva A.E., Kerimzhanova A.S. Phraseological means of color verbalization in Kazakh, Korean and English: white and black	325-340
Шакенова М.Т., Миятбекова З.У., Джилкишиева М.С., Баймаханбетов М.А. Применение методов корпусного анализа при изучении манипулятивного медиадискурса	341-356
Шакенова М.Т., Миятбекова З.У., Джилкишиева М.С., Баймаханбетов М.А. Манипулятивті бақ дискурсын зерттеуде корпустық талдау әдістерін қолдану	341-356
Shakenova M.T., Miyatbekova Z.U., Dzhilkishieva M.S., Baymakhanbetov M.A. Application of corpus analysis methods in studying manipulative media discourse	341-356
Zhorabek Z.ZH., Osphanov Y.T., Konyrova A.T., Shoibekova G.B. The impact of video content on the language of preschool children	357-368
Жорабек З.Ж., Оспанов Е.Т., Конырова А.Т., Шойбекова Г.Б. Мектепке дейінгі бала тіліне видеоконтенттің әсері	357-368
Жорабек З.Ж., Оспанов Е.Т., Конырова А.Т., Шойбекова Г.Б. Влияние видеоконтента на язык дошкольных детей	357-368

2 Бөлім. АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ПРАКТИКАСЫ САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Раздел 2. ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ ПЕРЕВОДА

Part 2. RESEARCHES IN TRANSLATION THEORY AND PRACTICE

Abdullayeva A.A., Ashimkhanova S.A., Koras Hikmet. Translation features of Kazakh paremiological units into Russian and English (on the material of K.Zhumadilov's novel «Daraboz»)	369-380
Абдуллаева А.А., Ашимханова С. А., Корач Хикмет. Қазақ паремиологиялық бірліктерін орыс және ағылшын тілдеріне аудару ерекшеліктері (К. Жұмаділовтың «Дарабоз» роман негізінде)	369-380
Абдуллаева А.А., Ашимханова С. А., Корач Хикмет. Особенности перевода казахских паремиологических единиц на русский и английский языки (на материале романа К.Жумадилова «Дарабоз»)	369-380
Адаева Е.С., Дәуренбекова Л.Н., Тусупова Г.Б. А.Байтұрсыновтың Пушкин поэзиясындағы мәдени лексиканы аудару стратегиялары	381-396
Адаева Е.С., Дауренбекова Л.Н., Тусупова Г.Б. Стратегии А. Байтұрсынова по переводу культурной лексики в поэзии Пушкина	381-396

Adayeva Y.S., Daurenbekova L.N., Tussupova G.B. A. Baitysynov's strategies for translating cultural lexicon in Pushkin's poetry	381-396
Әуел Е. Применения стратегий синхронного перевода: особенности восприятия и речевого производства	397-414
Әуел Е. Ауызша аударма стратегияларын қолдану: қабылдау және сөйлеу өндірісінің ерекшеліктері	397-414
Auyel Y. Applications of simultaneous interpretation strategies: features of perception and speech production	397-414
Жумабекова А.К. Переводческие ошибки как критерий анализа качества перевода	415-432
Жұмабекова А.Қ. Аударма сапасын талдау критерий ретіндегі аударма қателері	415-432
Zhumabekova A.K. Translation errors as a criterion for translation quality analysis	415-432
Smagulova A.S., Muratbek N.M., Rakhimbaeva R.M. The impact of artificial intelligence on translation: current state and future prospects	433-446
Смагулова А.С., Мұратбек Н.Д., Рахимбаева Р.М. Жасанды интеллекттің аудармаға әсері: қазіргі жағдайы және болашағы	433-446
Смагулова А.С., Мұратбек Н.Д., Рахимбаева Р.М. Влияние искусственного интеллекта на перевод: текущее состояние и перспективы	433-446

3 Бөлім. ШЕТ ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Раздел 3. НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Part 3. SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ISSUES OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Koitasova G.A., Orazbayeva A.S. Case study in foreign language teaching as an interactive method of forming communicative skills	447-462
Койтасова Г.А., Оразбаева А.С. Шет тілін оқытуда кейс-стади коммуникативтік дағдыны қалыптастырушы интерактивті әдіс ретінде	447-462
Койтасова Г.А., Оразбаева А.С. Кейс-Стади в обучении иностранному языку как интерактивный метод формирования коммуникативных навыков	447-462
Muratova Zh.M., Parmanova A.B., Aitbay A.Zh. Contemporary foreign-language higher education: the formation of professionally-oriented competence	463-477
Муратова Ж.М., Парманова А.Б., Айтбай А.Ж. Қазіргі заманғы шет тілді жоғары білім: кәсіби-бағытталған құзыреттілікті қалыптастыру	463-477

Муратова Ж.М., Парманова А.Б., Айтбай А.Ж.
Современное иноязычное высшее образование: формирование профессионально-ориентированной компетенции463-477

4 Бөлім. ӘДЕБИЕТТАНУ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ
Раздел 4. ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ: ТРАДИЦИЯ И
СОВРЕМЕННОСТЬ

Part 4. LITERARY STUDIES: TRADITION AND MODERNITY

Аманғазықызы М., Оразбек М.С. Қалалық прозадағы кейіпкерлер типологиясы478-494
Аманғазықызы М., Оразбек М.С. Типология персонажей в городской прозе478-494
Amangazykyzy M., Orazbek M.S. Typology of characters in urban prose478-494
Vassilyeva Y.Y., Karibayeva B.E., Dzhusakina Sh.K., Zagidullina A.A. The image of the half-snake character in British and Kazakh folktales495-507
Васильева Е.Я., Карибаева Б.Е., Джусакинова Ш.К., Загидуллина А.А. Британ және қазақ ертегілеріндегі жартылай жылан кейіпкер бейнесі495-507
Васильева Е.Я., Карибаева Б.Е., Джусакинова Ш.К., Загидуллина А.А. Образ персонажа-полумей в британских и казахских сказках495-507
Gabdrahman T.S. Forensic style and terms in the detective genre508-518
Ғабдрахман Т.С. Детектив жанрындағы криминалистіктік стиль мен терминдер508-518
Ғабрахман Т.С. Криминалистический стиль и термины в детективном жанре508-518
Мырзабекова А.К. Критерии разграничения драматургических жанровых форм в пьесе М. Ауэзова «Енлик – Кебек»519-527
Мырзабекова А.К. М.Әуезовтің «Еңлік – Кебек» пьесасындағы драматургиялық жанр формаларын дифференциялау критерийлері519-527
Murzabekova A.K. Criteria for differentiation of dramaturgic genre forms in M. Auezov's play "Enlik – Kebek"519-527
Sylam D., Akhmetbek G. Old And new cultural confidence and the reconstruction of traditional culture before and after the May Fourth movement in China528-542
Сылам Д., Ахметбек Г. Ескі және жаңа мәдени сенімділік және қытайдағы төртінші мамыр қозғалысына дейін және одан кейінгі дәстүрлі мәдениетті қалпына келтіру528-542

Сылам Д., Ахметбек Г. Старая и новая культурная уверенность и реконструкция традиционной культуры до и после движения четвертого мая в Китае	528-542
Yengsebay G.Ye., Izgereyeva D. Zh., Mezgilbayeva Z.M. Experience of using psychological and linguocultural knowledge in the analysis of literary text (on the example of "The Singing Stones" by A.Zh. Zhaksylykov)	543-554
Еңсебай Г.Е., Изгереева Д. Ж., Мезгілбаева З. М. Көркем мәтінді талдауда психологиялық және лингвомәдени білімді қолдану тәжірибесі (А.Ж. Жақсылықовтың «Поющие Камни» кітабы негізінде)	543-554
Еңсебай Г.Е., Изгереева Д. Ж., Мезгильбаева З. М. Опыт использования психологических и лингвокультурологических знаний в анализе художественного текста (на примере книги А.Ж. Жаксылыкова «Поющие Камни»)	543-554

1 Бөлім.
ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Раздел 1.
**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЙ**

Part 1.
CURRENT ISSUES OF LINGUISTIC RESEARCH

ӨОЖ 81.33

ҒТАХР 16.21.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.001>

**СКРИПТОНИМДЕРДІҢ ЛИНГВО-СЕМАНТИКАЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (ҰЛТТЫҚ ОЙЫН АТАУЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)**

***Акегожаева Р.¹, Мурзинова А.²**

***^{1,2} Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан**

Аңдатпа. Мақалада ұлттық ойындарға қатысты сакралды тілдік бірліктер ұйытқы болған екінші мағыналы скриптонимдердің лингво-семантикалық ерекшеліктері талқыланады. Әлеуметтік маңызы бар феномен ретінде ойын мен ғұрыптық рәсімдердің өзара байланысы, ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталды. Осыған қатысты тілші, этнограф ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып, халықтың рухани және шығармашылық салаларының барлығын қамтитын ұлттық ойындарды ғұрыптық рәсімдермен бір деңгейде қарастырдық.

Күні бүгінге дейін этнограф, мәдениеттанушы, тілші ғалымдардың тарапынан ұлттық ойындар мен ғұрыптық рәсімдер, олардың өзара байланысы жан-жақты зерттеліп келеді. Алайда ұлттық бірегейлігімізді, рухани-мәдени болмысымыз бен құндылықтарымыздың көзі ғұрыптық рәсімдер мен салт-дәстүрлеріміздің, меркелер мен ойындарымызды тасымалдаушы, ұлттық жадымызды жаңғыртушы мәдени мәтіндерге байланысты қалыптасып, екінші мағынаға ие болған тілдік қолданыстар («скриптонимдер») зерттеу нысанына алынбай келеді.

Осыған орай, ұлттық ойындарды халықтың сан ғасырлық тәжірибесінің айғағы, негізгі құндылықтарымызды сақтаушы және тасымалдаушы қор, кодтық элементтері бар мәдени мәтін деп қарастырып, олардың тілімізде қалыптасқан сакралды-символдық кодты бірліктерге, соның ішінде акционалды, заттық, вербалды, темпоралдық кодты скриптонимдерге

ұйытқы болатыны анықталды. Сонымен қатар зерттеу барысында ұлттық ойындардың негізінде қалыптасқан екінші мәнді скриптонимдердің өзінің «табиғи» прототипімен мағынасы ұқсас болатыны анықталды. Мақалада ұлттық ойындарға қатысты, екіншілік мағынаға ие болған тілдік қолданыстарға сипаттамалық, этимологиялық талдау, мәліметтерге концептуалды және лингвомәдени түсінік беру әдістері қолданылады. Ұсынылған теориялық тұжырымдар қазақтың салт-дәстүрлері, дәстүрлі атаулары туралы жазылған еңбектерден, көркем шығармалар мен бұқаралық ақпарат құралдарынан алынған мысалдармен дәйектелді.

Тірек сөздер: ұлттық ойындар, скриптонимдер, ғұрыптық рәсімдер, сакралдану, екіншілік мағына, акционалды код, мәдениет, семантика

Кіріспе

Ұлттық ойындар – дәстүрлі мәдениетіміздің бір бөлшегі ретінде халқымыздың сан ғасырлық тәжірибесін, ұжымдық санасы мен негізгі құндылықтарын сақтау және тасымалдаудың негізгі құралдарының бірі. Ол әр халықтың мәдени, тарихи-әлеуметтік дамуының куәсі ретінде, адам өмірінің барлық саласымен, атап айтқанда, салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарымыз, түрлі ойын-сауық мерекелерімізбен тығыз байланысты.

Дегенмен, бүгінде жаһандық өзгерістердің әсерінен халқымыздың дүниетанымы мен этномәдени құндылықтарынан хабар беретін ұлттық ойындарымыз өткеннің еншісінде қалып, ұмыт болып бара жатыр. Осы орайда К.С.Матыжанов «қазіргі кезде ойын әлеуметтік-мәдени жағдайды, қарым-қатынас пен құндылықтар жүйесін, постмодерн дәуіріндегі адам санасындағы өзгерістерді көрсете отырып, дәстүрлі этномәдени тұғырынан ауытқып, космополиттік бағдарсыздыққа, жасандылыққа ойысып барады» деген пікірін алға тартып, бұның бәрі «ойын мәдениетінің түбегейлі өзгеріске ұшырап, тіпті, дағдарысқа ұласып келе жатқандығын көрсетеді» [1, 19 б.] дейді.

Алайда ұлттық ойындарды мүлдем ұмытылып жойылып кетті деп айта алмаймыз, бүгінде тілімізде кейбір ұмыт болған немесе белгілі бір дәстүрлі ойын-сауық мерекелерінде ғана ойналатын ойындарға қатысты лингвомәдени кодтар сақталып қалды.

Бұндай кодтар өзінің алғашқы денотаттық мағынасынан алыстап, екіншілік сакралды-символдық мағынаға ие болған. Біз бұл тілдік бірліктерді осы салада зерттеу жүргізген ғалымдардың (О.И. Быкова, М.В. Хорохордина) пікірлеріне сүйеніп, «скриптонимдер» деп танимыз.

Осы орайда ойындарға қатысты терминологияны, соның ішінде екінші мағыналы скриптонимдерді зерттеу мәдени жадымызды қайта жаңғыртып, халықтың этнотілдік санасындағы әлемнің тілдік бейнесін ашып, тануға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Мақалада ғұрыптық рәсімдер мен ойындардың өзара ұқсастығы, айырмашылықтары мен байланысын анықтау үшін Й. Хейзинга, К.С.Матыжанов, Ф.Емельянов, Е. В. Фомченко, Л. Гримес, Ю. Лотман, сынды ғалымдардың тұжырымдары теориялық негіз ретінде алынды. «Ғұрыптық рәсімдерге қатысты мәтіндердің сакралдануы», «символдық мағынаға ие болуы», «екіншілік мағына», «акционалды код», «вербалды код», «темпоралдық код», «заттық код», «мәдени скрипт», «скриптоним» терминдерінің мағынасын ашу мақсатында К. Годдарт, А. Вежбицка, Н. Уэли, Г. Смағұлова, А.К. Байбурин, Н.И.Толстой, Ж.М. Юша, Е.А. Богданова, О.И.Быкова мен М.В.Хорохординаның ғылыми пікірлеріне сүйеніп талдау жасалды. Келтірілген тұжырымдарды қазақтың әдет-ғұрыптары мен дәстүрлі атаулары этнографиялық зерттеулер туралы жазылған еңбектерден («Қазақтың дәстүрлі атаулары», «Сөз - сандық: Қазақтың көне сөздері», «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі», «Қазақ әдеби тілінің сөздігі»), С.Жүнісов, Ж. Қорғасбек, Б.Нұржекеев, К. Мұбарактың шығармаларынан және түрлі бұқаралық ақпарат құралдарынан алынған мысалдармен дәйектелді.

Мақалада сипаттамалық, этимологиялық талдау, мәліметтерге концептуалды және лингвомәдени түсінік беру әдістері қолданылады.

Талқылау

Ойын мен ғұрыптық рәсімдер адамзат тарихының ерте заманынан бүгінге дейін қоғаммен біте қайнасып, адамдардың өзін-өзі ұстау мінез-құлқының шартты ережесі ретінде жалғасын тауып келе жатыр. Этнография, философия, мәдениеттану, әлеуметтану секілді ғылымдар осы екі ұғымның өзара байланысы қандай, ғұрыптық рәсім ойынның қалыптасуына негіз болды ма, әлде ойын ғұрыптық рәсімдердің бастауы ма деген мәселенің төңірегінде екіұшты пікір ұсынады. Бірінші пікірді жақтаушылар пұтқа табыну рәсімдері ойын мәдениетінің қалыптасып дамуына негіз болды дейді. Алайда, А.Байбуриннің пікірінше, «ойын белгілі бір оқиғаларға еліктеу ретінде пайда болып, кейін сакралдық мәнге ие болған». Дегенмен ғалым ойындардың пайда болу көзі ретінде жалғыз ғұрыптық рәсімдерді қарастыруға болмайды дейді [2, 20 б.]. К.С. Матыжанов та ойындар ерте замандарда «ғұрыптық кешеннің құрамдас бөлігі болған» деген пікірді алға тартады. Мәселен өткен замандағы «Қалтырауық қара кемпір», «Ақ боран», «Қол тұзақ» ойындарындағы талас тартыс «қыс пен жаздың, ескі мен жаңаның, кәрі мен жастың арасындағы күресті бейнелейді» дейді [1, 18 б.].

Ерте замандағы адамдардың санасында ойындар мен діни рәсімдер өзара байланыста дамыды. Ғұрыптық рәсімдер ойынның алғашқы түрі болды. Ойындар мен ғұрыптық рәсімдер адамдардың дүниетанымындағы көптеген мәселелердің шешімін табуға жол ашты. Уақыт өте келе ойынның құрамындағы ым-ишаралар мен сөздердің, қимыл-қозғалыстардың,

әуендердің сакралды, рәсімдік мәні көмескіленді. Ф.Г. Емельяновтың пікірінше, діни рәсімдерді орындау мақсатында киілген бетперделер мен киімдер бертін келе карнавал ойынының қалыптасуына негіз болса, сакралды таяқшалар мен сүйектер арқылы болашақты болжау құмар ойындардың пайда болуына түрткі болды [3, 49 б.].

Ф.Г. Емельянов ойын мен ғұрыптық рәсімдердің өзара айырмашылығы бар екенін алға тартады:

1) Ғұрыптық рәсімдердің орындалуы үшін көрермендердің болуы маңызды емес;

2) Ғұрыптық рәсімді орындау барысында барлық кезеңінің сақталуы міндетті болса, ойында таңдау еркіндігі бар;

3) Ойынның қатысушысы кез келген уақытта өз қалауымен ойыннан шыға алса, ғұрыптық рәсімде мұндай мүмкіндік берілмейді [4, 50].

Дегенмен ғұрыптық рәсімдер мен ойындардың белгілі бір сценарийге құрылуы, іс-әрекеттердің реттілігі, оқиғалардың қайталануы, белгілі бір ережелердің болуы секілді ортақ белгілері олардың өзара байланысына айғақ бола алады. Е.В. Фомченконың пікірінше, алғашында ғұрыптық рәсімдер адамдардың табиғатқа деген көзқарасын, әлеуметтік тәжірибесін жеткізудің механизмі болды. «Магиялық қызметінен ажырап, күнделікті қайталанып отырғандықтан сахналық ойын формасына ауысқан». Сонымен қатар ғалым ғұрыптық рәсімдердің басым бөлігі бізге мазмұны жағынан миф ретінде, сыртқы формасы жағынан ойын ретінде көрінеді. Ал «ойын өткен уақыттың шындығын бүгінгі күннің жағдайына тасымалдайды» [4, 139 б.] дейді. Ғұрыптық рәсімдерді зерттеуші Л. Гримес осы екі ұғымның арасындағы байланыс туралы ғұрыптық рәсім ойынға ұқсайды, себебі, екеуінде де ережелер мен кеңістікке қатысты шектеулер бар. Дегенмен «ғұрыптық рәсімдер ойын емес, себебі ойында бәсекелестік, сәйкесінше жеңіске жеткендер мен жеңілгендер болады» деген пікір білдіреді [5, 210 б.]. Бұл пікірден ойындағы рәсімдік (белгілі бір әрекеттердің реттілігі), ал рәсімдегі ойын элементтерін (кейбір әрекеттер жасанды түрде ойнатылады) жоққа шығара алмайтынымызды көреміз. Осы себепті де белгілі бір халықтың тарихымен және мәдениетімен байланысты рәсімдік сипаты бар ұлттық ойындары мен оларға қатысты лингвомәдени тілдік бірліктер жеке зерттеу нысанына алынуы қажет деп санаймыз. Тіл мен жадтың байланысын зерттеген Ю. Лотман қандай да бір тарихи-мәдени жағдай белгілі бір категориямен теңестірілуі үшін алдымен тілде көрініс табады, содан кейін ғана мәдениеттің бір элементі ретінде танылып, ұжымдық жадқа жазылады. Ал бұл ақпарат бір тілден екінші тілге аударма жасаған секілді, ұжымдық жадтан мәдениет тіліне (language of culture) ауысады дейді [6]. Осы тұрғыдан алғанда ұлттық ойындар мен оған қатысты лингвомәдени бірліктер халықтың тарихи кезеңіндегі дүниетанымы, этномәдени түсінігінен хабар беретін мәдени мәтін бола алады.

Ал осы мәдени мәтін коннективті құрылым ретінде өткен мен бүгінді байланыстырып, тірі жадты қалыптастырып, онда негізгі тәжірибелер мен естеліктерді сақтап отырады. Нәтижесінде осы символдық мәнге ие болған ритуалға (соның ішінде рәсімдік сипаты бар ойындарға – авт.) қатысты тілдік бірліктер уақыт талабына сай жаңа пайда болған құбылыстар мен заттарды атау үшін қолданыла алады. Ағылшын тілді еңбектерде бұл құбылысты *семантикалық ауысу, семантикалық өзгеру, семантикалық деривация (semantic shift, semantic change, semantic derivation)* терминдерінің аясында қарастырады. Дегенмен бұл еңбектерде тек күнделікті қолданыстағы сөздердің мағыналық ауысуы (mouse сөзінің тышқан деген жануардың атауынан ұқсастығының негізінде компьютердің құрылғысының атауы үшін қолданылуы) ғұрыптық рәсімдерге қатысты тілдік бірліктердің екінші мағынаға ие болуы, қолданылуы мәселесі назардан тыс қалады.

Ал ғұрыптық рәсімдер мен оларға қатысты тілдік бірліктерді жеке зерттеу нысанына алған О.Быкова ғұрыптық рәсімдерге қатысты тілдік бірліктерде семантикалық ауысуға ұшырап, екінші мағынаға ие болады деген пікір білдіреді. Нәтижесінде «ғұрыптық рәсімдердің негізінде қалыптасып, екінші мағынаға ие болған тілдік бірліктерді скриптонимдер» деп атайды [7, 210]. Бұған дейін ғылымда *скриптоним* термин ретінде қолданыста болмағанымен, К. Годдард *мәдени скрипт* теориясын зерттеді. К. Годдард түсінігінше, *мәдени скрипт* – белгілі бір мәдениетте қабылданған, адамдарға қалай сөйлеу, әрекет ету керектігін нұсқайтын жасырын мәдени қағидаттар [8]. Ғалымның осы идеясын дамытқан А. Вежбицка бізге жат мәдениетке тән сөйлеу үлгісін түсіну үшін оларды тиісті мәдени контексте «естуге» ұмтылуымыз керек. Яғни олардың негізіндегі мәдени скриптерді түсінуге тырысуымыз қажет, сонда ғана мәдениетаралық коммуникация сәтті орын алады деген пікір білдіреді [8]. Ал неміс ғалымы М.В.Хорохордина «ғұрыптық рәсім адам мен қоғам өмірінің барлық жағын қамтиды, сондықтан ғұрыптық рәсім деп қандай да бір қоғамдағы моральдық қағидалармен, өзін-өзі ұстау ережелерімен, құндылықтармен қабылданған салт-дәстүрлер мен мерекелерді, сонымен қатар басқа да жиі қайталанатын әрекеттерді» деп таниды. Осы тұрғыдан алғанда ғұрыптық рәсімдер мен оларға қатысты тілдік бірліктерді К. Годдарт және А.Вежбицка еңбектеріндегі мәдени скриптердің негізгі көзі ретінде қарастыра аламыз. Себебі ғұрыптық рәсімдер ұйытқы болған скриптонимдерде белгілі бір лингвомәдени қоғамның ойлау, шындықты категориялау, концептуалдау ерекшелігі көрініс табады [9]. М.В.Хорохордина өз көзқарасын келесідей мысалдармен дәйектейді: «auskehren <..> сыпыру. Кейіннен «Kehr aus!» бұйрықты формасы қандай да бір мерекедегі сәнді, етегі ұзын көйлектермен еденді сыпырып кететін «соңғы биді» (die Tänzerinnen des letzten Tanzes gewissermaßen mit ihren (langen) Kleidern den Tanzboden auskehren) атаған. Кейін бұл ұғым қонақтан соңғы болып кететін адамдарға қатысты қолданылған» [9, 84 б.].

Ал қазақ ғалымдарының арасында скриптоним ұғымы термин ретінде қолданылмағанымен, сөздердің екіншілік, жаңа мағынаға ие болу үрдісіне қатысты пікірлер кездеседі. Мәселен, Н. Уәли өзінің сөз мәдениетіне қатысты еңбегінде кейде тарихи-археологиялық деректер үнсіз қалған тұста сөздер сөйлейді деп тұжырымдап, сауын айту рәсімінің (Н.Уәли ритуал деп қолданады) бүгінде хабар айту мағынасына ие болып, қоғамдық термин қызметінде жұмсалғанын айтады [10]. Ғалымның пікірінше, бұндай сөздердің мағынасын түсіну үшін сөз тарихынан құлағдар болуы керек. Г.Смағұлова да өз зерттеулерінде скриптоним терминін қолданбағанымен, ғұрыптық рәсімдерге қатысты тілдік бірліктердің екінші мағынаға ие болуы жөнінде пікір білдіреді. Ғалым екінші мағынаның пайда болуын тілдің лингвокреативтілік қызметімен байланыстырады. Тілдік бірлікке (Г.Смағұлова зерттеуінде этнофразеологизм) қосымша мағына үстеліп, жаңа сипат алатынын айтып, тұсау кесер рәсіміне қатысты қалыптасқан «тұсаукесер» тілдік бірлігінің ұқсас ситуация негізінде қайта жаңғырғанын және оның таныстырылым мағынасында жұмсалатынын түсіндіреді [11]. Яғни тарихи-мәдени және әлеуметтік даму барысындағы өзгерістер құндылықтарды басқа қырынан қарастырып, лингвомәдени ремаларды жаңғыртады дейді.

Біз ғалымдардың пікірін қуаттай отырып, ғұрыптық рәсімдердің қатарында халықтың рухани және шығармашылық салаларының барлығын қамтитын ұлттық ойындарды да қарастырамыз. Әр халықтың тарихымен біте қайнасып, ертеден келе жатқан ұлттық ойындар да жоғарыда Ю.Лотман [6] айтқан ұжымдық жадтың бір бөлігі болып, мәдени мәтін ретінде «коннективті құрылым» ретінде өткен мен бүгінді байланыстырушы қызмет атқара алады. Сәйкесінше тілдің дамуы барысында пайда болған жаңа ұғымдар мен түсініктерді атау үшін екіншілік мағынада қолдана алады. Сакралды ойын контексіне енген заттар мен қандай да бір құбылыстар, кейбір вербалды мәтіндер қосымша символдық, аксиологиялық реңк үстейтін екінші мағынаға ие болады.

Н.И. Толстой дәстүрлі ғұрыптық рәсімдерді түрлі кодтық элементтері бар мәдени мәтін деп, онда бірнеше лингвомәдени кодтарды ажыратуға болады деген пікірді алға тартады. «Акционалдық (ғұрып – белгілі бір реттіліктен тұратын рәсімдер жүйесі), нақты немесе заттық (ғұрыптың барысында кейбір тұрмыстық заттармен немесе арнайы дайындалған рәсімдік құралдармен әрекеттер жасалады), вербалды (рәсімдерді орындау кезінде тілектер, баталар, дұғалар айтылады), тұлғалық (ғұрыптық рәсімдерді белгілі бір адамдар тобы орындайды), локативті (іс-әрекеттер ішкі немесе сыртқы кеңістікте іске асырылады), темпоралдық (іс-әрекеттер жылдың, айдың, күннің белгілі бір мерзімінде немесе қандай да бір отбасылық немесе әлеуметтік оқиғадан кейін орындалады), музыкалық (арнайы сүйемелдеуші әуендер болады), бейнелеуіштік (ғұрыптық заттарда, тағамда, киімде арнайы бейнелеуіш таңбалар болады)» [12, 148 б.].

Біз өз жұмысымызда қазақ тілінде ұлттық ойындарға қатысты қалыптасып, екіншілік мағынада қолданылған тілдік бірліктерге талдау жүргіздік. Соның ішінде Н.И. Толстой классификациясындағы акционалды, заттық, вербалды және темпоралды кодты тілдік бірліктердің (біздің зерттеуімізде – скриптонимдердің) жиі кездесетінін анықтадық.

Нәтижелер

1) Акционалды кодты скриптонимдер. Акционалды код ұғымы әртүрлі физикалық әрекеттердің атауына негізделген тілдік бірліктердің жүйесі. Адамның маңызды әрекеттерінің атауы акционалды кодтың өзегін құрайды. «Акционалды код жеке немесе фразеологизмдердің құрамында кездесетін адамның іс-әрекетін, мінез құлқын, қоршаған ортаға деген қарым-қатынасын сипаттау үшін қолданылатын етістіктер мен етістікті компоненттер» [13, 177 б.]. Сонымен қатар, бұл етістіктер көбінесе ауыспалы мағынада жұмсалады. Сондықтан рәсімдік сипаты бар, ұлттық ойын атауларына негізделіп, белгілі бір әрекетті бейнелейтін әрі екінші мағынаға ие болған тілдік бірліктерді акционалды кодты скриптонимдер деп қарастырамыз.

«*Көкпар тартқандай*». Көкпар – «ұлттық ойындардың бірі. Әуелгі аты «көк бөрі» сөзінен шыққан. Мал баққан көшпелі халықтар үшін өте қауіпті аң – қасқыр (бөрі). Оны соғыш алған жұрт қуанып, өлігін ат үстінде сүйрелеген, бір-бірінен алып қашып, тартып тамашалаған. Кейін бұл дәстүрлі ойынға айналған. Бірақ салтанатты жиындарда қасқыр табыла бермегендіктен, көкпарда қой, ешкі, кейде бұзау да тартатын болған» [14, 231]. Осы ойын барысындағы қасқырды, кейіннен ешкі, серкені тарту іс-әрекеті ойын атауына символдық мән үстеп, екінші мәнді «*талас тартыс*» акционалды кодты скриптонимнің жасалуына ұйытқы болып отыр. Мыс.: 1) Мұнда құда тартар кәдесін сұрай келген әйелдер бастаған топ құдаларға лап қояды да, оларды *көкпар тартқандай* тарта жөнеледі [Құда тартар салты. <https://toibastar.kz/salt/otau/490-da-tartar-salt.html> / 21.01.2025]. Жүкең екеуміз *көкпар тартқандай* таласып отырған секілдіміз [«Алтай асып, Алатауда түлеген» ұл. https://adebiportal.kz/kz/news/view/altai-asy-p-alatauda-tulegen-ul__15278 / 21.01.2025]. Байқағанымыздай, «көкпар тарту» тіркесі тілдік санада ойын туралы фрейм қалыптастырып, екіншілік мағынаға ие «*көкпар тартқандай*» деген тұрақты теңеудің жасалуына ықпал еткен. 2) *Көкпар етіп тартқанда* тағдыр мені, Қайда жүрді қазақтың сан қырлы еді?! [Ниязбек Р. Шығармалары: Өлеңдер / Рафаэль Ниязбек. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2015. 185 б (85 б)]. Бұл мысалдан «*көкпар тарту*» тіркесінің «*сынақ*» мәніндегі скриптонимнің қалыптасуына негіз болғанын көреміз.

«*Білім бәйгесі*», «*Бәйгеге түскендей*». Бәйге – «ұлттық спорт ойыны, қазақ халқының ат жарысы» [14, 90 б.]. Бәйге ойынындағы аттардың біреуінің оза шауып, басқаларының қалып қою көрінісі тілдік санада

«бәйге» – «жарыс» образын қалыптастырып, символдық екіншілік мәнге ие болып тұр. Мыс.: Бұған дейін *бәйгеге түскендей* бағаны бірінен соң бірі қымбаттатқан бекеттер енді біртіндеп оны төмендетіп жатыр [Қазақстанда Аи-92 маркалы жағармай бағасы арзандады. <https://stan.kz/kazakstanda-ai-92-markaly-zhagarmay-baga/> 21.01.2025]. «Balapan» телеарнасы балалар жылы көрерменнің зейінін ашуға бағытталған «*Білім бәйгесі*» зияткерлік телесайысын ұсынады [Білім бәйгесі. <https://balapan.tv/projects/bilim-baigesi/> 21.01.2025]. Бірінші мысалда «*бәйгеге түскендей*» скриптонимі бірінен бірі қалыспау, кезектесу екіншілік мағынасын білдірсе, екінші мысалда «сайыс» мәнінің қалыптасуына түрткі болып тұр.

«*Соқыртеке ойнағандай*». Соқыртеке – ортаға шығып, көзі орамалмен таңылған адам басқаларды қолмен қармалап ұстауға тырысатын ұлттық ойын түрі. «Соқыртеке» ойыны аумағы шектеулі кеңістікте өтеді. Ғұрыптық рәсім құрамындағы «соқыртеке» сөзі көзі жұмылған адам (тұлғалық код) денотаттық мағынасын білдіреді. Ал осы ойын негізінде қалыптасып, екіншілік мағынаға ие болған тілдік бірліктің мағынасы басқа. Мыс.: 1) Қараңғы түссе көше бойында *соқыртеке ойнағандай* күй кешеміз дейді ашынған тұрғындар [«Жас Қанат» ықшам ауданының тұрғындары жолды өздері жөндеуге мәжбүр. <https://astanatv.kz/kz/news/50601/> 21.01.2025]. 2) Өзі де *соқыртеке ойнағандай* қос қолын көкке жайып, ауа қармап қалған азаматтарыңызды олай мойытып, олай қажытпаңыз [Жүнісов С. Шығармалары. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2013. Т. 4: Повестер. – 320 б. (68 б)]. Іле ақылдасып алғандай, бұл жылағанын, анау күлгенін қоя қойып, қараңғыда соқыртеке ойнағандай іштей арбасып, тағы біраз уақытты өткізді. [Қорғасбек Ж. Үлпілдек: (роман-тәмсіл). – Алматы: «Жазушы», 2012.– 232 б. – «Жаңа заман әдебиеті. Проза» сериясы (114 б)]. Бұл мысалдарда *соқыртеке ойнағандай* акционалды кодты скриптонимдері «қараңғы кеңістіктегі қозғалыс», екіншіден, ойға алған істің нәтижесіз болуы, бекерге кетуі, үшіншіден, ымдау, тұспалдау екіншілік мағынасына ие болып, акционалды кодты скриптонимнің қалыптасуына негіз болып тұр.

2) Заттық кодты скриптонимдер. Кез келген мәдениетте жеке қасиеттері мен сипаттарының негізінде символдық мағына берілген заттар болады. Ол заттар коммуникативтік жағдайларда ғұрыптық рәсім, салт-дәстүрлерді орындау барысында өзінің семантикасына жүктелген ақпараттардың жиыны ретінде көрініп, ассоциативті-символдық мағынада жұмсалады [12]. Мәселен, қазақ халқының танымында асық – жолы болғыштық немесе сәттіліктің символы ретінде қарастырылады. Бұл символдық мағына ұлттық ойыннан бастау алады.

«*Асығы алышынан түсті*». Асық ойыны – балалардың ежелгі спорт ойыны. Тақыр алаңға көлденеңінен түзу сызық сызады да, соны бойлай тігілген кенейді сақамен кезектесіп ату арқылы мергендік сынасады [14,

49 б.]. Асық атқанда алшы, тәйке, бүк, шік түсуі мүмкін. Иіріп атқанда асықтың тегіс табанымен түсуін алшы дейді. Ойынды кімнің бастайтынын анықтау үшін балалар «алшы ойынын» ойнаған. Қолдарындағы асықты иіріп, кімнің асығы алшы түссе, сол ойынды бастайтын болған. Бұл асық иесінің жолы болып, жеңіске бір табан жақындағанын білдіреді. Бұндағы «асықтың алшы түсуі» тіркесі заттық символдық мәнге ие болып, сәттілік, жолы болу екіншілік мағынасына ие болған. Мыс.: Амал не, өнерді емес, ақшаны алдыңғы орынға шығарған сөйтіп, өнерді ақша мен атақтың жолында құрбандыққа шалғандардың *асығы алишысынан түсіп* тұр [Қазақ әнші қанша тұрады? <https://abai.kz/post/5378/> / 21.01.2025].

Жоғарыда айтылғандай ғұрыптық рәсімдердің құрамында бірнеше сөз архетиптік деңгейге дейін көтеріліп, дүниенің жаратылысы туралы абстрактілі ұғымдармен толыға түседі. Бұндай сөздердің мағынасы сақралдану нәтижесінде символдық компонентпен толығады.

Көкпарда тулақ тартқандай. Көріп отырғанымыздай көкпар ойынының барысы бірнеше скриптонимдік мағынаның қалыптасуына арқау болған. Біріншісі «көкпар тарту» «талас» акционалды мағынасы, екіншісі «көкпарда тулақ тартқандай» бірнәрсені жұлқылау, мылжаллау» мағынасы. «Тулақ» символдық заттық компоненті «тартқандай» теңеу мәнді акционалды әрекетінің әсерімен актуалданып тұр. Мыс.: Бүгінде осы халық әнін орындаушылар оны *көкпарда тулақ тартқандай* етіп сүйрелеп, әбден сілекпесін шығарып, жан-жаққа тартқыштап бітті [«Жылой» әнінің сөзін бұрмалау – қиянат. https://ken-zhyloi.kz/zhanalyqtar/m-deniet/zhyloj-nini-s-zin-b-rmalau-iyanat.html / 21.01.2025].

Бас бәйге – ат жарысында оза шауып келген шабандоздарға берілетін сыйлық. «Бәйгеге түскендей» тіркесінде сайыс, жарысу оза шабу мағыналарын білдірсе, «бас бәйге» тіркесінде материалдық немесе қаржылай марапат заттық символдық мағынасына ие болып, екінші мәнді скриптонимнің жасалуына негіз болып тұр. Бүгінде «бас бәйге», «бәйге» сөздері тек ат жарысындағы жүлдеге ғана емес, барлық сайыстарда қол жеткізген марапаттарға қатысты қолданылады. Мыс.: Реформа жасаудан дүние жүзінде жарыс өтсе, құдай ақы Қазақстан бас бәйгені алатын шығар [Кез келген реформа төменнен басталуға тиісті <https://alataugazeti.kz/archives/category/%D1%81%D0%B0%D1%8F%D1%81%D0%B0%D1%82/page/3/> / 21.01.2025].

3) Вербалды кодты скриптонимдер. Ғұрыптық рәсімдерді орындау барысында атқарылатын іс-әрекеттермен қатар, сөздік формулалар қолданылады. Адамдар ерте замандардан бері сөздің киесіне сенгендіктен, атқарылатын рәсімнің әрбір кезеңінде жекелеген сөздер мен сөйлемдерді қолданған. Н.И. Толстой мұндай сөздік элементтерді вербалды кодтар деп атаған [12]. Біз зерттеуімізде ұлттық ойын рәсінде іс-әрекеттермен бірге қолданылып, бүгінде екіншілік мәнде жұмсалатын тілдік формулаларды

(сөздер, сөз тіркестері, сөйлемдерді) вербалды кодты скриптонимдер деп қарастырамыз.

Ханталапай – асықтарды шашып жіберіп, талапайға салу ойыны. Бұл ойынның түп тамыры ертедегі «ханталау» рәсімімен тығыз байланысты. Ойын жүргізушісі «*ханталапай*» деп дауыстап, асықтарды шашып жіберген соң, ойын қатысушылары көбірек асық, соның ішінде қызыл сақа асықты алуға асыққан. Ж.М. Юша тывалықтардың ғұрыптық рәсімдеріне қатысты зерттеуінде вербалды мәтіндер рәсімдердің белгілі бір кезеңдеріне қатысты болып, сакралдық, функционалдық мағына береді дейді [15, 75 б.]. Бұл пікірге сүйенсек, ханталапай ойынында ойын жүргізушісінің «ханталапай» деп дауыстауы ойынның басталғанын білдіріп, вербалды кодты іске қосады, ал ойыншылардың асыққа таласуы акционалды кодты іске қосады. Нәтижесінде вербалды-акционалды кодты «ханталапай» сөзі «таласу, бөлісу» екіншілік мағынасына ие болған. Мыс.: Кейде қуаныш елітіп, кейде күдік қобалжытып, анталаған ой қызды бейне *ханталапайға салып*, паршалап кеткелі жатқандай [Нұржекеев, Б. Екі томдық таңдамалы шығармалар жинағы. – Алматы : Жазушы, 1985. – 642 б. (154 б)]. Машина-трактор паркінің тоз-тозы шыққан. Жекешелендіру науқанында *ханталапайға түсіп*, ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кеткен [Тау етегіндегі ауыл. <https://egemen.kz/article/15986-tau-etegindegi-auyl> egemen.kz / 21.01.2025].

Ұшты-ұшты – балалар ойыны. Балалар алқа-қотан отырады. Ойын бастаушысы «Ұшты-ұшты қарға ұшты, ұшты-ұшты арба ұшты» деп ұшатын, ұшпайтын заттардың атын атайды. Кім жаңылса, сол «айып» тартады. Ойын барысында «ұшты-ұшты» сөзі ойыншылардың тапқырлығын анықтау үшін қолданылса, қазірде бұқаралық ақпарат құралдарында «ұшты-ұшты» вербалды кодты тіл бірлігі жағымсыз екіншілік мағынада жұмсалады. Мыс.: 1) *Ұшты-ұшты* шатыр ұшты... Облыстағы былтыр ғана күрделі жөндеуден өткен ғимараттардың бірде-бірінің шатыры дауыл екпініне шыдай алмады [*Ұшты-ұшты* шатыр ұшты... <https://egemen.kz/article/33237-ushty-ushty-shatyr-ushty> / 21.01.2025]. 2) *Ұшты-ұшты* баға ұшты... «Әйр Астана» әуе компаниясының жол жүру құны бір жылда орта есеппен елу пайызға қымбаттаған [*Ұшты-ұшты* баға ұшты... <https://astanatv.kz/kz/news/8452> / 21.01.2025]. Бірінші мысалда *ұшты-ұшты* тіркесі шатырдың сапасыз бекітілгенін, соның себебінен ұшқанын білдірсе, екінші мысалда бағаның бірден көтерілгенін меңзей отырып, экспресивті мәнде қолданған.

4) Темпоралды кодты скриптонимдер. Кез келген халықтың дүниетанымына байланысты қалыптасқан уақыт өлшемін білдіретін концептуалды үлгісі болады. Бұл үлгілер базалық когнитивті құрылым ретінде тілде көрініс табады [12]. Яғни, уақытқа қатысты ұғымдар фразеологиялық бірліктерде, метафоралық қолданыстарда және басқа да этнотілдік таңбаларда көрініс табады. Сол сияқты әрбір ғұрыптық рәсімнің

атқарылатын уақыты, кезеңі болады. Осындай ғұрыптық рәсімнің орындалу мерзімін сипаттайтын, екіншілік мәнді тілдік бірліктерді темпоралды кодты скриптонимдер дейміз.

«Бастаңғы», «Бастаңғышыл». Бастаңғы – үлкендер жолаушылап кеткенде жас-желендердің бас қосып, тамақ әзірлеп, ойын-сауық құруы. Бұл ойын-сауық үлкендер жол жүріп кеткен кезде өткізіліп, өзіндік уақыты белгіленгендіктен темпоралды кодты (белгілі бір уақытта) рәсімдердің қатарына жатады. Мыс.:1) Әйел мен еркектің бастаңғысын бір күн туырлық жасырады, бір күн үзік жасырады. Үшінші күні, бәрібір, жария болады дейді қазақ [Соқпақбаев Б. Өлгендер қайтып келмейді: повесть. – Алматы : Жазушы, 1967. – 142 б. (24 б)]. 2) «Шешесі қыдырмашыл болса, қызы бастаңғышыл болатынынан» сақтанады [Қыз өсір, «қырық үйден тиымды біл». <https://abai.kz/post/16768/> / 21.01.2025]. Алғашқыда бастаңғы сөзі жастардың оңаша қалғанда өткізетін басқосуының атауы ретінде қолданылса, бертін келе мағынасы кеңейіп, «жасырын кездесу», «себепсіз жиын» немесе «сауықшыл адам» деген екіншілік мағынаға ие болған.

Дегенмен, рәсімдік сипаты бар ұлттық ойындарға қатысты екінші мәнді скриптонимдер өзінің бастапқы прототиптік мағынасынан алыс кетпейді. Зерттеушілер ғұрыптық рәсімнің құрамындағы сакралды тілдік бірліктер өзінің «табиғи» прототипімен салыстырғанда мағынасы әлдеқайда кең немесе мүлдем өзгерген болуы мүмкін. Кейбір жағдайда «екіншілік, символдық мағынаның заттар мен іс-әрекеттердің табиғи, алғашқы қасиеттерінен алыстамайды» [12, 148 б.] дейді. Мәселен, осы мақалада талданған көкпар тарту ойынында ойыншылар серкені өзара тартысқа салса, ойын негізінде қалыптасқан скриптоним де «талас-тартыс» мағынасын білдіреді. Салыстыру үшін өзінің алғашқы мағынасынан алыстаған бір тіркесті қарастырып көрейік. Қазақ халқында жаңа туған нәрестені бастапқы уақытта түрлі сыртқы күштерден қорғау керек деген наным-сенім болған. Сол себепті жастарды «шілде күзетке» қойған. Бертін келе «шілде күзеткендер» тіркесі «сауықшылдар», «көңіл көтерушілер» деген екіншілік мағынаға ие болған: *Шілдехана күзеткендер* оған тағы да ән айттыра алмай қойды [Мұбарак Қ. Жат құшақ: әңгімелер жинағы. Мұбарак Қ. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы «Атажұрт» баспа орталығы, 2012, 272 б. (17 б)]. Бұл мысалда шілдехана күзеткендер деп бала күзетуге қатысы жоқ, сауықшыл жастарды меңзеп тұр. Яғни бастапқы мағынасынан алшақтап, жаңа мағынаның жасалуына ұйытқы болып тұр.

Қорытынды

Қорытындылай келе, ғұрыптық рәсімдер мен ұлттық ойындар өзіндік символикасы, жасырын мағынасы бар өзін-өзі ұстау актілері ғана емес, гносеологиялық, онтологиялық, аксиологиялық, элеуметтік феномендер. Әрбір халықтың рәсімдерінде, ойындарында, белгілі бір лингвомдени топтың этнотілдік санасындағы әлем бейнесін құраушы элементтер бар.

Біз өз зерттеуімізде қазақтың ұлттық ойындарына қатысты осындай екінші мағынаға ие болған сөздерді тілдің коннотаттық қорын толтырудың өнімді жолы ретінде қарастырдық. Қазақ халқының ертеден келе жатқан ойындарына қатысты мәтіндердің екіншілік мағынаға ие болып, актуалдану, сакралдық мәнге ие болу процесін талдап, сипаттадық.

Ойындарды түрлі кодтық элементтері бар мәдени мәтін деп қарастырып, ондағы сакралды тілдік бірліктердің акционалды, заттық, вербалды, темпоралдық кодты скриптонимдерге ұйытқы болатынын анықтадық: а) акционалды кодты скриптонимдер: *«көкпар тартқандай»* (талас-тартыс), *бәйгеге түскендей* (жарысу), *соқыртеке ойнағандай* (ымдау, түспалдау); ә) заттық кодты скриптонимдер: *асығы ашысынан түсті* (сәттілік), *көкпарда тулақ тартқандай* (жұлқылау, мылжаллау), *бас бәйге* (материалдық немесе қаржылай сыйлық); б) вербалды кодты скриптонимдер: *ханталапай* (таласу, бөлісу), *ұшты-ұшты* (бірден көтерілу) в) темпоралды кодты скриптонимдер: *бастаңғы* (себепсіз сауық) *бастаңғышыл* (сауықшыл).

Сонымен қатар бір ойынның құрамындағы бірнеше тілдік бірліктің символдық-сакралдық мағынаға ие болатыны анықталды. Мысалы: *«көкпар тартқандай»*, *«көкпар етіп тартқанда тағыдар мені»* дегенде «талас», «сынақ» деген акционалды кодты мағына болса, *«көкпарда тулақ тартқандай»* дегенде «тулақ» символдық заттық компоненті «тартқандай» теңеу мәнді акционалды әрекетінің әсерімен актуалданып, бірнәрсені *«жұлқылау, мылжаллау»* мағынасын беріп тұр. Зерттеу барысында ұлттық ойындарға қатысты екінші мағынаға ие болған скриптонимді тілдік бірліктердің ғұрыптық рәсімдерге қатысты мәтіндермен салыстырғанда өзінің «алғашқы, табиғи» прототипінен алыс кетпейтіні анықталды.

Біз өз зерттеуімізде бірнеше ұлттық ойын атауына ғана қатысты қалыптасқан екінші мәнді скриптонимдерді талдадық. Тілімізде халқымыздың өткен рухани және мәдени өмірінен, дүниетанымынан хабар беретін тілдік бірліктер өте көп. Оларды тауып, талдау және зерттеу болашақ зерттеулердің еншісінде.

Осындай лингвомәдени кодтарды зерттеу ұлттық мәдениетімізге, рухани құндылықтарымызға қайта оралып, ата-бабаларымыздан қалған мәдени мұраларымыз бен бүгінгі ХХІ ғасырдағы ұрпақтар арасындағы үзіліп бара жатқан байланысты қалпына келтіріп, нығайтуға мүмкіндік береді. Егер біз осындай сакралды-мәдени кодтарымызды талдап, анықтап берсек болашақ ұрпақ сол кодтарды жіктеу (әркім өз түсінігіне сай) арқылы, ұлттық жадымызды қайта жаңғырта алар еді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Matyzhanov K. Ойын мен рәсім (ритуал)-адамзат қоғамының аса маңызды әлеуметтік қарым-қатынас құралы // Keruen. – 2021. – Т. 72. – №. 3. – В. 18-29.

- [2] Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. СПб.: Наука, 1993. 243 с
- [3] Емельянов Ф. Г. Игра и ритуал как способы взаимодействия человека с реальностью: общее и особенное //Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Философские науки. – 2015. – №. 3. – С. 47-55.
- [4] Фомченко Е. В. Перформативные формы адаптации традиционного фольклора в современной среде //Вестник культуры и искусств. – 2021. – №. 1 (65). – С. 136-143.
- [5] Grimes R. L. The craft of ritual studies. – OUP USA, 2014. – 414 p.
- [6] Lotman Y. M., Uspensky B. A., Mihaychuk G. On the semiotic mechanism of culture //New literary history. – 1978. – С. 211-232.
- [7] Быкова О. И. Этноконнотация как вид культурной коннотации: на материале номинативных единиц немецкого языка / Воронеж: Воронежский государственный университет, 2005. – 277 с.
- [8] Goddard C., Wierzbicka A. (ed.). Semantic and lexical universals: Theory and empirical findings. – 1994. – 510 p.
- [9] Хорохордина, М. В & Быкова, О. И. (2015). Вторичные скриптонимы как отражение национального сознания в сфере ритуализованной деятельности немецкоязычного культурного пространства // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2015. – № 2. –С. 56-61.
- [10] Уэли Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 1984. – 75 б.
- [11] Смағұлова Г. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда. – Алматы: Арыс, 2010. – Т. 280.
- [12] Толстые Н. И. и С. М. Славянская этнолингвистика: вопросы теории // Материалы ко Второму Всероссийскому совещанию славистов 5–6 ноября 2013 г. — М.: Институт славяноведения РАН, 2013. — 240 с.
- [13] Чуньхун Б. Акциональный код культуры и средства его репрезентации в русском языке //Известия Волгоградского государственного педагогического университета. – 2019. – №. 10 (143). – С. 175-179.
- [14] Ақбай Н. Қазақтың дәстүрлі атаулары: Энциклопедиялық сөздік. – Алматы: «Арда+7», 2013. – 496 б + 32 бет жапсырма.
- [15] Юша Ж. М. Вербальные константы в обрядах тувинцев России, Китая и Монголии //Сибирский филологический журнал. – 2015. – №. 3. – С. 75-80.

REFERENCES

- [1] Matyzhanov K. Oıyn men räsım (ritual)-adamzat qoғamynyñ asa mañyzdy äleumettik qarym-qatynas qūraly [Game and ritual (ritual)-the most important means of social communication of human society] //Keruen. – 2021. – Т. 72. – №. 3. – В. 18-29. [in Kaz].

[2] Bajburin A.K. Ritual v tradicionnoj kul'ture [Ritual in traditional culture]. SPb.: Nauka, 1993. 243 s. [in Rus].

[3] Emel'janov F. G. Igra i ritual kak sposoby vzaimodejstvija cheloveka s real'nost'ju: obshhee i osobennoe [Game and ritual as ways of human interaction with reality: general and special] //Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Serija: Filosofskie nauki [Bulletin of the Moscow State Regional University. Series: Philosophical Sciences]. – 2015. – №. 3. – S. 47-55. [in Rus].

[4] Fomchenko E. V. Performativnye formy adaptacii tradicionnogo fol'klora v sovremennoj srede [Performative forms of adaptation of traditional folklore in the modern environment] //Vestnik kul'tury i iskusstv [Bulletin of Culture and Arts]. – 2021. – №. 1 (65). – S. 136-143. [in Rus].

[5] Grimes R. L. The craft of ritual studies. – OUP USA, 2014. – 414 p.

[6] Lotman Y. M., Uspensky B. A., Mihaychuk G. On the semiotic mechanism of culture //New literary history. – 1978. – C. 211-232.

[7] Bykova O. I. Jetnokonnnotacija kak vid kul'turnoj konnotacii: na materiale nominativnyh edinic nemeckogo jazyka [Ethnoconnotation as a type of cultural connotation: on the material of nominative units of the German language] / Voronezh: Voronezhskij gosudarstvennyj universitet [Voronezh: Voronezh State University], 2005. – 277 s. [in Rus].

[8] Goddard C., Wierzbicka A. (ed.). Semantic and lexical universals: Theory and empirical findings. – 1994. – 510 p.

[9] Horohordina, M. V & Bykova, O. I. Vtorichnye skriptonimy kak otrazhenie nacional'nogo soznaniya v sfere ritualizovannoj dejatel'nosti nemeckojazychnogo kul'turnogo prostranstva [Secondary Scriptonyms as a reflection of National Consciousness in the Sphere of Ritualized activity of the German-speaking cultural space] // Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Lingvistika i mezhkul'turnaja kommunikacija. – 2015. – № 2. – S. 56-61. [in Rus].

[10] Uäli N. Söz mädenietü [Culture of the word]. – Almaty: Mektep, 1984. – 75 b. [in Kaz].

[11] Smağūlova G. Qazaq frazeologiasy lingvistikalyq paradigmalarda [Kazakh phraseology in linguistic paradigms]. – Almaty: Arys, 2010. – T. 280 [in Kaz].

[12] Tolstye N. I. i S. M. Slavjanskaja jetnolingvistika: voprosy teorii [Slavic ethnolinguistics: questions of theory] // Materialy ko Vtoromu Vserossijskomu soveshhaniju slavistov 5–6 nojabrja 2013 g. — M.: Institut slavjanovedenija RAN [Institute of Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences], 2013. — 240 s. [in Rus].

[13] Chun'hun B. Akcional'nyj kod kul'tury i sredstva ego reprezentacii v russkom jazyke [The action code of culture and the means of its representation in the Russian language] //Izvestija Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. – 2019. – №. 10 (143). – S. 175-179 [in Rus].

[14] Aqbai N. Qazaқтың dstürlı ataulary: Ensikopedialyq sözdık [Traditional Kazakh names: encyclopedic dictionary]. – Almaty: «Arda+7», 2013. – 496 b + 32 bet japsyrma. [in Kaz].

[15] Jusha Zh. M. Verbal'nye konstanty v obrjadah tuvincev Rossii, Kitaja i Mongolii [Verbal constants in the rituals of the Tuvans of Russia, China and Mongolia] // Sibirskij filologicheskij zhurnal [Siberian Philological Journal]. – 2015. – №. 3. – S. 75-80. [in Rus].

ЛИНГВО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СКРИПТОНИМОВ (НА ОСНОВЕ НАЗВАНИЙ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИГР)

*Акегожаева Р.¹, Мурзинова А.²

*^{1,2} Казахский национальный женский педагогический университет
Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье обсуждаются лингвосемантические особенности скриптонимов со вторичным значением, сформированных из сакральных языковых единиц, связанных с национальными играми. Выявлены взаимосвязи, сходства и различия между играми и ритуальными обрядами как социально значимыми явлениями. Учитывая мнения ученых-лингвистов и этнографов, национальные игры рассмотрены на одном уровне с ритуальными обрядами.

Национальные игры и ритуальные обряды, а также их взаимосвязь продолжают всесторонне изучаться этнографами, культурологами и лингвистами. Однако источник национальной идентичности, духовно-культурной самобытности и ценностей — языковые единицы со вторичным значением, так называемые «скриптонимы», — остается вне поля зрения исследователей.

В этой связи национальные игры рассматриваются как свидетельство многовекового опыта народа, хранилище и носитель ключевых ценностей, а также как культурный текст с кодовыми элементами. Установлено, что национальные игры служат основой для формирования сакрально-символических кодовых единиц в языке, включая акциональные, предметные, вербальные и темпоральные скриптонимы. В ходе исследования также выявлено, что скриптонимы со вторичным значением, сформированные на основе национальных игр, сохраняют семантическую связь со своим «природным» прототипом. В статье языковые выражения, связанные с национальными играми, анализируются с использованием описательного и этимологического подходов, а также методов концептуального и лингвокультурного осмысления. Представленные теоретические выводы подкреплены примерами из трудов, посвященных казахским традициям, традиционным названиям, художественной литературе и материалам средств массовой информации.

Ключевые слова: национальные игры, скриптонимы, ритуальные обряды, сакрализация, вторичное значение, акционный код, культура, семантика

LINGUISTIC AND SEMANTIC FEATURES OF SCRIPTONYMS (BASED ON THE NAMES OF NATIONAL GAMES)

*Akegozhayeva R. ¹, Murzinova A. ²

*^{1, 2}Kazakh National Women's Teacher Training University
Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article discusses the linguistic and semantic features of scriptonyms with secondary meanings, formed from sacred linguistic units associated with national games. The interconnections, similarities, and differences between games and ritual ceremonies as socially significant phenomena are identified. Considering the opinions of linguists and ethnographers, national games are analyzed on par with ritual ceremonies.

National games and ritual ceremonies, as well as their interrelationship, continue to be comprehensively studied by ethnographers, cultural researchers, and linguists. However, the source of national identity, spiritual and cultural uniqueness, and values—linguistic units with secondary meanings, known as «scriptonyms» remains outside the focus of researchers.

In this regard, national games are considered as evidence of a people's centuries-old experience, a repository and carrier of key values, and as a cultural text with coded elements. It has been established that national games serve as a foundation for the formation of sacred-symbolic coded units in the language, including actional, object-related, verbal, and temporal scriptonyms. The study also revealed that scriptonyms with secondary meanings, formed on the basis of national games, retain a semantic connection with their “natural” prototypes. In the article, linguistic expressions related to national games are analyzed using descriptive and etymological approaches, as well as methods of conceptual and linguistic-cultural interpretation. The proposed theoretical conclusions are supported by examples from works on Kazakh traditions, traditional names, literary works, and media materials.

Keywords: national games, scriptonyms, ritual ceremonies, sacralization, secondary meaning, actional code, culture, semantics

Мақала түсті: 09 қазан 2023

Авторлар туралы мәлімет:

Акегожаева Рая Нурданқызы – «Филология» мамандығы бойынша докторант Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Филология институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: raya.nurdan91@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-6435-7128>

Мурзинова Айгуль Сериковна – PhD, қауымдастырылған профессор м.а. Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті Алматы, Қазақстан e-mail: murzinova.aigul@qyzpu.edu.kz <https://orcid.org/0000-0003-2208-3049>

Информация об авторах:

Акегожаева Рая Нурданқызы – докторант по специальности «Филология» Казахский национальный женский педагогический университет, Институт филологии Алматы, Казахстан, e-mail: raya.nurdan91@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-6435-7128>

Мурзинова Айгуль Сериковна – PhD, и.о. ассоциированный профессор Казахский национальный женский педагогический университет Алматы, Казахстан e-mail: murzinova.aigul@qyzpu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-2208-3049>

Information about the authors:

Akegozhayeva Raya Nurdankyzy – doctoral student in the specialty «Philology» Kazakh National Women’s Teacher Training University, Institute of Philology Almaty, Kazakhstan, e-mail: raya.nurdan91@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-6435-7128>

Murzinova Aigul Serikovna – PhD, acting Associate Professor, Kazakh National Women’s Teacher Training University Almaty, Kazakhstan e-mail: murzinova.aigul@qyzpu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-2208-3049>

UDC 811.111

IRSTI 16.21.47

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.002>

**THE CONTEMPORARY KAZAKH TERMINOLOGY:
EXAMINING INTERFERENCE PATTERNS**

Anafinova M.L.¹, Zhanzhigitov S.Zh.², Bulegenova I.B.³,

*Ormanova A.B.⁴

¹Astana International University, Astana, Kazakhstan

^{2,3}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

*⁴Astana IT University, Astana, Kazakhstan

Abstract. Currently, the study of relationships between closely related and contacting languages is an important topic in the field of language contacts. This is particularly relevant in Kazakhstan, where mixed patterns involving Russian and English components in Kazakh speech has become widespread. The interaction with speakers of other languages, the development of writing systems, spelling reform, and the integration of terminology play a significant role in developing language and terminology. This issue is significant in the context of sociolinguistics as it helps to explain the factors contributing to linguistic interference and how to prevent, identify, and overcome this interaction at different language levels. This work aims to analyze the development of the modern Kazakh terminological system, specifically examining the role of interference and its significance within the linguistic system. The study follows a linguistic analysis framework, incorporating comparative and descriptive methods to identify borrowed terms, structural changes, and semantic shifts caused by language interference in terminology. Lexical, morphological, and syntactic levels of interference were examined to determine the extent and nature of external linguistic influences on Kazakh terminology. The study benefits linguistic research by identifying the theoretical and practical foundations underlying the occurrence and frequency of linguistic interference in the development of the current Kazakh terminological system and its potential impact on the Kazakh language.

Keywords: Kazakh, interference, terms, terminology, bilingualism, multilingualism, language contacts, communication

Introduction

Interference, as a linguistic phenomenon, results in the disruption of bilingualism and multilingualism by a person. It also leads to violations in the relationship between the contacting languages and cultures, which are evident in the individual's speech, particularly through deviations from norms and generally accepted rules. Initially proposed by Weinreich in 1953 and currently studied in

language-contact studies, the term ‘interference’ is defined as a transfer due to a habit of the linguistic structure of the first language onto the same of the target language. In other words, speakers transfer the speaking patterns of the L1 into L2 [1].

By considering this process from a modern linguistic point of view, interference is used when studying the issues of language contact to establish those changes that appear in the speech of bilingual/multilingual speakers as a phenomenon of cooperation of various language systems [2].

Thus, this research aims to examine the development of the contemporary Kazakh terminological system and emphasize the impact of interference on its formation, while also assessing its importance for this system.

The state of the issue

Terms constitute a different set of elements and specific means of language, due to their structural, semantic, derivational, and functional properties [3], so a researcher, studying the field of terminology in linguistics, aims to analyze and reveal their content and essence, as well as to determine their meaning. It might be difficult to form and consolidate terms because it is necessary to get their meaning from other languages, monitor their development, and rationally and effectively add them to a terminological system of a language [4]. The process of formation and development of Kazakh terminology corresponds to the process of formation of the Kazakh literary language as it forms names and concepts, the structure and elements of the terminological dictionary, by the stage of development of society, in direct proportion to the emergence of the method of setting the term and a specific historical period and conditions. Considerable funds are allocated annually from the state budget for the development of the Kazakh terminology, however, a lack of structural scientific research in this area is being observed. The same conclusion can be formed to describe the methods and directions in the process of teaching the Kazakh language to the adult population of the country [5]. Thus, the need for scientific research is high enough to apply the results in the development of the state’s language policy, in particular its development and the formation of a modern terminological system.

A reasonable step to analyze and highlight the advantages and disadvantages of terminological system development in Kazakhstan is to study the experience and practices of the development of world languages. Important in this process is the separation of written speech and the one that does not have a written form. It is also necessary to establish differences between “national language” and “national literary speech”. The literary language is distinguished primarily by the fact that it is the object of use by all its speakers, regardless of social, age, gender, or professional affiliation, the main properties inherent in it are popularity and normativity. Speaking about the current state of Kazakhstani terminological systems, it should be noted that an increasing number of words of foreign origin that have become entrenched in the Russian language, are gradually being interpreted into the Kazakh language and need qualitative analysis [6].

Historical background

Describing the process of formation and development of the Kazakh ethnic group in the 15th century, it is necessary to pay attention to the fact that the Kazakh language was used in everyday life during oral communication, in addition, to the field of oral and poetic creativity. The Turkic people played a significant role in the formation of written speech since they used Arabic script for writing. Since the second half of the 20th century, the history of the development of the Kazakh literary language has been formed and consolidated. Such a historical analysis of the Kazakh ethnos testifies to the state of the Kazakh language as quite young, considering it from the standpoint of the thousand-year history of developed world languages [7].

Exploring the problem of formation and development of modern scientific and technical Kazakh terminology, it is necessary to turn to the characteristic styles of the literary Kazakh language, which since the beginning of industrialization in the 20s-30s of the last century were not used at all in industrial relations, management of technical mechanisms, remaining at the level of the language of the agrarian sphere and everyday life. Moreover, even in agriculture, reports were kept in Russian [8].

Internal contradictions arise concerning the standard of living of Kazakh society, which is characterized by post-industrial elements, such as global networks and other information or computer technologies. It is worth agreeing that the Kazakh speech is characterized by a significant amount of agricultural vocabulary. To understand and analyze the factors of language development, it is necessary to pay attention to the absence of any “pure” national language that has expanded and improved solely based on its achievements, outside of contacts and interaction with other languages. If we analyze the history of the process of formation and establishment of world languages, then the Russian language is characterized by an abundance of words of English and French origin [9].

Languages are mostly considered to be formed due to the direct influence of Latin, Greek, German, and Arabic. The interethnic mutual continuity and cooperation of cultures are especially noticeable in scientific terminology. Studying the phenomenon of interference, it is impossible to determine whether it negatively or positively affects the formation of language, according to terminological systems. It is worth paying attention to the fact that there are such terms as ‘republic’ and ‘democracy’, the display of which in the Kazakh language does not make sense to select. However, there are quite a lot of foreign words that can be attributed to the Kazakh language as well [10].

When searching for and directly translating new terms and concepts from Russian into Kazakh, many difficulties arise. It is often challenging to find the necessary appropriate correspondence that can fully reveal its content. Therefore, it is worth turning to related Turkic languages such as Turkish, Azerbaijani and Tatar languages, which have high results in the process of setting and specifying

the features of the concepts of the industrial sphere and urbanization. International concepts require especially close attention and relations since they do not need to be translated. If the corresponding words are not found in the Kazakh language, it is rational to fix foreign words or expressions in their form as they tend to facilitate and simplify communication and mutual understanding between interlocutors.

Analyzing historical experience, it is necessary to focus on when two languages were used simultaneously permanently in society. Moreover, some areas of activity and spheres of life were conducted in one language, for example, science or law, while in everyday life people preferred communicating in another language. Thus, the Arabic language occupied this place in the Turkic population, Old Slavonic in the Eastern and Southern Slavs, and Latin was used in writing languages of German and Western Slavic communities. A similar connection can be established in the Kazakh-Russian language environment, which is characterized by Russian-Kazakh bilingualism, formed in time and conditions of centuries-old, continuous contacts of native speakers of these languages. Considering the above, the issues concerning the interaction of the three languages are actively spreading and influencing the development of the Kazakh, Russian and English languages in Kazakhstan since it is a process that has developed historically, and most importantly logically justified [11]. An important aspect is the understanding that languages do not interfere with each other and do not contradict each other since each is special and characterized by its terminological features.

Thus, the formation and development of terminology in any language is a long and complex process since it requires significant spiritual efforts of individual intellectuals, academies, and scientific organizations.

Modern trends of terminological development

Nowadays, in the Kazakh environment, contacting languages can develop individually and separately from each other and, if necessary, even have a positive impact through mutual enrichment and self-development. Considering such factors and conditions, it is expedient to ask about the formation of concepts and methods to ensure close effective language contacts of Kazakh, Russian, and English languages in modern conditions, for the constant and noticeable development of the Kazakh language and, accordingly, its modern terminological systems. Analyzing the historical development and formation of the Kazakh language, it is necessary to note that not only does the language affect its native speaker. However, the same personality has a significant influence on the formation of the language and its component, with which she speaks and writes. Or, on the contrary, it oppresses and destroys it with non-literary words and expressions, unjustified borrowings that correspond to the inherent content of a particular concept, violations of the norms of the rules of the literary language, or, conversely, supporting it with its correct, figurative language, enriching it with successful turns and comparisons.

Developing culture and language requires preventing them from being mixed with ideology. This process cannot occur in isolation from education,

economics, and culture. Thus, it is crucial to establish a clear boundary between internal ideology and these industries. The main concern is not about whether the population communicates in the Kazakh language (as a larger percentage of the population already speaks it), but about formalizing it through writing. The state of the language is determined by the level of development of its written form, including the amount of literature it has produced. One pressing issue in Kazakhstan is translating scientific and fictional literature from foreign languages into Kazakh. It also relates to the knowledge of grammar, syntax, punctuation, and common values and benefits. Based on these considerations, it is evident that improving and integrating education and science are necessary for the effective and dynamic development of the language.

In today's Kazakh context, languages can develop independently and even mutually enrich each other, contributing to self-improvement. Given these factors, it is important to explore how to foster close and effective language contacts between Kazakh, Russian, and English. This will promote the continuous and noticeable evolution of the Kazakh language and its terminological systems.

Materials and methods

This study employs a qualitative and quantitative approach to examine interference patterns in contemporary Kazakh terminology. The research is based on an analysis of media texts, which serve as a primary source for identifying linguistic interference in modern Kazakh usage. A corpus of media texts, including news articles, online publications, and broadcasts, was collected to ensure a representative sample of contemporary language use. The study follows a linguistic analysis framework, incorporating comparative and descriptive methods to identify borrowed terms, structural changes, and semantic shifts caused by language interference. Lexical, morphological, and syntactic levels of interference were examined to determine the extent and nature of external linguistic influences on Kazakh terminology. To ensure accuracy, data were cross-verified using dictionaries, and official terminological databases.

For transliterating the Kazakh and Russian terms from Cyrillic into Latin, the online platform <https://sozdik.kz/ru/converter/> was used. The tool is based on the "Rules of spelling of the Kazakh language based on the new alphabet" that have been prepared according to the new alphabet approved by Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 569 "On the translation of the alphabet of the Kazakh language from Cyrillic to Latin script" dated October 26, 2017.

Results and discussion

Cross-language interaction often leads to the emergence of new terminological units and phrases, thereby changing the term pool of contacting languages. The mechanisms of term creation are considered universal and therefore can be applied in the Kazakh, Russian and English languages equally.

Derivation, the formation of a new term by adding one or more affixes to

the root or to the word, is highly used in the process of language interference. For example, adding the Kazakh suffix *-lau* to the Russian ‘*geimifikasia*’ leads to the formation of a new Kazakh term ‘*geimifikasialau*’. This term is currently not officially registered in the terminology fund of the Kazakh language, and dictionaries do not offer a definition, but it is found in the media sources. On the news platform of the newspaper *Kazakhstanskaya Pravda* in the publication «Qaşıqtan oqytudy onlain oqytumen qalai şatastırmauğa bolady?» it is written «... Mündai format sabaqty geimifikasialauğa (oıyn türinde ötkızuge), özın-özı şırau deñgeim arttıruğa, eñ bastısy oqytudy derbestendiruge mümkındık beredi...» [<https://egemen.kz/article/226434-qashyqtan-oqytudy-onlayn-oqytumen-qalay-shatastırmauğa-bolady>]. Based on the English dictionary definition, we may propose a possible definition in Kazakh as “oiyndardy nemese oıyn elementterin bir narsege qosu prosesı”.

Similarly, in the Kazakh term fund, the term ‘*deformasialau*’ is formed from the English ‘*deformation*’ and Russian ‘*deformasia*’. But unlike the previous term, this one is registered in the national term fund *Terminkom.kz*, which attributes it to the terms of Physics, Astronomy, Mechanics, and Mechanical Engineering domains. Moreover, terminological dictionaries of the Kazakh language offer definitions for this term. Large explanatory dictionary «Qazaq sözdegi» defines ‘*deformasialau*’ as «*deformasialan etistiginiñ qımıyl atauy*» [12]. The open encyclopedia *Wikipedia* gives the following definition «*syrtqy küşter, temperatura, fazalyq túrlenuı jáne ylgaldylyqtyñ t.b. áserinen pışını men ölçemderiniñ özgerui barysynda dene bölşekteriniñ ornyn auystyruyna alyp keletin úderıs*» [<https://kk.wikipedia.org/wiki/Деформация>]. It is used in mass media as well, for example, in the publication on the online platform *Znania* “*Lofting adisimen kuralgan obektylerdi deformasialau*” [<https://znania.ru/media/lofting-dsmen-ralan-obektlerd-deformatsiyalau-2634359>].

Linguistic interference occurs in the recently appeared terms of the sports and technology industry like ‘*fitness bracelet*’, ‘*smart bracelet*’, ‘*fitness tracker*’ that are formed by adding two components of the basics from the English ‘*fitness*’, ‘*smart*’, ‘*tracker*’ and Russian ‘*bracelet*’. In the Kazakh language now, the terms are not fixed in any of the sections on *Termincom.kz* nor the explanatory dictionaries of the Kazakh language, although the online sources offer translation as ‘*fitness bilezigi*’, ‘*akyldy bilezik*’.

Interlanguage borrowing can be considered one of the most productive processes of term formation. Terms that exist in one language can be translated into another language using direct borrowing. This applies to the complete borrowing of Russian and English terms in the process of secondary term formation. Some loans are successful and are fully incorporated into the Kazakh language. Borrowed terms may differ in the Kazakh language in pronunciation, spelling, and grammatical norms, as the Kazakh language adapts new terminological units by its norms, whereas the Russian language may sometimes act as a conductor of linguistic transfer.

Borrowed translation, also known as internal borrowing, involves literally translating morphological elements of a term or entire words from the source language to form a new term in another language, for example, computer linguistics (English) – kompüterlik lingvistika (Kazakh) - kompiuternaia lingvistika (Russian); artificial intelligence (English) – jasandy intellekt (Kazakh) - iskustvennyi intellekt (Russian), etc.

The term “ueb-qūjat” in Kazakh corresponds to the Russian-language “ueb-dokument” and English ‘web-document’. In Kazakh we can observe several spellings of this term-phrase: ‘ueb-qūjat’, ‘ueb qūjat’ or ‘Web-qūjat’. The latter variant with Web, along with lexical interference, shows an additional interlanguage influence at the morphological level. The term has the following definition “a hypertext document that contains links to other web documents and information resources: text, graphics, audio, and video files. It may also contain links to information resources of other services [<https://www.sekretariat.ru/question/212386-qqqa-16-m4-chto-takoe-veb-dokumenty-i-dlya-chego-oni-nujny>]. In Termincom.kz this term is not approved, but it is frequently used in media texts. For example, «Web-qūjattar qūru negızderı. Front Page editors” [<https://www.u-s.kz/publ/6926-web-zhattar-ru-negzder-front-page-redaktory.html>], «Jeke Web-qūjattar HTML tılın paidalanady» [<https://infust.kz/2013/01/9315/>]. The similar term ‘ueb-paraqsa’, approved by Terminkom.kz in 2025, represents linguistic interference as well. The term is formed by composing a foreign language element with the domestic one which corresponds to the interaction between contacting languages.

The Kazakh term ‘verbaldandyru’ is formed by adding the noun-forming suffix -dyru to the Russian-language term ‘verbalizasia’ originally taken from ‘verbalization’. according to the word-forming rules, when Russian-language terms with the suffix-izasia are transferred to the Kazakh language using the suffixes -dyru/ - diru/ - tyru/ - tiru/ - tanu/ - tenu; - lanu/ - lenu/ - danu/ - denu; - lau/ - leu/ - tau/ - teu. In English, this suffix corresponds to the English –tion. As seen, the interference of this term is also manifested at the morphological level.

Language connections are not only formed in mass media communication but are distributed in the form of language cooperation in fiction, for example, in Russian-language works of Kazakh writers [13]. An important process is the identification and classification of errors in the Russian language of Kazakh bilinguals arising from certain individual features of the expression of plurality forms and number categories in the Kazakh language. As in other Turkic languages, there are categories of verb predicatively, categories of person, features of sentence formation in the Kazakh language, and studies of phonetic interference, that is, accent, in the narrow sense of the word. Often there are borrowings in the Russian language and through it of other foreign words and terms. For example, the general terminological system of various languages includes components from the following industries: sociopolitical and international life (*declaration, convention, missionary, diplomacy*); natural, technical, and social sciences

(*chemistry, physics, economics, technology*); industries and agriculture (*land reclamation, veterinary medicine, agronomy*); household goods, clothing, shoes (*suit, sneakers*); folk art (*balalaika, accordion, guitar, musician*) and many others.

The Kazakh language's interaction with other languages in various spheres of public life and levels of society organization, the infusion of a significant percentage of representatives of Russian nationality and other ethnic categories into the Kazakh language indicates that there is still a noticeable influence on the state language, which affects the development and filling of vocabulary materials, terminology systems. This is well seen at the stage of direct interaction and contact, that is, during everyday communication of Kazakhs with representatives of Russian and other national groups. Because of this process, Kazakhisms that have been formed and consolidated due to the process of long-term communication, and also relate to such semantic groups, are becoming more common:

- proper place names (*Ekibastuz, Aksu, Karaoba, Kurgul*);
- natural realities, wildlife (*jailau, jute, takyr, kaskyr, kushkar*);
- social and administrative terminology (*aksakal, akim, bastyk, aimak, aul, dzhigit*);
- customs, traditions (*sabantuy, nauryz, kazaksha-kures, baiga*);
- cult terminology (*Eid al-Adha, Ramazan, Sharia*);
- everyday realities (*dastarkhan, beshbarmak, koumiss, kuyrdak, kazy, chapan, ayran*);
- emotional and expressive vocabulary (*kalymshchik, barymtach, rakhmat, salam*).

The lexical fund of the Kazakh language is extremely filled with native, historical words, terms, and expressions [14]. Analyzing the former influence of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) concerns the functional nature and basic terminological systems of the Kazakh language, as well as the system of alphabetic structure. Accordingly, the language contacts of the former member countries of the USSR can serve as an appropriate example of a language union. Undoubtedly, a rather long mutual existence of these languages in the context of one integral multinational state, as well as the constant, dynamic influence on them due to the Russian language, provoked the emergence and development of related similar features in them on all the bases of their language policy. Probably, the influence of the Russian language on the lexical level was significant and most noticeable. The dynamic integration of the Republic of Kazakhstan with the outside world and the international community provides prerequisites for the development and expansion of the terminological composition of the Kazakh language thanks to foreign words. If we talk about the historical stage from the moment of independence to the present day, then the main part of the borrowed words is still from English.

The next type of vocabulary is common in specific territories and is used in the Kazakh language to carry out activities in various spheres of its functioning. For example, such vocabulary is used on television, in the mass media, fiction

by local authors, in the social and professional fields of activity of the ordinary population and directly in the process of implementing the Kazakh language by representatives of the indigenous population, it includes *balyk, keseshka, baipaki, karagach, kempir, ata, kazaksha-kures, Nauryz*, i.e., those terms and expressions that are the main means for transmitting information in mass media [15].

An indispensable component of the phenomenon of integration in the process of formation of modern terminological systems is local borrowings that arise and become entrenched in the territorial dialects of Kazakh and other languages in contact with it as directly caused by the peculiarities of the cultural development of a particular region. Thus, it is logical that this category of vocabulary characterizes the area of everyday communication to a greater extent while combining some signs of professional, official spheres: *buzyn (buzau), kunazhina, kunanshigar, murunduk, tuntushka, kotur, sutnitsa, karzhin, kashik, karmak, dambaly, shalpeki, balapanchik, balashka, kyzymka, tamyr, baigazy, karmak. tekimet, bypaks, koltermen, sokyr, bishara*.

Anglicisms deserve special attention because they flow into the Kazakh language quite dynamically, so linguists even formed such a phenomenon as English-Kazakh bilingualism. The main reason for such interference is the level of openness and transparency of modern public groups and organizations to enter international contacts or even interaction, as well as the international status of the priority of English among other generally recognized and established languages. Thus, it can be noted that language policy is being formed, improved, and interpreted simultaneously with social changes. Analyzing the main spheres of society and its relationship with the process of infusion of English into the state, it can be established that, after all, the overwhelming number of words is represented in the following areas: science, technology, politics, government, history, literature, art, religion, sports like *statistika, standarttau, ziatkerlik menşik, beımdelu, paidalanuşy, kibersport, bank franşızasy, grafikalyq interfeısi*, etc.

Consequently, English terms are used more often in the daily communication of Kazakhstani citizens. The aspect that concerns the current alphabet of the Kazakh language deserves special attention, since now it acts as a barrier in the process of mastering and fixing foreign words, relying on the law of vowel harmony in the Kazakh language. Because of this, many foreign loanwords are both written and pronounced under the norms of the Russian language. An example is the general terms of economics, which have become entrenched in the Kazakh language thanks to the Russian: *budget - budget, national bank - ulıtyk banki, financial analysis - karzhylyk taldau, balance sheet - karzhylyk yesepteu, boss - bastyk, bank audit - banktik audit, media planning - media josparlau, online lesson - onlain sabaq*, etc.

From the above, it should be concluded that the Kazakh term pool is constantly changing due to language interaction in the context of multilingualism. Language contact stimulates the processes of term formation, which leads to

the emergence of new terminological units and phrases. By studying language contacts and connections in today's sociolinguistic landscape of Kazakhstan, potential approaches to effectively and swiftly address language interference can be identified. Interference may manifest across various linguistic levels, including lexico-semantic, phonetic-phonological, grammatical, word-formation, syntactic, and even graphical aspects. Regardless of the specific area of interference, the focus of researchers remains on examining language resources and the violation of language norms, rules, and laws that occur due to the influence of one language on another.

Conclusion

This study on interference in the formation of modern terminology in Kazakhstan has proved that the Russian and English languages have the greatest influence on the Kazakh language. The Russian language holds a prominent position as it exerted significant pressure on Kazakh during the post-Soviet era, and many Russian words and expressions have become firmly rooted in the Kazakh language. On the other hand, English gained influence in Kazakhstan after the country gained independence and became involved in international relations, where English is the dominant language. However, it is challenging to accurately interpret English words in Kazakh, so Russian is often used to simplify and improve this process. This demonstrates the significant effects of interference, where each language has its unique characteristics that are unknown to the other language. Additionally, interference expands societal perception through interethnic communication, professional activities, education and culture. By systematically analyzing the contacting languages and identifying common and distinctive features, it is possible to identify and benefit from language interference.

Future research on contemporary Kazakh terminology might focus on a deeper analysis of interference patterns across various domains, including science, technology, and media. Comparative studies with other Turkic languages and global linguistic influences could provide valuable insights into the dynamics of language contact and borrowing. Additionally, exploring the role of digital communication and social media in shaping modern Kazakh terminology would be beneficial. Further investigation into standardization efforts and their impact on language purity and development can also enhance our understanding of linguistic policies in Kazakhstan.

REFERENCES

[1] Karlinski A.E. Vzaimodeistvie äzykov: biligvizm i äzykovye kontakty [Language interactions: bilingualism and language contacts]. – Almaty: KazUMOiMĭa, 2011. – 264 s. [in Rus.]

[2] Ormanova A.B., Anafinova M.L. Linguistic Interference in Information Space Terms: A Corpus-Based Study in Kazakh // Theory and Practice in Language

Studies. – 2022. – №12 (12). – P.2497-2507. DOI: <https://doi.org/10.17507/tpls.1212.04> [in Eng]

[3] Anafinova M.L. International discourse and industry terminology. – Astana: Pechatnyy dvor, 2012.

[4] Kraevskaya I.O. Structural and grammatic characteristics of the Russian terms of the term system “oil and gas processing” // Tomsk State Pedagogical University. – 2020. – № 4(210). – P.93-101.

[5] Zhakupova M.M. Kopylenko’s contribution to the development of comparative motivology // Kokshetau University named after Sh. Ualikhanova. – 2020. – №4(2). – P. 312-323

[6] Suyunbaeva A.Z. Language policy in the area of aviation terminology // Chelyabinsk State University. – 2020. – № 7(441). – P.145-151

[7] Qürmanbaiüly Ş. Terminologiany bırızdendırudıñ ğylymi-ädıstemelik negızderı [The scientific-methodical basics of terminology unification]. – Nür-Sültan, 2020. – 88 b. [in Kaz.]

[8] Jūbanov Q. O spesifike slov terminov. Prinsipy terminologii [About the specifics of words and terms. Principles of terminology]. – Almaty: Ğylym, 1966. – 359 s. [in Rus.]

[9] Li M. The term as a means of representing the information field in the text of a technical instruction // Teacher of the XXI Century. – 2021. – №2. – P.339-349.

[10] Ibrayeva Zh., Nabiyeva G., River W. The issues of language usage and language interference (on the examples of bilingual’s speech) // Kazakh National Pedagogical University named after Abai. – 2020. – № 3(179). – P. 86-95.

[11] Ormanova A., Anafinova M. Linguistic interference in Kazakh terms // Studia Philologica Universitatis Velikotarnovensis. – 2022. – Vol. 41/1. – P.139-150. <https://journals.uni-vt.bg/studiaphilologica/bul/vol41/iss1/art1>

[12] Biekenov K., Sadyrova M. Äleumettanudyñ tüsındırme sözdıgı [Explanatory dictionary of sociology]. – Almaty: Sözdık-Slovar, 2007. – 344 b. [in Kaz.]

[13] Suleimenov R.H. Interference in teaching foreign language and ways of its overcoming // International Research Journal. – 2021. – № 4(106). – P. 119-121.

[14] Rakhilina E.V., Kazkenova A.K. Marking of iterative in Russian speech of Kazakh language speakers // Proceedings of the Institute of the Russian Language named after V.V. Vinogradov. – 2020. – №4. – P.168-188.

[15] Pak N.S., Kim W.A. Languages’ interaction processes in bilingualism // Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. – 2021. – № 2(61). – P. 77-83.

ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯ: ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ ҮЛГІЛЕРІН ТАЛДАУ

Анафинова М.Л.¹, Жанжигитов С.Ж.², Булегенова И.Б.³, *Орманова А.Б.⁴

¹ Астана Халықаралық Университеті, Астана, Қазақстан

^{2,3} Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

*⁴ Astana IT University, Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Қазіргі уақытта бір-бірімен тығыз байланысты және байланысатын тілдер арасындағы байланысты зерттеу тілдік байланыстар саласындағы маңызды тақырып болып табылады. Бұл, әсіресе, қазақ тілінде орыс және ағылшын тілдерінің құрамдас бөліктерін қамтитын аралас сөйлеуді қолдану кең тараған Қазақстанда өзекті болып отыр. Тіл мен терминологияның дамуында басқа тілдердің спикерлерімен өзара әрекеттесу, жазу жүйелерінің дамуы, орфографиялық реформа, терминологияның интеграциясы маңызды рөл атқарады. Бұл мәселе әлеуметтік лингвистика контекстінде маңызды, өйткені ол лингвистикалық араласуға ықпал ететін факторларды және әртүрлі тілдік деңгейлерде осы өзара әрекеттесудің алдын алу, анықтау және жеңу жолдарын түсіндіруге көмектеседі. Бұл жұмыс қазіргі қазақ терминологиялық жүйесінің дамуын талдауға, интерференцияның рөлін және оның лингвистикалық жүйедегі маңызын нақты зерттеуге бағытталған. Зерттеу тілдің терминологияға араласуынан туындаған алынған терминдерді, құрылымдық өзгерістерді және семантикалық өзгерістерді анықтаудың салыстырмалы және сипаттамалық әдістерін қамтитын лингвистикалық талдау шеңберіне сәйкес жүргізіледі. Қазақ терминологиясына сыртқы лингвистикалық әсердің дәрежесі мен сипатын анықтау үшін интерференцияның лексикалық, морфологиялық, синтаксистік деңгейлері зерттелді. Зерттеу қазіргі қазақ терминологиялық жүйесінің дамуына лингвистикалық араласудың пайда болуы мен жиілігінің және оның қазақ тіліне ықтимал әсерінің негізінде жатқан теориялық және практикалық негіздерді анықтау арқылы лингвистикалық зерттеулерге пайда әкеледі.

Тірек сөздер: қазақ тілі, интерференция, термин, терминология, көптілділік, көптілділік, тілдік байланыстар, коммуникация

СОВРЕМЕННАЯ КАЗАХСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ: ИЗУЧЕНИЕ ШАБЛОНОВ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ

Анафинова М.Л.¹, Жанжигитов С.Ж.², Булегенова И.Б.³, *Орманова А.Б.⁴

¹Международный Университет Астана, Астана, Казахстан

^{2,3} Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва

Астана, Казахстан

*⁴ Astana IT University, Астана, Казахстан

Аннотация. В настоящее время изучение взаимосвязей между близкородственными и контактирующими языками является важной темой

в области языковых контактов. Это особенно актуально в Казахстане, где широкое распространение получило использование смешанной речи с участием русского и английского компонентов в казахской речи. Взаимодействие носителями других языков, развитие систем письменности, реформа орфографии и интеграция терминологии играют определенную роль в развитии языка и терминологического аппарата. Этот вопрос важен в контексте социолингвистики, поскольку он помогает объяснить факторы, способствующие языковой интерференции, и способы предотвращения, выявления и преодоления этого взаимодействия на разных языковых уровнях. Данная работа направлена на анализ развития современной казахской терминологической системы, в частности, на изучение роли интерференции и ее значения в лингвистической системе. Исследование проводилось в рамках лингвистического анализа, включающего сравнительные и описательные методы для выявления заимствованных терминов, структурных изменений и семантических сдвигов, вызванных языковой интерференцией в терминологии. Были изучены лексический, морфологический и синтаксический уровни интерференции, чтобы определить степень и характер внешнего лингвистического влияния на казахскую терминологию. Исследование приносит пользу лингвистическим исследованиям, выявляя теоретические и практические основы, лежащие в основе возникновения и частоты языковой интерференции в развитии современной казахской терминологической системы и ее потенциального влияния на казахский язык.

Ключевые слова: казахский, интерференция, термин, терминология, двуязычие, многоязычие, языковые контакты, коммуникация

Received: April 24, 2024

Information about the authors:

Anafinova Madina – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Astana International University, Astana, Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8523-0010>, e-mail: mad-anafinova@mail.ru

Zhanzhigitov Syrym – PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7814-1378>, e-mail: syrymphd@gmail.com

Bulegenova Indira – Master's degree (PhD candidate), L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6430-5557>, e-mail: indirabulegen@gmail.com

Ormanova Assel – PhD, Astana IT University, Astana, Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3265-611>, e-mail: assel.ormanova@yandex.kz

Авторлар туралы мәлімет:

Анафинова Мадина Латыповна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Астана Халықаралық Университеті, Астана, Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8523-0010>, e-mail: mad-anafinova@mail.ru

Жанжигитов Сырым Жанмуратович – PhD, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7814-1378>, e-mail: syrymphd@gmail.com

Булегенова Индира Бектурсыновна – магистр (докторант), Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6430-5557>, e-mail: indirabulegen@gmail.com

Орманова Асель Бахытовна – PhD, Astana IT University, Астана, Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3265-611>, e-mail: assel.ormanova@yandex.kz

Информация об авторах:

Анафинова Мадина Латыповна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Международный Университет Астана, Астана, Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8523-0010>, e-mail: mad-anafinova@mail.ru

Жанжигитов Сырым Жанмуратович – PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, Астана, Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7814-1378>, e-mail: syrymphd@gmail.com

Булегенова Индира Бектурсыновна – магистр (докторант), Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, Астана, Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6430-5557>, e-mail: indirabulegen@gmail.com

Орманова Асель Бахытовна – PhD, Astana IT University, Астана, Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3265-611>, e-mail: assel.ormanova@yandex.kz

ӘОЖ 81'25

ҒТАХР 16.31.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.003>

БІР БУЫНДЫ ТҮБІР-НЕГІЗДЕРДІҢ ЕТІСТІК-ЕСІМ ОМОНИМИЯСЫ

Аязбаева Ә. М. ¹, *Алдабердіқызы А. ², Есенова Н. Б. ³, Верба Е. А. ⁴

^{1, *2, 4} Астана ІТ Университет, Астана, Қазақстан

³ М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, «Ұстаз» институты
Тараз, Қазақстан

Андатпа. Бұл мақалада тіл білімінің өзекті мәселелеріне жататын етістік-есім омонимиясы ағылшын тіліндегі бір буынды сөздердің негізінде қарастырылған. Әртүрлі тілдердің жүйесіндегі есім мен етістіктің арақатынасы тіл онтологиясының мәселелерімен тығыз байланысты болғандықтан, ғылыми айналымнан түспей, терең әрі жан-жақты зерттеуді талап етеді. Бұл құбылыстың пайда болуы туралы зерттеулердің әралуандығы мен пікірлердің бірізді болмауы омонимия құбылысының табиғатын күрделі деп тануға, әрі сөз түбірін тануда етістік-есім омонимиясын тарихи лингвистиканың маңызды мәселелерінің қатарына жатқызуға мүмкіндік береді. Мақалада үнді-еуропа тілдерінің, атап айтқанда ағылшын тіліндегі сөздердің дамуының теориялық негіздері қарастырылып, осы бағыттағы лингвист ғалымдардың зерттеулері сараланған. Сөз түбірі сөздің қай сөз табына жататынын анықтайтын негіз болғандықтан, омонимия құбылысын бір буынды сөздердің негізінде жан-жақты зерттеуге болады. Мақалада омонимия мәселесі бір буынды түбір-негіздердің мысалдары арқылы талданып, осы сөздердің этимологиясы мен даму тарихы қарастырылған. Сонымен қатар лингвист ғалымдардың әртүрлі тілдік жүйелерді зерттеу негізінде ең алдымен есім сөздердің, одан кейін етістіктің пайда болғаны туралы көзқарастары мен тұжырымдары талданып, зерделенген. Мақалада етістік-есім омонимиясының ағылшын тілінің сөзжасамындағы тәсілдері сипатталып, үнді-еуропа тілдеріндегі омонимия құбылысын дискриптивті (сипаттамалы) және компаративистикалық (салыстырмалы) талдау негізінде бұрын-соңды қарастырылмаған осы мәселені зерттеудің өзектілігі талқыланған.

Тірек сөздер: омонимия, ағылшын тілі, етістік-есім омонимиясы, түбір, негіз, бір буынды сөздер, түркі тілдері, үнді-еуропа тілдері

Кіріспе

Тіл білімінде жан-жақты зерттеуді қажет ететін күрделі мәселелердің бірі – етістік-есім омонимиясы. Ғалымдардың осы бағыттағы зерттеулеріне зер салсақ, бірқатар еңбектер омонимдердің табиғатын тануға, шығу тегі

мен мағыналық дамуын анықтауға, олардың жіктелуі мен жасалу жолдарын айқындауға, сонымен қатар омонимдер мен көпмағыналы сөздердің ара жігін ажыратуға арналған. Зерттеу еңбектерінде етістік-есім омонимиясы мәселесі жалпылама қарастырылып келгенін анықтай келе, бұл мәселені тереңірек зерттеп-зерделеудің өзекті екенін айтуға болады.

Тілдердегі есімдер мен етістіктің арақатынасы мәселесі тіл онтологиясының мәселелерімен тығыз байланысты болғандықтан, қай кезде де ғылыми айналымнан түспей, лингвист ғалымдардың назарын аударып келеді. Бірқатар ғалымдардың тұжырымдарына сай, сөздің негіз-түбірі етістіктің бұйрық рай формасы мен зат есімнің вокативті формасы немесе атау септігіне сай келеді [1, 106; 2, 5]. Осы негіз-түбірлердің бір-бірімен омоним түзу құбылысына қатысты ғалымдар пікірінің бірізді болмауы бұл мәселеге тереңірек үңілу арқылы тарихи лингвистиканың өзекті мәселелерін қозғап, омонимия құбылысының күрделі табиғатын тануға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Мақалада етістік-есім омонимиясы мәселесін әртүрлі тілдер жүйесіндегі есімдер мен етістіктердің арақатынасын салыстыру арқылы зерттеудің өзектілігін көрсетуге баса назар аударылды. Осыған сай дискриптивті, яғни сипаттамалық талдау әдісі қолданылды. Етістік-есім омонимиясын бір буынды сөздердің мысалында зерттеу тиімді, өйткені сөздің түбірі – «сөзді қай сөз табына жатқызуға болатынын анықтайтын негіз» [3, 132]. Сонымен қатар, Куцегалинова мен Исмагулованың пайымдауынша етістіктері құрылымдық-семантикалық орталық бола отырып, көбінесе басқа біреудің сөзі авторының сөйлеу әрекетінің тәсілі мен сипатын береді, сөйтіп метамәтіндік қызметті жүзеге асырады [4].

Нәтижелер мен талқылау

Біршама уақыттан бері көптеген тілдердің жүйесінде етістіктер мен есімдердің негізгі формаларының сәйкес келетіні анықталған. Десе де бұл мәселе түбір сөздің белгілі бір сөз табына жататыны және сол сөз табының сипатына сай келетіні кейінгі зерттеулерде ғана бой көрсете бастаған.

Зерттеуші ғалым Г.И. Рамстедт үнді-еуропа тілдерінде, оның ішінде ағылшын тіліндегі кейбір атаулар мен етістіктердің сөзжасамдық конверсиямен сәйкестігін салыстыра зерттеген. Алайда, «конверсия» термині түркі тілдеріндегі етістік-есім омонимиясының барлық ерекшелігін толыққанды көрсете алмайды [2, 6].

Сөзжасамдық конверсия тәсіліне сай, етістіктер көп жағдайда зат есімдердің негіздерінен, кейбірі сын есімдердің негіздерінен және жекелеген жағдайларда үстеулерден, жалғаулардан және шылаулардан жасалады.

Ғалым К. Гренбек түркі тілдеріндегі етістік-есім омонимиясы құбылысын алғашында әртүрлі негіздердің кездейсоқ сәйкес келуінен

пайда болған деп есептеді [5, 19]. Г.И. Рамстедтің де пікірі К. Гренбектің тұжырымына сай келеді. Бұл ғалым да етістік пен есім негіздерінің сәйкес келуін ежелдегі кездейсоқ құбылыс деп танып, етістіктің есім сөзден артықшылығын байқай алмағанын түсіндіріп жазады [4, 172-173].

Ағылшын тілінде етістік-есім омонимиясының қатарын түзетін сөздердің көптеген тобы бар, мысалы:

call (v) – 1) айқайлау, 2) құлау, 3) қоңырау шалу

(n) – 1) қоңырау, шақыру, 2) сапар (қысқа)

cull (v) – 1) таңдау, 2) гүл жинау

(n) – 1) жарамсыз мал, 2) қоқыс-қалдықтар (амер.)

cry (v) – 1) айқайлау, 2) хабарлау

(n) – 1) жылау, ұран

hack (v) – 1) ұсақтау, 2) кетпенмен қопсыту

(n) – 1) кесу, 2) кетпен

loop (v) – 1) ілмек жасау

(n) – 1) цикл, 2) аудандық теміржол

eye (v) – 1) қарау, бақылау

(n) – 1) көз, көздің жанары, көру қабілеті

knee (v) – 1) тіземен соғу, 2) тізе бүгу

(n) – 1) тізе, 2) тірек

fate (v) – 1) алдын ала анықтау

(n) – 1) өлім-жітім, 2) тағдыр және т. б.

Ағылшын тіліндегі етістік-есім омонимиясы құбылысы мен оның ерекшеліктерін Э. Бенвенист, И.П. Иванова және Л.П. Чахоян сияқты ғалымдар жан-жақты зерттеген [7; 8]. Бірқатар ғалымдардың зерттеу еңбектерінде ағылшын тілі тарихының орта кезеңінің аяғында етістіктердің, зат есімдердің және сын есімдердің құрылымы өзгергені, атап айтқанда, сөз соңында келетін дауысты дыбыстардың түсіп қалуы, яғни редукция құбылысы және сөз негіздерінің жалаңдану құбылысы орын алғаны, нәтижесінде бұл әртүрлі сөз таптарына жататын сөздердің негіздерінің түр-тұлғасы жағынан сәйкесуіне әкелгені айтылған [8; 9]. Ғалым Г.И. Рамстедтің зерттеулеріндегідей, басқа зерттеушілер де бұл құбылысты конверсиямен (сөздің бір сөз табынан екінші бір сөз табына ауысуымен) байланыстырып, сөзжасамның жаңа тәсілі ретінде қарастырады [8, 111; 10].

Ағылшын тіліндегі конверсияның сөзжасамдық сипатына алғашқылардың бірі болып назар аударған А.И. Смирницкийдің зерттеулері [11, 167] осы құбылысқа басқа да ғалымдардың назарын аудартты. Кейінірек В. Шмальштиг [12], И. А. Стернин [13] және т. б. герман тілдеріндегі омонимия мен оған байланысты басқа да мәселелерді зерттеді.

Тіл білімінде бірінші болып есім сөздердің қалыптасқанына немесе етістіктердің қалыптасқанына қатысты мәселеге келгенде, көптеген лингвист ғалымдардың тұжырымы бойынша, ағылшын тіліндегі етістіктер

есім сөздердің негізінде қалыптасып, пайда болған [12; 14].

Э. Бенвенистің айтуы бойынша, етістік формаларына қарағанда есім формаларының аясы әлдеқайда кең, өйткені үнді-еуропа тілдері түбірдің (түбір есім) өзінен бастап, қосымшалар арқылы сан алуан есім сөздерді тудыру мүмкіндіктеріне бай болды [7, 202]. Ғалымның зерттеулерінде үнді-еуропа тілдеріндегі есім сөздердің жасалу жолдары мен мағыналық топтары туралы да талдаулар қамтылған.

Етістіктердің негіздеріне келер болсақ, олардың сөз тудыру мүмкіндіктері шектеулі, себебі етістіктерге ең көбі бір жұрнақ немесе бір ғана жалғау жалғанады. Бұл айырмашылық екі жұрнақтың жалғануынан пайда болған сөздердің түбірін табу барысында айқындалды, яғни түбір сөзге ешқандай қосымша жалғанбаған кезде, сөзді нөлдік формада деп есептеуге болады. Осыған сай, «етістік негізінің нөлдік формасы болмайды». Бұдан шығатын қорытынды: «сөз негізі есім сөзге де, етістікке де жатпайды» [7, 203].

Етістіктің есімнен шыққаны туралы пайым ойға қонымды және бұрыннан белгілі. Өйткені бұл туралы көптеген ғалымдар жазған болатын. Мысалы, Б. Коллиндер: «Орал тілдерінің типтік етістік формалары әуел баста есім сөздердің синтагма-құрылымдары болған, олардың қатарына бірінші және екінші жақтағы етістіктенген есімдер мен есімдіктер кіреді» [15, 243], – деп жазды. Ғалымдардың пайымдақынша, сөз тудырудың шебері саналатын есімдерден етістіктер туындаған. Оған тілі жаңа шыққан балалар мен сөйлеу дағдысы жетілмеген адамдардың сөздік қорында етістікке қарағанда есім сөздердің едәуір көп кездесетіні және есім сөздердің тілдің ертеректе пайда болған тіл қабатына жататыны дәлел бола алады. Көптеген ғалымдар лексиконның, яғни сөздік қордың өзегі туралы зерттеу жұмысында филогенезде де, онтогенезде де сөйлеуді дамыту мәселелерін қарастыра отырып, етістіктерден бұрын есімдердің пайда болғаны туралы көзқарасты жақтайды.

Алтай тілдерінде кейбір етістік формаларының есім сөздерден туындаған жағдайлары кездеседі. Ғалымдар етістік предикат қызметін атқарып тұрса да, үнді-еуропа немесе семит тілдеріндегі жеке етістік формаларына сай келмейтінін атап өтеді [17, 195-196].

В.Д. Аракин [9] ағылшын тілінің даму тарихының жаңа кезеңіндегі сөзжасам тәсілдеріне бірнеше мысал келтіреді және бұл кезеңде ағылшын тілінің сөздік қорының зат есімдерден туындаған етістіктердің көптеп пайда болуының нәтижесінде айтарлықтай толықтырылғанын атап өтеді, мысалы:

негізгі сөз	туынды сөз
a bomb – бомба	to bomb – бомба тастау
a camp – лагерь	to camp – лагерьде тұру
a head – бас	to head – басшылық ету
a mine – тау-кен	to mine – қазу

Ағылшын тілінде етістіктерден зат есімдерді түзу арқылы да тілдің сөздік қорын толықтырған сөздерге де мысалдарды көптеп келтіруге болады:

негізгі сөз	туынды сөз
to bend – иілу	a bend – иілім
to bow – тағзым ету	a bow – тағзым
to bite – тістеу	a bite – тістек
to help – көмектесу	a help – көмек
to stop – тоқтату	a stop – аялдама
to talk – сөйлесу	a talk – әңгіме

Түркі тілдерінде, атап айтқанда, қазақ тілінде де алғашқы болып есім сөздердің, яки етістіктің пайда болғаны турасындағы мәселе бүгінге дейін күрмеуі шешілмеген өзекті мәселенің қатарында қалып отырғаны белгілі.

В. Ганг өз зерттеулерінде түркі тілдеріндегі сөздердің ең бастапқыдағы түбірі субстантив, яғни зат есімнен туындаған деген қорытындыға келеді. Ж. Дени де түркі тілдерінің грамматикалық құрылымында есім сөздердің орны айрықша екенін және есімдердің басым екенін дәйектейді.

«Алайда түркі тілдеріндегі бірқатар сөз формаларын морфемаларға бөлу барысында бірін-бірі жоққа шығаратын, қарама-қайшы грамматикалық жағдайларды анықтауға мүмкіндік берді. Соған қарағанда, екі тұжырым да (сөз таптарының даму барысында есімнің не етістіктің алғаш пайда болуы туралы) жеке дара қарастырғанда дұрыс емес, ал олардың бірлігін ескергенде дұрыс тәрізді; осы бір-бірін жоққа шығаратын құбылыстардың барлығы не етістік, не есім екені белгісіз сөз түбірінің синкретті болуының салдарынан пайда болған» [2, 14].

Н.А. Баскаков [3], Е.З. Қажыбеков [2] сияқты бірқатар ғалымдар сөз негіздерін дәстүрлі түрде есімді негіз және етістікті негіз деп бөлуді түркі тілдерінің қазіргі жағдайына ғана қатысты болуы мүмкін деп есептейді. Ал «барлық сөздер бір ғана сөз табына жатады деп есептелген тілдің қалыптасуы кезеңінде, яғни сана деңгейінде субъект пен объекті, заттың атауы мен іс-қимылды ажыратудың еш маңызы болмады, өйткені сөз таптарының ара жігін ажыратуға деген немқұрайдылық сөздерді сөз таптарына жіктеуге болатындай мазмұнның, яғни сөз табының белгілерін бойына сіңірген мағыналы сөздердің жеткілікті болмауынан туындаған» деген пікірдің ескірген көзқарас екенін көрсетеді [2, 29-30].

Түркітанушы ғалымдар Н.К. Дмитриев, Н.А. Баскаков, А.Н. Кононов, Э.Н. Наджип, Б.М. Юнусалиев, И.А. Батманов, А.М. Щербак, К.М. Мусаев, Ә.Т. Қайдаров, әсіресе Э.В. Севортянның етістік-есім омонимиясы мәселесі бойынша еңбектері түркі тілдеріндегі бұл құбылысты түсіндірудің жаңа кезеңінің басталуына түрткі болды. Е. Қажыбеков түркі тілдеріндегі бұл мәселені іргелі практикалық және теориялық материалдардың негізінде арнайы монографиялық зерттеу жүргізу арқылы жан-жақты қарастырды [2].

Түркі тілдеріндегі (алтай тілдеріндегі) және үнді-еуропа тілдеріндегі етістіктер мен есімдердің омонимдер түзуі құбылысының ұқсас екеніне қарамастан, олардың едәуір айырмашылықтары бар. Егер ағылшын тілінде омонимия құбылысына мысал бола алатын сөз түбірлері кейінгі ғасырларда пайда болса, түркі тілдерінде синкретті түбірлер тілдердің жалпы түркі тілдеріне ортақ заңдылықтардың дамуы кезеңінде пайда болған. Кейбір үнді-еуропа тілдерінде осыған ұқсас құбылыстың қалыптасуы мен дамуы сөзжасамның осы әдісінің теориялық мүмкіндігі мен практикалық қажеттілігін, оның тіл білімінде алатын орнының бар екенін көрсетеді.

Қазақ тілінен етістік-есім омонимиясы мәселесіне байланысты көптеген мысалдарды кездестіруге болады:

айт (е.) – 1) айту, сөйлеу

(з.е.) – 1) мұсылмандар мерекесі

ақ (прил.) – 1) ақ түс

(е.) – 1) ағу, ағып өту

бар (з.е.) – 1) болмыс, бар болу

(е.) – 1) бару, жүру; 2) болу, зиарат ету

бас (з.е.) – 1) дене мүшесі, 2) басшы, бастаушы, 3) бастама

(с.е.) – 1) бастапқы

(е.) – 1) аяқпен басу, қадам жасау, 2) күштеп басу, нығыздау

бу (з.е.) – 1) булану, бу

(е.) – 1) байлау, буу

жар (з.е.) – 1) құз, жартас, 2) жар салу, хабарлама айту, 3) қабырға, шекара

(е.) – 1) жару, бөлу, 2) қақ жару, 3) еріну

құрт (з.е.) – 1) жәндік, 2) кепкен сүт өнімі

(е.) – 1) көзін құрту, жою

құс (з.е.) – 1) ұшатын құс

(е.) – 1) жұлу, құсу және т. б.

Ғалым Е.З. Қажыбеков түркі тілдеріндегі 500-ден аса синкретті түбір-негіздерді етістік-есім омонимиясының мысалында бөліп көрсеткен [2, 246].

Мұндай сөздердің тарихи тамыры жекелеген түркі тілдеріне қатысты еңбектерде, жалпы түркі тілдерінің немесе жекелеген түркі тілдеріндегі

сөздердің этимологиялық және тарихи сөздіктерінде, сондай-ақ типологиялық зерттеулерде ескеріліп, зерделенген. Мысалы, бәй – «бай», «баю», дад – «дәм», «дәм тату», ан – «сана, ой», «есте сақтау», кам – «қатар, қабат», «бүктеу», тұн – «кеш, түн», «қараңғы түсу, түн бату» және т. б. жалпытүркілік бір буынды жаңғырған сөздер етістік-есім негізі ретінде қызмет атқарады.

Е.З. Қажыбеков [2] орыс сөздерін мүлдем танымаймын дегеннің өзінде, орыс сөздігін бір шолып шығар болсақ, түркі етістік-есім корреляциясына ұқсас (аз болса да) мысалдарды байқауға болатынын атап өтеді. Дәл осындай құбылысты ағылшын тілінің сөздіктерінен де аңғаруға болады.

Етістік пен есім негіздердің толық сәйкестігіне мысал ретінде мынадай сөздерді келтіруге болады: (орыс) вой ↔ вой, лай ↔ лай; (қазақ) тат (тату, дәм) ↔ тат (дәм тату), нан (нан) ↔ нан (сену, нану); (ағылшын) arm (қол) ↔ arm (қарулану), own (жеке) ↔ own (иемдену).

Қорытынды

Қорытындылай келе, түркі тіл білімінде жан-жақты зерттелген етістік-есім омонимиясы мәселесі герман және жалпы үнді-еуропа тілдерінің материалдары негізінде әлі де толықтай ғылыми айналымға еніп, зерттелмеген өзекті мәселелер қатарында екеніне баса назар аудартқымыз келеді. Етістік-есім омонимиясы көп тілдерде өте кең таралған құбылыс қана емес, есім мен етістік феномендерінің мәнін түсінуге, тарихи тамырларына үңілуге қажет маңызды тілдік материал болатыны сөзсіз.

Мәселен, семит тілдерінде мынадай құбылыс байқалады: есімдер мен етістіктердің ортақ ерекшелігі – олардың көпшілігі етістікке де, есімге де жатпайтын белгісіз және жалпылама негізгі мағынасы бірдей негіздерден шыққаны. Бұл құбылысты моносиллабтар, яғни бір буынды сөздердің деңгейінде зерттеу – етістік-есім омонимиясы мәселелерін кейінгі кезеңде, атап айтқанда көп буынды сөздер деңгейінде зерттеудің алғышарты болмақ.

Етістік-есім омонимиясы мәселесі бойынша алдын-ала қорытынды жасай отырып, мыналарды ерекше атап өтуге болады: есім және етістік негіздерін дәстүрлі түрде ажырату тек түркі (және герман) тілдерінің қазіргі жағдайына ғана қатысты болуы мүмкін. Қазіргі уақытта осы уақытқа дейін белгілі болып келген аффиксті сөзжасам тәсілімен қатар, кейінгі уақытта сөзжасамның өзгеше тәсілі – түбірлік етістік-есім омонимиясы құбылысы қатар қолданылған және бұл құбылыс грамматика саласындағы сөз таптарының (есімдер мен етістіктердің) синкретизмімен сәйкес келеді [2, 45].

ӘДЕБИЕТ

- [1] Леонтьев А. А. Возникновение и первоначальное развитие языка: монография. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1963. – 140 с.
- [2] Кажибеков Е. З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках: (явление синкретизма). – Алма-Ата: Из-во Наука, 1986. – 272 с.
- [3] Баскаков Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. – М.: Наука, 1979. – 274 с.
- [4] Куцегалинова А.К., Исмағұлова Б.Х. Метатекстовая функция глаголов речи в художественном тексте (на примере казахского, английского и русского языков) // Вестник КазУМОиМЯ имени Абылай хана. – 2023. – № 2 (69). – С.121-141.
- [5] Grönbech K. Der türkische Sprachbau. t. 1. – Kopenhagen, 1936. – 182 p.
- [6] Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание: Морфология. – М., 1957. – 120 с.
- [7] Бенвенист Э. Индоевропейское именное словообразование. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1955. – 258 с.
- [8] Иванова И. П., Чахоян Л. П. История английского языка. – М.: Высшая школа, 1976. – 319 с.
- [9] Аракин В. Д. История английского языка: учеб. пособие. – М. : ФИЗМАТЛИТ, 2003. – 272 с.
- [10] Резник Р. В., Сорокина Т. А., Резник И. В. A History of the English Language. История английского языка: учеб. пособие [Текст]. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 496 с.
- [11] Смирницкий А. И. Древнеанглийский язык. – М., 1955. – 318 с.
- [12] Шмальштиг В. Морфология глагола // В сб. Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 21. – М.: Прогресс, 1988. – С. 262-330.
- [13] Стернин И. А. Основы теории языка и коммуникации. Учебное пособие. – М.: Флинта, 2010. – 149 с. <http://sterninia.ru/index.php/studentami-aspirantam/item/445-osnovy-yazykoznanija>
- [14] Кручинкина Н. Д. Лексико-семантический и функционально-семантический потенциал существительного // Научный результат. Вопросы теоретической и прикладной лингвистики. – 2017. – №3 (13). – С. 22-33.
- [15] Collinder B. Comparative Grammar of the Uralic Languages [Text]. – Stockholm: Almqvist and Wiksell, 1960. – 416 p.

REFERENCES

- [1] Leont'yev A. A. Vozniknoveniye i pervonachal'noye razvitiye yazyka [The emergence and initial development of language]. – M., 1963. – 140 s. [in Rus.]
- [2] Kazhibekov Ye. Z. Glagol'no-imennaya korrelyatsiya gomogennykh

korney v tyurkskikh yazykakh: (yavleniye sinkretizma) [Verbal-nominal correlation of homogeneous roots in Turkic languages: (phenomenon of syncretism)]. – Alma-Ata : Nauka, 1986. – 272s. [in Rus.]

[3] Baskakov N. A. Istoriko-tipologicheskaya morfologiya tyurkskikh yazykov [Historical and typological morphology of the Turkic languages]. – M.: Nauka, 1979. – 274 s. [in Rus.]

[4] Kushchegalinova A.K., Ismagulova B.H. Metatekstovaya funkciya glagolov rechi v hudozhestvennom tekste (na primere kazahstskogo, angliyskogo i russkogo yazykov) [Historical and typological morphology of the Turkic languages] // Vestnik KazUMOiMYA imeni Abylay hana. – 2023. – № 2 (69). – S.121-141. [in Rus.]

[5] Grönbech K. Der türkische Sprachbau. t. 1. – Kopenhagen, 1936. – 182 p.

[6] Ramstedt G. I. Vvedeniye v altayskoye yazykoznaniiye: Morfologiya [Introduction to Altaic Linguistics: Morphology]. – M., 1957. – 120 s. [in Rus.]

[7] Benvenist E. Indoyevropeyskoye imennoye slovoobrazovaniye [Indo-European nominal word formation]. – M. : Izd-vo inostrannoy literatury, 1955. – 258 s. [in Rus.]

[8] Ivanova I. P., Chakhoyan L. P. Istoriya angliyskogo yazyka [History of the English language]. – M.: Vysshaya shkola, 1976. – 319 s. [in Rus.]

[9] Arakin V. D. Istoriya angliyskogo yazyka [History of the English language]: ucheb. posobiye. – M.: FIZMATLIT, 2003. – 272 s.

[10] Reznik R. V., Sorokina T. A., Reznik I. V. Istoriya angliyskogo yazyka [History of the English Language.]: uchebnoye posobiye. – M.: Flinta: Nauka, 2003. – 496 s. [in Rus.]

[11] Smirnitkiy A. I. Drevneangliyskiy yazyk [Old English]. – M., 1955. – 318 s. [in Rus.]

[12] Shmal'shtig V. Morfologiya glagola [Verb morphology] // V sb. Novoye v zarubezhnoy lingvistike, № 21. – M.: Progress, 1988. – S. 262-330. [in Rus.]

[13] Sternin I. A. Osnovy teorii yazyka i kommunikatsii. Uchebnoye posobiye [Fundamentals of the theory of language and communication]. – M.: Flinta, 2020. – 149 s. [in Rus.]

[14] Kruchinkina N.D. Leksiko-semanticheskiy i funktsional'no-semanticheskiy potentsial sushchestvitel'nogo [Lexico-semantic and functional-semantic potential of a noun] // Nauchnyy rezul'tat. Voprosy teoreticheskoy i prikladnoy lingvistiki. – 2017. – №3 (13). – S. 22-33. [in Rus.]

[15] Collinder V. Comparative Grammar of the Uralic Languages. – Stockholm: Almqvist and Wiksell, 1960. – 416 p.

ГЛАГОЛЬНО-ИМЕННАЯ ОМОНИМИЯ ОДНОСЛОЖНЫХ КОРНЕЙ ОСНОВ

Аязбаева А. М. ¹, *Алдабердіқызы А. ², Есенова Н. Б. ³, Верба Е. А. ⁴
^{1, *2, 4} Astana IT University, Астана, Казахстан

³ Таразский государственный университет им. М.Х. Дулати, Институт
«Ұстаз», Тараз, Казахстан

Аннотация. В этой статье описаны проблемы глагольно-именной омонимии на материале английского языка. Глагольно-именная омонимия занимает особое место в системе омонимии языка. Соотношение местоимений и глаголов в языках всегда вызывало интерес ученых, поскольку оно напрямую связано с проблемами языковой онтологии. Сложная природа и многообразие разновидностей этого явления позволяют отнести глагольно-именную омонимию корней к одной из важнейших и основных проблем исторической лингвистики. В статье рассматриваются теоретические основы развития индоевропейских языков, в частности английского, и приводятся исследования различных ученых-лингвистов. Поскольку корни слов являются основой для определения того, к какому классу относится слово, это явление представляется возможным изучить более детально в контексте примера односложных слов, которые являются объектом исследования. В данной работе проведен анализ примеров односложных корней основ, рассмотрена история развития этих слов, а также изложены взгляды ученых-лингвистов на возникновение первых именных слов, а затем и глаголов на основе различных языковых систем. В статье также описаны примеры омонимии глагол-местоимение как одного из способов словообразования английского языка, обсуждается необходимость изучения этого вопроса, который ранее не рассматривался в индоевропейских языках.

Ключевые слова: омонимия, английский язык, глагольно-именная омонимия, корень, основа, односложные слова, тюркские языки, индоевропейские языки

VERBAL-NOMINAL HOMONYMY OF ONE ROOT MORPHEME BASES

Ayazbayeva A. M. ¹, *Aldaberdikyzy A. ², Yesenova N. B. ³, Verba Ye. A. ⁴
^{1, *2, 4} Astana IT University, Astana, Kazakhstan

³ M. Dulati Taraz State University, "Ustaz" institute, Taraz, Kazakhstan

Abstract. This article describes the problems of verbal-nominal homonymy on the material of the English language. A special place in the system of homonymy of the language is occupied by verb-nominal homonymy. The problem of the relationship between the name and the verb in languages

has always been of interest of scientists, since it is most directly related to the problems of language ontology. The non-simple and ambiguous nature of this phenomenon makes it possible to attribute the verbal-nominal homonymy of the root-bases to one of the significant and essential problems of historical linguistics. In this regard, the theoretical foundations of the development of Indo-European languages, in particular the English language, are considered, moreover studies of various linguists are given. On the example of monosyllabic words, which are the object of research, this phenomenon can be studied especially well, since the roots of the words are the base that determines the relationship of a given word to a particular part of speech. The analysis of examples of monosyllabic roots of the stems is given, the history of the development of these words is considered, and the points of view of scientists in linguistics about the primacy of the name and the secondary nature of the verb on the material of languages of different systems are given. Further, the article describes examples of verbal-nominal homonymy as a way of word formation in the English language and also raises the question of considering this issue in Indo-European researches, where this problem was practically not studied.

Keywords: homonymy, English, verbal-nominal homonymy, stem, root, monosyllabic words, Turkic languages, Indo-European languages

Мақала түсті: 10 қазан 2023

Авторлар туралы мәлімет:

Аязбаева Әлия Маратқызы – филология ғылымдарының кандидаты , Жалпы білім беру пәндері департаментінің ассистент-профессоры, Астана ІТ Университет, Астана, Қазақстан, e-mail: aliya.ayazbayeva@astanait.edu.kz

Алдабердіқызы Айдын – PhD, Жалпы білім беру пәндері департаментінің ассистент-профессоры, Астана ІТ Университет, Астана, Қазақстан, e-mail: ²a.aldaberdikyzy@astanait.edu.kz

Есенова Нарима Бөрібайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Мектепке дейінгі бастауыш білім беру кафедрасының қауым. профессоры, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, «Ұстаз» институты, Тараз, Қазақстан, e-mail: narimae@mail.ru

Верба Евгения Александровна – Жалпы білім беру пәндері департаментінің оқытушысы, Astana IT University, Астана, Қазақстан, e-mail: y.verba@astanait.edu.kz

Информация об авторах:

Аязбаева Алия Маратовна – кандидат филологических наук, ассистент профессор, Департамент общеобразовательных дисциплин, Astana IT University, Астана, Республика Казахстан, e-mail: aliya.ayazbayeva@astanait.edu.kz

Алдабердикызы Айдын – PhD, ассистент профессор, Департамент общеобразовательных дисциплин, Astana IT University, Астана, Казахстан; e-mail: a.aldaberdikyzy@astanait.edu.kz

Есенова Нарима Бурибаевна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, доцент кафедры «Дошкольные и начальное образование», Таразский государственный университет им. М.Х. Дулати, Институт «Ұстаз», Тараз, Казахстан, e-mail: narimae@mail.ru

Верба Евгения Александровна – преподаватель, Департамент общеобразовательных дисциплин, Astana IT University, Астана, Казахстан, e-mail: y.verba@astanait.edu.kz

Information about the authors:

Ayazbayeva Aliya Maratovna – PhD, Assistant Professor, Department of General Education Disciplines, Astana IT University, Астана, Kazakhstan, e-mail: aliya.ayazbayeva@astanait.edu.kz

Aldaberdikyzy Aidyn – PhD, Assistant Professor, Department of General Education Disciplines Astana IT University, Астана, Kazakhstan, a.aldaberdikyzy@astanait.edu.kz

Yesenova Narima Boribayevna – PhD, Associate Professor of Department of Pre-school and Primary school education, M. Dulati Taraz State University, “Ustaz” institute, Taraz, Kazakhstan, e-mail: narimae@mail.ru

Verba Evgeniya Alexandrovna – Teacher, Department of General Education Disciplines, Astana IT University, Астана, Kazakhstan, e-mail: y.verba@astanait.edu.kz

UDC 821.512.162

IRSTI 17.82.31

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.004>

N. GENCEVI'NİN "HÜSREV İLE ŞİRİN" ŞİİRİNDE TÜRK DESTAN GELENEĞİNİN YANSIMASI

*Bahşiyeva Ülker¹

*¹ ADPU'nun Filoloji Fakültesinin Edebiyatın Öğretim Teknolojisi
Kürsüsünün üyesi, Bakü, Azerbaycan

Özet. Nizami Gencevi'nin «Hüsrev ile Şirin» eseri yeterince Azerbaycan ve Türk destansı unsurlar içermektedir. Bu unsurların Türklerin milli zihniyet değerlerinin bir yansıması olduğu düşünülebilir. Çalışmanın amacı, Türk epik geleneğinin Nizami Gencevi'nin Hüsrev ve Şirin şiiri üzerindeki etkisini ortaya çıkarmaktır. Eserin analizi, Farsça kullanılmasına rağmen Türk folklorunun unsurlarının şiirin olay örgüsüne, karakterlerine ve motiflerine nasıl entegre edildiğini izlemeyi mümkün kılıyor.

Araştırma yöntemleri, Kitabi-Dede Korkud destanını, halk masallarını ve Nizami şiirinin kahramanlarının imgelerini karşılaştırmayı mümkün kılan karşılaştırmalı tarihsel ve metinsel analizleri içerir. Destanın unsurlarını eserin yapısında tanımlamayı mümkün kılan metinler arası analiz yöntemleri de uygulanmıştır.

Sonuçlar, «Hüsrev ve Şirin» şiirinde, bir kahramanın mucizevi doğumu, denemeler, başarı, bir kadının bir erkeğin karakterinin oluşumu üzerindeki etkisi de dahil olmak üzere Türk epik geleneğinin sayısız unsurunun bulunduğunu göstermiştir. Bir örnek, Hüsrev'in doğum sahnesinin, çocuksuz ebeveynlerin dualarının da bulunduğu Kitabi-Dede Korkud'un destansı olay örgüleriyle benzerliğidir. Kahramanın imajı geleneksel destansı özelliklerle şekillenirken, adı Türk adlandırma sistemiyle bağlantılıdır. Ayrıca kahramanın sanatsal imajını yaratmak için doğal güçler (su, ateş, gökyüzü) gibi folklorik sembolizmin unsurları kullanılmaktadır.

Araştırmanın teorik önemi, ortaçağ edebiyatındaki kültürler arası etkileşimlerin anlaşılmasının genişletilmesi ve folklorik geleneklerin yazarın eserlerine entegrasyon mekanizmalarının belirlenmesinde yatmaktadır.

Pratik önemi, sonuçların filolojik çalışmalarda, karşılaştırmalı edebiyat araştırmalarında ve Türk ve Fars edebiyatı tarihinin öğretilmesinde kullanılma olasılığında yatmaktadır.

Anahtar kelimeler: Nizami , destan, folklor, milli, değer, şiir, olay örgüsü, motif

Giriş

Nizami Gencevi'nin eseri incelendiğinde Türk folklor geleneğinden pek çok unsurla karşılaşılacak mümkün. Şairin «Hüsrev ile Şirin» eseri bu özelliğinden dolayı önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla şiir, Türk kahramanlık ve aşk destanlarının geleneklerine ilişkin pek çok gerçeği bünyesinde barındırmaktadır.

Şair mesnevisinde İran-Sasani prensi Hüsrev Parviz ile Aran hükümdarı Mahin Banu'nun yeğeni Şirin'in arasındaki aşkı anlatmıştır. Şairin bu şiirinde ilahi bir duygu olarak sevginin insanı mükemmelliğin zirvesine çıkarmadaki önemli rolü yansıtılmaktadır. Sanatçı bu konuda şunları söylüyor:

İdrakı dinlersek söyler o da:

– Her şey aşka yaslanıp durur dünyada.

Gökler kurulsaydı aşktan azat,

Düşün, olardımı yer üzü abat?

Aşksız tende can görmediğimden

Kalbimi satıp da can almışım ben.

Aşktan dünyaya saldım dumanlar,

Aklın gözlerini etdim ben mahmur.

Aşkla hazırladım ben bu destanı,

Doldurdum sesiyle aşkın dünyayı.

Ondan uzak gezsün her cahil insan,

Pay alsın da iyi okuyup, yazan.

Ben iyi yazdım, kötü yazanlar

Müzdümle yazsınlar, ne suçları var [8, s. 50].

Malzemelerin ve yöntemlerin açıklaması

Nizami Gencevi'nin eserlerinin incelenmesi, filolojik, tarihi, kültürel ve felsefi analizleri içeren entegre bir yaklaşım gerektirmektedir. Filolojik yöntem, el yazmalarının metinsel çalışmasını, eserlerinin çeşitli listelerinin eleştirel karşılaştırmasını, dilin, sembolizmin ve sanatsal araçların sözlüksel-anlamsal analizini ve Nizami'nin çalışmaları ile hem seleflerinin hem de takipçilerinin eserleri arasındaki paralellikleri ortaya çıkaran karşılaştırmalı-edebi çalışmayı kapsar. Tarihsel-kültürel analiz, şairin çağının sosyo-politik ve kültürel bağlamını anlamaya, Fars, Arap ve Türk geleneklerinin eserleri üzerindeki etkisini araştırmaya ve eserlerinin felsefi-dini yönlerini incelemeye yardımcı olur. Yapısal ve kompozisyon analizi, olay örgüsünün ilkelerini, şiirlerin inşasını, imgelerin ve motiflerin sembolizmini incelemeyi ve gazeller, kasitler ve Mesnevi gibi tür özelliklerini tanımlamayı amaçlamaktadır. Karşılaştırmalı tarihsel yöntem, Nizamilerin müteakip Fars, Türk ve dünya edebiyatı üzerindeki etkisini incelemenin yanı sıra Doğu ve Batı edebi geleneklerindeki benzer konuları ve motifleri tanımlamayı mümkün kılar. Felsefi-yorumbilimsel analiz, eserlerinin tasavvuf, Neoplatonizm ve islam felsefesi merceğinden yorumlanmasına ve içlerinde gömülü olan etik ve ahlaki kavramların incelenmesine yardımcı olur. Disiplinler arası bir yaklaşım çerçevesinde, Nizami döneminin gerçeklerini

yeniden inşa etmeyi mümkün kılan sanat eleştirisi yöntemleri, el yazmaları için illüstrasyonların analizi ve arkeoloji ve tarih verileri uygulanmaktadır. Böyle bir metodolojik kompleks, büyük şairin yaratıcı mirasını, edebi gelenekteki yerini ve sonraki nesiller üzerindeki etkisini daha derinlemesine anlamayı mümkün kılar.

Sonuçlar ve tartışma

Eserde cahil Hüsrev, Şirin'in aşkı sayesinde mükemmelliğin zirvesine yükselir. Türk kızı Şirin, Fars kökenli Hüsrev'i mükemmelleştirerek onu en yüksek insan seviyesine getirmiştir. Nizami, şiirdeki ana karakterlerin milliyetini bilinçli olarak vurgulamıştır. Şair, Müslüman Doğu'ya hakim olan Şuubi ideolojisine karşı çıkmıştır. Bu, şairin yaratıcılığın ve imgelerine karşı tutumundan duyulabilir. "Hüsrev ile Şirin" konusunu Firdevsi'nin "Şahnâme" sinden almıştır. Ancak Firdevsi, Şirin'i Pers hanedanına başarısızlık getiren bir imaj olarak tanımlamıştır. Şairin temayı «Şahnâme»den almasına rağmen tamamen farklı bir şekilde yeni ve özgün bir eser ortaya çıkardığı bilim adamları tarafından dile getirilmiştir. Rüstem Aliyev "Hüsrev ile Şirin" eserine «Ölümsüz Aşk Hakkında Eser» adını vermiştir [3]. Araştırmacı bilim adamına göre: «Nizami, o dönemin edebiyatı için bağımsız, yeni imajlar, gerçekçi karakterler yaratmaya ve bunlar aracılığıyla kendi özverili aşk kavramını doğrulamaya çalıştı.» [2, s. 30]. Araştırmacı bilim adamına göre: «Nizami, o dönemin edebiyatı için bağımsız, yeni imajlar, gerçekçi karakterler yaratmaya ve bunlar aracılığıyla kendi özverili aşk kavramını doğrulamaya çalışıyordu» [5, s. 69]. Z. Allahverdiyeva bu konuda şöyle yazıyor: «Nizami, mitolojik-kahramanlık destanı yazmamıştır. Gerçek, sonsuz ve yüce aşka dair bir sanat eseri kaleme almıştır» [1, s. 697].

Nizami eserde Azerbaycan ve Türk destan geleneklerine özgü kompozisyon unsurlarını kullanarak muhteşem bir sanat örneği yaratmıştır. Azerbaycan ve Türk kahramanlık ve aşk destanlarında olay örgüsünün ana kahramanların doğum sahnesiyle başladığını dikkatinize sunmak isteriz. Nizami'nin "Hüsrev ile Şirin" adlı eserindeki Hüsrev'in doğum sahnesini kaleme alırken de de Türk destan geleneğinden etkilenmiştir. Halk masallarımızın ve destanlarımızın çoğunda salih sultanlar ve hükümdarlar çocuk özlemi çekerler ve çocuklarının doğması için Allah'a dua etmekten geri durmazlar. Allah'a yapılan dualar sayesinde çocukları oluyor. Bu noktaya "Dede Korkut Kitabı" rastlıyoruz. Destan geleneklerimizde olduğu gibi Nizami'nin «Hüsrev ile Şirin» adlı eserde Hüzmüz'ün çocuk için Allah'a dua etme ritüeline rastlıyoruz.

"Dede Korkut Kitabı" destanının «Bamsi Beyrek» bölümünde Oğuz soylularından Baybora ve Baybica'nın çocukları olmadığı ancak halkın duası sayesinde Allah'ın onlara çocuk verdiği gösterilmektedir. «Hüsrev ile Şirin» eserinde Hüsrev'in doğuşu Türk destan geleneğinden kaynaklanan bir bağlantı olarak değerlendirilebilir. Her iki örnekte de kahramanların Allah'ın (Tanrı) iradesiyle doğmasının özel bir anlamı vardır. Bu kahramanlar sıradan kahramanlar değil. Yani onların doğumu sıradan bir doğum değil, folklor çalışmalarında

«mucizevi doğum» (alışılmadık bir şekilde doğum) olarak adlandırılan ilahi bir olaydır. Nizami Gencevi, Türk folklor geleneklerinden yararlandığı için Hüsrev'in doğuşunda bu detayları yaratıcı bir şekilde kullanmıştır. Şairin ifadesine göre destan kahramanları sıradan kahramanlar değildir, dolayısıyla devlerle ve ejderhalarla savaşılabılır ve olağanüstü kahramanlıklar gösterme yeteneklerine sahiptirler. Allah'ın takdiriyle dünyaya gelen bu cesur adamlar, hayatları boyunca Allah'ın koruması altındaydılar. “Dede Korkut Kitabı” destanındaki kahramanların her türlü zorluğa aşarken kullandıkları «Tanrım kurtardı» ifadesinin sebebi budur. Örneğin destanın sekizinci boyunda Basat, Tepegöz ile savaşırken mucizevi bir şekilde kurtulur. Tepegöz her seferinde Basat'ı öldürüp öldürmediğinden emin olmak için soruyor: «Oğlum, kurtuldun mu?» Basat da her seferinde ona cevap veriyor: «Tanrım kurtardı» [9, s. 101].

Firdevsi Şahname'yi yazdığında onu İran-Pers ulusal destanlarına, efsanelerine ve anlatılarına, destansı geleneklere, ulusal kimliğinin bir hazinesi olarak dayandırmıştır. Firdevsi'nin Hüsrev karakteri, şiirsel yapısı ve içeriği itibarıyla İran destan düşüncesinin bir ürünüdür.

Nizami Firdevsi'nin, Hüsrev karakterinin şiirsel yapısını değiştirdi ve onu yeni bir biçimde yeniden yaratma hedefini seçti. Şairin bu değişikliği yapabilmesi için destan düzeyinde bunu uygulaması gerekiyordu. Nizami'nin amacı, Firdevsi'nin «Şahname» adlı eserinde Türklere karşı yarattığı zıt, Türk karşıtı fikirlere karşı bir çizgi çekmek, Türk destan geleneklerine dayalı insani ve hümanist fikirler oluşturmaktır. Nizami'nin eserinde Türk destan geleneklerinin ve destansı folklor motiflerinin sistemli bir şekilde ortaya çıkmasının nedeni budur. Şair, karakterlerini Türk destanının sanatsal unsurlarına göre seçmiştir. Bu nedenle Hüsrev'in doğum sahnesinin “Dede Korkut Kitabı” destanındaki doğum motifleriyle uyumluluğunu bilinçli bir adım olarak değerlendirmek gerekir. Nizami, Pers ulusal kimliğinin vücut bulmuş hali olan Firdevsi imajının sanatsal ve genetik yapısını değiştirme çalışmalarına «Hüsrev'in Doğuşu» bölümüyle başlamıştır. Şairin «doğum» motifine kavramsal önem vermesinin nedenleri dikkatimizi çekmektedir.

Elçin Galiboğlu'nun (İmameliyev) araştırmalarına göre her mitolojinin temel felsefesi yaratılış olduğu gibi, “Türk mitolojisinin de temelinde yaratılış yatmaktadır.” [10, s. 31].

L.A. Sedov «doğum» motifine ilgili makalesinde «hiçbir canlılığın ölmediği, yalnızca dünyaya dönmek için geçici olarak öldüğü ve yeniden doğduğu düşüncesi de doğumla ilgilidir» [12, s. 385] görüşünü ifade etmiştir.

Bahsedilen düşüncelerden mitolojik öze dayanan doğum motifinin folklorlarda Tanrıya bağlılık ve ölümsüzlük anlamına geldiği sonucuna varabiliriz. Mitolojide kahramanlar geçici olarak ölüp tekrar hayata dönerler, yani ölümleri dışsaldır. Folklorumuza baktığımızda doğum motifinin “dağdan doğum”, “sudan doğum”, “gün ışığından doğum” gibi modellerinin günümüze kadar geldiğini görebiliriz. Doğum motifi tüm dünyada folklorun ana motifidir. Kahramanın doğuşu,

yaşamının sonraki dönemleriyle doğrudan ilişkilidir, yani mitolojik düşüncede doğum, kader kavramıyla ilişkilidir. Fuzûlî Bayat'ın «ilk yaratılış olayı kutsal kabul edildiği için daha sonraki bütün yaratılışların başlangıcını oluşturduğu» görüşü [4, s. 77] yukarıdaki fikirleri bir kez daha doğrulamaktadır. Kahramanın doğuşu ilahi güçlerle bağlantılıdır.

Eserde dikkat çeken noktalardan biri de Hüsrev'in doğumundan sonraki olayların Türk destan folklor geleneğiyle de yakından ilişkili olmasıdır. Şair, dünyaya gözlerini yeni açan bebeğin çok güzel olduğunu anlatarak şöyle yazıyor:

Evlat ne evlattı, – deniz incisi,
Nurlu lambaların en birincisi.
Mutlu doğmuştu o, güzeldi bahtı,
Yakışırda ona tacı ve tahtı [8, s. 54].

Onu da hatırlatalım ki, Türk folklor geleneğinde yenidoğanların güzelliğinin anlatıldığı sahneler de mevcut. “Oğuzname”nin Uygur versyonunda Oğuz'un güzelliğinin aktarımına bakalım:

Günlerin birinde Ay kağanın gözü parladı,
Erkek oğul doğdu.
Çocuğun gözleri mavi, ağzı kıpkırmızı,
Gözleri al, saçları, kaşları karaydı.
Güzel meleklerden çok daha güzeldi [11, s. 10].

Destanlarda yeni doğmuş kahramanların güzelliğinin özel sanatsal metaforik ifadelerle canlandırılması destansı anlamlar taşır. Doğumları Allah'ın takdiriyle gerçekleşen bu kahramanların öncelikle görünüşlerinin güzel olması gerekiyordu. Mesnevi'de de destansı şablonlarda olduğu gibi görsellerin güzelliğini anlatmak için doğal unsurlar kullanılmıştır.

Şair, yeni doğan Hüsrev'in güzelliğini bir deniz incisine ve parlak bir lambaya benzetmiştir. «Oğuzname»de Oğuz'un güzelliği gökyüzüne, ateşe ve meleklerle benzetilmektedir. Bildiğimiz gibi «Oğuzname»nin mitolojik bir destan olduğu dikkate alındığında Oğuz'un Gök (gökyüzü) kültürünü ve Ateş (Güneş) kültürünü temsil ettiğini söyleyebiliriz. Bu açıdan yaklaşıldığında Hüsrev'in aynı zamanda su kültürünü (deniz incisi) ve ateş kültürünü (nurlu lamba) güzelliğiyle ifade ettiği doğrulanır.

Destan kahramanları olağanüstü başarılar sergilemek için dünyaya gelirler, dolayısıyla onlar Tanrı tarafından seçilmiş özel kahramanlardır. Onlar olağanüstü süper güçlere sahip karakterlerdir, bu yüzden tek başlarına ordularla savaşır, goblinleri, devleri ve ejderhaları yenerler. Destan kahramanları bu gücü yerden ve gökten alırlar. «Köroğlu» destanı ve «Çiftpınar» olay örgüsünde sıradan bir karakterden yenilmez bir kahramana dönüşen Köroğlu'nun gücünü aldığı kaynaklara bakıldığında dağ kültürüne (pınarın bulunduğu yer), su kültürü, gökyüzü kültürü (yıldızların çarpışması), ateş kültürüne (yıldızların çarpışmasıyla oluşan ateş

kıvılcımı) rastlamaktayız.

Gerek «Oğuzname»de, gerekse Nizami'nin «Hüsrev ile Şirin» eserinde kahramanın güzelliğini anlatan betimleyici sahnelerde, kahramanların doğadan güç aldığı folklor unsurlarına yer verilmiştir. Şair, kahramanını Türk destan gereklerine göre yeni bir imajda yaratarak, Firdevsi Hüsrev'den tamamen farklı bir Hüsrev imajı yaratmıştır. Şair ayrıca şiirinde bebeğe isim koyma sahnesini de anlatmıştır:

Babası görünce yeteneğini,
Hüsrev Perviz koydu onun adını.
Kimi görse sarıladı boynuna,
Bu nedenle Perviz dediler ona [8, s. 54].

«Pyrviz» Farsça'da uçmak anlamına geliyor. Hiç şüphe yok ki Nizami, Pers prensi Hüsrev'i mevcut adıyla adlandırmalıydı. Ancak Nizami bu bölümde de Türk destansı folklor unsurlarını kullanmıştır. Türk destanında adın destansı-mitolojik açıdan önemi büyüktür. Fuzuli Bayat, Türk kültüründe isim verme sisteminin bir kişiye hayatı boyunca birçok kez isim verildiğini göstermektedir: çocukluk ismi, cesaret, yetenek vb. nedeniyle verilen gençlik ismi. [6, s. 9]. Celal Beydili'ye (Memmedov) göre Türk destan düşüncesinde isim ve öz- içerik aynıdır. [7, s. 31].

Bilim adamlarının görüşlerine göre Nizami'nin kahramanlarına verilen isimler karakterleriyle tutarlıdır. Örneğin Hüsrev çocukluğunda sıcakkanlıydı ve herkesin kucağına uçarak gitmiştir. Kahraman Hüsrev Pyrviz'in adı bu faktörle ilgilidir.

Hüsrev'in ilk kahramanlık eylemleri de doğrudan destan geleneğinden gelmektedir. “Dede Korkut Kitabı” destanının «Bamsi Beyrek» kısmında «O dönemde bir erkek çocuğunun kafasını kesip kan dökmeseydi adı olmazdı» denilmektedir [9, s. 53]. Burada kahramana verilen yiğitlik adı dikkatimizi çekmektedir. Beyrek, yiğitlik gösterip kahraman unvanını alana kadar farklı bir isimle anılıyordu. Dede Korkut, kahramanlara yiğitlik isimleri veren kişidir. Destanda Dede Korkut'un ağzından şöyle denir: «Sen oğluna «Bamsam» diyen gibisin; adı Boz aygır Beyrek! Adını söyledim, Allah sana yaşını versin!» [9, s. 54] bu sözlerle görüşümüz doğrulanmaktadır.

Nizami'nin «Hüsrev ile Şirin» adlı mesnevisinde Hüsrev'in kahramanlıkları Türk destan geleneklerinden bir unsurdur:

Dokuzda terketti oyun yolunu,
Aslanla sınıadı güçlü kolunu.
On yaşa girince bu eşsiz civan
Otuz yaşlıları bırakır hayran.
Aslan pençesine pençe verirdi,
Kılıçla direği yere serirdi.

Okuyla o tünden düğüm açardı,
Zırhın içinden mızrakla yüzük alırdı.
Ok atsa hedefe hemen değerdi,
Zuhre halesini o silkelerdi.
Aynı anda on yay çeken bir insan
Acizdi Hüsrev`in bir yayından.
Kementle on düşmanı birdem tutardı,
Dokuz karış kadar okları vardı
Beyaz div olsa bile onun okundan
Söyüt yaprağıtek titrerdi inan.
Şimşek okunu çalsa taşlara
Daşın üzerinde açardı yara [8, s. 55-56].

Sonuç

Eserden Hüsrev`in 9-14 yaşlarında aslanlarla dövüştüğü, otuz yaşındaki yiğitleri mağlup ettiği, kılıçla bir sütunu devirdiği, okla bir saç düğümünü çözdüğü, demir halkaları yırttığı görülmektedir. mızrakla zırh giymiş, kementle on düşmanı birden yakalamış, dokuz büyük ok atmıştır. Bu figürler Oğuz-Türk destanı ile örtüşmüyor. Nizami`nin dehası, Türk destan motiflerini mesnevisine aynı görünmeyecek şekilde profesyonelce dahil etmesinde yatmaktadır. Bu Nizami`nin doğuştan gelen yeteneğinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Nizami Firdevsi`nin Şubiyeye fikirlerine karşı tamamen farklı, özgün şiirsel özelliklere sahip bir Hüsrev imajı yaratmak istemiş ve amacına ulaşmıştır. Şair bu amaçla diğer kaynakların yanı sıra Türk destan folklor geleneğinden gelen unsurları o kadar profesyonel bir şekilde kullanmıştır ki, dış planda bu noktalar dikkatimizi çekmemektedir. Tüm bu analizlerden deha Nizami Hüsrev`in doğumu, isimlendirilmesi ve ilk kahramanlık sahnelerinde Türk kahramanlık destanlarının unsurlarını kullanarak Türk milli ruhunu ortaya koyduğu sonucunu çıkarabiliriz.

KAYNAKÇA

- [1] Allahverdiyeva Z. “Nizami Gencevi ve Abdülkasım Firdevsi” Makalesi / Nizami Gencevi: Hayatı ve Sanatı. Sanatçıların Bilimsel Pasaportu – 25 (Toplu). – Bakü: Bilim, 2021. – S. 690-712.
- [2] Алиев Р. Очерк «Низами Гянджеви» / Низами Гянджеви. Краткий справочник. – Баку: ЭЛМ, 1979. – С. 9-63.
- [3] Алиев Р. Поэма о бессмертной любви / Р.Алиев. – Баку: Язычы, 1991. – 184 с.
- [4] Bayat F. Folklorla İlgili Yazılar (teorik konular) / F.Bayat. – Bakü: Bilim ve Eğitim, 2010. – 224 s.
- [5] Begdeli K. Doğu Edebiyatında “Hüsrev ile Şirin” Konusu / K. Begdeli. – Bakü: Bilim, 1970. – 371 s.

[6] Bayat F. “Adverme” Makalesi / Dede Korkut Kitabı. Ansiklopedi. – Bakü: Önder Yayınları, – 2004. – S. 9-11.

[7] Beydili (Mehmetov), C. Korkut Atanın Adverme Özelliği / Azərbaycan Sözlü Halk edebiyatına Dair Araştırmalar. X kitab. – Bakü: Seda, 2001. – S. 29-39

[8] Gencevi N. Hüsrev ile Şirin. Çeviren Resul Rza / N.Gencevi. – Bakü: Yazar, 1982. – 401 s.

[9] Dede Korkut Kitabı. – Bakü :Önder Yayınları, 2004

[10] Galipoğlu, E. Yaradılış Mitleri ve Azərbaycan Efsaneleri / E.Galipoğlu. – Bakü: Bilim ve Eğitim, 2020. – 180 s.

[11] Oğuznameler / Hazırlayan ve Önsöz yazarları: K.Veliyev, F.Uğurlu. – Bakü: Bakü Üniversitesi Yayınları, 1993. – 92 s.

[12] Седов Л.А. Очерк «Рождение» / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. –Москва: Советская энциклопедия, 1982. – С. 385-386.

[13] Gafarlı R. Mit, Efsane, Masal ve Epos (Sözlü Gelenekte Türler Arası İlişki) / R.Gafarlı. – Bakü: ADPÜ Yayınları, 2002. – 758 s.

[14] Rzasoy S. Nizami Sanatı: Mit-Tarih Bağlamı / S.Rzasoy. – Bakü: Ağrıdağ, 2003. – 211 s.

REFERENCES

[1] Allahverdiyeva Z. “Nizami Gencevi ve Abdülkasım Firdevsi” Makalesi / Nizami Gencevi: Hayatı ve Sanatı. Sanatçıların Bilimsel Pasaportu – 25 (Toplu). – Bakü: Bilim, 2021. – S. 690-712.

[2] Aliev R. Oçerк «Nizami Gəncəvi» / Nizami Gəncəvi. Qısa məlumat kitabı. – Bakı: Elm, – 1979, – S. 9-63.

[3] Aliev R. Poema o bessmertnoy lyubvi / R. Aliev. – Bakı: Yazıçı, 1991, – 184 s.

[4] Bayat F. Folklorla İlgili Yazılar (teorik konular) / F. Bayat. – Bakı: Bilim ve Eğitim, 2010. – 224 s.

[5] Begdeli K. Doğu Edebiyatında “Hüsrev ile Şirin” Konusu / K. Begdeli. – Bakı: Bilim, – 1970, – 371 s.

[6] Bayat F. “Adverme” Makalesi / Dede Korkut Kitabı. Ansiklopedi. – Bakı: Önder Yayınları, 2004. – s. 9-11

[7] Beydili (Mehmetov), C. Korkut Atanın Adverme Özelliği / Azərbaycan Sözlü Halk Edebiyatına Dair Araştırmalar. X kitab. – Bakı: Səda, – 2001. – S. 29-39.

[8] Gəncəvi N. Hüsrev ile Şirin. Çeviren Resul Rza / N. Gəncəvi. – Bakı: Yazar, 1982. – 401 s.

[9] Dede Korkut Kitabı – Bakı: Önder Yayınları, 2004

[10] Galipoğlu, E. Yaradılış Mitleri ve Azərbaycan Efsaneleri / E. Galipoğlu. – Bakı: Bilim ve Eğitim, 2020. – 180 s.

[11] Oğuznamələr / Hazırlayan və Önsöz yazarları: K. Vəliyev, F. Uğurlu. – Bakı: Bakı Universiteti Yayınları, 1993. – 92 s.

[12] Sedov. L.A. Oçerk «Rojdeniye» / Mify narodov mira. V 2-x tomax. Tom 2. – Moskva: Sovetskaya entsiklopediya, 1982. – S. 385-386

[13] Gafarlı. R. Mit, Efsane, Masal ve Epos (Sözlü Gelenekte Türler Arası İlişki) / R. Gafarlı. – Bakı: ADPU Yayınları, 2002. – 758 s.

[14] Rzasoy S. Nizami Sanatı: Mit-Tarih Bağlamı / S. Rzasoy. – Bakı: Ağrıdağ, – 2003. – 211 s.

НИЗАМИ ГЭНЖАУИДІН «ХОСРОВ ПЕН ШЫРЫН» ПОЭМАСЫНДАҒЫ ТҮРІК ЭПИКАЛЫҚ ДӘСТҮРІНІН КӨРІНІСТЕРІ

*Бахшиева Үлкер¹

*¹ Филология Факультетінің Әдебиеттерді Оқыту Технологиясы
Кафедрасы, ӘМПУ, Баку, Әзірбайжан

Аңдатпа. Низами Гәнжауидің «Хосров пен Шырын» поэмасында әзербайжан және түрік эпикалық элементтері жеткілікті. Бұл элементтер түркілердің ұлттық менталдық құндылықтарының көрінісі ретінде қарастырылуы мүмкін. *Зерттеудің мақсаты*-түркі эпикалық дәстүрінің Низами Ганджевидің “Хосров пен Ширин” поэмасына әсерін анықтау. Шығарманы талдау парсы тілін қолданғанына қарамастан, Түркі фольклорының элементтері сюжеттік кенепке, кейіпкерлер мен поэма мотивтеріне қалай біріктірілгенін бақылауға мүмкіндік береді.

Зерттеу әдістеріне «Китаби-Деде Коркуд» эпосын, халық ертегілері мен Низами поэмасы кейіпкерлерінің бейнелерін салыстыруға мүмкіндік беретін Салыстырмалы тарихи және текстологиялық талдау кіреді. Интертекстуалды талдау әдістері де қолданылды, бұл жұмыс құрылымындағы эпостың элементтерін анықтауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер «Хосров пен Ширин» поэмасында түркі эпикалық дәстүрінің көптеген элементтері, соның ішінде кейіпкердің керемет туылу мотивтері, сынақтар, под, әйелдің ер адамның мінезін қалыптастыруға әсері бар екенін көрсетті. Мысал ретінде Хосровтың туған сахнасының “Китаби-Деде Коркуд” эпикалық сюжеттерімен ұқсастығын келтіруге болады, онда баласыз ата-аналардың дұғалары да бар. Басты кейіпкердің бейнесі дәстүрлі эпикалық сипаттамалар арқылы қалыптасады және оның есімі түркі атау жүйесімен байланысты. Сонымен қатар, кейіпкердің көркем бейнесін жасау үшін табиғи күштер (су, от, аспан) сияқты фольклорлық символизм элементтері қолданылады.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы ортағасырлық әдебиеттегі мәдениетаралық өзара әрекеттесуді түсінуді кеңейту және фольклорлық дәстүрлерді авторлық шығармаларға біріктіру тетіктерін анықтау болып табылады.

Практикалық маңыздылығы-нәтижелерді филологиялық зерттеулерде,

салыстырмалы әдебиеттануда, сондай-ақ түркі және парсы әдебиетінің тарихын оқытуда қолдану мүмкіндігі.

Тірек сөздер: Низами, эпос, фольклор, ұлттық, мағына, өлең, сюжет, МОТИВ

MANIFESTATIONS OF THE TURKISH EPIC TRADITION IN N. GANJAVI'S POEM «KHOSROV AND SHIRIN»

*Bahşiyeva Ülker¹

*¹ Department of Literature Teaching Technology, Faculty of Philology, ASPU Baku, Azerbaijan

Abstract. Nizami Ganjavi's poem «Khosrov and Shirin» contains enough Azerbaijani and Turkish epic elements. These elements can be considered a reflection of the national mental values of Turks. The purpose of the study is to identify the influence of the Turkic epic tradition on Nizami Ganjavi's poem "Khosrow and Shirin". The analysis of the work allows us to trace how the elements of Turkic folklore are integrated into the plot outline, characters and motifs of the poem, despite the use of the Persian language.

The research methods include comparative historical and textual analysis, which allows comparing the epic "Kitabi-Dede Korkud", folk tales and images of the heroes of Nizami's poem. The methods of intertextual analysis were also applied, which made it possible to identify the elements of the epic in the structure of the work.

The results showed that the poem "Khosrow and Shirin" contains numerous elements of the Turkic epic tradition, including motifs of the miraculous birth of a hero, trials, feats, and the influence of a woman on the formation of a man's character. An example is the similarity of Khosrow's birth scene to the epic plots of Kitabi-Dede Korkud, which also feature the prayers of childless parents. The main character's image is formed through traditional epic characteristics, and his name is associated with the Turkic naming system. In addition, elements of folklore symbolism, such as natural forces (water, fire, sky), are used to create an artistic image of the hero.

The theoretical significance of the research lies in expanding the understanding of intercultural interactions in medieval literature and identifying mechanisms for integrating folklore traditions into author's works.

The practical significance lies in the possibility of using the results in philological research, comparative literary studies, as well as in teaching the history of Turkic and Persian literature.

Keywords: Nizami, epic, folklore, national, value, poem, plot, motif

Received: February 26, 2025

Yazar hakkında bilgi:

Bahşiyeva Ülker – ADPU'nun Filoloji Fakültesinin Edebiyatın Öğretim Teknolojisi Kürsüsünün üyesi, Yrd. Doçent, Bakü, Azerbaycan, e-mail: ulker.baxsiyeva@mail.ru, ORCID İD 0000-0002-5994-2356

Автор туралы мәлімет:

Бахшиева Үлкер – доцент, Филология Факультетінің Әдебиеттерді Оқыту Технологиясы Кафедрасы, ӘМПУ, Баку, Әзірбайжан, e-mail: ulker.baxsiyeva@mail.ru , ORCID İD 0000-0002-5994-2356

Information about the author:

Bahşiyeva Ülker – Associate Professor, Department of Literature Teaching Technology, Faculty of Philology, ASPU, Baku, Azerbaijan, e-mail: ulker.baxsiyeva@mail.ru, ORCID İD 0000-0002-5994-2356

УДК 811.161.1

МРНТИ 16.01.11

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.005>

ЭТНОНИМЫ В СОСТАВЕ РУССКИХ И КАЗАХСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

*Байшукурова Г.Ж.¹, Иргебаева А.Б.², Аитова Н.Н.³, Тилеужанова Г.Т.⁴

*^{1,2} Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Алматы, Казахстан

³ Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан

⁴ Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Аннотация. Фразеология вербализует речевые характеристики, социальные и профессиональные параметры человека, используется для передачи спектра морально-нравственных свойств личности, эмоций и интеллекта.

Цель статьи – дать анализ и интерпретацию семантики русских и казахских фразеологизмов, содержащих в своем составе этнонимы (так называемые «внешние этнонимы»), которые указывают на восприятие других этносов в контексте когнитивно-культурологического содержания национальных картин мира. Этнонимы как элемент культурного наследия отражают историю, культуру, традиции и особенности народа. Этнонимическая лексика требует специального изучения вследствие возникновения специфичных закономерностей внутри самой подсистемы. Под этнонимами понимаем названия, которые относятся к национальностям, народам, этническим группам и населению определенных территорий.

Научная значимость работы определяется тем, что мы получаем достаточно важные сведения о способах бытования представлений об «иноплеменном мире» в сознании носителей народной культуры, так как многие фразеологизмы с исследуемым компонентом в основе своего значения имеют исторические факты, связанные с контактами с другими народами, и включают перечисление характерных качеств представителей других языков и культур. Практическая значимость работы определяется тем, что результаты работ могут быть использованы при чтении курсов лекций теории перевода, по лексикологии и стилистике русского и казахского языков.

При проведении исследования применялись методы научного описания, а также сравнительно-типологический метод, метод фразеологической идентификации.

В ходе исследования приходим к выводу о том, что во фразеологизмах с этнонимами содержится значимая эмпирическая и аксиологическая информация. Возможность функционирования этнонима в составе фразеологизмов определяется приобретением дополнительных коннотаций и, соответственно, новых переносных значений. Этнонимы могут также отражать и различать группы людей по языку, религии, обычаям, территории проживания и другим признакам. При отборе материала во внимание принимались фразеологизмы, включающие этнонимы, которые появились в языке в результате межкультурной коммуникации. Такие компоненты-этнонимы обладают краткостью, образностью и отражают устоявшееся отношение носителей языка к представителям другой лингвокультуры. Научная ценность и практическое значение данного исследования определяется тем, что выделенная тематическая группа русских фразеологизмов с компонентом-этнонимом впервые описывается в сопоставлении с казахскими фразеологизмами.

Ключевые слова: этноним, фразеологизм, семантика, перевод, коннотация, лингвокультура, межкультурная коммуникация, русский язык, казахский язык

Введение

Этноним занимает особое место среди антропонимов, так как он обозначает не отдельного человека, а целую этническую общность со всеми присущими ей характеристиками. Наличие общенациональных черт в рассматриваемых фразеологизмах и существенной специфичности в определении ключевых понятий непосредственно связано с философским миропониманием окружающей реальности, бытом, традициями и культурой этносов, с репрезентацией самобытности исторического развития народов. Поэтому этнонимы часто приобретают коннотации и, следовательно, играют важную роль в лексико-семантическом пространстве языка: они легко развивают переносные значения и активно участвуют в образовании фразеологизмов. С помощью фразеологизмов через культурные коннотации выражается национальный характер этноса.

Сопоставительное исследование фразеологизмов с этнонимом позволит раскрыть уникальные особенности русских и казахских фразеологизмов, связанных с этнонимами, проследить их роль в формировании этнических и культурных характеристик народов. Кроме того, это способствует улучшению межкультурной коммуникации и предотвращению культурного недопонимания.

В современной лингвистике перспективным направлением является изучение связи и взаимодействия языка и культуры народа как средства отражения национально-культурной картины мира. Фразеологический фонд языка представляет собой один из самых актуальных объектов современных антропологических исследований. В настоящее время

ученые проводят исследования, связанные с процессами семантических изменений на базе имен собственных: этнонимов, микроэтнонимов, макротопонимов, демонимов. При таком подходе изучение русских и казахских фразеологизмов с этническим компонентом позволит выявить универсальные и специфичные признаки фразеологизмов сопоставляемых языков, а полученные данные могут быть применены в выявлении национальных особенностей народов, образа их мышления и ценностной картины мира различных этносов.

Описание материалов и методов

Материалом исследования послужили фразеологизмы, пословицы и поговорки из фразеологических словарей и словарей паремии русского и казахского языков. В рамках данного исследования были отобраны фразеологизмы с «внешними» этнонимами, передающими оппозицию «свой – чужой». При проведении исследования применялись методы научного описания, реализуемые в следующих приемах: наблюдение, методика сплошной выборки при отборе фактического материала, классификация, систематизация, метод анализа словарных дефиниций, в исследовании применяются также сравнительно-типологический метод, метод фразеологической идентификации.

Результаты

Следует отметить, что фразеологизмы с компонентом-этнонимом остаются вне научных изысканий во фразеологии. Ученые обращались к исследованию этнонимов с точки зрения истории их возникновения (В.А. Никонов, В.А. Ефремов); в историческом аспекте этнонимии (М.М. Маковский, В.Н. Шапошников и М.З. Закиев); изучения их морфологических особенностей (Г.Ф. Ковалёв и D.L. Gold); в сопоставительном аспекте (Л.П. Крысин, Е.А. Богданова, Е. Миланова и др.), в лингвокультурологическом (Д.П. Гулик, Е.Н. Лучинина, А.М. Железняк, И.Н. Белобородова, И.М. Кобозева и др.).

Что же касается исследований по этнонимии в казахском языке, то они носят фрагментарный характер. Фундаментальных исследований казахских этнонимов до настоящего времени не проводилось. Большей частью исследователями делается акцент на выявление культурных особенностей антропонимов и топонимов. Так, академик А. Кайдар [1, с. 135] исследовал проблему происхождения этнонима «казах» с лингвистической точки зрения. Т.Ж. Жанузаков в работе «Казахская ономастика» [2] дает лексико-семантическую классификацию исторических этнонимов. М. Кожанулы подверг анализу этнонимы казахского языка, возникшие путем дублирования казахских родов и племен [3].

Интересным, с нашей точки зрения, является обращение к анализу репрезентации тех или иных этнических стереотипов, вербализованных во

фразеологическом и паремиологическом фонде. Как считает Е.А. Ефремов, этнонимы во фразеологии являются истоками «языка вражды»: «... одним из истоков языка вражды в любой лингвокультуре как раз и является такой пласт, как фразеология, прежде всего те ее элементы, которые транслируют представление об иных культуре, вере, языке» [4, с. 218].

В связи с этим, существует острая необходимость в исследованиях, посвященных анализу этнонимов и их функционированию в лексико-семантическом пространстве казахского языка.

Анализ научной и специальной литературы показывает, что сложный характер этнонимов как языковых единиц обусловил их неоднозначную трактовку и классификацию.

Некоторые из классификаций этнонимов включают в себя следующие категории: этнонимы на основе географического происхождения (русские, французы, американцы, китайцы, казахи); этнонимы на основе языковой принадлежности (русские, немцы, англичане); этнонимы на основе исторических событий (польские католики, протестанты, евреи); этнонимы на основе религии (христиане, мусульмане, буддисты); этнонимы на основе этнической принадлежности (татары, чувашаи, чеченцы, узбеки); этнонимы на основе политической принадлежности (советские люди, граждане Казахстана, граждане США, граждане Китая).

Известный тюрколог Н.А. Баскаков, занимавшийся исследованием тюркизмов в русском языке, предлагает классифицировать этнонимы по объему (макроэтнонимы и микроэтнонимы); по общественной значимости; по структуре и семантике [5].

Однако основным все-таки является деление этнонимов по происхождению – на «внутренние», т.е. самоназвания этнической общности, и «внешние», т.е. названия, данные одной общности другими общностями. Для «внутренних» этнонимов используются термины *эндогенный этноним* и *автоэтноним* или *аутоэтноним*, для «внешних» – *экзогенный этноним* и *аллоэтноним* или *эктоэтноним* [6, с. 126].

Говоря о выделении внешних и внутренних этнонимов, особо важное значение мы придаем внешним этнонимам в составе фразеологизмов, с точки зрения характеристики других этносов в сознании того или иного народа.

Таким образом, этнонимы могут быть классифицированы по различным критериям в зависимости от их происхождения и значения. Они являются важными элементами культурного наследия и могут отражать историю, культуру, традиции и особенности народа, которые они обозначают.

Как показал обзор литературы, семантика как самих фразеологизмов с компонентами этнонимами, так и непосредственно самих компонентов имеет сложную природу и вызывает споры ученых-лингвистов.

Этноним занимает особое место среди антропонимов, так как он обозначает не отдельного человека, а целую этническую общность

со всеми присущими ей характеристиками. Поэтому этнонимы часто приобретают коннотации и, следовательно, играют важную роль в лексико-семантическом пространстве языка: они легко развивают переносные значения и активно участвуют в образовании фразеологизмов. Этнонимы в составе фразеологизмов способны развивать коннотативное значение, т.е. способны нести в себе оценочное описание свойств определенного этноса. В таких фразеологизмах оценивается внешний вид, черты характера, среда обитания, образ жизни представителя этнической группы. Отрицательные и положительные коннотации фразеологизмов с этнонимами участвуют в формировании оппозиции «свой» – «чужой». Таким образом, этнонимы во фразеологии не только служат названиями этносов, но и являются средством формирования и передачи этноконнотаций.

Обсуждение

Итак, во фразеологизмах с внешними этнонимами передается общее отношение к иноземцам и соседям. По мнению В.А. Ефремова, в русском языке «самые «любимые» этнонимы русского народа (по данным паремий и фразеологии) – это татары, евреи (жиды) и цыгане» [4, с. 221]. Данные народности имели непосредственно тесный контакт с представителями русской культуры, т.к. исторически проживали на одной территории. В русской фразеологии татары характеризуются в основном с негативной точки зрения. Выделяются такие их черты и особенности, как агрессивность, лживость, хитрость, склонность к обману. Также в глаза бросается ироническое отношение к образу жизни и культурным традициям данной этнической группы.

Незванный гость хуже татарина.

Нам, татарам, все даром.

Искать кобылу у татарина / цыган.

Татарин поест и убежит.

Неволей только татары берут.

Злее зла честь татарская.

Ешь, медведь, татарина – оба не надобны.

Татарин либо насквозь хорош, либо насквозь мошенник.

Не плачь, а то татарин придет и в мешок покладет.

Татарин хитрее еврея.

Негативную оценку евреев можно обнаружить во многих пословицах и поговорках с данным компонентом-этнонимом. Нужно отметить, что положительные или нейтральные коннотации относительно еврейской нации отсутствуют во фразеологии русского языка. Презрительное отношение к евреям обнаруживается в употреблении бранного и презрительного слова *жид*. Жид – это оскорбительное обозначение евреев и/или иудеев; в переносном значении: скряга, скупец, торгаш.

Очень четко прослеживается осуждение и порицание таких стереотипных черт их характера, как лживость, скупость, хитрость. Во фразеологии присутствует сравнение евреев с животными и птицами, ядовитыми растениями, болезнями, языческими злыми духами, которое также выказывает сугубо отрицательную оценку.

Бесы и жида – дети сатаны.

Когда еврей обманет мусульманина, целый день радуется.

Если еврей шутит с мусульманином, готовится обмануть.

Еврей станет настоящим мусульманином только в сороковом поколении.

Не верь еврею-мусульманину до сорокового поколения.

С жидом найдешь, да не поделишься.

Жид разорил – на всю жизнь закабалил.

Лучше с христианином потерять, чем с жидом найти.

Русский вор лучше еврейского судьи.

Скупой как еврей.

Кто служит жиду – не минует беду.

Служба жиду – на радость бесам.

Легче козла живого сожрать, чем жида переделать.

У жида и черт в няньках служит.

Саранча урожай пожрет, а жид последнюю рубаху сдерет.

Жид водкой угостит, а потом и споит.

Где жид проскачет, там мужик плачет.

Около жидов богатых все мужики в заплатах.

У жида лечиться – смерти покориться.

Жид, что ворона – мужику не оборона.

Бойся жида пуще огня: вода огонь потушит, а жид тебя задушит.

Где хата жида, там всей деревне беда.

Спи на ложе христиан, но не ешь их еду; ешь еду евреев, но не спи на их ложе.

Как еврей не бывает в Мекке, так мул не забывает побоев.

Еще один этнос, который весьма часто фигурирует исключительно с отрицательными коннотациями – это цыгане. Во фразеологизмах русского языка с этнонимом «цыган» выделяются такие качества, как лживость, скупость, вымогательство, нелепость, отсталость, склонность к обману, небрежность, невоспитанность, глупость, иждивенчество.

Цыгану без обману дня не прожить.

Хвалить / выхвалять как цыган кобылу.

Цыган хитростью жить ухитряется.

Цыган раз на веку правду скажет, да и то покается.

Медведь пляшет, а цыган (или: поводитарь) деньги берет.

Цыган ищет того, как бы обмануть кого.
 Кто цыгана (жида) обманет (проведет), трех дней не проживет.
 Цыганская правда хуже православной кривды.
 Цыганский дом: три кола да посередине головня.

Как видим, в русской фразеологии преобладает негативная характеристика «чужого» этноса. По мнению Е.Н. Ясюкевич, на тысячу отобранных русских фразеологизмов приходится одна с этнонимом. И почти все они носят негативно насмешливый характер [7, с. 72]. Е.А. Ефремов, анализируя русские фразеологизмы, которые характеризуют представителей тех или иных этносов, не выявил среди них ни одной с положительной коннотацией [4]. Негативные пословицы и поговорки есть про все народы и связаны в основном со стереотипами — с их помощью картина мира упрощалась, становилась более понятной. Противоречивые отношения между этносами всегда влекут за собой попытки опять-таки демонизировать народ.

Далее рассмотрим казахские фразеологизмы с этнонимами. Анализ казахской поговорки показал, что в ней много пословиц и поговорок о русских, киргизах и узбеках (сартах). Отношение к русским у казахов неоднозначное. С одной стороны, русские – это трудолюбивые, оседлые люди, но с другой стороны, русским приписываются агрессия и коварство. Большинство отмечают казахские пословицы и поговорки о русских с положительной коннотацией. Отрицательная же коннотация связана, прежде всего, с колонизацией казахов Россией.

Орыспен дос болсан,
 Балталы бол.
 Сартпен дос болсан,
 Қалталы бол.
 (Дружишь с русским — держи топор за пазухой!
 Дружишь с сартом – будь богатым!).

Кәрі орыс мұсылман болмайды.
 (Старый русский никогда не станет мусульманином).

Қазақтың айраны көп,
 Орыстың мейрамы көп.
 (У казаха много кефира,
 У русского – много праздников).

Орыс бар жерде қоныс бар.
 (Где русские — там селение (т.е. оседлость)).
 Орыс жерінде орман көп.
 (На русской земле много лесов).
 Қара қытай қаптаса,

Сары орысты әкем дерсің.
(Когда китайцев станет много,
Тогда назовешь русского отцом).

Орыстың ойыны жаман,
Шошқаның мойны жаман.
(У русского плохие мысли,
У свиньи плохая шея).

Орыста болса досың, белінде балтаң болсын.
(Имея друга русского, имей топор за поясом).

Отношение казахов к киргизам так же, как и к ногайцам, каракалпакам, калмыкам братское, что вполне объяснимо: эти этносы генетически наиболее близкие к казахам. По мнению историков, эти народы до XVI века были одним народом и говорили на одном языке. Исторически обусловленные образы сохранились и закрепились в качестве коннотации в культуре и в представлениях казахов о киргизах и о близких к ним народах. Соответственно, во фразеологизмах с данными этнонимами закрепились только положительная коннотация:

Арқадағы ноғайды -
Қой бақтырған Құдай-ды!
(По воле Божьей татарин стал пасти овец).

Қазақ түрік емес,
Қазақсыз түркі емес.
(Казах не турок,
Но без казахов нет тюрков).

Ноғай, қазақ – бір кісі.
(Ногай и казах – единый народ).

Қалмақ бар жерде салмақ бар.
(Там, где калмык, там есть сила).

Қазақ, Қырғыз бір туған,
Өзбек – өз ағам,
Сарт – садағам.
(Казах и киргиз вместе родились,
узбек – мой родной брат,
сарт – моя жертва).

Қырғыздың қырық жылдық сорпасы
Ауызынды күйдіреді.
(Сорокалетний суп киргиза обжигает рот).

Некоторые из интерпретационных установок и суждений отражены в пословицах, поговорках об узбеках. Казахи издавна называют узбеков «өз ағам — брат родной». В свою очередь, узбекская пословица гласит: подружисься с казахом — никогда не заблудишься. Некогда казахи и узбеки составляли один суперэтнос и являлись единым конгломератным государством, а в основе пословиц и поговорок лежит общность исторических судеб, традиций и обычаев.

Өзбек — өрістес ел,
 Қырғыз — қоныстас ел.
 Қарақалпақ — қарындас ел,
 Түрікмен — тамырлас ел.
 (Узбек – оседлый народ,
 Киргиз – кочевой народ.
 Каракалпаки – младший народ,
 Туркмены – единокровный народ).

Өзбектің кигенін ал,
 Қазақтың мінгенін ал.
 (Надевай то, что носит узбек, катайся на том, на чем катается казах).

Однако во фразеологизмах могут быть отражены определенные коннотации, обусловленные различием культур этих этносов: у казахов – кочевая, а у узбеков – оседлая.

Қазақ той жасаса – сөйлейді,
 Өзбек той жасаса – билейді.
 (Казах на тое говорит,
 А узбек на тое танцует).
 Қазақ байыса қатын алады,
 Өзбек байыса үй салады.
 (Казах разбогатеет – берет еще одну жену, узбек разбогатеет – строит дом).

Крайне редко можно встретить нейтральное, а особенно положительное мнение о народе сарт. В казахском языке слово «сарт» равнозначно слову «оседлый», так называемые «торговцы». Кочевые народы высоко ценили свою свободу, вольность и независимость. В этом смысле они были настоящими «кочевыми патриотами». Традиции подвижной жизни, мобильное имущество и технологии, кочевая нация с прямыми выборами, особое степное общество, мировоззрение, социальное устройство, население и прочие особенности отличали их от оседлых народов. Поэтому узбеки, вышедшие из кочевой жизни, в то время еще не стали «сартами» – они еще были полукочевым народом. По мнению казахстанского художника Данияра Байдаралы, «кочевые народы гордились своим особым статусом. Например, по данным европейских и русских географов и этнографов,

кочевые казахи не воспринимали другие «некочевые» народы, они считали их «безумными», и с жалостью относились к таким «несчастливым беднякам». С точки зрения кочевника, слезть с лошади-верблюда, потерять скот, перебраться из юрты в землянку — значит потерять свой смысл жизни, утратить человеческий образ. Это считалось настоящей личной трагедией, катастрофой» [8]. Благодаря этому среди казахов распространилось враждебное и недоверчивое отношение к сартам в целом. Приведем примеры:

Сарт жоқ жерде – түрік,
Бас жоқ жерде – бөрік.
(Где нет сарта – там есть тюрок,
Где нет головы – там есть шапка).

Татар ат сатар,
Сарт алар.
(Татарин продаст коня, сарт купит).
Сарт санасымен байиды.
(Сарт богатеет умом).

Таким образом, проведенный анализ дает основание сделать вывод о том, что во фразеологизмах с внешними этнонимами передается устоявшееся и закрепившееся в языке отношение к этносам, проживающим на одной территории, но являющимся неродственными и чуждыми по культуре, религии и языку («чужие» для русских татары, евреи и цыгане), в казахских фразеологизмах и поговорках преобладает дружественное отношение к близким по географическому расположению и родственным по языку, культуре и религии этносам («свои» для казахов тюркские народы).

Заключение

Подводя итог всему вышесказанному, следует в первую очередь отметить, что анализ русских и казахских пословиц и поговорок с компонентами-этнонимами позволяет выявить специфические особенности национальной культуры и наличие в ней своеобразной культурологической оппозиции, построенной по принципу «свой – чужой». Данная оппозиция оказывается наглядным образом закрепленной в исторически сформировавшейся семантике фразеологизмов, содержащих в своем составе в качестве опорного компонента этнонимы.

Этноним занимает особое место среди антропонимов, так как он обозначает не отдельного человека, а целую этническую общность со всеми присущими ей характеристиками. Наличие общенациональных черт в рассматриваемых фразеологизмах и существенной специфичности в определении ключевых понятий непосредственно связано с философским миропониманием окружающей реальности, бытом, традициями и культурой этносов, с репрезентацией самобытности исторического развития народов. Поэтому этнонимы часто приобретают коннотации и, следовательно,

играют важную роль в лексико-семантическом пространстве языка: они легко развивают переносные значения и активно участвуют в образовании фразеологизмов. В целом, этнонимы в фразеологизмах являются важным элементом лексического и культурного наследия народов, что делает их ценным объектом для дальнейших исследований в области языкознания и социокультурных исследований.

Межъязыковой анализ лексического состава русского и казахского языков позволяет утверждать, что фразеологизмы с этнонимами в русском и в казахском языке отличаются этнокультурными особенностями. Паремиологический фонд способствует яркому описанию языковой образности, а их сопоставительный аспект рассмотрения дает возможность выявить типичные ассоциации, распознать и описать национально-культурную специфику русского и казахского языков.

Таким образом, в условиях современного контекста глобального и тесного межкультурного взаимодействия разных народов изучение функционирования этнонимов во фразеологии не только русского и казахского языков, но и в других языках, несомненно, способствует дальнейшему развитию научных исследований в сопоставительной лингвистике, переводоведении, социолингвистике, этнолингвистике и лингвокультурологии.

Информация о грантовом финансировании

Научно-исследовательская работа проведена в рамках в рамках грантового финансирования МНВО РК проекта «AP19676988 Конкорданс А. Байтурсынова. Казахско-русский параллельный корпус» по договору №352/23-25 от «03» «августа» 2023 г.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка / Ә. Қайдар. – Алматы, 1988. – 304 с.
- [2] Жанузаков Т.Ж. Казахская ономастика. – Астана. – в 5-ти тт., 2021.
- [3] Қожанұлы М. Қазақ этнонимдер жүйесі. – Астана, 2011. – 448 б.
- [4] Ефремов Е.А. Этнонимы в составе фразеологизмов: истоки языка вражды // Полипарадигмальные контексты фразеологии в XXI веке: Материалы международной научной конференции. 17–19 мая 2018 года. Тула: Тульское производственное полиграфическое объединение, 2018. – С. 217-222.
- [5] Баскаков Н.А. Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация // Ономастика Востока. М., 1980. – С. 111-117.
- [6] Поляков А.С. К вопросу о содержании понятия «Этноним» // Вестник КГУ. 2016а. №4. – С. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-osoderzhanii-ponyatiya-etnonim>

[7] Ясюкевич Е.Н. Национально маркированная лексика в паремиях (на материале русских и английских пословиц и поговорок) // Мовознаўства. – Минск: БДУ, 2002. – С.71-79.

[8] Байдаралы Д. Что означает слово «жатак» и «сарт»? Знаем ли мы точное значение этих слов. <https://adyrna.kz/ru/post/108674>.

[9] Бобровник Л.А. Гомель: ГГУ имени Ф. Скорины. Фразеологизмы-этнонимы как отражение национальных стереотипов. <https://www.brsu.by/sites/default/files/deutschlang/Konferenz2017/bobrovnik.pdf>.

[10] Казахские пословицы и поговорки на казахском и русском языках / сост. М.А. Аккозин. – Алматы: Атамура, 2002. – 147 с.

[11] Кожанулы М. Проблема парных этнонимов в системе казахского этнонима // Вестник Западно-Казахстанского университета имени М. Утемисова. – 2021. – № 1 (81). – С. 169-175.

[12] Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. – М.: Р. Валент, 2009. – 240 с.

[13] Fevre-Pernet Ch. Readymades linguistiques et genres promotionnels / Ch. Fevre-Pernet // Signes, discours et sociétés. – 2009. – № 4. Visions du monde et spécificité des discours, http://www.revue_signes.info.

[14] Putnam H. Mind, Language and Reality. Philosophical Papers. <http://ebooks.cambridge.org>.

REFERENCES

[1] Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Aktual'nye voprosy kazahskogo yazyka [Actual problems of the Kazakh language] / Ә. Қайдар. – Almaty, 1988. – 304 b. [in Kaz.]

[2] Zhanuzakov T.ZH. Kazahskaya onomastika [Kazakh onomastics]. – Astana, 2021. – v 5-ti TT. [in Rus.]

[3] Қозханұлы М. Қазақ этнонимдер жүйесі [System of Kazakh ethnonyms]. – Astana, 2011. – 448 b. [in Kaz.]

[4] Efremov E.A. Etnonimy v sostave frazeologizmov: istoki yazyka vrazhdy [Ethnonyms as part of phraseological units: the origins of hate speech] // Poliparadigmал'nye konteksty frazeologii v HKHI veke: Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. 17–19 maya 2018 goda. Tula: Tul'skoe proizvodstvennoe poligraficheskoe ob"edinenie. – S.217-222. [in Rus.]

[5] Baskakov N.A. Modeli tyurkskih etnonimov i ih tipologicheskaya klassifikaciya [Models of Turkic ethnonyms and their typological classification] // Onomastika Vostoka. – M., 1980. – S. 111-117. [in Rus.]

[6] Polyakov A.S. K voprosu o soderzhanii ponyatiya «Etnonim» [On the question of the content of the concept “Ethnonym”] // Vestnik KGU. – 2016. – №4. <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-osoderzhanii-ponyatiya-etnonim>. [in Rus.]

[7] Yasyukevich E.N. Nacional'no markirovannaya leksika v paremiyah (na materiale russkih i anglijskih poslovic i pogovorok) [Nationally marked

vocabulary in proverbs (based on Russian and English proverbs and sayings)] // *Movaznaýstva*. – Minsk: BDU, 2002. – S. 71-79. [in Rus.]

[8] Bajdaraly D. CHto oznachaet slovo «zhatak» i «sart»? Znaem li my tochnoe znachenie etih slov [What do the words “zhatak” and “sart” mean? Do we know the exact meaning of these words?] <https://adyrna.kz/ru/post/108674>. [in Rus.]

[9] Bobrovnik L.A. Frazеologizmy-etnonimy kak otrazhenie nacional'nyh stereotipov [Phraseologisms-ethnonyms as a reflection of national stereotypes] <https://www.brsu.by/sites/default/files/deutschlang/Konferenz2017/bobrovnik.pdf/> [in Rus.]

[10] Kazahskie posloviцы i pogovorki na kazahskom i rusском yazykah [Kazakh proverbs and sayings in Kazakh and Russian languages] / sost. M.A. Akkozín. – Almaty: Atamura, 2002. – 147 s. [in Rus.]

[11] Kozhanuly M. Problema parnyh etnonimov v sisteme kazahskogo etnonima [The problem of paired ethnonyms in the Kazakh ethnonym system] // *Vestnik Zapadno-Kazahstanskogo universiteta imeni M. Utemisova*. – 2021. – № 1 (81). – S. 169-175. [in Rus.]

[12] Recker YA.I. Teoriya perevoda i perevodcheskaya praktika [Translation theory and translation practice]. – M.: R. Valent, 2009. – 240 s. [in Rus.]

[13] Fevre-Pernet Ch. Readymades linguistiques et genres promotionnels / Ch. Fevre-Pernet // *Signes, discours et sociétés*. – 2009. – № 4. Visions du monde et spécificité des discours. http://www.revue_signes.info.

[14] Putnam H. Mind, Language and Reality. *Philosophical Papers*. <http://ebooks.cambridge.org>.

ОРЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІНІҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ЭТНОНИМДЕР

*Байшукурова Г.Ж.¹, Иргебаева А.Б.², Аитова Н.Н.³, Тилеужанова Г.Т.⁴

*^{1,2} Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

³ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

⁴ әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Фразеология адамның сөйлеу ерекшеліктерін, әлеуметтік және кәсіби сипатын тіл арқылы білдіреді, адамның моральдық-адамгершілік қасиеттерін, эмоциялары мен ақыл-ойын жеткізу үшін қолданылады.

Мақала мақсаты – әлемнің ұлттық бейнесінің когнитивтік-мәдени мазмұны контекстінде басқа этностардың қабылдауын көрсететін, құрамында («сыртқы этнонимдер» деп аталатын) этнонимдер бар орыс және қазақ фразеологиялық бірліктерінің семантикасын талдау және түсіндіру.

Этнонимдер мәдени мұраның бір бөлігі ретінде халықтың тарихын, мәдениетін, салт-дәстүрлері мен ерекшеліктерін көрсетеді. Этнонимдік

лексика ішкі жүйенің өзінде нақты заңдылықтардың пайда болуына байланысты арнайы зерттеуді қажет етеді. Этнонимдер деп ұлттарға, халықтарға, этникалық топтарға және белгілі бір аумақтардың тұрғындарына қатысты атауларды түсінеміз.

Жұмыстың ғылыми маңыздылығы халық мәдениетін иеленуші санасында «жат халық» туралы түсініктер мен оның өмір сүру ерекшеліктері туралы өте маңызды мәліметтер алуымызбен анықталады, өйткені зерттелетін компоненті бар көптеген фразеологизмдер басқа халықтармен байланысқа қатысты тарихи фактілерге негізделген және басқа тіл мен мәдениет өкілдеріне тән қасиеттерді айқындайды. Жұмыстың практикалық маңыздылығы зерттеу нәтижелерін аударма теориясы, орыс және қазақ тілдерінің лексикологиясы мен стилистикасы бойынша дәріс курстарын оқуда қолдануға болатындығымен анықталады.

Зерттеуді жүргізу кезінде ғылыми сипаттау әдістері, сонымен қатар салыстырмалы типологиялық әдіс, фразеологиялық сәйкестендіру әдісі қолданылды.

Зерттеу барысында этнонимдері бар фразеологиялық бірліктерде маңызды эмпирикалық және аксиологиялық ақпарат бар деген қорытындыға келеміз. Тілдік қолданыста фразеологиялық бірліктер құрамындағы этнонимнің қосымша коннотациялары мен сәйкесінше жаңа ауыспалы мағыналары пайда болады. Сонымен қатар этнонимдер адамдар тобын тілі, діні, әдет-ғұрпы, тұрғылықты жері және басқа белгілері бойынша көрсете және ажырата алады. Материалды таңдағанда фразеологиялық бірліктер, оның ішінде мәдениетаралық қатынас нәтижесінде тілде пайда болған этнонимдер ескерілді. Бұл зерттеудің ғылыми құндылығы мен практикалық маңыздылығы этнонимдік компоненті бар орыс тіліндегі фразеологизмдердің таңдамалы тақырыптық тобы қазақ тіліндегі фразеологизмдермен салыстыру арқылы алғаш рет сипатталған.

Тірек сөздер: этноним, фразеологизм, семантика, аударма, коннотация, лингвомәдениет, мәдениетаралық коммуникация, орыс тілі, қазақ тілі

ETHNONYMS IN THE COMPOSITION OF RUSSIAN AND KAZAKH IDIOMS

* Baishukurova G.Zh.¹, Irgebayeva A.B.², Aitova N.N.³, Tileuzhanova G.T.⁴

^{*1,2} Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

³ L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

⁴ al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. Phraseology verbalizes speech characteristics, social and professional parameters of a person, and is used to convey the spectrum of person's moral properties, it's emotions and intellect.

A goal of the article is provide an analysis and interpretation of the semantics

of Russian and Kazakh phraseological units containing ethnonyms (so-called “external ethnonyms”), indicating the perception of other ethnic groups in the context of the cognitive-cultural content of national conception of the world. Ethnonyms as an element of cultural heritage reflect the history, culture, traditions and characteristics of the people. Ethnonymic vocabulary requires special study due to the emergence of specific patterns within the subsystem itself. By ethnonyms we mean names that refer to nationalities, people, ethnic groups and the population of certain territories.

The scientific significance of the work is determined by the fact that we obtain quite important information about the ways where ideas about the “foreign world” exist in the minds of bearers of folk culture, because many phraseological units with the component under study have historical facts associated with contacts with other peoples, and include a listing of the characteristic qualities of representatives of other languages and cultures. The practical significance of the work is determined by the fact that the results of the work can be used in courses of lectures on translation theory, lexicology and stylistics of the Russian and Kazakh languages.

During the survey the methods of scientific description, as well as the comparative typological method, the method of phraseological identification were used.

During the study we come to the conclusion that phraseological units with ethnonyms contain significant empirical and axiological information. The possibility of functioning of an ethnonym as part of phraseological units is determined by the acquisition of additional connotations and, accordingly, new figurative meanings. Ethnonyms can also reflect and distinguish groups of people by language, religion, customs, territory of residence and other characteristics. During selection the material, phraseological units were taken into account, including ethnonyms that appeared in the language as a result of intercultural communication. Such components-ethnonyms have brevity, imagery and reflect the established attitude of native speakers to representatives of another linguistic culture. The scientific value and practical significance of this study is determined by the fact that the selected thematic group of Russian phraseological units with an ethnonym component is described for the first time in comparison with Kazakh phraseological units.

Keywords: ethnonym, phraseological unit, semantics, translation, connotation, linguistic culture, intercultural communication, Russian language, Kazakh language

Статья поступила: 01 октября 2023

Информация об авторах:

Байшукурова Гулнур Жолаушыбаевна – кандидат филологических наук, и.о. асоц.профессора, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, e-mail: baishukurova@mail.ru

Иргебаева Акерке Баяновна – кандидат филологических наук, старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, e-mail: kaldanov70@mail.ru

Аитова Нурлыхан Нуруллаевна – кандидат филологических наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, e-mail: nurly72@mail.ru

Тилеужанова Гулхан Тураровна – старший преподаватель, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, e-mail: Gulhan_74@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Байшукурова Гулнур Жолаушыбаевна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессордың м.а., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, e-mail: baishukurova@mail.ru

Иргебаева Акерке Баяновна – филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, e-mail: kaldanov70@mail.ru

Аитова Нурлыхан Нуруллаевна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, e-mail: nurly72@mail.ru

Тилеужанова Гүлхан Тұрарқызы – аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, e-mail: Gulhan_74@mail.ru

Information about the authors:

Baishukurova Gulnur Zholaushybayevna – Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, e-mail: baishukurova@mail.ru

Irgebayeva Akerke Bayanovna – Candidate of Philological Sciences, Senior lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, e-mail: kaldanov70@mail.ru

Aitova Nurlykhan Nurullayevna – Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, e-mail: nurly72@mail.ru

Tileuzhanova Gulkhan Turarovna – Senior lecturer al-Farabi Kazakh National University, e-mail: Gulhan_74@mail.ru

UDC 80.801

IRSTI 16.21.49

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.006>

FORMATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE COMPONENT *bac* / *head* IN DICTIONARIES OF DIFFERENT-STRUCTURE LANGUAGES (BASED ON THE MATERIAL OF KAZAKH AND ENGLISH)

*Baikadam A.¹, Konyratbayeva Zh.M.²

*^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan

Abstract. The article deals with the problem of covering the word formation of the somatic phraseological units (hereafter SPU) with the component *bac* / *head* in two different-structure languages.

The purpose of the article is to study the interlanguage translation and comparative analysis of the equivalents' meaning of the SPU with the component *bac* / *head* in the Kazakh and English dictionaries.

Somatic phraseological units in two languages were taken as research materials by sampling method. The article concerning the lexical and grammatical nature of SPU with the component *bac* / *head* in Kazakh and English are also examined.

Comparative, descriptive and selective methods were chosen as research methods. As a result, it was revealed and analyzed that the SPU with the component *bac* / *head* is expressed in word formation by methods of full, partial and zero equivalence. The conclusions obtained as a result of the study lead to the fact that the main part of the SPU with the component *bac* / *head* in the Kazakh and English languages are similar to each other and the difference lies in different equivalents for transmitting a certain image. 106 SPU were revealed from the Kazakh dictionaries and 80 SPU of the component *bac* / *head* were taken from the English materials.

Theoretical significance of the research: the scientific results of the work, new conclusions and theoretical arguments made during the research contribute to the replenishment of the theoretical base of the fields of translation studies, linguoculturology, comparative linguistics, corpus linguistics.

Practical significance of the research: the results of the research can be effectively used in the study of special disciplines, such as Theory and practice of translation, Practice of literary translation, Intercultural communication, Innovative translation studies, Computer translation studies, Modern methods and techniques of translation studies, etc.

Keywords: different-structure languages, somatism, phraseological units with the component *bac* / *head*, word formation, comparative analysis, full, partial equivalence, zero equivalence

Introduction

The current state of comparative studies of phraseological systems is characterized by multidimensional and diverse approaches. The last decades of the 20th century and the beginning of the 21st century indicate the rapid development of new directions in this branch of linguistics, such as linguocultural, ethnic, as well as the use of methods of cognitive linguistics and psycholinguistics in the comparative study of languages.

The study of phraseological materials with somatic components, focused on the comparative aspect, taking into account the diversity of language levels and in the direction from comparing grammatical structure to comparing semantic properties, contributes to a deep and reliable definition of universal and specific features inherent in a given language system. The identification of culturally significant meanings embodied in phraseology, characteristic features of worldview, national identity and color is impossible without a contrastive description of the phraseological fund of a particular language, reflecting ethnic logic, linguistic and cultural realities and the deep processes of people's cognition of the surrounding world in the cultural categories of different linguistic communities.

Phraseology, as a science and its various aspects, is becoming an increasingly prominent study in modern linguistics. There is a wide variety of issues studied by linguists from around the world and they are included in the works of many linguists.

As N.N. Amosova points out, phraseological phenomena are relevant because these "complex verbal formations, stable ambiguous units, which are different from both lexemes and modeled syntactic constructions" have a unique semantic effect when combined with other words [1, p.5].

It has become possible to study the phraseological composition of various languages and collect a vast amount of factual material through the study of phraseology, thus creating a valuable base for comparative studies of phraseological systems from related and unrelated languages. The comparative study of phraseological systems of various languages has been increasing in interest since the second half of the 1960s. In this way, we can identify identical and different processes in the field of phraseology in synchronic terms in languages related to one another and languages that are not related.

In analysis of the linguistic process of phraseologization, V.N.Teliya focuses on the creation of a new content for phraseology that differs from the sum of the meanings of the original words. Additionally, the phraseological component may be capable of carrying a variety of semantic loads besides just performing a formal role. This component also provides imagery and the internal form of phraseology [2, p.38].

A major role is played by specific lexemes - somatisms - in modeling the semantics of the somatic phraseological units under consideration. There is a great deal of interest in somatic phraseological units (SPU) among linguists. The term "somatics" was introduced to linguistics by Estonian scholar F.Vakk [3, p.6].

The works of many scholars have been devoted to the study of phraseological units with somatic components in similar structure and different-structure

languages. In foreign linguistics, such phraseological units with somatisms are covered in the works of N. Strazhas “Idioms containing the noun eye in the English, French, German, Lithuanian and Russian languages”, V. Ganfi, V. Piunno and L. Mereu “Body part metaphors in phraseological expressions”, L. Mukharlyamova, A. Sulkarnayeva “English and Russian Somatic Phraseological Units: Differentiating Outcomes”, O. Chira “Somatic phraseological units with component “head” in the Romanian and German languages”, T. Shiukashvili, M. Garibashvili “Contrastive analysis of somatic idioms “Heart” and “Head” in Georgian and English folk tales (according to the Georgian and English language materials), A. Costa “Contrastive analysis of somatisms in English and Italian”, H. Matta “A contrastive study of German and Egyptian-Arabic phraseological units with somatic components”, N.J. Enfield, A. Majid, M. Staden “Cross-linguistic categorization of the body: Introduction”.

In the field of Kazakh linguistics, many researchers have thoroughly investigated this topic in a variety of aspects. In particular, the SPU are considered within the framework of scientific paradigms in the work of G. Smagulova “Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда” (“Kazakh phraseology in the linguistic paradigms”) (2020), in the context of national and cultural features in the works of Zh. Omiralieva “Национально-культурная специфика конвенциональных фразеологизмов с соматизмами” (“National and cultural characteristics of conventional phraseology with somatisms”) (1999) and G. Akhmetzhanova “Соматическая фразеология как отражение национально-культурной специфики языкового сознания (на материале казахского и русского языков)” (“Somatic phraseology as an expression of national and cultural characteristics of language creation (on the material of the Kazakh and Russian languages)”) (2007).

There is ambiguity in the somatic lexeme *бас* / *head* across all of the languages considered, and it is actually utilized in the creation of imagery and the internal form of phraseology. The SPU of the Kazakh and English languages were compared in terms of their semantics, it was found that most of them are motivated.

The *бас* / *head* component in the SPU is used not only in the meaning of a part of the human body, in a broad sense it is associated with concepts such as “mind”, “intelligence”, indicates certain qualities and properties, is used in a direct and figurative sense. Thus, the positive and negative connotations of somatic phraseological units are reflected in either the presence or absence of thinking abilities, while also focusing on character traits and appearance.

The aim of the article is to define the English SPU equivalents to the Kazakh ones which consist the *бас* / *head* component and to conduct a comparative analysis between these SPUs. This aim is to be achieved by the following tasks:

To do a comparative analysis of the SPU of the Kazakh and English languages and display their peculiarities.

To determine the equivalence degree of the Kazakh and English SPU.

To reveal the percentage analysis of SPU within two languages.

Such a functional approach, in our opinion, systematizes diverse phraseological material and contributes to its in-depth study and understanding.

Materials and methods

The research material as Kazakh SPU is taken from S. Kenesbayev “Phraseological Dictionary of the Kazakh Language” [4], *ethnolinguistic dictionary* of A.Kaidar in 3 volumes «Kazakhs in the world of their native language» [5] and U.Kenesbayeva “English-Kazakh dictionary of idioms” [6]. The corpus of the English SPU is based on digital dictionaries, namely the “Oxford Dictionary of Idioms” [7] and “Cambridge international dictionary of idioms” [8].

The study is based on an empirical analysis of the underlying corpus. In the course of the study, it is intended to effectively use descriptive, comparative, contrastive methods.

Results and discussion

One of the most productive phraseological semantic groups includes PU, nominating the characteristics of a person according to his mental abilities and personal qualities. The phraseological fund of the compared languages, represented by phraseological units with the somatic component *bac / head*, reflects a rather diverse associative range of meanings and connotations. The categories of such values are fixed between two polar boundaries: positive and negative.

The group under consideration is represented by the PU of the Kazakh and English languages, in which the somatic component *bac / head* symbolizes an instrument of intellectual activity and expresses a positive assessment of this activity, manifested in the presence of certain abilities in a person.

The lexeme *bac / head* is polysemantic in the Kazakh and English languages, and the main meanings of this somatic component are reflected in the thematic diversity of PU groups. In total, we have identified 106 Kazakh somatisms with the component *bac / head* from Kenesbayev’s dictionary and 36 SPU from the Oxford dictionary and 44 SPU from the Cambridge dictionary in English.

It has been established that SPU have semantic and structural (syntactic) equivalence. According R.Bell’s classification of the equivalence, the following degrees were distinguished: full, partial and zero equivalents [9, p.6].

Below we consider the examples of SPU with the component *bac / head* and their equivalence degrees in Kazakh and English:

Example 1: Бұл жерде ешқандай бәсекелестік жоқ, олар өзгелерден *бір бас жоғары* тұр. There’s no competition - they’re *head and shoulders above* the rest [10].

The Kazakh PU *бір бас жоғары* has two meanings: 1) physically much bigger and 2) improved in intelligence, ability and skill. Its English equivalent is *head and shoulder above*. Their semantic equivalents are in absolute terms. In terms of structure, they are also absolute equivalents. As a result, we may consider them to be full equivalents.

Example 2: Ол *басынан аяғына дейін* қызыл киім киінген екен. She was

dressed in red *from head to foot* [11]. The Kazakh PU *басынан аяғына дейін* also has two meanings: 1) all over the person's body and the 2) thoroughly. *Its English equivalent is from head to foot*. In terms of structure and semantic, they are absolute equivalents. As a result, we can consider them to be full phraseological equivalents.

Example 3: Табыс деген дүниеге ешқашан оның басы айналған емес. Success has never *turned her head* [12]. The Kazakh SPU *біреудің басы айналу* has an equivalent in English like *turn someone's head (attract a great deal of attention or interest)*, and their structural and semantic meanings are also absolute equivalents. For that reason, they can be considered as a full phraseological equivalents.

Example 4: Сіздердің айтқан нұсқамаларыңыздан басымызға түк кірмеді. We *couldn't make heads or tails* of your directions [13]. The Kazakh SPU like *басына түк кірмеу* can be equivalent of English SPU (not) *make heads or tails of something (to not be able to understand something at all)*. It is clear that semantic meaning of both language absolute equivalents, but structurally there is no translation of *tails*. For that reason, they can be considered as a partial equivalents.

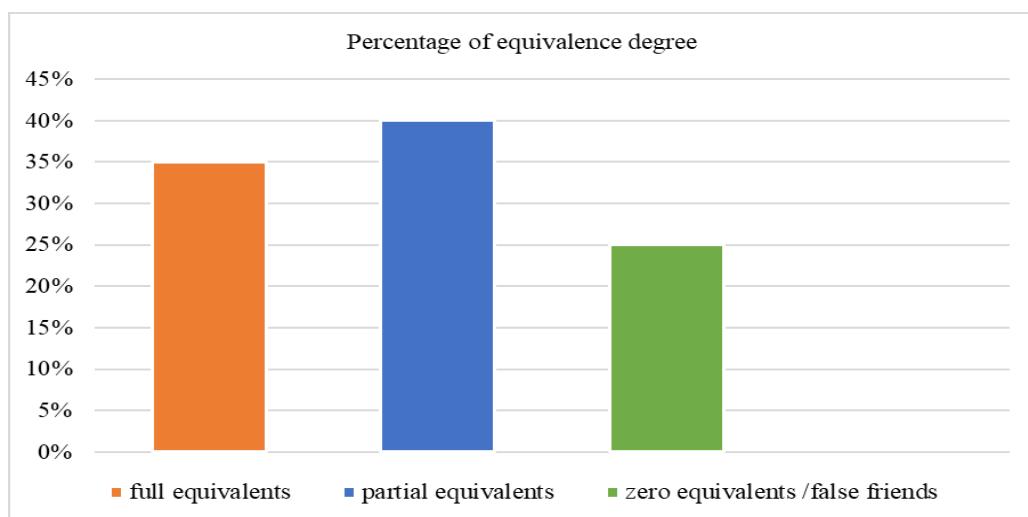
Example 5: Қаным басыма шапты. I had a *rush of blood to the head* [14]. The SPU *Қаны басына шапты* has an equivalent in English like *someone's blood rushes to head (a sudden foolish or daring action which someone would not normally do)*. Semantic and structural meanings of both variants are absolute equivalents. As a result, we may consider them to be full equivalents.

Example 6: I'm sure I can finish the article - I just need to *get my head down* this afternoon. The meaning of SPU *get one's head down* is to work hard at something that involves reading or writing. It can be translated in Kazakh as SPU *басын төмен салу* (*basyn tómen salý*) [4, p.103], but its meaning in phraseological dictionary is to be shy; be in the wrong. Semantic and structural meanings of Kazakh and English are non-equivalents. For that reason, they can be considered as a false friends.

Table 1. Examples of equivalents of SPU with the component *бас / head* in the Kazakh and English languages

N	Kazakh SPU	English SPU	Meaning	Equivalence degree
1.	Басы қату/қаңғыру (Basy qatý/qañǵyru)	Hanging over your head	something makes you unable to relax or enjoy yourself	partial
2.	Бас салу (Bas salý)	Bite/snap someone's head off	Reply sharply and brusquely to someone.	fully
3.	Басына әлек/қайғы салу (Basyна әlek/qaiǵy salý)	Do someone's head in	cause someone to feel annoyed, confused, or frustrated	partial
4.	Бас алмау (Bas almaý)	Get your head down	concentrate on the task in hand	partial
5.	Бастары кетеді (Bastary ketedi)	Heads will roll	there will be some people dismissed or disgraced.	partial
6.	Бас сауғалау (Bas saýǵalau)	Keep your head down	remain inconspicuous in difficult or dangerous times	fully
7.	Бас(тарын) қосу/ біріктіру (Bas(taryn) qosý/biriktirý)	Put your (their) heads together	consult and work together	fully

8.	Басын қатерге тікпеу (Basyñ qaterge tikpeý)	Keep your head above water	avoid succumbing to difficulties, especially falling into debt.	partial
9.	Қарызы басынан асады (Qaryzy basynan asady)	Head over heels in debt	deeply in debt	partial
10.	Сау басына сақина тілеп алу/сау басын саудаға салды (Saý basyna saqına tilep alý/saý basyn saýdağa saldy)	Put one's head into the lion's mouth	to deliberately place yourself in a dangerous or difficult situation	partial
11.	Бас ұрды (Bas urdy)	Knock sth on the heads	to stop doing something	zero (these SPU are "false friends")
12.	Басын берді (Basyñ berdi) M: never give up; ready for all trouble	give sb their head	to allow someone the freedom to do what they want	zero (these SPU are "false friends")
13.	Басынан асырды (Basyñan asyrdy) M: ignore someone's words	go over someone's head	to talk to or deal with someone's boss without talking to them first	zero (these SPU are "false friends")
14.	Басына бару M: visit someone's grave and do a prayer for that person	go to someone's head	if success goes to someone's head, it makes them believe they are more important than they are	zero (these SPU are "false friends")

full equivalents	35%
partial equivalents	40%
zero equivalents/ false friends	25%

Diagram 1 – Percentage of equivalence degree for the SPU with the component *бас/head*

Comparative studies of SPU semantics give us reason to believe that the determination of belonging to a certain thematic group is based on the fact that the phrase unit is related to its content i.e. internal form. In the somatic component *бас / head*, semantic similarities of the PU of both languages under consideration were revealed. Finding out the reason for the complete similarity of the imagery of the SPU languages under consideration, it can be assumed that the occurrence of the above-mentioned PU is due to the presence of the main and at the same time general meaning of the lexeme *бас / head* as an organ performing the “integrative functions” of the central nervous system: thinking, consciousness, speech, memory and emotions. Many identical facts of human intellectual activity among different people receive the same reinterpretation independently of each other.

As M.Kildiroglu and K.M.Shakirova point out, “the main thing is to be able to compare the internal, external structure of somatic phrases in the two languages and to understand that the speaker of the language is one of the channels of the common worldview of the people, the national thinking” [15, p.155]. Thus, phraseological units are one of the resources that preserve the culture of the people. This way, as a feature of language, confirm the existence of a national character and preserve what can be called intellectual and spiritual genes that pass from generation to generation, reflecting and developing national character traits.

Thus, the considered phraseological material testifies to the diversity of thematic groups, the conceptual spheres of which demonstrate significant typological similarity. Many fragments of the surrounding reality, characteristics of human activity, assessment of his feelings and states receive almost the same reinterpretation from different people.

Conclusion

The analysis of phraseological phrases with the somatic component *бас / head* of the Kazakh and English languages in the process of comparative study allows us to draw the following conclusions and generalizations:

The somatic lexeme *бас / head* is ambiguous in all the languages under consideration and, actualizing one of its primary meanings, participates in the creation of imagery and the internal form of phraseological units.

In each language under consideration, PU are highlighted, that are semantically and structurally characteristic only for the phraseological foundation of a particular language. A number of SPU with the component *бас / head* have been found in the Kazakh language, in the semantics of which the reinterpretation of the wedding ceremony is expressed (i.e. *басы бос болмай*), the unkind wishes and curses are reflected (i.e. *басына келу*), the age periods (i.e. *басына ақ түскен*), etc. Thus, for the Kazakh people, the somatism *бас / head* is not only an important part of the human body, but also the embodiment of sacredness, a very valuable organ, encroachments on which are unacceptable even in verbal form.

In English, the semantics of SPU with the somatic component *bac / head* actualizes important and characteristic Western values, realities, features of historical development and cultural heritage. The leading principles defining the semantic organization of PU are the meanings of “resistance” (i.e. *hold / keep one’s head above water*), “financial relations” (i.e. *buy sth over sb’s head*), “superior in skill or intelligence” (i.e. *head and shoulder above s.o.*), etc.

After analyzing the syntactic, lexical, semantic aspects as well as images of these SPU and their interrelationships, the different equivalence categories to which each SPU pair belongs were identified. According to the analysis it can be stated that many somatisms with the component *bac / head* in Kazakh have full or partial equivalents in English language.

Thus, the result of a comparative analysis of phraseological material with the somatic component *bac / head* clearly demonstrates the presence in the phraseological fund to a greater extent universal phenomena in structural and semantic organization, which allows us to talk about general patterns in the historical and cultural development of human society, identical processes of cognition and methods of verbalization.

REFERENCES

[1] Amosova N.N. Znachenie frazeologii kak osoboj otrasli jazykoznanija (The meaning of phraseology as a special branch of linguistics)/ N.N. Amosova // Problemy frazeologii i zadachi ee izuchenija v vysshej i srednej shkole. – Vologda: Sev.-Zap. kn. izd-vo, 1967. – S.5–12. [in Rus]

[2] Teliya V.N. Semantika idiom v funktsional’no-parametricheskom otobrazhenii (Semantics of idioms in functional-parametric mapping)/ V.N. Teliya // Frazeografija v Mashinnom fonde russkogo jazyka. – M.: Nauka, 1990. – S.32–47. [in Rus]

[3] Vakk F. O somaticheskoy frazeologii v sovremennom `estonskom jazyke: avtoref. diss. kand. filol. nauk (On somatic phraseology in the modern Estonian language)/F. Vakk. – Tallin, 1964. – 24 s. [in Rus.]

[4] Keñesbayev I. Qazaq tiliniñ frazeologialyqlyq sózdigi (Phraseological Dictionary of the Kazakh Language). – Almaty: Gylym, 1977. – 712 b. [in Kaz]

[5] Kaidar A. Qazaqtar ana tili aleminde (Kazakhs in the world of their native language). Adam. - vol.N1.–Almaty: Daik-Pres, 2009. – 784 b. [in Kaz]

[6] Kenesbayeva U. Aǵylshynsha-qazaqsha frazeologialyq sozdik (English-Kazakh dictionary of idioms)/ U. Kenesbaeva. - Astana: Parasat-KZ, 2010. - 770 b. [in Kaz]

[7] Ayto J. Oxford Dictionary of Idioms / Oxford: OUP, 2020. – 448 p.

[8] White J.G. Cambridge international dictionary of idioms. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 587 p.

[9] Bell R. Translation and Translating. Theory and Practice. – London/ New York: Longman, coll. Applied Linguistic and Language Study, 1991. – 298 p.

[10] Cambridge Dictionary. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/head-and-shoulders-above>

[11] Cambridge Dictionary. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/from-head-to-toe?q=from+head+to+foot>

[12] Cambridge Dictionary. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/turn-head>

[13] Cambridge Dictionary. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/not-make-heads-or-tails-of?q=make+heads+or+tails+>

[14] Collins Online Dictionary. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/a-rush-of-blood>

[15] Kildiroglu M., Shakirova K.M. Phraseological units with a somatic component in the Kazakh and Turkish languages. // Journal «Bulletin of Ablai Khan KazUIR and WL». Series «Philological sciences». – 2023. – №. 4 (71). – P.143-157. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.011>

ӘРТИПТЕС ТІЛДЕРДЕГІ *БАС* / *HEAD* СЫҢАРЛЫ СОМАТИКАЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ СӨЗДІКТЕРДЕ ТҮЗІЛУ (ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

*Байқадам А.¹, Қоңыратбаева Ж.М.²

*^{1,2} Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада әртиптес екі тілдегі *бас/head* сыңарлы соматикалық фразеологизмінің сөздік түзілісте қамтылу мәселесі қарастырылады.

Мақаланың мақсаты – *бас / head* сыңарлы соматикалық фразеологизмінің қазақ және ағылшын тілдері сөздіктеріндегі баламасын мағынасына қарай салыстырып-салғастырып, тіларалық аударылу жайын зерделеу.

Зерттеу материалдары ретінде іріктеу әдісі арқылы екі тілдегі соматикалық фразеологизмдер алынды. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі соматикалық фразеологизмдердің, оның ішінде *бас / head* сыңарының лексика-грамматикалық сипаттарына қатысты мәселелер де қоса қарастырылды.

Жұмыс барысында зерттеу әдістері ретінде салыстырмалы-салғастырмалы, сипаттау, іріктеу әдістері алынды. Нәтижесінде *бас / head* сыңарлы соматикалық фразеологизмінің сөздік түзілісте *толық, жартылай* және *нөлдік баламалылық* әдістері арқылы берілгені сарапталды. Зерттеу жүргізу барысында және оның нәтижесінде алынған қорытындылар қазақ және ағылшын тілдеріндегі *бас / head* сыңарлы соматикалық фразеологизмдердің негізгі бөлігі өзара ұқсас келеді, ал айырмашылығы белгілі бір бейнені беру үшін әртүрлі баламамен келеді деген түйінге жетелейді. Қазақ тіліндегі сөздіктерден *бас / head* сыңарлы 106 фразеологизмді анықтасақ, ағылшын тілі материалдарынан алынған соматикалық фразеологизм саны – 80.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы: жұмыстың ғылыми нәтижелері, зерттеу барысындағы тың тұжырымдар мен теориялық пайымдаулар аударматану, лингвомәдениеттаным, салғастырмалы тіл білімі, корпусстық лингвистика салаларының теориялық базасын толықтыруға өзіндік үлес қосады.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы: жұмыстың нәтижелерін Аударманың теориясы мен практикасы, Көркем аударма практикасы, Мәдениетаралық қарым-қатынас, Инновациялық аударматану, Компьютерлік аударматану, Аударматанудың заманауи әдіс-тәсілдері және т.б. арнайы пәндерді оқыту барысында тиімді пайдалануға болады.

Тірек сөздер: әртіптес тілдер, соматизм, *бас / head* сыңарлы фразеологизм, сөздік түзіліс, салыстырмалы-салғастырмалы зерттеу, толық, жартылай баламалылық, нөлдік баламалылық

**ФОРМИРОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ КОМПОНЕНТА
БАС / HEAD
В СЛОВАРЯХ РАЗНОСТРУКТУРНЫХ ЯЗЫКОВ
(НА ОСНОВЕ КАЗАХСКИХ И АНГЛИЙСКИХ МАТЕРИАЛОВ)**

*Байкадам А.¹, Коныратбаева Ж.М.²

*^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева
Астана, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается проблема охвата словообразовательной формации соматической фразеологии *бас/head* в двух разноструктурных языках.

Целью статьи является изучение межъязыкового перевода и сравнительно-сопоставительного анализа по смыслу эквивалентов соматического фразеологизма компонента *бас/head* в словарях казахского и английского языков.

В качестве материалов исследования были взяты соматические фразеологизмы на двух языках методом выборки. А также рассмотрены вопросы, касающиеся лексико-грамматического характера соматических фразеологизмов компонента *бас / head* в казахском и английском языках.

В качестве методов исследования были избраны сравнительно-сопоставительный, описательный, выборочный методы. В результате было выявлено и проанализировано, что соматический фразеологизм компонента *бас / head* выражен в словообразовании методами полной, частичной и нулевой эквивалентности. Выводы, полученные в результате проведения исследования, приводят к тому, что основная часть соматических фразеологизмов компонента *бас / head* в казахском и английском языках сходны между собой, а разница заключается в различных эквивалентах для передачи определенного образа. Из словарей казахского языка было

выделено 106 фразеологизмов, а из материалов английского языка 80 соматических фразеологизмов компонента *бас / head*.

Теоретическая значимость исследования: научные результаты работы, новые выводы и теоретические рассуждения, сделанные в ходе исследования, вносят свой вклад в пополнение теоретической базы областей переводоведения, лингвокультурологии, сравнительного языкознания, корпусной лингвистики.

Практическая значимость исследования: результаты исследования могут быть эффективно использованы при изучении специальных дисциплин, таких как Теория и практика перевода, Практика художественного перевода, Межкультурная коммуникация, Инновационное переводоведение, Компьютерное переводоведение, Современные методы и приемы переводоведения и др.

Ключевые слова: разноструктурные языки, соматизм, фразеологизм компонента *бас / head*, словообразование, сравнительно-сопоставительный анализ, полная, частичная эквивалентность, нулевая эквивалентность

Received: February 9, 2024

Information about the authors:

Baikadam Assylzat – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: asylzat_b@mail.ru

Konyratbayeva Zhanar – Candidate of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: zhanarkon2833@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет:

Байқадам Асылзат Наурызбайқызы – докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: asylzat_b@mail.ru

Қоңыратбаева Жанар Молдалықызы – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: zhanarkon2833@gmail.com

Информация об авторах:

Байқадам Асылзат Наурызбаевна – докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: asylzat_b@mail.ru

Коныратбаева Жанар Молдалиевна – кандидат филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: zhanarkon2833@gmail.com

ӘОЖ 81

ҒТАХР 16.21.43

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.007>

«ДЕП» КӨМЕКШІ ЕТІСТІКТІ СИНТАКСИСТІК ҚҰРЫЛЫМДАРДЫ КОГНИТИВТІ-СЕМАНТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

* Ерназарова З.Ш.¹, Ерназарова Г.Ш.²

¹Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

²Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
Қызылорда, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада деп көмекші етістікті полипредикативті сөйлемдердің қалыптасуы когнитивті – семантикалық аспектіде қарастырылады. «Деп» көмекші етістігінің сөйлемдегі қызметі құрылымдық грамматикада зерттелгенімен, оның семантикасы, сөйлемнің басыңқы компонентімен байланысы толық ашылмады. Бұл «деп» көмекші етістігінің көмекші сөздер қатарына енгенімен, «сөйлеу» лексикалық мағынасының толық жоғалмауымен байланысты.

Когнитивті синтаксис ойлау үдерісінің тілде бейнеленуін қарастыратын когнитивті лингвистиканың бір бөлігі болып табылады. Когнитивті синтаксистің басты ерекшелігі ойлау әрекетінің күрделі болмысы мен оны коммуникацияда бейнелейтін тілдік бірліктердің арасындағы байланысқа тән заңдылықтарды ашып модельдеуінде жатыр.

Зерттеудің ғылыми–теориялық негіздемелеріне когнитивті лингвистикада қалыптасқан концепт, концептуализация, категоризация, менталды кеңістік, фреймдік семантика категориялары, сөйлемнің семантикалық модельдері — прототиптер туралы теориялар алынды. Зерттеу материалдары Алматы қазақ тілі корпусынан «деп» көмекші етістікті сөйлемдер қатары жинақталып, мағыналық байланыс түрлеріне қарай талданды.

«Деп» көмекші етістікті синтаксистік құрылымы таным үдерісінің нәтижесі деп бағаланып, мазмұнына фреймдік–семантикалық талдау жасалды. Фреймдік–семантикалық талдау сөйлемді қалыптастыратын таным үдерістерін реконструкциялауға, сөйлем мазмұнында бейнеленетін білім қорын құрылымдауға көмектеседі. Соның нәтижесінде бірінші рет «деп» көмекші етістікті сөйлемдердің когнитивті модельдері анықталды. «Деп» көмекші етістікті синтаксистік құрылымдардың субъектінің әрекетін тудырған ішкі ниет, мақсатын нақтылайтын бағалаушы фреймдерді бейнелейтіні нақтыланды.

Тірек сөздер: деп көмекші етістігі, синтаксистік құрылым, когнитивті-семантикалық аспект, прототип, фрейм, семантика, грамматика, когнитивті лингвистика

Кіріспе

Тілдің когнитивті қызметін зерттеу адам танымында білім қорының қалыптасуын, құрылымдануын тіл бірліктерінің түрлері және олардың құрылымдық мағыналық сипатымен анықтауды мақсат етеді. Зерттеу жұмыстары танымның категоризациялау үдерісінің тілдік көріністерін анықтауға, оның жүзеге асу механизмін түсінуге бағытталады.

Қазақ тіл білімінде синтаксис саласы құрылымдық-семантикалық, коммуникативті аспектілерде зерттелді. Сөйлемді когнитивті аспектіде зерттеу сөйлеуші танымында концептуалданатын объективті шындықтың сөйлем мазмұнына берілуін анықтайды. Сыртқы әлемнен алынатын ақпарат адам танымындағы концептілер жүйесінің сүзгісінен өтеді. Сөйтіп сөйлем түрінде сыртқа шығарады. Объективті шындық сөйлем мазмұнында уақыт, кеңістік, орын, әрекет концептілері арқылы және олардың арасындағы адамның таным үдерісі барысында анықталатын әртүрлі тәуелді, туындаушы (себеп-салдар), бағыттас (ыңғайлас), қарсылас байланыстар түрінде бейнеленеді. Сөйлемді адамның таным әрекетінің туындысы ретінде бағалап, оны белгілі бір сөйлеу жағдаятымен байланысты қарау құрылымдық және семантикалық байланыстарын толық талдауға, грамматикалық формалардың қызметтерін түсінуге көмектеседі. Бұл, әсіресе, қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту үдерісінде маңызды. Тілді үйренуші тілдік бірліктерді қай жағдайда, қандай мақсатта қолдану керектігін білгісі, қолданғысы келеді. Ал қазіргі қазақ тілін оқыту лингводидактикасы бұл сұраққа нақты жауап бере алмай отыр. Мәселені шешу үшін сөйлем мазмұнын талдауда антропоэктілік қағидасы басшылыққа алынуы тиіс. Бұндай зерттеулер синтаксисті зерттеудің жаңа бағытын когнитивті синтаксисті дамытады [1, 19-21 бб.; 2, 11 б.].

Зерттеудің өзектілігі қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуда синтаксистік құрылымдардың қызметін адамның таным үдерісімен байланысты түсіндірудің, яғни когнитивті аспектіде меңгертудің қажеттілігімен анықталады. «Деп» көмекші етістікті сөйлемдерді когнитивті аспектіде зерттеу, прототипті модельдерін анықтау, пропозициясына семантикалық талдау қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту үдерісінде өзге құрылымдарды оқытудың лингводидактикалық негіздерін қалыптастыруға ықпал етеді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Қазақ тілі білімінде полипредикативті құрылымдар құрылымдық-мағыналық аспектіде Н.Сауранбаев, Т.Қордабаев, Қ.М.Есенов, Қ.Шәукенов еңбектерінде зерттелді. А.Әбілқасымның еңбегінде «де» көмекші етістігінің тілдік қолданыстарына функционалды-семантикалық талдаулар жасалды [3, 14 б.]. «Деп» көмекші етістігінің сөйлемде пысықтауыштық қатынасты қалыптастыратыны көпшілікпен мойындалған.

«Де» етістігі көсемшенің барлық формасын қабылдап түрлене алады.

Бірақ солардың ішінде сөйлемде жиі қолданып, әртүрлі қызмет атқаратыны – п формалы түрі – «деп» формасы. «Деп» көмекші етістігінің сөйлемдегі байланыстырушы қызметі түрколог ғалымдардың назарын аударып, әртүрлі түсіндіріліп келді. Түркологияда сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстырушы қызметіне қарап, «деп» сөзін шылау деп есептеушілер де жеке дербес лексема ретінде қарастырушылар да бар. Қазақ тіл білімінде «деп» көмекші етістіктің қайшылықты табиғатын арнайы зерттеген Н.Т.Сауранбаев [1944], А.Әбілқаев [1962] болды.

Ғылыми еңбектерге жасалған шолу «де» етістігінің түрленуімен сөйлем ішінде атқаратын қызметі кеңінен сипатталғанымен, оның сөйлемді байланыстырушы қызметінің табиғаты семантикалық жағынан толық талданбағанын байқатты. «Сөйлеу» деген лексикалық мағынасынан толық айырылмаған «деп» көмекші етістігінің сөйлем мен сөйлемді байланыстырушы қызметі толық ашылмады. Сондықтан болар қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту үдерісінде аталған құрылымдарды меңгерту көп қиындық туғызады. Бұл «деп» етістігінің синтаксистік қызметінен туындайтын грамматикалық мәртебесімен байланысты. Деп көмекші етістігі тұрақты түрде сөйлемнің компоненттерін байланыстырып, әртүрлі мағыналық байланысты қалыптастырады. Алайда лексикалық мағынасынан толық айырылмағандықтан, жалғаулықтар қатарына да жатпайды. Оның сөйлеудегі лексикалық мағынасы сөйлем мазмұнын құрауға қатысады. Қайшылықтан шығудың жолы аталған құрылымдардың қалыптасуын таным үдерісімен, сөйлеу жағдаятымен байланыстырып, сөйлем мазмұнына фреймдік семантикалық талдау жасау, семантикалық-синтаксистік прототиптерін анықтау. Сөйтіп тіл үйренушіге сөйлеу жағдаятында анықталатын менталды кеңістікті, оның компоненттерін талдау арқылы «деп» көмекші етістікті сөйлемдерді түсініп қолдану дағдысын қалыптастыру.

«Деп» көмекші етістікті синтаксистік құрылымдарды когнитивті аспектіде сөйлеуші субъектінің таным әрекетімен байланысты зерттеу аталған құрылымдардың қалыптасу механизмін реконструкциялауға ықпал етеді.

Когнитивті лингвистиканың басты ерекшелігі тілді әлем туралы, тіл туралы және сөйлеу жағдаяты туралы білімді байланыстыратын таным үдерісінің нәтижесі әрі таным құралы ретінде қарастыруынан көрінеді [Кубрякова, 391-б.]. Б.Норманның пікірінше, таным үдерісіндегі грамматиканың қызметін зерттеуде екі тұжырымды ұстану керек. Біріншіден, сөйлем құрылымы мен синтаксистік қатынастар — алдыңғы ұрпақтың таным әрекеті мен тәжірибесінің нәтижесі, ақпаратты тілмен жеткізудің қоғамдық деңгейде қабылданған модельдері. Сөйлем модельдерін анықтайтын — синтаксистік қатынастар. Синтаксистік қатынастар — танымда жүйеленген сырттан алынған ақпараттар арасындағы байланыстардың тілдік көрінісі. Тілде таным деңгейінде анықталған қатынастарды жеткізетін тілдік

бірліктер жүйесі қалыптасқан. Олар ақпаратты жүйелеуге, тәртіпке келтіруге көмектеседі [5, 34 б.].

Синтаксистік қатынастар деп отырғанымыз, сөйлем мазмұнын құрайтын компоненттер арасындағы мағыналық байланыстар. Сөйлем мазмұнында берілетін объективті шындықты пропозиция деп атау қалыптасқан. Яғни, сөйлем синтаксистік қатынастардан құрылатын болса, әрбір синтаксистік қатынастың түрі — адамның таным әрекетінің көрінісі. Таным әрекетін концептуализациялау және категоризациялау деп екіге бөлу қабылданған тұжырым. Е.А.Кубрякова синтаксистік қатынастар — таным әрекетінің нәтижесі, сондықтан сөйлем құрылымының ұйымдасуында белгілі бір таным үдерістері — концептуалдау және категоризациялау үдерістері жатқанын айтады [4, 305 б.]. Адам танымының категоризациялау үдерісі сырттан алынған ақпаратқа тән белгілерді анықтайды, оны жадыда сақталған білім қорларымен салыстырады, ұқсастығын, бірегейлігін тауып, жалпылайды, вариативті сипатын топтастырады, ерекшелігін ажыратады, инвариант модельді анықтайды. Сөйлем пропозициясында берілген ақпарат адам танымында әрекет иесі, әрекет және оның өту мезгілі(шак), өту сипаты, құралы сияқты белгілер бойынша құрылымданады немесе категоризацияланады. К.М.Абишева тіл білімі қарастырылатын категоризациялаудың мына түрлерін сипаттайды: 1) классикалық бағыт; 2) туыстық ұқсастық; 3) прототиптік; 4) логикалық; 5) өрістік; 6) оппозициялық; 7) когнитивтік. [6, 34 б.]. Сөйлем пропозициясы таным деңгейінде өтетін прототиптік және логикалық категоризациялаудың негізінде анықталады. Осындағы прототип ұғымына тоқталсақ. Прототип — бір тіл иелеріне ортақ сөйлем құрылымдарының типтік модельдері. Прототиптік категоризация үдерісі барысында шындықтың танымда қалыптасқан ортақ сызба, бейне, стереотиптер негізінде танылады [4, 21-27 бб.; 9, 376.].

Прототиптік сөйлем модельдері — шындықты танудың, қабылдаудың танымдағы ортақ модельдері. Протоиптік модельдер бойынша сансыз сөйлемдер құрылады.

Сөйлем пропозициясын когнитивті аспектіде зерттеудің әдісін анықтау — күрделі мәселе. Өйткені сөйлем мазмұны бірнеше семантикалық қабаттардан — объективті шындық пропозициядан, сөйлеушінің ақпаратқа қатысты субъективті ойы, көзқарасы мен бағасынан, сөйлеу жағдаятынан құрылады. Бұл туралы Н.Г.Шаймерденова сөйлем пропозициясы объективті шындықтың менталды және тілдік бейнесінің логикалық пайымдаулар арқылы берілуі деп сипаттайды. [7, 22-23 бб.] . Ғалым логикалық пайымдаулар арқылы берілуі дегенде сөйлемнің танымдағы анықталған прототиптік модельдері мен белгілі бір сөйлеу жағдытымен байланысты орын алатын категоризациялау үдерістері арасындағы байланысты айтып отыр деп түсінеміз.

Когнитивті грамматиканың негізін қалаған Р.Лангакер грамматикалық формаларды танымдық аспектіде зерттеудің ғылыми–зерттеу аппараты

ретінде ментальді кеңістік, когнитивті модель, профиль ұғымдарын енгізген болатын. Ментальді кеңістік нақты сөйлеу жағдаятында адам танымында анықталатын білім қоры мен тәжірибесінен құралады. Ал профиль ұғымы предикатпен байланысты әрекеттің орны, кеңістігі, уақыты, субъектісі деп бөлінеді[8, 27-30-бб.]

Сөйлемді когнитивті аспектіде зерттеу алгоритмін Л.А. Фурс мына түрғыда сипаттайды: 1) редукционизм — мазмұнды құраушы бөлшектер арасындағы мағыналық байланыстарды жалпылау арқылы негізгі түрлерін анықтау, сызбалар түрінде абстракциялау; 2) унификациялау — ядролық-предикаттық қатынас түрлерін жүйелеу, прототиптік белгілерін саралау [9, 21-27 бб.]. Прототиптік модель негізгі мағыналық қатынасты сақтай отырып, шексіз сөйлем түрлерін туғызады [10, 82 б]. Яғни Л.А. Фурс сөйлемдегі синтаксистік қатынастарды талдап, жалпылауды, прототиптік модельдерін құруды ұсынады. Сөйлем мазмұнын құраушы бөлшектер Р.Лангакер ұсынған менталды кеңістікте анықталатын орын, кеңістік, уақыт, субъект, сөйлеу мақсаты мағыналық бөлшектері—фреймдер түрінде алынады

Сөйлем семантикасын фреймдік талдауда когнитивті лингвистикада Ч.Филлмордың фреймдік семантика теориясы басшылыққа алынады[11, 23 б.]. Фрейм танымда қалыптасқан білім қорының ең кіші мағыналық бөлшегі болып табылады. Фреймді анықтайтын басты белгілер — білімнің когнитивті құрылымы, белгілі бір құбылысқа/жағдайға тән типтік белгілердің иерархиясы/жүйелі құрылымы. Фреймдер слоттарға топтасады.

Фреймдік семантика теориясының мәнін Н.Н.Болдырев тілдің семантикалық аспектісі мен таным үдерісі арасындағы байланысты зерттейтін әдіс ретінде бағалайды [12, 61-б]. Фреймге тілдік бірлікпен байланысты ассоциацияланатын білім жиынтығы деген түсініктеме беріледі.

Фреймдік семантика теориясы лингвистикалық зерттеулерде өте жиі қолданылады. О.В.Гусельникова когнитивті лингвистика саласында фреймдік талдау әдісін қолданған зерттеулерді екі топқа ажыратады: 1)сөз мағынасының қалыптасуын таным әрекетімен байланысты қарастыратын зерттеушілер фреймдік талдауды сөзбен аталатын ұғым туралы танымда қалыптасқан білім қорын құрылымдауға құрады (затты, оған тән аспектілерді тану, салыстыру, ұқсату), сөздің атаумен адам ойында туындайтын бейнелерді жүйелейді; 2)екінші бағыттағы зерттеушілер фреймдік талдауды тілдік бірліктердің когнитивті пропозициялық құрылымын модельдеу үшін қолданады. Олардың пікірінше, объективті шындықтың тілдің семантикалық жүйесінде бейнеленуіне адам танымындағы білім қоры — концептілер қатысады [15, 29-32бб.]. Сөйлем мазмұнын фреймдік-семантикалық талдау пропозицияның орталығы предикатпен байланысты танымда қалыптасқан білімнің орын, кеңістік, уақыт, субъект сияқты компоненттерге негізделеді.

Н.Н.Болдырев сөйлемге қатысты фреймдік талдаудың функционалды сипатын ажыратады. Ғалымның пікірінше, ақпаратты тану, талдау

танымда қалыптасқан синтаксистік прототиптік модельдер бойынша жүзеге асады. Синтаксистік құрылымның қалыптасуында бірнеше таным категориялары өзара байланысқа түседі де, прототиптік синтаксистік модельдің семантикалық құрылымы соған қарай анықталады. Сол себепті сөйлем мазмұнын анықтайтын категоризациялау үдерісін функционалды категоризация деп атайды [13, 164 б.]. Өйткені адам сырттан алынатын ақпаратты танымда қалыптасқан концептілер жүйесінде ғана сараламай, сөйлеу жағдаятымен, сөйлеуші мақсатымен байланыстыра отырып, талдайды, анықтайды.

Л.А.Фурс осы идеяны әрі қарай тереңдетіп қарайды. Ол синтаксистік бірліктер арқылы көрінетін категоризациялауды 3 деңгейге бөледі: бірінші — прототиптік деңгей. Сырттан алынған ақпараттың прототиптік моделі анықталады. Прототип түрін адам таныған негізгі предикаттың сипаты анықтайды. Екінші деңгей — пропозициялық деңгей — сөйлем мазмұнында объективті шындықтың бейнеленуі. Үшінші деңгейде категоризациялау үдерісі ақпаратты кеңістік, орны, уақыт, сөйлеушінің мақсатымен, аксиологиялық құндылықтарымен байланыстырады [2, 21-25 бб.].

Сонымен синтаксистік құрылымды когнитивті аспектіде зерттеудің ғылыми-теориялық негіздемесін мына тұжырымдар құрайды:

- 1) синтаксистік құрылымның семантикалық түрлері таным үдерісі-категоризациялаудың нәтижесі;
- 2) сырттан алынған ақпарат адам танымында үш деңгейден тұратын категоризациялау үдерісінен өтеді. Категоризациялау фреймдер бойынша жүзеге асады;
- 3) белгілі бір сөйлеу жағдаяты туралы танымда қалыптасқан білім қорына жүйелі құрылымдық сипат тән, құрылымды анықтайтын — функционалды фреймдер. Олар адам танымымен байланысты менталды кеңістікте және сөйлеу жағдаятымен, сөйлеуші мақсатымен байланысты анықталады. Фреймдер арасындағы байланыс синтаксистік құрылымда синтаксистік қатынастарды қалыптастырады.

Зерттеу жұмысында семантикалық компонентті талдау, құрылымдық талдау, реконструкциялау әдістері қолданылады

Нәтижелер және талқылау

Зерттеу нысаны ретінде Алматы қазақ тілі корпусынан «деп» көмекші етістікті полипредикативті құрылымдардың 10 мыңнан аса қолданысы жинақталып, «деп» көмекші етістікті полипредикативті құрылымдар мағыналық байланысына қарай топтастырылды.

Танымға тән категоризациялау үдерісі лексикада сөздердің жаңа мағыналарда қолданылуы болса, грамматикада бірдей сөздер құрамымен әртүрлі мағыналық байланысты жеткізетін синтаксистік құрылымдарды құра алу икемділігінен көрінеді. Когнитивті грамматика мына үш теорияға сүйенуі керек деп есептейді Р. Лангакер. Жиі қолданылатын тілдік бірлік,

мысалы, морфема өзара байланысты бірнеше мағынаға ие. Бұл мағыналар белгілі бір жүйе құрайды. Жүйе прототиптік мағыналар және оның нақты жағдайларда көрінуі, түсіндірілуі болып табылатын түрлерінен құралады. Ч.Филлмор, Р.Лангакер когнитивті грамматиканың негізгі мақсаты осы мағыналар жүйесін анықтау, жүйенің құрылу, байланысу заңдылықтарын анықтау болу керек деп есептейді [11, 27 б.; 8, 30 б.]. Сондықтан зерттеу жұмысымызда деп көмекші етістікті құрылымдарға функционалды фреймдік-семантикалық талдау жасап, оларға ортақ прототиптік модельді анықталады.

«Деп» көмекші етістікті полипредикативті құрылымдарды қалыптасыратын категоризациялау үдерісін модельдеу үшін сөйлемдер мазмұнына фреймдік– семантикалық талдау жүргізілді.

Фреймдік-семантикалық талдау сөйлем пропозициясын қалыптастырушы лингвистикалық және экстралингвистикалық шарттарды құрылымдауды көздейді.

«Деп» көмекші етістікті синтаксистік құрылымдарға тән басты лингвистикалық предикаттық белгі болғандықтан, фреймдік талдау әрекеттің (әрекет субъектісі, объектісі, әрекетпен байланысты орын, өту сипаты, мақсаты) шақ, жақ, модальдық белгілеріне құрылады. Сонымен қатар зерттеу барысында де етістігінің диалогтағы қызметі назарда ұсталады. Өйткені де етістігі сөйлеу, айту лексикалық мағынасында жиі қолданылады. Диалог құраушы репликалар –сөйлесімдер бірін-бірі анықтайды, интеракциямен байланысты бірінен-бірі туындап жатады. Д.Боис диалогті таным әрекеті мен сөйлеу әрекеті үдерістерін бақылауға мүмкіндік беретін тілдік бірлік ретінде когнитивті аспектіде зерттейді. Диалог барысында алғашқы сөйлемде берілген ақпарат келесі сөйлемді қалыптастырып, мазмұнын анықтайды [15, 351 б.]. «Де» көмекші етістігінің диалогті қалыптастырушы қызметі, лексикалық мағынасы, оның өзге де синтаксистік құрылымдардағы семантикасында сақталуы мүмкін. Өйткені диалог барысында сөйлесім мазмұны бірінен-бірі туындап жатады. Сөйлесім мазмұнында деп көмекші етістігі сөйлесімді сөйлеу жағдаятымен, субъектімен байланыстыратын тілдік бірлік болып қалады.

Зерттеу жұмысы «деп» көмекші етістікті сөйлемдерді жинаудан, мағыналық байланыс түріне қарай топтастырудан басталды. Әр топтан бір-бір сөйлем үлгісі алынды. Сөйлесім мазмұнын құрайтын мағыналық компоненттерді талдау үшін бірдей пропозицияны жеткізетін синонимдік қатарлар құралды. Талдау нысаны ретінде лексикалық құрамы бірдей, бірақ сөйлем құрылымындағы синтаксистік қатынастар әртүрлі грамматикалық бірліктермен берілген сөйлемдер қатары алынды.

1) Оқуға түсу үшін дайындық орталығына барды.

2) Оқуға түсейін деп дайындық орталығына барды.

Сөйлеуші анықтаған әрекет мақсатының мазмұны әр сөйлемде әртүрлі. 1-сөйлемде сөйлеуші сөйлеу жағдаятындағы әрекеттің мақсатын

жалпылық сипатта анықтайды. Ол үшін сөйлеу жағдаятындағы субъектінің негізгі әрекетін атау маңызды, ал 2-сөйлемде әрекет мақсаты тілек, ниет мағынасымен күрделенген. Мақсатқа процессуалдылық сипат тән. Сөйлеуші үшін әрекеттің мақсатына назар аудару маңыздырақ. «Деп» көмекші етістікті синтаксистік құрылымды фреймдік талдау:

а) уақыт белгісі: сөйлеу жағдаяты орын алған нақты уақыт бар. Әрекет иесі анық, әрекет орындалған; ә) әрекет: нақты мақсатқа бағытталған, субъект оны ниет, тілек ретінде жеткізеді. Бірақ нақты мақсат деңгейіне жетпеген. Оқуға түсу үшін дайындық керек. Дайындықтың бір түрі — оқу орталығына бару. Бұл — қоғамда қабылданған ереже, норма; б) әрекетті тудырған уәж: субъектінің нақтыланбаған ниеті; сөйлеуші өз тұжырымын қалыптасқан жағдайды бағалай отырып жасайды; в) субъектілік: сөйлеуші-бақылаушы. Сөйлемнің семантикалық моделі: агенс — пациенс — предикат. Тілдік қолданыстар: *Қамығып, басымды сипап отырып: «Сені берейік деп отырғамыз жоқ.*

Одан да байқай тұрайын деп ойлаушы еді(І.Есенберлин)

3) Міне, нағыз кеңсенің адамы деп осыны айт!

4) Міне, нағыз кеңсенің адамы.

3-сөйлемнің қолданылуы мүмкін сөйлеу жағдаятында категоризацияланатын білім қорының құрылымына фреймдік талдау: а) нақты бір сөйлеу жағдаятында (кеңсе) сөйлеуші мен нақты тыңдаушы, әрекет объектісі бар; ә) кеңсе адамы туралы қабылданған ереже-түсініктер бар; б) сөйлеу жағдаятында ережеге сай келетін объект бар; в) объектіге тән негізгі белгілерді тану, нақтылау бар; г) тыңдаушы мен сөйлеуші субъект арасында кеңсе адамы туралы бұған дейін әңгіме болған. Сөйлемнің семантикалық моделі: агенс — объект — предикат. «Деп» көмекші етістігі объектіні нақтылаушы қызметінде:

Сосын жиырма жеті шақырымдай жердегі мына Сарт моласынан сәл төменірек, Сарысудың Тасөткел деп аталатын тұсынан әскер арғы бетке өтіп бір түнепті... (І.Есенберлин).

4 - сөйлемге фреймдік семантикалық талдау: а) нақты сөйлеу жағдаяты бар. Ол — кеңсе; ә) кеңседе жұмыс істеуші адам бар; б) сөйлеу жағдаятын бақылаушы адам бар; в) бақылаушының кеңсе қызметкері туралы ұғым-түсініктері қалыптасқан; г) бақылаушы субъект әрекет етуші субъектінің жұмысын бағалайды.

Сөйлемнің семантикалық прототиптік моделі: агенс — предикат — белгі.

5) Оның «әкелемін» деп уәде бергенін естіді.

б) Ол: «Әкелемін», - деді.

Екі сөйлемдегі «деп» көмекші етістігі субъектінің әрекетін (сөйлеу) білдіріп тұр. Алайда, 5-сөйлемде сөйлеу әрекеті мағыналық жағынан күрделі. Ол жалаң сөйлеуді емес, сөйлеумен қоса берілген субъектінің негізгі мақсатын жеткізетін әрекетпен күрделенген. Фреймдік талдау:

а) нақты сөйлеу жағдаятында уәде беруге итерген себеп бар; ә) әрекет иесі субъектінің тыңдаушы алдында міндеті бар. Ол тыңдаушыны өз сөзіне сендіру үшін уәде беру керек болды. Уәдені ауызша беру арқылы сендіру мақсаты бар; б) сөйлеуші мен тыңдаушы арасында белгілі бір жауапкершілікке негізделген қарым-қатынас және оның орындалуы бар; в) сөйлеу жағдаятын бақылаушы бар. Ол сөйлеуші әрекетіне баға берді. Сөйлемнің семантикалық моделі: агенс — пациенс — предикат.

6-сөйлемді фреймдік–семантикалық талдау: а) нақты сөйлеу жағдаяты бар; ә) сөйлеу жағдаятында тыңдаушы, сөйлеуші және бақылаушы бар; б) сөйлеушінің нақты шешімі бар; в) сөйлеуші әрекеті орын алған; г) сөйлеу әрекетінің мазмұны (не туралы) анық.Сөйлем мазмұнында сөйлесімді қалыптастырған когнитивті – прагматикалық шарттар толық қамтылмаған. Сондықтан сөйлемнің ақпараттық салмағы да, ықпалы да төмен.Сөйлемнің семантикалық моделі: агенс — пациенс — предикат. Тілдік қолданыстар:

Өзі қайырып алар деп, қой ұзап бара жатқан соң, қойшы да айдап келмепті.

Үйткені, болмашы бірдеңеден басталған кикілжіңнің аяғы ушығады екен,

дастархан жиналып сыртқа шыққасын тіріде ұмытылмастай ыңғайсыз

оқиғаға айналады екен деп, бұл өз басы, сірә да, ойлаған емес-ті (Ә.Нұрпейісов). Жарайды, ақшасына қызығып қабылдасын, тәуекел деп шығарсын.

• 7) *Сізге керекті дәрі-дәрмекті тауып, біз келгенше емдеп қояр деп ойлаймын.* Сөйлем мазмұнына фреймдік талдау:а) сөйлеу жағдаятында сөйлеуші және тыңдаушы бар; ә) қалыптасқан жағдай екеуіне де таныс; б) сөйлеуші – субъект тыңдаушыға белгілі бір жағдай туралы тұжырымын айтып жатыр. «Деп» көмекші етістігі сөйлеушінің ішкі ойын сыртқа шығаруда байланыстырушы қызмет атқарып тұр.Сөйлемнің семантикалық моделі: агенс — предикат.

8) Үй ішінде реңін анық аңғара алмай қойған әлдекімге әлдене деп тіл қатқысы келетін сияқты; оған бірақ дыбысы шықпады.

8-сөйлемде «деп» көмекші етістігі «тіл қату» сөзі жинақтап тұрған мазмұнды, сөйлеушінің сезімдік қалпын туғызған сыртқы пропозицияны жеткізіп, байланыстырушы қызмет атқарып тұр. Сөйлемді фреймдік–семантикалық талдау: а) нақты сөйлеу жағдаяты бар; ә) сөйлеушінің ниеті бар; б) сөйлеуші–субъектінің сөйлеу жағдаятына қатысты өз пайымдауы, бағалауы бар; г) тыңдаушы бар. Сөйлемнің семантикалық моделі:агенс — пациенс — предикат.Тілдік қолданыстар:

Бүгінгі күнге дейін шыдап келсе, Қоқан Россия патшасына қарсы жәрдем берер деп сеніп келгені;Төрт жыл бойы сол өмірге қалыптасып қалғандықтан ба, кім білсін, оқытушы жаңағы студентканы да аудиториядан қуып шығатын болар деп қауіптендім. Кенесарының жан

аямас қаттылығы, көзсіз ерлігі бәрі тек елінің еркіндігін аңсап, патша отаршылық қиянатынан құтылу тілегінен туған ерекше қасиеттері деп түсінетін (І.Есенберлин).

Сөйлемнің семантикалық моделі: агенс — пациенс — предикат.

«Деп» көмекші етістікті синтаксистік құрылымдарды фреймдік-семантикалық талдау танымда орын алатын категоризациялау үдерісіне тән мына белгілер мен олардың тілдік көріністері туралы жалпылауға мүмкіндік берді:

1) әрекеттің орын алған/алмағанын нақтылау (деп ойлау / деп айту/ деп есептеу / деп осыны айт);

2) әрекетті тудырған себеп-салдар (кектену қорқу / көмектесу / қолдау / іздеу / өтіну / сұрау / хабарлау),

3) әрекеттің мақсаттылығы (деп күтті / сену / түсіну/ пайымдау/ қабылдау);

4) әрекеттің уәжділік сипаты (етістік +айын деп келу (етістіктің барлық лсм топтары);

5) түсіндіру (дұрыс па деп ойлады / шешу / қарастыру / қарау/ ұсыну).

«Деп» көмекші етістігі сөйлем мазмұнында субъект танымында сөйлеу жағдаятымен байланысты туындаған ойлау үдерістерін жеткізу үшін қызмет етеді. «Деп» көмекші етістігінің негізгі лексикалық мағынасы сөйлеу әрекетін атау болып табылады. Ал сөйлеу әрекетіне субъективтілік сипат тән болғандықтан, «деп» көмекші етістігі адамның сыртқа шыққан/ шықпаған сезімдері мен пайымдауларын шынайы өмірмен байланыстырып, сөйлем мазмұнында жеткізеді. Сөйтіп танымдық деңгейде талдау, саралау, салыстыру, жинақтау әрекеттерін вербалды түрде бейнелейді. «Деп» көмекші етістікті полипредикативті құрылымдар субъектінің әрекетті әртүрлі аспектінде бағалауын (көзқарасы, мақсаты, ішкі психологиялық қалпы, уәжедемесі тұрғысынан) жеткізеді.

Зерттеу жұмысы «деп» көмекші етістігінің негізгі әрекетті әртүрлі аспектіден сипаттаушы, толықтырушы ақпаратты жеткізу үшін қолданылатынын, ал мағыналық байланыс түрі «деп» көмекші етістігімен емес, негізгі мағынаға ие толық предикат қызметіндегі етістіктердің лексикалық мағынасына қарай анықталатынын байқатты. Де етістігінің -п көсемше жұрнағымен қолданылуы оның адвербалдық қызметін анықтап тұрады. «Деп» көмекші етістігі сөйлемдегі синтаксистік қатынастарды байланыстырушы қызметін атқарады.

Қорытынды

«Деп» көмекші етістікті синтаксистік құрылымдарды когнитивті – семантикалық талдау оның нақты сөйлеу жағдаятына тәуелді субъектінің негізгі әрекетті әртүрлі аспектінде бағалауын бейнелейтін құрылым екенін анықтады. Бұл де етістігінің негізгі лексикалық мағынасы сөйлеумен байланысты.

«Деп» көмекші етістігінің барлық қолданысы субъектімен, оның сөйлеу (іштей, сырттай) әрекетімен байланысты. Ол адам әрекетінің қалыптасуын танымдағы ойлау әрекеттерімен, сезімдерімен байланыстыратын, процеспен байланысты танымда орын алатын категориязациялау үдерісін жеткізетін синтаксистік құрылымдар болып табылады. «Деп» көмекші етістігі сөйлемдегі негізгі пропозицияға сөйлеуші субъектінің бағасын, көзқарасын жеткізетін сөйлем компоненттерін беруге қатысады.

«Деп» көмекші етістікті сөйлемдерді жеке категория ретінде талдау олардың құрылымдық және семантикалық аспектілерінің әртүрлі болып келетіндігін көрсетті. «Деп» көмекші етістігінің екі түрлі қызметі анықталды: лексикалық мағынасы толық сақталатын қызметі және грамматикалық байланыстырушы, нақтылаушы қызметі.

Прототип — синтаксистік құрылымдардың ортақ белгілерін жинақтаған модель. Аталған синтаксистік құрылымдарға тән прототиптік модельдер: агенс –предикат.

«Деп» көмекші етістігінің лексикалық мағынасы (сөйлеу, айту) сақталатын қолданысы деп көмекші етістікті синтаксистік құрылымдардың орталығы болады да, ал субъектінің әртүрлі ой-сезімдерін жеткізетін қызметі оның перифериясын құрайды. «Деп» көмекші етістікті сөйлемдер ерекше құрылымдар емес. Олар жалпы тілдегі қалыптасқан сөйлемнің прототип модельдері бойынша құрылады. Ерекшелігі — сөйлем мазмұнында сөйлеу жағдаятын, дискурстық компоненттерді қамтуынан көрінеді.

Қазақ тілін өзге тілді аудиторияда меңгертуде «деп» көмекші етістікті құрылымдардың ұйымдасу модельдерін өзара туындаушы байланысын сақтай отырып ұсыну тіл үйренушілерге оларды түсініп меңгеруін жеңілдетеді, қолдану дағдысын қалыптастырудың тиімді әдістерін анықтауға көмектеседі.

ӘДЕБИЕТ

[1] Лакофф Дж. Женщины. Огонь и опасные вещи. Что категория языка говорят нам о мышлении. – Пер. с англ. И.Б.Шатуновского. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 792 с.

[2] Фурс Л.А. Когнитивное моделирование синтаксиса // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2017. – №4 (013). – С. 81-86.

[3] Әбілқаев А. Де етістігінің мағыналары мен қызметі. – Алматы, 1958. – 74 б.

[4] Кубрякова Е.С. Язык и знание: на пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.

[5] Норман Б. Когнитивный синтаксис русского языка: учеб. пособие. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2013. – 254 с.

[6] Абишева К.М. Категоризация и ее основные принципы // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2013. – № 2 (035). – С.21-30.

[7] Шаймерденова Н.Г. Когнитивная семантика древнетюркских орхонских текстов: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Алматы, 2007. – 56 с.

[8] Лангакер Р. Когнитивная грамматика. – Сер. Актуальные проблемы прикладного языкознания. – ИНИОН АН СССР, 1992. – 90 с.

[9] Болдырев Н.Н. Категориальная система языка // Когнитивные исследования языка. Вып. X. Категоризация мира в языке. – М.: Ин-т языкознания РАН; Тамбов: Издательский дом ТГУ им. Г.Р. Державина, 2012. – С. 17-120.

[10] Фурс Л.А. Особенности когнитивной категории в синтаксисе // Когнитивные категории в синтаксисе. кол. монография / под ред. Л.М. Ковалевой (отв. ред.), С.Ю. Богдановой, Т.И. Семеновой. – Иркутск: ИГЛУ, 2009. – С.21 -51.

[11] Fillmore Ch. Frame Semantics // Linguistics in the morning calm. – Seoul Nanshing Company 1982. – P. 111-137.

[12] Болдырев Н.Н. Когнитивный подход к изучению глагола и глагольных категории. // Традиционные проблемы языкознания в свете новых парадигм знания. – Москва, 2000. – С. 50-63.

[13] Болдырев Н.Н. Фреймовая семантика как метод когнитивного анализа языковых единиц // Моделирование процессов функциональной категоризации глагола. – Тамбов: Изд-во ТГУ, 2000 – С. 163-171.

[14] Гусельникова О.В. Возможности фреймового анализа // Мир науки, культуры, образования. – 2009. – № 5 (17). – С. 29-31.

[15] John W. Du Bois, Rachel Giora. From cognitive-functional linguistics to dialogic syntax [Когнитивті функционалды синтаксистен диалогтік синтаксиске] // Cognitive Linguistics. – 2014. – № 25(3). – С.351-357.

REFERENCES

[1] Lakoff G. Zhenshina. Ogon' i opasniye veshi. Chto kategoria azjka govoriat nam o mishlenii [Women, Fire, Dangerous Things]. Per. s angl. Ī.V.Şatunovskogo. – М.: Yazyki slavyanskoi kultury, 2004. – 792 p.

[2] Furs L.A. Kognitivnoe modelirovanie sintaksisa [Cognitive modeling of syntax] // Voprosy kognitivnoi lingvistiki. – 2017. – №4 (013). – S. 81-86. [in Rus.]

[3] Abilkaev A. De etistiginiñ maqynalary men qyzmeti [Meanings and functions of the verb de]. – Almaty, 1958. – 74 p. [in Kaz.]

[4] Kubryakova E.S. Yazk i znanie: Na puti polucheniya znaniia o yazyke: Chasti rechi s kognitivnoi tochki zreniia. Rol yazyka v poznanii mira [Language and knowledge: Towards acquiring knowledge about language: Parts of speech from a cognitive point of view. The role of language in understanding the world]. – E.S. Kubryakova. – Moskva: Yazyki slavyanskoi kultury, 2004. – 560 s. [in Rus.]

[5] Norman B. Kognitivnyi sintaksis russkogo yazyka: ucheb. posobie "ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ" сериясы No. 1 (76) 2025

[Cognitive syntax of the Russian language: textbook]. – М.: FLINTA: Nauka, 2013. – 254 s. [in Rus.]

[6] Abisheva K.M. Categorization and its basic principles // Issues of cognitive linguistics. – 2013. – No. 2 (035). –21-30 p. [in Rus.]

[7] Şaimerdenova N.G. Kognitivnaia semantika drevnetürkskih orhonskih tekstov: avtoreferat disertatsii na soiskanie uchenoi stepeni doktora filologicheskikh nauk. – Almaty, 2007.-56 s

[8] Langaker R. Kognitivnaia grammatika. – Ser. Aktualnye problemy prikladnogo iazykoznanii. INION AN SSSR, 1992. – 90 s.

[9] Boldyrev N.N. Categorical system of language // Cognitive studies of language. Vol. X. Categorization of the world in language. – М.: Institute of Linguistics RAS; Tambov: Publishing House of TSU named after. G.R. Derzhavina, 2012. – P. 17-120.

[10] Furs L.A. Osobennosti kognitivnoi kategorii v sintaksise [Features of a cognitive category in syntax] // Kognitivnye kategorii v sintaksise: kol. monografiya / pod red. L.M. Kovalevoi (otv. red.), S.Yu. Bogdanovoi, T.İ. Semenovoi. – İrkutsk: İGLU, 2009. – P.21-51.

[11] Fillmore Ch. Frame Semantics // Linguistics in the morning calm. – Seol Nanshing Company 1982. – P.111-137.

[12] Boldyrev N.N. Kognitivnyi podhod k izucheniyu glagola i glagolnyh kategorii. [A cognitive approach to the study of verbs and verb categories]// Traditsionnye problemy yazykoznaniiya v svete novykh paradigm znaniya. – Moskva, 2000. – P. 50-63.

[13] Boldyrev N.N. Freimovaya semantika kak metod kognitivnogo analiza yazykovykh edinits [Frame semantics as a method of cognitive analysis of linguistic units].// Modelirovanie protsessov funktsionalnoi kategorizatsii glagola. – Tambov: İzd-vo TGU.,2000 – P. 163-171.

[14] Guselnikova O.V. Vozmozhnosti freimovogo analiza [Frame analysis capabilities] // Mir nauki, kültury, obrazovania. – 2009. – № 5 (17). – P. 29-31.

[15] John W. Du Bois, Rachel Giora. From cognitive-functional linguistics to dialogic syntax // Cognitive Linguistics. – 2014: – № 25(3). – P.351-357.

КОГНИТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СИНТАКСИЧЕСКИХ СТРУКТУР С ВСПОМОГАТЕЛЬНЫМ ГЛАГОЛОМ «ДЕП»

*Ерназарова З.Ш., Ерназарова Г.Ш.

*¹ҚазУМОиМЯ имени Аблайхана, Алматы, Казахстан

²Қызылординский Государственный Университет им. Қорқыт-Ата
Қызылорда, Казахстан

Аннотация. В данной статье представлен современный взгляд на семантику полипредикативных конструкций с вспомогательным глаголом «деп» в разрезе когнитивного аспекта казахского языка. Несмотря на то,

что функция и семантика конструкций с вспомогательным глаголом «деп» уже были исследованы с точки зрения структурной грамматики казахского языка, на сегодняшний день семантика данных конструкций была раскрыта не до конца. Это связано с лексическим значением вспомогательного глагола «де»—«говорить».

Когнитивный синтаксис является частью когнитивной грамматики, рассматривающий языковое выражение мыслительных категорий и стратегий человеческого сознания. Отличительная черта когнитивного направления в современном синтаксисе заключается в том, что она позволяет показать сложные взаимосвязи между мыслительно-понятийными категориями и конкретно языковыми способами их выражения.

Теоретическую базу данного исследования составляют теории о ментальном пространстве, концепте, концептуализации и категоризации, о фреймах в когнитивной лингвистике, а также теория прототипов в семантическом синтаксисе. Языковыми данными исследования являются материалы полученные из национального корпуса Алматы қазақ тілі корпусы, которые были анализированы по видам семантических отношений.

Оценка функции и значения вспомогательного глагола «деп» в синтаксических структурах, как языкового выражения процессов концептуализации, категоризации познания, позволила провести фреймовый анализ, предполагающий привлечение тех неязыковых знаний, которые востребованы для понимания функции вспомогательного глагола «деп» в полипредикативных конструкциях.

В результате исследования впервые были выявлены когнитивные модели полипредикативных конструкций с вспомогательным глаголом «деп». Это выражение цели, намерения субъекта действия (являющимися мотивацией последнего), акциональные взгляды субъекта о происходящих событиях.

Ключевые слова: вспомогательный глагол деп, синтаксическая структура, прототип, когнитивно-семантический аспект, фрейм, семантика, грамматика, когнитивная лингвистика

COGNITIVE-SEMANTIC ANALYSIS OF SYNTACTIC STRUCTURES WITH THE AUXILIARY VERB “DEP”

*Yernazarova Z.Sh.¹, Yernazarova G.Sh.²

^{*1} Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

²Kyzylorda State University named after Korkyt Ata, Kyzylorda, Kazakhstan

Abstract. This article presents a modern view of the semantics of polypredicative constructions with the auxiliary verb “dep” in the context of the cognitive aspect of the Kazakh language. Despite the fact that the function

and semantics of constructions with the auxiliary verb “dep” have already been studied from the point of view of the structural grammar of the Kazakh language, semantics of these constructions has not been fully disclosed due to the lexical meaning of the auxiliary verb “de” – “speak”.

Cognitive syntax is a part of cognitive grammar that studies linguistic expression of mental categories and strategies of human consciousness. A distinctive feature of the cognitive direction in modern syntax is that it allows one to show complex relationships between mental and conceptual categories and specific linguistic ways of expressing them.

The theoretical basis of this study consists of theories about mental space, concept, conceptualization and categorization, about frames in cognitive linguistics, as well as the theory of prototypes in semantic syntax. The linguistic data of the study are materials obtained from the national corpus of Almaty Kazakh corps, which were analyzed by types of semantic relations.

There was an assessment of function and meaning of the auxiliary verb “dep” in syntactic structures as a linguistic expression of the processes of conceptualization and categorization of cognition. This assessment involved frame analysis with non-linguistic knowledge, which is required to understand the function of the auxiliary verb “dep” in polypredicative constructions.

As a result, cognitive models of polypredicative constructions with the auxiliary verb “dep” were identified for the first time. These are an expression of the goal, the intentions of the subject of action (which is the latter’s motivation), the subject’s actional views about the events taking place.

Keywords: auxiliary verb dep, syntactic structure, prototype, cognitive-semantic aspect, frame, semantics, grammar, cognitive linguistics

Мақала түсті: 09 қазан 2024

Авторлар туралы мәлімет:

Ерназарова Зәуреш Шаршабековна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Абылайхан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: ernazarova07@mail.ru, guliya-09@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4516-3415>

Ерназарова Гүлбаршын Шаршыбековна – филология ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда, Қазақстан, e-mail: guliya-09@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4516-3415>

Информация об авторах:

Ерназарова Зәуреш Шаршабековна – доктор филологических наук, профессор, КазУМОиМЯ имени Аблайхана, Алматы, Казахстан, e-mail: ernazarova07@mail.ru, guliya-09@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4516-3415>

Ерназарова Гүльбаршын Шаршыбековна – кандидат филологических наук, Кызылординский Государственный Университет им. Қорқыт-Ата, Кызылорда, Казахстан, e-mail: guliya-09@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4516-3415>

Information about the authors:

Yernazarova Zauresh Sharshabekovna – Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-3251-9718>, e-mail: ernazarova07@mail.ru

Yernazarova Gulbarshyn Sharshibekovna – Candidate of Philological Sciences, Kyzylorda State University named after Korkyt Ata, Kyzylorda, Kazakhstan, e-mail: guliya-09@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4516-3415>

УДК 81. 003.23:811.512.122

МРНТИ 16.21.65

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.008>

**КАЗАКСКО-РУССКИЙ СЛОВАРЬ 1925 года
(QAZAQSA-ORISSA TILMAŞ):
ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ**

*Илиуф Х.Ш.¹, Солтанбекова О.Т.²

*^{1,2}Университет им. Шакарима, Семей, Казахстан

Аннотация. В постиндустриальном обществе высокоразвитых государств, оказывающих большое культурное, политическое и экономическое влияние на остальные страны мира, наряду с различными теоретическими исследованиями (анализом, оценкой и систематизацией эмпирических материалов), большое внимание уделяется внедрению в общественную практику научных достижений, направленных на решение технических, культурных и социальных проблем. Огромный массив информации, содержащейся в мировой научной литературе, продолжает непрерывно пополняться новыми сведениями, расширяющими наши познания в разных областях человеческой деятельности.

Для того чтобы войти в категорию промышленно и культурно развитых стран с успешной экономикой и высоким уровнем жизни, нам следует уделять серьезное внимание не только вопросу экономической реформы, но и проблемам обеспечения результативности научно-исследовательской деятельности и повышения качества образования. Решение этих проблем непосредственно связано с вопросами адекватного перевода на казахский язык произведений мировой литературы, посвященных проблемам, актуальным в научной, экономической, социально-политической и культурной сферах жизни социума – в целях оптимального усвоения современных знаний подрастающим поколением.

Учитывая то, что богатство языка, прежде всего, заключается в его лексическом фонде, содержащем названия различных предметов, явлений, понятий, действий, процессов, их свойств и признаков, необходимо увеличивать словарный состав казахского языка, всемерно развивать терминологическую лексику, способную адекватно отражать все многообразие научных понятий.

Интенсификация межкультурных и межгосударственных контактов привела к тому, что лексика многих языков стал активно пополняться словами, часто представляющими собой заимствования из английского языка. Однако в плане совершенствования языка следует использовать и внутренние лингвистические резервы, обращаясь к лексическим единицам, относящимся к разряду архаизмов, историзмов и диалектизмов. Так,

например, историзм *beren*, букв. ‘крепкий’, использовавшийся в казахском языке для обозначения кольчуги, ружья или кинжала из высококачественной стали, в составе словосочетаний *beren kewdeşe*, *beren jiylet* и в виде лексемы *beren* стал употребляться в значении ‘бронешилет’.

Данная статья посвящена изучению ряда вокабул “Казакско-русского словаря”, опубликованного в 1925 году, в плане их семантики и принадлежности к разным лексическим разрядам (диалектизмам, историзмам, этнографизмам); в работе использованы методы семантического анализа, сопоставления фонетических вариантов некоторых слов; ряд лексем рассмотрен в этимологическом аспекте; выявлены и подвергнуты анализу допущенные в словаре ошибки.

Исследуемое лексикографическое издание представляет интерес не только в аспекте лексикологии, но с исторической точки зрения на эволюцию казахской графики и принципы орфографии, которые были разработаны общественным деятелем и лингвистом Ахметом Байтурсыновым, автором реформированного арабского алфавита – *töte jazıw*.

Ключевые слова: архаизмы, вокабула, графема, диалектизмы, казахская графика, лексико-семантический анализ, орфография, этимология, этнографизмы

Введение

“Казакско-русский словарь” (*Qazaqşa-orıssa tilmaş*) 1925 года издания представляет собой коллективный лексикографический труд, в котором вокабулы словника, т.е. входящие в алфавитный реестр казахские слова, к которым дан перевод или толкование на русском языке, переданы с помощью знаков реформированной А. Байтурсыновым арабской графики и интересны с точки зрения реализации фонематического принципа орфографии.

Актуальность исследования заключается в том, что оно связано с имеющей научную и практическую значимость проблемой совершенствования лексики литературного казахского языка, решение которой может осуществляться не только путем заимствования слов из других языков, но и с помощью внутренних ресурсов, например, посредством введения в общее употребление диалектных слов и архаизмов.

Значимость анализируемого письменного труда определяется тем, что авторы зафиксировали в общем перечне слов малоизвестные лексические единицы, относящиеся к разрядам диалектизмов и этнографизмов, изучение которых, с одной стороны, позволит внести новую информацию в историю развития казахской лексики, с другой – в целях обогащения языка – вернуть в словарный фонд некоторые слова, вышедшие из употребления.

Целью данной статьи является анализ ряда включенных в “Казакско-русский словарь” номинативных единиц в аспектах семантики, орфографии и этимологии, что представляется актуальным в период возвращения казахской письменности к латинизированной графике, опирающейся на

принцип “одна фонема – одна графема”, который должен лежать в основе разработки современных норм правописания.

Язык формирует в нашем сознании национальную картину мира, служит основой для науки, литературы и искусства, которые, отображая исторический опыт народа, помогают сохранять память о далеком и близком прошлом, способствуя возникновению и укреплению у человека этнической и культурной идентификации, превращению его в сознательного индивидуума – деятельного участника общественного прогресса. Бесспорно, что только посредством языка возможно получение образования – совокупности знаний, умений и навыков, необходимых для успешной профессиональной деятельности.

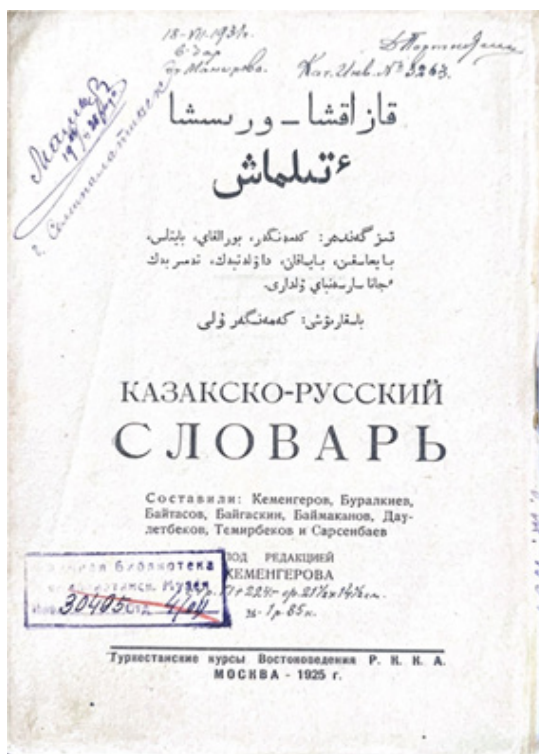
Известно, что в период пребывания Казахстана в составе Советского Союза приоритет во многих сферах жизни республики принадлежал русскому языку. Области применения казахского языка и число лиц, владеющих им, неуклонно сокращались; в период репрессий по разным обвинениям была уничтожена большая часть интеллектуальной элиты коренного этноса.

Обретение Казахстаном суверенитета позволило избавиться от идеологического диктата КПСС в политике, экономике, науке и искусстве, создало оптимальные возможности для объективного изучения истории своего народа, возрождения этнического языка и развития национальной культуры.

Возврат к алфавитной системе на основе латинской графики следует признать одним из прогрессивных изменений в лингвистической сфере, которое, в свою очередь, должно стимулировать разработку обоснованных правил орфографии и активизировать исследовательскую деятельность в области казахской лексикологии и лексикографии, призванную способствовать развитию релевантной современным научным знаниям терминологической системы, благодаря чему появится возможность создания более совершенных и полных лингвистических и энциклопедических словарей разных типов, адекватного перевода на казахский язык мировой научной и технической литературы.

Описание материалов и методов

Фонд научной библиотеки Областного историко-краеведческого музея города Семей хранит немало ценных и интересных в научном плане изданий XIX–XX веков. Так, например, к категории редких книг, хранящихся здесь, относится “Казакско-русский словарь” (Qazaqşa-orıssa tilmaş, 224 с.), изданный в Москве в 1925 году малым тиражом – в количестве 10 тыс. экземпляров – для военнослужащих, слушателей Туркестанских курсов Востоковедения Р.К.К.А. [1]. Книга набрана и отпечатана в 1-й типографии Центрального Издательства народов СССР. Москва, Никольская, 10. Главлит № 38958 (на обложке книги самая нижняя строка содержит иную дату: МОСКВА – 1926).

На титульном листе можно увидеть выполненный фиолетовыми чернилами автограф прежнего владельца книги в виде его подписи, даты (19/VII 25 года), ниже которой им же написан ойконим – г. Семипалатинск. Сверху страницы черными чернилами в три строчки зафиксирована следующая информация: 18–VII–1931г. в дар от Мамырова. Правее – подпись оформителя этого дара – Д Портнягин Кат. Инв. № 3263. Имеется оттиск прямоугольного штампа с надписью в три строчки в нижней левой части страницы: Научная Библиотека Семипалатинск. Музея. Инв. 30495 Отд. 4 (03). Правее от штампа рукой Д. Портнягина написаны дополнительные сведения о печатном издании: Т1+224–ф.21½ × 14½ см. ц. 1 р. 85 к.

Составители словаря (Кеменгеров, Буралкиев, Байтасов, Байгаскин, Баймаканов, Даулетбеков, Темирбеков и Сарсенбаев) в небольшом Предисловии выражают надежду, что их труд “может послужить пособием не только для слушателей Военных школ, но и для европейцев, служащих в Казреспублике, а также лиц, изучающих непосредственно казахский быт”.

Следует отметить, что если в записи кириллицей фамилии авторов (на самом деле – отчества, их имена и инициалы не указаны) оформлены русскими окончаниями -ов, -ев, -ин, то в передаче на основе арабской графики они сохраняют исконно казахскую антропонимическую традицию (исключение – фамилия Вауғасқин), т.е. имя отца лица мужского пола

сочетается изафетной связью со словом ulı ‘его сын’ (во мн. ч. – uldarı ‘их сыновья’): تیزگەندەر :

بورالقای ، بایتاس ، باعاسقېن ، بايماقان ، داۆلەتبەك ، تەمبەربەك ، عجانا سارسەنبايي وۇلداري ، كەمەنگەر ،

باسقار بۇشى : كەمەنگەر وۇلي

Приведем транслитерацию вышеприведенного арабографического списка составителей указанного словаря латинскими символами:

Tizgender: Kemenger, Buralqay, Baytas, Bayğasqın, Baymaqan, Däwletbek, Temirbek jänä Särsenbay uldarı.

Basqarıwşı: Kemenger ulı (руководитель, был преподавателем казахского языка на Туркестанских курсах Востоковедения РККА в 1924–1925 гг.).

Вместо باعاسقېن Bayğasqın, видимо, следовало написать بايقاسقا Bayqasqa (орфографическая норма) или بايعاسقا Bayğasqa (орфоэпическая норма).

Краткоостановимся на личности замечательного деятеля, возглавившего составление коллективного лексикографического труда, – Хош-Мухаммеда Кеменгер-улы (1896–1937), уроженца аула Каражас Бекейской волости Акмолинской области. Qoşke (такова краткая, уважительная форма его имени) был видным общественным деятелем периода национально-освободительного движения “Алаш”, народным просветителем, медиком, филологом, писателем, драматургом и журналистом.

13-го октября 1930 года Х. Кеменгеров по ложному обвинению как “противник советской власти” заключен в следственный изолятор. Спустя некоторое время из Ташкента был переведен в алматинскую тюрьму, где находился в заключении около двух лет – до конца апреля 1932 г. Решением “тройки” НКВД, обвиненный по ст. 58 Уголовного кодекса с формулировкой “предатель родины”, был лишен свободы еще на 5 лет и отправлен в ссылку в город Валуйки, Украина. После отбытия наказания ему запретили возвращаться на родину, разрешив проживание в поселке Шарбакколь Омской области, где он работал инструктором в районном отделе здравоохранения, оказывал людям врачебную помощь. Однако 7-го августа 1937 года сотрудники НКВД провели обыск в его доме, конфисковали все рукописи; он был вновь арестован и отправлен в Омск.

Будучи обвиненным (в числе 82 человек) в поддержании связи с попавшим в опалу известным историком и общественно-политическим деятелем Тураром Рыскуловым, предпринимавшим попытки консолидировать тюркские народы Средней Азии и Казахстана в пределах единой республики Туркестан, Хош-Мухаммед Кеменгеров вместе с другими участниками казахского общественно-политического национально-освободительного движения “Алаш-Орда” (61 человек) был приговорен к высшей мере наказания и расстрелян [2].

Авторы анализируемого лексикографического труда в Предисловии привели перечень некоторых из наиболее продуктивных суффиксов, с

указанием фонетических вариантов и определением их значений на русском языке. Завершается этот небольшой раздел перечнем букв алфавита *töte jazıw*, представлявшего собой частично реформированную арабскую графику, приведенную в соответствие с звуковой системой казахского языка (при этом укажем на плохо отпечатанный алфавитный знак گ /g/, отсутствие буквы ұ /u, ü/), и кратким списком сокращений грамматических терминов.

Ахмет Байтурсынов (байтұрсынұф аһмәд), казахский политический деятель, с 1910 года начал адаптировать к казахской фонетике использовавшийся тюрками-мусульманами вариант арабского алфавита путем изъятия нескольких букв, обозначающих специфические звуки арабского языка, и добавления знаков для передачи определенных фонем. Таким образом, возникла новая версия графической системы, состоящей из 24 букв (знак چ /ç/ ученый использовал в качестве символа для фонемы /ʃ/, хотя для ее обозначения имела буква ش /ʃ/; сохранил редко применявшуюся графему ف /f/).

А. Байтурсынов учитывал характерный для большинства тюркских языков сингармонизм – морфолого-фонетический феномен, проявляющийся в уподоблении гласных и согласных в пределах одного слова по нескольким фонетическим признакам (ряду и огубленности гласных, глухости и звонкости согласных).

Сингармонизм проявляется в речи следующим образом: фоника, т.е. звучание всего тюркского слова, чаще всего определяется корневой морфемой. Поэтому ученый-тюрколог ввел следующее правило: если в корне находится гласный переднего ряда, способствующий палатализации соседних согласных и влияющий на качество гласных в последующих аффиксах, перед словом ставится специальный знак هَمْزَةٌ – ء [hamza], образованный от буквы ع ‘аун. Присутствие в слове буквы ۋ (ۋ) /e/ или графем, обозначающих палатальные (мягкие) согласные ك /k/ и گ /g/, устраняет необходимость использования хамзы.

Указанные способы обозначения в той или иной лексеме такого явления, как сингармонизм, позволяют безошибочно воспринимать букву ۋ как обозначение звука /ɪ/ или /i/, например: می-موز [miu] ‘мозг; трясина’, زەننەم [minez] ‘характер’.

Графема ب /b/ нередко используется вместо буквы پ /p/ в середине слова, рядом со знаками – репрезентациями глухих согласных اقبان [aqban] ‘январь’, بۆكبەك [bökbek] ‘объесться’, تابىسباق [tabisbaq] ‘примириться’, وقباق [oqbaq] ‘выпь’, قايتباق [qaytbaq] ‘вернуться’, سەككىل [sekki] ‘веснушка’, или в конце слов – в этой позиции звонкие подвергаются оглушению [oqab] ‘ухаб’, بىيتاراب [biytarab] ‘нейтральный’, كىتاب [kitab] ‘книга’, نەسەب [neseb] ‘моча’, а также в слове وببا [obba] ‘сугроб; топкий’ (фонетический вариант: ombi) – литературн. орпа ‘сугроб, глубокий снег’ < وبباق [obbaq] ‘втягивать, всосать’ – литературн. ор- ‘пожирать, съедать все (с жадностью)’.

Судя по названию учебного пособия “Казахский алфавит”, изданного

в 1914 году – قازاقچا الفبا – اوقۇ قۇرالى ۴۱۹۱ [Oqu quralı / Qazaqça alifba / 1914], фонема /o/ в начале слова اوقۇ [oqu] была передана в соответствии со старыми правилами орфографии – с помощью диграфа او [au]; присутствие ¹ алифа указывало на то, что букву و waw, обозначающую согласный звук /w/, следует читать как вышеуказанную гласную /o/. При этом финаль в виде сочетания гласных -iw (в слове oqiw) была ошибочно отражена на письме одной буквой و /u ~ ü/. Вариант, верно отражающий фонетический состав лексемы, представлен в словаре под редакцией Х. Кеменгерова – وقبۇ [oqiw] ‘ученье’ [1, с. 202], ср. написание отглагольных существительных (масдаров) بەكىتبۇ [bekitiw] ‘утверждение’ [1, с. 44], تابىبۇ [tabiw] ‘приобретение’ [1, с. 49].

Сопоставление с характером написания слов в дополненном “Русско-узбекском словаре” (1927/28 гг.), изданном в двух частях [3], показывает явное преимущество реформированного А. Байтурсиновым арабского алфавита и разработанных им орфографических правил, позволявших адекватно передавать фонемный состав слов, перед узбекским вариантом арабографической письменности и нормами правописания в нем.

Неоправданные сложности наблюдаются в передаче гласных звуков с помощью диграфов в анлауте узбекских слов, например: ايمان [iyman] ‘вера’, اير [er] ‘муж’, ايرك [erk] ‘воля’, اوعرى [üğri] ‘вор’, اورن [ürin] ‘место’, اورتا [ürta] ‘середина’, اوى [üy] ‘дом’, اى [ay] ‘луна’, ئالماس [almas] ‘алмаз’, ئامريكا [Amiriya] ‘Америка’, ئامين [amiyn] ‘аминь’, ئىنجير [änjiyr] ‘инжир’, ئىنگلىز [änqliyz] ‘англичанин, английский’, ئوز [öz] ‘сам’, ئوردەك [ördäk] ‘утка’, ئوت [öt] ‘огонь’.

Следует отметить вариативность написания слова: ئون ~ اون [ün] ‘десять’. К вокабуле *октябрь*, помимо адаптированной формы ئوكتەبىر [öktäbir] ‘октябрь’, приведены следующие определение и синоним: ئونبىرىنچى [sänäiy mīladiyyä’niñ ün birinçi ayı] ‘11-ый месяц европейского летоисчисления (календаря)’, تەشۋىن ئاۋۋەل [täştin awwäl] ‘первый месяц тешрин’. Переводы к вокабулам *десять* и *десятый* даны соответственно в виде лексем اون [ün] и اونبىرىنچى [ünbirinçi], но в словарной статье, объясняющей значение менонима *октябрь*, как мы видим, это числительное имеет иную графическую форму – ئون [ün].

Краткие гласные /i/ и /i/ обычно не отражались на письме: ئايىق [ayıq] ‘медведь’, دىڭىز [deñiz] ‘море’, اورش [ürıř > ürüş] ‘война’, اونبىرىنچى [ünbirinçi] ‘десятый’, باشلىق [başlıq] ‘глава, начальник’, بلەن [bilän] ‘с, со’, بولش [böliš] ‘раздел’, پىياز [piyaz] ‘лук’, قالن ئورمان [qalın orman] ‘частик, частый лес’, قىزىل [qızıl] ‘красный’, قزاق [qızatıq] ‘корь’. Спорадически краткая фонема /i/ могла передаваться с помощью знака رەئىس – ئ [räiys] ‘глава’; сочетание пары гласных /i ~ i/, разделенных йотом, записывалось путем удвоения буквы ي yā, обозначающей звук /y/, например: ئىيىن [tiyin] ‘копейка’, قىيىن [qiym] ‘трудный’, سەنەئى مىلادىيە [sänäiy mīladiyyä] ‘европейский календарь, христианское летоисчисление’.

Видимо, по примеру казахской орфографии – в год издания второй

части узбекско-русского словаря – в узбекский алфавит был введен знак ð для передачи краткой гласной. Сравнив сопроводительные надписи к двум частям упомянутого словаря, изданным соответственно в 1927 и 1928 годах, можно увидеть орфографические изменения: بولم > بولېم [bölüm] ‘раздел, часть’, ايكنچى > ئىككىنچى [iükinci] ‘второй’, تىين > تىين [tiyin] ‘копейка’, ئوزبىكىستان [Özbekiştan] >

ئوزبىكىستان [Özbekiştän] ‘Узбекистан’, نەشرىيەت [näşriyät] ‘издательство’ (гласный /e/ в названии республики передан с помощью буквы ي uā).

Характер функционального анализа вокабул “Казакско-русского словаря” обусловил выбор следующих методов: лексикографического анализа (изучение смысловой структуры слов, разделенных на лексико-семантические варианты); семантического анализа лексических единиц; сопоставления фонетических (диалектных и литературных) вариантов некоторых слов; рассмотрение отдельных лексем в этимологическом аспекте.

Результаты и обсуждение

Страницы вокабулярия قازاقشا - رېسشاشو ۋېلماش разделены на две колонки, в каждой из них справа записаны буквами арабографической системы казахские слова, слева размещен их перевод на русский язык или дано толкование, в необходимых случаях внесены уточнения, заключенные в скобках.

Ошибочное написание некоторых казахских слов чаще всего связано с пропуском буквы, в т.ч. ð /i, ɪ/, например: بەرسبەك [ber(i)sbek] ‘поддаваться’; в образованном от существительного بايب [bayib] ‘смысл, соображение’ (от арабск. فهم [fahm] ‘понимание; проницательность; ум; умение’, см. однокоренное прилагательное – فھيم [fahiym] ‘сообразительный; проницательный’) глаголе bayipta-, представленном в виде инфинитива بايپتاماق [bayitamaq], пропущена графема ð /b/ [1, с. 35]; ниже следует существительное بايپداما [bayımdama] ‘рассуждение’, представляющее собой дериват от глагола bayımda- (вариант: bayipta-), основа которого фонетически более близка к книжной форме арабизма – fāhim, см. его вариации: fahim ~ fāhiym ~ rahıym ~ pähiym ~ rauım ~ bayım ~ bayır ~ beyım ~ fähäm ~ faham ~ päım [4, с. 75–76].

От глагола اۋېسباق [awıspaq] ‘сменяться; склоняться’ было образовано существительное اۋسى [awsı] ‘смена’ [1, с.27]. Несомненно, что здесь допущено ошибочное написание слова, правильно: اۋېسىم [awısim] ‘смена’; ср. неверную передачу слова alğıs ‘благодарность, признательность; благословение’ [1, с. 23] в виде العسى [alğsı].

Из-за фонетического сходства основ дан неправильный перевод ‘ягоды’ к слову ۋېلدېرشېن [büldırşın], букв. ‘перепелка’ [1, с. 42], ниже которого следует вокабула ۋېلدېرگەن [büldırgeñ] ‘костяника’ (в словарях ‘земляника’). Ошибка допущена в переводе вокабулы بەتەگە [betege], букв.

‘ковыль’, на русский язык словом *конец* [1, с. 43], что повлекло за собой другую оплошность: образованное от этого слова прилагательное *بەتەگەلى* [betegeli] ‘ковыльное’ переведено как ‘конечное’.

Написание к слову *جاقتاس* [jaqtas] ‘сторонник, приверженец’ неверного перевода ‘странник’ [1, с. ٧٣], произошло под влиянием русского языка; ошибка объясняется формальной близостью однокоренных, но разных по значению слов: *странник* – заимствование из старославянского языка, его древнерусский полногласный аналог – *сторонник*.

Иногда перевод не вполне соответствует истинной семантике слов, например: *بەركەلى* [berekeli] ١) *солидарный*; ٢) *экономный*; на самом деле ‘благодатный; изобильный, урожайный’ (berekeli önim ‘богатый урожай’; хотя в словосочетании *berekeli qawım* ‘дружное, сплоченное общество’ можно усмотреть коннотацию ‘солидарный’, но *berekeli üy* – это ‘зажиточный дом, семья с достатком’; следовательно, непосредственно с идеями солидарности и экономии слово *berekeli* не связано).

По мнению составителей словаря, значение образованной от лексемы *nemere* ‘внук’ вокабулы *نەمەرەلەس* [nemereles] – ‘правнук’ [1, с. 196], что следует признать неверным; в современном Казахско-русском словаре вокабула *nemereles* имеет семантику ‘состоящий в родстве в третьем поколении, троюродный (по отцовской линии)’ [5, с. 626]; в действительности понятие ‘правнук’ обозначается в казахском языке словом *şöbere*.

Наборщик в типографии, вероятно, воспринял рукописную букву *ی* (پ) как графему *ر*, что привело к некорректному написанию слова *بەينە* [beune] ‘образ, внешний вид’ в форме *بەرنە* [berne], а также его дериватов – глагола *بەرنەلەمەك* [bernelemek] ‘придать образ’ и словосочетания *بەرنە سۆز* [berne söz] ‘образная поэзия’; отметим, что перед словом *سۆز* [söz] знак хамза превратился в диакритик, расположенный над знаком *د* (с. 43); но на с. 45 встречается верная передача рассматриваемой лексемы *بەينە* [beune] со значением ‘символ’.

Следует отметить, что в анализируемом лексикографическом труде встречается этимологически правильная (фонематическая) передача ряда слов, написание которых в современном литературном языке следует орфоэпическим нормам, например, *سۇلۇ* [sulıw] – кириллическ. *сұлу* [sulıw].

Данный словарь заслуживает внимания лингвистов тем, что в нем глаголы в форме инфинитива оформлены аффиксом *-ماق* [-maq], варианты: *-مەك* [-mek] / *-باق* [-baq] / *-راق* [-raq] / *-بەك* [-bek] / *-рек*: *اپارماق* [aparmaq] ‘отнести, отвезти, сводить куда-либо’; а имена действия (масдары) – аффиксом *-بۇ* [-ıw ~ -iw]: *اشیۋۇ* [aşııw] ‘гнев’, но в данном примере буква *ۇ* /u/ – лишняя (правильно: [aşııw]).

Для лексикологов представляют интерес диалектизмы, фонетические вариации слов, мифологизмы, архаизмы и этнографизмы. На странице 51 находим арабизм *تاقات* [taqat] ‘терпение’, который в современных словарях приводится в варианте *tağat* ‘терпение, выдержка’, реже используется в

редуцированной форме *dät* ‘терпение’. К слову *سۇمبىراي* [sumıray] приведены следующие значения: 1) *мифическое животное с человеческой головой, вызывающее своим появлением засуху*; 2) *оборванец, растрепа* [1, с. 127].

Однако в других словарях казахского языка и этнографической литературе миксантропический образ с таким названием уже не встречается. Обратившись к толкованию слова *сұмырай* в Казахско-русском словаре [5, с. 738], мы не найдем упоминания о вредоносном существе, здесь оно представлено в качестве определения, используемого для отрицательной характеристики человека ‘мерзкий; презренный, гнусный’. И в приведенной в этой же словарной статье поговорке *Сұмырай келсе, су құриды* [Sumıray kelse, suw qurıydı] ‘При появлении презренного человека и вода исчезает (иссыкает, высыхает)’ мифологическое существо уже не подразумевается.

На странице 209 встречается лексема *ۇلىۋ* [ulıw], переведенная на русский язык словом ‘дракон’; ср. однокоренные слова (исторически – фонетические варианты): *uluğ ~ ulıq ~ ulı* ‘великий, большой’. Первоначально так называли большую водную рептилию [**uluğ añ ~ *ulıw añ*] – крокодила, обитателя южных стран. Несмотря на то, что лексема *ұлу* [ulıw] в современном казахском литературном языке используется в значении ‘улитка’, прежняя семантика сохраняется в словосочетании *Ұлу жылы* [Ulıw jılı], обозначающем “год дракона” в 12-летнем анимальном цикле.

Весьма интересна семантика приведенной в словаре вокабулы *ايداقار* [aydaqar] – ‘крокодил’ [1, с. 29], соответствующая значению слова *aydaħar*, использованного переводчиком средневекового нарративного сочинения “Бабур-наме” на казахский язык [6, с. 324]. Составители современных казахско-русских и русско-казахских словарей относят слово *aydaħar* (*ajdaħa, ajdaħar*) к разряду мифонимов – ‘дракон; змея огромного размера (с несколькими головами); чудовище, страшилище’ [5, с. 27; 7, с. 101].

Обратившись к генезису мифологического образа дракона и сюжетам, связанным с этим рептилоидным существом, можно обнаружить его связь с реальным речным хищником – крокодилом, выступавшим в роли тотема у многих народов Старого света, обитавших в тропиках. Рассказы о них порождали в воображении людей, населявших другие географические зоны, фантастические фигуры чудовищных размеров.

Драконам приписывались такие положительные свойства, как мудрость и власть над водной стихией, они почитались хозяевами водоемов, водотоков и небесной влаги – дождя, им – тотемам-первопредкам и божествам – приносили в жертву юных красавиц, но все это было свойственно лишь определенным этническим культурам. Негативным отношением к образу дракона характеризуется фольклор многих народов Евразии, где присутствуют крылатые (летающие в дождевых облаках), огнедышащие монстры (это представление возникло в результате наблюдения молний во время грозы), требующие на съедение девушек и скот в обмен на доступ к водным источникам. Поэтому в мифологических и

сказочных сюжетах народов, обитавших севернее тропиков, стал популярным персонаж, поражающий могучего и опасного дракона, многоголового змея, морское чудовище мечом или копьем (нередко спасавший тем девушку, по жребии обреченную на гибель). Христианская культура не могла не усвоить этот архетипический образ, связанный с идеей победы добра над злом: дракона-сатану повергают в прах архангел Михаил и святой Георгий.

Составители словаря ко многим глаголам приводят формы понудительного залога в виде отдельных вокабул, с одним и с удвоенным аффиксом (например, قالب [qalib] ‘колодка; форма; положение’ > قالبتاماق [qalibtamaq] ‘отливать в форму; натягивать на колодку’ > قالبتاتبا [qalibtatbaq] > قالبتاتتيرماق [qalibtattirmaq]).

Следует обратить внимание на то, что омонимы не даются отдельными реестровыми, т.е. заглавными словами, а входят в единую словарную статью, т.е. передаются одной лексемой, поэтому создается представление о мнимой полисемии, например, اريق [ariq] 1) *тощий*, 2) *канал*. К заглавному слову وت [ot] приведены следующие значения: 1) *огонь*, 2) *трава*, 3) *хорошее пастбище* [1, с. 197], хотя лексемы от ‘огонь’ и от ‘трава’ относительно друг друга состоят в омонимических отношениях. Другие примеры:

- اسا [asa] 1) *посох* – от арабск. عسا [‘aṣā]; ۲) *слишком, выше* – деепричастие от глагола as- ‘перевалить, переходит; выходить за пределы; превышать’ [1, с. 16];

- اسبق [asiq] 1) *бабка, альчик*; 2) *возлюбленный* – литературн. ğaşıq [1, с. 17] < арабск. عاشق [ġaşıq] ‘влюбившийся, страстно любящий; влюбленный’;

- الاڤ [alañ] 1) *цена*; 2) *прогалина*; 3) *беспокойный* [1, с. 21];

- الدا [alda] 1) *Бог* (от арабск. الله [Allah]); 2) *впереди* – наречие, образованное от основы al-, оформленной аффиксом местно-временного падежа -da / -de / -ta / -te [1, с. 22];

- الهم [älem] 1) *вселенная, мир* – арабск. عالم [‘älām] ‘вселенная, мир, свет’; 2) *военное знамя* [1, с. 23] – арабск. علم [‘alam] ‘знамя, флаг, штандарт, стяг; знак, символ’;

- اندا [anda] 1) *там* – наречие от основы an-, оформленной аффиксом -da; 2) *кровный друг* [1, с. 24];

- باعانا [baġana] 1) *столб*; 2) *давеча, недавно* [1, с. 33];

- باقير [baqır] 1) *медь* (ср. азербайджанск. bağır ‘печень; грудь, сердце’, татарск. baqır ‘медь; медный; медная монета; рыжий’, bāğır ‘сердце’, bawır ‘печень; сердцевина, середина’, русск. *багровый, багряный* ‘цвета красной меди, печени’), ср. узбекск. جگر رنگ [jigär räng], букв. ‘цвета печени’, ~ قىقرل [qıb-qızıl] ‘багровый’; 2) *бедняга* – от арабск. فقير [faqīr] [1, с. 33];

- باقشا [baqşa] 1) *сад* (аффиксальное образование – деминутив от баq ~ baw ‘сад’); 2) *связка* [1, с. 33], см. этимологию этого омонима ниже;

- بەك [bek] 1) *феодал*; 2) *очень* [1, с. 44];

- تاب [tab] ۱) *класс*; ۲) *пятно* [1, с. ۴۸];

- تابا [taba] 1) злорадство; 2) сковорода [1, с. 48];

- تاندير [tandir] 1) корень; 2) печь [1, с. 54] – допущена ошибка, ниже остановимся на этом слове;

- قان [qan] 1) хан; 2) кровь [1, с. 149];

- قونداق [qundaq] ١) хмель; ٢) пеленка [١, с. ١٦٨], однако хмель по-казахски – qulmaq, следовательно, наборщик шрифта допустил ошибку: он, спутав два разных слова со значениями ‘хмель’ и ‘пеленка’, поместил в середину слова с семантикой ‘хмель’ – вместо литер ١ /l/ и ٢ /m/ – бруски с рельефным изображением знаков ١ /n/ и ٢ /d/, затем, разделив запятой, привел значения слов qulmaq и qundaq, создав мнимые омонимы;

- قورت [qurt] 1) черви; 2) сыр [1, с. 166];

- وي [ou] 1) мысль; 2) низменность [1, с. 204].

Встречаются старые формы написания слов, в которых вместо буквы h использовался знак, передающий фонему /q/: تاريق [tariq] – современ. tariyh ‘история [1, с. 50], قاليق [qaliq] – современ. haliq ‘народ; население’ [1, с. 148], قان [qan] – современ. han ‘хан, правитель’ [1, с. 149].

Составители включили в словник архаизмы – лексические единицы, словосочетания, в ряде случаев с устаревшими семемами:

- اباليق [apaliq] ‘права старшей сестры’ [1, с. 7] – аффиксальное образование от лексемы ابا ара ‘мать; старшая сестра (по отношению к младшим)’, ср. похожие образования: ataliq ‘отеческий; отцовство’, analiq ‘материнский; материнство’;

- ايزهلتورمان [äbzel-turman] ‘принадлежности седла’ [1, с. 7];

- اپهندی [äpendi] ‘образованный господин’ [1, с. 8] < турецк. أفندی ~ efendi ‘господин’ – вежливое обращение к мужчине в Турции (от новогреческ. αφέντης ‘правитель, начальник’), в современном литературном языке семантика этого слова существенно изменилась из-за ассоциации с образом Насреддина-эфенди (ходжи Насреддина), героем многих народных анекдотов, – оно стало использоваться в значении ‘чудаковатый; странный; простоватый’;

- ارامي [arami] ‘человек с задними мыслями’ [1, с. 12] – аффиксальное производное от слова-арабизма ارام [aram] ‘запрещенный, возбраняемый, поганый’, ср. персидск. حرامی [härami] ‘запрещенность, недозволенность; мошенник, жулик, плут; разбойник; мошенничество, жульничество, плутовство; разбой’ < арабск. حرامی [harāmiy] ‘вор; разбойник’;

- ازازيل [äzäzil] ‘демон’ [1, с. 15] – в начале слова отсутствует знак ء, указывающий на палатализацию; правильное чтение устанавливается по производному глаголу ازازيلدەنبەك [äzäzildenbek] ‘выказываться демоном’, оригинал – عازايل [‘azäzilu] ‘Сатана, Азазель’ (ср. Азазелло в популярном романе М. Булгакова “Мастер и Маргарита”);

- ازهل [äzel] ‘судьба’ [1, с. 15] – перевод неверный, лексема восходит к арабск. ازل [azal] ‘вечность’ (من الازل ‘извечно’); данный арабизм в фонетических вариантах äzel ~ uejel используется в значении ‘далекое

прошлое’: *äzel’de ~ yejel’de* ‘в начале, в давние времена; давно’, *äzel’den ~ yejel’den* ‘исстари, издавна, испокон веков; с давних времен, с незапамятных времен’;

- اسپانی قلیش [aspani qılış] ‘сабля асфганская’ [1, с.16] < asfahaniy qılış ‘исфганская сабля’ (из дамасской стали с клеймом знаменитого мастера Асадуллы Исфгани, жителя г. Исфган);

- اسهت [äset] ‘июль’ [1, с. 17] – от арабск. اسد [‘asad ‘лев’; см. космоним برج الاسد [burdj al-‘asad] ‘созвездие Льва’, пятый месяц солнечного года, соотв. июлю–августу;

- اسپرما توب [asirma top] ‘лапта’ (игра), букв. ‘переправляемый (на противоположную сторону поля) мяч’, ср. литературн. дор ‘мяч’ [1, с. 17];

- اقای [aqay] ‘пожилой’ [1, с. 18] – вероятно, глухая пара к лексеме aġay ‘дяденька’ (почтительное обращение к старшему по возрасту мужчине), ср. крымско-татарск. aqay ~ aġay – обозначение старшего по возрасту человека и уважительное обращение к нему;

- اقبارسى [aqbarsı] ‘болезнь лошади и телят’ [1, с. 18];

- الباردى [albardı] – к этому слову дано не вполне ясное толкование ‘привет народной песни’ [1, с. 22];

- البیت [albit] – вокабула переведена словом *укрощение* [1, с. 22], что представляется неверным ввиду того, что albit ‘сумасбродный’ [5, с. 48] – вариант идущего следом за ним прилагательного البیرث [albir̄t] ‘безрассудный, сумасбродный; задорный, пылкий; напористый’ [5, с. 48];

- القام [alqam] ‘первое стихотворение Корана’ [1, с. 23], т.е. сура al-Fatiya – слово представляет собой дериват глагола alqa- ‘благословлять на какие-либо дела’ (от названия упомянутой суры فاتحه [fātiha] образовано казахское слово bata ‘молитвенное благословение; доброе пожелание, напутствие’, варианты: ratiyha, pätiyä);

- البؤا [alıwa] ‘слива’, البؤابان [alıwa-ban] ‘вишня’ [1, с. 24], по всей вероятности, здесь ошибочное написание словосочетания *alıw-balı от иранск. الو alū ‘слива’, الوالبو alū-balū ‘вишня’ > казахск. диалектн. albanıw ‘мелкая вишня’ [8, с. 52]); в современном языке существует омоним alıwa ~ алуа ‘халва’ (от арабск. حلوى [ħalwa]); слива называется alqorı (или qara örik) – от узбекск. olhöri, ст.-узбекск. غاینالو [ġaynalū] ‘слива’), вишня – şıye (узбекск. olçä, ст.-узбекск. ئالوچه alūçä ‘вишня’ < персидск. ألوجه [alūçe] ‘алыча’, узбекск. toġ-olçä ‘алыча’, букв. ‘горная алыча’; компонент الو alū входит в состав названий таких фруктов, как şäftolı (казахск. şabdalı) ‘персик’ < персидск. شفتالو [şäftalū] ‘персик’ > شفت [şäft] ‘костянка, плод с косточкой’ и zärdolı ~ örik ‘абрикос, урюк’ < персидск. زردآلو [zärdalū] ‘абрикос’ < زرد [zärd] ‘желтый’, ср. ألوزرد [alūzärd] ‘желтая слива’, ألوسياه [alūsiyah] ‘чернослив’ < سیاہ [siyah] ‘черный’), возможно, olhöri – редуцированная форма персидск. ألبوخارا [alū bohara] ‘вид сливы’, букв. ‘бухарская слива’;

- اۆلبىق [awlıq] ‘криво сложенный’ [1, с. 26] – в других словарях это слово не найдено;

- اۆبراق [awıraq] ‘тяжесть’ [1, с. 27] – по всей видимости, ошибочная запись слова اۆبړلبىق [awırlıq] с тем же значением, об этом свидетельствует его расположение после слова awırlamaq ‘становиться тяжелым’;

- باقال [baqal] ‘низкий’ (совр. литературн. baqal ‘короткий толстый палец’, бар-baqal ‘очень низкий, низкорослый, коротенький’ – о человеке, baqaltaq ‘низенький, приземистый’ – о человеке) [1, с. 33];

- باقتى [baqtı] ‘счастливый’ (от существительного باق [baq] ‘счастье’ < более полная форма baqıt < арабск. بخت [bäht] ‘счастье; удача’, современный вариант упомянутого прилагательного – baqıttı) [1, с. 33];

- باقشا [baqşa] ‘связка’ от тюркск. bağ (казахский вариант baw ‘веревка; завязка; бечевка, шнур, тесемка’, baula- ‘связывать’, азербайджанск. bağ ‘шнур; повязка’, ср. татарск. bağla- ‘связать’, bäu ‘привязь, завязка’, bāylä- ‘вязать’) + аффикс деминутива -şa ~ -şe [1, с. 33];

- بوقجاما [boğjama] ‘сумка, в которой хранится драгоценность’ [1, с. 37];

- بوسكوت [bösköt] ‘изгородь’ [1, с. 37] – в других словарях это слово не найдено;

- بىرىك [birik] ‘коллектив’ [1, с. 46] < bir ‘один’ + -ik; ср. bılıq ~ диалектн. bırıq ‘неразбериха, путаница, хаос, беспорядок; волокита’ – слово, оформленное аффиксом -ik / -ıq;

- بىقىر [bıqır] ‘кишмя’ и образованный от него глагол بىقىرلاماق [bıqırlamaq] ‘кишеть’ [1, с. 46], ср. исходный глагол bıqı- ‘кишмя кишеть, быть в несметном количестве’ и восходящий к фономимеме сложный глагол bıq uet- ‘произвести звук глухого шлепка’ [5, с. 179];

- بىيه باў [biye baw] реалема ‘угощение, устраиваемое, когда в первый раз привязывают жеребят для доения кобыл (biye)’ [1, с. 47]; в современном Казахско-русском словаре указан другой аспект этого события – ‘весенняя стоянка, где привязывают жеребят дойных кобылиц’ [5, с. 149];

- پۇت [put] ‘средство’ [1, с. 48], вероятно, представляет собой фарсизм, см. персидск. بود [bud] ‘бытие, существование’, от которого образована фразема بود و نبود [būd o nābūd] ‘бытие и небытие; все состояние, имущество’;

- پەتتە [petne] ‘злодеяние’ [1, с. 48], образованное от арабского فتنه [fitnä] ‘смута, бунт, мятеж; подстрекательство; интрига; соблазн’ (фонетические вариации: fiytna, pitnä, pitna, pitna, pitine);

- تابىلدىرىق [tabıldırıq] ‘нижний косяк’ [1, с. 49] – гласный во втором слоге подвергся редукции (ср. литературн. tabaldırıq ‘порог’);

- جالاماي [jalamaı] ‘дорожная кибитка из одного войлока’; данная вокабула находится среди слов, начинающихся на слог jol-, следовательно, правомерна форма جولاماي [jolamaı], восходящая к субстантивному компаунду جولىم ئۈي [jolım üy] [1, с. 79], ср. jolım üy ‘походная кибитка, состоящая из одних унин и покрываемая кошмой’ [5, с. 311; 8, с. 292], диалектн. jolma üy ‘легкое, переносное жилье для временного ночлега’ [8, с. 291];

- تاندير [tandır] ‘корень’ [1, с. 54] – здесь составителями была допущена ошибка (см. в левой колонке в начале указанной страницы существительное تامبر [tamır] 1) *корень*; 2) *друг*); известно, что тандыром в центральной части Азии называется своеобразная печь-жаровня; в ней процесс приготовления пищи происходит за счет того, что сначала нагревают с помощью углей или костра стенки конструкции, которые впоследствии равномерно отдают тепло в течение длительного периода; изобретение тандыра позволяет экономно расходовать дрова и уголь < персидск. تنور [tänūr] ‘печь для выпечки хлеба’ > арабск. تَنْوْر [tannūr] ‘печь; доменная печь’ < аккадск. tinūru ‘печь-жаровня, мангал особого шарообразного или кувшинообразного вида для приготовления разнообразной пищи’ (у народов Азии, Кавказа, Балканского полуострова и др.);

- تاڭكەنشىك [täwkenşik] ‘кашгарский чайник’ [1, с. 55];

- جاقىت [jaqıt] ‘яхонт’ – литературн. jaqut [1, с. 73];

- جاقتاۋ [jaqtaw] ‘отводы (саней и телеги)’ (1, с. 73);

- جاق جۈتى [jaq jütı] ‘полуголодание’ (1, с. 73) < jaq ‘челюсть’ + jut ‘джут’ (массовый падеж скота от бескормицы и голод, вызванный этим);

- образованная от слова جون [jon] ‘спина; возвышенная степь; плоскогорье’ лексема-дериват جونايىت [jonayıt] ‘слегка возвышенная степь’ [1, с. 80]; аффикс -ayıt ~ -eyıt используется в географических терминах: şöl ‘пустыня, голая степь’ > şöleyıt ‘безводное пространство; полупустыня’;

- جەبرەھى [jebrey], ءجۈيت [jüyt ~ jöyt] ‘еврей’ [1, с. 80] < узбекск. يەھود [yähud] < персидск. جهود [johūd] ~ يهود [yohūd] ‘еврей; иудей, жид’ < арабск. يهودى [yahudiy] ‘иудей; еврей’;

- جۇمالاق [jumalaq] ‘яйца, шулята’ [1, с. 83] – фонетические варианты с разными лексическими значениями: domalaq ‘круглый, шарообразный’ < doñğalaq ~ döñgelek ‘круглый; колесо’, диалектн. doğalaq ‘колечко’;

- شاكىچىل [şañğıl] ‘винтовка’ [1, с. 93];

- جۇرت [jurt] – дважды напечатано на с. 81: 1) *стан, лагерь*; 2) *народ* и 1) *народ*, 2) *место юрты*;

- جۇرداي [jurday] ‘голый’ [1, с. 81] – в современном Казахско-русском словаре эта лексема показана лишь в составе фразеологизма jurday bol- ‘утратить что-либо начисто, лишиться чего-либо полностью’ (например, mal-mülük’ten jurday bol- ‘полностью лишиться богатства’) [5, с. 320], но в электронной версии Большого казахско-русского словаря дан аналогичный перевод ‘совершенно голый’ [9, с. 210].

Вероятно, корень jur-, от которого с помощью сложного аффикса уподобления -day, образовано рассмотренное слово, лежит в основе лексемы jurt ‘место стоянки (аула); родня, близкие; люди, народ, публика’, (ср. азербайджанск. yurd ‘жилище, дом; родина’, алтайск. d’urt ‘двор; родина’, татарск. yört ‘дом, жилище; двор, усадьба; родина; страна’, турецк. yurt ‘жилище, дом; родина, отчизна; страна, край’). Первоначально jurt могло обозначать вытопанный, голый от растительности участок земли, где

прежде, до откочевки, располагалось мобильное жилище, а также близлежащая к нему территория;

- مونتا [monta] ‘лицемер’ [1, с. 189] – здесь мы можем выдвинуть два предположения: 1) в диалекте существовал краткий вариант слова montani ‘притворный, лицемерный, неискренний’ [5, с. 604], 2) в слове не дописаны две буквы; адаптация лексемы multani, заимствованной из языка народов Средней Азии и обозначающей выходцев из города Multan (ملتان), расположенного в пакистанской провинции Пенджаб; в некоторых районах Узбекистана и Таджикистана среднеазиатских цыган, которые вели кочевой образ жизни и занимались попрошайничеством, называют mültani (mültoni);

- نوعاي [noğay] ‘татарин’ [1, с. 195]; в современном казахском языке noğay ‘ногаец’ – обозначение представителя малочисленной тюркской народности (noğaylı – историзм, современ. noğaylıqtar ‘ногайцы’, ср. татарск. pıǵay ‘ногаец; татарин’); с этим этнонимом связано старое казахское название венерической болезни – قوتیر نوعاي [noğay qotır] ‘сифилис’ < qotır ‘чесотка, короста; парша’, ср. турецк. efrenci hastalıklar ‘венерические болезни’, букв. ‘европейские, франкские болезни’, ср. староузбекск. فەرەنگی علامەتی [färängi ğalämäti] ‘франкские симптомы’ – сифилис. Этот инфекционный недуг называли часто “французской болезнью” (mal français, morbus gallicus); во время царствования Ивана IV в Московии она была известна как “польская”, “немецкая” или “французская” болезнь (френч), в XVIII веке использовали выражение “франц-венерия”; в чукотском языке для обозначения этой заразы возникло словосочетание со значением ‘русская болезнь’.

Отметим диалектные аналоги и разговорные (фонетические) варианты литературных слов:

- اپالی-سېڭدېلى [apalı-siñdili] ‘старшая сестра с младшей’ [1, с. 7] – в словаре вместо اپالی ошибочно написано اپالك и буквосочетание لك [-lik] исправлено фиолетовыми чернилами на لى [-li] (литературный вариант – apalı-siñlili).

- اپته [äpte] ‘неделя’ [1, с. 8] – фарсизм, более близкий к оригиналу, в современном языке присутствует “твердый” сингармонический вариант – арта < персидск. هفته [häfte] ‘неделя’ < هفت [häft] ‘семь’ (ср. казахск. jeti ‘семь; неделя’);

- از عاق [azğaq] ‘невыносливый’ [1, с. 15] – фонетический вариант слова azğan ‘худой, истощенный; выродившийся, деградировавший’ < az- ‘худеть; истощаться; вырождаться’ (историческое чередование фонем /q/ ~ /ñ~ n/);

- ازمان [azman] ‘трутень’ [1, с. 15], см. литературн. azban ‘выхолощенный самец (мерин, вол, баран); человек, стремящийся показать утраченную силу, былую мощь’, татарск. azman ‘бастард, помесь; разнузданный, распутный, своевольный’ и однокоренное از عين [azğın] ‘выродок’ [1, с. 15] ~ татарск. azğan ‘развратный, распутный, сбившийся с пути’ > azğın ‘безнравственный, разгульный, развратный, блудливый’; эти слова образованы от глагола az- ‘сбиться с [истинного] пути, разбаловаться, развращаться, растлеваться’;

- **ءاسېر** [äsir] ‘век’ [1, с. 17] – литературный вариант ġasir < арабск. **عصر** [‘asr] ‘век, эпоха, эра, время; послеполуденное время, предвечернее время, время перед закатом солнца; вечер’;

- **اڪبارالدا** [alda akbar] ‘Бог велик!’ [1, с. 22] – современное произношение: Allah äkbar ~ Alla’u äkbar; разговорная форма alda возникла в результате диссимиляции удвоенного согласного [ll], как в словах: **ءدېلدا** [dilda ~ dildä] ‘золото; золотая монета пятирублевого достоинства’ < узбекск. tillä – от персидск. **طلا** [täla ~ tela] ‘золото; золотой’, **مولدا** [molda] ‘мулла, мусульманское духовное лицо’, исходный вариант которого в виде molla – от арабск. **ملا** [mulla] – реже употребляется в речи;

- **ءالېي بولسېن** [äliu bolsin] ‘Да будет так!’ (фраза, которую путник произносит в ответ на благопожелание Jolñ bolsin ‘Счастливого пути!’ [1, с. 24] – литературная форма: Äley bolsin! < Alay bolsin ~ Olay bolsin! Выше на указанной странице издания приведено слово в форме **الهي** [äley] со значением ‘пуще’;

- **ايلهكەر** [äyleker] ~ литературн. ayaker ‘хитрец, ловкач’ [1, с. 29] < арабское слово **حيله** [hīlā], оформленное персидским аффиксом **-گەر** [-gär] > **حيلهگەر** [hīlägär] ‘хитрец, обманщик, плут; интриган, каверзник; хитрый, лукавый; коварный’;

- **پارېۋەنە** [päriwene] ~ литературн. päriwana ‘ночная бабочка, мотылек’ [1, с. 47] < персидск. **پروانه** [pärwane] ‘бабочка, мотылек; гонец, вестник’ [10, с. 291];

- **پاری** [pari] ‘пара’ ~ литературн. par ‘пара’ [1, с. 47];

- **شاگگی** [šāngi] ~ литературн. šaŋgi ‘лыжи’ [1, с. 93];

- **دوبرا** [dobra] ~ метатезированный, общеупотребительная форма **دوربا** [dorba] ‘мешок, сумка’ (оба варианта – на с. 106), см. персидск. **توبره** [tobre] ~ **توبره** [tūbre] ‘мешочек, сумка; мешок для корма (подвязываемый лошади, ослу); торба’ [10, с. 348, 406].

Прежний владелец (вероятнее всего, носитель восточного диалекта, легшего в основу литературного казахского языка) к вокабулам, имеющим региональный характер, иногда дописывал привычные ему синонимы:

- **اجەت** [äjjet] ‘нужда’ (литературный вариант: qajet) – к этому слову-арабизму дописано однокоренное прилагательное **مۇقتاج** [muqtaj] ‘нуждающийся’ [1, с. 9], используемое также в качестве существительного со значением ‘надобность, нужда’;

- **اشقىش** [aşqış] ‘ключ’ – от замка [1, с. 10], ср. татарск. aşqıç (диалектн. äşkiş) ‘ключ’ (замочный, гаечный, музыкальный и т.п.), вокабула зачеркнута и чернилами черного цвета вписано слово, которое можно прочитать как **كېلىت** [kilīt], ср. узбекск. kälit, казахский литературный вариант: kilt ‘ключ’ (**كېلت** [kilt] – [1, с. 183], турецк. kilit ‘замок’ < греческ. κλειδί ‘ключ’);

- **اسەم** [äsem] ‘красивый’ [1, с. 17] – в скобках вписан синоним **ادەمى** [ädemi];

- **اسى** [ası] ‘грешный’ [1, с. 17] – приписаны слова **كۈنالى** [künäli]

‘виновный; виноватый; грешный’ (литературн. kinäli) и جازالى [jazalı] ‘подлежащий наказанию, несущий какое-либо наказание; виноватый’; в казахском языке арабизм известен в двух фонетических вариантах ġası и ası со значениями ‘богохульный; неповинующийся, непокорный; грешный; грешник’ (арабск. عاصى [‘asiy] ‘непокорный; мятежный; грешный; бунтарь, мятежник; повстанец; грешник’);

- الجاسباق [aljasbaq] ‘ошибаться’ [1, с. ۲۲] – в скобках рукой приписано فاتالانباق [qatalanbaq] – глагол, образованный от существительного qata ‘ошибка’ – литературн. qate < арабск. خطأ [hatā] ‘ошибка, погрешность, оплошность, уаущение, промах; проступок, грех; промах (при стрельбе); нарушение (правил игры); неправильный, ошибочный’;

- اياقتاندېرماق [ayaqtandırmaq] ‘женить сына’ (букв. ‘поставить на ноги’) – это слово взято в скобки и сверху написано не вполне аккуратно ئيلاندېر مەك [üylendirmek] ‘женить’ [1, с. 27];

- باسقارما [basqarma] ‘управление; редакция’ – справа чернилами дописано презид[и]ум (с. ۳۲);

- باقال [baqal] ‘низкий’ – мелким почерком вписано синонимичное слово الاسا [alasa] [1, с. ۳۳];

- باؤلىق مەكتەبى [bawlıw mektebi] ‘единая трудовая школа’ (см. глагол bawlı- ‘приучать, прививать навыки; воспитывать’) – владелец словаря внес исправление в виде буквального перевода ئۇيىبەك بىرلىك مەكتەبى [ueñbek birlik mektebi], не вполне тщательно выполнив надпись [1, с. 34];

- بويەك [böbek] ‘дитя’ [1, с. 36], вероятно, это слово не использовалось в говоре, который был родным указанному лицу (жителю северо-восточной части республики), поэтому он написал черными чернилами синонимы, заключив их в скобки – بويە [böre], جاس بالا [jas bala]; на этой же странице приведена вокабула بويە [böre] со значением ‘младенец’;

- بۇرشەك [bürşek] ‘вершок’ [1, с. 40] – по всей видимости, вокабула представляет собой варваризм в виде фонетической адаптации русского слова *вершок*;

- پەس [päs] ‘плохой’ [1, с. ۴۷] < персидск. پست [päst] ‘низкий, невысокий; низко расположенный; низкий, подлый; презренный; ничтожный; низкий, басовый; тихий, негромкий’ [10, с. ۲۹۸] – в скобках фиолетовыми чернилами написан синоним جامان [jaman] – литературн. räs ‘низкий, низкорослый’; ниже следуют прилагательное پاك [pak] ‘чистый’ < персидск. پاک [pak] ‘чистый, опрятный; невинный, целомудренный; честный, безупречный’ [10, с. ۲۶۵] и производный глагол پاكتمەك [paktemek] ‘очищать’, к которым владельцем словаря приведены лексические аналоги – соответственно تازا [taza] и تازالاماق [tazalamaq];

- تاپانشا [tapanşa] ‘револьвер’ [1, с. 49] – в скобках чернилами написано التاتار [altatar] < alti atar ‘шестизарядный’;

- تابىسباق [tabıspaq] ‘примириться; соединиться’ [1, с. 49] – к первому значению этого слова ручкой приписано – تاتۇلا سباق [tatulaspaq], должно быть

орфографическое написание в виде تاتىۋلا سېاق [tatıwlaspaq];

- سهك [sek] ‘сомнение’ [1, с. 131] – литературн. şek ‘сомнение, подозрение’ < арабск. شك [şek] ‘сомнение; неуверенность; подозрительность, недоверчивость’ [с. 518];

- سېمبىلتېر [similtır] ‘дрянь, барахло’ [1, с. 136];

- ەمبىنى [mini] ‘вот’ [1, с. 193] – литературн. mine ‘вот’ (указательная частица) – сингармонический вариант, образован путем фонетического изменения указательного местоимения mina ‘это, эта, этот’ (см. minaw ‘этот’ < mina bu ‘вот этот’);

- مېقىر [miqır] ‘короткошейный’ [1, с. 193] – семантика слова неоправданно сужена, не приведены значения ‘низкорослый, невысокий, маленького роста; коротышка, карлик’ [5, с. 614].

Укажем на случай допущения владельцем словаря фактической ошибки, возникшей из-за незнания определенного казахского фитонима и его русского аналога: на стр. 21 имеется лексема الابوتا [alabota], верно переведенная словом-тюркизмом *лебеда* (*Atriplex*), однако владелец книги, “корректируя” словарную статью, написанную арабской графикой казахскую лексему заключил в скобки, рядом мелким почерком чернилами вписал слова *лебедь*: اق - قوۋ [aq-quw].

Несмотря на введение в официальное употребление этнонима *казак*, в словарных статьях при толковании вокабул используются название *киргиз* и производное от него прилагательное. Так, например, к слову الاش [Alaş] приведено следующее пояснение: 1) *Мифический предок киргизского народа*. 2) *Боевой клич всех киргиз. племен* [1, с. 21].

Лексикографический анализ затронул лишь небольшую часть вокабул “Казакско-русского словаря”, изданного в 1925 году. Авторы обратили внимание на ряд лексем, относящихся к разрядам архаизмов, историзмов, диалектизмов и этнографизмов, вместе с тем ряд приведенных лексических единиц был рассмотрен в этимологическом аспекте. Кроме того, было уделено внимание принципам орфографии при написании казахских слов на основе арабской графики; к каждой вокабуле приведена транскрипция в квадратных скобках; выявлены и показаны факты ошибочного написания и перевода некоторых лексем.

Заключение

Исследованный словарный материал позволяет прийти к выводу о несомненной научной ценности для казахской лексикологии упомянутого письменного источника. Учитывая внесенные рукой прежнего владельца книги дополнения к некоторым вокабулам, данный экземпляр словаря оказался интересным в аспекте диалектологии.

Совершенствование литературного языка, утверждение его новых норм – процесс многофакторный, в котором участвуют не только современные писатели, создающие популярные художественные

произведения, журналисты, публикующие свои материалы в средствах массовой информации, но и масса носителей родного языка, оказывающих предпочтение определенным языковым средствам и тем самым влияющих на их общеупотребительность и устойчивость.

Существенная роль в проведении политики, целью которой следует считать укрепление коммуникативных и социальных функций казахского языка, принадлежит отечественным лингвистам, которые должны изучать родную литературу прежних времен, обращаться к диалектной лексике, к позитивному опыту создания терминологии в языках других тюркских народов.

Возвращение к латинизированной письменности должно быть импульсом, побуждающим превратить *ana tili* (mother tongue) в релевантное культурным запросам нашей нации средство общения, хранения и передачи информации, непосредственно связанной с современными проблемами науки, техники и искусства.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Казакско-русский словарь [Qazaqşa-orıssa tilmaş] / Х. Кеменгеров и др. – М.: Центральное издательство народов СССР, 1925. – 224 с.

[2] Камзабек-улы Д. Кошке Кеменгеров (Кеменгер-улы). – Электронный ресурс: <https://ie.kz/?p=25705&lang=ru>.

[3] Русско-узбекский словарь. – (مچسۇر - تەۋلەمەكۆمەچكىزۈڭ) [Rusçä-özbeçä mükämmäl lügät]). – Изд. в 2-х частях. – Самарканд – Ташкент: Узбекское гос. изд-во. – I том – 1927; II том – 1928. – 695 с.

[4] Арабша-казакша түсіндірме сөздік. – 2-е изд., испр. и доп. / Под ред. Ә.Т. Қайдарова. – Том 2. – Алматы: Мектеп, 1989. – 286 с.

[5] Қазақша-орысша сөздік (ок. 50000 слов) / Под ред. Р.Г. Сыздыковой и К.Ш. Хусаин. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 1008 с.

[6] Захир ад-дин Мухаммед Бабыр. Бабырнаме (Записки Бабур). – Алматы: Жалын, 1990. – 328 с.

[8] Краткий русско-казахский словарь / Под ред. Ш. Сарыбаева. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1987. – 448 с.

[8] Диалектологиялық сөздік. – Алматы: “Арыс” баспасы, 2007. – 800 б.

[9] Большой казахско-русский словарь. / Сост. К. Бектаев. <https://tilmedia.kz/js/pdfjs/web/viewer.html?file=/storage/2017/10/13/59e0814324a24.pdf>. – 697 с.

[10] Персидско-русский словарь. – 3-е изд., стереотип. / Сост. Х.К. Баранов. – Том 1. – М.: Русский язык, 1985. – 800 с.

[11] Арабско-русский словарь (ок. 33 000 слов). – 4-е изд., стереотип. – Том 1. – М.: Советская энциклопедия, 1970. – 592 с.

REFERENCES

- [1] Qazaqşa-orıssa tilmaş [Kazakh-Russian dictionary] / H. Kemengerov and others. – Moscow: Central publishing house of Peoples of USSR, 1925. – 224 p.
- [2] Qamzabek-ulı D. Köške Kemengerov (Kemenger-ulı) [Qamzabek-ulı D. Hoş-Muhammed Kemenger’s son]. – Electronic resource: <https://iie.kz/?p=25705&lang=ru>.
- [3] Russko–uzbekskiy slovar` (تەغۇل مەممەكۆمەچكىزود) Rusçä–özbekçä mükämmäl lügät [Russian-Uzbek dictionary]. – Ed. in 2 parts. – Samarkand–Tashkent: Uzbek state publishing house. – Volume I – 1927; Volume II – 1928. – 695 p.
- [4] Arabşa-qazaqşa tüsindirme sözdik [Arabic-Kazakh explanatory dictionary]. – 2nd ed., rev. and additional / Ed. A.T. Qaydarov. – Volume 2. – Almatı: Mektep, 1989. – 286 b.
- [5] Qazaqşa-orıssa sözdik (about 50000 words) [Kazakh-Russian dictionary] / Ed. R.G. Sızdıqova and Q.Ş. Hussain. – Almatı: Dayk-Press, 2002. – 1008 b.
- [6] Zahir ed-din Muhammad Babur. Babur-name [Zahir ed-din Muhammad Babur. Notes of Babur]. – Almatı: Jalın, 1990. – 328 p.
- [7] Kratkiy russko–kazakhskiy slovar` [Concise Russian-Kazakh dictionary] / Ed. Ş. Sarıbayev. – Alma-Ata: Main editorial office of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1987. – 448 s.
- [8] Dialektologiyalıq sözdik [Dialectological dictionary]. – Almatı: “Arıs” publishing house, 2007. – 800 p.
- [9] Bol`shoy kazakhsko–russkiy slovar` [Large Kazakh-Russian dictionary]. <https://tilmedia.kz/js/pdfjs/web/viewer.html?file=/storage/2017/10/13/59e0814324a24.pdf>. – 697 p.
- [10] Persidsko-russkiy slovar` [Persian-Russian dictionary]. – 3rd ed., stereotype. – Volume I. – Moscow. “The Russian language” publishing house, 1985. – 800 s.
- [11] Arabic-Russian dictionary (approx. 33,000 words). – 4th ed., stereotype / Comp. by H.K. Baranov. – M.: Soviet Encyclopedia, 1970. – 592 p.

ҚАЗАҚША-ОРЫСША СӨЗДІК. 1925 ж.

(ҚАЗАҚША-ОРЫСША ТІЛМАШ):

ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

*Илиуф Х.-М. Ш.¹, Солтанбекова О. Т.²

*^{1,2} Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан

Аңдатпа. Әлемнің басқа елдеріне үлкен мәдени, саяси және экономикалық әсер ететін жоғары дамыған мемлекеттердің постиндустриалды қоғамында әртүрлі теориялық зерттеулермен (эмпирикалық материалдарды талдау, бағалау және жүйелеу) бірге техникалық, мәдени және әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталған

ғылыми жетістіктерді қоғамдық тәжірибеге енгізуге көп көңіл бөлінеді. Әлемдік ғылыми әдебиеттерде қамтылған ақпараттың орасан зор көлемі адам қызметінің әртүрлі салаларындағы білімімізді кеңейтетін жаңа мәліметтермен үздіксіз толықтырылуды жалғастыруда.

Экономикасы табысты және өмір сүру деңгейі жоғары индустриалды және мәдени дамыған елдер санатына ену үшін біз экономикалық реформа мәселесіне ғана емес, сонымен қатар ғылыми-зерттеу қызметінің нәтижелілігін қамтамасыз ету және білім беру сапасын арттыру мәселелеріне де байыпты назар аударуымыз керек. Бұл проблемаларды шешу өскелең ұрпақтың заманауи білімді оңтайлы игеруі мақсатында қоғам өмірінің ғылыми, экономикалық, әлеуметтік-саяси және мәдени салаларындағы өзекті мәселелерге арналған әлемдік әдебиет туындыларын қазақ тіліне барабар аудару мәселелерімен тікелей байланысты.

Тілдің байлығы, ең алдымен, әр түрлі заттардың, құбылыстардың, ұғымдардың, іс-әрекеттердің, процестердің, олардың қасиеттері мен белгілерінің атауларын қамтитын оның лексикалық қорында екенін ескере отырып, қазақ тілінің сөздік құрамын ұлғайту, ғылыми ұғымдардың алуан түрлілігін барабар көрсетуге қабілетті терминологиялық лексиканы жан-жақты дамыту қажет.

Мәдениетаралық және мемлекетаралық байланыстардың күшеюі арқылы көптеген тілдердің лексикасын ағылшын тілінен алынған сөздер белсенді түрде толықтыра бастады. Алайда, тілді жетілдіру тұрғысынан архаизмдер, историзмдер мен диалектизмдер санатына жататын лексикалық бірліктерге назар аудара отырып, ішкі лингвистикалық резервтерді қолдану керек. Мәселен, *beren* деген историзм сөзі қазақ тілінде жоғары сапалы болаттан жасалған мылтықты немесе қанжарды білдіру үшін қолданылған, *beren kewdeşe*, *beren jiyulet* сөз тіркестерінің құрамында және *beren* лексемасы түрінде ‘оқ өтпейтін жилет’ мағынасында қолданыла бастады.

Бұл мақала 1925 жылы жарық көрген “Қазақша-орысша сөздіктің” бірқатар вокабулаларын семантика тұрғысынан, әртүрлі лексикалық топтарға (диалектизмдер, историзмдер, этнографизмдер) жататындығын зерттеуге арналған; жұмыста семантикалық талдау әдістері, кейбір сөздердің фонетикалық нұсқаларын салыстыру қолданылған; бірқатар лексемалар этимологиялық аспектіде қарастырылған; осы сөздікте жіберілген қателер анықталды және талданды.

Зерттелетін лексикографиялық басылым тек лексикология аспектісінде ғана емес, сонымен қатар қоғам қайраткері, лингвист, қазақ тіліне бейімдеп реформалаған араб әліпбиінің авторы Ахмет Байтұрсынов әзірлеген *töte jazıw* қазақ графикасының эволюциясы мен орфография принциптеріне тарихи тұрғыдан қызығушылық тудырады.

Тірек сөздер: архаизмдер, вокабула, графема, диалектизмдер, қазақ графикасы, лексика-семантикалық талдау, орфография, этимология, этнографизмдер

THE KAZAKH-RUSSIAN DICTIONARY (QAZAQŞA-ORISŞA
TILMAŞ): LEXICOGRAPHIC ANALYSIS

*Iliuf H.-M. Sh.¹, Soltanbekova O. T.²

*^{1,2}Shakarim University, Semey, Kazakhstan

Abstract. In the post-industrial society of highly developed countries that exert great cultural, political and economic influence on the rest of the world, along with various theoretical studies (analysis, evaluation and systematization of empirical materials), much attention is paid to the introduction into public practice of scientific achievements aimed at solving technical, cultural and social problems. The vast array of information contained in the world scientific literature continues to be continuously updated with new information that expands our knowledge in various fields of human activity.

In order to enter the category of industrially and culturally developed countries with successful economies and high living standards, we should pay serious attention not only to the issue of economic reform, but also to the problems of ensuring the effectiveness of research activities and improving the quality of education. The solution to these problems is directly related to the issues of adequate translation into Kazakh of works of world literature devoted to issues relevant in the scientific, economic, socio-political and cultural spheres of society in order to optimally assimilate modern knowledge by the younger generation.

Considering that the richness of the language, first of all, lies in its lexical fund, containing the names of various objects, phenomena, concepts, actions, processes, their properties and features, it is necessary to increase the vocabulary of the Kazakh language, to develop terminological vocabulary that can adequately reflect the diversity of scientific concepts.

The intensification of intercultural and interstate contacts has led to the fact that the vocabulary of many languages has become actively replenished with words, often representing borrowings from English. However, in terms of improving the language, internal linguistic reserves should also be used, referring to lexical units belonging to the category of archaisms, historicisms and dialectisms. For example, historicism *beren*, lit. ‘strong’, used in the Kazakh language to denote a gun or a dagger made of high-quality steel, as part of the phrases *beren kewdeşe*, *beren jiylet* and in the form of the lexeme *beren* began to be used in the meaning of ‘bulletproof vest’.

This article is devoted to the study of a number of vocabulary of the “Kazakh-Russian dictionary”, published in 1925, in terms of their semantics and belonging to different lexical categories (dialectisms, historicisms, ethnographisms); methods of semantic analysis, comparison of phonetic variants of some words are used; a number of lexemes are considered in the etymological aspect; identified and analyzed mistakes made in the dictionary.

The lexicographic publication under study is of interest not only in terms of lexicology, but also from a historical point of view on the evolution of Kazakh graphics and the principles of spelling, which were developed by public figure and linguist Akhmet Baitursynov, the author of the reformed Arabic alphabet – töte jazıw.

Keywords: archaisms, vocabula, grapheme, dialectisms, Kazakh graphics, lexico-semantic analysis, spelling, etymology, ethnographisms

Статья поступила: 14 апреля 2024

Информация об авторах:

Илиуф Хаджи-Мурат Шаяхметович – кандидат филологических наук, Университет им. Шакарима, Семей, Казахстан, e-mail: murat_20@mail.ru

Солтанбекова Орынбасар Туяковна – кандидат педагогических наук, доцент, Университет им. Шакарима, Семей, Казахстан

Авторлар туралы мәлімет:

Илиуф Хажы-Мұрат Шаяхмет-ұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан, e-mail: murat_20@mail.ru

Солтанбекова Орынбасар Тұяқ-қызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан

Information about the authors:

IliufHadj-Murat Shayakhmetovich – Candidate of Philological Sciences, Shakarim University, Semey, Kazakhstan, e-mail: murat_20@mail.ru

Soltanbekova Orynassar Tuyakovna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Shakarim University, Semey, Kazakhstan

ӘОЖ 81'373

ҒТАХР 16.21.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.009>

ЖАНУАРЛАР ТУРАЛЫ ЕРТЕГІЛЕР МӘТІНІНДЕГІ КОММУНИКАТИВТІК СТРАТЕГИЯЛАР

*Жетесова Ж.А.¹, Исакова С.С.²

*^{1,2}Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада жануарлар туралы қазақ халық ертегілерінде жүзеге асатын коммуникативтік стратегиялар менталдық қарастырылады. Ертегі мәтіндерін талдау нәтижесі коммуникативтік стратегия диалог түрінде басым орын алатынын көрсетті. Зерттеу мақаланың мақсаты жануарлар туралы ертегілер мәтніндегі коммуникативтік стратегиялар мен тактикалардың жасалу жолдарын айқындау. Мақаланың ғылыми және практикалық маңызы жануарлар туралы ертегілерді талдаудан және коммуникативтік стратегияның бес түрлі тактикасы анықталған. Зерттеу әдістемесінде жалпы ғылыми және арнайы лингвистикалық зерттеу әдістері пайдаланылды. Синтез, бақылау, анализдеу, сипаттамалық, контекстік-интерпретациялық, конверсиялық талдау әдістері аясында жануарлар туралы ертегілердегі коммуникативтік стратегиялар анықталған. Жануарлар туралы ертегілер В.Я. Пропп, С. Қасқабасов теорияларымен қарастырылды. Коммуникативтік стратегия ұғымы О.С. Иссерс, Е.П. Ильин пікірлеріне негізделген. Зерттеу негізінде коммуникативтік стратегиядағы мынадай бес түрлі тактика анықталды: бағалау, мақтау, ұсыныс, сендіру, өтініш. Сонымен бірге ертегі кейіпкерлерінің диалог құрудағы ерекшеліктері кезінде де бес түрлі тактика қолданылады. Коммуникативтік стратегияның бірі әрі негізгісі – бағалау категориясы. Аталған ұғымды қарастыра отырып, коммуникативтік стратегиялар ретінде сөйлеушінің бағалау стратегияларын жүзеге асыруға ықпал ететін жағымды/жағымсыз әрекеттерге, құбылыстарға, объектілерге қатысты сезімдері мен коммуникативтік көзқарастарын білдіруге негізделген экспрессивті мақсаты бар сөйлеу әрекеттерінің жиынтығы деп түсінеміз. Осылайша жануарлар туралы ертегілердегі мақтау тактикасының бағалау пәні – адамның адамгершілік және ақыл-ой қасиеттері, іс-әрекеттері, адамның сыртқы келбеті немесе мінез-құлқы. Зерттеу мақала нәтижелерінің практикалық маңыздылығы филология саласында ертегілердегі коммуникативтік стратегия, ертегі кейіпкерлері арасындағы тактика ұғымдарын нақтылай түседі.

Тірек сөздер: коммуникативтік стратегия, тактика, бағалау, диалог, мақтау, сендіру, өтініш, ұсыныс

Кіріспе

Ертегілердегі қарым-қатынас стратегиясы диалог арқылы жүзеге асады. Ертегі мәтіндерін қарастыра отырып, ертегі кейіпкерлерінің болмысы, тұлғасы, мінезіне тән ерекшеліктер айқын ажыратылып, қарым-қатынас арқылы жүзеге асады. Коммуникативтік стратегиялар ертегі кейіпкерлерінің мінезіне сай көрініп, өмірін сақтап қалуға тырысу әрекеттерімен анықталады. Интерпретациялық талдау, конверсиялық талдау арқылы ертегі кейіпкерлерінің коммуникативтік стратегия тактикалары мен оның жүзеге асырылуы көрінеді. Жағымды коммуникативтік жағдайда, негативті жағдайда ертегі кейіпкерлерінің коммуникативтік стратегиясы – көздеген мақсатына жету. Осы орайда коммуникативтік стратегия мен тактиканың ертегілердегі маңызы айқындалады.

Сөйлеу қарым-қатынасы әр адамның өмірінде маңызды орын алатындықтан лингвистикалық білім саласы ретінде ғалымдардың назарын өзіне аударады. Сөйлеуші бағалауды білдіру үшін қандай коммуникативтік тактика мен стратегияларды қолданатынын анықтау зерттеу мақалада ертегі дискурсы аясында анықталған. Зерттеудің өзектілігі ертегі дискурсындағы бағалау бірліктерін когнитивті-прагматикалық талдау және олардың ниетін анықтау қажеттілігіне байланысты. Зерттеудің мақсаты – ертегі дискурсындағы, оның ішінде жануарлар туралы ертегілерде коммуникативтік стратегияларды жүзеге асыру тактикаларын зерттеу. Қойылған мақсатқа сәйкес зерттеуде мынадай міндеттерді шешу көзделеді: 1) бағалау объектісі мен нысанасы тұрғысынан коммуникативтік стратегиялардың тактикаларын саралау; 2) ертегі кейіпкерлерінің сөйлеудегі коммуникативтік стратегиясын іске асыру тактикасын талдау.

Конверсиялық талдау коммуникативтік стратегияны сөйлеушінің жалпы мәселесін шешуге бағытталған сөйлеу әрекеттерінің жиынтығы ретінде және белгілі бір стратегияны жүзеге асыратын сөйлеу әрекеттері ретінде коммуникативтік тактиканы зерттеуді қамтиды. Осылайша коммуникативтік стратегия мен тактика сөйлеушінің жалпы және жеке ниетін білдірудің практикалық құралы ретінде байланысады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу материалы ретінде қазақ тіліндегі «Піл мен маймыл», «Түлкі, қасқыр, түйе, арыстан», «Ақымақ қасқыр», «Сауысқан мен көкек», «Залым түлкі», «Әтеш пен тоты», «Ұлар мен қарға» сынды жануарлар туралы ертегілер алынды. Қойылған міндеттерді шешу үшін жалпы ғылыми және арнайы лингвистикалық зерттеу әдістері пайдаланылды. Жалпы ғылыми әдістердің ішінде жұмыста синтездеу және талдау әдісі қолданылды. Бақылау әдісі зерттелетін бірліктердің сипаттамалық белгілерін анықтауға көмектесті; сипаттамалық әдіс – қарастырылып отырған нақты материалдың сипаттамалық белгілерін жүйелі түрде түгендеу үшін пайдаланылды.

Арнайы лингвистикалық әдістер шеңберінде контекстік-

интерпретациялық талдау – сөйлеушінің жасырын коммуникативті ниеттерін немесе көзқарастарын, оның ішінде манипуляциялық әсерін анықтау үшін; конверсиялық талдау – қазақ тіліндегі ертегі дискурс кейіпкерлері өздерінің коммуникативтік мақсаттарын іске асыру үшін пайдаланатын стратегияларды айқындау үшін пайдаланылды. Осылайша ертегі дискурсындағы коммуникативтік стратегиялар мен тактикалар айқындалып, бес түрлі әдіс негізінде талданады.

Нәтижелер және талқылау

Фольклордағы жануарлар туралы ертегілер жанрының түп төркіні адамзат тарихындағы аңшылық өмір кезеңінде жатыр. Жануарлар туралы ертегілер – ең көне жанр. Олардағы басты кейіпкерлер – жабайы немесе үй жануарлары, құстар, балықтар, жәндіктер, кейде өсімдіктер мен адамдар. Жануарлар туралы ертегілерді С. Қасқабасов үшке бөліп қарастырады: этиологиялық, классикалық және мысал ертегілер. Этиологиялық ертегілер аң мен құстардың пайда болуы, олардың сырт бітіміндегі, мінезіндегі ерекшеліктердің неден пайда болғандығы жайында әңгімелейді. Классикалық ертегілер балалар үшін айтылып, әрі танымдық, әрі сөйілдік қызмет атқарады. Ал мысал ертегілер моральдық қағиданы, әдептілікті уағыздайды [1]. Осы ретте, В. Я. Пропп жануарлар туралы ертегілердің алты тобын бөліп көрсетеді: 1) жабайы жануарлар; 2) жабайы және үй жануарлары; 3) адам және жабайы жануарлар; 4) үй жануарлары; 5) құстар, балықтар және т. б.; 6) басқа жануарлар, өсімдіктер және т.б. [2]. Жануарлар туралы ертегілердің ерекшелігі жануарлардың ойлауы мен сөйлеуінен, яғни қарым-қатынасқа түсуінен көрінеді. Әдетте, жануарлар туралы ертегілерде қандай да бір түрде көрінетін коммуникативтік жағдайлар – іс-әрекеттерді, сөздерді, мінез-құлықты бағалау, яғни бұл жағдайда коммуникативтік стратегияларды бағалау өзекті болады. Коммуникативті құзыреттілік дегеніміз – тек тілдік құзыреттілікті ғана емес, сонымен қатар белгілі бір жағдайда сөзді қолдану дағдыларын, тәсілдерін қамтитын кең ұғым. Бұл сөйлеу этикетін, коммуникативті стратегияларды, яғни әртүрлі сөйлеу актілері шеңберінде белгілі бір мәдениетке тән сөйлеу мінез-құлқын білу, бір мәдениетті екіншісіне бейімдеу стратегиялары мен тактикасын білу, оны жүзеге асыру барысында лакундар мен коммуникативті кедергілерді жою [3, 56 б.].

О.С. Иссерс коммуникативтік стратегияларды талдау бірлігі ретінде диалогты анықтайды. «Коммуникативтік тактиканы іске асыру құралы коммуникативтік қадам болып табылады: диалог – коммуниканттардың бірінің диалогтық өзара іс-қимылы» [4, 56 б.]. Сондықтан біздің зерттеуіміздің нысаны – жануарлар туралы ертегілерде ұсынылған диалогтар және осы диалогтық бірліктерді сипаттайтын бағалау стратегиялары. Қоршаған әлемге баға беру – адамның негізгі қабілеттерінің бірі. Бағалау категориясын қарастыра отырып, коммуникативтік стратегиялар деп біз

сөйлеушінің бағалау стратегияларын іске асыруға ықпал ететін жағымды/жағымсыз әрекеттерге, құбылыстарға, объектілерге қатысты сезімдері мен коммуникативтік көзқарастарын білдіруге бағытталған экспрессивті мақсаты бар сөйлеу әрекеттерінің жиынтығын түсінеміз.

Шындық пен адамның өзара әрекеттесуін көрсетудің маңызды аспектілерінің бірі – бағалау. Дүниетаным, табиғи деректер, адамның тәрбиесі, білімі, оның өмірі өтетін тарихи және әлеуметтік фон – мұның бәрі адамда белгілі бір құндылықтар жүйесін дамытады, оған сәйкес ол қоршаған шындыққа баға бере алады. Осылайша, әлем бейнесінің құндылық сипаты туралы идеяларға сүйене отырып, жақсылық пен жамандық категорияларына, сәйкесінше «жақсы» және «жаман» ұғымдарына бөлу туралы айтуға болады. Ертегілерде бұл «жақсылық – жамандық» дуализмінен көрінеді, бұл жануарлар ертегілерінің эмоционалды-бағалау кеңістігінде жеткілікті түрде көрсетілуі керек. Осыған байланысты, дәл осы ертегілер бағалау категорияларының, атап айтқанда, кейіпкерлердің диалогтерінде жүзеге асырылатын коммуникативтік стратегиялар көріністерін талдау үшін құнды материалға айналады.

Жануарлар туралы ертегілер мәтініндегі коммуникативтік стратегияларды талдау келесі ерекшеліктерді анықтайды: коммуникативтік стратегиялар әдетте мақтау коммуникативтік тактикасы арқылы жүзеге асырылады. Көбінесе ертегілерде еңбекқорлық, іске адал көзқарас, шеберлікті қолдауды тудырады. Мақтау коммуникативтік стратегиялары сонымен қатар өзін-өзі таныстыру және өзін-өзі мақтау тактикасы арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Е.П. Ильин өзінің «Психология общения и межличностных отношении» еңбегінде былай деп жазады: «Адамға жағымды әсер етудің бір түрі – мақтау, яғни адамды қолдау, оның еңбегін немесе іс-әрекетін жоғары бағалау. Әр адам мақтауға мұқтаж» [5, 98 б.].

Жоғарыда айтылғандардың бәрін қорытындылай келе, мақтау коммуникативтік стратегиялары жануарлар туралы ертегілерде ирониялық мақсаттарда қолданылады, ұжымдық бейсаналық жағдайда осы техниканың көмегімен әлеуметтік-адамгершілік сипаттағы кемшіліктер мазақ етіледі. Мақтау коммуникативтік стратегияларын сатиралық мақсатта қолдану белгілі бір көркемдік техникаға айналады, ол ертегілерде соншалықты өзекті болатын белгілі бір ирониялық астырт мағына жасайды.

Мақтау коммуникативтік стратегиясын келесі тактикалар ұсынады: мақұлдау; мақтау және эмоционалды реңк беретін сипаттау; қолдау; назар аудару; салыстыру; ирония; тану; ризашылық. Ең жиі қолданылатындары – мақұлдау, ирония, сипаттау тактикасы, ал ризашылық білдіру тактикасы сирек кездеседі және әдетте әдептік немесе салттық сипатта болады. Мақтау коммуникативтік тактикасы әртүрлі коммуникативтік қадамдарды білдіреді, мысалы, салыстыру, эмоционалды үндеу, экспрессивті стилистикалық оралымдар, айтылымдағы сөйлемдердің орын тәртібінің ауысуы және басқалар.

Біздің ойымызша, мақтаудың бағалау пәні – адамның адамгершілік және ақыл-ой қасиеттері, іс-әрекеттері, адамның сыртқы келбеті немесе мінез-құлқы. Мадақтауды бағалаудың мәні – адресаттың сыртқы келбеті, мүлкі және адресаттың жетістіктері ретінде түсінілетін әрекеттері. Жағымпаздықты білдірген кезде бағалаудың мәні адресаттың сыртқы келбеті, оның моральдық және интеллектуалдық қасиеттері, дағдылары, жетістіктері мен әрекеттері болуы мүмкін, яғни жағымпаздық мақтау немесе мадақтау ретінде тұжырымдалады. Мақтау мен мадақтау сөздерінен жағымпаздықты ажырату сөйлеушінің ниетін талдауға мүмкіндік береді. Сөйлеушінің ниеті объект туралы өзінің жағымды бағалау пікірін білдіруге, сонымен қатар адресаттың мінез-құлқын реттеуге, онымен байланыс орнатуға, үйлесімді қарым-қатынас жасауға, оны басқаруға, коммуникативтік рәсімді сақтауға және т.б. көмектеседі. Әртүрлі мәдениеттердегі коммуникативтік стратегиялардың жиынтығы бір типті болып көрінеді, ал айырмашылықтарды оларды қолдану жиілігінде, вербализация әдістерінде, олардың таңдауын анықтайтын жас, әлеуметтік, рөлдік детерминанттардан іздеу керек. Коммуникативтік стратегияларды іске асырудың белгіленген аспектілерін зерттеу әртүрлі этностардың сөйлеу мінез-құлқының ерекшеліктерін бақылауды жүйелеуге мүмкіндік береді. Мақтауды жүзеге асыруда эмоционалды-бағалаушы зат есімдер мен сын есімдердің және үстеулер, шылаулар, өздік есімдіктер, одағай сөздер сияқты күшейткіштердің алатын орны ерекше. Лексикалық-стистикалық және функционалды-грамматикалық тіл маркері – жағымды коммуникативтік жағдайда мақтауды немесе мадақтауды көрсететін белгілі бір қосымша коннотациясы бар лексема немесе сөз тіркесі не сөйлем. Көптеген жағдайларда мақтау мен мадақтауды білдірудің негізгі құралы жекеше және көпше түрдегі күрделі сын есімдер, сондай-ақ басқа сөйлем мүшелерімен тіркесетін сын есімдер мен дара сын есімдер. Мақтауды мағынасы немесе интонациясы бойынша ажыратуға болатын контексттер болады. Жағымды сөйлеу әрекетін білдіру құралдары ретінде бағалаушы зат есімдер, кей жағдайда эпитеттер мен сұраулы сөйлемдер жүреді. Сын есім мақтауға да, мадақтауға да тән негізгі тілдік таңба. Мәселен, «Піл мен маймыл» ертегісінде піл мен маймыл өз бойларындағы артықшылықтарды айтып отырып, дауласып қалады. Бірінің айтқанына бірі көнбепті. Дауды шешу үшін үкіге келеді. Үкіге анығын айырып беруін сұрайды. Піл «О, орманның ақылгөйі, біздің ақылгөйіміз» деп үкінің ақылдылығын мақтайды [6, 15 б.]. «Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігінде» ақылгөй сөзіне келесідей анықтама береді: ақыл айтушы, ақыл беруші. Тәжірибелі, данышпан және үлкен парасат иесіне қарата айтылатын сөз [7, 23 б.]. Мұнда «ақыл» сөзіне зат есімнен сын есім тудыратын «гөй» жұрнағы жалғанған. А. Жұбанов «Корпустық лингвистика» еңбегінде «-қой, (-ғой, -гөй) жұрнағы кейбір зат есім есім сөздерге жалғанып, амал-әрекет пен мінез-құлықтардың атауы болатын туынды сын есім тудырады» деп жазады [8, 127 б.]. Тіл бірлігі

ретінде одағай сөздер адресат пен адресант арасындағы ерекше қатынас құралы болып табылады. Қарым-қатынасқа қатысушылардың тұлғасын адресанттың одағай сөзді қолдану ерекшеліктері мен адресаттың нақты жауабы арқылы сипаттауға болады. Кез келген коммуникативтік әрекетте одағай сөз прагматикалық сипаттағы бірнеше функцияларды орындайды. Сол арқылы сөйлеушінің эмоционалдық күйін және оның сөйлеу ниетін ашуға көмектеседі. Адресант одағай сөздердің көмегімен адресатқа әсер етіп, оның болып жатқан жағдайға қатынасын өзгерте алады. Одағай сөздердің сөйлемнің басында орналасуы назарды аударуға көмектеседі. Тыңдаушыны немесе оқырманды белгілі бір әрекеттерді жасауға ынталандыруы да мүмкін. Жалпы, одағай сөздерді қолдану сөйлемнің эмоционалды компоненттерінің күшеюіне әкеледі. Бұл сөйлемдегі «О» одағай сөзі үкінің назарын өздеріне аудару мақсатында қолданылады. Ертегіші коммуникативтік стратегиясының мақтау тактикасын «ақылғөй» сын есімі мен эмоционалды реңк тудырушы «О» одағай сөзін сәтті қолдану арқылы жүзеге асырады.

«Түлкі, қасқыр, түйе, арыстан» ертегісінде төрт дос болыпты. Шөп шабылады, су да табылады. Түйенің азығы түгел болған соң, екі өркеші баладай, әбден жетіліп семіріпті. Түлкіге тышқан жоқ, қасқырға қой жоқ, арыстанға ең аяғы қоян да жоқ. Бұларға арықтық кіріп, аштық жүдете бастайды. Үшеуі түйені күндеп, түлкі қулыққа көшіп, түйені алдай бастайды. Екеуі тамақ аулап кеткенде, түлкі түйенің қасына келіп, жылайды. Не үшін жылағанын сұраған түйеге түлкі оның бір төбе, басқалары бір төбе, олардың арасындағы көрнекті де, көріктісі өзі екендігін айтады. Тіпті түйені көріп, ішпей мас, жемей тоқ боп жүретіндіктерін, одан айрылып қалса, құты қашып, қарындары ашатындығын айтып жылайды [6, 28 б.]. Берілген сөйлемдегі мақтау тактикасын орындаушы «көрнекті» сөзіне «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» сын есім ретінде «белгілі, танымал, әйгілі», ал «көрікті» сөзіне «ажарлы, сұлу, сәнді, көз тартатын, көркем» деген мағыналар беріледі [9]. Мысалы, «ішпей мас, жемей тоқ боп жүру» тұрақты тіркесінде риза болу, көңілі толу, «құты қашу» тұрақты тіркесінің астарында берекесі кету, мазасыздау мәні жатыр. Сонымен қатар, І. Кеңесбаев «Фразеологиялық сөздігінде» «бір төбе» тіркесін «ерекше, өзінше бір бөлек», «қарасын көру» тіркесін «көзге түсті, сырт тұлғасын көріп қалу» деп анықтайды [10, 76 б.]. Осы ретте, ертегіші мақтау тактикасын жүзеге асыруда ертегі мәтінінде стилистикалық тәсіл ретінде тұрақты сөз тіркестері мен сын есімдерді қолданады.

Келесі «Ақымақ қасқыр» ертегісінде қасқыр ешкіні жегісі кеп бас салғанда, ешкі қой тұрғанда ешкі қасқыр жемейтінін, өзінің қарапайым ешкі емес, тойда торқа киетін, билейтінін судыратып жеткізеді [6, 42 б.]. Мұнда ешкі қасқырдың ата-анасын мақтап, жанын сақтағысы келеді. Мұндағы «судырау» етістігі бір жерде тұрмай, тоқтамай ағу мағынасын білдіргенімен, ауыспалы мағынада өтірік айту мағынасын білдіріп тұр. І. Кеңесбаевтың

«Фразеологиялық сөздігінде» «тойда билеп, торқа киген» сөз тіркесінің мағынасын «жай біреу емес, өнерлі деген мағынада айтылып тұр» деп анықтайды [10, 277 б.]. Қазақы танымда қой – төлшіл, берекелі түлік. Әдетте тойға келген қонақтардың қоғамдағы орны, әлеуметтік мәртебесіне сай малдың сыйлы мүшелерінен бастабақ тартылады. Бастабаққа қойдың басы, жал-жая, жілік түрлері мен жамбас салынады. Ертегідегі «қой тұрғанда олар ешкіні жемеуші еді» сөйлемінің мәні осында жатыр. Ал қазақы стереотип бойынша ешкі сүйкімсіздеу мал. Оның бар қасиеті тек тастан тасқа секіріп, секендеп жүру. Ешкінің бейнесін келесідей мақал-мәтелдер ашады: «Қотыр теке, қора былғар», «Серке еті – ем, ешкі еті – жел», «Селтендеген – жігіттің соры, Секендеген – серкенің соры». Ертегіші берілген сөйлемде қазаққа сай тынымдық көзқарас пен тұрақты сөз тіркестерін сөйлеушінің мақтау тактикасын іске асыру үшін пайдаланады.

Коммуникативтік стратегиялардың келесі тактикасы – ұсыныс (кеңес беру). Біреуге бір нәрсе ұсынудың негізінде мәселені шешудің жаңа мүмкіндігі көрінеді. Субъектінің ұсынысты қабылдауы ұсынылатын адамның беделіне, ұсыныстың тартымдылығына, субъектінің жеке басының ерекшеліктеріне байланысты болады. Мәселен, «Сауысқан мен көкек» ертегісінде бір орманды мекен ететін сауысқан мен көкек сөз болады. Олардың ұялары жоқтығынан сауысқан көршісіне ұя салуға өтініш тастайды. Дегенмен бұл ұсынысқа көкек келіспейді. Бұл ұсынысқа көкектің келіспеуінің себебі – оның жалқаулығы. Көкек өзінің ұя салуға қуатының да, қауқарының да жоқтығын жеткізеді. «Керек» деп қақсай берсе, ағайын құстар көмектеседі деп сенеді [6, 37 б.]. Берілген сөйлемдегі «қауқары жоқ» тұрақты сөз тіркесі әлсіреу, күш қуаты кему мағынасын білдіріп тұр. «Қақсай беру» ауыз жаппай бір затты айта беру мағынасында жүреді. Көкек сауысқанның ұсынысын өзіне деген аяушылық сезімін тудыру арқылы, ағайынның көмегіне сенім білдіру арқылы қабылдамайды.

«Залым түлкі» ертегісінде түлкі арыстанға келесі бір таудың сілемінде бау барын, соның ар жағында сайдың барын, сол сайда маңырап жайылып жүрген сансыз қой жүргенін айтып, бірге баруына ұсыныс жасайды. Бұл ұсынысты қарны ашып отырған арыстан бірден қабылдайды. Түлкі «балбырап тұрған бау, көкорай шалғын сай, сансыз көп қой, шылқа май» сынды асыра мақтаулар арқылы аң патшасы арыстанды өзінің көздеген мақсатына қызықтыра отырып, көндіреді. «Шіркін-ай, шылқа майға бір кенелер едік-ау!» деп армандап қояды [6, 34 б.]. «Шіркін-ай» көңіл-күй одағайын пайдаланып, оқиғаны одан әрі асыра сипаттап тұр. Келесі қолданылып тұрған «кенелер едік-ау» тіркесіндегі -ау демеулік шылауы болашақта болатын оқиғаға қызықтыра түседі. Арыстанды аға деуінің астарында өзінен күшті аңға жағымпаздану арқылы өзінің мақсатына жетеді.

Коммуникативтік стратегияның келесі тактикасы – сендіру. Сендіру аналитикалық ойлауға сүйенетіндіктен, логиканың күші, дәлел,

психологиялық әсері болады. Жеке адамның санасына әсер ету арқылы жүретін әдіс болғандықтан белгілі бір мәселені шешудің әлеуметтік маңыздылығын көрсетеді. Мәселен, «Әтеш пен тоты» ертегісінде баяғыда аң мен құстардың ішіндегі ең әдемісі, сымбаттысы әтеш болыпты. Ол өзінің әдемілігіне маңғазданып, қоқыраяды да жүреді екен. Оның жалғыз досы – тоты құс болыпты. Тоты құстың жөнді киімі болмай, бір күні тоты құс әлгі кербез әтешке келіп жалына киім сұраған екен. Әтеш досының сөзіне сеніп, үстіндегі әдемі киімдерінің бәрін шешіп беріпті. Сөйтіп, тоты құс бар әдемі киімді киіп, тойға кетеді. Бірақ ол қайтып оралмайды. Бұл ертегіде ертегіші «ел мазақтайды», яғни қытығына, намысына тиіп, мұқатады және «қиыла жалыныпты» тіленіп-өтініп сұрау мағынасындағы етістіктерді қолдана отырып, сендіру тактикасын әсірелей түседі.

«Ақымақ қасқыр» ертегісінде қасқыр көп қойдың ішінен бөлініп қалған арық қойды жегісі келіп, бас салғанда, қой аңқаулығына қарамастан, алдап кетеді. Кейіннен ешкіге жолығып, қулығын асырғанын білмей қалады. Ешкінің билейтінін естімеген қасқыр ешкінің сөзіне сеніп қалады. Билеген боп, ешкі олай, бұлай секіре, секіре, жылт беріп, көп қойдың арасына кіріп кетеді. Соңында, қойшы да келіп, ешкі аман құтылады. Мұнда ертегіші «қарны қампиған, бұты тырғиған, аузында ақ тісі жоқ, бір асам еті жоқ, тұла бойы шандыр» деген кемсіту, мұқату мәніндегі сөздерді пайдалу арқылы қойдың сөзіне қасқырды сендіріп тұр. «Жылы-жұмсақты сен жемегенде, кім жейді?» деген сөйлемдегі жылы-жұмсақ сөзінің астарында еттің ең қонды, дәмді жерлерін айтып тұрғаны белгілі. Олай болса, осы жылы-жұмсақпен қызықтырып, «сен жемегенде, кім жейді?» деп қасқырды қолпаштап, мақтау арқылы сөзіне сендіреді [6, 70 б.].

Коммуникативтік стратегияның келесі тактикасы – өтініш. Өтініш субъектінің ниетіне көбірек әсер етеді, егер ол түсінікті және сыпайы түрде тұжырымдалған болса және өтінішті орындау оған қандай да бір қолайсыздықтар тудыратын болса, оның бас тарту құқығын құрметтеу керек. Субъектінің мотивациялық процесінің сыртқы бастамасының бұл түрі біреу көмекке мұқтаж болған кезде қолданылады. Бұл арқылы жоғары лауазымды адамға өтініш білдіру, өтініш берушінің тәуелдігі сынды элементтер көрінеді. Мәселен, «Ұлар мен қарға» ертегісінде қарға мен ұлар кімнің күшті, кімнің әлсіз екендігін анықтағысы келіп, күресіп күш сынасады. Қарға сүрініп кеткен ұларды жеңіпті. Жеңілген ұлар қарғадан өзін «сүттен ақ, судан таза» болғандықтан тұмсығын жуып жеуін сұрайды [6, 49]. Ұлардың өтінішіндегі «сүттен ақ, судан таза» тұрақты тіркесі кіршіксіз таза мағынасын білдіреді. Бұл ертегіде қарға өз мақсатына жету үшін барлық ертегі кейіпкерлеріне (құдық, көзе, сағыз топырақ, киік, тау, орақ) өз өтінішін білдіреді.

Қорытынды

С. Қасқабасов пен В. Пропп зерттеулері негізінде жануарлар туралы

ертегілердің тәрбиелік, үлгі беру сипаттары айқындалып, коммуникативтік жағдайлардың оқырманға ықпалы тактикалар арқылы жүзеге асырылатыны анықталған. Ертегілердегі коммуникативтік стратегиялардың бірі – бағалау. Коммуникативтік стратегияның ертегілерде көрінісі еңбекқорлық, іске адал көзқарас, шеберлікті қолдаудан көрінеді. Екінші тактика адресаттың сыртқы келбетінен, мүлкі және адресаттың жетістіктерінен көрінетін әрекеттерін мақтаудан анықталады. Ертегіде жағымпаздықты білдірген кезде бағалаудың мәні адресаттың сыртқы келбеті, оның моральдық және интеллектуалдық қасиеттері, дағдылары, жетістіктері мен әрекеттерінен айқындалады. Жағымпаздық мақтау немесе мадақтау ретінде тұжырымдалады. Мақтау мен мадақтау сөздерінен жағымпаздықты ажырату сөйлеушінің ниетін талдауға мүмкіндік береді. «Түлкі, қасқыр, түйе, арыстан», «Ақымақ қасқыр» ертегілерінде мақтау тактикасы қолданылған. Ұсыныс коммуникативтік стратегиясы туындаған мәселені шешу жолында сол ситуациядан шығудың жолын көрсетеді. «Сауысқан мен көкек», «Залым түлкі» ертегілерінде ұсыныс беру тәсілі қолданылған. «Әтеш пен тоты», «Ақымақ қасқыр» ертегілерінде сендіру тактикасы қолданыс тапқан. Бұл ертегіде қиындыққа тап болған кейіпкердің өзінен әлді кейіпкерді сендіре отырып, өзін бәледен аман алып қалуынан көрінеді. Өтініш білдіру тактикасы ертегіде кейіпкердің ниетіне әсер етуден, әлді мен әлсіз қатынасынан көрінеді. Бұл «Ұлар мен қарға» ертегісінен анықталады.

Адам әрекеті, қасиеттері мен әртүрлі құбылыстардан ұқсастық іздестіріліп, олар адамның сөйлеу әдетінен көрінеді [11]. Бір-біріне өтініш білдіреді, мақтайды, сендіреді, ұсыныс айтады. Сол секілді өз мақсаттарына жету үшін жануарлар туралы ертегі кейіпкерлері де белгілі бір коммуникативтік стратегия мен тактикаларды қолданады. Осылайша зерттеу мақаламызда ертегілерде қолданылатын коммуникативтік стратегияның бес түрлі тактика арқылы жүзеге асатынын көреміз.

ӘДЕБИЕТ

[1] Қасқабасов С. Фольклор туралы. – Алматы: Жібек Жолы. – 2009. – 303 б.

[2] Пропп В. Морфология волшебной сказки. – М.: Лабиринт. – 2006. – 224 с.

[3] Кульбаева Б.Т. Адаптационная стратегия формирования межкультурной компетенции // Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. Серия «Филологические науки». – Алматы, 2021. – №2(61). – С. 48-60.

[4] Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – М.: ЛЕНАНД. – 2017. – 308 с.

[5] Ильин Е. П. Психология общения и межличностных отношений. – СПб.: Питер. – 2009. – 576 с.

[6] Жануарлар туралы ертегілер жинағы. – Алматы: «Аруна» баспасы. – 2017. – 72 б.

[7] Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі / Құрастырғандар: Ш. Құрманбайұлы, С.Исақова, Б.Мизамхан және т.б. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры. – 2019. – 596 б.

[8] Жұбанов А.Қ. Корпустық лингвистика / А.Қ. Жұбанов, А.Ә. Жаңабекова. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы. – 2016. – 336 б.

[9] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 8 - том / Құраст.: Қ. Күдерінова, О. Жұбаева, М. Жолшаева және т.б. – Алматы. – 2011. – 744 б.

[10] Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: ҚазАқпарат. – 2007. – 356 б.

[11] Турлыбекова И.А., Нуркенова С.С. Сөйлеу мінез-құлқына қатысты фразеологизмдердің сөзқұмарлықтың көрінісі // ҚазҰУ хабаршысы. «Филология» сериясы. – 2022. – №4(188). – Б.125-138.

REFERENCES

[1] Qasqabasov S. Föklor turaly [About folklore]. – Almaty: Jıbek Joly. – 2009. – 303 b. [in Kaz.]

[2] Propp V. Morfologia volşebnoi skazki [Morphology of a fairy tale]. – М.: Labirint. – 2006. – 224 s. [in Rus.]

[3] Külbaeva B.T. Adaptasionnaia strategia formirovania mejkülturnoi kompetensii [Adaptation strategy for the formation of intercultural competence] // İzvestia KazUMOimÄ imeni Abylai hana. Seria «Filologicheskie nauki». – Almaty, 2021. – №2(61). – S. 48-60. [in Rus.]

[4] İssers O.S. Komunikativnye strategii i taktiki ruskoi rechi [Communicative strategies and tactics of Russian speech]. – М.: LENAND. – 2017. – 308 s. [in Rus.]

[5] İlin E. P. Psihologia obşenia i mejlichnostnyh otnoşeni. [Psychology of communication and interpersonal relations]. – SPb.: Piter. – 2009. – 576 s. [in Rus.]

[6] Januarlar turaly ertegiler jinağy [Dictionary of foreign words of the Kazakh language]. – Almaty: «Aruna» baspasy. – 2017. – 72 b. [in Kaz.]

[7] Qazaq tılınıñ kırme sözder sözdıgı / Qūrastyrğandar: Ş. Qūrmanbaiūly, S.İsaqova, B.Mizamhan jāne t.b. – Almaty: «Ūlttyq audarma bürosy» qoğamdyq qory. – 2019. – 596 b. [in Kaz.]

[8] Jūbanov A.Q. Korpustyq lingvistika [Corpus Linguistics] / A.Q. Jūbanov, A.Ä. Jañabekova. – Almaty: «Qazaq tılı» baspasy. – 2016. – 336 b. [in Kaz.]

[9] Qazaq ädebi tılınıñ sözdıgı [Dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomdyq. 8 - tom / Qūrast.: Q. Kūderinova, O. Jūbaeva, M. Jolşaeva jāne t.b. – Almaty. – 2011. – 744 b. [in Kaz.]

[10] Keñesbaev I. Qazaq tılınıñ frazeologialyq sözdıgı [Phraseological dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: QazAqparat. – 2007. – 356 b. [in Kaz.]

[11] Turlybekova İ.A., Nurkenova S.S. Söileu minez-qұлqyna qatysty

frazeologizmderdiñ sözqūmarlyqtyñ körimisi [Expression of verbosity of phraseology related to speech behavior] // QazĪU habarşysy. «Filologia» seriasy. – 2022. – №4(188). – B.125-138. [in Kaz.]

КОММУНИКАТИВНЫЕ СТРАТЕГИИ В ТЕКСТЕ СКАЗОК О ЖИВОТНЫХ

*Жетесова Ж.А.¹, Исакова С.С.²

*^{1,2} Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова
Актобе, Казахстан

Аннотация: В статье рассматриваются коммуникативные стратегии и тактики, реализуемые в казахских народных сказках о животных. Анализ текстов показал, что коммуникативная стратегия играет ключевую роль в диалогах персонажей. Цель исследования – выявить и описать основные коммуникативные стратегии и тактики в сказках о животных.

Научная и практическая значимость статьи заключается в анализе сказок и определении пяти тактик коммуникативной стратегии: оценки, похвалы, предложения, убеждения и просьбы. В исследовании использованы общенаучные и специальные лингвистические методы, включая синтез, анализ, описание, контекстно-интерпретационный и конверсионный анализ.

Анализ опирается на теории В. Я. Проппа, С. Каскабасова, а также на труды О. С. Иссерса и Е. П. Ильина. Одной из ключевых стратегий является оценочная, предполагающая выражение говорящим своего отношения к положительным и отрицательным поступкам, явлениям и объектам. Тактика похвалы в сказках направлена на оценку нравственных и умственных качеств, поступков и поведения персонажей.

Практическая значимость исследования заключается в углублении понимания коммуникативных стратегий в сказках и взаимодействия персонажей через тактики речевого поведения.

Ключевые слова: коммуникативная стратегия, тактика, оценка, диалог, похвала, убеждение, просьба, предложение

COMMUNICATIVE STRATEGIES IN THE TEXT OF FAIRY TALES ABOUT ANIMALS

*Zhetesova Zh.A.¹, Issakova S.S.²

*^{1,2} Aktobe Regional University named after K. Zhubanov
Aktobe, Kazakhstan

Abstract. This article examines the communicative strategies and tactics implemented in Kazakh folk tales about animals. The analysis of fairy tale texts has shown that communicative strategy plays a key role in the structure of dialogues. The purpose of the study is to identify and describe the main communicative strategies and tactics in animal tales.

The scientific and practical significance of the article lies in the analysis of fairy tales and the identification of five communicative strategy tactics: evaluation, praise, suggestion, persuasion, and request. The research employs general scientific and specialized linguistic methods, including synthesis, analysis, description, contextual-interpretative, and conversion analysis.

The analysis is based on the theories of V. Ya. Propp, S. Kaskabasov, as well as the works of O. S. Issers and E. P. Ilyin. One of the key strategies is the evaluative one, which involves the speaker's expression of attitude toward positive and negative actions, phenomena, and objects. The praise tactic in fairy tales focuses on evaluating the moral and intellectual qualities, actions, and behavior of the characters.

The practical significance of the study lies in deepening the understanding of communicative strategies in fairy tales and the interaction of characters through speech behavior tactics.

Keywords: communicative strategy, tactics, assessment, dialogue, praise, persuasion, request, offer

Мақала түсті: 07 желтоқсан 2023

Авторлар туралы мәлімет:

Жетесова Жанар Алмасовна – докторант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: zhanar_almasovna@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0002-7594-1695>

Исакова Сабира Сагынбековна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: sabira-i@yandex.kz, <http://orcid.org/0000-0003-2986-8885>

Информация об авторах:

Жетесова Жанар Алмасовна – докторант, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: zhanar_almasovna@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0002-7594-1695>

Исакова Сабира Сагынбековна – доктор филологических наук, профессор, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: sabira-i@yandex.kz, <http://orcid.org/0000-0003-2986-8885>

Information about the authors:

Zhetessova Zhanar – doctoral student, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: zhanar_almasovna@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0002-7594-1695>

Issakova Sabira – Doctor of Philological Sciences, Professor, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: sabira-i@yandex.kz, <http://orcid.org/0000-0003-2986-8885>

ӘОЖ 81

ҒТАХР 16.31.02

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.010>

ТІЛДІК ҚОЛДАНЫСТАҒЫ «МІНӘЖАТ» КОНЦЕПТІСІНІҢ РУХАНИ АКСИОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙНЕСІ

Жиренов С.А. ¹, *Кенжебаева У.Е. ²

¹, ²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

Андатпа. Мақалада тілдік қолданыстағы «Мінәжат» концептісінің рухани аксиологиялық бейнесі қарастырылып, оның лингвопрагматикалық, лингвомәдени аспектілері айқындалады.

Зерттеудің мақсаты: мінәжат мәнді мәтіндерді талдау арқылы адамның қандай құндылықтарға сүйеніп ғибадат ететінін көрсету арқылы «мінәжат» концептісінің рухани аксиологиялық бейнесін анықтау.

«Мінәжат» концептісіне қатысты мәтіндердегі тілдік бірліктерді талдаудың барысында нақты бір ұлтқа тән әлем бейнесінің ерекшеліктерін айқындауда бақылау мен бағалау, жинақтау, жүйелеу, сипаттау, талдау, саралау және жалпылау тәрізді жалпы ғылыми әдістермен қатар дистрибуциялық талдау, концептілік талдау, формалды тілдік талдау, тілдік аналогия жасау, тілдік модельдеу әдісі сияқты лингвистиканың өзіндік әдістері мен тәсілдері қолданылды. Бұл ретте бағалау мен фреймдік талдау әдістерінің көмегімен «мінәжат» концептісіне тән құндылықтар анықталып, оның рухани аксиологиялық бейнесінің концептуалдық схемасы жасалды.

Тілдік қолданыстағы «мінәжат» концептісіне қатысты мәтіндердің негізінде ғибадат ету мен рухани құлшылықтың тілдік танымдық сипаты қарастырылады. Сол арқылы мінәжатқа негізделген мәтін авторының көзқарасы мен қазақ халқының дүниетанымы, мәдениеті, ділі мен діні туралы бірқатар ақпарат лингвокогнитивтік және лингвоаксиологиялық аспектіде зерттеледі.

Алғаш рет зерттеу барысында тілдік бірліктерді талдаудан алынған концептуалдық схеманың негізінде мінәжат концептісінің құндылықтық тұрғыдағы анықтамасы беріледі.

Зерттеудің практикалық мәні: лингвист ғалымдар, дінтанушылар мен психолог мамандар, тіл білімі саласында білім алып жүрген студенттер өз зерттеулерінде мақалада қолданылған зерттеу әдістері мен тактикаға жүгініп, әртүрлі концептілердің рухани-аксиологиялық бейнесін толығырақ ашып, олардың құндылықтық тұрғыдағы анықтамасын айқындап, тілдік бірліктердің суггестикалық әлеуетін бағалауға мүмкіндік алады.

Тірек сөздер: мінәжат, концепт, тіл, мәдениет, құндылық, аксиологиялық бейне, этнос, суггестия

Кіріспе

Тілдік қолданыстағы «мінәжат» концептісінде адамзаттың ерте замандардан бастап күні бүгінге дейінгі ғаламды тануы мен бағалауының негізінде қалыптасқан наным-сенімдері, дүниеге деген рухани көзқарасы мен сезімдері бедерленген. Дүние болмысы мен ғаламның әралуан құбылыстарын бағалауға қатысты қалыптасқан «мінәжат ету» дәстүрі адамзат баласы жаралғалы бері бар құбылыс. Дүние болмысы мен әралуан жаратылыстарға қатысты мінәжат ету үлгілері негізінен тілдік әрекет арқылы (жалбарыну, құлшылық ету, ғибадат ету, табыну, шүкірлік ету, тілек, дұға жасау, өтініш, сұрау, т.б.) жүзеге асады және арнайы рәсімдер (имамға ұю, намазға жығылу, құбылаға бет бұру, киелі жерлерге сапарлау, т.б.) арқылы іске асады (заттанады). Мінәжат формаларына қатысты әлем халықтарының алуан түрлі рухани-моральдық құндылықтары (сенім, үміт, жанашырлық, мейрімділік, бой ұсынғыштық, ризашылық, имандылық, төзімділік және т.б.) тіл арқылы беріліп, көптеген тілдік мәтіндердің қалыптасуына тірек болады.

Тілдік мәтіндердің туындауына мінәжат ету формалары қаншалықты ықпал етсе, мінәжат үлгісі соншалықты концептілік сипатқа ие. «Концепт индивид санасында сәулеленген сезімдік-заттық образдың (перцептивті модус) негізінде туындағандықтан, концепттің негізінде сезімдік тәжірибе жатады» деген тұжырымға сәйкес таныс та бейтаныс, белгілі де белгісіз құбылыстарға қатысты адамзат баласының сезімдік танымы мен әрекетінің нәтижесінде қалыптасқан мінәжат ету үлгілерін концептуалдық сипатқа ие болатын категория ретінде қарауға болады [1, 43 б.].

«Мінәжат» концептісінің қалыптасуына тілдік материалдар, заттық образдар, діни рәсімдер, этнографиялық ұғым-түсініктер, философиялық пайымдаулар негіз болады. Мысалы, *құлшылық ету, көк тәңірге табыну, құдайдан сұрау*, т.б. әрекеттерде ақиқат өмірден алынған сенсорлық-перцептивті әрекеттер негіз болады. «Мінәжат» концептісі адамзат баласына ортақ әмбебаптық сипатқа ие діни мәнді концепт. Алайда «мінәжат» концептісі қаншалықты жалпы адамзатқа ортақ әмбебап категория болғанымен, қолданыс ерекшелігіне қарай ұлттық мәнділікке ие болады. Әрбір ұлттың ғасырлар бойы жинаған рухани тәжірибесі әртүрлі болғандықтан, «мінәжат» концептісінде тек белгілі бір этносқа тән ерекшеліктерді ашатын құндылықтар бар. Бұл құндылықтар әрбір этностың танымы мен тілдік нысандарында алуан түрлі жолдармен кескінделеді. Оларға тән ортақ сипат – мінәжат етудің әр түрлі формадағы өзіндік прагматикалық жолы қалыптасып, тілдік құралдардың көмегімен адам тарапынан әрқилы бағаланады.

Мінәжат – адам баласының қандай да бір тылсым күшке табынуы барысындағы дискурстық әрекеттің өнімі, тілдік туындысы, рәсімдік әрекетінің нәтижесі. «Мінәжат» концептісінің біршама жағдайда діни сипаты басым. Олай болатын себебі мінәжат ету әрекеті адамның қандай да

бір тылсым күшке, құдайға, тәңірге, көкке, т.б. сакральды заттарға табынуы, яки жалбарынуының мистикалық сипаты діни мазмұнға ие болады. Діни мазмұндағы мінәжат ету әрекеттері тілдік поэтикалық мәтіндерді қалыптастырады.

Тіл біліміндегі діни концептілерді қарастыруға бағытталған аксиологиялық зерттеулер көбіне дінге, этнос мәдениетіне қатысты рухани құндылықтарды бағалауға негізделеді. Сол арқылы рухани кеңістікте жоғары бағаланатын идеалдар мен этикалық қағидаттарды айқындайды. Сол себепті «мінәжат» концептісін тіл, мәдениет және дін тұрғысынан қарастыру ұлт болмысы мен адам табиғатын, ділін тереңірек тануға септігін тигізеді.

В.А.Маслова өз зерттеуінде П.П.Гаряев, Г.И.Кочеткова, Л.К.Граудина, С.С.Аверинцев, П.И.Постовалова, А.Ф.Лосьев сынды ғалымдардың тұжырымдарын талдағанда «дін-тіл-мәдениет» арасындағы байланыстың маңыздылығын «адамның ғаламдағы орнының ерекшелігі оның бойында тілдің көмегімен қалыптасқан терең рухани әлемінің болуымен анықталады, ал құндылықтық мағынаға толы рухани дүниелер мен мәдениеттің сакральды өзегін құрайтын құрамдас бөліктер тіл арқылы туындап, қолданысқа еніп, бейнеленеді» деген тұжырым жасайды [2, 175 б.].

Бұл ретте осы зерттеуді этномәдени кеңістікте «тіл-мәдениет-дін» призмасы тұрғысынан зерттеу – белгілі бір ұлттың рухани-материалдық қажеттіліктерінен туындайтын құндылықтарды тілдік құралдардың көмегімен жан-жақты зерттеуге, «мінәжат» концептісінің аксиологиялық бейнесін тануға жолашады. Қазақлингвистикасында «мінәжат» концептісінің рухани аксиологиялық бейнесі арнайы нысан ретінде зерттелмесе де, кейінгі кезде философия, психология, мәдениеттану, әдебиеттану ғылымдарының аясында жан-жақты қарастырылу үстінде. Отандық ғылыми зерттеулерде «мінәжат» концептісіне бағытталған Ғ.Ә.Тұяқбаев, А.Әбдірәсілқызы секілді зерттеушілердің ғылыми мақалаларында мінәжат етудің жекелеген категорияларына қатысты мәселелер зерттеу нысанына алынып, адамның ішкі жан әлеміндегі рухани кеңістіктегі вакуумды ізгілендіру жұмыстары қарастырылған.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Тілдік қолданыста мінәжат етуге бағытталған көптеген тілдік материалдар қалыптасқан. Мінәжат ету әрекетіне негізделген тілдік материалдар қазақ руханиятындағы поэзиялық мәтіндерде жиі кездеседі. Рухани кеңістіктегі кейбір авторлардың шығармашылығының арқауы мен басым бағыты мінәжат етуге негізделеді. Зерттеу жұмысының материалы ретінде Т.Ізтілеуұлы мен А.Шаяхметтің мінәжат жанрындағы өлең-толғаулары арнайы нысан ретінде алынды.

Зерттеу нысаны ретінде қарастырылған тілдік материалдарда

«мінәжат» концептісі арқау болған көркем поэтикалық мәтіндерден картотекалық мысалдар алынды. Осы арқылы:

– біріншіден, ойды жеткізудің бұл формасында әдебиеттану, лингвистика, мәдениеттану мен теология аспектілерінің өзара сабақтастығынан «мінәжат» концептісінің рухани аксиологиялық бейнесін ашуға таптырмас дереккөз болуы себеп болды;

– екіншіден, барша халыққа тілдің қуаты мен көркемдігі ең алдымен поэтикалық мәтін авторларының оқырман санасына ықпал ету әлеуетінің (суггестикалық қуаты) жоғары болатындығы негіз болады.

«Мінәжат» концептісіне қатысты өлең мәтіндерінің семантикалық астарында берілген ойдың мәнінде діни постулаттар мен халықтың ұлттық құндылықтары, діни дәстүрлері мен ұлттық салт-жоралғыларының өзара үйлесімді түрде жеткізілуі авторлардың прагматикалық мақсатына сай, санада қажетті ассоциацияны туындатады.

Қазақ әдебиетіндегі мінәжат жанрындағы көркем мәтіндер астарында діни категориялар басымдыққа ие болады. Соның нәтижесінде көркем мәтін компоненттеріндегі сөз қолданыстардың мағыналық мазмұнында діни және мәдени ұғым-түсініктер рухани құндылықтардың элементтері ретінде айқындалады. «Мінәжат» концептісіне негізделген көркем мәтіндердегі тілдік бірліктердің семантикасына теологиялық, мистикалық, этнографиялық аспектілермен сабақтастырып, лингвистикалық талдаулар жасау арқылы әлемнің бейнесінің діни фрагментін көрсетуге болады. Ол үшін зерттеу жұмысында жинақтау, жүйелеу, сипаттау, талдау, саралау және жалпылау тәрізді жалпы ғылыми әдістермен қатар дистрибуциялық талдау, концептілік талдау, формалды тілдік талдау, тілдік аналогия жасау, тілдік модельдеу әдісі сияқты лингвистикалық әдістер мен тәсілдер кеңінен қолданылады.

Нәтижелер және талқылау

Тілдік қолданыстағы «мінәжат» концептісі көптеген этностың діни және рухани практикасында маңызды рөл атқарады. Ол абсолютпен байланыс орнатуда адамның құдайға деген құрметін, бойұсынушылығын, сенімін білдірудің бірден-бір жолы саналады. Мінәжат еткенде адам құдайдан қолдау сұрап, оған сенім білдіреді. Ол абсолютті идеал санап, кемелденуге ұмтылады.

Тылсым күшке мінәжат ету – адамның өзін-өзі тану және рухани тұрғыдан жан әлемін байытудың жолы саналады. Рухани өмірдегі мінәжат әктісі кезінде адам құдайға құлшылық ету арқылы өзінің ішкі дүниесін байытады. Мінәжат ету әктісінде адамның наным-сенімдері, рухани әлемі моральдық тұрғыдан толысады. Соның нәтижесінде адамның «құндылықтар табиғатына ұлттық, таптық және адами, уақытша және мәңгі, табиғи және универсалды құндылықтық категориялардың өзара үйлесімі» орнығады [3, 255 б.].

Тілдегі құндылықтар жүйесінің өзара рухани үйлесу мәнері мен жеке тұлғаның онтологиялық болмысынан этностың мәдениеті мен ділінің бірегейлігі көрінеді. Бұл ретте Т.В.Романованың тұжырымы бойынша «діл – ұзақ уақыт бойы белгілі бір экономикалық және саяси ахуалдан тәуелсіз, ортақ тіл мен тәрбиенің негізінде қоғамның әрбір мүшесінің санасында орныққан этникалық бейімділік, әдет-ғұрыптар мен сезімдерден бастау алатын құндылықтарға сүйенетін ғаламның қарапайым бейнесі әрі қандай да бір халық өмір сүретін аумақта этноментальды кеңістікті құратын этностың рухани мәдениетінің бір бөлігі» саналады [4, 56.]. Сонымен қатар М.В.Стаканчикованың «тіл мәдени құбылыс ретінде түрлі құндылықтар мен бағалау жүйесін айқындайды және тікелей ойлау жүйесімен әрекеттесіп, сол тілде сөйлейтін белгілі бір әлеуметтік мәдени қоғам мүшесін тұлға ретінде қалыптастырып, оның ойлары мен іс-әрекеттеріне қатысты болады» деген тұжырымы мінәжат ету әрекетінің лингвоаксиологиялық болмысын айқындайды [5, 7 б.].

Тілдік қолданыстағы «мінәжат» концептісінің аксиологиялық бейнесін лингвистикалық талдау барысында *бағаланатын доминант сөз орамдары, эмоционалды-экспрессивті сөз орамдары, грамматикалық, діни, мәдени-ділдік сипаты* секілді талдау құрылымдарының форумуласы негізінде талдау үлгілері ұсынылады. Мысалы, Т.Ізтілеуұлының:

1. «Бақ қондыр басыма,
Алла ұшпайтұғын,
Етіме асыл кидір ыспайтұғын.
Кең қылып кеуілімді іліміңе,
Сабыр бер, сірә, ішім пыспайтұғын.
Тілімді тірілікте тіпті ұшты қыл,

Сұлулап сөз сабағын ұштайтұғын» [6, 135 б.] – деген поэтикалық мәтінде «бақ, сабыр, шешендік» секілді ұғым-түсініктер тірек болып, Алладан сұрау мен өтіну әрекеті өлең мәтініне арқау болады. Мәтін мазмұнындағы «мінәжат» концептісінің вербалдануының құрылымын былайша көрсетуге болады:

Мәтіндегі бағаланатын доминантты сөз орамдары: «бақ қондыр ұшпайтұғын, асыл кидір ыспайтұғын, сабыр бер іш пыспайтұғын, тілімді ұшты қыл, сөз сабағын ұштайтұғын» деген тілдік бірліктер арқылы вербальданады.

Мәтіндегі эмоционалды-экспрессивті сөздер мен сөз орамдары: «сірә, ішім пыспайтұғын» деген тармақтағы сөз қолданыстары өлеңнің эмоционалды бояуын қоюлатып, автордың көздеген прагматикалық мақсатына жетуіне көмегін тигізеді.

Мәтіннің грамматикалық сипаты: доминантты сөз тіркестерінің басым бөлігінің бұйрық райда беріліп, олардың сипаты анықтауыш қызметін атқаратын сын есімдермен айқындалғандығы, автордың *бақ,*

сабыр дегендей құндылықтардың өмірдегі маңыздылығын көрсетіп, сананың сезімді-ассоциативті бөлігіне әсер етеді.

Мәтіннің діни сипаты: абсолюттен қажеттілігінің орнын толтыруды сұрау/өтіну арқылы автор оның құдіретінің шексіз, бар игілікті өз қолында шоғырландырғанын көрсетеді..

Мәдени-ділдік сипаты: «бақ қондыр, асыл кидір, сабыр бер, тілімді ұшты қыл» деген сөз орамдарынан қазақ халқы үшін бақ-береке, әл-ауқат, төзімділік пен шешендіктің лингвоаксиологиялық маңызды категориялар екендігін көрсетеді. «Кең қылып кеуілімді іліміңе» деген сөйлемнен бұрын және кейін келген сөз орамдарынан материалды және рухани құндылықтардың өзара үйлесуі адамды руханилыққа, білімін толықтыруға қажетті ресурстарының арттыратынын байқатады.

Суггестия тұрғысынан қарастырғанда автордың реципиентке жағдайды өз тұрғысынан баяндауын С.В.Полуйкова коммуникативті стратегиялық деңгейдегі жағдайды суггестордың тұрғысынан қарастыру тәсіліне жатқызады [7].

Бұдан суггестор өлеңде Алладан өзіне қажетті бақ, сабыр, шешендік сияқты құндылықтарды сұрауы арқылы, біріншіден, реципиент санасының жағдайды ойша өзіне шақтап көру процесін іске қосса, екіншіден, олардың қоғам өміріндегі маңызын ойлануға итермелейді.

2. Мінәжат ету барысында автордың концептуалды жүйесі, тезаурустары мәтін арқылы реципиенттің концептуалды жүйесімен өзара қатынасқа түседі. Онда белгілі бір коммуникативтік міндетті шешу үшін автор белгілі бір күштің (құдайдың) алдында өзінің дәрменсіз бейнесін алдын ала жасап алуға мәжбүр болады. Мәселен:

«Иа, Алла, рахым, айла мұсылманға

Сақисың сауға берер ұсынғанға

Кеңшілік кешіктірмей көрсетуші ең,

Өрт қаптап жан-жағынан қысылғанға» [6, 136 б.] – деген

жыр жолдарында лирикалық кейіпкер өз позициясын көрсете келе, мәтіннің мазмұнында шексіз күштің иесі, мұсылман баласының жалғыз жалбарынушысы Алланың қамқорлығын (рахым, кеңшілік) өзі мен оқырманна ой сала жеткізгендігін байқауға болады.

Мәтіндегі бағаланатын сөздер мен сөз орамдары: «рахым, сақи, сауға берер, кеңшілдік, кешіктірмеу» секілді лексикалық единицалар аксиологиялық мәнділікке ие саналады.

Мәтіндегі эмоционалды-экспрессивті сөздер мен сөз орамдары: «сауға берер, қаптау, жан-жағынан қысылған» деген тіркесті сөздердің позитивті және негативті реңкте берілуі арқылы оқырман санасында қажетті ассоциация қалыптастырылады. Автор «қаптау, жан-жағынан қысылу» сөздерін қолдану арқылы адамның ойында кеңшілікке деген зәрулікті бейнелейді. Ал «сауға берер» сөзі арқылы сақи сөзінің мәнін ашып, рахымшылық мен мәрттік сияқты қасиеттерді абсолютке тән қасиеттер

деп көрсетіп, бұл құндылықтардың халық арасындағы идеалды болмысын көрсетеді.

Мәтіннің грамматикалық сипаты: «иа» қаратпа сөзінің қолданылуы тыңдаушы не оқырман назарын аударуға қатысты прагматикалық мақсатты жүзеге асырады. «Берер» деген етістік сауға сөзінің мәнін ашып, сақиға рахымшылықтың тән екенін көрсетіп, реципиентке Алланың қиын жағдайға түсіп араша сұраған мұсылманға көмектесіп келгенін жеткізеді.

Мәтіннің діни сипаты: автор «сақисың сауға берер» деген сөз орамын қолдану арқылы Алланың қиын жағдайға түскен әрбір мұсылманға араша болатын мейірімділігі мен кеңшілдігін жырлаған.

Мәтіннің мәдени-ділдік сипаты: «айла мұсылманға» деген сөз тіркесі қазақ халқы негізінен ислам дінін ұстанғандықтан, Алланың мейірімі мен кеңшілігіне сеніп, қиналғанда оған жалбарынып, араша болуын сұрайтыны байқалады. Мұндай сенім халқымызға тән кеңшілік пен мейірімділіктің белгісі, өйткені бұрындары жолда қалған кісіні құдайы қонақ етіп, далада қалдырмаған. Сол себепті мінәжат етуші әрбір қазақ Аллаға жалбарынғанда оның рахымы мен кеңшілігіне үлкен үміт артады.

3. «Мінәжат» концептісінің астарында жаратушы мен субъект арасындағы диалог, яғни мінәжат ету әрекетінде автордың ақиқат өмір туралы, айнала қоршаған әлеуметтік ақиқат әлем жайлы, олардың санасындағы әлеуметтік психологиялық стереотиптердің бейнесі суреттеледі. Ал мұндағы стереотип дегеніміз мінәжат ету барысындағы ментальды картина түрінде санада тіркелген, бізді қоршаған ақиқаттың фрагменттері, ақиқат дүниенің жеке тұлға санасындағы инварианты іспетті типтік фрагменті ретінде түсінеді. Мәселен, А.Шаяхметтің «Жүргізетін әмірін

Жағыз Алла – Тәңірім!

Бағынарым сол ғана,

Табынарым сол ғана!

Жаратушым – бір Алла

Жарылқаушым – бір Алла!» [8, 22 б.] – деген өлең мәтініндегі адамның жалбарыну формасының бой ұсынғыштық, бір құдайлық үлгісі санадағы ментальды бейнесі нақты образдар (Алла) мен түсініктердің (Тәңірі) стереотиптік ұлттық-ментальды нышаны ретінде беріледі.

Көне түркі мифтік танымында Тәңір жер дүниені жаратушы Аспан-әке бейнесінде беріледі. Ал Алла исламдық мәдениеттің негізінде қабылданған жалғыз жаратушы (оған серік қосуға болмайды) ретінде әдіптеледі. Тәңір мен Алла қазақ дәстүрлі дүниетанымда өзара қатар беріліп келгендігін жоғарыда көрсетілген тілдік материалдар айғақтай түседі. Яғни, этнос санадағы дәстүрлі тарихи стереотиптер мәтін бірліктерінің мазмұнында жарыса қолданылады. Тілдік қолданыстағы «мінәжатты» концепт ретінде қарастырсақ, «мінәжат ету» әрекетін концептуалданудың динамикасы ретінде қарастыруға болады. Яғни, жоғарыдағы мәтіннен этникалық дәстүрлі стереотиптер адресат факторын ескеруде басшылыққа алынады. Көрсетілген мәтіннің концептілік құрылымына тоқталсақ. Ондағы:

Мәтіннің бағаланатын доминантты сөздер мен сөз орамдары: «жалғыз Алла, тәңірім, жүргізетін әмірін, бағынарым, табынарым, жаратушым, жарылқаушым» секілді лексемалар адамның рухани өміріндегі құндылығы жоғары бірліктер ретінде саналады.

Мәтіннің эмоционалды-экспрессивті сөздер мен сөз орамдары: «жалғыз Алла сол ғана, бағынарым, табынарым, жарылқаушым» сөздерінен әрбір мұсылманға эмоционалды сипаты басым, бойұсынғыштық сезімі жоғары бірлік ретінде де танылады.

Мәтіннің грамматикалық сипаты: бағаланатын доминантты сөздер мен сөз тіркестерінің басым бөлігінің бірінші жақта, тәуелділік реңкте қолданылуы өлеңде айтылғандардың автор үшін өте маңызды дүниелер екенін көрсетеді. Сонымен қатар ондағы субъектінің санасындағы аналогия іздеу арқылы айтылғанды өзіне қатысты деп қабылдауға бейімділігін реципиентке әсер ету үшін шебер пайдаланғанын байқауға болады.

Мәтіннің діни сипаты: ислам дінінің негізгі қағидалары Аллаға серік қоспау, тек бір Аллаға сыйынып бағыну қажеттілігі дидактикалық тұрғыдан беріледі.

Мәтіннің мәдени-ділдік сипаты: «жалғыз Алла – Тәңірім» деген қатарда автордың Алла мен Тәңірді бірдей мәнде қолданғаны әлі де халықтың санасында мәдени архетиптік кодтардың сақталғанын көрсетеді. Бұрындары түркілер мінәжат еткенде бір тәңіріне сыйынғаны халық жадысында сақталып, ислам діні қабылдағаннан кейін оны мұсылмандық түсінігіне сәйкестендіріп, Аллаға теңестіре қолданғаны мәдениеттің адам санасында терең тамыр жаятындығын көрсетеді.

4. «Мінәжат» концептісі адамның рухани жан әлемінің көрсеткіші саналады. Адамның рухани жан әлемі діни әлеммен өзара тұтасып, бітісіп кететін кездері де болады. Мінәжат етуді сыртқы тылсым дүниенің алдындағы адамның дәрменсіздігімен қатар, сол тылсым дүниенің сырын ұғынуға ұмтылудан шыққан әрекет ретінде де бағаланады. Мәселен:

«Биік пенен тереңнен
Ой табатын мінәжат,
Тою білмес нәпсіні
Тойтаратын мінәжат.
«Ғафу ет!» деп Аллаға
Айта алатын мінәжат
Сол иманды қайтадан

Қайтаратын мінәжат» [8, 21 б.] – деген жыр жолдарында нақты мінәжаттың концептуалдануын көруге болады.

Мәтіндегі бағаланатын доминантты сөздер мен сөз орамдары: «ой табатын, тойтаратын, қайтаратын мінәжат, иман және тою білмес нәпсі» деген лексемалары руханилық мәнге ие болып, үлкен талғампаздықтың нәтижесінде ғана мәтін жасауға қатысып (таңдалып алынған) отыр.

Мәтіндегі эмоционалды-экспрессивті сөздер мен сөз орамдары: тою

білмес, нәпсі, тойтаратын, ғафу ет, иман. Автор негативті және позитивті реңктегі сөздер мен сөз орамдарын қолдануы арқылы тыңдаушы санасына мінәжаттың қуатын жеткізуді көздеген. Ал иманға келтіретін (қайтаратын) мінәжат деп айтуы арқылы иманның ислам дініндегі басты құндылықтардың бірі екенін көрсетеді.

Мәтіндегі негативті реңктегі сөз орамы: тою білмес нәпсі. Бұл лексемалар мәтін мазмұнында адамды жолдан тайдыратын әрекеттердің тілдегі көрінісі болып саналады.

Мәтіннің діни сипаты: мінәжат адамды нәпсісін тыйып, имандылыққа шақыратын құдайға құлшылық ету актісі саналады.

Мәдени-ділдік сипаты: қазақ халқы мінәжат актісіне үлкен мән-мағына жүктеп, имандылықты адамның рухани болмысын кемелдендіретін қасиеттердің бірі ретінде қарастырған.

Жоғарыда көрсетілген талдаулардан этикалық, әлеуметтік нормалардың барлығы оң баға беруден туындайтыны және қоғамда қалыптасқан нормалардың бұзылу фактілеріне айрықша назар аударылатыны байқалады. Бұл ретте авторлардың (ақындардың) мінәжатқа қатысты өлеңдерінде негативті реңктегі сөздер мен сөз орамдарын қолдануы арқылы оқырманның сана-сезіміне әсер етуге қатысты прагматикалық мақсаттың бар екені анықталады.

Тілдік қолданыстағы «мінәжат» концептісіне қатысты көркем мәтіндердің негізінде алынған ақпараттардан адам баласының ғибадат етуі, құлшылығы, жалбарынуы, мойынсұнуы секілді когнитивтік әрекеттердің аксиологиялық мазмұнын байқауға болады. Тілдегі «мінәжат» концептісі өзінің болмысына үлкен концептілік жүйені жинақтаған танымдық бірлік. Ал лингвокогнитологиядағы концептілік жүйеде адамзат баласының ғалам туралы тұтастай аялық білімі беріледі. «Мінәжат» концептісінде адамның әлем туралы ондағы тылсым дүниенің көз жетпес тұңғышына қатысты аялық білімін, этномәдени әлеуметтік ортасын, ондағы атадан балаға дәстүрлі түрде жалғасын тапқан рухани құндылықтары мен этникалық ерекшелігі көрінеді. В.З.Демьянковтың «фрейм азды-көпті конвенционалды қасиетке ие болғандықтан, ол белгілі бір мәдениетке тән және оған жат сипатты нақтылай түседі» деген тұжырымына сүйеніп, қазақ мәдениетіндегі мінәжат концептісінің аксиологиялық бейнесіне осылайша көз жеткізуге болады [9, б. 60].

Тілдік қолданыстағы «мінәжат» концептісіне қатысты мәтіндердегі фреймдерді анықтап, талдау барысында түпкі семантикадан гөрі пресуппозицияға жүгінуге де болады. Пресуппозицияның міндеті мәтіндегі слоттардың арасындағы байланысты ашып, нақты сөз бірліктерінің сипатталған жағдаймен қандай қатынаста болатынын анықтауда екенін ескеру қажет. Бұл ретте семантикалық оппозициялардың мәтіндегі фреймдік мазмұнын ашатын бірліктер саналады. Сол себепті интерпретатор фреймнің мазмұнын ашуға қабілетті болып, оны пресуппозицияның

көмегімен айқындауы тиіс. Ч.Филлмор «фреймді ерекше мәнерде бір қалыпқа салынған білім конструкциясы немесе мағынасы схемалы түрде түйінделген тәжірибе» деп атайды [10, б.54]. Яғни, әрбір фреймнің астарында интерпретациялық пласт бар, адамның бір нәрсе, жағдаят пен құбылыстың мәнін ашуы үшін оған қатысты қандай да бір тәжірибесі болуы (ол туралы білуі) шарт. Сол себепті уақыт өте келе лингвист ғалымдар фреймді жіті зерттеп, оны «адамның жадында жинақталған барлық білім қорының өлшемі мен сипаты» деп санай бастады.

Тілдегі ғалам бейнесі сан қырлы әрі оның сипаты да әртүрлі болғандықтан, құбылыстар мен орын алған жағдаяттар, әлем туралы түсініктер санада алуан түрлі бейнелер күйінде сақталады. Әр адамның тәжірибесі тұрғылықты орыны, шыққан тегі мен туған жері сияқты факторларға қарай ерекшеленіп, қандай да бір нақты этностың тарихы, мәдениеті, діні, ділі мен ұжымдық мінәжат актілері сол этносқа тән ортақ тәжірибенің негізінде түзіледі. Мінәжат жанрындағы өлеңдерге фреймдік талдау жүргізу арқылы қарастыру, қазақ халқының санасында «мінәжат» концептісінің қалай бейнеленгенін түсінуге жол ашады. Мәселен, А.Шаяхметтің:

«Көк төсі қаққа айырылып,
Жік шықса жердің астынан,
Қарасақ артқа қайырылып,
Біздерде шығар лас күнә.
Бір Алла бәлкім кешірет
Күнәһар болған пендесін.
Келген нұр көктің төсінен
Ендеше бізді емдесін» [8, 59 б.].

Берілген поэтикалық мәтіндегі фреймдік бірліктерді көрсетуде алдымен автордың мінәжат ету актісіндегі когнитивтік моделін тануға бағыттайды. Мұндағы когнитивтік модель элементтері адам санасындағы ментальды оқиғалардың байланысынан көрінеді. Мәтіндегі Алла фреймінің мәнін ашатын слоттар: «бәлкім кешірет, келген нұр, емдеу» – лексемалары арқылы беріледі. Мәтін мазмұнындағы автордың жағдаятты баяндау мәнерінен күнә жасаған адамды кешіруі ықтимал екені және ол толықтай Алланың күзіретінде болатыны астарлы оймен тұспалданады. Осылайша мінәжат жанрындағы көркем мәтіннен адамның Аллаға мінәжат еткенде жасаған күнәларын кешіруін сұрап, тура жолға салуын, яғни жамандықтан бойын аулақ салуға жетелейді. Автор адамның құдайдан күнәсін кешіргенін күтіп, дертке ем сұрауынан кешірімділіктің қоғамда аса жоғары бағалайтын құндылық екенін, ал Алланың өз бойында қоғамда дәріптелетін барлық жақсы құндылықтарды шоғырландырған абсолют болып табылатынын көрсетеді.

Осы мәселелердің өзара фреймдік сабақтастығы жоғарыда берілген мысалдарда да өз жалғасын былайша тапқандығын байқауға болады. Яғни, Алла фреймінің мәнін ашатын слоттар: «бақ қондыр, асыл кидір,

ілімге кеуілді кең қыл, сабыр бер, тілді ұшты қыл, рахым, айла, сауға берер сақи, қысылғанға кеңшілік көрсетуші» ретінде жасалады. Автордың санасында мінәжат нәпсіні жеңіп, Алладан кешірім сұрау сынды тура жолға салатын әрекеттерді жасау арқылы имандылықты негіздейтін акт ретінде бейнеленген. Жалпы «мінәжат құлшылық пен жалбарыну» деген мағынаны білдіреді [11; 12]. Бұл «мінәжат» концептісінің рухани-аксиологиялық бейнесінің оған берілген жалпы анықтамалардан өзгеше екенін көрсетеді. Ал енді осы екі мағынаны өзара біріктіретін болсақ: мінәжат – адамға нәпсіні жеңіп, Алладан кешірім сұрап жалбарынып, имандылықты қайтару үшін жасайтын құлшылығы, – деген тұжырым туындайды. Ж.А.Ағабекова: «Алла-Тағаланың нақты бейнесі ешкімге көрінбейді, адамдар оған тек намаз арқылы жалбарынып, берілгендіктерін жүректері арқылы білдіреді. Соңғы пайғамбар – Мұхаммед арқылы жеткен Құран Кәрім аяттарында Алланың жалғыз екендігі, оған тең келер ешкімнің, еш нәрсенің жоқтығы көп айтылады» деген тұжырым жасайды [13, б.106].

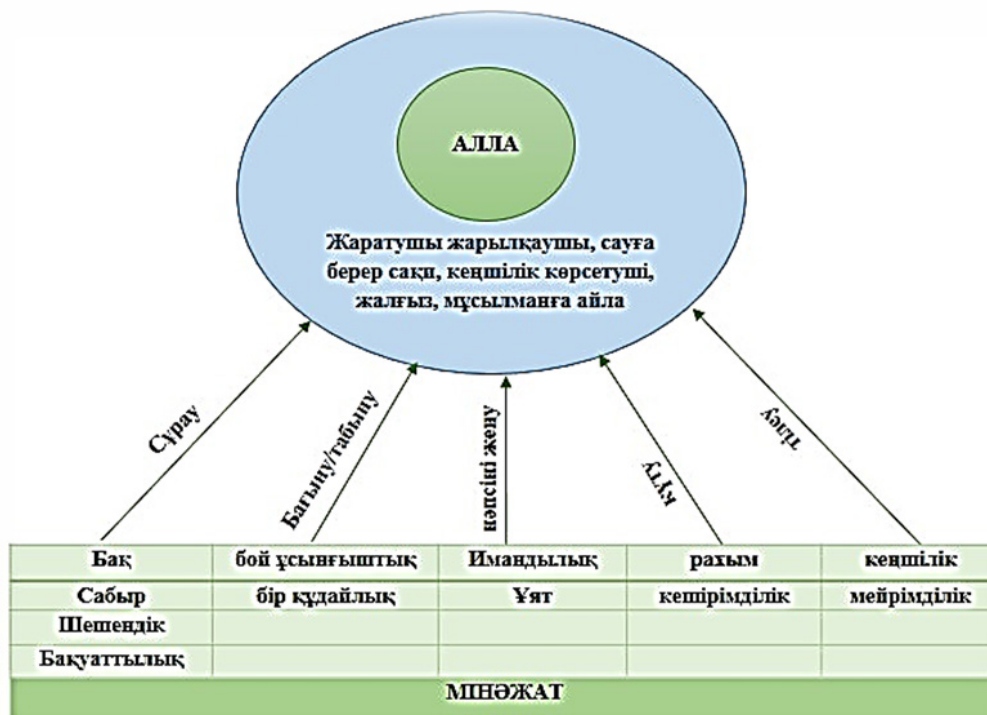
Адамның құлшылығы Аллаға бағытталғандықтан, мінәжаттың аксиологиялық бейнесі Аллаға тән сипаттар мен қасиеттерден құралады. Т.Ізтілеуұлының көркем туындысында «Аллаға *бақ қоңдыр, асыл кидір, ілімге кеуілді кең қыл, тілді ұшты қыл*» деп жүгінуі, оның құдіретінің шексіз екенін көрсетеді. Ал оның «*сабыр бер, тілімді ұшты қыл*» деген ғибадаттары қазақ қоғамында сабырлылық пен шешендіктің жоғары бағаланатындығын байқатады. Жоғарыдағы мәтіндерде берілген Алланың мұсылманға рахым, айла, сауға берер сақи, кеңшілікті көрсетуші ретінде бейнеленуі мейрімділіктің қазақ қоғамындағы өте маңызды құндылықтардың бірі екенінің белгісі саналады.

Жоғарыда келтірілген мысалдардағы «Жалғыз Алла – Тәңірім!» деген тіркестегі «Тәңір» сөзінің түп семантикалық мағынасы өзге болғанымен, оны «Алламен» теңестіруі бұл семаның бастапқы мағынасымен кейінгі контекстік мағынасының өзара семемалық үйлесімін көрсетеді. Автордың Алланы сипаттағанда қолданған «жалғыз» сөзі мұсылман үшін бір ғана Алланың құдай екенін көрсетсе, бағыну мен табыну етістіктерінен туындаған бірінші жақтағы тәуелдік реңктегі бағынарым мен табынарым семалары бүкіл мұсылман қауымына құдай алдында бойұсынудың маңыздылығын айғақтай түседі. Оның Алланы жаратушым мен жарылқаушым деп атап, жақын тартуы реципиенттердің санасына адамды жаратып, оған мейрімін төгетін жалғыз Алла деген ой салады.

Тілдік қолданыстағы «мінәжат» концептісінің поэтикалық мәтіндердегі құлшылық жасау арқылы қалыптасқан бейнелерді тек адам танымындағы көзқарастар арқылы ғана емес, автордың дүниетанымдық түсінігінен туындайтын ассоциациялық бейне арқылы тану – оның фреймдік қатынасының сабақтастығын көрсетеді.

Тілдегі фрейм – бұл элементтері ұғымдық құрылымның жеке бөлігі (сөз, сөз тіркесі, сөйлем) болып табылатын лексикалық қатардан тұрады.

Қарапайым фреймдер бір ғана лексемамен берілуі мүмкін, ал күрделі фреймдер тіркестер немесе сөйлем арқылы танылады. Осыған сәйкес тілдегі «мінәжат» концептісінің фреймдік қатынасының тұтастығы мен аксиологиялық бейнесін төмендегідей кесте арқылы көрсетуге болады.

Сурет 1 – Мінәжат концептісінің аксиологиялық рухани бейнесі

Бұл концептуалдық схема қазақ халқы үшін мінәжат – жаратушысынан әл-ауқатпен қатар бақ, сабыр, шешендік сияқты құндылықтарды сұрап, Алланы ғана жасампаз күш ретінде көру, оған бойұсынып бағыну, ұятты алға тартып, имандылыққа бет бұру, пендесіне рахымды болып, кешірімді болуын күту, жарылқаушысының кеңшілік танытып, мейрімді болғанын тілеуден бастау алатын акт екендігін көрсетеді.

Осы анықтаманың қоғамымыздағы өзектілігі «қазақ халқының адамды әлемдегі құдай жаратқан керемет тіршілік иесі ретінде санайтыны, жер, барлық тіршілік атаулысы, табиғат адамзат қажеттілігін өтеуге қызмет еткендіктен, адам моральдық кейпін сақтап, бүкіл әлем алдында адам болып дүниеге келудің парызын өтеуі тиіс» деген тұжырыммен ұштасады [14, 36 б.]. Адам бүкіл әлем алдындағы парызын тек ғаламды Жаратушыға мінәжат ету арқылы өтей алады. Өйткені адам құдайға жалбарынып, оған сұрауы мен тілеуін айтқанда тәубеге келіп, қоғамдағы қабылданған рухани-моральдық құндылықтарды басшылыққа алады. Сол себепті құндылықты

қоғам мен оның мүшелерінің іс-әрекетін үйлестіретін базалық танымдық норма ретінде қарастырылады.

Қорытынды

Зерттеу барысында адамның мінәжат еткенде сұрау, бағыну, табыну, нәпсіні жену, күту, тілеу сынды әрекеттерді жасағанда, қоғамда қабылданған нормаларға сай өзін оң жолға салатын құндылықтарға арқа сүйейтіні анықталды. Тілдік қолданыстағы «мінәжат» концептісінің поэтикалық мәтіндердегі сөз қолданыстар мен негативті реңктегі бірліктер, сөз орамдарының образдылығы бейнеленіп, реципиент назарын қоғамдағы рухани нормалардың бұзылуы адамды дұрыс жолға жетелеп, жақсылыққа бастайтын құндылықтарға бет бұрудың маңыздылығын дәріптейді.

«Мінәжат» концептісінің мазмұны негізінде, адамзат баласының тылсым дүние күштерінің, ішкі психологиялық жан әлемінің алдындағы дәрменсіздігі мен шарасыздығына дем беретін категория екендігі діни рәсімдермен өзара үйлесіп, рухани аксиологиялық сипатқа ие болады. Тұрмыстық өмірдегі этностың мінәжат ету үлгілері – қазақ халқының мәдени-рухани өмірінің айнасы. Олар этностың замандар бойы қалыптасқан әдет-ғұрпынан, салт-дәстүрінен, тұрмыс тіршілігінен туған наным-сенімінің, өзіндік дүниетанымының бір түрі саналады.

Мінәжат – құлшылық пен тілек мәнді лексикалық қабатты құрап, көне түркі мифологиясынан бастау алып, Тәңірлік сенім мен исламдық дінмен ұласқан тілдік бірліктермен алуан түрлі амал әрекеттердің жиынтығынан тұратын рухани-моральдық категория. «Мінәжат» концептісінің мазмұны негізінде, діни наным-сенімдердің өзара үйлесуі мен үндесуін білдіреді. Мінәжат мазмұнында тек діни наным-сенім ғана емес, ұлттық салт-дәстүрлердің элементтері де басымдық танытып, өзара жарыса қолданылады.

Тілдік қолданыстағы «мінәжат» концептісінің аксиологиялық сипатын бағалау әдісі мен фреймдерді табу арқылы поэтикалық мәтіндерге талдаудың нәтижесінде адамның Аллаға бақуаттылықпен қатар бақ, сабыр, шешендік, бой ұсынғыштық, бір құдайлық, имандылық, ұят, рахым, кешірімділік, кеңшілік, мейрімділік сияқты құндылықтарға ұмтылғандықтан мінәжат ететіні анықталды. Осылайша мінәжаттың жеке тұлғаны, қоғамды, ұлтты, адамзатты моральды және рухани құндылықтарды бағалауға бастайтын коммуникативтік акт, этикалық нормаларға әсерін тигізетін концептілердің қатарынан екендігі дәйектелді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филология ғылымдарының докторы дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация қолжазбасы.: 10.02.02. – Алматы: А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2007. – 330 б.

[2] Маслова В.А. Основы современной лингвистики: курс лекций. – Витебск: ВГУ имени П.М.Машерова, 2018. – 222 с.

[3] Zerkina N. et al. Axiological linguistics and foreign language teaching // Procedia - Social and Behavioral Sciences. – 2015. – № 199. – P. 254-260.

[4] Романова Т.В. Идеологемы и аксиологемы русского языкового сознания как отражение констант и динамики национальной ментальности: монография. – Нижний Новгород: ДЕКОМ, 2019. – 120 с.

[5] Стаканчикова М.В. Аксиологический анализ концепта жертвенность в романе Шарлотты Бронте «Джейн Эйр»: Выпускная квалификационная работа. – Уральск: Уральский государственный педагогический университет» Институт иностранных языков, 2017. – 55 с.

[6] Ізтілеуұлы Т. Шығармалары. – Алматы: Дешті Қыпшақ, 2007. – 588 б.

[7] Полуикова С.Ю. Средства суггестивного речевого воздействия в современном просветительском послании // Вестник Пермского Университета. – 2012. – №3(19). – С. 45-50.

[8] Шаяхмет А. Мінәжат. Өлеңдер. – Астана. Фолиант, 2011. – 504 б.

[9] Демьянков В.З. Теория прототипов в семантике и прагматике языка. http://www.infolex.ru/Prot.html#_Тос32159106 (дата обращения: 20.03.2024).

[10] Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // НЗЛ. – Вып. 23. – М.: Прогресс, 1988. – С.52-80.

[11] Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2017. – 409 б.

[12] Құрманбайұлы Ш., Исақова С., Мизамхан Б. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 338 б.

[13] Ағабекова Ж.А. Қазақ тілінде қалыптасқан араб текті кісі аттарының этнолингвистикалық сипаты: филол. ғыл. канд. дисс.: 10.02.02.–Түркістан, 2005. – 131 б.

[14] Kulmanova Z.B., Zhirenov S.A., Mashinbayeva G.A., Abitova Z.S., Babayeva K.S. Reflection of the Religious Worldview in Language // International Journal of Society, Culture and Language. –2022. – № 10(3). – P.31-43.

REFERENCES

[1] Uäli N. Qazaq söz mädenietiniñ teorialyq negızderı [Theoretical basis for Kazakh speech culture] : filologia ğylymdarynyñ doktory дәреjesin alu üşin daiyndalğan disertasia qoljazbasy.: 10.02.02. – Almaty: A.Baitürsynüly atyndağy Tıl bılımi instituty, 2007. – 330 b. [in Kaz.]

[2] Maslova V.A. Osnovy sovremennoi lingvistiki [Fundamentals of modern linguistics]: kurs leksi. – Vitebsk: VGU imeni P.M.Maşerova, 2018. – 222 s. [in Rus.]

[3] Zerkina N. et al. Axiological linguistics and foreign language teaching // Procedia - Social and Behavioral Sciences. – 2015. – № 199. – P. 254-260.

[4] Romanova T.V. Ideologemy i aksiologemy ruskogo iazykovogo soznania kak otrajenie konstant i dinamiki nasionälnoi mentälnosti [Ideologemes and axiologemes of Russian linguistic consciousness as a reflection of the constants and dynamics of the national mentality]: monografia. – Nijni Novgorod: DEKOM, 2019. – 120 p. [in Rus.]

[5] Stakanchikova M.V. Aksiologicheski analiz konsepta jertvenöst v romane Şarlotty Bronte «Jein Eir» [Axiological analysis of the concept of sacrifice in Charlotte Bronte’s novel “Jane Eyre”] Vypusknaia kvalifikacionnaia rabota. – Urälsk: Urälski gosudarstvennyi pedagogicheski universitet» İstitut inostrannyh iazykov, 2017. – 55 s. [in Rus.]

[6] Iztileuily T. Şyğarmalary (Works of Iztileuuly T.) – Almaty: Deşti Qypşaq, 2007. – 588 b. [in Kaz.]

[7] Poluikova S.İu. Sredstva sugestivnogo rechevogo vozdeistvia v sovremennom prosvetitel'skom poslanii [Means of suggestive speech influence in modern educational messages] // Vestnik Permskogo Universiteta. – 2012. – №3 (19). – S.45-50. [in Rus.]

[8] Şaiahmet A. Minäjat. Öleñder. [Prayer.Poems]. – Astana. Foliant, 2011. – 504 b. [in Kaz.]

[9] Demänkov V.Z. Teoria prototipov v semantike i pragmatike yazyka [Prototype theory in semantics and pragmatics of language]. http://www.infolex.ru/Prot.html#_Toc32159106 (data obraşenia: 20.03.2024). [in Rus.]

[10] Fillmor Ch. Freimy i semantika ponimania [Frames and semantics of understanding] // NZL. – Vyp. 23. – M.: Progres, 1988. – S. 52-80. [in Rus.]

[11] Mamyrbekova G. Qazaq tılındegi arab, parsy sözderiniñ tüsındirme sözdıgı [An explanatory dictionary of Arabic and Persian words in the Kazakh language]. – Almaty: Memlekettik tıldı damytu instituty, 2017. – 409 b. [in Kaz.]

[12] Qürmanbaiuly Ş., İsaqova S., Mizamhan B. Qazaq tılıniñ kırme sözder sözdıgı [Dictionary of borrowed Kazakh language]. – Almaty: «Ülttyq audarma bürosy» qoğamdyq qory, 2019. – 338 b. [in Kaz.]

[13] Ağabekova J.A. Qazaq tilinde qalyptasqan arab tektı kısı attarynyñ etnolingvistikalıq sipaty [Ethnolinguistic character of names of Arabic origin, formed in the Kazakh language]: filol. ğyl. kand. diss.: 10.02.02. – Türkıstan, 2005. – 131 b. [in Kaz.]

[14] Kulmanova Z.B., Zhirenov S.A., Mashinbayeva G.A., Abitova Z.S., Babayeva K.S. Reflection of the Religious Worldview in Language // International Journal of Society, Culture and Language. – 2022. – № 10 (3). – P. 31-43.

ДУХОВНО-АКСИОЛОГИЧЕСКИЙ ОБРАЗ КОНЦЕПТА «МОЛЕНИЕ» В ЯЗЫКОВОМ ПРИМЕНЕНИИ

Жиренов С.А. ¹, *Кенжебаева У.Е. ²

^{1,*2} Казахский национальный педагогический университет им. Абая
Алматы, Казахстан

Аннотация: В статье рассмотрен духовно-аксиологический образ языкового концепта «моление» и определены его лингвопрагматический, лингвокультурный аспекты.

Цель исследования – на основе анализа текстов, содержащих моления раскрыть духовно-аксиологический образ концепта «моление» путем определения на какие ценности опирается человек при служении богу.

Во время анализа языковых единиц в стихотворениях, связанных с понятием «моление» при определении особенностей картины мира, характерных для конкретного народа наряду с общенаучными методами как наблюдение, оценка, сбор, систематизация, описание, анализ, дифференциация и обобщение также используются чисто лингвистические методы как дистрибутивный анализ, концептуальный анализ, формальный языковой анализ, языковая аналогия и лингвистическое моделирование. При этом с помощью методов оценки и фреймового анализа были определены значения, характерные для понятия «моление», и создана концептуальная схема ее духовно-ценностного образа.

На основе текстов, относящихся к лингвистическому понятию «моление», рассмотрена лингвокогнитивная природа богослужения и духовного поклонения. Благодаря этому в лингвокогнитивном и лингваксиологическом аспекте изучено ряд сведений об отношении автора текста моления к мировоззрению, культуре, языку и религии казахского народа.

Впервые в ходе исследования на основе концептуальной схемы приводится ценностное определение понятия «моление», полученное в результате анализа языковых единиц.

Практическая значимость исследования: лингвисты, теологи и психологи, студенты, обучающиеся по направлению лингвистика, обращаясь в своих исследованиях к методам и тактикам исследования использованным в статье, могут более детально раскрыть духовный и аксиологический образ различных концептов, раскрыть их определение с ценностной точки зрения и оценить суггестивный потенциал языковых единиц.

Ключевые слова: моление, концепт, язык, культура, ценность, аксиологический образ, этнос, суггестия

**SPIRITUAL AND AXIOLOGICAL IMAGE OF THE CONCEPT
«PRAYER» IN THE LANGUAGE**

Zhirenov S.A.¹, * Kenzhebayeva U.E.²

¹, ^{*2} Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. This article examines the spiritual and axiological image of the linguistic concept of “prayer” and defines its linguopragmatic and linguocultural aspects.

The research aims to reveal the spiritual and axiological image of the concept of “prayer” through the analysis of texts containing prayers, determining the values upon which individuals rely when serving God.

In analyzing linguistic units in poems related to the concept of “prayer,” features of the linguistic worldview specific to particular communities are determined. In addition to general scientific methods such as observation, assessment, collection, systematization, description, analysis, differentiation, and generalization, purely linguistic methods such as distributional analysis, conceptual analysis, formal language analysis, language analogy, and linguistic modeling are employed. Methods of assessment and frame analysis are also utilized to determine meanings characteristic of the concept of “prayer” and to create a conceptual scheme of its spiritual and value image.

Based on texts related to the linguistic concept of “prayer,” the linguocognitive nature of service to God and spiritual worship is considered. This provides insights into the attitude of the author of the prayer text towards the worldview, culture, language, and religion of the Kazakh people from both a linguocognitive and linguaxiological aspect.

For the first time in the course of the study, a value definition of the concept of “prayer” is provided based on the conceptual scheme obtained through the analysis of linguistic units.

The practical significance of this research lies in its applicability to linguists, theologians, psychologists, and students studying linguistics. By employing the methods and tactics outlined in the article, researchers can delve into the spiritual and axiological image of various concepts, define them from a value perspective, and evaluate the suggestive potential of linguistic units.

Keywords: prayer, concept, language, culture, value, axiological image, ethnos, suggestion

Мақала түсті: 06 сәуір 2024

Авторлар туралы мәлімет:

Жиренов Саян Аманжолұлы – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақ тілі теориясы және оқыту әдістемесі кафедрасы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: saken82@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4660-0381>

Кенжебаева Улпан Ермаханбетовна – «Лингвистика» мамандығы бойынша докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: uli.05@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8251-9572>

Информация об авторах:

Жиренов Саян Аманжолович – кандидат филологических наук, профессор кафедры теории и методики преподавания казахского языка, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: saken82@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4660-0381>

Кенжебаева Улпан Ермаханбетовна – докторант по специальности «Лингвистика», Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: uli.05@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8251-9572>

Information about the authors:

Zhirenov Sayan Amanzholuli – Candidate of Philological Sciences, Professor in Department of Theory and Methodology of teaching Kazakh Language, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: saken82@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4660-0381>

Kenzhebayeva Ulpan Ermakhanbetovna – doctoral student in Linguistics, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: uli.05@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8251-9572>

УДК 808.5:81:39

МРНТИ 16.01.11

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.011>

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННЫХ КАЗАХСКИХ АНТРОПОНИМОВ

*Ислам А.¹

*¹ КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются лингвокультурологические особенности современных казахских антропонимов за последние десятилетия. В целом, казахские антропонимы характеризуются прозрачной мотивацией и являются культурно-обусловленными. Анализ синхронической антропонимики казахов подтверждает этноидентичность и актуализацию национального этнического антропонимического фонда, что отражается в реанимировании исторических имен. Эмпирический материал статьи также представляет меморативные антропонимы современного казахского языка. Социально-культурные факторы современного казахского общества повлияли на появление мусульманских теофорных имен арабского происхождения и определенного пласта имен, заимствованных из других культур. Первые интегрированы без особого когнитивного диссонанса, что объясняется единой религией и\или общетюркской общностью, последние имеют окказиональный характер, что разъясняется асимметрией в языковом сознании. Определена непродуктивность имен, входящих в лексико-семантические группы, связанные с названиями металлов и камней, фруктов и продуктов питания на современном этапе этноантропонимики казахов. Также отмечаются инвентированные имена, которые отличаются низкой частотностью или единичностью. В статье анализируются лингвокультурологические основы внутренней формы дезидеративных имен, которые являются одним из основных мотивов имянаречения. В статье также рассматриваются особенности использования гоноративного обращения, встречающиеся в казахской коммуникативной модели, их лингвистические формы и новые формы обращений, появляющихся в современных деловых кругах. Данное исследование вносит определенный вклад в дальнейшее развитие отечественных антропонимических исследований. Определение современных тенденций антропообразования казахов и их лингвокультурологические особенности имеют практическую значимость для фиксации этапов развития современной этноантропонимики. На основе лингвокультурологического анализа можно сделать вывод, что современная казахская антропонимика характеризуется этноидентичностью, устойчивостью, внутренней динамикой и обусловлена социально-культурным контекстом.

Ключевые слова: антропонимика, лингвокультурологические особенности, этноантропонимика, этноидентичность, этнофонд антропонимов, имянаречение, меморативы, дезодаративы, гоноративная форма, коммуникативная модель

Введение

Порожденная глобализационными процессами идея о мультикультурализме при сохранении своей этноидентичности и этнокультуры в большей степени отражается в антропонимической системе любого народа. Сама природа антропонимической системы имеет синтезирующие культуру, язык и характер, так как миропонимание, зафиксированное в культуре, отражается в языке, в частности, в именах собственных. Однако необходимо признать, что не всегда мировоззренческая мотивация, базируемая на этнокультурных ценностях, определяет выбор того или иного имени.

Социальная природа антропонимики бесспорна, так как изучение антропологической системы дает возможность выявить основные мотивы высокого или низкого индекса употребления определенных имен в имянаречении. Исторические события имеют огромное воздействие на формирование целого тренда в антропонимике. В целом, антропонимы в лингвистике изучены с точки зрения их генезиса и исторического становления. Исторические этапы формирования антропонимов в тюркских языках, в том числе в казахском, изучены в фундаментальных трудах Баскакова Н.А., Жанузакова Т.Д., Махпирова В.У., Копыленко М.М., Рысбергген К., Мадиевой Г.Б., Керимбаева Е.А. и др.

Т.Д. Жанузаков выделяет четыре периода в формировании казахских антропонимов, определяя последний период с 1983-86 гг., что объясняется временной актуальностью проведенного исследования [1].

В целом, необходимо отметить, что имена собственные в отечественной лингвистике в основном изучались в историко-этимологическом, мотивологическом, этнолингвистическом направлениях, хотя имеются работы, посвященные частотности употребления имен в 80-х годах XX века, некоторым социолингвистическим и лингвокультурологическим аспектам (Жанузаков Т.Д., Керимбаев Е.А., Мадиева Г.Б., Тілеубердиев Б., Өшімханова Ф.М., Алиакбарова А. Т. и др.).

Описание материалов и методов

Для достижения цели исследования были использованы общенаучные и лингвистические методы. В частности, сравнительно-сопоставительный метод для определения семантических групп антропонимов. При анализе были применены метод лингвокультурологического реконструирования, метод контекстуального анализа, описательный метод. Был осуществлен сбор материалов, а также применен метод анкетирования среди респондентов для сбора данных по антропонимам и их внутренней мотивации.

Результаты и обсуждение

Современные направления антропонимики и их социокультурные аспекты еще не нашли своего научного осмысления, что оправдано необходимостью сформированности пласта антропонимической системы в определенном временном сегменте исторического развития общества. Однако, необходимо сказать, что в современной антропонимической системе казахов нивелированы имянаречения, мотивированные классовым делением общества, что отражалось в именах с антропокомпонентами – *бай*, – *бек*, – *султан*, а также указывающие на физические недостатки, которые зачастую носили пейротивное значение и обстоятельством рождения ребенка (время, место, возраст отца, погодные условия и т.п.): *Таңсұлу*, *Дүйсенбай*, *Жексенбай*, *Жанбырбай*, *Боранбай*, *Елубай* и другие имена, отражающие особенности определенного исторического периода казахского общества.

В.У.Махпиров, исследуя древнетюркскую ономастику на основе древнетюркских письменных памятников, отмечает, что в древнетюркской ономастике особую группу составляют имена, восходящие к родо-племенным названиям, которые отразились в некоторых современных фамилиях Найманов, Аргынов и др. [2]. Данное явление на современном этапе развития антропонимической системы претерпевает изменения ввиду желания родителей младенца увековечить имя прямого деда или использовать имя отца ребенка в качестве фамилии.

Г.Б. Мадиева, рассматривая современную казахстанскую ономастику, выявляет основные подходы и модели ономастики, при этом отмечая ядерное положение антропонимов в ономастическом пространстве [3, с.3]. Интересным является и фонологический аспект антропонимов казахов, в которых отражаются сингармонизм. Существует мнение, объясняющее употребление гласных в казахских именах миропониманием, пространственно-временным континуумом казахов, обусловленным окружающей средой, природно-климатическими условиями и образом жизни.

В казахских антропонимах также появились имена, связанные с социально-экономическими реалиями Советского Союза. Появление колхозов и совхозов как формы хозяйственного управления, в честь Октябрьской революции, проведение электричества в стране, полет в космос и другие события, хотя и фрагментарно, отразились в именах: *Октябрин*, *Трактор*, *Света* и др.

В основу имени иногда закладывается определенное историческое событие, как например, во многих культурах в честь окончания Второй мировой войны многие родители дали имя, означающее ‘победа’: *каз.: Жеңіс*, причем данное имя в гендерном плане имеет универсальный характер.

После обретения Казахстаном независимости в первые годы наблюдалась тенденция к возрождению этнического антропоресурса, особенно в корпусе женских имен – имена эпических героинь и исторических

личностей, такие как *Әйгерім, Айғаным, Тогжан* и др., характеризовались высоким индексом, тогда как имена *Гүлнәр, Айгүл, Болат, Серік, Берік* и др., несмотря на их казахское происхождение и положительную внутреннюю природу – низким индексом употребления. И они, в свою очередь, заменяли часто встречающихся до этого периода таких казахских имен как *Зияда, Зүбәржат, Зүбира, Қоңырша, Жұпар*. Определенный пласт женских имен, которые входят в лексико-семантические группы, связанные с названиями дорогих металлов и камней на современном этапе этноантропонимики реанимируется: *Гауһар, Інжу, Маржан*, однако некоторые характеризуются очень низкой частотностью: *Алтын, Күміс, Жақұт, Зүбәржат*. Лексико-семантические группы, определяющиеся названиями фруктов и продуктов, можно сказать, что они в современной казахской антропонимии вовсе не употребляются: *Алма, Өрік, Мейіз, Айранбай, Сүттібай*.

У многих народов в имя наречении мотивом служат определенные личности, которые увековечили свои имена в исторической памяти народа своими поступками, деятельностью и вкладом в развитие общества. В казахской антропонимике имена героев Второй мировой войны *Бауыржан, Мәншүк, Әлия* были свойственны в большей степени времени послевоенных лет. В этой связи, необходимо отметить, что в современной казахской антропонимической системе очень популярным именем в 90-е годы XXI века было – *Нұрсұлтан*, что можно классифицировать как меморатив. В данном антропониме наблюдается придание особого значения компоненту *Нұр* ‘свет’, что характеризуется своей высокой частотностью в двусоставных именах: *Нұрдаулет, Нұрғали, Нұрбақыт* и др.

Следующие имена исторических личностей, как *Абылай, Абай, Томирис* также являются меморативами, и они были возрождены в современное время. По данным статистики 2023 года в Казахстане имя *Абай* носят 18,5 тысяч мужчин, что объясняется уважением великому казахскому мыслителю Абаю Кунанбаеву (1845-1904 гг.) [5]. Эмпирический материал по меморативной антропонимике современного казахского языка показывает окказионально-уникальный характер использования полной формы, состоящей из имени и фамилии известных деятелей современного Казахстана в качестве имени: *Шәмші-Қалдаяқ, Бекзат-Саттархан, Мұхтар-Шахан, Иманғали-Тасмағанбет* [5].

Как упомянуто выше, в основу имени также берется определенное значимое событие. В целом, этот мотив сохраняется и в настоящее время. В 2010 году в честь проведения Саммита ОБСЕ в Казахстане 66 мальчиков назвали именем *Самит* и 16 девочек *Самита*; после проведения Зимних Азиатских Игр в Казахстане именем *Азияда* назвали 56 мальчиков; 10 девочек названы именем *Тенге* (национальная денежная единица Казахстана) и в одном из РАГСов г. Нурсултан зарегистрирован мальчик с именем *Бәйдібекэкспо*, видимо, в честь проведения ЭКСПО-2017 в Казахстане [6].

В 90-е годы наблюдались единичные отклонения от казахского

этнофонда антропонимов под влиянием иностранных, в частности бразильских сериалов, которые полюбились многими телезрителями: *Марианна, Изаура* и др. Однако, в начале двухтысячных наблюдается отказ от иностранных имен киногероев в имянаречений. Иначе говоря, такой тренд не совсем прижился в казахской среде ввиду принадлежности имен к другой культуре и противоречия в языковом сознании. И это еще раз подтверждает этноидентифицирующую функцию антропонимов, а в качестве регулятора выступает уже сложившаяся антропосистема и этнический код.

В последние годы появились имена героев из любившихся турецких сериалов, которые достаточно легко интегрируются ввиду их общетюркской культурно-языковой общности: *Айлин, Эсманур* и др.

Возрождение исламской религии в казахском обществе повлияло на появление и активное внедрения в антропофонд теофорных имен арабского происхождения, связанные с религиозным контекстом: *Мухаммед, Нурислам, Али, Айша, Эмина, Мэриям, Медина, Сафия* и другие.

На запрос Kursiv.kz Бюро Национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан подтверждает, что самыми популярными именами для мальчиков за период с 1 января 2020 года по 30 апреля 2021 года были *Алихан, Айсултан* и *Нурислам*, также для девочек *Медина, Айлин* и *Айша* [6]. При этом 51,7 % из 220 778 всех родившихся мальчиков имя *Алихан* получили 6 081 мальчиков, *Айсултан* – 4 486 младенцев и *Нурислам* – 3 929 новорожденных, а также из родившихся за вышеуказанный период 206 046 девочек имя *Медина* – 7 425, *Айлин* – 6 503 и *Айша* – 6120, что подтверждает их частотность.

Как указано выше, внутренняя мотивация в казахском имянаречении, как и в других тюркских языках, прозрачна. Мотив продиктован благопожеланием родных, так как в казахской культуре поддерживается традиция отдавать право имянаречения другим, в большей степени старшему поколению, нежели самим родителям ребенка. На современном этапе данная традиция не всегда соблюдается, и молодые родители или их друзья могут сами сделать выбор имени для ребенка, хотя вышеуказанный мотив соблюдается. И модернизация традиции, т.е. передача права на имянаречение молодому поколению, породила новый пласт имен, где молодежь отдает предпочтение благозвучности имени.

Желание родителей современного поколения быть оригинальными также может быть причиной появления новых имен, которые ранее не значились в регистре казахских имен, например, *Жаным* ‘душа моя’, *Күнім* ‘солнышко мое’, *Аяла* ‘заботиться’, *Әлбер* (дословно: ‘дай силу’) и другие. Также при выборе имени некоторые прибегают к созданию имени из сложения начальных букв или слогов имен родителей, сестер и братьев: например, имя *Алинұр* (по словам респондентов-родителей: сложение имен двух старших дочерей *Алия* и *Нұрай*). Хотя данное имя может быть также классифицировано как общепринятое кодифицированное в

антропосистеме имя и воспринято в своем первоначальном понимании: арабского происхождения *Али* 'возвышенный, высокий' и *Нұр* 'луч'; имя *Зифа* (по словам респондента: сложение имен родителей:ZIAХМЕТ и Фаузия) В целом, искусственные имена естественно, характеризуются очень низкой частотностью или единичностью, зачастую затемненной внутренней формой, что приводит к сужению их дальнейшего употребления и кодификации в этноантропосистеме.

Современная тенденция в казахской антропонимике также характеризуется инвентированием новых искусственных имен: сложение компонентов имен родителей, хотя по казахской традиции, в отличие от других культур, давать ребенку имя родителей, прадедов почти табуировано. Возможно, это продиктовано семи поколенной генеалогической родословной системой родства. Хотя в современной антропонимике казахов встречаются единичные случаи имянаречения в честь своих прямых родителей и прадедов.

Определенное изменение претерпела официально общепринятая полная трехкомпонентная форма именования: имя – фамилия – отчество, где фамилии оформлялись суффиксами – *ев/-ева*, – *ов/-ова*, которые являются краткими формами притяжательных прилагательных в русском языке в зависимости от пола личности и мягкой \ твердой гласной основы, соответственно отчество: – *(ев)ич / – (ов)ич*; – *(ев)на / – (ов)на*. В современном казахском фонде антропонимикона наблюдается тенденция изменения антропонимической формулы: отказ от вышеупомянутых несвойственных казахскому языку суффиксов, и вместо них, в зависимости от гендерного признака, в качестве фамилии употребляются имя прадеда/деда или имя отца с антропокомпонентом – *ұлы / – қызы*, независимо от типа гласного антропоосновы. Также отмечается употребление усеченной формы без антропокомпонентов – *ұлы / – қызы*, выполняющей изафетную форму, которая употреблялась казахами, по мнению Жанузакова Т., до начала XX века [7]. Необходимо отметить, что в случае принятия имени отца с антропокомпонентом – *ұлы / – қызы* в качестве фамилии, то генеалогическую линию, указывающую на прадеда/прапрадеда, что затруднит отслеживание принадлежности к определенной семье. Хотя, как показывает общественно-исторический опыт, исторически фамилия передавалась из поколения в поколение и выполняет идентифицирующую функцию, в аксиологическом плане – объединяющую функцию.

Большой пласт казахского антропонимикона составляют имена-дезидеративы. Среди пожеланий родителей и родственников, которые послужили мотивационной основой имени, выделяется пожелание продолжения рода именно по мужской линии, которому придавалось и придается по сей день жизненно определяющий смысл: *Серік* 'попутчик по жизни'; *Көбей* 'пусть приумножится' и его производные: *Көбейсін*, *Көбейгір*; *Жалғас* 'продолжится' которые, в своем глубоком осмыслении, восходят к желанию продолжения поколения и рода.

Результаты интервьюирования респондентов и анализ редких и сложных имен еще раз подтверждают желание родителей и родственников о продолжении рода положенное в основу имянаречения; *Жанагара/Жангара* ‘жанында қарайып жүрсін’ (дословно: пусть рядом ходит\будет) в значении ‘продолжение рода’; *Иманғали Әлі*, где компонент *Әлі* означает пожелание, ‘пусть за этим ребенком еще будут дети и продолжение рода’. В знак благодарности Всевышнему за исполнение их желания иметь ребенка в целом или ребенка мужского пола образовались такие деривативные имена от антропоосновы – *Тілек* ‘желание’: *Тілеген, Тілекқабыл, Тілепберген, Тілеуғали, Тілебалды*.

В коммуникации по-новому проявляются и антропонимы, тем самым моделируя культурный речевой этикет, принятый в том или ином социокультурном языковом социуме. В целом, оперирование именами в общении является достаточно активным инструментом в коммуникации для достижения коммуникативно-прагматической цели.

Уважение к старшим является одной из особенностей коммуникативной модели у носителей казахского языка и культуры. Достаточно уникальным в казахской лингвокультуре является обращение к старшему по возрасту или социальному статусу в знак уважения употребляя сокращенную гоноративную форму основного имени по отношению к мужчине: *Бәке, Сәке, Мәке, Калеке, Айеке* и др., которого можно определить как функционально-речевую форму имен собственных. При образовании гоноративных форм имен выделяются следующие основные модуляции: за основу берется первая фонема имени человека и прибавляется компонент –*әке/-еке*, (полагаем, редуцированная форма *аға* ‘брат’ – обращение к старшему мужского пола), который варьируется в зависимости от твердого и мягкого типов гласного основы: Бауыржан, Батыр, Бақтығали – *Бәке/Бәуке*; Бердібай, Бейбіт, Берік – *Беке*; Самат – *Сәке*; Серғазы, Серік – *Секе*. Анализ фактического материала показывает, что в казахских именах, начинающихся на *М*, не наблюдается дифференциации по типам гласных основ имен, имеется только одна форма: *Мәке* – Марғұлан, Мағзұм, Марат, Мәлік, Мереке и др. Иногда к первому слогу прибавляется компонент – *әке/-еке* имени Еслямғали, Еселбай, Есен, Есенгелді – *Есақа\Есеке*; Ғабиден, Ғабит – *Ғабеке*; Ғарифолла – *Ғареке* и др.

Интересным является и тот факт, что встречается употребление данной формы и по отношению к женщинам, что считается явлением окказионального характера, основанным на личностно-уважительном отношении или продиктованным определенным коммуникативно-прагматическим намерением.

В переводе на иностранный язык зачастую невозможно передать ту интенцию употребления адресантом сокращенной гоноративной формы имени в той или иной коммуникативной ситуации, так как она базируется на социально ориентированных отношениях и может быть выражена имплицитно. Именно функционально-прагматическая основа социальной ориентированности такого моделирования именем в обращении

способствовала образованию стереотипа отношений пейоративного характера ‘человека, занимающего значимую должность; человека, который оказывает поддержку нечестным путем, а по родственным или иным связям’. Возможно, такая социальная оценка и побудила в обществе мнения об исключении из употребления такого рода обращения в официально-деловой коммуникативной сфере, например, на заседаниях парламента и др.

В современных казахских официально-деловых кругах внедряется форма обращения имя или фамилия + *мырза* (для мужчины) /*ханым* (для женщины) или же *имя + имя отца* с суффиксами + *-ұлы* (для мужчины) /- *қызы* (для женщины). Последняя форма обращения коррелирует с обращением по имени и отчеству в русской лингвокультуре, где, по определению В. И. Супруна, это вежливая вокативная модель [8]. Отметим, что в казахской лингвокультуре обращение по имени и отчеству более свойственно академическим и официальным кругам общения.

В казахской лингвокультуре также функционируют формы обращения по модели: *имя + ағай/апай*, в зависимости от гендерной принадлежности, выражая уважение старшего возраста, подчеркивание статуса. И данная форма обращения может употребляться самостоятельно, без указания имени и, что интересно, имеет полуофициальный оттенок в противовес разговорным формам обращения.

Заключение

Необходимо сказать, что диахронические исследования антропонимов не исключают гипотетичность заключений относительно происхождения того или иного антропонима, что дает основание для продуктивности исследования в синхронии, фиксирования мотивационных основ имяназвания, определения тенденций образования и отклонений от ономастических норм тех или иных имен. Хотя анализ современной казахской антропонимики показывает наличие внутренней динамики, отражение социально-культурной обусловленности ее развития, казахская антропонимическая система характеризуется системностью, устойчивостью и этноидентичностью. Перспектива данного исследования состоит в дальнейшей фиксации имен в современной казахской этноантропонимике, анализе внутренней мотивации и обосновании лингвокультурологической специфики, что даст возможность определить направления развития казахских антропонимов.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Жанұзақов Т.Д. Қазақ тілі ономастикасының негізгі проблемалары: дисс. ... доктор. филол. наук. – Алматы, 1976. – 363 б.
- [2] Махпиров В.У. Древнетюркская ономастика. – Алма-Ата, 1990 – 159с.
- [3] Мадиева Г.Б. Ономастика Казахстана: аналитический обзор (подходы исследования онимов). – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 80 с.

[4] <https://24.kz/ru/news/vypuski-novostej/item/617038-vypusk-novostej-20-00-ot-10-09-2023> \ телеканал Хабар 24 выпуск от 10.09.2023.

[5] Интервью с Калдыбек Құрманали об именах своих сыновей. <https://www.youtube.com/watch?v=QLGuFs2HcLM-> <https://zhetysutv.kz>.

[6] «Названы самые популярные имена для детей в Казахстане». <https://kz.kursiv.media/2021-05-19>.

[7] Жанузаков Т. Лично-собственные имена в казахском языке: автореф. канд. дисс филол.наук. – А.,1960-56 с.

[8] Супрун В.И. Ономастическое поле русского языка и его художественно-эстетический потенциал. – Волгоград: Перемена, 2000. – 67с.

REFERENCES

[1] Janūzaqov T.D. Qazaq tılı onomastikasynyñ negizgi problemalary [Main problems of onomastics of the Kazakh language]: dissertation of doctor of philol. sc. – Almaty, 1976. – 363 b. [in Kaz.]

[2] Mahpirov V.U. Drevnetjurkskaja onomastika [Ancient Turkic onomastics]. – Alma-Ata, 1990. – 159 s. [in Rus.]

[3] Madieva G.B. Onomastika Kazahstana: analiticheski obzor (podhody issledovania onimov) [Onomastics of Kazakhstan: an analytical review (approaches to the study of onyms)]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2018. – 80 s. [in Rus.]

[4] 24 выпуск от 10.09.2023. Telekanal Habar [24th issue dated 09/10/2023. Khabar TV Channel]. <https://24.kz/ru/news/vypuski-novostej/item/617038-vypusk-novostej-20-00-ot-10-09-2023>. [in Rus.]

[5] Interv'ju c Kaldybek Құрманали ob imenah svoih synovej [Interview with Kaldybek Kurmanali about the names of his sons]. <https://www.youtube.com/watch?v=QLGuFs2HcLM-> <https://zhetysutv.kz> [in Rus.]

[6] «Названы самые популярные имена для детей в Казахстане» <https://kz.kursiv.media/2021-05-19>.

[7] Zhanuzakov T. Lichno-sobstvennye imena v kazahskom jazyke [Personally-proper names in the Kazakh language]: abstract of the dissertation of the cand. philol.sciences. – Almaty, 1960, --. – 56 s. [in Rus.]

[8] Suprun V.I. Onomasticheskoe pole russkogo jazyka i ego hudozhestvenno-jesteticheskij potencial [The onomastic field of the Russian language and its artistic and aesthetic potential]. – Volgograd: Peremena, 2000. – 67 s. [in Rus.]

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ АНТРОПОНИМДЕРІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Ислам А.¹

¹Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ антропонимдерінің соңғы онжылдықтардағы лингвомәдени ерекшеліктері қарастырылған.

Жалпы, қазақ антропонимдері айқын уәжділігімен ерекшеленеді және мәдени тұрғыдан айқындалады. Қазақ синхрондық антропонимиясына жасалған талдау оның ұлттық негізі мен тарихи тұлғалардың есімдерін жаңғыртуда көрініс тапқан ұлттық этникалық антропонимикалық қордың актуалдандырылғанын растайды. Мақаланың эмпирикалық материалы қазіргі қазақ тілінің меморативті антропонимдерін де қамтиды. Қазіргі қазақ қоғамының әлеуметтік-мәдени факторлары араб тілінен шыққан мұсылмандық теофорлық және басқа мәдениеттерден енген есімдердің белгілі бір қабатының пайда болуына әсер етті. Біріншісі – ортақ дін және/немесе жалпы түркі қауымдастығы негізінде аса бір танымдық диссонанссыз кіріккен болса, соңғылары – тілдік санада асимметрия туғызатын окказионалды сипатқа ие. Қазақ этноантропонимиясының қазіргі кезеңінде металдар мен тастар, жемістер мен тағам атауларына байланысты лексика-семантикалық топтарына жататын антропонимдер өнімсіздігі анықталды. Төмен жиілікпен немесе бір реттік қана қолданысымен сипатталатын ойдан құрастырылған кісі аттары да атап өтіледі. Мақалада балаға ат қоюдағы басты мотивтердің бірі болып табылатын дезидеративті есімдердің ішкі формасының лингвомәдени негіздері талданады. Сондай-ақ, мақалада қазақ коммуникативті моделінде кездесетін гоноративті форманың қолданылу ерекшеліктері, олардың тілдік формалары мен қазіргі іскерлік ортада пайда болған жаңа қаратпа формалары қарастырылады. Аталмыш сараптама отандық антропонимикалық зерттеулердің әрі қарай дамуына өзіндік үлесін қосады. Қазіргі қазақ этноантропонимикасының даму кезеңдері мен бағыттарын, олардың лингвомәдени ерекшеліктерін анықтаудың практикалық маңызы зор. Жүргізіліп отырған лингвомәдени талдау негізінде қазіргі қазақ антропонимикасы әлеуметтік-мәдени контекспен анықталатын этникалық бірегейлікпен, тұрақтылықпен және ішкі динамикасымен сипатталады деп тұжырымдауға болады.

Тірек сөздер: антропонимика, лингвомәдени ерекшеліктер, этноантропонимика, этнобірегейлік, антропонимдердің этноқоры, ат қою, меморативтер, дезодаративтер, гоноративті форма, коммуникативтік моделі

LINGUOCULTURAL FEATURES OF MODERN KAZAKH ANTHROPONYMS

*Islam A.¹

¹Kazakh Ablai Khan KazUIRandWL, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article examines the linguacultural features of modern Kazakh anthroponyms over the past decades. In general, Kazakh anthroponyms are characterized by transparent motivation and culturally determined. The analysis of the synchronic anthroponymy of the Kazakhs confirms the ethno-identity and actualization of the national ethnic anthroponymic fund, which is reflected in the revival of historical names. The empirical material of the article also presents memorial anthroponyms of the modern Kazakh language. Socio-

cultural factors of modern Kazakh society influenced the emergence of Muslim theophoric names of Arabic origin and a certain layer of names borrowed from other cultures. The former are integrated without much cognitive dissonance, which is explained by a single religion and/or common Turkic community, the latter are of an occasional nature, which is explained by the asymmetry in linguistic consciousness. The unproductiveness of names included in lexical-semantic groups associated with the names of metals and stones, fruits and food products at the present stage of ethnoanthroponymy of the Kazakhs has been determined. Invented names that are characterized by low frequency or singularity are also noted. The article analyzes the linguacultural basis of the inner form of desiderative names which are one of the main motives for naming. The article also discusses the features of the use of honorific addressing in the Kazakh communicative model, their linguistic forms and new forms of address appearing in modern business circles. This study makes a certain contribution to the further development of Kazakhstani anthroponymic researches. Determining modern trends in the anthropoformation of the Kazakhs and their linguocultural features are of practical importance for recording the stages of development of modern ethnoanthroponymy. Based on linguistic and cultural analysis, we can conclude that, modern Kazakh anthroponymy is characterized by ethnic identity, stability and internal dynamics and determined by the socio-cultural context.

Keywords: anthroponymy, linguacultural specifics, ethnoanthroponymy, ethnoidentity, ethnoanthroponymic fund, naming, memoratives, desire names, honorific form, communicative model

Статья поступила: 29 января 2025

Информация об авторе:

Ислам Айбарша -доктор филологических наук, профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: aisha_ling@mail.ru)

Автор туралы мәлімет:

Ислам Айбарша – филология ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: aisha_ling@mail.ru)

Information about author:

Islam Aybarsha – Doctor of Philology, Professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, e-mail: aisha_ling@mail.ru)

ӘОЖ 81"276.2

ҒТАХР 16.21.61

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.012>

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК СТРАТИФИКАЦИЯСЫ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЖАСТАР ТІЛІ (СЛЕНГ)

*Қарагулова Б.С.¹, Абдирова Ш.Г.², Бекниязова Д.Д.³

*^{1,2,3} Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Қазіргі қазақ тілінің сөздік қоры жастар тіліне қатысты сөздермен, атап айтар болсақ, жаргон, арго, сленг бірліктерімен қарқынды түрде толығуда. Бұл, әрине, тіліміздің әлеуметтік-тарихи дамуы кезеңдерімен тығыз байланысты. Тілдің дамуы қандай да бір тарихи кезеңдерден өтсе, ол, алдымен, сол тілдің өзінен көрініс табады және кезеңдерге байланысты өзгеріп отырады, бір мағынадағы сөз әр кезеңде әртүрлі формада қолданылады. Осы мәселелермен байланысты мақаланың мақсаты - қазіргі әдеби тіл нормаларына сәйкес келмейтін, белгілі әлеуметтік топтар тілінде ғана қолданысқа ие тілдік қабаттары туралы баяндау. Мақаланың ғылыми маңыздылығы - тілде жаргон, арго, сленгтің пайда болуын, оған әсер ететін факторларды жан-жақты талдау, тілге әсерін анықтау. Ғылыми мақаланы жазу барысында төмендегідей әдіс-тәсілдер қолданылды: сипаттау, салыстыру, салғастыру, лексикографиялық, этимологиялық, эмпирикалық, диагностикалық, статистикалық. Мақаланың өзектілігі - жастар тіліндегі осы бағыттағы лексикалық бірліктерді сауалнама алу арқылы анықтап, олардың қолданылу, пайда болу жолдарын, себептерін, мағыналық ерекшеліктерін зерттеп, белгілі бір тұжырымдар жасауға талпыныс жасау, қазақ тілінің қолданбалылық сипатта зерттелуі. Мақаланың құндылығын төмендегідей тұжырымдармен байланыстыруға болады: 1) тілдік қабаттардың бір-бірінен айырмашылығының ажыратылуы; 2) жастар тіліндегі сленгтердің анықталуы; 3) олардың қалыптасуына ықпал етуші факторлардың саралануы; 4) олардың тілдің дамуына ықпалының талдануы.

Мақаланың практикалық маңызы лингвистикалық бағытта білім алушыларға Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы, Неология пәндері бойынша теориялық және практикалық материалдар ретінде, сонымен бірге аталған бағытта ізденуші магистранттар мен докторанттарға және ғылыммен айналысатын жастарға ғылыми жұмысына қосымша ғылыми ақпарат ретінде беретін көмегі зор.

Тірек сөздер: тілдік қабаттар, жаргон, арго, сленг, экстралингвистикалық факторлар, ауызекі сөйлеу тілі, әлеуметтік топ, тұрмыстық-қарапайым лексика

Кіріспе

Сленг – тіл дамуының қай кезеңінде де өзекті мәселе. Тілші ғалымдар тіл тазалығын сақтау мәселесіне ерекше көңіл бөліп отыр. Тілдің дамуындағы кез келген жаңалық, бір жағынан, жаңа ұғымдардың пайда болуына негіз болып, тілдің дамуына әсерін тигізсе, екінші жағынан, әлеуметтік топ орталарына қатысты қолданыстардың (жаргон, арго, сленг) пайда болуына себепші болып, әдеби тілдің дамуына кері ықпалын тигізуде. Аталған мәселе қазіргі Отандық ғалымдар арасында көтеріліп, қарастырылғанымен, бұл мәселеге қатысты шешілмеген түйіндер әлі де жеткілікті. Мысалы, жаргон, арго, сленг қолданыстарының арасындағы айырмашылықтар, сол сияқты аталған тіл қабаттары үнемі өзгермелі құбылыс болғандықтан, әрдайым жаңа бағытта зерттеуді қажет етіп отыратын тілдік мәселе. Сондықтан да қазақ тіл білімінде жастар тілі өзекті, зерттеуді қажет ететін мәселелердің қатарында. Себебі бұндай тілдік қабатқа жататын тілдік бірліктердің жастар арасында жаппай қолданысқа ие болуы, әдеби тіл нормаларына қайшы, оның қолданысына және оның дамуына кері әсер ететін тілдік құбылыс болып табылады. Сондықтан да жастар тілінің тазалығына қатысты, сленгтердің тілдік қолданысқа жаппай еніп, қолданысқа түсіп кетпеуіне қатысты шаралар мен зерттеулердің маңызы зор.

Қазіргі жаһандану кезеңінде тілдік жүйедегі әлеуметтік диалект, стилистика және тіл мәдениеті мәселелері ерекше көңіл аудартатын мәселелердің бірі. Бұл мәселе қоғамдық және тіларалық байланыстар проблемасымен тікелей байланысты туындап отыр. Сондықтан қазақ тілін зерттеуші ғалымдардың алдында бірнеше өзекті мәселелер туындап отыр: 1. Тілдік заңдылықтардың дамуына қайшы келетін жаңа құбылыстарды айқындау; 2. Аталған құбылыстарға баға беру, яғни оларды тілдің дамуындағы ерекше құбылыс деп есептеуге бола ма немесе басқаша топтастыру керек пе?

Ғылыми зерттеулерде әлеуметтік-қоғамдық жаңалықтарға қатысты тілдің даму үдерісі қарқынды дами бастады, ал бұл тілдегі тұрақты лексикалық бірліктердің қолданысына әсерін тигізе бастады. Тілде әртүрлі әлеуметтік ортаға қатысты арнайы сөздер, яғни жаргон, арго, сленгтер пайда болып, жаппай қолданысқа ене бастады. Ал бұл жаңа қолданыстар тілдік қорды жаңартқанмен, әдеби тілдің дамуына кері әсерін тигізетіндігі анық. Бұл ойымыз Т.Ермекова, Н.Сүлеймен, Ұ.Әскербек, А.Нұрсейіт сияқты ғалымдардың осы мәселеге қатысты пікірлері дәлелдей түседі: «Қазіргі кезде сленг тек халықтың түрлі топтарының өкілдері, әсіресе жастардың сөйлеу тілінде ғана қолданылмайды, сонымен қатар ол көркем әдебиет, мерзімді басылымдар беттерінде, газет-журналдарда және сахна мен тіпті жарнамаларда пайдаланылады. Сондықтан да бұл тақырып қазіргі кезде мемлекеттік тілдің өзекті мәселесі болып саналады» [1, 4 б]. Аталған жаңа қолданыстар, әсіресе, жастар тілінің негізгі бөлігі екендігін ғылыми мақала жазу барысында алынған сауалнама нәтижесі көрсетті: жастардан алынған сауалнамада жүзден аса бірлік жиналды. Сондықтан

бұл мәселені зерттеп, зерделеу – күн тәртібіндегі кезек күттірмейтін өзекті мәселелер қатарында. Жастар тіліне тән бұл қолданыстар – әдеби тілге жат, нормаға сай емес, жастардың қызығушылығы мен құндылығына байланысты туындап отыратын тілдің өзгермелі қабаты. Мысалы, 1990 жылдары жастар тіліндегі *зайчик* (билетсіз жүрген адам), *баунти* (махаббат), *капуста* (ақша), мысқылдау мақсатындағы *колхозник* (ауылбай), *зёма* (жерлес, дос, жақын адам) сияқты сөздер қазіргі жастар арасында қолданыста жоқ. Ол еліміздегі әлеуметтік-экономикалық, саяси реформаларға қатысты тілдік жүйелермен тікелей байланысты болады. Тілдің бұндай әлеуметтік қолданыстарын (жаргон, арго, сленг) зерттеу лингвистикалық сипатта және оған әсер ететін экстралингвистикалық факторлармен байланысты қарастырылады. Аталған сөздерді қолдану деңгейі, сонымен бірге олардың сапалық құрамы әлеуметтік, аймақтық және жас ерекшеліктеріне байланысты анықталады. Жастар тіліндегі бұндай қолданыстардың көбеюі жаһандану үдерісімен тікелей байланысты.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу мәселесіне қатысты ғылыми әдебиеттерді зерттеу барысында сипаттау, салыстыру, салғастыру әдістері қолданылса, жастар тіліне тән жаңа қолданыстардың мағынасын ашу және жасалу жолдарына талдаулар жасау үшін лексикографиялық, этимологиялық, тілдік талдауларға сүйенілді. Сонымен бірге топтастыру, жалпылау әдістері қолданылды. Жинақталған материалдарды бақылау, салыстыру мақсатында эмпирикалық әдіс, сұқбат, сауалнама алу барысында диагностикалық әдіс және статистикалық әдіс қолданылды.

Нәтижелер

Еліміздегі әлеуметтік-экономика аясында болып жатқан өзгерістер тұтынушылар тілінде біраз өзгерістер әкелді. Тілдік жүйеде тұрақсыз қолданыстар пайда болды. ХХІ ғасыр әдеби тілдің дамуымен бірге тұрмыстық қарапайым тілінің де дамыған кезеңі болды, жергілікті, әлеуметтік, кәсіби жаргон сөздер тілдік қолданыстарға еніп, қарқынды дами бастады. Қазіргі тілдің дамуында екі түрлі құбылыс байқалады: әдеби тілдің жаргондануы және кірме сөздердің тілімізде белсенді қолданысы. Бұндай жағдай тек қазақ тілінде ғана емес, басқа тілдерде де байқалады. Ғалымдар арасында бұл құбылыстар жөнінде екі түрлі көзқарас кездеседі: мысалы, А.В.Бондарко [2], В.Г.Гак [3], В.Иваницкий [4], М.Н.Кожина [5] т.с.с. ғалымдар тілдегі болып жатқан бұл құбылыстарды тілдің табиғи жолмен дамуы деп таныса, Н.С.Валгина [6], М.В.Иванова [7], З.К.Тарланов [8] сияқты зерттеушілер аталған құбылыстардың жаппай белең алуына ерекше көңіл бөліп, алаңдаушылық білдіріп отыр, себебі бұндай жаңа қолданыстардың тілге жаппай енуі әдеби тілдің дамуына кері әсерін тизеді деген ойда. Ал Арустамова А.А. «Современный молодежный сленг и особенности его функционирования» атты еңбегінде былай деп көрсетеді: «...Мы придерживаемся понимания молодежного сленга или жаргона как особого словаря «открытого» по

своей природе социолекта, функционирующего на базе литературного языка и возникающего при социально-речевой общности той или иной группы носителей языка, характеризующегося специфической экспрессивно переосмысленной, «сниженной» лексической и словообразовательной семантикой, способной отражать интересы и потребности определенного сообщества...» [9, 9 б.]. Шынымен де, жаргон, сленг сиякты сөздердің жаппай тілдік қолданысқа енуі әдеби тілдік заңдылықтарға қарсы құбылыс болып табылады және тілдік мәдениеттен алшақтауға әкеп соқтыратын жағдай деп білеміз. Осы мәселеге байланысты тілдің жағдайын бейнелейтін үш түрлі әдісті атап көрсетуге болады: алдымен, тіл - мәтіндер жиынтығы, екіншіден, тіл - құрылым және тіл - қабілет, құзыреттілік. Кез келген тілдің жағдайы әр түрлі сипаттағы мәтіндерді, тілдің жүйелік құрылымын және оның сипаттамасын, сөйлеушілердің құзыреттілігін, олардың тілдік жүйені білу негізінде мәтіндер құра білу қабілетін көрсетеді. Тілші-ғалымдар жастар тіліндегі бұл құбылыстарға қатысты бірнеше терминдер қолданып жүр: *жаргон*, *арго*, соңғы кездері *сленг* термині пайда болды. Енді аталған терминдерге талдау жасап көрейік. *Жаргон* сөзіне тоқталатын болсақ, француз тіліндегі *Jargon* сөзінен шыққан, мағынасы – белгілі бір әлеуметтік топ арасында ғана қолданылатын тілдің шағын тармағы, ал *арго* сөзіне тіл білімі терминдерінің сөздігінде төмендегідей анықтама береді: «**Арго** (*франц. argot*) – адамдардың белгілі бір әлеуметтік кәсіби шағын топтарына ғана түсінікті тіл. Мәселен, ұрылар мен саудагерлердің, оқушылар мен спортшылардың, әскерлер мен дәрігерлердің т.б. жасанды тілі. ... А. кейде жаргонға синоним ретінде қолданылады» [10, 28 б.]. Ал Қ.Саркенова *арго* сөзінің қасиетін былай көрсетеді: «1.Олар ешқашан негізгі сөз бола алмайды, белгілі бір ұғымды басқа сөзбен жарыспалы түрде аңғартады. 2. ...Арготизмдер белгілі экспрессивтік-стильдік бояулы болып келеді. 3. ...Халық тіліне көбірек тарап, қарапайым сөйлеу тілінде жиі қолданылады. Арготизмдердің көпшілігі арнаулы мағынада қолданылатын жалпы халыққа тән сөздер боп келеді» [11,73 б.]. Жастар тілінің бағалауыштық сипатын зерттеген М.К.Абайдельданова мен Р.Гусман Тирадоның айтуы бойынша: «Сленг понимается нами как самостоятельное языковое явление, лингвокультурологический аспект которого проявляется в стремлении молодежи специфическим образом выразить отношение к окружающей действительности, человеческим взаимоотношениям, характеру поведения. Как отмечают ученые Х. Вентворт и С. Флекснер, «сленг используется для того, чтобы избежать скучной общеизвестности стандартных слов, он как бы предлагает уйти от устоявшейся рутины каждодневной жизни» (Wentworth, Flexner, 1975). Молодое поколение, активно используя социальные сети, мессенджеры и видеохостинги, на пример Youtube или Tik-Tok, обменивается сленговыми словами, способствуя их вхождению в разговорную норму русского языка» [12,182 б.]. *Сленг* сөзі ағылшын тілінен енген, белгілі бір кәсіп, немесе әлеуметтік орта адамдарының қолданысы. Байқап отырғанымыздай, үшеуіне тән қасиет: әдеби тілге жат құбылыс, қолданыс аясы шектеулі,

үшеуі де белгілі әлеуметтік топ арасында ғана қолданылатын тұрмыстық-қарапайым деңгейдегі тілдік қолданыстар екен. Біздің ойымызша, бұлардың арасында айырмашылықтар бар: жаргон белгілі әлеуметтік топ, яғни, негізінен қылмыскерлер арасында қолданысқа ие, сондықтан бұл сөздерді тек өздері ғана түсінетін болғандықтан, құпиялылық басым болады. *Жаргон* мен *аргоның* айырмашылығы сөздікте: «Ж. аргомен (қ.) мағыналас, оның аргодан айырмасы Ж. жағымсыз (қорлау, жақтырмау) ұғымда қолданылады. Мыс.: супен (сүйкімсіз), ылай, көк мойын, ащы (арақ), телик (теледидар)» - деп көрсетіледі [11,112 б.]. Ал *сленг* жастар арасында көп тараған, бұл қолданыстарда кірме элементтер өте көп, құпиялық мүлдем жоқ, бұл сөздерде еліктеу, замануи, экспрессивті мін бар, сәнге айналу (жастар тілінде блатной болу) құбылыстары басымырақ деп ойлаймыз. Сонымен бірге *арго*, *сленг*, *жаргон* сөздер қатарында кейбір сөздер қатар қолданыста жүре береді, тек жастар тіліндегі қолданыстағы (сленг) сөздердің мағыналарында қылмыстық мазмұн болмайды. Қорытындылай келе, аталған қолданыстардың айырмашылықтарымен бірге төмендегідей ортақ қасиеттерін анықтауға болады:

1. Белгілі бір әлеуметтік топ арасында ғана қолданылатындықтан, қолдану аясы шектеулі;

2. Оларды тек өз орталары ғана жақсы түсінеді;

3. Әдеби тілге жатпайтын сөздер тобы, сондықтан әдеби тілде олардың баламасын білдіретін ұғымдар бар.

4. Тілдің даму барысында сөздік қордың сленгтік қабатында да өзгерістер болатыны анықталды. Әр кезеңде аталған тілдік қабаттар жаңарып отырады. Мысалы, бір кездері 1990-жылдары *хиповать* сөзі «важничая, выставлять себя напоказ, пытаться выделиться на общем фоне» [13,112 б.] мағынасында белсенді арготизмге жатса, қазіргі жастарға бұл сөз түсініксіз, қолданыста жоқ. Сол сияқты қазіргі кездегі жастар тіліндегі «керемет, рақаттану, ляззат алу» мағынасын білдіретін *ауф* сөзіне 1990-жылдары қолданыста болған *кайф* сөзі мағыналас. 5. Ауызекі сөйлеу тіліне ғана тән сөздер.

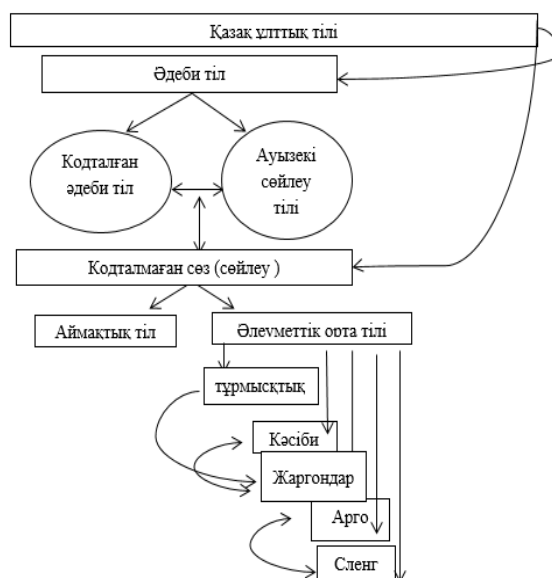
Барлық зерттеулерде сленг екі түрлі лингвистикалық және әлеуметтік аспектіде зерттеледі. Лингвистикалық тұрғыдан алғанда, жастар тілі (сленгі) зерттелетін тілдің ішкі нормадан тыс сөздеріне қатысты басқа қабаттарының тілдік құралдарымен байланысы тұрғысынан талданады. Сленгтердің ішкі жүйесінің ерекшеліктері екі түрлі болуы мүмкін: бір жағынан, бұл тілдік ішкі жүйе кейбір бірліктерге қатысты артықшылығы болуы мүмкін, екінші жағынан, қолданылатын тілдік бірліктер басқа ішкі жүйелерде кездеспейді.

Бірінші топтағы бірліктерді интегралды бірліктер деп анықтауға болады, себебі олар зерттелетін әлеуметтік нұсқаны тілдегі басқа кодталмаған ішкі жүйелермен біріктіреді, ал екінші типтегі бірліктерді дифференциалды деп анықтауға болады, өйткені олар бір тілдегі әлеуметтік әртүрлілікті басқа тілден шектейтін қызметті орындайды.

Әлеуметтік жағдайлардың өзгеруіне байланысты тілдің әлеуметтік түрлері де өзгереді. Әлеуметтік топтағы қолданыстарды зерттеу белгілі бір қиындықтармен байланысты: олардың қолданылу аясы нақты болмайды, динамикалық табиғаты, ерекшеліктері ұқсас болады. Экстралингвистикалық факторлар, әсіресе жас ұрпақтың сөйлеу дағдысына айтарлықтай әсер етеді. Жастар тілі құбылмалы, тез өзгерістерге түседі, толықтай жаңарып отырады, бірақ оның стилистикалық ерекшелігі өзгермейді, ол сол тілде сөйлеушілер үшін сленг боп қабылданады, оның сыртқы қабаты, түрі бұрынғы қалпында сақталады, ал ішкі мазмұны қоғамдық жағдайлар мен әлеуметтік үдерістерге байланысты өзгеріп отырады. Тілдің бұл қабатының өзгеруіне ғаламтор, фильмдер (мысалы, кеше ғана көрсетілген «Слово пацана» фильмінен кейін «ешкім араласпайтын адамды» «чушпан» сөзімен атау қалыптасқан), жарнама тілі (*He тормози, сникерсни*), әлеуметтік желідегі (Instagram, TikTok) бейнероликтегі кейбір сөздер (*Нурс, Батырханчик*). Бұл, біріншіден, қарым-қатынас ішкі жүйелерінің әралуан және жеткілікті екендігімен байланысты, екіншіден, қарастырылып отырған тілдік нұсқалардың өте мобильді (бейімделгіш) болуымен түсіндіріледі және олар ауызша жүзеге асады. Тіл кеңістігінде, жас және әлеуметтік топ ерекшеліктеріне байланысты сленгтер бірқалыпты болмайды. Оны зерттеу нысаны ретінде тілдің ішкі қабатының бір тармағы ретінде шартты түрде ғана қарастыруға болады.

Қазіргі қазақ тілінің тілдік қабаттарының ішінде жастар тілі әлеуметтік маңыздылығымен ерекшеленеді, бірақ ғылыми әдеби тілде оның орны анықталмаған. Қазақ тілінің тілдік қабаттарын төмендегідей кесте бойынша көрсетуге болады:

Кесте 1. Қазіргі қазақ тілінің тілдік қабаттары

Қарап отырсақ, жаргон, арго, сленг сөздері тілдік қабаттарының қатарына қосылып отыр, бірақ негізі әдеби тілден басталады. Сонымен бірге сленгтер жалпы халыққа түсініксіз, осы жағынан алғанда жаңашыл сипатта болуына байланысты оларды неологизмдердің бір түрі деп те қарауға болатын сияқты. Мысалы, ғалым Б.Қарагулова неологизмдерді анықтаудың өлшемдеріне төмендегідей белгілерін көрсетеді:

- 1) уақыт өлшеміне сай нақтылау (қашан?);
- 2) тілдік кеңістік өлшеміне сай нақтылау (қашан?);
- 3) жаңашылдық бойынша бағаланып отырған тілдік бірліктердің нақтылануы (несімен жаңа?);
- 4) құрылымындағы жаңа белгінің нақтылануы (қалай жаңа?) [14, 6 б.].

Байқап отырғанымыздай, жоғарыда көрсетілген төрт белгі арқылы сленг сөздерді анықтауға болады деп ойлаймыз. Уақыт өлшемін сленгтердің кезеңдерге байланысты пайда болып отыратын қасиетімен байланыстыруға, тілдік кеңістік өлшемін қай уақытта немен байланысты пайда болғанын анықтауға қатысты, жаңашылдық сипатын белгілі бір әлеуметтік топтың арасында ғана түсініктілігімен байланыстыра отырып зерттеуге болады. Алайда бұл мәселе арнайы зерттеуді қажет етеді, сондықтан бұл алдағы міндеттердің бірі.

Талқылау

Мақаланы жазу барысында қазіргі жастар тілінде жиі қолданылатын жаргондар мен сленгтерді анықтау, талдау үшін Google форма арқылы сауалнама алынды. Сауалнама Ақтөбе қаласы бойынша 15-75 жас аралығын қамтитын респонденттерге таратылды. Жауап берушілер 15-55 жас аралығын қамтыды. Қатысқандар саны -160. Олардың әлеуметтік статусы: магистрант - 0,7%, мұғалім – 4,7%, оқушылар – 27,5 %, студент – 67,1%. Сауалнамаға қатысқан өзге ұлт өкілдерінің үлесі - 2%.

Сауалнама жауаптарын талдай келе, жаргондарды өзге тілдің ықпалынан пайда болған сленгтер, төл сленгтер, гибридті сленгтер деп үшке бөліп қарастырдық. Сауалнаманың нәтижесінде орыс, ағылшын тілінің ықпалымен қалыптасқан төмендегідей сленгтер берілген. Сауалнама қорытындысы негізінде сленгтердің қайталану жиілігі де көрсетілді.

Орыс және ағылшын тілінің ықпалымен пайда болған сленгтер: Сауалнама қорытындысы бойынша *краш* сленгі 27 рет кездесті – ағылшын тілінің *crush* сөзінен шыққан әдемілікке қатысты бірлік (*осыдан әрі қарай әр сленгтен кейін берілген сан сол сленгтің қайталану жиілігін көрсетеді*); *крашиха* – 3 – ағылшынның *crush* деген сөзінен шыққан, біреуді сыртынан ұнату, жауапсыз жақсы көру; *кринж* – 24 – адамның өзінің және өзгенің ісіне қатысты қолайсыз сезінгендегі күйі; *кринжовый* – 2 – қолайсыздықты тудыратын адам; *жиза* – 11 – өмірлік орыс тіліндегі «жизнь» сөзінен шыққан; *изи* – 10 – ағылшын тіліндегі «easy» деген сөзді оқылуы бойынша

қолданудан туындаған, аудармасы «оңай» дегенді білдіреді; *трэши* – 9 – жақтырмау; *бумеры* – 4 – үлкендер; *зумеры* – 4 – молодежь, жастар; *рофл* – 6, *рофлдау* – 1 – шутка; *го* – 2 – «гоу» – 8 – ағылшынның «go» деген сөзі, «кеттік» деген мағынада қолданылады; *чекать* – 2 – жастар арасында тексеру мағынасында қолданылады, дегенмен бұл сөздің шығу төркіні ағылшын тілінің «check» сөзі; *ауф* – 2 – керемет; *буллинг* – 2 – *bullying* сөзі ағылшын тілінен аударғанда «қорқыту», «кемсіту», «мұқату» дегенді білдіреді. **Агрессия немесе күш көрсету арқылы адамның өзгені қорлауы, үстем екенін көрсетуі;** *хейт*, *хейтить* – 2 – біреуді ашықтан-ашық ұнатпау, оның қаншалық жаман, нашар екенін ауызша немесе жазбаша хабарлау; *форсить* – «мақтану», «өзін көрсету»; *криповый* – 2 – қорқынышты, үрейлі; *пруф* – 4 – дәлел, айғақ; *токсик* – 2 – үнемі наразылық білдіріп, өзге адамдардың көңіл-күйін түсіретін адам, осының негізінде орыс тілінде «токсичное отношение» деген тіркес қолданыста бар; *тема* – 2 – тақырыпқа сәйкес, орынды дегенді білдіреді; *рили* – 2 – ағылшын тіліндегі «really» деген сөзінен шыққан шындық; *бро* – 2 – бауыр; *ботан* – 2 – оқымысты; *лузер* – 2 – *loser* ағылшын тілінен енген «жолы болмаған адам»; *сушняк* – 2 – сусын; *найс* ағылшын тіліндегі *nice* – 2 – күшті, керемет; *агриться* – 2 – ашулану; *потолок* – 2 – шегіне жету; *без обид* – 1 – кез келген мәселенің ренішсіз шешу, виб казашка, виб казах – 2 – заманауи қазақтар.

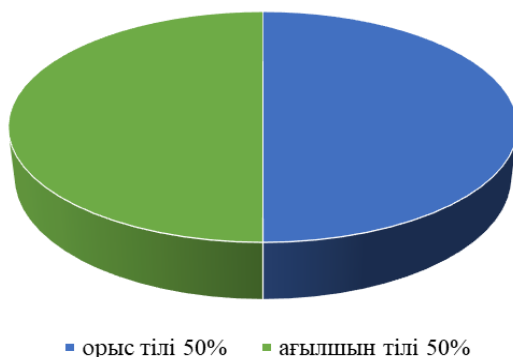
Қазақ тіліндегі сленгтер қатарында төмендегідей көрсетілген: *құлаққа лапша ілу* – 10, *лапша ілу* – 3 – өтірік айту; *шатырды тайдыру* – 4 – басты қатыру; *өтті*, *өтіп кетті* – 1 – орынды; *өтпей қалды* – 1 – орынсыз, *басты кетіру* – 5– 1) мазасын алу, 2) ғашық болу; *қума* – 3, *құғынбай* – 3 – жөнсіздік; *ауру* – 3 – ақылы кем; *қоян суретін салып кету* – 1 – алдау; *қапустаға қарау* – 1 – материалдық жағдайымен санасу; *қадап тастау* – 3 – дұрыс шешім жасау; *картопты жару* – 5 – мазақ болу, *ұйықтатып кету* – 4 – алдау, *құлақтан тебу* – 2 – алдау, *ха-ха ұстау* – 2 – мазақ ету, *лақтырып кету* – 2 – алдау, *жыртып тастау* – 1, *айырды* – 2 – быт-шыт қылу, *қаз қуу* – 1 – босқа уақыт өткізу, *базар жоқ* – 2 – сөзсіз келісу; *балта* – 1 – «ұятқа қалу, сынып қалу» – 1 – ұнатып қалу, *шаю* – 1 – уәдеде тұрмау, *қудырту* – 1 – мазақ ету.

Гибридті (аралас) сленгтер: *крышаны тайдыру* – 1 – басты қатыру, *крыша* – мәселелерін шешіп, біреуден қорғап, қамқорлығына алатын адам, дәл осындай қолданыс орыс тілінде сленг ретінде кездеседі: «Крыша I – 1.вар. КРЫШ ‘АК, КРЫШ ‘АН. шутл. Голова, сознание. Сорвало (снесло) крышу, крыша подтекает – сойти с ума, вести себя подобно сумасшедшему. 2. Головной убор (шапка, кепка и т.п.) Крыша II – 1. Охрана, защита от кого-л., чего-л. (иногда от мафии, рэкета). 2. Студ.юр. адвокат. [13,70-71.]. Алайда сөздікте көрсетілген екінші мағына, яғни бас киім мағынасы қазақ тілінде жоқ. *Шарить ету* – түйсігі бар, *косякка кіру* – 4 – жағымсыз жағдайға ұрыну, *тормозы ұстау* – 3 – ақпараттарды дер кезінде қабылдамау, *прикол өтті* – 1 – лайықты қалжың, *талпаға салу* – 1 – көпшілікпен талқыға

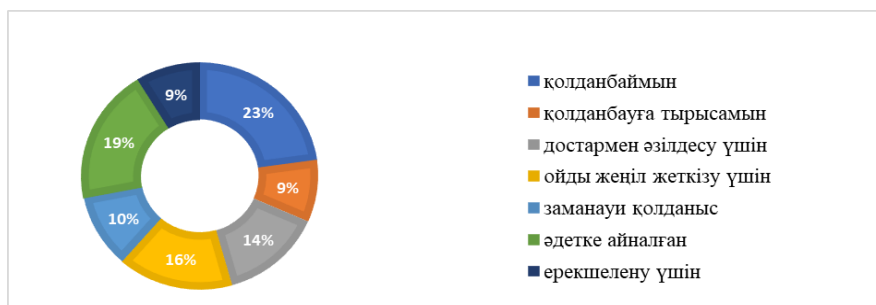
салу, *приколға тығу* – 1 – әжуалау, *задний беру* – 1 – шегіну, *абу бандит* – 2 – мықтылықты жасанды көрсететін, әлсіздерді бопсалаумен айналысатын жігіттер, *виб қазақ* – 1 – заманауи қазақ.

Сонымен қатар талдауда қолданушылар тарапынан берілген бірліктерде төл сөздердің дыбыстық өзгеріске түсу арқылы сленгке айналған қолданыстар да кездесті: заманаули – заманауи, достарлар – достар, күлкілі – күлкінішті т.б. Бұл тілдің заңдылығына қарсы болғанымен де, сленгтің анықтамасына сәйкес шектеулі ортада қолданыста дағдыға айналған бірліктер.

Сауалнаманың «Жаргон, сленгтердің пайда болуына қандай тіл көбірек әсер етеді?» деген сұрағына респонденттердің жауабы төмендегідей болды:

Сурет 1 - Жаргон, сленгтердің қалыптасуына орыс, ағылшын тілінің ықпалы

Сурет 2 - Жаргон мен сленгті қолдану мақсаты

«Жаргон мен сленгтерді қандай мақсатта қолданасыз?» деген сұрақты талдау барысында жауап берушілердің 23%-ы қолданбаса, ал 9%-ы қолданбауға тырысатындығын көрсетті. Қалған басым 68%-ы әртүрлі мақсаттармен қолданатыны анықталды. Осы сауалнаманың нәтижесінен сленг сөздерінің жастар арасында белсенді қолданыста екендігін байқауға болады.

Сонымен бірге респонденттердің жауаптарының негізінде қазіргі жастар арасындағы қолданыста жүрген сленгтердің төмендегідей тілдік топтары анықталды: **Синонимдес сленгтер:** бумеры, олд (үлкен адамдар); шатырды кетіру, шатырды тайдыру, миды шіріту, миды ағызу, қуып кету (мазалау); құдырту, прикол ұстау (мазақ ету); өтті-өтті, “ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы No. 1 (76) 2025

«тема» (тақырыпқа сай). *Емаа, ваау* (таң қалу), *ұйықтатып кету, құлақтан тебу, құлаққа лапша ілу, лапша ілу* (өтірік айту). **Антонимдік сленгтер:** бумеры - зумеры. **Омонимдік қолданыстар:** *басты кетіру:* 1) *ғашық болу*, 2) *мазасын алу*; *сынып қалу:* 1) *ғашық болу*, 2) *сағы сыну* (жеңіліс табу).

Қорытынды

Зерттеу барысында теориялық және сауалнама материалдарының негізінде төмендегідей қорытындылар жасалды:

1) жаргон мен сленгтердің ұқсастығы мен айырмашылықтары ғылыми тұрғыда нақтыланды. Теориялық материалдарға сүйеніп талдау жасау негізінде қазіргі кезде жастар арасында қолданыста жаргондарға қарағанда сленгтердің қолданысы басым екендігі анықталды;

2) сленгтердің пайда болуына негізгі екі тілдің ықпалы жоғары. Орыс және ағылшын тілінің ықпалымен пайда болған сленгтер, қазақ тіліндегі сленгтер, гибридті (аралас) сленгтер;

3) респонденттердің жауаптарында кірме сленгтерден басқа төл сленгтер мен гибридті (аралас) сленгтер де көрініс тапты.

4) тілдің әлеуметтік-мәдени дамуына қарай сленгтік қабаттардың да өзгермелі болатындығы анықталды;

5) сленгтердің синонимдік, омонимдік және антонимдік қатарлары ажыратылды;

6) сауалнама қорытындысы бойынша бұл бірліктер жастар тілінде белсенді қолданыста екендігі анықталды, оның уәжі ретінде респонденттер жауаптарының пайыздық көрсеткіші негізге алынды (Сурет 2).

Аталған мәселе қазіргі қазақ тілінің қолданбалылық сипатын бағдарлауға мүмкіндік береді. Сленг мәселесі қазақ тіл білімінде әлі де болса кешенді зерттеуді қажет етеді. Зерттеулер негізінде қазақ тілі сленгтерінің түсіндірме сөздігін шығару өзекті мәселелердің бірі.

ӘДЕБИЕТ

[1] Ермекова Т., Сүлеймен Н., Әскербек Қ., Нұрсейіт А.. Сленгтердің комиксті сөздігі. Сөздік. – Алматы, 2022 – 62 б.

[2] Бондарко А.В. О стратификации семантики. Общее языкознание и теория грамматики: Материалы чтений, посвященных 90-летию со дня рождения Соломона Давидовича Кацнельсона. – Санкт-Петербург: «Наука», 1998. - С. 51-63.

[3] Гак В.Г. Языковые преобразования / В.Г. Гак. М.: Языки русской культуры, 1998.-С. 137-138.

[4] Иваницкий В. Порча языка и невроз пуризма. Знание-сила. 1998.№ 9-10 - С.82-91.

[5] Кожина М.Н. Стилистика русского языка: учебник / Кожина М.Н., Л.Р.Дускаева, В.А.Салимовский. – М.: Флинта: Наука, 2008. – 464 с.

[6] Валгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке: учеб. пособие для студентов вузов / Н.С. Валгина. – М.: Логос, 2001. – 304 с.

[7] Иванова М.В. Активные процессы в современном русском языке / М.В. Иванова, Н.С. Валгина. М.: Лань, 2001. - 324 с.

[8] Тарланов З. Слово о русском языке / З. Тарланов // Север. – Петрозаводск. – 1996. – № Ю. – С. 105-111.

[9] Арустамова А.А. Современный молодежный сленг и особенности его функционирования: автореф. дис. канд. филолог. наук - Майкоп, 2006. – 28 с.

[10] Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің сөздігі. – Алматы, «Фирма» «Орнак» ЖШС, 2012. – 388 б.

[11] Саркенова Қ.Қ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы, Эверо, 2014. – 168 б.

[12] Abaideldanova M.K., Guzmán Tirado R. Russian Language on the Internet: Analysis of Youth Slang with an Estimated Value // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. – 2024. – 17(1). – P. 177–189

[13] Захарова Л.А., Шуваева А.В. Словарь молодежного сленга (на материале лексикона студентов Томского государственного университета). Учебно-методическое пособие. – Издательский Дом ТГУ, 2014. – 126 с.

[14] Карагулова Б.С. Неология саласының негіздері. Оқу құралы. – Ақтөбе, Қ.Жұбанов атындағы АӨУ, 2020. – 136 б.

REFERENCES

[1] Ermekova T., Süleimen N., Äskerbek Q., Nürseit A.. Slengterdiñ komiksti sözdıgı. Sözdık. – Almaty, 2022. – 62 b.

[2] Bondarko A.V. O stratifikasii semantiki. Obşee iazykoznanie i teoria gramatiki: Materialy chteni, posvâşennyh 90-letiu so dnâ rojdenia Solomona Davidovicha Kasnelsona. – Sankt-Peterburg: «Nauka», 1998. – S. 51-63.

[3] Gak V.G. İazykovye preobrazovania / V.G. Gak. – M.: İazyki ruskoı kültury, 1998. – S. 137-138.

[4] İvaniski V. Porcha iazyka i nevroz purizma // Znanie-sila. – 1998. – № 9-10. – S.82-91.

[5] Kojina M.N. Stilistika ruskogo iazyka: uchebnik / Kojina M.N., L.R.Duskaeva, V.A.Salimovski. – M.: Flinta: Nauka, 2008. – 464 s.

[6] Valgina N.S. Aktivnye prosesy v sovremennom ruskom iazyke: ucheb. posobie dlâ studentov vuzov / N.S. Valgina. – M.: Logos, 2001. – 304 s.

[7] İvanova M.V. Aktivnye prosesy v sovremennom ruskom iazyke / M.V. İvanova, N.S.Valgina. – M.: Län, 2001. – 324 s.

[8] Tarlanov Z. Slovo o ruskom iazyke / Z. Tarlanov // Sever. – Petrozavodsk. – 1996. – № İu.-S. 105-111.

[9] Arustamova A.A. Sovremennyi molodejnyi sleng i osobenosti ego funkcionirovania: avtoref. dis. kand. filolog. Nauk. – Maikop, 2006. – 28 s.

[10] Qaliev Ğ. Tıl bilimı terminderiniñ sözdıgı. – Almaty, «Firma» «Ornak» JŞS, 2012.– 388b.

[11] Sarekenova Q.Q. Qazırǵı qazaq tılıniń leksikologiasy. – Almaty, Evero, 2014. – 168 b.

[12] Abaideldanova M.K., Guzmán Tirado R. Russian Language on the Internet: Analysis of Youth Slang with an Estimated Value // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. – 2024. – 17(1). – P. 177–189

[13] Zaharova L.A., Şuvaeva A.V. Slovár molodejnogo slenga (na materiale leksikona studentov Tomskogo gosudarstvennogo universiteta). Uchebno-metodicheskoe posobie. – İzdatelski Dom TGU, 2014. – 126 s.

[14] Karaguloва B.S. Neologia salasynyń negızderi. Oqu qūraly. – Aqtöbe, Q.Jūbanov atyndaǵy AÖU, 2020 – 136 b.

МОЛОДЕЖНЫЙ ЯЗЫК В СИСТЕМЕ СОЦИАЛЬНОЙ СТРАТИФИКАЦИИ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА (СЛЕНГ)

*Карагулова Б.С.¹, Абдирова Ш.Г.², Бекниязова Д.Д.³

^{*1, 2, 3}Актюбинский региональный университет им.К.Жубанова
Актобе, Казахстан

Аннотация. Словарный запас современного казахского языка плодотворно пополняется словами, относящимися к молодежному языку, в частности, такими единицами, как жаргон, арго, сленг. Это, безусловно, тесно связано с периодами социально-исторического развития нашего языка. Когда развитие языка проходит через какие-либо исторические этапы, оно сначала отражается в самом языке и меняется в зависимости от них, слово с одним и тем же значением используется на каждом этапе в разных формах.

В связи с этим, целью статьи является описание языковых слоев, которые не соответствуют нормам современного литературного языка, а имеют применение только в языке определенных социальных групп. Научная значимость статьи заключается в всестороннем анализе происхождения жаргона, арго, сленга в языке, в анализе факторов, влияющих на него, в определении их влияния на язык. При написании научной статьи использовались следующие методы: описание, сравнение, сопоставление, лексикографические, этимологические, эмпирические, диагностические, статистические методы.

Актуальность статьи заключается в выявлении лексических единиц данного направления в молодежном языке с помощью анкетирования, в изучении их использования, путей возникновения, причин, смысловых особенностей, в попытках сделать определенные выводы, в изучении казахского языка в прикладном характере.

Ценность статьи можно связать со следующими утверждениями : 1) различение особенностей между языковыми слоями; 2) выявление сленгов

в молодежном языке; 3) дифференциация факторов, способствующих их формированию; 4) анализ их влияния на развитие языка.

Практическая значимость статьи заключается в том, что она оказывает большую помощь обучающимся лингвистического направления как теоретический и практический материал при изучении дисциплин «Лексикология современного казахского языка», «Неология», а также в качестве дополнительной научной информации будет очень полезной магистрантам и докторантам, изучающим данное направление, и молодежи, занимающейся научной работой.

Ключевые слова: языковые слои, жаргон, арго, сленг, экстралингвистические факторы, разговорный язык, социальная группа, просторечно - бытовая лексика

SLANG IN THE SYSTEM OF SOCIAL STRATIFICATION OF THE MODERN KAZAKH LANGUAGE

* Karagulova B.S.¹, Abdirova Sh. G.², Beknyazova D.D.³

*^{1, 2, 3}К.Жубанов Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan

Abstract. The vocabulary of the modern Kazakh language is intensively replenished with words related to youth language, in particular, jargon, parlance, slang units. This, of course, is closely related to the stages of socio-historical development of our language. If the development of a language goes through any historical periods, it is first of all reflected in the language itself and changes depending on the periods; a word with the same meaning may sound different in each period. The purpose of the article related to these issues is to report on linguistic layers that do not meet the norms of literary language and are used only in the language of certain social groups in the current period of globalization. The scientific significance of the article is a comprehensive analysis of the appearance of jargon, parlance, and slang in the language, the factors affecting it, and determining the impact on the language. During the writing of the scientific article, the following methods were used: description, comparison, contrast, lexicographic, etymological, empirical, diagnostic, statistical. The relevance of the article is to determine the lexical units of this direction in the youth language by conducting a survey, to study the ways of their use, appearance, reasons, semantic features, to try to make certain conclusions, to study the Kazakh language in an applied nature. Based on this, the results are discussed and specific conclusions are given. The value of the article can be attributed to the following conclusions: 1) distinguishing between language layers; 2) identification of slangs in youth language; 3) differentiation of factors contributing to their formation; 4) analysis of their impact on language development. The practical significance of the article is related to the acquisition of practical and theoretical materials for future scientific work by Master's and Doctoral students and young people engaged in science. In addition, it can be used during practical lessons on the Lexicology of

the Modern Kazakh language and Neology for students in the field of Philology.

Keywords: language layers, jargons, parlance, slang, extra linguistic factors, colloquial language, social group, everyday vocabulary

Мақала түсті: 07 наурыз 2024

Авторлар туралы мәлімет:

Карагулова Балгенже Сагидуллаевна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті Ақтөбе, Қазақстан e-mail: bkaragulova@mail.ru [http://orcid.org/ 0000-0002-0058-9738](http://orcid.org/0000-0002-0058-9738)

Абдирова Шолпан Гайдаровна – PhD, аға оқытушы Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті Ақтөбе, Қазақстан e-mail: abdirova_83@mail.ru <https://orcid.org/0000-0002-2786-3362>

Бекниязова Динара Достановна – магистр, аға оқытушы Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: margulan0112@mail.ru [http://orcid.org/ 0009-0008-7992-4850](http://orcid.org/0009-0008-7992-4850)

Информация об авторах:

Карагулова Балгенже Сагидуллаевна – кандидат филологических наук, доцент Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова Актобе, Казахстан e-mail: bkaragulova@mail.ru [http://orcid.org/ 0000-0002-0058-9738](http://orcid.org/0000-0002-0058-9738)

Абдирова Шолпан Гайдаровна – PhD, старший преподаватель Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова Актобе, Казахстан e-mail: abdirova_83@mail.ru <https://orcid.org/0000-0002-2786-3362>

Бекниязова Динара Достановна – магистр, старший преподаватель Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова Актобе, Казахстан e-mail: margulan0112@mail.ru [http://orcid.org/ 0009-0008-7992-4850](http://orcid.org/0009-0008-7992-4850)

Information about the authors:

Karagulova Balgenzhe – Candidate of Philological Sciences, Docent (Associate Professor) K.Zhubanov Aktobe regional university Aktobe Kazakhstan e-mail: bkaragulova@mail.ru [http://orcid.org/ 0000-0002-0058-9738](http://orcid.org/0000-0002-0058-9738)

Abdirova Sholpan – PhD, senior teacher K.Zhubanov Aktobe regional university Aktobe Kazakhstan e-mail: abdirova_83@mail.ru <https://orcid.org/0000-0002-2786-3362>

Beknyazova Dinara – Master, senior teacher K.Zhubanov Aktobe regional university Aktobe Kazakhstan e-mail: margulan0112@mail.ru [http://orcid.org/ 0009-0008-7992-4850](http://orcid.org/0009-0008-7992-4850)

UDC 8.17:51

IRSTI 16.21.47

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.013>

LINGUOCOGNITIVE CHARACTER OF TABOO IN THE TURKIC-SPEAKING WORLD

Kulzhanova B.R.^{1,*}, Kashkeyeva A.B.²

^{1,*2} al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. Taboo concept founded as basic notion in linguistic worldview originated from an ancient beliefs. Taboo is a forbidden word and action. The article contains views on taboo meaning based on principles, norms of beliefs, traditions, customs of Turkic people, determined by sociocultural, ecological environment. This study is devoted to prohibited lexis, its place in worldview of various cultural representatives, implementation of linguocognitive analysis.

The value of the study identify national, cultural features of prohibitions in Turkic languages. Facing taboo specifics in real use and materials, based on conclusions related life, culture, civilization, describes theories of moral, religious norms supporting by examples. The main goal is focusing on taboo in cognition, to consider prohibition concepts of Turkic and Kazakh people. Determine taboo's linguocognitive, linguocultural, educational value based on the continuity of cognition and traditions. During the study methods of selecting, collecting, classifying, analyzing materials were used.

The theoretical part based on scientists works studying lexicology and ethnolinguistics; showed the specificity, originality of prohibitions by prism of Turkic world languages. The practical significance is the use of materials from Turkic languages allows to create taboo dictionary.

The result of the study presented groupings of taboo types in Kazakh and Turkic people which preserved to present days. Analyzed linguistic manifestation of taboos in the Turkic languages, identified characteristics and common features. Taboos and linguistic taboos in Turkic languages can serve for analysis of linguistic units, create dictionaries, as a source of linguocognitive works.

Keywords: taboo, Turkic world, myth, faith, tradition, culture, knowledge, linguoculture, linguocognition

Introduction

Taboo (in a broad sense) is the object of study of several sciences: religious studies, history, ethnology, psychology, etc., and in these sciences it has been studied in detail. In modern linguistics, a narrower aspect has been developed - verbal taboo, but only as a phenomenon of modern language, that is, as a ban on the use of certain words, caused mainly by social factors: etiquette, censorship, etc. The verbal taboo in its historically primary meaning (as determined by

religious and ideological archaic requirements) does not attract the attention of scientists as, apparently, it is not relevant for the language at the present stage. In Kazakh culture: «Soz tas zharady, tas zharmasa, bas zharady» (The word breaks a stone, if it doesn't break a stone, then it breaks a head); «Zhaksy soz - zharim yrys» (A kind word is half the battle). The word is the main «tool» of magic. The existence of verbal prohibitions is explained by the belief in the magical power of the word, in the identity of the word and the object called by this word. Belief in the magical power of words played a big role in the lives of many peoples. In modern languages, taboos include the tendency not to speak directly about death, serious illness, to avoid mentioning «indecent» objects, etc. We will consider the concept of «taboo» as a socially significant phenomenon of modern times. According to the explanatory dictionary «taboo» is a categorical prohibition on a religious basis. Taboo combines two concepts - sacred and forbidden, inviolable.

Turks are a nation spread evenly throughout the world, rich in history, culture, and literature. It is important that the unity and origin of the Turkic languages have been established for centuries, as well as that these languages take their place in the new linguistic policy of the modern society. The article examines the development of nouns common to all Turkic languages, and their linguocognitive nature. Before talking about the general description of Turkic languages or the specifics of the individual Turkic language, it is appropriate to talk about what are the common laws and features of all of them. Professor Berikbay Sagindykuly scientifically proves that all languages are descended from one language [1, p.45]. We consider indigenous words that have existed since the beginning of the language and are the basis of the vocabulary of the language as words common to the entire Turkic people. Every difference that happens in the society changes the language. Each nation has its own customs, traditions, beliefs. One of them is taboo words formed in the Turkic peoples and forbidden words formed in the customs of the Kazakh people. Prohibitions and taboos formed during the life of the Kazakh people also exist in the Turkic peoples. Taboo words are a set of social prohibitions and rules that have emerged on the basis of mythical, traditional, religious beliefs and customs. Taboo is a term derived from the Polynesian words ta «a mark» and ri «whole». In other words, taboo is a forbidden word, phenomenon, action [2, p.102].

Taboos are prohibitions that arise in public life at all stages of social development. In the Turkic languages, taboo words were used to a greater extent in ancient times in connection with the mythological beliefs of the people. The daily life of the Turkic people was limited by various taboos. The Turkic people had taboos associated with birth, death, naming, illness, belief in supernatural forces, hunting etc. On this occasion, in the proposed scientific study, we will focus on the formation of the term taboo, the peculiarities of the appearance of taboo in the Turkic peoples based on mythical, traditional, religious beliefs and customs. We will conduct researches by specially considering the features of taboo and taboos formed during the life of the Kazakh people.

At the study we provide information about taboos and prohibitions among the Turkic people. Determine taboo's linguocognitive, linguocultural, and educational value based on the continuity of cognition and traditions. Showing the importance of prohibitions and taboos in teaching the young generation to be polite, protecting nature, plants, and animals, to be tolerant, respect the culture, customs and traditions. In order to achieve this goal, the following tasks were set:

- To clarify the opinion of scientists regarding the term taboo;
- Comparative consideration of different features of the taboo in the Turkic peoples from the point of view of mythical, traditional, religious beliefs, customs;
- To show by examples the preservation of naming convention based on the customs of the Kazakh people;
- Established taboo groupings in the life of the Kazakh people.

«Taboo» in the Turkic languages is a value-fundamental concept; people's lives are built on its basis, and the foundation is worldview, national culture, spiritual, moral aspect and tolerance.

Methods and materials

The research methodological system included methods of selection, collection, classification and analysis of materials. Based on the above methods, we examined the types of taboos formed on the basis of traditional, mythical, and religious beliefs, and classified taboo words in the customs of the Kazakh people and determined their linguistic significance.

The materials provided during the examination of taboo language units are based on:

- 1) materials that clearly show the meaning of the prohibition, characteristic of the Turkic peoples;
- 2) materials explaining the consequences;
- 3) materials that explain the meaning through national knowledge.

Linguistic dictionaries, prescriptive sentences, proverbs, analyses of Turkic linguists, taboo language units are considered as the material of research.

In our opinion, taboo can emerge from the interests of language only when considered in connection with national-psychological cognition. The small number of taboos in the Kazakh language does not hinder the determination of the individuality of Kazakh cognition. The language always develops in relation to space and time, and the units in the vocabulary of the language need to be analyzed in connection with these two concepts. The meaning of taboo is a prohibition. However, it should be noted that there is a big difference between Kazakh's understanding of prohibition and taboo. First of all, taboo first appeared in tribal languages and in regions far away from the Kazakh land (in Polynesia). Second, the ultimate meaning of taboo not simply a ban, but a taboo based on fear. That's why it is natural that some taboos are baseless, as a result of low consciousness. Nevertheless, the taboo informs people's cognition about that concept. In this regard, it is important to consider the Kazakh taboo and the taboo recorded by

Captain Cook from a cognitive point of view. Not only the cultural gap, but also worldview and geographical location, time factor, people's economy, source of livelihood, beliefs, all these should be taken into consideration in the study of taboo.

Results and discussion

Taboo words combine important cognitive concepts and linguistic units in the vocabulary of the Kazakh language and are closely related to traditions and customs. It was also determined that taboo and euphemism are two separate branches of lexicology.

Taboo in the dictionary of the Kazakh language is a set of religious prohibitions based on doing certain actions in the first community society, the violation of which is punishable by supernatural forces [2, p.401]. Scholars studying taboos have different opinions. For example, Freud says that the term taboo corresponds to the meaning of the everyday word «kutsal korku» (fear), Saadet Chagatai explains that taboo is a sacred concept formed on the basis of custom [2, p.164]. In modern linguistic lexicographic data, the following definitions are used for the terms taboo and euphemism. For example, in the dictionary of linguistics it is given as «taboo (Polynesian tabu - mark, separate + ri - single unified individualized, specially designated), i.e. words or expressions that are forbidden to be used». And A. Salkynbay, E. Abakan's «Linguistic Explanatory Dictionary» lists some prohibited words, names, and phrases. Scientists point out that the most common example of taboos, the prohibition of naming people by personal.

A.A. Reformatsky in his work «Introduction to Linguistics» defined taboo as follows: «Taboo –an ethnographic concept that also concerns language. Taboo means a prohibition that arises in the sphere of public life at different stages of development of society. Based on various premises, such a prohibition may also apply to the facts of language. Likewise, for peoples at an early stage of social development (Polynesians, Australians, Zulus, Eskimos, etc.), word taboos arise on the basis of mythological beliefs. The designation of death, the name of diseases, the names of gods and spirits are subject to prohibition (taboo); The name of the animal that serves as the main object of hunting for a given tribe is often taboo. To replace taboo words, you need other words - euphemisms. Euphemisms are substitute, permitted words that are used instead of forbidden (taboo) ones»[3, p.104-105].

Taboo is a forbidden word and action. From a linguistic point of view, the problem of word power and strength comes to the fore. A. Kaidarov comments on this in the research article «Kult slova u türskikh narodov (na materiale kazakhskogo yazyka)»: «In the system of views and ideas of the Turkic peoples, a special place is occupied by the cult of the word, which has its roots in ancient times. The cult views of the ancient Turks, including the veneration of the word, were closely intertwined with their mythological and many other

ideas, which was reflected in the traditions and rituals of individual peoples. We must assume that our distant ancestors, at earlier stages of their development, saw a lot of incomprehensible, mysterious Supernatural in natural phenomena and around them. Undoubtedly, among such phenomena was human speech, with the help of which they not only communicated with each other, achieving mutual understanding in a joint struggle against the natural elements, but also tried to influence their environment in a certain way» [4, p.56]. People believed in the magical power of human speech, the special meaning of words and saw in them, like any phenomenon of nature, the image of good and evil. About the worldview, ethnography of the Kazakh people A. Kaidar (Kaidar A., 2013), S. Kenzheakhmetov (Kenzheakhmetov S., 1997), E. Zhanpeyisov (E. Zhanpeyisov, 1989) etc. we can mention works of scientists. Professor A.B. Salkynbai gives the following definition of the ban: «A ban is like an image of the Kazakh people's worldview, a verbal representation of the knowledge gained from life as a whole nation in the process of learning about nature and obeying its laws» [5, p.38].

In Uzbek folklore studies, attention is paid to the study of some aspects of taboos. K. Imomov's book «Poetics of Uzbek Folk Prose» contains ideas about one of the ancient mythological rituals-ceremony, «initiation» when a gray-haired boy - a teenager who has reached the age of puberty begins to break the clan-tribal order (that is, breaks the taboo). Initiation was considered a religious ceremony that a teenager must attend during the transition to manhood [6, p.146]. According to the mythological concept, the dead who broke the prohibition, resurrected after participating in the ritual ceremony, and considered born, indicates that the roots of the prohibition go back to very ancient times.

Taking into account the opinion of scientists, we have distinguished taboos according to the types of transmission into prohibitions related to actions and prohibitions related to names.

Taboo often takes the form of a ban on doing or not doing something, or a restriction on the use of certain words. Many concepts in Kazakh pholklore are characterized by both types of transfer. For example, in addition to calling a snake a «button» and a «long worm», our people also have prohibitions such as «do not kill a snake», «do not drive cattle while whistling, a snake will come».

Also the name of «Wolf» has alternative names in the Turkic peoples. If we call a wolf a wolf, it will be heard by the wind and there is a fear that it will attack our livestock («malymyzga shabady»). That's why it is called as itkus, serek kulak, ulyma. This word used in the Kyrgyz language in the sense of «wolf» was formed by combining the words «dog, wolf» and «bird». Due to the name «wolf» taboo is widespread among the Kazakh people [7]. At the beginning of the 20th century, the scientist Rekhart Karuts, who was in Kazakh territory, said about this: «Kazakh people do not allow their children to be named after a wolf. Because there is a belief that if the order of hunting is disturbed, the wolf will bite and harm a person». In Kyrgyz, «Bügün erteñden kalsañ enesin izdep ayaksıp cogolot ce it-kushka cem bolot», in Turkish language «Bugün ya da yarın geç

kalırsa annesini arayarak yalnız kaybolacak veya kurda yem olacak» [8, p.31–32] in Kazakh the words «If he stays late today or tomorrow, he will look for his mother, he will disappear alone or he will be eaten by dogs and birds» are often used among the people. For example, the words wolf, bori, and kurt which are common to Turkic languages, and the words used instead of them in the Kazakh language: itkus (dog-bird), kara kulak (black ear), serek kulak, teris azu, kara auiz, ulyma; in Uzbek language: it-kush (dog-bird), karshikul (opposite hand); yt (dog), chery'dy (earth dog), kyzyl karak (red eye), long kuduruk (long tail) in Tuva language; Turkmen mesdan it (field dog), ady zhiten (no name), khyridar (hunter), janyvar (animal); Azerbaijani language janivar or aghzygara (black mouth) all these words and phrases are metaphorical vocabulary with ethnographic meaning. Because beyond their lexical meaning, there are ethnographic concepts such as «if the name is called, the wolf will attack the cattle or will kill the person» [8, p.9, 12].

Kazakhs living in Mongolia do not call by their name even such a harmless animal as the elik (roe deer). Instead of elik atyp aldym they say zhiren atyp aldym (lit. shot the red-haired man). Clearly this is a hunting taboo. Due to superstitious beliefs, people do not call even such insects as bedbugs by their name, and this ban is motivated by the fact that its real name supposedly leads to their rapid reproduction. Based on this belief, the bug acquired evemic names: kyzyl (lit. red), sasyk (lit. smelly), kebek (lit. bran).

One of the customs-based taboo is «at tergeu» to give a name. According to the old custom of the Kazakh people, brides cannot say the exact names of their father-in-law and brothers-in-law, they say them differently. The newly married bride keeps the customs of the Kazakh people, respects the elder and respects the younger, and gives a name. This is an example of great respect and honor. Naming is an expression of dignity and humility. For example, a newly married bride named her brother-in-law and sister-in-law «Erkem», «Tentegym», «Konyr Kozym», «Seri jigiti», «Totym», «Araylym», «Shyraylym», «Torem».

The concept of taboo, which came from foreign vocabulary into the Kyrgyz language, has a significant place in the life of the Kyrgyz people. For example, in order for the child to grow up alive and healthy, and so as not to be jinxed, they gave fictitious names, such as: Chon Murun, Bok Murun, Bokchubai, Itibai, Kebek, Zhamankara, etc. One of the striking examples of name tabooing is the secret names from the epic «Manas», «Chon Jindi» and «Bok Murun».

In general, the Turkic people carried the traces of the mythology period to different religions and different regions throughout history, considered them in the scope of topics such as beliefs, customs, prohibitions, and used them in their daily life activities. Among them, the Uyghur people considered water «great» and gave names describing its greatness to great rivers and some water sources. The Uyghurs considered spring water to be a secret water and believed that plants and trees had souls. An example is Uyghurs believe that if the main fruit trees in the garden or yard wither, misfortune will come to the family, the owner of the

house will die, and another type of belief is that if the owner of the house dies, one tree will wither. In the Uyghur people, this is interpreted as the mourning of the owner of the tree.

Based on the results of ethnographic, archaeological and linguistic research, there is one scientific work that proves the existence of totemic beliefs and taboos in the culture of the Turkic peoples, including the peoples of Central Asia.

Taboo can be divided into the following three types depending on this feature, i.e. communicative function: *human-oriented taboo*, *community-oriented taboos*, *nature-oriented taboos*. In all three of these, the middle person to whom the ban is addressed is a Mankind. That is, the relation of man to man, the relation of man to society, and the relation of man to nature are slowed down by prohibition. In this classification, rather than conventionality, consideration with the peculiarities of prohibitions characteristic of nomadic Kazakh existence prevails. Here, man, society, and nature are not considered as concrete subjects or objects, but in a broad typological sense. The ban on each of them is considered a prerequisite for maintaining balance in society and nature. It is necessary to focus separately on the specific features of prohibitions related to people, society and nature, characteristic of the nomadic Kazakh nature. Taboos related to people include man, woman, child, adult, khan, novem, chief, and companion. Only, each prohibition must be directly addressed to a person, without connection with any object or other related action. In other words, a taboo related to a person includes only the action word of the individual himself. For example, «Don't put your hands on your head», «Cover your mouth», «Don't shake your head», etc. In the ban on society, actions and words of a person related to another person or thing are covered. That is, the prohibition required of a person is expressed in relation to a subject or an object in social life. For example, «Don't run in front of elder people», «Don't run to the grave», etc. Also, the Kazakh tradition of «At tergeu» can be included in this group. In the category of taboos related to nature, one can include actions and words related to the environment, animal world, celestial bodies, and even many aspects of human being as a child of nature. Taboos focused on nature include animal prohibitions based on totemic beliefs and prohibitions related to natural phenomena. For example, «Don't count the stars», «Don't show the moon with your hand», «Don't sleep after sunrise», etc. Also, it is possible to refer to the category of taboo words and taboos, saying «button» instead of «snake», saying «dog» instead of «wolf», saying «skunk», «son», «wolf», saying «the sun has set» instead of «the sun get rich». To give another example related to the phenomenon of taboo, it is related to the word dreaming, which has been formed in our minds since ancient times. That is, our ancestors, older brothers and sisters warn that when telling someone what they saw in a dream, they should say that they saw it in a dream, not in a dream. There is a concept that if you talk about what you saw in a dream, you may be affected. The problem of discovery in Kazakh knowledge requires great diligence. Firstly, knowledge of the Kazakh people is a part of the knowledge

of nomads. Secondly, some concepts that are considered taboo in the Kazakh language do not correspond to this category. Thirdly, Kazakh prohibitions have a specific cognitive value. Is the Kazakh tradition of «Name investigation» and the taboos related to personal names in other languages at the same level? No, because «At tergeu» is a tradition. It has its own meaning and importance.

Taboos that reflect national cultural characteristics have areas where they are spread and put into practice. Within each culture, they acquire specific properties and regulate the relationships, communication and behavior of representatives of the ethnic group. Let's look at a few examples. The Kyrgyz language has the word chechek. What does it mean? This is a very serious, contagious disease, accompanied by severe trembling of the body and a rash of small spots on it - smallpox. The disease was first recorded in ancient China and India, and the epidemic claimed millions of lives. Later it spread to all regions and continents. Only at the beginning of the twentieth century was its virus discovered and a vaccine was developed, which made it possible to first stop and then completely defeat smallpox. It also claimed hundreds of thousands of Kyrgyz lives. Fear forced people not to pronounce its name and to use allegories to refer to it, for example, uluu tumoo «great disease». The ancient Kyrgyz called her the word Chechek «flower» (now this name is preserved among the Altaians and Turks, also Chechek is the name of a girl). In order to defeat, deceive, curb the disease, they named it after the flower, but they also used such vague names as bayagi «ta», «tigi», uluu tumoo «great disease», chong zharyktyk «great lordship», bayagy zharyktyk «that lordship» [9].

The grouping of taboos in Kazakh linguistics according to the topic can be found in the works of B. Sagyndykuly, A. Akhmetov. In this classification of taboo, first of all attention is paid to their semantics. Thematic groups of taboos:

- Taboos related to types of diseases;
- Related to the names of animals, birds, insects;
- Taboos related to natural phenomena;
- Taboo and conclusions related to people and people's names;
- Taboo related to demons, «negative» concepts;
- Taboo related to numbers;

The worship of the word is a common good of many Turkic tribes and uluses, which explains the presence of common sacred meanings of many words, traditional superstitions and taboos associated with the word, as well as similar and identical oral formulas, stamps and regular phrases full of ethnographic content [11]. They are stored in different lexical units.

Taboo contains a categorical prohibition. No one gives or asks for an explanation as to why this is so and not otherwise. Scientists attribute to its semantics such semes as «sacred», «unclean», «dangerous», «terrible». A taboo «protects» a clan, tribe, people or an individual from mysterious dangerous incidents and regulates the behavior and actions of people. Gradually, taboos passed into the customs and traditions of peoples, into their religious rituals and

ceremonies, and then into legal relations. Then many taboos gained the force of laws and became legal norms regulating people's lives. Laws, having acquired an international character, began to determine the rights and obligations of authorities and citizens, ensure the safety of life, protect the inviolability of property, limit and define family, official, property rights, regulating the development of mankind. If taboos were based on totems, things or animals considered sacred (Sun, Moon, Earth, living beings, trees, etc.), then religion focuses on the force that created the entire universe with all living and inanimate objects and phenomena (this power is called differently among different peoples: Yahweh, Buddha, Tenir, God, Allah, etc.), as well as on his messengers, holy books, with the help of which he influences the life of society. Taboos are usually divided into 1) taboos relating to the humanity 2) taboos containing cultural or national characteristics [12, p.186].

Conclusion

Word is one of the main concepts that should be considered in many aspects. In this context, it represents generosity, speechlessness, eloquence that creates conflict in your system, arrogance that does not tolerate inappropriate words, and seriousness that knows your place and worth. As we can see, each concept is combined with unique qualities and philosophical categories that are the guarantee of national mentality. It is analyzed and shows the place of the listed concepts in the system of national concepts.

Taking into account forbidden words in Turkic-speaking countries as a special linguistic category, their differences and features, mutual similarities are examined using various examples. Superstitions and prohibitions were perceived as the law of society and as generally accepted principles. In this regard, for every Kazakh and Turkic countries in general, these concepts had a high linguacultural value.

The article revealed such features of forbidden vocabulary as unconditional execution, not subject to execution and other properties of words used on the basis of strict rules. Forbidden words, incorporating national ideas about life and death, nature and knowledge, morality, reflect the moral prerogatives of Turkic society.

REFERENCES

[1] Sagyndykuly B. Kazak tili damuinin etymologicalik negizderi [Etymological bases of Kazakh language vocabulary development]. – Almaty: Kazakh University, 2005. – 257b. [in Kaz.]

[2] Sagyndykuly B., Kulzhanova B. R. Kazirgi kazak tili. Lexicologiya [Modern Kazakh language. Lexicology]. – Almaty: Kazakh University, 2018. –190 b. [in Kaz.]

[3] Kurmanbaiuly Sh., Isakova S., Mizamkhan B., Alimbek G., Mamyrbekova G., Boranbaeyev D. Kazak tilinin kirme sozdigi [Dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Ulttyk audarma burosy, 2019. – 596 b. [in Kaz.]

[4] Savash H. Türk efsanelerinde karşılaşılan tabularin tasnifine dair bir deneme. [An attempt to classify the taboos encountered in Turkish legends] // Uluslararası Afro-Avryasya araştırmaları dergisi. – 2017. – B.163-174. [in Tur.]

[5] Kaidarov A. T. Kult slova u turkskikh narodov [Cult words of Turkic people]. – M: Turcology, 1992. –S. 74-79. [in Rus.]

[6] Imomov K. Uzbek halk prozasi [Poetics of Uzbek folk prose]. – Tashkent: Science, 2008. – S.143-144. [in Rus.]

[7] Zhetesoza Zh. Animalistik leksikanyn lingvomadeni jane kongnitivti-salghastırmaly sipaty [Linguistic-cultural and cognitive-comparative nature of animalistic vocabulary] // Bulletin. Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World languages. Philological Series. – 2023. – № 4 (71). <https://bulletinphilology.ablaikhan.kz/index.php/j1/article/view/869/330>

[8] Orozobayev M., Moldaliev N. Kırgızcadaki Kurt (Börü) ile ilgili Örtmece [Euphemism about wolf (Börü) in Kyrgyz]. – Hacettepe Üniversitesi: Türkiyat Araştırmaları, 2020. – B.23-38. [in Tur]

[9] Januzakov T. Kazak tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Dyke press, 1999. –776 b. [in Kaz.]

[10] Imomov K. Uzbek halk prozasi [Poetics of Uzbek folk prose]. – Tashkent: Science, 2008. – S.143-144. [in Rus.]

[11] Ahmetov A. Turki tilderindegi tabu men evfemizmder [Taboos and euphemisms in Turkic languages]. – Almaty: Arys, 2009. – 334b. [in Kaz.]

[12] Yudakhin K.K. Kirgizsko-Russkii slovar. [Kyrgyz-Russian dictionary]. – M: State publishing house of foreign dictionaries, 1965. – 503 s. [in Rus.]

[13] Usubaliev B. Sh. Euphemism jonunde. Kyrgyz philologyasi zhane filologdoru [About euphemism. Kyrgyz philology and philologists]. – Bishkek, 2007. –101 b. [in Kyrgyz]

[14] Freud Z. Totem i tabu [Totem and taboo]. – Russia: Lenizdat, 2015. – 224 s. [in Rus.]

ТҮРКІ ТЕКТЕС ТІЛДЕРДЕГІ ТАБУЛАРДЫҢ \ ЛИНГВОТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Құлжанова Б.Р.¹, *Кашкеева А.Б.²

^{1, *2} эл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Әлемнің тілдік бейнесіндегі негізгі ұғымдардың бірі болып саналатын табу ұғымы ескі наным-сенімнен туындаған. Табу- ол тыйым салынған сөз және әрекет.

Мақалада түркі жұртының қоғамдағы әлеуметтік, мәдени және экологиялық ортаға байланысты қалыптасқан наным- сенімдерінің, салт-дәстүрлерінің қағидалары мен нормалары арқылы пайда болған табу ұғымы жайлы көзқарас қамтылған. Бұл зерттеу түркі тілдеріндегі тыйым

салынған лексикаға, оның әр түрлі лингвистикалық мәдениет өкілдерінің дүниетанымындағы орнын, мәнін лингвистикалық-когнитивтік түрде талдауды жүзеге асыруға бағытталған.

Зерттеудің құндылығы түркі тілдеріндегі тыйымдар мен табу сөздердің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін анықтауда көрінеді. Нақты қолданыстағы материалдардағы тыйымдардың ерекшеліктері ескеріле келе, өмір, мәдениет пен өркениет тақырыбына қатысты тұжырымдарға сүйене отырып, моральдық, діни және құқықтық нормалардың теорияларын сипаттай келе түрлі мысалдармен расталады.

Мақаланың негізгі мақсаты танымдағы табу мәселесіне баса назар аударып, түркі халықтары және қазақ халқының дүниені қабылдауы, тыйым туралы түсініктерін байланыстыра қарастыру. Таным мен салт-дәстүр сабақтастығы негізінде табудың лингвокогнитивті, лингвомәдени және тәрбиелік мәнін айқындау. Зерттеу барысында материалдарды іріктеу, жинақтау, жіктеу және талдау әдістері қолданылды.

Мақаланың теориялық бөлімін қарастыруда лексикология мен этнолингвистика салаларын зерттеуші ғалымдардың жұмыстары басшылыққа алынды; түркі дүниесі тілдерінің призмасы арқылы тыйымның көріну ерекшелігі мен бірегейлігін көрсетеді. Зерттеудің практикалық маңызы зерттеу жұмысында қолданылған түркі тілдерінің материалдары табу туралы сөздік құрауға мүмкіндік береді.

Жұмыс нәтижесінде қазақ және түркі халықтарында кездесетін, қазіргі кезеңге дейін сақталған табу түрлеріне қатысты топтастырулар жасап ұсынылды. Түркі тілдеріндегі табулардың тілдегі көрінісі талданып, ерекшеліктері мен ортақ қырлары анықталды.

Түркі тілдерінде кездесетін табу, тілдік табуларға арналған бұл зерттеу тілдік бірліктерді талдау, сөздік жасау және тілдік танымдық бағыттағы зерттеу жұмыстарға дереккөзі ретінде қолдана алады.

Тірек сөздер: табу, түркі әлемі, миф, тыйым, сенім, дәстүр, мәдениет, таным, лингвомәдениет, лингвотаным

ЛИНГВОКОГНИТИВНЫЙ ХАРАКТЕР ТАБУ В ТЮРКОЯЗЫЧНОМ МИРЕ

Құлжанова Б.Р.¹, *Кашкеева А.Б.²

^{1, *2} Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Аннотация. Понятие табу, заложенное как базовое понятие в языковой картине мира, берет свое начало в древних верованиях. Табу – запрещенное слово и действие. В статье представлен взгляд на значение и употребление табу которые сформировались на основе принципов и норм верований, традиций и обычаев тюркских народов, что обусловлены социальной, культурной и экологической средой. Данное исследование

посвящено осуществлению лингвокогнитивного анализа запретной лексики в тюркских языках, ее места в картине мира представителей различных лингвокультур.

Ценность исследования заключается в выявлении национально-культурных особенностей запретов и табу слов тюркских языках. С учетом специфики запретов в реальном употреблении и материалах, на основе выводов, связанных с жизнью, культурой и цивилизацией, описываются теории моральных, религиозных и правовых норм, подкрепленные различными примерами. Основная цель – акцентировать внимание на табу в познании, рассмотреть понятия запретов тюркского и индивидуально казахского народов во взаимосвязи. Определить лингвокогнитивную, лингвокультурную и образовательную ценность табу на основе преемственности когниции и традиций. В ходе исследования использовались методы отбора, сбора, классификации и анализа материалов.

Теоретическая часть статьи основана на работах ученых, занимающихся лексикологией и этнолингвистикой; Показана специфика и своеобразие проявления табу через призму языков тюркского мира. Практическая значимость исследования использованные тюркские языковые материалы позволяет создать словарь табу.

В результате работы представлены группировки видов табу, встречающиеся у казахских и тюркских народов и сохранившиеся до наших дней. Проанализировано языковое проявление табу в тюркских языках, выявлены специфические и общие черты.

В данном исследовании основное внимание уделяется табу, лингвистическим табу в тюркских языках, может быть использовано для анализа языковых единиц, создания словарей, в качестве источника лингвокогнитивных исследований.

Ключевые слова: табу, тюркский мир, миф, запрет, вера, традиция, культура, знание, лингвокультура, лингвокогниция

Received: February 27, 2024

Information about the authors:

Kulzhanova Bakhytgul Raikhanovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-2998-4723>

Kashkeyeva Aidana Bayzhumaevna – 3rd year PhD student in the specialty 8D02307 – “Kazakh Philology”, al-Farabi Kazakh National University, e-mail: aidanaga@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-3262-2449>

Авторлар туралы мәлімет:

Кулжанова Бақытгүл Райханқызы – филология ғылымдарының

кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0002-2998-4723>

Кашкеева Айдана Байжумаевна – 8D02307-Қазақ филологиясы мамандығының 3-курс PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: aidanaga@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2998-4723>

Информация об авторах:

Кулжанова Бахытгуль Райхановна – кандидат филологических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-2998-4723>

Кашкеева Айдана Байжумаевна – докторант 3 курса по специальности 8D02307 – «Казахская филология», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, e-mail: aidanaga@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-3262-2449>

ӘОЖ 81’42

ҒТАХР 16.21.61

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.014>

АНТРОПОНИМДЕРДІҢ ЖЕЛІЛІК МАРКЕТИНГ ДИСКУРСЫНДАҒЫ ҚОЛДАНЫСЫ

* Куркимбаева А.М.¹, Базарова Д.А.², Алпеисова Б.Т.³, Қозыхан Г.М.⁴

¹Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастыр және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

²Алматы технологиялық университеті, Алматы, Қазақстан

³Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан

⁴Nurorda мектебі, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Антропонимдер әртүрлі дискурста қолданылатын тілдік құрал. Антропонимдер мәдени ақпаратты сақтап және тарататын, ұлттық сананы қалыптастыратын этномәдени қасиетке ие категория. Ол коммуниканттардың құндылықтар шкаласы мен мінез-құлық үлгілерін анықтайды. *Зерттеу жұмысының мақсаты* – желілік маркетингтік дискурста қолданылатын антропонимдердің функционалдық маңыздылығын анықтап, оның адресаттарға перлокутивті әсері қандай тілдік құралдар арқылы жүзеге асатындығын зерделеу және бұқаралық және тұлғааралық коммуникация саласындағы дискурстың осы түрінің өзектілігін көрсету. Антропонимдер арқылы жасалған отандық компаниялардың Instagram парақшаларынан алынған пост-мәтіндер зерттеуіміздің қайнар көзі болды. Маркетингтік дискурстағы антропонимдерді (жеке есімдерді) зерттеу салыстырмалы түрде тауашалық сала болып табылады. Бірнеше ғалымдар маркетингтік дискурсты нарықта ілгерілетін брендингке байланысты тақырыптарды зерттеді. Ол зерттеулердің барлығы антропонимдерді қамтиды. Мақаланы жазу барысында маркетингтік дискурс бойынша жазылған отандық және шетелдік тіл мамандарының еңбектеріне шолу жасалды. Мақалада сонымен қатар адресанттардың желілік маркетинг дискурсында қолданатын коммуникативтік стратегиялары да назардан тыс қалмады. Отандық компаниялардың Instagram парақшаларында жарияланған пост-мәтіндерінді талдау барысында дискурсивті талдау, контент талдау және прагматингвистикалық талдау әдістері қолданылды. Қарастырып отырған мақалада адресаттарға әсер ету мақсатында қолданылатын тілдік бірліктер және паралингвистикалық құралдар зерделенді. Зерттеу жұмысымыздың теориялық маңыздылығы – институционалды дискурс ретінде маркетинг дискурсының зерттеу аясының кеңеюіне ықпал етеді. Зерттеудің *практикалық маңыздылығы* – зерттеу нәтижелерін «Салалық аударма», «PR дискурс», «Маркетинг дискурс аудармасы» секілді «Аударма ісі» оқу бағдарламасы бойынша оқытылатын пәндер аясында оқу материалы ретінде пайдалануға болады.

Тірек сөздер: маркетинг дискурсы, антропонимдер, тілдік қолданыс, пост-мәтін, брендинг, прагматикалық әсер, персуазивті маркетинг құралы, Instagram тұғырнамасы

Кіріспе

Жаһандану дәуірі басталып, мәдениетаралық коммуникацияның қарыштап дамуына орай дискурстың алуан түрі тіл мамандарының зерттеу нысанына айналды. Сондай дискурстардың бірі – маркетинг дискурсы. Бүгінгі күні маркетинг дискурсы ғаламтор арқылы қарқынды даму үстінде.

Қазақ медиа кеңістігінде антропонимдердің қолданысын жарнама және маркетинг саласында қолдану үрдісі айқын байқалады. Антропонимдердің кең қолданысын сән дискурсы, спорт дискурсы, аспаздық дискурс жарнамаларында бренд ретінде насихаттау белең алған құбылыс. Аталмыш дискурсқа қатысты жарнамаларды дәстүрлі медиаға қарағанда жаңа медиа жанры Инстаграм пост-мәтіндерінде кездестіруге болады. Инстаграм адресанттардың белгілі бір тауар, қызмет түрін жарнамалайтын тұғырнамасына айналғандығына куәміз. Мысалы, сондай бір аспаздық аккаунт zhekas_doner_house. Zheka`s Doner House – қазақстандық танымал вайнер Жеңіс Омаров алғаш ашқан фастфуд мейрамханасы. Қазіргі уақытта Zheka`s Doner House мейрамханасы барлық жастағы адамдар арасында танымал және Қазақстан Республикасының үлкен қалаларының бәрінде ашылған желі. Бұл мысалдан адресанттың Жеңіс есімінің заманауи трендке сай англицизм құбылысына бейімдеп танымал болуының тактикасы деп пайымдауға болады. Бұндай тактика адресаттарға өтімді.

Ғаламдық нарыққа танымал сән әлемінің көшбасшылары болып саналатын Gucci, Coco Chanel, Louis Vuitton, Porsche, Ford және Mercedes-Benz компанияларының атауы жалқы есімдер, яғни антропонимдер арқылы жасалған. Әлемдік анимациялық фильмдердің конгломераты – The Walt Disney компаниясы да ағайынды Уолт Дисней мен Рой О. Дисней есімдерімен байланысты. Батыс мемлекеттерінде бизнес дискурс саласында компанияларды өз есімдерімен атау он тоғызыншы ғасырдың аяғы мен жиырмасыншы ғасырдың басында басталған құбылыс. Біздің елімізде бұл құбылыс тәуелсіздік алған кезден бастап кең тарала бастады. Маркетинг дискурсында көбінесе белгілі тұлғалардың есімдерін өнімге деген сенімділік сезімін қалыптастыру үшін пайдаланады. Мысалы, «Nike By Michael Jordan» немесе «Kylie Cosmetics» және т.б. Мысалы, отандық бургер сатумен айналысатын «Zheka`s Doner House» сауда желісінің атауы осы атап өткен тактика негізінде аталған.

Маркетингтік дискурстағы антропонимдерді зерттеу салыстырмалы түрде тауашалық сала болып табылады. Көптеген зерттеушілер антропонимдерге назар аударумен қатар брендинг, жарнама мақсатында танымал өнер және спорт жұлдыздарын таңдау және маркетингтік дискурсындағы тілдік қолданыс сияқты тақырыптарды зерттеді. Олардың

барлығы антропонимдерді қамтиды. Маркетингтік дискурс лингвисттер және кәсіби дискурс зерттеушілері үшін тың, перспективасы жоғары зерттеу нысаны болып табылады.

Фордхем университетінің профессоры Dawn Lerman [1] маркетингтік дискурстағы тілдің қолданысы, тауарларды жылжытуда брендинг, жарнама саласы бойынша психолингвистикалық, социолингвистикалық зерттеулер жүргізді. Сонымен қатар маркетингтік дискурс аясында адресант пен адресаттар арасындағы қарым-қатынастың мәдениетаралық аспектілерін зерделеумен айналысып жүрген ғалымдардың бірі.

Соңғы кездері антропонимдерді зерттеуге деген қызығушылықты отандық ғалымдардың жарияланған еңбектерінен көре аламыз.

Отандық ғалым Р.Б. Джелдыбаева қытай-қазақ антропонимдерінің этномәдени негіздері мен сипатын салыстыра-салғастыра зерттеді [2]. Ғалым көршілес екі ұлт өкілдерінің есім беру дәстүрлері, олардың мәдениеті, тарихы және дүниетанымдарымен тікелей байланысты болатындығын нақты мысалдармен дәлелдей білген.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу материалы ретінде Инстаграм тұғырнамасында орналасқан отандық бренд компаниялар Абай қазақ ұлттық мейрамханасы, Shoqan_school.kz, Sman, Аида Кауменована Zheka's Doner House-тың пост-мәтіндері алынды. Адресанттардың Instagram парақшаларынан алынған маркетингтік пост-мәтіндерді зерттеу барысында дискурсивті талдау әдісі және прагмалингвистикалық талдау әдісі қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Жаһандық тіл білімінде адам есімдері антропоним ретінде зерттеледі. Антропоним – адамдардың есімдері, лақап есімдері, ру атаулары, ертегі, аңыз, фольклор кейіпкерлері, әдеби шығарма кейіпкерлері және шен атаулары. Ол көне грек тілінен *anthropos* «адам» және *opota* «атау» деген екі түбірлі сөздерден құралған. Алдымен «антропоним» терминінің анықтамасын талдап өтер болсақ алғаш рет аталмыш терминді португалдық тіл маманы Ж. Лейте Васконсельва қарастырды.

Т.Ж. Жанұзақов, Қ.Рысберген және В.У. Махпиров сынды зерттеушілер түркі антропонимикалық категорияларын тарих және мәдениеттану ғылымдарының тоғысында терең талдады.

Белгілі ғалым В.И. Карасик антропонимдерді «адам мәртебесінің ең айқын көрсеткіші» деген анықтама берсе [3], Г.Б. Мадиева және В.И. Супрун антропонимдерді келесідей анықтайды: «кез-келген тілдің ономастикалық өрісіндегі ядролық конституент» [4]. Біз бұл пікірлердің бәрімен толықтай келісеміз.

Маркетингтік дискурс институционалды дискурс түріне жатады. Маркетингтік дискурста адресант пен адресаттар арасындағы қатынас

экономикалық мүдделерге негізделеді. Маркетингтік дискурс жарнама дискурсымен бірлесе отырып жүзеге асатын коммуникативті-прагматикалық құбылыс. Отандық брендтердің Инстаграм тұғырнамасындағы пост-мәтіндерін зерттеу барысында маркетингтік дискурсқа тән келесідей белгілер анықталды:

- а) байланыс орнату;
- б) жаңа өнімді жылжыту;
- в) тұтынушылар бойында ынталандыру қалыптастыру.

Жалпы барлық жарнамалық сипаттағы пост-мәтіндердің барлығының көздеген мақсаты, ол коммуниканттарға перлокутивті әсер ету.

Маркетингтік дискурс-бұл тұтынушыларға хабарламаларды тиімді жеткізу арқылы бизнестің сәттілігінде шешуші рөл атқаратын коммуникацияның мамандандырылған саласы. Ол аудиторияны сендіру және тарту үшін қарым-қатынастың әртүрлі формаларын, соның ішінде вербалды, бейвербал және мультимодальды элементтерді қамтиды. Бұл дискурс маркетингтік мақсаттарға жету үшін тілдік және семиотикалық режимдерді стратегиялық қолданумен сипатталады.

Маркетинг саласы бойынша сүбелі еңбектердің авторлары америкалық ғалымдар Philip Kotler және Kevin Keller маркетинг коммуникациясының қыр-сырын зерттеді. Ғалымдардың зерделеуінше, маркетинг дискурсы тіл, мәдениет және коммуникация құрамдас бөлігінен тұратын күрделі құбылыс [5].

Стэнфорд университеті профессоры Наоми Барон қарым-қатынастың әртүрлі формаларын, соның ішінде маркетингтік дискурстағы тілдің рөлі туралы құнды зерттеулер жүргізді. Ол тілдің тұтынушылардың мінез-құлқына қалай әсер ететінін және жалқы есімдерді пайдалану сенімді маркетинг құралы бола алатынын айтты [6].

Компаниялар, фирмалар, дүкендер және сауда бутиктері атауларын жалқы есіммен атау, сауданы жылжыту және адресаттарға ықпал етудің стратегиясы болып табылады. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін сауда-саттық саласы бойынша батыс мемлекетеріндегі тауарды немесе қызметті нарықта жылжытудың маркетингтік тактикаларына аса мән беріліп, қолданысқа ене бастады. Елімізде кәсіпкерлік саланың өркендеуіне орай осы сала бойынша жетістіктерге қол жеткізген көптеген кәсіпкерлер бизнесте, карьерда және жалпы өмірде жеңіске жетудің қазақша жолдарын ұсынуда. Мысалы, отандық табысты кәсіпкер Қуаныш Шонбайдың «Екінші болма» кітабы осының куәсі деуге болады. Аталмыш кітап алты рет басылып шықты. Әрине бұл кітап бестселлер.

Кәсіпкерліктегі иландырыру коммуникациясы отандық филолог-зерттеушілердің де назарынан тыс қалмады. М.К. Адырбекова және А.М. Куркимбаева ғылыми мақалаларында мекемеге ұтымды атау беру кәсіпкер қадамында ең басты қадам екендігін атап өтті [7]. Когнитивті маркетингте қолданылатын иландыру стратегиясы әлбетте адресаттардың пост-коммуникативтік әрекетіне ықпал етеді.

Маркетингтік дискурстың алғашқы сипаттамаларының бірі оның мультимодальдылығы. Қарастырып отырған дискурста көбінесе адресаттарды иландыратын және тартымды хабарлама жасау үшін пост-мәтіндер, суреттер, музыка және түстер сияқты вербалды және бейвебал тілдік құралдар пайдаланылады. Инстаграм тұғырнамасында орналасқан отандық компаниялар мультимодальды тәсіл түрі болып саналатын аудиовизуалды контенттерді кеңінен қолданады. Аталмыш әдіс адресаттарды сендіру функциясын күшейту үшін қолданылатын маркетингтік стратегиялар екендігі айқын көрінеді.

Абай қазақ ұлттық мейрамханасы, Shoqan_school.kz секілді Алматы қаласында орналасқан мекеме атауларында қолданылып тұрған антропонимдер прецеденттік сипатқа ие. Екі мекеменің атауына да қазақ халқына өшпес рухани мұра қалдырған тарихи тұлғалардың есімдері берілген.

Мысалы, Алматының көрікті жерлерінің бірі Көктөбеде орналасқан Абай қазақ ұлттық мейрамханасы қазақ асханасы дәмінің шынайы көрінісі ғана емес, сонымен ұлттық құндылықтарды дәріптеп отырған озық бренд. Мейрамхананың Инстаграм парақшасында 569 пост-мәтін жариялаған. Келесі мысалдарда соған куә боламыз.

1-мысал

Қазақтың ұлы акыны, ғұлама Абай Құнанбайұлының туғанына оныншы тамыз 179 жыл толды. Оның шығармашылығы қазақ әдебиеті мен мәдениетінің дамуына үлкен әсер етіп, адамдардың жүрегінде өшпес із қалдырды Абай - дана, Абай – дара [8].

Адресат ұсынған пост-мәтін креолизацияланған мәтінмен толықтырылған. Мейрамханадағы әдемі жазылған Абай өлең жолдары адресаттарға прагматикалық және когнитивтік жағынан жоғары деңгейде әсер ететін маркетингтік стратегия. Біріншіден, мейрамхана қонақтары тек қана отандастарымыз емес, сонымен қатар шетелдік қонақтар. Екіншіден, адресат қонақтарға ұлттық тағамдарды ұсына отырып, оларды мейрамхана атауына байланысты, ғұлама Абай атамыз жөнінде Инстаграм парақшасында ақпараттар жариялап отыруы да ұтымды тактика. Пост-мәтіндер үш тілде жарияланған.

2-мысал

*Бүгін ерекше күн – Қозы Көрпеш Баян Сұлу күні! 😊
Бұл романтика күні біз шынайы махаббат пен адалдықтың символына айналған тамаша оқиганы тойлаймыз. Махаббаттарыңыз Қозы Көрпеш пен Баян сұлудың махаббатындай берік, мызғымас болсын! Абай мейрамханасы осындай ерекше күн үшін тамаша орын. Осы тамаша мерекеде жүректеріңіз махаббат пен бақытқа толы болсын! ❤️✦ [9].*

Жоғарыдағы пост-мәтінде адресат тұтынушыларды елімізде танымалдыққа ие болып келе жатырған мерекелердің бірі – Қозы Көрпеш Баян Сұлу күнін аталмыш мейрамханада атап өтулерін жарнамалайды.

Жастар арасында мерекеленіп жүрген Валентин күніне қарағанда, қазақ тарихында махаббаттың символына айналған Қозы Көрпеш-Баян Сұлу күні насихатталады. Пост-мәтінде прецедентті есімдер, махаббат, бақыт, адалдық эмотивті-бағалауыштық лексемалардың қолданысы және визуалды контент адресаттардың когнициясына әсер ету ықтималдығы жоғары персуазивті құралдар болып табылады.

3-мысал

Мұнда сіз тарихи жәдігер – қолдиірменді таба аласыз 🧤
 Қолдиірмен әрқашан отбасының байлығы мен гүлденуінің символы болды, өйткені нан барлық дерлік мәдениеттерде киелі болып табылады. Елестетіп көріңізші, бір кездері қалалар мен елді мекендердің тұрғындары дәнді ұнтақтау үшін ұқсас құрылғыларды пайдаланып, дәмді, құнарлы және өте маңызды тағамның негізін жасады. Ғасырлар бойы нан өндірісінің сапасы қаншалықты жақсарды, сіз біздің нанның дәмін татуға болады! 🍞 [10].

Абай ұлттық мейрамханасының Инстаграм парақшасында жарияланған пост-мәтіндерді зерттеу барысында, 569 жарияланған вербалды ақпараттар арасында мейрамхана интерерлерін әдемі ұлттық жәдігерлермен безіндіріп, қазақ тұрмыс-тіршілігінен бай мәлімет беретін пост-мәтіндер жариялаған. Ұлттық жәдігерлер қатарын қолдиірмен, ертоқым, ер қаруы-бес қару, садақ пен жебе, келі-келсап, жетіген аспабы және халқымыздың түрлі салт-дәстүрлері туралы визуалды контенттер, адресаттарды нағыз қазақ салт-дәстүрі атмосферасына ендіре отырып, қазақтың таңдаулы, дәстүрлі тағамдарынан дәм татуға шақырады. «Нан» қазақ тілінің әлемдік суретінде басты концепт. Пост-мәтінде мейрамхана интерерінің қолдиірмен секілді эстетикалық-тарихи жәдігерлерімен безендірілген лингво-визуалды контентін ұсыну, осы мейрамханаға келуге деген әрбір тілдік тұлғаның қызығушылын еселей түседі.

4-мысал

Бүгін біз сіздерді жас өнерпазымыз – Нұрәлі Бейсеқожамен таныстырғымыз келеді! Нұрәлі өзінің жасына қарамастан, 15 жасында 200-ден астам музыкалық туынды жасаған ең жас композитор атанып, рекорд орнатты. Қазақстан рекордтар кітабының – KInES-2021 кейіпкері атанды! Сондай-ақ Нұрәлінің таланты Қазақстанды ғана емес, концерттік бағдарламамен шақырылған Германияны да тәнті етті! АБАУ мейрамханасында тамаша ойыннан ләззат алу мүмкіндігін жіберіп алмаңыз! [11].

Аталмыш мейрамхана тілдік материалдарын контент талдау барысында байқалған келесі бір маркетингтік стратегия – ол мейрамхананы насихаттау мақсатында танымал отандық өнер адамдарын тарту. Бұл коммуникативтік маркетингтік құралды «беделге сүйену» стратегиясы деп атаймыз. Қарастырып отырған стратегия мейрамханы ілгерілету прагматикасын жүзеге асырады. Пост-мәтіннің жағымды қыры адресаттарды талантты қазақ

жастарымен таныстыра отыратындығында. Нұрәлі Бейсеқожаның пианино аспабында тамылжыта орындаған туындысы адресаттарға эмоционалды үрде атрактивті әсер етеді. Адресаттар өнер иесінің жетістіктерімен танысады.

5-мысал

Алматы қаласында білім беру саласында көшбасшы жекеменшік мектептердің бірі Шоқан Уалиханов атындағы мектеп. Жалпы барлық жарнама беттерінде Shoqan school ретінде жарнамаланады. Мектептің ұраны – Дәстүрге сүйене отырып, келешекті қалыптастырамыз!. 33 мың оқырманы бар парақша. Зерттеу барысында мектептің Инстаграм парақшасында 774 пост-мәтін жарияланған. Бұл мектептің түлектері әлемдік топ университеттердің студенттері. Келесі мәтінде мектеп оқушыларының білім деңгейлерін көтеру мақсатында ұсынып отырған жеке менторлық бағдарламаны қалай жарнамалап отырғанын көре аламыз.

Біз шыңдарға жету жолында қолдаудың қаншалықты маңызды екенін жақсы білеміз. Сондықтан дәстүрге айналған ЖЕКЕ МЕНТОРЛЫҚ БАҒДАРЛАМАСЫ 10-сынып оқушылары үшін есігін қайта ашады!

► Бағдарлама жеңімпазы болған екі финалистке біз келесі ерекше мүмкіндіктерді ұсынамыз: ✓ Халықаралық SAT емтиханына дайындық; ✓ Жеке сессияларда эссе мен мотивациялық хаттарды жетілдіру.

→ Әрбір финалист үшін біз ерекше жеке оқу жоспарын дайындаймыз:

• Таңдаған мамандықтарына сәйкес сабақ кестесін құрып, сол саладағы білімдерін тереңдетеміз. • Академиялық жазуға ерекше көңіл бөлеміз.

Финалистер эссе мен мотивациялық хаттарды шетелдік мамандармен бірге дайындайды. • Бағдарлама аясында финалистер Harvard University мен Brown University-дің жазғы курстарынан өтіп, барлық шығындар біздің тарапымыздан жабылды. • SAT емтиханына дайындық қаладағы ең үздік ұстаздардың жетекшілігімен жүргізіліп, нәтижелер айтарлықтай жақсарды. • Университетке құжат тапсыру процесінде толық қолдау көрсетіліп, әр кезеңде көмек берілді. Құрметті ШОҚАНДЫҚТАР! Біздің, мектеп негізін қалаушылардың, мақсаты — сіздерді қолдап, әлемнің үздік 10 университетіне түсуге дайындау. Өздеріңізге сеніңіздер, биіктерге ұмтылыңыздар — біз әрдайым сіздерді қолдап, ұлы мақсаттарға жетулеріңізге көмектесеміз! [12].

Жоғарыдағы вербалды мәтіннен оқушылар мектеп ұсынған бағдарламаны таңдаған жағдайда қандай артықшылықтарға ие болатындығын көреміз. Конкурс жеңімпаздарын Harvard University мен Brown University – де жаздық курстар, халықаралық SAT емтиханына дайындық және академиялық сипаттағы жазба жұмыстарын білікті мамандар жүргізетінін сатылап жазған. Мәтінде Шоқандықтар лексемасының үлкен кәріппен жазылуы да адресаттарға әсер ету құралы, яғни аталмыш мектептің оқушылары жай оқушылар емес, Шоқан Уалиханов секілді болашақ ғалымдар, зерттеушілер. Мектеп оқушыларды жетістікке жетелейтін

беделді институт. Осыншама үлкен жетістікке қол жеткізу мақсатында әрине әр білімгер мұндай артықшылықты жіберіп алғысы келмейтіні анық.

6-мысал

Фамилия атымен берілген антропонимдер қатарын Алматы қаласындағы Sman.kz аяқ киім дүкендер желісі мысал бола алады.

Отандық бренд Sman аяқ-киім дүкендер желісі бірнеше жылдан бері еліміздің бес ірі қаласында тұтынушыларға қызмет етіп келе жатырған табысты компания. Осы компанияның Инстаграм парақшасындағы пост-мәтін талдап өтуді жөн санадық. Мысалы,

40.000 қазаққа 40 % жеңілдіктер әзірледік. Әрбір екінші тауарға 1 қаңтардан 15 ақпанға дейін барлық қыстық топтамаға жаппай жеңілдік жариялайды. Қазақстан бойынша ең топивый топтама Smanda. Шошқа былғарысынан емес, премиалдық ірі-қара былғарысынан. Ауыр ісіп кеткен жүннен көрі, керісінше жұмсақ, жеңіл Африкалық қозы жүнінен, италяндық wool, жылулығы жоқ қатты заманауи емес табаннан көрі, суық өткізбейтін, жылы, инновациялық Италияда жасалған табаннан қыстық аяқ киім кигіңіз келсе Атырау, Ақтау, Шымкент Алматы, Астана, қалаларында Sman дүкенінде күтеміз [13].

Пост-мәтін компанияның Инстаграм парақшасында аудиовизуалды форматта жарияланған. Жалпы парақшада зерттеу уақытында 2374 пост-мәтін жарияланған. Тұтынушыларды ынталандыру мақсатында SMAN DAY іс-шарасын ұйымдастырып, оларға туристік жолдамалар, аяқ киім және ақшалай сыйлықтар беретінін байқадық. Жоғарыдағы пост-мәтінде адресаттарға әсер ету құралы ретінде сан есімдер қолданысын, яғни *40.000 қазаққа 40 % жеңілдіктер* сөз орамдарын ұтымды қолданған. Мәтіндегі *қазақ* лексемасының қолданысы өз ұлтына деген құрметті білдіреді, яғни адресаттар түпсанасына жағымды әсер етері сөзсіз ұтымды тактика. Мәтінде жас тұтынушыларға перлокутивті әсері жоғары шетелдік терминдер *топивый, wool* тілдік бірліктерінің қолданысы пост-мәтінге мәнерлілік, заманауилық сипат береді. Жеңілдіктерді жариялауда жарнама беруші адреанттардың жағымды дауыс тембрі және жарнама барысында пост-мәтіндегі басты ақпараттар легінің экранда түрлі түстермен берілуі де тұтынушыларды иландыра алатын оңтайлы маркетингтік стратегия.

7-мысал

Тамақ өнеркәсібі бойынша танымал отандық өнімдердің бірі Zheka's Doner House. Аталмыш донер сатумен айналысатын компанияның басшысы видео-блогер Жеңіс Омаров. Бұл жерде антропоним лақап есіммен берілген. Зерттеу барысында қарастырып отырған брендтің парақшасында 2642 пост-мәтін жарияланған, 319 мың оқырманы бар парақша. Zheka's Doner House – т.Кең тұтынушылары жастар. Контент мейкерлер пост-мәтіндерде жастар дискурсында қолданылатын тілдік бірліктерді өте ұтымды қолданған. Мысалы, ЕРАСЫЛ, НӨӘӨН ДОНЕР ҚАШАН ЖЕЙМІЗ, АЙЛИН, ЗНЕКА'S DONERҒА БАРЫП ТАМАҚ ЖЕЙІКШІ ПЖ, АЛИҚАН, СЕН МАҒАН

ZHEKA'S DONER ӘПЕРУ КЕРЕКСІҢ..., АРУЖАН МҰҢАЙМА, КЕТТІК ДОНЕР ЖЕЙМІЗ, ӘЛИ, КӨРІСПЕГЕЛІ КӨП БОЛДЫ ҒОЙ, КЕТТІК ZHEKA'S DONER-ҒА! [14].

Медиамәтінде біріншіден, барлық сөйлемдер үлкен кәріппен жазылған. Бұл адресаттар назарын аударуға бағытталғаны сөзсіз. Екіншіден, Zheka's Doner House жастардың бас қосып, дәмді донер жейтін орны. Мәтінде қолданылған «нән» диалект сөзіндегі «ә» әрпінің бірнеше мәрте қолданысы адресаттардың тәбетін ашып, аталмыш жердің донерін жеуге деген құштарлықтарын арттырады. Заманауи маркетингтің негізгі бағытының бірі – тұтынушыға бағытталған, яғни персонализирленген коммуникациялар.

8-мысал

Келесі мысалды талдау барысында «беделге сілтеме» стратегиясы қолданысына куә боламыз.

АҚШ-тың жаңа 47 президентін қарсы алыңыздар! us Қазіргі АҚШ президенті – Дональд Трамп. Қызықты факт, президенттер де біз сияқты қарапайым тағамдарды жақсы көреді! 🍷 Олардың сүйікті тағамдары арасында бургерлер мен пицца да бар екен. Біздің мейрамханаға келіп, сіз де Америка президенттері ұнатқан тағамдардан дәм татып көріңіз! 🍷🍷 [15].

Аталмыш желінің соңғы жарияланған пост-мәтінде жаңа сайланған АҚШ президенті Дональд Трамп есімін қолданған. Тілдік әсер ету бірліктері ретінде императивті сөйлем қолданылған. Президенттердің ұнатып жейтін тағамдарының арасында аталмыш бренд ұсынатын бургерлер мен пицца бар екендігін алға тартып, тұтынушыларды да сол тағамдардан дәм татуға шақырады. Zheka's Doner House контент мейкерлері әлемдік соңғы жаңалықты өз парақшамы жарнамасында сәтті қолданған.

Маркетингтік дискурста қолданылып жүрген келесі антропоним де лақапесіммен берілген. Қазақстандағы №1 стрит фуд және 2021-ші жылы үздік халал кәсіпорын ретінде танылған “Bahandi” антропонимі Бахтияр есімімен байланысты. «Seka nyam-nyam» шұжық өнімдерін сатумен айналысатын отандық шағын бизнес. Компания басшысы – Серғазы Тоқтарбек. Инстаграм тұғырнамасында тіркелген “flowers_byrichi” аккаунтын жүргізуші тұлғаның есімі Ришад. Адресант гүл шоқтарын сататын шағын бизнесін жарнамалауда сөз ойыны әдісін ұтымды пайдаланған. Көпшілік арасында Ричи лақап атымен белгілі адресант «byrichi» лексемасын Ричидің гүлдері немесе гүлдерді Ричиден сатып аламыз деген мағынаға толықтырған деп пайымдауымызға болады. Танымал әнші Сәкен Майғазиев набат қосылған «Safi» шайын шығарумен айналысуда. Әнші кіші қызының есімімен өзі шығарып жатырған шәй брендин отандық телеарналарда жарнамалайды.

Еліміздегі танымал кондитерлік фабрикалар «Баян сұлу», «Рахат» атауларындағы антропонимдер қолданысы адресаттардың бойында отандық өнімді тұтынуға деген ынталарын арттырады.

Сонымен қатар бүгінгі қазақ медиа кеңістігінде яғни сәни индустриясында

тікелей өз есімдерімен аталатын «Құралай –сән үй» Құралай Нұрқаділова есімімен байланысты болса, «Aida KaumeNOVA» *сән үйінің* атауы Аида Кауменоваға қатысты. Әлеуметтік желілер мен медиа құралдары негізінде жеке тұлғалар селебритилер, блогерлер, өнерпаздар арқылы маркетингтік стратегиялар әзірлеу қарқынды дамып келеді. Болашақта антропонимдер бренд имиджін нығайтуда үлкен рөл атқаруы мүмкін. Осы тұлғалармен байланыс орнату арқылы өнім немесе қызметтің ерекше танымалдығын арттыруға болады.

Қорытынды

Антропонимдер, жеке адам, қоғам өмірімен және ұлттық болмыспен тығыз байланысты. Маркетингтік дискурста антропонимдер эмоционалды байланыстар орнатудың, сенімділікті арттырудың, өнімдер немесе брендтерді салыстырмалы етудің қуатты құралы ретінде қызмет етеді. Біріншіден, зерттеу барысында Қазақстан нарығында өзіндік бренд болып қалыптасқан отандық кәсіпкерлер компанияларын қазақ халқына танылған ұлы тұлғалардың есімдерімен атайтындығы белгілі болды. Екіншіден, жастар арасындағы танымал фуд брендтер кәсіпорын басшыларының лақап есімдерімен аталатындығы анықталды. Жастар дискурсында форенизацияланған тілдік бірліктер жеңіл қабылданады және аталмыш атаулар тренд болып саналады. Үшіншіден, маркетингтік дискурста адресаттар назарын аудару мақсатында «беделге сүйену» коммуникативтік стратегиясын қолдану басымдылыққа ие екендігі анықталды.

Антропонимдердің маркетингте қолданылуы мәдениет, дәстүр мен этиканы ескере отырып жүргізілуі тиіс. Есімдер мен символдардың дұрыс таңдалуы және әр түрлі қоғамдастықтар үшін дұрыс контексте қолданылуы маңызды. Келесі зерттеулерімізде маркетингтік дискурстың осы аспектілеріне көбірек көңіл бөлінетін болады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Lerman D., Morais R., Luna D. The Language of Branding: Theory, Strategy and Tactics. – New York: Routledge, 2017. – 170 p.

[2] Джельдыбаева Р.Б., Турсынали Ж., Досымбекова Р.О. Қытай-қазақ антропонимдерінің этномәдени негіздері және гендерлік сипаты // Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті Хабаршысы. Филология ғылымдар сериясы. – 2023. – №2 (69). – Б. 33-47.

[3] Карасик В.И. Язык социального статуса. М.: Ин-т языкознания РАН. – Волгоград. гос. пед. ин-т, 1992. – 330 с.

[4] Мадиева Г.Б., Супрун В.И. Антропонимы как средство выражения национальной культуры // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. Серия: Филологические науки. – 2010. – № 6 (50). – С. 96–102

[5] Kotler P., & Keller K. L. Marketing management. – Pearson, 2016. – 976 p.

[6] Baron N. Words Onscreen: The Fate of Reading in a Digital World. – New York: Oxford University Press, 2015. – 304 p.

[7] Адырбекова М.К., Куркимбава А.М. Кәсіпкерліктегі иландыру коммуникациясы // Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті Хабаршысы. Филология ғылымдар сериясы. – №4(71). – 2023. – Б. 11-21.

[8] abay_koktobe. Абай - дана, Абай - дара. 11.08.2024. <https://www.instagram.com/p/C-hPF9TiOBs/>

[9] abay_koktobe. Қозы Көрпеш Баян Сұлу күні. 20.04.2024. <https://www.instagram.com/p/C5yDocZCMTz/>

[10] abay_koktobe. Тарихи жәдігер. 15.03.2024. https://www.instagram.com/p/C4ifc_Bix02/

[11] abay_koktobe. Нұрәлі Бейсеқожа. 25.08.2023. <https://www.instagram.com/p/CwWtryiN7k0/>

[12] shoqan_school.kz. 11.01.2025. Жеке менторлық бағдарлама. <https://www.instagram.com/p/DEr2MUqoRHM/>

[13] sman.kz. Жеңілдіктер. 01.01.2025. <https://www.instagram.com/p/DERSjSXXnei/>

[14] zhekas_doner_house. Сіздерді күтеміз. 23.01.2025. https://www.instagram.com/p/DFJ73vwI7gT/?img_index=5

[15] zhekas_doner_house. АҚШ-тың жаңа 47 президентін қарсы алыңыздар! 24.01.2025. <https://www.instagram.com/p/DFNNzcf61Q/>

REFERENCES

[1] Lerman D., Morais R., Luna D. The Language of Branding: Theory, Strategy and Tactics. – New York: Routledge, 2017. – 170 p.

[2] Dzheldybayeva R.B., Tursynali J., Dosymbekova R.O. Qytai-qazaq antropimderiniñ etnomädeni negizderi jäne genderlik sipaty [Ethnocultural foundations and gender characteristics of Chinese-Kazakh anthroponyms] // Abylai han atyndağy Qazaq halyqaralyq qatynastar jäne älem tilderi universiteti Habarşysy. Filologia ғылымдар seriesy. – №2 (69). – 2023. – Б. 33-47. [in Kaz.]

[3] Karasik V.I. Yazyk sotsialnogo statusa [The language of social status]. M.: In-t yazykoznaniiya RAN. – Volgograd. gos. ped. in-t, 1992. – 330 s. [in Rus.]

[4] Madiyeva G.B., Suprun V.I. Antroponimy kak sredstvo vyrazheniya natsionalnoy kultury [Anthroponyms as a means of expressing national culture] // Izvestiya Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. Seriya: Filologicheskiye nauki. – 2010. – № 6 (50). – S. 96–102. [in Rus.]

[5] Kotler P., & Keller, K. L. Marketing management. – Pearson, 2016. – 976 p.

[6] Baron N. Words Onscreen: The Fate of Reading in a Digital World. – New York: Oxford University Press, 2015. – 304 p.

[7] Adyrbekova M.K., Kurkimbayeva A.M. Käsıpkerliktegi ilandyru komunikasiy [Persuasive communication in entrepreneurship] // Abylai han atyndaǵy Qazaq halyqaralyq qatynastar jáne álem tilderi universiteti Habarşysy. Filologia ǵylymdar seriasy. – №4(71). – 2023. – B. 11-21. [in Kaz.]

[8] abay_koktobe. Abay - dana, Abay – dara [Abai is wise, Abai is unique]. 11.08.2024. <https://www.instagram.com/p/C-hPF9TiOBs/> [in Kaz.]

[9] abay_koktobe. Qozı Kórpeş Baian Sülü küni [Kozy Korpesh Baian Suly Day]. 20.04.2024. <https://www.instagram.com/p/C5yDocZCMTz/> [in Kaz.]

[10] abay_koktobe. Tarikhi jádiger [Historical heritage]. 15.03.2024. https://www.instagram.com/p/C4ifc_Bix02/ [in Kaz.]

[11] abay_koktobe. Nüráli Beiseqoja [Nurali Beisekhozha]. 25.08.2023. <https://www.instagram.com/p/CwWtryiN7k0/> [in Kaz.]

[12] Jeke mentorlıq baǵdarlama [Personal mentoring program]. shoqan_school.kz. 11.01.2025. <https://www.instagram.com/p/DER2MUqoRHM/> [in Kaz.]

[13] sman.kz. Jeñildikter [Discounts]. 01.01.2025. <https://www.instagram.com/p/DERSjSXNxei/> [in Kaz.]

[14] zhekas_doner_house. Sizderdi kütemiz [We are waiting for you]. 23.01.2025. https://www.instagram.com/p/DFJ73vwI7gT/?img_index=5 [in Kaz.]

[15] zhekas_doner_house. AQŞ-tıñ jaña 47 prezidentin qarsı alıñızdar! [Welcome the new 47th President of the United States!]. 24.01.2025. <https://www.instagram.com/p/DFNNzcf61Q/> [in Kaz.]

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АНТРОПОНИМОВ В ДИСКУРСЕ СЕТЕВОГО МАРКЕТИНГА

* Куркимбаева А.М.¹, Базарова Д.А.², Алпеисова Б.Т.³, Козыхан Г.М.⁴

*¹Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

²Алматинский технологический университет, Алматы, Казахстан

³Казахская национальная академия искусств им. Т.К.Жургенова
Алматы, Казахстан

⁴школа Nurorda, Алматы, Казахстан

Аннотация. Антропонимы являются важным языковым инструментом, активно используемым в различных дискурсах. Это категория, обладающая этнокультурным свойством, через которое сохраняется и распространяется культурная информация, а также формируется национальное сознание. Антропонимы играют значительную роль в определении шкалы ценностей и моделей поведения коммуникантов.

Целью настоящего исследования является выявление функциональной значимости антропонимов, применяемых в сетевом маркетинговом дискурсе, а также анализ языковых средств, через которые осуществляется

их перлокутивное воздействие на адресатов. Важным аспектом работы является демонстрация актуальности данного вида дискурса в контексте массовой и межличностной коммуникации. Материалами исследования послужили пост-тексты со страницы Instagram отечественных компаний, созданных с использованием антропонимов. Изучение антропонимов в маркетинговом дискурсе является относительно узкоспециализированной областью, хотя ряд ученых уже исследовали маркетинговый дискурс, активно реализуемых антропонимов, в контексте брендинга.

В процессе написания статьи был проведен обзор трудов отечественных и зарубежных лингвистов, посвященных маркетинговому дискурсу. Однако, не были подробно рассмотрены коммуникативные стратегии, применяемые адресантами в рамках сетевого маркетинга.

Для анализа пост-текстов, опубликованных на страницах Instagram отечественных компаний, использовались методы дискурсивного анализа, контент-анализа и прагмалингвистического анализа. В статье изучались языковые единицы и паралингвистические средства, направленные на влияние на адресатов.

Теоретическая значимость работы заключается в том, что маркетинговый дискурс, будучи институциональным дискурсом, способствует расширению научных исследований в специализированной области. Практическая значимость работы заключается в том, что ее результаты могут быть использованы в качестве учебного материала для дисциплин учебной программы «Переводческое дело», таких как «Отраслевой перевод», «PR-дискурс» и «Маркетинговый дискурс».

Ключевые слова: маркетинговый дискурс, антропонимы, языковое применение, пост-текст, брендинг, прагматическое воздействие, инструмент персуазивного маркетинга, Instagram платформа

THE USE OF ANTHROPONYMS IN NETWORK MARKETING DISCOURSE

* Kurkimbayeva A.M. ¹, Bazarova D.A. ², Alpeissova B.T. ³, Kozykhan G.M. ⁴

^{*1} Kazakh Abylai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

² Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan

³ T.Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan

⁴ the Nurorda School, Almaty, Kazakhstan

Abstract. Anthroponyms are an important linguistic tool actively used in various discourses. It is a category with ethno-cultural property, through which cultural information is preserved and disseminated, and national consciousness is formed. Anthroponyms play a role in determining the scale of values and behaviour patterns of communicators.

The aim of this study is to identify the functional significance of

anthroponyms used in network labelling discourse, as well as to analyse the linguistic means through which their perlocutive effect on addressees is carried out. An important aspect of the work is to demonstrate the relevance of this type of discourse in the context of mass and interpersonal communication. The basis of the study was the post-texts from the Instagram page of domestic companies created with the use of anthroponyms. The study of anthroponyms in marketing discourse is a relatively highly specialised area, although a number of scholars have already studied marketing discourse in the context of branding that actively uses anthroponyms.

In the process of writing the article, a review of the works of domestic and foreign linguists devoted to marketing discourse was carried out. However, the researched work did not consider in detail the communicative strategies used by addressees in the framework of network marketing.

The methods of discourse analysis, content analysis and pragmalinguistic analysis were used to analyse the post-texts published on the Instagram pages of domestic companies. The article studied both linguistic units and paralinguistic means aimed at influencing addressees.

The theoretical significance of the study lies in the fact that marketing discourse, being an institutional discourse, contributes to the expansion of scientific research in this field. The practical significance of the work lies in the fact that its results can be used as teaching material for the disciplines of the Translation Studies curriculum, such as ‘Field Translation’, ‘PR discourse’ and ‘Marketing discourse’.

Keywords: marketing discourse, anthroponyms, language use, post-text, branding, pragmatic impact, persuasive marketing tool, Instagram platform

Мақала түсті: 27 қаңтар 2025

Авторлар туралы мәлімет:

Куркимбаева Айжан Муратовна – PhD, қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастыр және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: aizhan--k@mail.ru

Базарова Динара Асқаровна – Аударма ісі магистрі, Алматы технологиялық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: Bazarova_Dinara85@mail.ru

Алпеисова Бакытгул Турсынғазықызы – педагогика және психология ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан, e-mail: alpeisova.b@mail.ru

Қозыхан Гүлім Мейраханқызы – педагогика ғылымдарының магистрі, Nurorda мектебінің ағылшын тілі пәні мұғалімі, Алматы, Қазақстан, e-mail: guli.94k@mail.ru

Информация об авторах:

Куркимбаева Айжан Муратовна – PhD, ассоциированный профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: aizhan--k@mail.ru

Базарова Динара Аскарровна – магистр переводческого дела, Алматинский технологический университет, Алматы, Казахстан, e-mail: Bazarova_Dinara85@mail.ru

Алпеисова Бакытгуль Турсынгазиевна – магистр педагогики и психологии, старший преподаватель, Казахская национальная академия искусств им.Т.Жургенова, Алматы, Казахстан, e-mail: alpeisova.b@mail.ru

Козыхан Гүлім Мейрамханқызы – магистр педагогических наук, учитель английского языка школы Nurorda, Алматы, Казахстан, e-mail: guli.94k@mail.ru

Information about the authors:

Kurkimbayeva Aizhan Muratovna – PhD, Associate Professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, e-mail: aizhan--k@mail.ru

Bazarova Dinara Askarovna – MA in Translation Studies, Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: Bazarova_Dinara85@mail.ru

Alpeissova Bakytgul Tursyngazievna – Master of Pedagogy and Psychology, senior lecturer, T.Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan, e-mail: alpeisova.b@mail.ru

Kozykhan Gulim Meiramkhankuzy – MA in Pedagogical Sciences, English teacher at the Nurorda School, Almaty, Kazakhstan, e-mail: guli.94k@mail.ru

ӘОЖ 81’33

ҒТАХР 16.31.02

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.015>

«ҚИЛЫ ЗАМАН» ПОВЕСІНДЕГІ КЕЙІПКЕРЛЕРДІҢ ЛИНГВОКОГНИТОЛОГИЯСЫ

*Қушанова А.Н.¹, Қушқимбаева А.С.²

*^{1,2}Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Қазіргі тіл білімі теориясының маңыздылығы – когнитивтік тіл білімінде ой, сөйлеу және таным өзара қосылған когнитивті-лингвистикалық жүйе болып нақты көрінуі. «Қилы заман» шығармасы эпикалық сабырлы баяндау әдісіне, психологиялық күйлерінің терең деңгейіне, кейіпкерлердің мінез-құлықтарының берілуінде, ел өмірінің барлық жағдайының күйіне дейін жомарт қаламға ғана тән дархандықпен жеткізілуін ескерсек роман атануға әбден болатын шығарма. «Қилы заман» туындысында автор халқымыздың ұлт-азаттық соғысының көркем бейнелерін дүниеге әкелген. Мақаланың негізгі мақсаты «Қилы заман» шығармасындағы кейіпкерлердің бейнесі арқылы ХХ ғасыр басындағы қазақ жеріндегі билік түсінігінің аксиологиялық құндылығын, тілдік санадағы бейнесін анықтау. Зерттеу мақаланың негізгі бағыттары мен идеялары былай көрінеді: «Қилы заман» шығармасындағы кейіпкерлердің сипаттамасын келтіре отырып, репрезентациялық аймағын, лексемалық қатарын, контекстуалдық антонимдер қатарын анықтау; шығарма негізінде «билік» концептісінің ассоциациялық өрісін айқындау; «билік» концептісінің кейіпкерлер образын сомдаудағы қызметін қарастыру.

Мақаланың ғылыми маңыздылығы «Қилы заман» шығармасы негізінде «билік» концептісі кейіпкерлердің ассоциациялық өрісімен анықталған. Практикалық маңыздылығы «билік» концептісінің репрезентациялық аймағы, оның лексемалық қабаты, контекстуалдық антонимдер қатары кейіпкерлердің бейнесі негізінде қарастырылды. Зерттеу әдіснамасы дефинициялық, ассоциативті-интерпретациялық, тарихи-этимологиялық, лексика-семантикалық талдау әдістері арқылы жүргізілген. Осылайша зерттеу жұмысының нәтижелері мен талдауы ұлттық концептосферадағы «билік» концептісінің әлеуметтік, мәдени маңызын айқындайды. Сонымен бірге автордың «билік» концептісін беруде түр-түс атауларын қолдануы ХХ ғасыр басындағы «билік» түсінігіне қатысты негативті бағалауды көрсетеді.

Зерттеу қорытындысы мақаладағы негізгі анықталған ұғымдар «билік» концептісінің репрезентациялық аймағы, лексемалық қатары, контекстуалдық антонимдер қатары қазақ қоғамындағы билік ұғымының әлеуметтік, мәдени сипаттарын аша түседі.

«Билік» концептісін қарастырған мақаланың негізгі құндылығы М. Әуезов шығармашылығын танымдық тұрғыдан қарастырып, ұлттық концептосферадағы маңызын айқындаудан көрінеді. Жұмыс қорытындысының практикалық маңызы «Қилы заман» шығармасындағы кейіпкерлердің лингвокогнитологиясын анықтау арқылы қазақ ұлттық концептосферасындағы «билік» концептісінің әлеуметтік, мәдени сипаттары ашылады.

Тірек сөздер: концепт, репрезентациялық аймақ, аксиологиялық аспект, ассоциациялық өріс, мәдени константа, лексемалық қабат, ұлттық концептосфера, билік концептісі

Кіріспе

Әдеби шығарманы зерттеудің негізгі аспектілерінің ішінде танымдық бағыт маңызды орын алады. Когнитивті парадигма аясында әдеби мәтін жазушының шындық туралы білімін білдіретін, оның шығармасында әлемнің жеке авторлық бейнесі, оның концептосферасы түрінде бейнеленген күрделі белгі ретінде түсініледі. Тұжырымдаманы білдіретін лексика-семантикалық өрістерді зерттеуде қолданылатын когнитивті талдау көркем мәтінді талдауға да қатысты, өйткені семантикалық кеңістіктің компоненттерін, сондай-ақ берілген мәтін үшін маңызды когнитивті құрылымдарды жалпылау мәтін зерттеушісіне тұжырымдамаланған мәтіндік аймақтарды сипаттауға және олар үшін негізгі ұғымдарды анықтауға мүмкіндік береді. Көркем шығарманы қарым-қатынастың күрделі түрі ретінде қарастыра отырып, когнитивті талдау автор мен оқырманның когнитивті жүйелерінің өзара әрекеттесуінің мүмкін аспектілерін және сипатын анықтайды.

Қазақ әдебиетінде «Қилы заман» шығармасы сол дәуірдің шынайы бейнесін кейіпкерлер жүйесі арқылы бере білуімен құнды. Шығарманың лингвокогнитологиясын анықтауда кейіпкерлер жүйесі талданып, «билік» концептісі анықталды. «Билік» концептісінің ассоциациялық өрісі ретінде кейіпкерлердің бейнесі қарастырылды. Қазақ қоғамындағы аумақтық-әкімшіліктік өзгерістер шенеунік, билік өкілдері жайлы негативті бағалаудың қалыптасуына әсер етті. Ұлттық концептосферада «билік» концептісі «әсер ету», «күш», «зорлық», «бедел», «жоғары билік иелерінің беделі» деп әлеуметтік, мәдени сипаттары анықталады. Қоғамдық атрибут ретінде шексіз билік, үлкен билік деп сипатталуымен әлеуметтік ортада қалыптасқан билік жайлы түсініктерді кеңейтеді. Билік концептісінің аксиологиялық құрамы мынадай нейротикалық мағыналармен анықталады: «бағындыру», «билік ету», «басқару», «қылмыс», «екі жүзділік», «алдау», «билікке сенбеу», «болыстық қызмет», «ояз», «ұлық». Менталды түрде мәдени константа ретінде қалыптасқан билік концептісінің идеалды мағынасы пристав пен болыс ұғымдарын дефинициялық талдаудан көрінеді. Қазақ жеріндегі билік түсінігінің трансформацияға ұшырауы тарихи оқиғалармен анықталып, билік концептісінің негативті бағалануы қарастырылды.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

«Билік» концептісінің тарихи-этимологиялық, лексика-семантикалық сипаттарын анықтау. Тілдік репрезентациядағы «билік» концептісінің аксиологиялық аспектісін, негізгі концептуалдық бағытын айқындау. «Билік» концептісінің когнитивті-дискурстық парадигма аясында талдау жасалды. Зерттеуде дефинициялық талдау, тарихи-этимологиялық талдау, «Қилы заман» шығармасындағы кейіпкерлердің ассоциациялық өрісі ассоциациялық-интерпретативтік талдау негізінде анықталды.

Зерттеу мақаланың материалы ретінде М. Әуезовтің «Қилы заман» шығармасы алынды. Қаламгер 1916 жылы Жетісу өңірінде орын алған көтерілістің себептерін, ондағы кейіпкерлердің болмысын жете танып, оқиғаның шығу себептерін жақсы біледі. Кейіпкерлердің шығармадағы образы арқылы қазақ қоғамындағы «билік» концептісінің ассоциациялық өрісі анықталды.

Талқылау

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы элита өкілдері ретінде халық арасына беделге ие билер, дін өкілдері, ақсақалдар, байлар. Патшалық Ресейдің 1822 жылғы Сібір қазақтары жайлы жарлығында алғаш рет «болыс» атауы қолданылған. Солай XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап жаңа типті басқарудың үлгісі қалыптасты. Болыс міндетінің енгізілуін зерттеуші Г. Сұлтанғалиева Ресей империясының қоғамдық ортақ басқару үлгісінде қалыптасқанын айтады [1, 38 б.]. Осылайша қазақ жерінде әкімшілік-аймақтық басқарудың моделі өзгеріске ұшырайды. Қазақ жерінде «болыс» билігінің қалыптасуы ұлттық дүниетанымдағы «билік» түсінігінің өзгеруіне алып келді.

Билік концептісі дүниенің тілдік бейнесінде әлем қалыптастырушы концепт ретінде даму тарихы бар. Адам санасында абстрактілі қалыптасатын билік концептісі адамдардың мінезіне, әрекетіне әсер ете алу деп анықталады. Нақты денотант мағынасы арнайы әкімшілік, басқарушылық өкілеттілік берілген тұлға екенін айқындай түседі. Осы реттен «билік» концептісін түсінудің қиындығы көрінеді. «Билік» концептісінің құндылықтық құрамы мынадай пейоративті мағыналардан көрінеді: «бағындыру», «билік ету», «басқару», «қылмыс», «екі жүзділік», «алдау», «билікке сенбеу», «болыстық қызмет», «ояз», «ұлық». Әлеуметтік-мәдени концепт ретінде «билік» жағымсыз аксиологиялық статуска ие, концептінің анықталуы да негативті бағалаумен тікелей байланысты. Прагматикалық векторы трагедия, ирония, сатирамен байланысады.

Мәдени константа ретінде «билік» концептісі ментальды түрде қалыптасқан. «Билік» концептісінің идеалды мағынасы кейіпкерлердің бейнесін дефинициялық талдаудан көрінеді.

«Пристав» сөзі сөздікте кішігірім әкімшілік ауданның полиция бастығы мағынасын білдіреді [2, 156 б.]. «Болыс» дегеніміз – Патшалық

Ресейдің қазақ жеріне енгізген аумақтық-әкімшілік бөлігі, бір болыс елдің әкімі, басқарушысы [3, 131 б.]. Лексика-семантикалық жағынан пристав және болыс патшалықтың билігін әрі қарай жүргізу үшін арнайы қызметке бекіткен қызметкерлері екенін ұғынамыз. В.Карасик мәдени концептінің акцентуациясы құндылықтық мағынасымен байланысты екенін, концептінің мәдениетті зерттеудегі қызметі жоғары екенін, мәдениеттің негізінде құндылық принципі жатқанын айтады [4, 76]. Осылайша «билік» концептісінің қалыптасу тарихында ХІХ-ХХ ғасырдың маңыздылығын көреміз. Бұл кезеңде «пристав», «болыс» атаулары қалыптасып, қазақ жеріндегі билік түсінігіне трансформация жасаған болатын. Жалпы «билік» концептісінің қалыптасуында әлеуметтік, мәдени аспектілер арқылы: «*әсер ету*», «*күш*», «*зорлық*», «*бедел*», «*жоғары билік иелерінің беделі*» көрінеді. Осы негізден «билік» концептісінің қазақ ұлттық концептосферасындағы мәдени, әлеуметтік маңыздылығын «пристав» пен «болыс» концептілері арқылы анықтай түсеміз.

«Билік» концепті қазақ дүниетанымында «*хан*», «*би*», «*дау-дамайдың әділ шешілуі*», «*ақсақал*», «*сұлтан*» ұғымдарымен хандық дәуір сипатталады. Кейіннен қалыптасқан «*пристав*», «*болыс*», «*ұлық*», «*ояз*», «*тілмаш*», «*урядник*», «*тергеуші*» деген отаршылдық кезеңде қалыптасқан атаулар – Патшалық Ресейдің қазақ қоғамына, әкімшілік-аумақтық басқару билігіне араласуының көрінісі. «Билік» концептісінің тарихи оқиғалар негізінде ассоциациялануының нәтижесінде қалыптасқан «пристав» пен «болыс» концептілері қазақ қоғамындағы отаршылдық саясаттың қандай деңгейде жүргізілген жеткізеді. Осылайша М. Әуезовтің «Қилы заман» шығармасын зерттеудің маңыздылығы көрінеді.

Нәтижелер

«Билік» концептісін көркем шығармадағы образ арқылы талдау екі түрлі түсінікті білдіреді. Біріншісі, биліктің қоғамдық атрибут ретінде анықталуы. Екіншісі, адамдар арасындағы қоғамдық қатынас деген сипатта көрінеді. Қоғамдық атрибут ретінде билік физикалық объект негізінде айқындалады. Өйткені биліктің сапалық қасиеттері: шексіз билік, үлкен билік т.б., белгілі бір әрекеттердің жүзеге асуы: басып алу, беру, жіберу, итжеккенге айдау, түрмеге қамау т.б.

«Билік» концептісін қазақ және түрік лингвомәдениеттануында салыстыра қарастырған Б. Зеяда, Ж. Қыбырбай зерттеулерінде мынадай пікір білдіреді: «Орыс патшалығының отарлау саясаты қазақ жеріне келгеннен соң, биліктегі адамдарға бұрыс әсерін тигізіп, оларды малға, яғни ақшаға құмар болуды үйреткен еді» [5, 30 б.]. Осылайша қазақ қоғамындағы басқарушылық жүйенің өзгеруіне тарихи оқиғалардың әсері мол болғанын көреміз.

Қаламгер «Қилы заман» туындысында пристав болмысы «*семіз қарынды*», «*атқан оғы жемқор*» деп суреттейді [6, 15 б.]. Түсінікті әрі

образды бейнелеу арқылы пристав Подпороковтың болмысы арқылы жалпы сол кезеңдегі приставтың образы сомдалған. Нақты денотант мағынаға сәйкес келіп, «пристав» концептісінің әлеуметтік-мәдени мағынасын күшейте түседі. Осы ретте қаламгер билік өкілдерін сипаттай келе, қара халықтың мұңын ұлығының түрі мынау дегендей, «Ел сұрағы ұлығы» деп жеткізеді [6, 17 б.]. Ұлық сөзі «билік» концептісінің ассоциациялық өрісінде «пристав», «болыс» концептілерімен қатар анықталады. Ұлық дегеніміз сөздікте үш мағынада анықталады: *қазақ қоғамындағы ел билеуші әлеуметтік топтың өкілі; билеуші, әкім; өктем, үстем тап өкілі, езуші, қанаушы* делінеді [7, 98 б.]. Осылайша «билік» концептісінің репрезентациялық лексемасы *езуші, қанаушы, үстем тап өкілі* сынды лексемалармен молая түседі.

«Болыс» концептісі «билік» концептісінің ассоциациялық өрісі ретінде анықталып, биліктің күшеюі мәнін білдіреді. ХХ ғасыр басындағы биліктің бағытталуын көрсетеді. «Әрбір болыс өз елінің ішінде жеке дара шыққан жалғыз қошқар сияқтанып, өркештеніп жүрсе де, мынандай қалың топтың ішіне келіп, көп болыстан басқа әлденеше шенді, әмірлі ұлықтардың түрін, жүрісін көрген соң, өзінен-өзі жасығандай бұғыңқы, бүрсіңкі еді» [6, 23 б.]. Болыс өкілетті қызмет болғандықтан, «билік» концептісінің анықталуында семантикалық мағынасы кеңейіп, әмірлі, шенді сипаты ашыла түседі. Сонымен қатар шығармада пристав пен болыс образы былайша аталады: «Ақжелке пристав», «Рақымбайке болыс».

«Билік» концептісінің лексемалық қабатында мынадай атаулар қолданылады: *урядник, тергеуші, тілмаш*. Биліктің қолшоқпары ретінде тілмаш образы шығармада көрініс тапқан. Тілмаш бейнесі былайша көрінеді: «Бұйрықтың сөзі көп емес. Дәлелсіз, ыңғайсыз, топас жазылған көп бұйрықтың біреуі еді. Бұны әдет бойынша Жебірбаев аудару керек еді. Бірақ ол орысша тілге олақтау, жазба сөзіне әсіресе шорқақ, жем жағын жақсы қарастырса да, білім, сана жағын жадағай тастаған, әдіс, құлқын арамдығын ғана жақсы білген тілмаш» [6, 26 б.]. Бұл арқылы қулық жағынан ұлықты да, болысты да жолда қалдыратын тілмаш образы бейнеленеді. Автор тілмаштың басты кемшілігі білім мен сананың жоқтығы деп көрсетеді. Расымен, ойлағаны байлыққа қалай қулықпен жету, халық жағдайының патша жарлығынан соң қалай болатынын ойламайтын тілмаш үшін білім мен сана ауыр жүк, ондай жүкті тілмаш көтере алмайды. Халқы майданның қара жұмысына лайықты санағаны үшін көтеріліп, не солдат ретінде, не мүлде бармайды деген ұстанымын жете түсінбеген еді. Биліктің жүзеге асуында урядник мансабының рөлі жоғары. Биліктің күшею тенденциясы қазақ жерінен майданның қара жұмысына жігіт алу процесін тездетумен, «Албан» көтерілісін басумен көрінеді.

Шығармада шенділермен билік өкілдері «қара бөріктілер» деп аталған. Қара бөріктілердің болмысы ақ тістері ақсқан, ауызы көпіршектенген,

қанталаған көздері деп суреттеледі [6, 75 б.]. Билік өкілдері атауларын образды бейнелеу арқылы қаламгер билік субъектілерін бағалайды. Түстердің ішінде қара түсін алу негізінде билік өкілдерін негативті бағалайды.

«Билік» концептісінің репрезентациялық аймағы шығарма негізінде мынадай синонимдік қатармен анықталады: *болыс, старшын, би, елу басы, қара бөріктілер, ұлық, ояз, урядник, тілмаш*. Дегенмен «билік» концептісінің құрамын қарастыру барысында «пристав» пен «болыс» ассоциациялық өрісі автордың аталған концептілерді түсінуімен анықтала түседі. Мәселен, «қара бөріктілер» - қаламгердің қазақ қоғамындағы билік өкілдерінің қызметі, әрекеті арқылы бағалауының көрінісі.

Шығармада ХХ ғасырдағы патша жарлығы бойынша қалыптасқан екінші бір ой берілген. Ол – қазақ жігіттерін майданның қара жұмысына жіберіп, қару ұстауды, қолдануды үйренеді деген сенім. Болыспен қатар, қара халықтың әрекеті де назарсыз қалмаған. Туындыда болыс Оспанның болмысы, Ұзақ, Жәмеңке сияқты тарихи тұлғалар бейнесі бейнеленген [6, 89 б.]. Осылайша автор мансап иесі болып отырған болыстардың әрекетсіз отырғанын ашына суреттейді.

Шығармада арамдығы сұмдық бейнеленген билік өкілінің бірі – Жирен ояз. Туындыда: «Бұның айтқан сөзі Ұзақтың осыдан он, он бес жыл бұрын істеген ісі еді. «Болыс», «пристав» концептілерінің аксиологиялық негізі адресаттың санасына, интеллектіне әсер етуі «билік» концептісінің репрезентациялық аймағындағы синонимдермен байланысты. Мәселен, зерттеуші М. Кипенко билік жайлы қалыптасқан концептуалды түсініктердің билікті қоғамдық бағалаудың әсеріне, қауіпті, өктемдік сипаттарымен анықталатынын айтады [8, 18 б.]. Мәселен, шенеуніктік мәселесін қарастырған зерттеуші М. Абдрахим патшалық өкімет пен оның жүйесіне деген наразылық ақындардың шығармаларында негативті бейнеленуінен көрінетінін айтады [9, 302 б.]. Шығармада болыс ретінде бейнеленетін Әубәкір образының дамуы да көрсетілген. Болыспын деп өктемдігін жүргізуден бөлек, халқына шын жаны ашыған Әубәкір ұлық тарапынан қысымға ұшырайды. Шенді кісінің бұлайша әрекет етуі «бұзықтық» саналады. Бұл арқылы болыстың негативті тұсынан гөрі позитивті сипаты көрінеді. Қарапайым халықтың қатарына қосылған Әубәкір үшін оңай қадам болмағаны анық. Ұлықтың, ояздың қысымы шешіміне күдік тудырса да, халық жағында болуды көздеген Әубәкір – әділ биліктің көрінісі.

Шығармада «билік» концептісінің репрезентациялық аймағын кеңейте түсетін ұғымның бірі – ұлық. Ұлық туындыда «сары» деп берілген [6, 138 б.]. Автордың оязды жирен, ақжелке, ұлықты сары, шенділерді қара деп атауының сыры бар. Бұл ретте қаламгер түр-түс атауларын кейіпкерлерінің мінезін, әрекетін көрсетуде ұтымды қолданған. Жирен түр-түс атауы жылқы малымен байланысты. Жирен түсті жылқыны

халқымыз ұната бермеген [10], осылай қаламгер ояздың сүйкімсіздігін, сыйы жоқтығын астарлы жеткізеді. Зерттеуші С. Айтқазы «сары» түсінің мағынасы байлықтың символы екенін, жақсы мінез-құлықтың, әдемі қылықтың, шыдамдылықтың белгісі деп анықтайды. Одан бөлек сары түсінің семантикалық мағынасы қатарында: жас мөлшері, уайым, қайғы, аурудың ұзаққа созылуы, көп қақталған, сүрленген, байлық, ақыл-парасат белгісі, мейірімсіздік, қатыгездік, табиғат құбылыстары, епті, тісқаққан, әккі мағыналары айқындалады [11, 56 б.]. Қара түсі халық танымында терең мәнге ие. Мәселен, қара шаңырақ, қара қазан, қара халық, қара тобыр, қара көже, қара ет, қара нан, қара су сынды ұлттық болмысты бейнелейтін ұғымдар көптеп кездеседі. Қаламгердің қара бөріктілер деп қолданылуы билік өкілдерінің халыққа қамқор, жанашыр болуы қажеттігін көрсетіп, тура мағынасы ауыспалы мағынаға ауысқанын көреміз. Қара бөріктілер ерекше құрметке, алдау, арбаумен қол жеткізген билік иесі ретінде анықталады. Осылайша сары ұлықтың байлығымен қатар, тісқаққан әккі, мейірімсіздігі, тәкаппарлығы көрінеді. Осы негізден қаламгердің билік өкілдерінің сипатын, болмысын, образын танытуда түр-түс атауларын бейнелі қолданған.

Мақалада «билік» концептісін кейіпкерлер әлемі арқылы айқындау нәтижесінде ассоциациялық өрісі анықталды. Сурет 2 «Қилы заман» шығармасындағы кейіпкерлердің лингвокогнитологиясы берілген.

Шығарма символды аяқталған, анығырақ елі үшін, жері үшін күрескен тұлғалар емес, керісінше тілмаш, ұлықтардың артында еріп жүретін Жебірбаев сияқты жандар тірі қалғанын айтады. Шығарма басында шексіз биліктің көрінісі ретінде танылған ұлық та, ояз да, тілмашта бұралқы итке айналғанын көреміз.

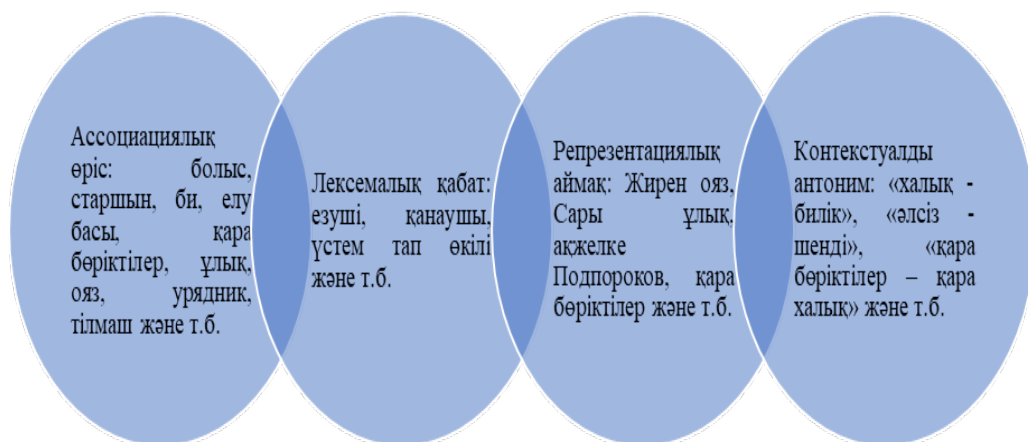
Шығарма негізінде «билік пен халық» ащы ирония, сарказм, негативті бағалау арқылы көрініс тапқан. «Халықтың билікке қарсылығы», «патшалық Ресейдің жарлығына сенімсіздік», «өкілетті билік иелеріне деген сенімсіздік», «пара беру» сынды әрекеттер шығармада айқын бейнеленген. Бұл арқылы халық пен билік қақтығысы көрініп, туынды контекстінде «билік» концептісі контекстуалды антонимдер қатары көрінеді: «халық - билік», «әлсіз - шенді», «қара бөріктілер – қара халық», «бай - кедей», «жоқшылық - баршылық», «қарсылық – өкім». Сонымен қатар көтеріліс ұғымы мағына жағынан мықты позицияға ие. Билік концептісінің контекстінде жағымсыз сипатта анықталатын

Сурет 1 – «Билік» концептісінің кейіпкерлер лингвокогнитологиясы бойынша ассоциациялық өрісі

көтеріліс ұғымы тарихи оқиғаның прагматикасын жеткізеді. Қазақ халқының тілдік санасында билік концептісінің құрылымы шенеунік образымен тікелей байланысты. Ал көтерісшілер, оны ұйымдастырушылар жағымсыз сипатта көрінеді.

«Қилы заман» шығармасын талдау нәтижесінде «билік» концептісінің құрылымын ассоциациялық өріс, лексемалық қабат, репрезентациялық аймақ, контекстуалды антоним ұғымдары арқылы анықтадық. Осы орайда талдау нәтижесін Сурет 2 ұсынамыз.

Сурет 2 – «Билік» концептісінің құрылымы

Қорытынды

«Қилы заман» шығармасы арқылы кейіпкерлердің репрезентациялық аймағы, оның лексемалық қатары, контекстуалды антонимдер қатары, ұлттық концептосферадағы орны анықталды. М.Әуезов шығармашылығын

«билік» концептісінің лингвокогнитологиясы аясында зерттеу нәтижесінде ХХ ғасыр басындағы қоғамдық қатынастар, тарихи оқиғалардың әлеуметтік-мәдени аспектісі айқындалды. «Қилы заман» шығармасында билік өкілдерінің болмыс-бітімі болыс, старшын, пристав, ұлық атауларынан бөлек, *жирен, ақ, сары, қара* түстермен сомдалған. «Билік» концептісін талдай келе тілмаш, пристав, ояз, ұлық, болыс ұғымдары – қоғамдық атрибут ретінде, қара бөріктілер, жирен ояз, сары ұлық атауларының бәрі – қоғамдық қатынастың нәтижесінде қалыптасқанын көреміз.

Қорытындылайтын болсақ, «Қилы заман» шығармасындағы кейіпкерлердің лингвокогнитологиясы «билік» концептісінің ассоциациялық өрісі арқылы анықталып, қазақ қоғамында ХХ ғасыр басындағы билік өкілдерінің образы айқындалады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Институт волостных в системе управления Казахской степью (XIX – начало XX вв.): монография в документах / отв. редактор Г.С. Султангалиева, сост.: Г.С. Султангалиева, Т.Т. Далаева, Б.У. Маликов, У. Тулешова. – Алматы: «Қазақ университеті», 2018. – 396 с.

[2] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 13-том / Құраст. А. Фазылжанова, Н. Оңғарбаева, Қ. Ғабитханұлы және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.

[3] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 3-том. / Құраст.: Б. Сүйеркұлова, Т.Жанұзақ, О.Жұбаева және т.б. – Алматы, 2011. – 744 б.

[4] Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – С.75-80.

[5] Зейда Б., Қыбырбай Ж. Қазақ және түрік лингвомәдениетіндегі «билік» концептісі. «Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы. – 2020. – №3. – Б. 27-37.

[6] Әуезов М. Қилы заман. Повесть / М. Әуезов. – Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2016. – 264 б.

[7] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том. / Құраст.: М.Малмақов, Қ.Есенова, Б.Хинаят және т.б. – Алматы, 2011. – 800 б.

[8] Кипенко М. Аксиологический аспект концепта «Власть» в современном русском языковом сознании: автореферат диссертации на соискании ученой степени к.ф.н. – Тольятти, 2012. – 25 с.

[9] Абдрахим М. Қазақ халық ауыз әдебиетіндегі қазақ шенеуніктерінің образы // ҚазҰУ Хабаршысы: Тарих сериясы. – 2018. – Том 91. – №4. – Б. 298-303.

[10] Байтелиева Ж. Жылқы малының түр-түсіне байланысты уәжділік. <https://nur.nu.edu.kz/bitstream/handle/123456789/206/Туган%20тил.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

[11] Айтқазы С. «Сары» түстің қазақ дүниетанымындағы ұлттық-мәдени табиғаты мен тілдік бейнесі // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. – 2011. – №1(54). – Б.55-57.

REFERENCES

[1] Institut volostnyh v sisteme upravleniya Kazahskoj step'yu (XIX – nachalo НКН vv.) [Institute of volosts in the management system of the Kazakh steppe (XIX - beginning of XX centuries)] [Text]: monografiya v dokumentah / otv. redaktor G.S. Sultangalieva, sost.: G.S. Sultangalieva, T.T. Dalaeva, B.U. Malikov, U. Tuleshova. – Almaty: «Kazak universiteti», 2018. – 396 p. [in Kaz.]

[2] Kazak adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomdyk. 13-tom / Kurast. A. Fazylzhanova, N. Ongarbaeva, Қ. Gabithanuly zhane t.b. – Almaty, 2011. – 752 b. [in Kaz]

[3] Kazak adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomdyk. 3-tom. / Kurast.: B. Suierkulova, T.Zh. Zhanuzak, O. Zhubayeva zhane t.b. – Almaty, 2011. - 744 b. [in Kaz]

[4] Karasik V.I., Slyshkin G.G. Lingvokulturnyj koncept kak edinica issledovaniya [The linguistic and cultural concept as a unit of research] // Metodologicheskie problemy kognitivnoj lingvistiki. – Voronezh, 2001. – S.75-80. [in Rus]

[5] Zeyada B., Kybyrbaj Zh. Kazak zhane turik lingvomadenietindegi «bilik» konceptisi [The concept of “power” in Kazakh and Turkish linguistic culture] // «Abylay han atyndagy KazHK zhane ATU Habarshysy. – 2020. – №3. – B.27-37. [in Kaz]

[6] Auezov M. Kyily zaman [It's a tough time]. Povest/ M. Әуезов. – Almaty: «An Arys» baspasy, 2016. – 264 b. [in Kaz.]

[7] Kazak adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomdyk. 14-tom. / Kurast.: M.Malmakov, K.Esenova, B.Hinayat zhane t.b. – Almaty, 2011. – 800 b. [in Kaz.]

[8] Kipenko M. Aksiologicheskij aspekt koncepta «Vlast» v sovremennom russkom yazykovom soznanii [Axiological aspect of the concept “Power” in modern Russian language consciousness]: avtoreferat dissertacii na soiskanii uchenoj stepeni k.f.n. – Tol'yatti, 2012. – 25 s. [in Rus.]

[9] Abdrahim M. Kazak halyk auyz adebietindegi kazak sheneunikterinin obrazy [Image of Kazakh officials in Kazakh folk literature] // ҚазҰУ Хабаршысы: Тарих сериасы. – 2018. – Том 91. – №4. – Б. 298-303. [in Kaz.]

[10] Bajtelieva ZH. Zhylky malynyn tur-tusine bailanysty uazhdilik [Motivation depending on the type and color of the horse]. <https://nur.nu.edu.kz/bitstream/handle/123456789/206/Tugan%20til.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

[11] Aitkazy S. «Sary» tustin kazak dunietyanyndagy ulttyk-madeni tabigaty men tildik beinesi [The national-cultural nature and linguistic image of the color “yellow” in the Kazakh worldview] // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. – 2011. – №1(54). – Б.55-57. [in Kaz.]

ЛИНГВОКОГНИТОЛОГИЯ ПЕРСОНАЖЕЙ В ПОВЕСТИ «ҚИЛЫ ЗАМАН»

*Кушанова А.Н.¹, Кушкимбаева А.С.²

*^{1,2} Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова
Актобе, Казахстан

Аннотация. Важность современной теории языкознания заключается в том, что в когнитивном языкознании мысль, речь и познание четко выражаются как когнитивно-лингвистическая система. Произведение «Қилы заман» вполне можно назвать романом, учитывая его эпическую манеру повествования, глубокий уровень психологических состояний, характер персонажей, до состояния всех условий жизни народа. В произведении «Қилы заман» автор породил художественные образы национально-освободительной войны нашего народа. Основная цель статьи - определить аксиологическую ценность, образ в языковом сознании понятия власти на казахской земле начала XX века через образы персонажей в произведении «Қилы заман». Основные направления и идеи исследовательской статьи: определение репрезентативной зоны, лексемного ряда, ряда контекстуальных антонимов с приведением описания образов в произведении «Қилы заман»; определение ассоциативного поля концепта «власть» на основе произведения; рассмотрение функции концепта «власть» в образе персонажей.

Научная значимость статьи определяется концептом «власть», ассоциативным полем персонажей на основе произведения «Қилы заман». Практическая значимость рассматривается на основе образов персонажей, репрезентативной зоны концепта «власть», его лексемного слоя, ряда контекстуальных антонимов. Методология исследования проводилась с помощью методов дефиниционного, ассоциативно-интерпретационного, историко-этимологического, лексико-семантического анализа. Таким образом, результаты и анализ исследовательской работы определяют социальную и культурную значимость концепта «власть» в национальной концептосфере. В то же время использование автором цветообозначений для передачи концепта «власть» отражает негативную оценку понятия «власть» в начале XX века. Заключение исследования раскрывает основные понятия выявленные в статье, репрезентативную зону, лексемный ряд, контекстуальный ряд антонимов концепта «власть», социальные, культурные характеристики понятия «власть» в казахском обществе.

Основная ценность статьи, в которой рассматривается концепт «власть», проявляется в когнитивном рассмотрении творчества М. Ауэзова и определении важного значения в национальной концептосфере. Практическая значимость результатов работы заключается в том, что на основе произведения «Қилы заман» выявляются социальные, культурные особенности концепта «власть» в казахской национальной концептосфере путем определения лингвокогнитологии персонажей.

Ключевые слова: концепт, репрезентативная зона, аксиологический аспект, ассоциативное поле, культурная константа, лексемный слой, национальная концептосфера, концепт «власть»

LINGUOCOGNITOLOGY OF CHARACTERS IN THE STORY “KILY ZAMAN”

*Kuchshanova A.N.¹, Kushkimbayeva A.S.²

*^{1,2} Aktobe K.Zhubanov Regional University, Aktobe, Kazakhstan

Abstract. Importance of linguistics modern theory lies in fact that in cognitive linguistics, thought, speech, cognition are clearly expressed as cognitive-linguistic system connected to each other. The work “Kily zaman” can well be called novel, given its epic calm narration manner, psychological states’ deep level, personages’ character, generous pen characteristic, to people’s living conditions states. In “Kily zaman”, author created national liberation war literary images. Main purpose of article is to determine axiological value, image in “power” concept’s linguistic consciousness in Kazakh land during early XX century through images of characters in “Kily zaman”. Main directions and ideas of research article are representative zone definition, lexematic series, contextual antonyms’ number with characters images’ description in “Kily zaman”; associative field definition of “power” concept based on work; consideration of “power” concept activity in characters’ image.

Scientific significance is determined by “power” concept, characters’ associative field based on “Kily zaman”. Practical significance was considered based on characters’ images, representative zone “power” concept, lexemic layer, contextual antonyms. Research methodology was identified using definitional, associative-interpretative, historical-etymological, lexical-semantic analysis methods. Thus, the results and analysis of research work reveal social and cultural significance of “power” concept in national conceptual sphere. At the same time, author’s use of color designations to convey “power” concept reflects negative assessment of “power” notion at the beginning of the 20th century. Main concepts identified in article are representative zone, lexeme series; contextual series of “power” concept’s antonyms reveal social, “power” concept’s cultural features in Kazakh society.

Main value of article, which considered “power” concept, is manifested in cognitive consideration of M. Auezov’s work and meaning in national conceptual sphere. Practical significance of research results lies in fact that based on “Kily zaman”, social, cultural features of “power” concept in Kazakh national conceptual sphere are revealed by defining linguocognitology of characters.

Keywords: concept, representative zone, axiological aspect, associative field, cultural constant, lexeme layer, national conceptual sphere, concept “power”

Мақала түсті: 26 қараша 2023

Авторлар туралы мәлімет:

Кушанова Айнур Нурасловна – хат-хабар үшін автор, PhD докторанты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан. e-mail: ainur.kuchshanova@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1730-2032.

Кушкимбаева Айнур Серікбайқызы – PhD докторы, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан. e-mail: alitok@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5546-4513.

Информация об авторах:

Кушанова Айнур Нурасловна – автор для корреспонденции, PhD докторант, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актөбе, Казахстан. e-mail: ainur.kuchshanova@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1730-2032.

Кушкимбаева Айнур Серікбайқызы – доктор PhD, доцент, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актөбе, Казахстан. E-mail: alitok@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5546-4513.

Information about the authors:

Kuchshanova Ainur Nuraslovna – corresponding author, PhD student, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan. e-mail: ainur.kuchshanova@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1730-2032.

Kushkimbayeva Ainur Serikbaikyzy – PhD, Associate Professor, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan. e-mail: alitok@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5546-4513.

УДК 811.1

МРНТИ 16.21.47

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.016>

ИССЛЕДОВАНИЯ МЕТЕОЛЕКСИКИ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ: К СТЕПЕНИ ИЗУЧЕННОСТИ ВОПРОСА

*Милованова Н.В. ¹

¹Л.Н. Гумилев Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Аннотация. Метеорологическая лексика является одной из самых развитых тематических групп в языках мира, что связано с важной ролью, которую играет погода в жизнедеятельности человеческих сообществ с древности и по сей день. Исследования лексики, обозначающей природные явления, в мировой лингвистике проводятся в различных аспектах: синхроническом и диахроническом, структурно-семантическом, сравнительно-сопоставительном, когнитивном, лингвокультурном и т.д.

Целью настоящей статьи является аналитический обзор и систематизация существующих научных работ по проблематике метеолексик в современной лингвистической науке, написанных на русском, английском, казахском и других языках, определение лакун в данных исследованиях и обозначение направлений для будущих исследований.

В исследовании были использованы методы контент-анализа, категоризации и классификации научных публикаций. Было проанализировано более 140 научных работ, расположенных в крупнейших базах научных публикаций (Google Scholar, E-library, Cyberleninka, Springer, базы диссертаций, архивы научных журналов).

Научная и практическая значимость работы состоит в том, что приведена классификация научных публикаций по различным критериям, проведен анализ их содержания и отмечены ключевые работы по рассматриваемой проблематике. Классификация построена таким образом, чтобы исследователь, заинтересованный вопросами изучения метеолексик, мог легко определить потенциальное направление для своей научной работы.

В результате проведенного анализа можно сделать вывод, что метеорологическая лексика наиболее полно описана и исследована на материале русского (32 работы) и английского (18 работ) языков. Относительно небольшое количество публикаций посвящено сино-тибетским, другим индоевропейским (кроме английского), и тюркским языкам. Более 40 работ представляют собой сравнительно-сопоставительные исследования. Подавляющее большинство работ (более 70) написано в рамках системно-структурной парадигмы языкознания – это исследования

прежде всего по семантике и словообразованию. В публикациях последних 20 лет все больше возрастает доля исследований в рамках антропоцентризма (когнитивный, лингвокультурный, этнолингвистический, прагмалингвистический аспекты). Также большой интерес представляют прикладные и междисциплинарные исследования.

Ключевые слова: погода, метеолексика, анализ, сравнительно-исторический подход, структурно-семантический подход, антропоцентрический подход, сравнительно-сопоставительные исследования, прикладные исследования

Введение

Погода в различных ее проявлениях оказывает огромное влияние на жизнедеятельность человека с древнейших времен до наших дней. Если раньше зависимость человека от благоприятных природных и погодных условий была практически тотальной, то даже сейчас, с развитием науки и технологий, мы не можем полностью контролировать природу. Разрушительные ветры, наводнения, землетрясения и засухи все так же приводят к разрушениям и человеческим жертвам. В ходе познания человеком окружающей среды и погодных явлений он старался дать названия данным явлениям, описать их, т.е. происходили процессы концептуализации, номинации, категоризации явлений природы. Нельзя сказать, что эти процессы не происходят в настоящее время, так как развитие языка никогда не останавливается, пока у него есть носители. В связи с широкой доступностью и обменом информацией, происходит заимствование как понятий, так и лексики. Слова испанского (торнадо, пассат), японского (цунами), арабского (муссон) происхождения вошли во многие языки мира.

Погодные явления в атмосфере: тепловой режим, влагооборот, циркуляция воздуха, электрические явления – изучаются наукой метеорологией (греч. *metéōros* – небесные и атмосферные явления, *logos* – знание) [1, с. 268], а в лингвистике лексика, относящаяся к сфере погоды, называется метеорологической лексикой, или метеонимами. К видам метеонимов относятся деопозтонимы (названия природных явлений, употребленные в художественном тексте) и анемонимы (собственные названия стихийных бедствий, в том числе ураганов, циклонов, тайфунов).

Тем не менее, данная группа лексики в некоторых языках мира в сравнительно-историческом, структурно-семантическом, когнитивном плане изучена недостаточно, по сравнению с другими лексико-семантическими группами. В последнее время увеличилось число исследований метеолексики в рамках антропоцентрической парадигмы. Таким образом, целью данной статьи является дать обзор и анализ доступных публикаций по проблемам метеолексики на русском, английском и некоторых тюркских языках и обозначить существующие пробелы и

направления для потенциальных исследований, в частности по тюркским языкам.

Описание материалов и методов

Для осуществления данной цели применялись методы контент-анализа, категоризации и классификации научных публикаций по их названиям, аннотациям и содержанию. Анализом было охвачено более 140 научных работ (статей, диссертаций, авторефератов, монографий) на русском, английском, казахском, киргизском, узбекском языках, подавляющее большинство которых находится в свободном доступе. Исследования охватывают проблематику не только указанных языков, но и окказионально других языков мира. Для отбора исследований использовались базы данных Google Scholar, E-library, Cyberleninka, Springer, базы диссертаций, архивы научных журналов ведущих вузов РК.

Критериями классификации послужили: объект исследования (один язык/ два и более языка), диахрония-синхрония, направление лингвистики, в рамках которого написана работа (тематика).

Результаты и обсуждение

Классификация исследований по языкам

Если рассмотреть представленные работы по объекту исследования, то можно заметить, что большинство из них (92) посвящены рассмотрению различных аспектов метеолексики в рамках одного языка. На представленной диаграмме можно видеть количество публикаций в разрезе языков (см. рисунок 1).

Рисунок 1 – Исследования метеолексики по 1 языку

Согласно полученным данным, более полно описана и исследована метеолексика английского и русского языков (32 и 18 публикаций соответственно). Обобщающую работу по русской метеолексике представляет собой диссертация В.М. Касьяновой «Русская метеорологическая лексика (история и функционирование)» (1984). В работе приводится полное лингвистическое описание русской метеорологической лексики, представленной в виде лексико-семантических полей, большое внимание уделено процессу ее исторического развития [2]. Ряд кандидатских исследований и статей посвящен метеорологической лексике в диалектах и говорах русского языка (Пыхтева А.А., 1978 – говоры Среднего Прииртышья; Васильев В.П., 1986 – говоры Кузбасса; Макушева О.А., 1994 – орловские говоры; Суспицина И.Н., 2000 – говоры Русского Севера; Мельникова Е.Г., 2004 – псковские говоры; Сорокина М.О., 2004 – говоры Алтая; Суравикина Е.В., 2011 – Среднее Прииртышье; Ильина Е.В., 2013 – поморское наречие; Дьякова В.И. Гальцова Д.Н., 2021 – воронежские говоры; и др.). Несколько работ посвящено вопросам народной метеорологии (Чемерчева А.А., 2006), отдельным категориям метеолексики (Лавренова О.А., 2010), метеорологическим метафорам (Чан Тхи Тху Хыонг, 2011; Чудакова Н.М., 2003). Ряд исследований проведен в русле актуальных направлений антропоцентрической парадигмы, таких, как лингвокультурология (Суравикина Е.В., 2011; Васильев В.П., 2003; Ильина Е.В., 2013).

Если большинство исследований по русскому языку охватывает прежде всего диалектную проблематику, то тематика работ по английскому языку более разнообразна – от аспектов семантики до прикладных исследований на стыке лингвистики с другими дисциплинами. Значительное количество работ посвящено вопросам метеорологической терминологии (Pifer, Mogil, 1978; Freitas, Wells, 1982; и др.) и языковым особенностям текстов прогноза погоды (Powell, O’Hair, 2008; Danon, 2011; Collins, 2020; и др.), а также рассмотрению погодных явлений в русле когнитивной лингвистики и лингвокультурологии (Попова Т.А., 2016; Попова Т.А., 2018; Боброва Т.О., Кузнецова Е.Н., 2021).

Почти все работы по китайскому языку выполнены в русле лингвокогнитологии и лингвокультурологии (Лю Я., 2011; Van Hoey, T., 2018; Dong, S., Xu, J., Huang, C.R., 2021). Исследование Huang, C.R., Dong, S. (2020) посвящено семантическим аспектам традиционных экологических (в основном погодных) наименований. Авторы рассматривают способы концептуализации и вербализации атмосферных явлений, связанных с влагой в древнекитайском и современных синитических языках (ветвь сино-тибетской языковой семьи), и приходят к выводу, что такие осадки чаще всего выражаются с помощью глаголов, обозначающих движение вниз, а способы описания тумана не выражаются с помощью глагола, то есть представляются скорее в виде состояния, чем движения [3].

Одиночные исследования были выполнены на материале немецкого (Дудова Н.А., 2007), французского (Ломоносова Ю.Е., 2008), испанского (Kobyakova I.A., Filatova N.I., 2019) украинского (Могила О.А., 1984), эвенского (Нестерова Е.В., 2022), селькупского (Полякова Н.В., 2013), финно-угорских языков (Ракин А.Н., 2015, 2016, 2017).

Что касается тюркских языков, то работы на их материале единичны. В частности, по узбекскому языку было защищено 2 диссертации (Ваккосова Д.В., 2005; Аликулов А.Г., 2011), по казахскому, кыргызскому, азербайджанскому и башкирскому языкам – по 1 диссертации (Базылхан Н., 1998; Джафаров В.Б., 1990; Искандаров А.Г., 2009; Сагындыкова К., 2012), по другим тюркским (1–2) статьи (Хафизова Р.З., 2015; Замалетдинов, Р. Р. 2020; Улаков М.З. и др., 2021; Данилова Н.И., 2019; и др.). При этом, работ, комплексно охватывающих метеорологическую лексику, среди них немного – это диссертационные исследования Джафарова В.Б. «Метеорологические термины в азербайджанском языке», А.Г.Искандарова «Метеорологическая лексика башкирского языка», Сагындыковой К.С. «Кыргыз тилинде жаратылыш кубулуштарынын атоолору» (Названия природных явлений в кыргызском языке). Также, ряд исследований посвящен отдельным аспектам проблематики метеорологической лексики. Это работы Н. Базылхана «Исконнокорневые номинанты со значением природных явлений в казахском языке», Ваккосовой Д.В. «Семантический анализ анемонимов в узбекском языке», Аликулова А.Г. «Словарно-смысловая группа “Ветер-дождь” (система, применение и лексикографическое толкование)». Частично описаны различные сферы метеолексики – отдельные лексические группы (Хафизова Р.З., 2015; Замалетдинов Р.Р., 2020; Улаков М.З., Махиева Л.Х., Локьяева Ж.М., 2021; Ахматова М.А., 2020; Хамидова М.Х., 2021; Данилова Н.И., 2019; Иванов С.А., 2016; Сагындыкова К.Б., 2016; Yildirim N., 2019). Особняком стоят работы по древнетюркскому языку – в коллективных монографиях «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков», выпущенных Институтом языкознания Российской Академии Наук, присутствуют разделы «Метеорология» и «Климат», в которых приводится полное описание древнетюркской метеорологической лексики и ее соответствия по современным языкам [4; 5].

Сравнительно-сопоставительные исследования

Более 40 работ выполнено в сравнительно-сопоставительном плане, причем исследуются как родственные языки, так и неродственные. Процентное соотношение языков сопоставления показано на Рисунке 2.

Рисунок 2 – Исследования метеолексики в сравнительно-сопоставительном разрезе

Как можно видеть из диаграммы, наибольшее количество исследований посвящено сопоставлению различных аспектов метеолексики в русском языке с другими языками мира, прежде всего с английским языком. На втором месте стоят сопоставительные исследования английского языка (прежде всего с русским), а работы в рамках других групп языков единичны. Сопоставлению подвергаются различные аспекты метеолексики. Так, можно отметить теоретические работы общего направления Лю Яньчунь «Метеорологическая лексика и фразеология в русском и китайском языках: лингвокультурологический аспект» (2011), Лазаревой М.А. «Сопоставительный анализ метеорологической лексики английского и русского языков» (2000), Супрун-Белевич Л.Р. «Метеорологическая лексика в славянских языках» (1987), Pål K. Eriksen et al. (2010; 2012). Лю Я. классифицирует метеонимы по различным основаниям, что также может быть релевантно для материала других языков, и, рассматривая специфику данной лексико-фразеологической группы, делает вывод, что в картинах мира разносистемных языков присутствуют как универсальные, так и уникальные компоненты [6, с. 7]. Интересно исследование финских ученых Pål K. Eriksen, Seppo Kittilä, Leena Kolehmainen под названием «Weather and Language» (Погода и язык). Авторы предлагают типологию синтаксических конструкций в языках мира, описывающих состояние погоды, выделяя предикативный, аргументативный и смешанный тип предложений [7, с. 385]. В 1 типе конструкций метеорологическая информация выражается предикатом (англ. *It is raining* – досл. *дождит), во 2-м – аргументом, чаще всего подлежащим (рус. *Шел дождь*), а в 3-м типе может выражаться и предикатом и подлежащим одновременно (лит. *Sniegas sninga* – идет снег).

В рамках когнитивной лингвистики проведены исследования Перфильевой Н.Ю. «Специфика вербализации концепта «погода» средствами русского и английского языков» (2008), Частиковой А.В.

«Английские и немецкие фразеологические единицы, вербализующие макроконцепт «природные явления», как отражение наивной картины мира» (2009), Домбровской М.В. «Концепт «дождь» как компонент национальной картины мира (на материале французского и русского языков)» (2006), и др.

Классификация исследований в диахронии/ синхронии

Часть анализируемых публикаций рассматривает метеолексику в сравнительно-историческом плане. Сюда можно отнести исследования Э. Азим-заде «Русско-славянская астрономическая и метеорологическая терминология в сравнительно-историческом и типологическом плане» (1979), статьи Т.В. Горячевой по этимологии русских народных метеорологических терминов (1974; 1979), А.Н. Ракина по генезису метеолексики в финно-угорских языках (2016; 2017), Ю.В. Норманской «Реконструкция пратюркской системы названий метеорологических явлений и ее анализ с точки зрения диахронической лексической типологии» (2008) и др. Этимологический аспект метеолексики в башкирском и казахском языках также затрагивается в диссертационных работах А.Г. Искандарова и Н. Базылхана [8,] [9]. Авторами сделан вывод, что основной фонд метеолексики данных языков представлен односложными корневыми словами, которые имеют параллели во всех или в подавляющем большинстве современных тюркских языков и, безусловно, существовали в тюркском праязыке [9, с. 21].

Тем не менее, подавляющее большинство представленных исследований рассматривают метеолексику на материале современных языков.

Классификация исследований по направлениям лингвистики

Представленные исследования также можно классифицировать по направлениям лингвистики, в рамках которых они написаны. Как известно, преобладающим направлением в лингвистических исследованиях второй половины XX в. являлся структурно-семантический подход, а с начала XXI в. он стал замещаться антропоцентрическим. Соответственно, и работы по метеолексике в полной мере отражают данную тенденцию. Более 70 публикаций, вышедших до 2015 г., посвящены вопросам семантики, т.е. метеолексика рассматривается как семантическое поле (Петропавловская Л.В., 1974; Каверина О.Н., 1992; Рабенко Т.Г., 1998; Лаврёнова О.А., 2010; Лю Я., 2010) словарно-смысловая группа (Аликулов А.Г., 2011), терминологическая группа (Pifer, В., Mogil, Н. М., 1978). В работах Лаврентьевой А.Г. (1987), Хафизовой Р.З. (2015), Аликулова А.Г. (2011), Ваккосовой Д.В. (2005), Портнихиной Н.А. (2011), Дьяковой В.И., Гальцовой Д.Н. (2021) и др. изучалась семантика отдельных лексем и тематических групп, также рассматривались синтаксические особенности выражений о состоянии погоды (Овсянников Г.И., 1982; Pål K. Eriksen et al. 2010; 2012), синонимия в лексике погоды представлена в (Дьякова В.И., Гальцова Д.Н. 2021), Нестерова Е.В., 2022). Ряд исследований посвящен употреблению метеонимов во фразеологии (работы К.Л. Федоровой 2011; 2012; 2013;

Малыгиной К.А., 2009; Suyerkul, B.M., Zharmukhanova, J.A., 2021), а также вопросам метафоризации метеорологических явлений (Кондратенко М.М., 1993; Laureys G. et al., 2009; Сагындыкова К.С., 2015; Попкова А.В., 2020; M.S. Ongarbayeva, R.M. Tayeva et al., 2021).

После 2000 г. в лингвистике уделяется все больше внимания когнитивным и лингвокультурологическим исследованиям. Работы по метеолексике также следуют данной тенденции – более 30 публикаций используют слова «концепт», «концептосфера», «языковая картина мира», «лингвокультурология» в названиях соответствующих исследований. Были описаны и проанализированы как концептосферы природных и погодных явлений различных народов мира (Суравикина Е.В., 2011; Попова Т.А., 2018; Маковская Н.В., 2016; Шайхулов А.Г., 2001; Попкова А.В., 2020), так и отдельные концепты: *ветер* (Ильина Е.В., 2013; Ломоносова Ю.В., 2008; Ахматова М.А., 2020) *дождь* (Васильев В.П., 2003; Попова Т.А., 2016; Домбровская М.В., 2006) *гром* (Лю Я., 2011), *гроза* (Фисенко О.С., 2005) и т.д. Так, в диссертационной работе Е.В. Суравикиной на основе описания лексико-семантического поля «Погода» в диалектах русского языка приводится попытка моделирования слоисто-полевой структуры концепта «Погода» с выделением ядра-периферии, понятийных, образных и оценочно-ценностных слоев [10]. Представленная методика, несомненно, может быть адаптирована для моделирования концептосфер других языков.

Лингвокультурологический и этнокультурный аспекты представлены в работах Сорокиной М.О. «Лингвокультурологическое исследование поля «погода» в русских говорах Алтая: Моделирование фрагмента региональной языковой картины мира» (2004), Поповой Т.А. «Концептосфера «WEATHER» в английской лингвокультуре: на материале лексикографических источников и корпуса английского языка» (2018), Л.И. Петровой «ПОГОДА» сквозь призму лингвокультурологии» (2015), Поляковой Н.В. «Этнокультурная специфика категоризации ветра в языковой картине мира селькупов» (2013), М.А. Ахматовой «Этнокультурная специфика концептуализации природных явлений в карачаево-балкарской языковой картине мира (на примере концептов «ветер» и «дождь»)» (2020).

Ряд работ посвящен изучению метеолексик в русле этнолингвистики – народная метеорология, приметы и поверья. Это диссертации Кондратенко М.М. «Лексика народной метеорологии в славянских языках» (1995), Чемерчевой А.А. «Народная метеорология: поверья, обряды и терминология: этнолингвистический аспект» (2006), статьи Сагындыковой К.С. «Кыргыз тилиндеги «канаттуу-куш» лексика семантикалык топтун баяндоочтук айкалышы жана аларды англис тилине которуу ыкмалары (элдик метеорологиялык белгилердин негизинде)» (2015), Закирова М.И. «Лексемы роса и иней в русских и татарских народных приметах» (2009), Demir R. «Halk Meteorolojisi ve Bir Meteoroloji Örneği: Kocakarı Hesabı» (2019). Народные приметы и поверья казахского народа, связанные с

природными явлениями, приводятся в монографии акад. А. Кайдара «Қазақтар ана тілі әлемінде. Т. 3: Табиғат» [11, с. 124-161].

Прагмалингвистический подход к метеорологической лексике представлен публикациями на английском языке, в которых рассматриваются особенности передачи и восприятия информационных сообщений о погоде (Powell, S., O’Hair D., 2008; Al-hindawi, H.; Naji, R., 2017; Kobayakova I.A., Filatova N.I., 2019; Collins, J., 2020).

Многие работы относятся к междисциплинарным исследованиям в области прикладной лингвистики и метеорологии.

Развитие технологий машинной обработки информации, синтеза речи, искусственного интеллекта дает возможности для автоматического создания сообщений о прогнозе погоды. Этой тематике посвящены ряд публикаций в мировой научной периодике (Goldberg E. et al., 1994; A. Ramos-Soto et al., 2015). Работы Peixoto R. A. J. R. посвящены созданию корпуса лексики в сфере аэронавигации, также важной проблематикой является совершенствование систем аннотирования в текстах – сообщениях о состоянии погоды (Pajić V. et al., 2012; Liu J. et al., 2020).

Рассмотрение метеолексики с позиций литературоведения не теряет своей актуальности. В работах западных, российских, узбекских ученых рассматривается функционирование метеорологической лексики в поэзии и прозе. Цикл статей М.Х. Хамидовой посвящен употреблению деопозтонимов в узбекской и французской поэзии. Деопозтонимы часто используются в поэзии в метафорическом смысле для выражения эмоций, духовных переживаний человека [12, с. 108].

Диаграмма наглядно показывает соотношение публикаций в соответствии с разделами лингвистики, в рамках которых выполнены работы (см. Рисунок 3).

Рисунок 3 – Исследования метеолексики по направлениям лингвистики

Таким образом, большинство работ по метеорологической лексике было написано с позиций структурно-семантического и когнитивного подхода, причем наблюдается тенденция к увеличению числа публикаций в рамках последнего. Ряд работ рассматривает употребление метеолексик в фразеологии и художественной литературе, аспекты ее метафоризации. Важное значение имеют междисциплинарные прикладные исследования.

Заключение

Анализ публикаций по вопросам изучения метеорологической лексики показал, что она наиболее полно описана на материале русского, английского и китайского языков. Здесь следует оговориться, что работы по многим другим языкам мира остались за пределами рассмотрения и выводы по ним мы сделать не сможем. Что касается тюркских языков, следует отметить недостаточную разработанность данной тематической группы, так как метеолексике посвящены единичные диссертационные исследования и научные статьи (ср. с десятками таковых на материале русского и английского языков). В различных аспектах описана метеолексика древнетюркского языка, и на материале современных тюркских языков открыто широкое поле для исследовательской деятельности. Можно выделить такие области для будущего изучения метеолексик по языкам, как системное описание семантического поля, синтаксические структуры для выражения сообщений о погоде, употребление ее во фразеологии, метафоризация, описание концептосферы погоды и отдельных концептов, этнокультурная характеристика погодных явлений, употребление метеонимов в художественной литературе, прикладные исследования на стыке лингвистики и метеорологии, сравнительно-сопоставительные исследования.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Хромов С. П. Метеорологический словарь. – Ленинград: Гидрометеиздат, 1974. – 568 с.
- [2] Касьянова В.М. Русская метеорологическая лексика (история и функционирование): дис. ... канд. филол. наук. – М., 1985. – 259 с.
- [3] From Lexical Semantics to Traditional Ecological Knowledge: On Precipitation, Condensation and Suspension Expressions in Chinese / C.R. Huang, S. Dong; Hong, JF., Zhang, Y., Liu, P. (eds) // Chinese Lexical Semantics: CLSW, 2019. - Springer, Cham, China, 2019. – pp. 255-264
- [4] Левитская Л.С. Метеорология // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. – 2-е изд., доп. – М.: Наука, 2001. – С. 13–49.
- [5] Мусаев К.М. Климат // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. – М.: Наука, 2006. – С. 352–371.

[6] Лю Я. Метеорологическая лексика и фразеология в русском и китайском языках: лингвокультурологический аспект: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Уфа, 2012. – 26 с.

[7] Eriksen, P. K., Kittilä, S., Kolehmainen, L. Weather and Language // *Language and Linguistics Compass*. – 2012. – Vol. 6, Iss. 6. – P. 383-402. (Scopus)

[8] Базылхан Н. Қазақ тіліндегі табиғат құбылыстардың туатүп атаулары: филол. ғыл. канд. диссер. – Алматы, 1998. – 156 б.

[9] Искандаров А.Г. Метеорологическая лексика башкирского языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Уфа, 2009. – 28 с.

[10] Суравикина Е.В. Концептуализация погоды в народной речи Среднего Прииртышья: дис. ... канд. филол. наук. – Омск, 2011. – 229 с.

[11] Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. – Алматы: Сардар, 2013. – Т. 3: Табиғат. – 618 б.

[12] Хамидова М.Х. Художественное использование деопозтонимов в французской и узбекской поэзии // *Современные научные решения актуальных проблем / сб. тезисов науч.-практ. конф.* – Ростов-на-Дону, 2021. – С. 108–110.

REFERENCES

[1] Hromov S. P. *Meteorologicheskij slovar'* [Dictionary of meteorology] – Leningrad: Gidrometeoizdat, 1974. – 568 s. [in Rus.]

[2] Kas'janova V.M. *Russkaja meteorologicheskaja leksika (istorija i funkcionirovanie)* [Russian meteorological lexics. History and functioning]: dis. ... kand. filol. nauk. – M., 1985. – 259 s. [in Rus.]

[3] From Lexical Semantics to Traditional Ecological Knowledge: On Precipitation, Condensation and Suspension Expressions in Chinese / C.R. Huang, S. Dong; Hong, JF., Zhang, Y., Liu, P. (eds) // *Chinese Lexical Semantics: CLSW*, 2019. – Springer, Cham, China, 2019. – pp. 255-264

[4] Levitskaja L.S. *Meteorologija* [Meteorology] // *Sravnitel'no-istoricheskaja grammatika tjurkskih jazykov. Leksika*. – M.: Nauka, 2001. – S. 13-49 [in Rus.]

[5] Musaeov K.M. *Klimat* [The Climate] // *Sravnitel'no-istoricheskaja grammatika tjurkskih jazykov. Prattjurkskij jazyk-osnova. Kartina mira prattjurkskogo jetnosa po dannym jazyka*. – M.: Nauka, 2006. – S. 352-371 [in Rus.]

[6] Lju Ja. *Meteorologicheskaja leksika i frazeologija v russkom i kitajskom jazykah: lingvokul'turologicheskij aspekt* [Meteorological lexics and phraseology in Russian and Chinese languages: linguoculturological aspect]: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. – Ufa, 2012. – 26 s. [in Rus.]

[7] Eriksen, P. K., Kittilä, S., Kolehmainen, L. Weather and Language / P. K. Eriksen, S. Kittilä, L. Kolehmainen // *Language and Linguistics Compass*. – 2012. – Vol. 6, Iss. 6. – P. 383-402. (Scopus)

[8] Bazyłhan N. Qazaq tilindegi tabiğat qūbylystardyñ tuatūp ataulary [Native names of natural phenomena in the Kazakh language]: filol. ğyl. kand. diser. : 10.02.02 / Näpıl Bazyłhanūly. – Almaty, 1998. – 156 b. [in Kaz.]

[9] Iskandarov A.G. Meteorologicheskaja leksika bashkirskogo jazyka [Meteorological lexics of the Bashkir language]: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. – Ufa, 2009. – 28 s. [in Rus.]

[10] Suravikina E.V. Konceptualizacija pogody v narodnoj rechi Srednego Priirtysh’ja [Conceptualization of weather in the folk speech of the Middle Irtysh region]: dis. ... kand. filol. nauk. – Omsk, 2011. – 229 s. [in Rus.]

[11] Qaidar Ä. Qazaqtar ana tılı äleminde [The Kazakhs in the world of their native language]: etnolingvistikalıyq sözdık. – Almaty: Sardar, 2013. – T. 3: Tabiğat. – 618 b. [in Kaz.]

[12] Hamidova M.H. Hudozhestvennoe ispol’zovanie deopojetonimov v francuzskoj i uzbekskoj poezii [Artistic use of deopojetonims in French and Uzbek poetry] // Sovremennye nauchnye reshenija aktual’nyh problem / sb. tezisov nauch.-prakt. konf. – Rostov-na-Donu, 2021. – S. 108-110 [in Rus.]

ҚАЗІРГІ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ МЕТЕОЛЕКСИКАНЫ ЗЕРТТЕУ: МӘСЕЛЕНІҢ ЗЕРТТЕУ ДӘРЕЖЕСІ

*Милованова Н. В.¹

*¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Метеорологиялық лексика – ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейін адам қауымының өміріндегі ауа-райының маңызды рөлімен байланысты әлем тілдеріндегі ең дамыған тақырыптық топтардың бірі. Әлемдік тіл білімінде метеолексикаға қатысты зерттеулер әртүрлі аспектілерде зерттеленеді: синхрондық және диахрондық, құрылымдық-семантикалық, салыстырмалы, когнитивтік, лингвомәдениеттік және т.б.

Бұл мақаланың мақсаты – қазіргі лингвистика ғылымындағы метеолексика мәселелеріне арналған орыс, ағылшын, қазақ және түркі тілдерінде жазылған ғылыми еңбектерге аналитикалық шолу жасап, жүйелеу, осы зерттеулердегі олқылықтарды анықтап, алдағы уақытта жүргізілетін зерттеулердің бағыттарын белгілеу.

Зерттеу барысында мазмұнды талдау, санаттау және жіктеу әдістері қолданылды. Ғылыми басылымдардың ең ірі деректер қорларында (Google Scholar, E-library, Cyberleninka, Springer, диссертациялық деректер базалары, ғылыми журналдар мұрағаты) орналасқан 140-тан астам ғылыми еңбектер талданды.

Жұмыстың ғылыми-тәжірибелік маңыздылығы әртүрлі критерийлер бойынша ғылыми жарияланымдар классификациясы беріліп, олардың мазмұнына талдау жасалып, қарастырылатын мәселелер бойынша негізгі жұмыстар атап өтілетіндігінде. Жіктеу метеорологиялық лексиканы

зерттеуге қызығушылық танытқан зерттеуші өзінің ғылыми жұмысының әлеуетті бағытын оңай анықтай алатындай құрылымдалған.

Талдау нәтижесінде метеорологиялық лексика орыс (32 жұмыс) және ағылшын (18 жұмыс) тілдерінің материалдары бойынша барынша толық сипатталған және зерттелген деген қорытынды жасауға болады. Қытай, басқа үндіеуропалық және түркі тілдері бойынша жарияланымдар айтарлықтай аз. 40-тан астам еңбек салыстырмалы зерттеулерді білдіреді. Еңбектердің басым көпшілігі (70-тен астам) тіл білімінің жүйелік-құрылымдық парадигмасы аясында жазылған – бұл ең алдымен семантика мен сөзжасамға қатысты зерттеулер. Соңғы 20 жылдағы жарияланымдарда антропоцентризм (когнитивтік, лингвомәдени, этнолингвистикалық, прагмалингвистикалық аспектілер) аясындағы зерттеулердің үлесі барған сайын артып келеді. Қолданбалы және пәнаралық зерттеулер де үлкен қызығушылық тудырады.

Тірек сөздер: ауа райы, метеорологиялық лексика, талдау, салыстырмалы тарихи көзқарас, құрылымдық-семантикалық көзқарас, антропоцентристік көзқарас, салыстырмалы зерттеулер, қолданбалы зерттеулер

STUDIES OF METEOLEXICS IN MODERN LINGUISTICS: TO THE DEGREE OF STUDY OF THE ISSUE

*Milovanova N.V.¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Abstract. Meteorological vocabulary is one of the most developed thematic groups in the languages of the world, which is associated with the important role played by weather in the life of human communities from ancient times to the present day. Research on meteolexics in world linguistics is carried out in various aspects: synchronic and diachronic, structural-semantic, comparative, cognitive, linguocultural, etc.

The purpose of this article is to review, analyze and systematize existing scientific works on the problems of meteolexics in modern linguistic science, written in Russian, English, Kazakh and other Turkic languages, to identify gaps in these studies and to indicate directions for future research.

The research used methods of content analysis, categorization and classification. More than 140 scientific papers located in the largest databases of scientific publications (Google Scholar, E-library, Cyberleninka, Springer, dissertation databases, archives of scientific journals) were analyzed.

The scientific and practical significance of the work lies in the fact that a classification of scientific publications is given according to various criteria, an analysis of their content is carried out and key works on the issues under consideration are noted. The classification is structured in such a way that

a researcher interested in the study of meteorological vocabulary can easily determine a potential direction for his scientific work.

As a result of the analysis, we can conclude that meteorological vocabulary is most fully described and studied on the material of the Russian (32 works) and English (18 works) languages. There are significantly fewer publications on Chinese, other Indo-European and Turkic languages. More than 40 works represent comparative studies. The vast majority of works (more than 70) were written within the framework of the systemic-structural paradigm of linguistics - these are studies primarily on semantics and word formation. In publications over the last 20 years, the share of research within the framework of anthropocentrism (cognitive, linguocultural, ethnolinguistic, pragmalinguistic aspects) has been increasingly increasing. Applied and interdisciplinary research is also of great interest.

Keywords: weather, meteorological vocabulary, analysis, comparative historical approach, structural-semantic approach, anthropocentric approach, comparative studies, applied research

Статья поступила: 5 марта 2024

Информация об авторе:

Милованова Наталья Викторовна – докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: natushkakz@mail.ru

Автор туралы мәлімет:

Милованова Наталья Викторовна – докторант, Л.Н. Гумилев Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: natushkakz@mail.ru

Information about the author:

Milovanova Natalya Viktorovna – doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: natushkakz@mail.ru

ӘОЖ 811.1/.8

ҒТАХР 16.21.63

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.017>

МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК МӘДЕНИЕТ АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ (ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІ БОЙЫНША)

*Райхан Б.¹, Бүркітбай Г.Ж.², Меллат Д.³, Adilali Zh.⁴

^{*1,2,3,4} Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеЭТУ, Алматы, Қазақстан

Андатпа. Мәдениетаралық қарым-қатынас, бұл әр түрлі мәдениет өкілдерінің арасындағы ақпарат алмасу және өзара түсіністікке жету процесі. Бұл үдеріс кезінде әр мәдениеттегі гендерлік рөлдер мен нормалар ерекше рөл атқарады, өйткені әр мәдениетте гендерлік рөлдер әр түрлі қалыптасқан. Гендерлік мәдениет, бұл қоғамдағы ер мен әйелдің мінез-құлқы мен рөліне қатысты әлеуметтік құрылымдар мен нормалардың жиынтығы. Әр түрлі мәдениетте ер мен әйелдің әлеуметтік мәртебесі, рөлі, мінез-құлқы және қарым-қатынасы туралы түсініктер өзгеріп отырады. Бұл түсініктер әр мәдениеттегі гендерлік мәдениет ерекшеліктерін анықтайды.

Әйел мен ердің әлеуметтік экономикалық, саяси және мәдени мәртебесін, гендерлік рөлі мен қарым-қатынасын зерттеу – уақыт талабы. Соған орай, әрбір жыныс өкілінің қоғамда міндетті деп танылған сөйлеу әдебі, мінезқұлық, дене қимылы т.б. талаптардың орындалуы шарт.

Мақалада мәдениетаралық қарым-қатынас процесіндегі гендерлік және мәдени аспектілер арасындағы қарым-қатынасты зерделеудің маңызы қарастырылып, әр түрлі мәдениеттегі гендерлік рөлдерді анықтайтын факторлар және олардың қарым-қатынас стратегияларына әсері талданады. Мәдени таптауырындарды (стереотиптерді) сыни тұрғыдан қарастыру арқылы гендер туралы түсініктердің қалыптасуына баса назар аударылады. Әртүрлі әлеуметтік-мәдени контексттерде мәдениетаралық түсіністік пен табысты қарым-қатынасқа жетудегі кедергілерді жеңудің ықтимал жолдарын көрсетеді. Зерттеудің мақсаты – мәдениетаралық коммуникацияның сапасын арттыруға көмектесетін бейімделудің және бірлескен әрекеттестіктің тұжырымдамасын ұсыну. Мәдениетаралық қарым-қатынастағы гендерлік-мәдени айырмашылықтарға қысқаша шолу жасалады, осы айырмашылықтарды қалыптастыратын факторлар әсерінің мәселесі қарастырылған.

Зерттеу жұмысында сипаттау, талдау, салыстыру және салғастыру сияқты зерттеу әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижелері мәдениетаралық қарым-қатынастың табыстылығы мен тиімділігін анықтайтын негізгі факторларды қамтиды. Бұл өмір мен кәсіби қызметтің әр түрлі салаларында неғұрлым үйлесімді және өнімді мәдениетаралық қарым-қатынастарды

құруға ықпал ете отырып, оқыту, бейімделу және мәдениетаралық өзара әрекеттесу стратегияларын әзірлеу үшін теориялық және практикалық мәнге ие.

Тірек сөздер: мәдениетаралық қарым-қатынас, гендерлік ерекшелік, гендерлік мәдениет, сөйлеу стилі, қоғамдық фактор, қарым-қатынас ерекшеліктері, психологиялық айырмашылықтар, физиологиялық айырмашылықтар

Кіріспе

Әр мәдениетте гендерлік рөлдер мен нормалар әр түрлі қалыптасады. Коммуникация барысында бұл айырмашылықтарды ескеру маңызды. Гендерлік стереотиптер мен мәдени ерекшеліктерге қатысты көзқарастарды қабылдауды дамыту, сонымен қатар, шетелдік серіктестердің мәдени контекстін түсіну. Тіл тек коммуникация құралы ғана емес, сонымен қатар мәдениет пен гендерлік сәйкестікті білдіреді. Тілдегі гендерлік элементтерді талдау арқылы мәдениетаралық коммуникацияны жетілдіруге болады.

Мәдениетаралық қарым-қатынаста гендерлік мәдениет маңызды факторлардың бірі, өйткені ол адамдардың қарым-қатынасына, тілдік нормаларына және коммуникативтік стильдеріне әсер етеді. Мысалы:

- кейбір мәдениеттерде ерлер мен әйелдердің қоғамдық орындарда өзара сөйлесуіне шектеу қойылады;
- басқа мәдениеттерде әйелдер еркектермен тең дәрежеде қарым-қатынас жүргізе алады және көшбасшылық рөлдерді атқара алады;
- әртүрлі мәдениетте гендерлік нормаларға сәйкес қарым-қатынас стилі өзгеруі мүмкін: агрессивті немесе жұмсақ, формалды немесе бейресми болуы ықтимал.

Гендерлік стереотиптер мәдениетаралық қарым-қатынас үдерісінде қиындықтар тудыруы мүмкін. Мысалы, бір мәдениетте әйелдердің өзіндік пікірін ашық білдіруі қалыпты саналғанымен, басқа мәдениетте бұл мінез-құлыққа тыйым салынуы мүмкін. Осылайша, мәдениетаралық қатынас барысында гендерлік ерекшеліктерге көңіл бөлмеу, түсініспеушіліктер мен қақтығыстарға алып келуі мүмкін.

Мәдениетаралық қарым-қатынас қазіргі жаһандану дәуірінде аса маңызды болып отыр. Әртүрлі мәдениеттердің өзара әрекеттесуі күшейіп, адамдардың қарым-қатынасында түсініспеушіліктер мен стереотиптер туындауы мүмкін. Бұл мәселенің гендерлік аспектісі де маңызды рөл атқарады, себебі әртүрлі мәдениеттерде гендерлік нормалар мен рөлдер әрқалай қабылданады. Сондықтан мәдениетаралық қарым-қатынастағы гендерлік ерекшеліктерді зерттеу, осы саладағы тиімділікті арттыру мен өзара түсіністікке жету үшін өзекті болып табылады.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы бірнеше аспектілерден тұрады. Біріншіден, гендерлік мәдениет ерекшеліктері мәдениетаралық қарым-қатынас үдерісінде айрықша орын алады. Әртүрлі мәдениеттердің гендерлік

рөлдерді қалай қабылдайтынын зерттеу қарым-қатынастағы шынайы және жасырын кедергілерді анықтауға мүмкіндік береді. Екіншіден, бұл зерттеу мәдениетаралық өзара әрекеттесудің тиімділігін арттыруға бағытталған жаңа білімдер мен әдістемелер ұсынады. Гендерлік факторларды ескермеу, қарым-қатынастағы негізгі түсініспеушіліктерге әкелуі мүмкін.

Зерттеу барысында әртүрлі мәдениеттерде қалыптасқан гендерлік рөлдер мен нормалардың өзара әрекеттесуге ықпалын зерттеу және олардың мәдениетаралық қарым-қатынастың тиімділігіне тигізетін әсерін анықтау көзделеді. Сонымен қатар, гендерлік айырмашылықтарды ескере отырып, мәдениетаралық қарым-қатынасты оңтайландыру жолдарын ұсыну мақсат етіледі:

1. әртүрлі мәдениеттердегі гендерлік рөлдердің қалыптасу ерекшеліктерін зерттеу;

2. мәдениетаралық қарым-қатынастағы гендерлік стереотиптердің рөлін талдау;

3. гендерлік мәдениет ерекшеліктерінің мәдениетаралық қарым-қатынастағы ықпалын анықтау;

4. мәдениетаралық қарым-қатынастағы гендерлік кедергілер мен олардың себебін анықтау;

5. гендерлік ерекшеліктерді ескере отырып, мәдениетаралық байланыстарды оңтайландыруға арналған ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеу осы міндеттерді шешу арқылы мәдениетаралық қарым-қатынастағы гендерлік аспектілерді тереңірек түсінуге және мәдениетаралық өзара әрекеттесуді жақсартуға бағытталған.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Гендерлік айырмашылықтарды зерттеу XIX ғасырдың екінші жартысында бастау алған. Гендер ғылымының дамуы әрбір елде еркек пен әйелдерге қатысты көзқарастар мен талаптардың өзгерісіне алып келді. Германия, Франция, АҚШ-тан бастау алған феминистік қозғалыстардың шығуы да осы гендер ғылымының дамуына тікелей әсер етті. Бұл өзгерістер Орта Азия елдері мен қазақ қоғамында да көрініс тауып жатыр. Сол себепті де мақаланың ғылыми-теориялық негізі ретінде қытай және отандық ғалымдарының, сондай-ақ басқа да шетелдік ғалымдардың еңбегі зерттеу жұмысына арқау етілді.

Мәдениетаралық қарым-қатынаста гендерлік факторлар мәдениетаралық қарым-қатынасқа маңызды әсер етеді. Егер ерлер мен әйелдер арасындағы гендерлік айырмашылық ескерілмесе, бұл қарым-қатынаста түсініспеушілікке әкеліп соғады және қарым-қатынастың ілгерілеуіне кедергі жасайды. Сондықтан мәдениеттер арасындағы қарым-қатынастағы гендерлік факторларды зерттеу барған сайын ғалымдардың назарын аударуда. Олардың ішінде психолог Гирт Хофсте өзінің Хофстедтің мәдени өлшемдер теориясында еркек пен әйелдің қоғамдағы әртүрлі мінез-

құлық ерекшеліктерін ашып көрсетеді: ерлер қоғамда бәсекеге қабілетті және талапшыл, ал әйелдер қарапайым және қамқор. Сонымен қатар, Вуд, Джулия Т. әйелдер қарым-қатынасының жеті сипаттамасын атап өтті: қарым-қатынас теңдігі, басқалардың сөздерін қолдау, эмпатия, диалогты сақтау, басқаларға жауап беру, диалог стиліндегі жақындық және диалогтың белгісіздігі [1]. Сонымен қатар әлемдік зерттеушілер де бұл мәселеге үлес қосып, гендер теориясынан [2] бастап, гендерлік зерттеулердің теориялық-әдіснамалық негізі [3], мәдениетаралық қарым-қатынастағы гендерлік және мәдени айырмашылықтарды талдау [4] мәселелері біршама талқылануда.

Нәтижелер

Тілдегі гендерлік айырмашылықтар тіл қолданушысының мәдениет психологиясын, қоғамдық құндылықтардың бағытын қамтиды, сондай-ақ белгілі бір мөлшерде қоғамдық стандарттарды көрінісі болып табылады. Сол себепті ол философия, психология, прагматика, әлеуметтану, антропология, тарих, мәдениеттанумен тығыз байланысты. Бұл тақырыптың басқа ғылымдармен жанасатын аясы кең болғандықтан, осы тақырыпқа тиісті ғылымдармен байланысын анықтау қажет, зерттеу аясы шектелмеген, сонымен бірге тым кең болмауы тиіс. Мәдениетаралық қарым-қатынастағы гендерлік мәдениет ерекшеліктері жайында Қытай ғалымдарының зерттеулеріндегі теориялық мәселелеріне тоқталар болсақ, Чжао Хайчэн мен Лю Синт «Тілдік гендерлік айырмашылықтар мен трансгендерлік қарым-қатынасты зерттеу» атты мақаласында тілдік қарым-қатынас пен вербалды емес қарым-қатынастың екі деңгейіндегі ерекшеліктерін талдауға және жыныстар арасындағы қарым-қатынас процесінде қақтығыс пен түсінбеушілікті азайтуға тырысады [5]. Го Вэнью «Қарым-қатынастағы гендерлік тілдік айырмашылықтар» атты мақаласында қарым-қатынастағы жыныстар арасындағы сөйлеу стиліндегі айырмашылықтардың көрінісі және қазіргі қарым-қатынастағы гендерлік тілдің жаңа сипаттамаларын талқылады [6].

У Шуцун «Сөйлесудегі гендерлік тілдік айырмашылықтар және олардың трансгендерлердің мәдени байланысына әсері» атты еңбегінде диалогтағы жыныстар арасындағы тілдік айырмашылықтарға негізінен жыныстар арасындағы тілдік формалардағы, сөйлеу мәнері мен әдістеріндегі айырмашылықтар кіретінін жеткізді [7]. Бұл айырмашылықтар екі жыныс арасындағы мәдени қарым-қатынасқа кедергі келтіреді. Гендерлік тілдік айырмашылықтардың терең әлеуметтік және тарихи себептері бар. Қарым-қатынаста түсініспеушілікті болдырмау үшін мәдениетаралық қарым-қатынаста қырағылықты дамыту қажет деп атап көрсетеді

Чжун Вэн «Тілдегі гендерлік айырмашылықтар және олардың трансгендерлік қарым-қатынасқа әсері» атты мақаласында жыныстар арасында тілдік қолданудағы айырмашылықтар жыныстар арасындағы қарым-қатынаста қиындықтар туғызады және тіпті түсініспеушіліктер мен

қарама-қайшылықтарды тудыруы мүмкін екенін талдайды [8]. Сондықтан ерлер мен әйелдер арасындағы тілдік айырмашылықтарды нақты түсіну қажет. Жыныстар арасындағы қарым-қатынастағы түсініспеушіліктерді болдырмау үшін, қарым-қатынас біркелкі жүруі үшін қарым-қатынас процесінде екі жыныс өкілдері ұстанатын әртүрлі принциптер мен ойын білдірудің әртүрлі тәсілдеріне мүмкіндігінше көп көңіл бөлу керек.

Талқылау

Кейінгі кездерде ғалымдар адамның биологиялық жынысына қарағанда әлеуметтік жыныс мәселелерін сөз етуге бет алды. Мәдениет аясында еркек пен әйелге тән қалыптасқан (*еркектік, әйелдік*) және тілде көрініс беретін мінезқұлық ерекшеліктерін білудің мәні зор. Ол жыныс өкілдерінің қоғамдағы әлеуметтік орнымен белгіленеді [6].

Жыныстың әлеуметтік құрылымдануын түсіну үшін, алдымен адамға тән үш бастаудың (*биологиялық, әлеуметтік, трансценденттік*) өзара байланысын ұғыну қажет. Биология адам дамуының алғышарты, негізі десек, бала туудың әйел жынысына тән екендігі табиғи үдеріс, бұл жерде әлеуметтік құрылымданудың еш қатысы жоқ. Ал гендерлік теория бойынша адам трансценденттікті негіз ете отырып, өзінің тіршілік әрекеттерін әлеуметтік дамуымен сабақтастырады [7]. Жыныстар арасындағы қарым-қатынас, мінезқұлық ерекшелігі адамға туа біткен табиғи қасиеттер емес, әлеуметтік институттар мен мәдени дәстүрлер ықпалы нәтижесінде қалыптасатын жасанды құрылым. Олай болса, *жыныс* – жаратылыстан берілген үлес болса, *гендер* – әйел мен ердің қоғам туғызған әлеуметтік бейнесі. Жыныс категориясына қарағанда, гендерлік мәртебе соған сәйкес гендерлік иерархия, мінезқұлық ерекшеліктері табиғаттан берілмейді, қоғамда қалыптасады, әлеуметтік бақылау институттары мен мәдени дәстүрлер арқылы жүзеге асады [8].

Жыныс тек биологиялық мағынаны білдіреді, гендер тек гендерлік мәдениеттің мәдени және әлеуметтік мәнін білдіреді. Жыныстың мәні гендердің тұқым қуалауынан, хромосомалардың және жыныстық гормондардың әрекетінің нәтижесінен басталады. Гендердің мағынасы – физиологиялық факторларға негізделген және әлеуметтік, мәдени және психологиялық факторлардың әсерінен адамдардың әлеуметтенуінің нәтижесі. Гендерлік мәдениетті қоғамдағы ер мен әйел адамдардың ойлау, сөйлеу, іс-әрекет және сезіну аясы деп айтуға болады. Әлеуметтену процесінде адамдар мәдени немесе гендерлік сәйкестікке ие болып, әлеуметтік немесе гендерлік рөлдерге енеді, осылайша әртүрлі гендерлік мәдениеттердің өкілдеріне айналады.

Гендерлік ерекшелік - қоғамдық мәдениеттің көрсеткіші. Адамзат баласында ең анық байқалатын айырмашылықтардың екі категориясы бар, олар жыныс айырмашылығы мен жас айырмашылығы болып табылады. Мәдениетаралық қарым-қатынастағы гендерлік мәдени ерекшеліктерге

қысқаша талдау жасайтын болсақ, физиологияға сәйкес, ер адам мен әйел адамның арасында дене құрылысы жағынан өзгешеліктер бар, әлеуметтану тұрғысынан қарасақта, мінез-құлқында белгілі бір ерекшеліктері байқалады. Адамзат баласының өміріндегі ең күрделі құбылыс – тілдік қатынас, яғни тілдік қарым-қатынас. Тілдік қарым-қатынас дегеніміз – адамдардың тіл арқылы бір-бірімен пікірлесуі, түсінісуі, ой алмасуы. Пікірлесу – сөйлеу құралдарын пайдаланып, ойды жарыққа шығару. Тіл – сөйлеу құралдарының тұтас бір жүйесі. Сондықтан сөйлеу мен сөйлеу әрекеттерін, олардың түрлерін жан-жақты меңгергенге дейін ойды белгілі бір тілде жеткізу мүмкін болмайды [9]. Осыдан басқа, тіл білімі зерттеулеріне жүгінсек, ер адам мен әйел адамның сөйлеуі де бірдей емес. Канадалық ғалымдардың байқауынша ер адамдардың кеңістіктегі ой әрекеттері кезінде олардың миының оң жақ жартышарының жұмысы өте қарқынды болады. Бұл ер адамдардың кеңістіктегі қабілеттерінің басымдығын, ал әйел адамдардың тілдік қабілетінің басымдығын түсіндіреді [10,124-127 бб].

Физиология ғалымдарының зерттеулері көрсеткендей, ер адамдардың миының оң жартышарының негізгі функциясы көру болып табылады (қимыл, көру мен қол қозғалыстарын үйлестіру), ал сол жақ жарты шардың негізгі рөлі - сөйлеу қабілеті мен сезімдерін бақылау (абстрактілі теорияны түсіну). Ер адамдардың «ойлаудан» «сезінуге» дейін, яғни мидың оң жағынан сол жағына көшу үдерісі өте күрделі болып келеді. Бұл сатыны әйел адамдармен салыстыратын болсақ, ер адамдарға сәл ұзағырақ уақыт қажет болады. Әйел адамдардың миының оң және сол жартышары икемді болып, сонымен бірге біртұтас болып келеді, сол себепті әйел адамдардың миының екі бөлігі де кез келген уақытта барлық мәселелерді сәтті шешіп, сезімдерге де сезімтал болып келеді. Адам миының екі жартышарының біржақты функцияларға бағытталуы салдарынан айырмашылықтар туындайды. Адамдардың басым көпшілігінің мәлімдеуінше, олардың миының сол жақ жартышары мен оң жақ жартышарының қызметтері әртүрлі. Мидың сол жақ жартышары жоғары дәрежелі, абстрактылы тілдің функциясына ие, сол жақ жартышары сөйлеу мен хабарламаны сөзге сәтті айналдыра алу үдерісінің өтуіне көмектеседі; ал оң жақ жартышар көрнекі, нақты вербалды емес тілдің функциясына ие, оң жақ жартышар кеңістік ақпараты мен тілге аударылуы қиын болып табылатын мәліметтерді өңдеуге көмектеседі.

Ер мен әйел миының екі жартышарлары біржақты функциялар бойынша бағытталуының даму жылдамдығы мен деңгейінде гендерлік айырмашылықтар бар. Әйел адамдардың сол жақ миы ер адамдарға қарағанда ертерек қалыптасады, деңгейі жоғарырақ болады, ал ер адамдардың оң жақ миы әйел адамдармен салыстырғанда ертерек қалыптасады және деңгейі де жоғарырақ болады. Ғылыми зерттеулер ер адамдар мен әйел адамдардың миының ұқсас емес ерекшеліктері бар екенін дәлелдеді. Әдетте біз осындай ерекшеліктерге мән бермейміз, жыныстар арасындағы тілдің гендерлік ерекшеліктері құбылысын біз тек ғылыми зерттеулер арқылы дәлелдей аламыз.

Ер адамдар мен әйел адамдардың киім киісі мен сөйлеуінде белгілі бір стиль бар. Жыныстар арасындағы қолданылатын тілдің айырмашылықтарын зерттеу гендерлік тіл білімі деп аталады. Гендерлік айырмашылықтар қоғамның мәдени көрсеткіші болып табылады.

Гендерлік мәдениеттегі ерлер мен әйелдердің қарым-қатынас ерекшеліктері, стильдері мен стратегиялары. Шын мәнінде, ерлер мен әйелдердің арасындағы айырмашылық ертеден балалық шақтан-ақ белгілі. Ғалымдардың пікірінше, әйелдердің гендерлік рөлдері «экспрессивті» бағдармен, ал ерлердің гендерлік рөлдері «аспаптық» бағдармен сипатталады. Мысалы, әйелдер достасса, достар табу – бұл мақсат; ал ер адамдар белгілі бір мақсатқа жетудің құралы ретінде достар табады. Әйелдер мен еркектердің достасуға деген мотивтері мүлдем басқаша екенін байқауға болады. Сондықтан ерлер мен әйелдер арасындағы қарым-қатынас кедергілерін шешкіміз келсе, алдымен ерлер мен әйелдер арасындағы қарым-қатынастың ерекшеліктерін түсінуіміз керек. Ғалымдардың зерттеулерінің нәтижелері төмендегідей:

Әйелдердің қарым-қатынас ерекшеліктері:

1. Жақсы араласады, бір-біріне шыдамды, үйлесімді қарым-қатынаста болады. Қарым-қатынас кезінде сөйлеу мүмкіндігі тең.
2. Бір-бірінен ортақ қасиет іздейді және басқаларды көп кінәламайды.
3. Басқаларға қамқор болады, басқалардың қажеттіліктерін қанағаттандырады және жанашырлық танытады. Эмпатияда жақсы, басқаларға жоғары сезімтал.

4. Реляциялық байланыс.

Еркектердің қарым-қатынас ерекшеліктері:

1) Билік көрсетуді, өзіне сенімділікті және шешімді әрекетті ұнатады. Сөздері мен әрекеттерін пайдаланып үстемдік пен көшбасшылық орнын анықтайды.

2) Бәсекелесуге, сөйлеуге, жеке адамдарды ерекшелеуге және басқалардан асып түсуге, сондай-ақ басқалардың назарын аударуға ұмтылуға және монополиялауға батыл болады.

3) Амбициялы, проблемаларды шешуге қабілетті және мақсатқа қол жеткізгенше ешқашан берілмейтін ерік-жігері бар.

4) Жігерлі, әрқашан ынталы және жеңіске жетуге деген құштарлығы бар.

Жыныстар арасындағы әртүрлі қарым-қатынас сипаттамаларынан басқа, жыныстар арасындағы қарым-қатынас стилі де әртүрлі. Зерттеу арқылы ерлер мен әйелдердің ауызекі сөйлесу қарым-қатынас стильдерінің келесі түрлері салыстырылады:

1. Әйелдер сөйлеуді үйлесімді тең қарым-қатынас орнату және сақтау ортақ тіл табысу үшін пайдаланады, ал ер адамдар өздерінің беделі мен сенімділігін көрсету, сондай-ақ өздерінің үстемдігі мен күшін анықтау үшін пайдаланады;

2. Әйелдер еркектерге қарағанда басқаларға тез жанашырлық танытады және эмпатияға шебер;

3. Әйелдер басқаларды көбірек тыңдайды. Әйелдер басқалардың әңгімесіне қолдау көрсету үшін жиі келісуші сөздер қолданады немесе бас ізейді, басқалардың әңгімесін сирек үзеді. Мысалы: *Айгүл (әйел) және Асқар (ер) бір бөлімде жұмыс істейтін серіктестер. Бір реткі жиналыста Асқар өнімнің тұсаукесері мен көрсетілімдерін жасап жатқанда, Айгүл бүкіл процесте басын изеді және анда-санда «ммм» деді. Асқар сөзін аяқтап, Айгүлдің идеяларын сұрағанда, Айгүл былай деді: Менің ойымша, бұл өнімнің дизайн тұжырымдамасы жақсы емес және компанияға пайда әкелмейді. Бұл сөйлемді естіген Асқар абдырап қалды да, «Айгүл қарсылық танытса, неге ол жиналыс бойы басын изей берді?» деген ойда қалды.*

Қорытындылай келе, екі жыныстың әлеуметтік қарым-қатынасын сәтті және кедергісіз ету үшін әлі де екі жыныстың әлеуметтік қарым-қатынас ерекшеліктері мен стильдерін терең зерттеу қажет, себебі қате түсінетін сигналдардың жіберілуі психологиялық кедергілер тудыруы мүмкін, тіпті үлкен қақтығыстарға әкеледі.

Гендерлік мәдениет айырмашылықтарын қалыптастыратын факторлар. Гендерлік мәдениет айырмашылықтарын қалыптастыратын факторларларға тоқталмас бұрын, ең алдымен, тілдегі гендерлік айырмашылықтармен жалпылай танысып шығу қажет. Адамзат қоғамында гендерлік айырмашылықтар тек физиологиядағы айырмашылықтар ғана емес, сонымен бірге мәдениеттен туындаған айырмашылықтар болып табылады. Тіл және жыныстың байланысы біртекті, бір түзудің бойында орналаспайды, ол тоқтамай өзара әрекеттесуде, үнемі дамудың үстінде болады. Ер мен әйел бір-біріне қарама-қарсы тұратын екі физиологиялық жыныс, осындай қарама-қайшылықтың өзі айырмашылық болып табылады, ол кез келген салада өзінің көрінісін табады. Тілді қолданудағы гендерлік айырмашылықтар - адамзаттың қоғамдық өміріндегі оған тән гендерлік айырмашылықтарының көрінісі ғана. Барлық гендерлік айырмашылықтар гендерлік лингвистикамен қамтылған. Екіншіден, осы тақырыптың тиісті ғылымдармен байланыстырымен танысу қажет. Гендерлік сана адамзат қоғамының дамуымен басынан аяғына дейін ілесіп жүреді, кез келген салада оның бар екенін байқаймыз. Екі жыныстың тілді қолданудағы ерекшеліктерін негізге алып, гендерлік мәдениет ерекшеліктерін ашуға тырысамыз.

Екі жыныстың қуану, таңқалу, қорқу және т.б. сезімдерде пайдаланатын сөздеріндегі гендерлік ерекшеліктеріне мысал келтірсек:

- *Қалқам, - деді қуанып кеткен Қалампыр, – қайда болдың, сәулем? Келші бері! Зәрем кетті ғой, сені жоғалтып!.....(С.Оспанов)*

Әйел адамның сезімінде ең айқын көзге түсетіні – қуаныш. Әйелдегі қуаныш сезімі айқын көрініп тұр.

- *Саған қандай сыйлық алғанымды білесің бе? - деп қорапқа салған*

алтын сағаттың бетін ашты. Терезеден түскен күн сәулесімен жарқ етті. Майраның көздері нұр шашты.

- Қандай тамаша! - деді тамсанып. (Қ.Рахымжан)

Әдетте қуанышты сәттерде әйелдер құдайға алғыс айтуға бейім, өйткені олардың ойынша бұл игілікті оларға құдай сыйлаған. Сол себепті, қуанған сәттерде әйелдер жиі «құдай», «Алла» сөздерін қосып, алғыстарын білдіреді. Ерекше қуанған сәттерде көздеріне жас алуы да мүмкін. Сол себепті кейбір кездері әйел адамдардың көңіл күйін ажырату қиын.

- Құлыным менің! Я, Құдай ақсарбас! Ризамын жасаған! Көз жасымды көрдің бе! Аспанда тәңір бар екен! Жалғызым менің! Кел, келші! (Х.Әдібаев)

Ер адамдар әңгімелесу барысында ашуға беріліп, күштеу, жек көруден туындаған сөйлем формаларын пайдаланады. Ер адамдардың психологиялық ерекшеліктеріне байланысты олардың интонациясында күштеу, жек көру, ашу және басқа да сөздер көп байқалады. Ашуланған сәттерде ызалы көңіл күй «быт-шытын шығару», «қанын ағызу» және басқа да сөздерді пайдалануға итермелейді.

- Осы тұрған жеріңде быт-шытыңды шығарайын ба? Адамның көңілін неге қалдырасың? Екі табаным күлдіреп түсіп қалыпты. (С.Сматаев)

- Ал, тұр бәлем, - деп Қараман Қамысбайдың басына өзі мініп алып, құйрығы мен жонынан шықпырта берді. (М.Әуезов)

Осыған ұқсас жағымсыз сөздер тек ашулы кезде ғана қолданылмайды, қарсыласпен бетпе-бет қалған кезде де қорқыту мақсатында да пайдаланылады.

Жұматай мұны тыңдауды былай қойып, дауысын суытып қатайтып алып:

- А, келдің бе, ұры! Көрің қазылған кулактың баласы. Көзіңді көгертемін! - деп, беті шімірікпестен қарсы алды. (М.Әуезов)

Жанәли состыып әлі тұр. «Лима, Лимаш-ау, рас па?»- деген сөздерді қайталай беріпті. Бір сәт ашу шақырғысы келіп: Сен қыздың мойныңды бұрап жұлып алармын! – деп өзін-өзі қайрап та көрді. (Ө.Тарази)

Ыза, кек алу сөздері тек жаумен бетпе-бет келген кезде ғана емес, көңіл-күйі жоқ, жалғыз өзі отырып назаланған кезде де қолданылады.

- Бұл саған аз. Ескерту ғана, - деді қызынып алған Жәрдем екіленіп, Жыныма тие берсең жұлыныңды үзіп жіберемін. (О.Ахметов)

Кейбір ер адамдар өзінің қандай мықты екенін айтқан кезде осы сөздерді қолдануы мүмкін.

- Мен ауылда жоқ едім, - деп гүр етті Жанәли.

- Зота келген соң, жағдайды естіп білген соң, папам мен маманның төрт аяғын бір етікке тықтым, ағаларымның да көкесін таныттым. (Ө.Тарази)

Қазақ қоғамында ер адам басты кейіпкер көрсеткен зәбірге шыдай алмай, ашуға берілген кездегі «саған көрсетемін, жаныңды шығарамын» және осыған ұқсас сөздерді жиі қолданады.

Әйел адамдар ер адамдарға қарағанда әсерді күшейтетін, сөйлеу екпінін күшейтетін құралдарды жиірек пайдалануы қажет, мысалы, сын есімдер мен үстеулердің тілдегі эмоциялық бояуы едәуір күшті болады. Ал ер адамдардың ойлауына сәйкес, сөйлеудің анық, тура, эмоциялық бояусыз болуы қаталдық, мәртебе, жетілу және басқа да қасиеттердің көрінісі болып табылады, егер сұхбат барысында шектен көп пайдаланып, диалог түрінде араласу кезінде ешқандай көмек бермейтін артық компоненттер бар болса, бұл баяу және зеріктіретін болып көрініп қана қоймай, сонымен бірге жеке тұлғаның мәртебесі мен ықпалын төмендетеді. Ер адамдар практикалық маңызға ие, мазмұны анық, айқын сөздерге көңіл бөледі. Ер адамдар мен әйел адамдардың ойлауындағы айырмашылықтар және сезімді білдірудің формаларындағы өзгешеліктердің жалпы сипаты осындай.

Қытай тілінде әйелдердің сөйлеу стиліндегі одағай сөздердің қолданылу жиілігі ер адамдармен салыстырғанда жоғары, оның ішінде біраз артықшылық беретін бірнеше категориядағы одағай сөздер «呀», «天哪» және т.б. бар. Оның ішіндегі «呀» (өзгертілген формасы «哎呀» және басқасын қамтиды) көп жағдайда сөйлемнің басында қолданылып, таңғалу мағынасын береді. Мысалы:

1) 呀/ 你怎么在这儿? - *Ой, сен мұнда неғып жүрсің? 啊呀 (哎呀) · 这样的婆婆! - Eh, осындай ана! сияқты шаттанудың мағынасын беретіндері де бар: 呀/ 实在是太棒了! - Ehe, шынымен де күшті болды! Белгілі бір түрдегі ескертуді білдіреді: 呀 / 糟了 · 我把开会的事儿给忘了 - *Ойбай, қап, мен жиналыс туралы ұмытып кетіппін.**

2) 我又摊开了电话号码本 · 审视一个又一个朋友的面孔 · 到吴琴心这儿我拿起了电话 · “吴琴心 · 我是眉红。” “呀眉红! 你在哪儿?” 我说了交待所的名字 · 吴琴心很惊喜: “呀太棒了! 离我家很近 · ..” (池莉《紫陌红尘》) Мен телефон нөмірлерінің кітапшасын тағы да ашып, бірінен соң бірі достарды қарап шықтым. У Циньсиньге жеткен кезде қолыма телефонды алдым. «У Циньсинь, бұл мен, Мэй Хоң». «О, Мэй Хоң! Сен қайдасың қазір?» Мен байланыс пунктінің атын атадым, У Циньсинь қатты қуанып: «О, неткен тамаша! Маған өте жақын жерде. ... (Чи Ли «紫陌红尘»)

Сонымен бірге «呀» сөзінің көптеген өзгертілген формалары бар, беретін мағынасы негізінде ұқсас болып келеді:

3) 嗨 · 这是怎么了? - *Әй, не болып қалды?*

4) 嗨 · 真不得了! - *Ой, жаман болды!*

Алайда сөйлемнің басқа жерінде кезігетін болса, гендерлік айырмашылықтар қатты көзге түспейді: «原来你也在这里呀» - Сен де осында екенсің ғой, «我主持过很多面试 · 对你们如何进行甄选 · 很有兴趣 · 介绍一下吧» - *Мен көптеген сұхбаттасуларды өткізгем, сендерге қалай іріктеу жасайтыны маған өте қызық. Айтып берші.* Осы сөйлемдерді ерлер мен әйелдер жиі айтуы мүмкін, аса үлкен айырмашылығы жоқ. Ал «天 · 天哪» осы категориядағы одағай сөздер де таңғалудың сезімін білдіреді, мысалы:

5) “天！这哪是来参加小组的，简直是审查工作！”程远青[女]就算身经百战，这种开场白，也是头会见识。（毕淑敏《素面朝天》）

– *Құдай-ау! Бұл қайдағы топқа қатысқаны, нағыз қарастыру бойынша жұмыс! Чэн Юаньцин [эйел] қанша тәжірибелі болғанымен, осылай басталуын алғаш рет көрді* (Би Шуминь «素面朝天»).

6) 李开玲提醒戚润物说：“一个女人要有实用性。” Ли Кайлин Ци Жуньюға еске салып сөйледі: «*Әйел адамға құнттылық қажет*».

Егер ер адамдардың сөзімен салыстырмалы талдау жүргізетін болсақ, әйелдердің әдетте одағай сөздерді қолдануының мақсаты таңғалу, тәнті болу, қуану, қайғыру, өкіну және басқа да сезімдерді білдіру болып табылатынын анықтаймыз, ал ер адамдар көп жағдайда ашуды білдіретін, қанағаттанбаушылықты білдіретін одағай сөздерді қолданады. Мысалы, төмендегілер ер адамдардың сөздерін келтіретін үзінділер берілген.

Мысалы: 吓，怎么能这样呢？- *Қап, бұл қалайша болғаны?; 哼！这种作风坏极了 - Ах! Осындай қылықтар ең жаман. 嘿，你倒有理啦！ - Әй, дегенмен сенікі дұрыс!*

Әдеби шығармаларда, көркем фильмдерде немесе күнделікті өмірде екі жыныстың ерекшеліктерін байқауға болады, біздің бақылауымыз олардың затқа немесе мәселеге реакциясы бірдей емес деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Бақылау барысында әйелдердің тікелей реакциясы мен көңіл-күйі ер адамдармен салыстырғанда ұзағырақ уақыт сақталатыны зерттеліп, анықталды, бұл психологиялық айырмашылықтарда, қуану сезімінде де көрініс таба алады.

Тілдік қарым-қатынастағы гендерлік айырмашылықтар «бір жағынан ер адамдар мен әйел адамдардың физиологиялық ерекшеліктерімен байланысты болса, екінші жағынан қоғамдық және психологиялық көптеген факторлармен байланысты, мысалы, ұлттық мәдени салт-дәстүрлер, дін, ғылым және қоғамдық мәртебе, адамгершілік көзқарас, жасы, мінезі және т.б. тығыз байланыста [11], сондықтан оның себебі өте күрделі, тілдегі гендерлік айырмашылықтардың қалыпты заңдылығын дұрыс талдау қажеттілігі туындайды.

1. Физиологиялық айырмашылықтар.

Адамзат қоғамында гендерлік айырмашылықтар тек физиологиядағы айырмашылықтар ғана емес, сонымен бірге мәдениеттен туындаған айырмашылықтар. Тіл және жыныстың байланысы біртекті, бір түзудің бойында орналаспайды, ол тоқтамай өзара әрекеттесуде, үнемі дамудың үстінде болады. Ер адамдар және әйел адамдар бір-біріне қарама-қарсы тұратын екі физиологиялық жыныс, осындай түрдегі қарама-қарсылықтың өзі айырмашылық болып табылады, ол кез келген салада өзінің көрінісін табады, тілді қолданудағы гендерлік айырмашылықтар - адамзаттың қоғамдық өміріндегі оған тән гендерлік айырмашылықтарының көрінісі ғана.

Әйел адамның миы ертерек дамиды және сол жартышар басқарушы қызметін атқарады, ерлер мен әйелдердің физиологиядағы және тілдік қабілеттермен байланысындағы үлкен айырмашылықтар мынадай:

Біріншіден, екі жыныстың сөйлеу органдарының анатомиялық құрылысы бірдей емес, бұл тікелей тілдегі кейбір айырмашылықтарға әкеледі. Дауыстың жоғарылығы мен дауыс желбезектерінің қалыңдығы, созылғыштығы және т.б. бір-бірімен байланысты, әйел адамдардың дауыс желбезектерінің жұқалығы мен қысқалығына байланысты, дауыстың жиілігі жоғары, әрі ащылау келеді; ер адамдардың дауыс желбезектері ұзын болғандықтан, құлаққа төмен болып естіледі, осының бәрі әңгімелесу кезіндегі ұқсамайтын интонацияларды, сөз тандауы мен т.б. айырмашылықтарды береді.

Екіншіден, әйелдер миының сол жартышарының жұмысы ер адамдарға қарағанда белсендірек, бұл нәресте кезіндегі қыз бала ер балаға қарағанда бір ай ерте сөйлей бастайтынында білінеді, сөз қоры молырақ, толығымен анық дыбыстаудың уақыты ер балаларға қарағанда ертерек келеді, сөйлеу қызметіне жауапты сол жартышар өте ерте жетіледі, бұл әйелдердің сөйлеу қабілеттері ер адамдарға қарағанда бір саты жоғары болуының тағы бір себебі.

Үшіншіден, екі жыныста жыныстық гормондардың бөлінуінің уақыты бірдей емес, оның ішінде әйелдердің циклді толқуларына байланысты, олардың мінездері құбылмалы әрі жан дүниесі нәзік болады [12,81-8366].

Физиология және генетика тұрғысынан алып қарағанда, ер мен әйелдің сөйлеу қабілеттері шындығында бір-бірінен ерекшеленеді, алайда жыныстық хромосомалар хромосомалардың жалпы санының 2%-дан аспайды, берілетін белгілердің 98%-дан астамы бірдей болып келеді. Сол себепті физиологиялық тұрғыдағы жыныстық айырмашылықтар жеке айырмашылықтарды толығымен көрсете алмайды, екі жыныстың сөйлеу қызметіндегі ортақ қасиеттер жеке-дара болып табылады, сондықтан біз басқа факторлардың гендерлік айырмашылықтар құбылысына әсерін қарастыруымыз қажет, физиологиялық айырмашылықтардың рөлін асыра бағалаудың қажеті жоқ.

2. Психологиялық айырмашылықтар

Психологиялық қабілеттердегі айырмашылықтар тілде көрініс тапқан кейбір айырмашылықтарға әсер ете алады, мысалы, әйелдердің көру реакциясы (түстерді ажырату, эмоцияларды ажырату және т.б. қамтиды), көңіл-күйді сезуі, тілдік қабілеттердегі артықшылықтарымен олардың түстерді білдіретін сөздерді белсенді қолдануын түсіндіруге болады, әңгімелесудің ахуалын жақсы сезінуі мен бақылауы сөйлеу жылдамдығының жоғарылығында және т.б. құбылыстарда көрініс табады.

3. Қоғамдық фактор

Тілдегі гендерлік айырмашылықтарды түзетін себептердің ішіндегі ең негізгісі және ең күрделісі қоғамдық фактор болып табылады, ұзақ мерзімді

қоғамдық даму барысында ерлер мен әйелдердің орны мен қоғамдық еңбек бөлінісінің бірдей еместігі топтардың білім деңгейі, қоғамдық орын және басқа жағынан айырмашылықтарды тудырды, екі жыныстың жанасатын объектілері бірдей емес, құндылықтары әр түрлі, бұл тікелей түрде әңгіме тақырыптары, сөз қорын таңдау және әңгімелесу формаларындағы айырмашылықтарға әкеліп, негізінен төменде көрсетілген салаларда көрінісін тапты:

1) Білім деңгейі

Әлемнің кез келген мемлекетінде ерлер мен әйелдердің білім алуға мүмкіндігі, білім деңгейі бірдей емес. Еңбек гендерінің қоғамдық еңбек бөлінісіне байланысты, олар білім алудағы айырмашылықтарды тудырады. Мысалы, қытай әйелдерінің ұзақ уақыт бойы білім алуға мүмкіндіктері болмады, немесе оларға «білім» қажет болмады, олар бала кезден бастап әке-шешеге бағынуды басшылыққа алып, қоғам стандарттарын сақтайтын. Әйел мінезі деп аталатыны - биязылығы бойында бар жақсы ана және сүйікті жар болатын. Ал ер адамдар оқу орындарының, ұстаздардың, қоғамның және басқаның жан-жақты тәрбиесін алуды, нағыз ер адамның болмысына, батылдыққа ие болуды, шебер болуды және тегеуріндерге дайын болуды, қоғам, үй, әйел басқарушысының рөлін атқаруды міндет еткен. Осылайша ер адамдар көп жағдайда бұйрықты, хабарлы және басқа да сөйлемдермен қолданып, ер адамның білімінің беделі мен батылдығын насихаттайды. Ал әйел адамдарға келетін болсақ, сыпайы да астарлы сұраулы сөйлемдер әйел адамдардың рөлі мен орнына сәйкес келеді, бұл объект пен мәселені танудың дәрежесі төмен екендігінің көрінісі болып табылады, ер адамның мақұлдауы мен көтермелеуін қажет етеді, пікірін сұраудың бір түрі болып табылады, қатені аз жасайтын тәртіпті сақтаудың көрінісі, тілдің даму барысында басынан аяғына дейін қолдауға ие болған.

2) Қоғамдық орны

Көптеген лингвисттер оны «қоғамдық рөлдер» немесе «қоғамдық стандарттар» деп атайды, ер адам мен әйел адамдардың қоғамдағы алатын орнын көрсетеді. Әртүрлі қоғамдық рөлдер ертеден-ақ гендерлік үлгілерді тудырды, бұл сондай-ақ халықтың екі жыныстың әрекеттерінен күтетін стандарттары мен тұрақты модельдері. Жақсы ана мен сүйікті жар әйел адамның дәстүрлі рөлі болып табылады, сондай-ақ медбике, хатшы, мұғалім және т.б. бар, ал ер адам күн сайын сыртта тіршілік жасап, күнкөріс қаражаттарын табады, күйеу немесе әке әдетте бір үйдің тірегі және табыскері. Қоғам табыстаған ер адамның осындай құқығы ер мен әйел адамның араласуына әсер етті, ер адам әңгімелесу кезінде сұхбатты толық басқарады, қағида жүзінде сөзіне араласуға, сөзін бөлуге рұқсат бермейді, әйтпесе бұл оның құқығы мен орнын сыйламау деп саналады. Сондықтан ер адамның қоғамдағы белсенділігі оған тіке айтуға мүмкіндік берді, көпті көрген, көп нәрсені білген ерекшелігі тілдегі міндетті еркіндігінде, ашықтығында көрініс тапты. Әйел адамдар үнемі күйеуі мен балаларына

қамқоршы болып, үлкендер мен күйеуіне бағынатын, сөйлесу кезінде көңіл күйді ескеріп, интонациясы жұмсақ, сөзі әдемі, сөйлем құруда сақтыққа мән беретін, бұл міндетті түрде тілдің оқшаулануына, сақталатын тіл стандарттарының пайда болуына әкелді. «Әйел үйде, еркек сыртта басшы» деген сөз де осы құбылыстың ең жақсы сипаттамасы. Ерлер әлемінің сөйлеу құқығы әдетте басқарушылық қалауын білдіреді; тыңдаушының назарын өзіне аударту; немесе басқа адамның сөзін бөлу. Осындай басты құқыққа ұмтылудың санасы әйелдердің әлеміне қарама-қайшы болып келеді. Әйелдер арасында басты орын құқығының санасы жоқ, бақылауға талас және дәрежелерге бөліну де жоқ, ең бастысы пікірін, көзқарасын және қызығушылығын білдіру, осы себептен ерлер мен әйелдердің тілдік өзара араласуы кезінде айырмашылықтар айқын болады [13,18-21бб].

Қазіргі қоғамда керісінше әйел сыртта, ал еркек үйде отыратын өмір сүру дағдысына жиі куә болып жатамыз, алайда әйелдердің жақсы ана, сүйікті жар болудың рөлі де қазір де қалыспай, бұрынғыдай терең тамыр жайып, сөйлеу әрекеттерін шектеп отырады. Дегенмен, заман мен қоғамның дамуына орай, ерлер мен әйелдердің гендерлік рөлдерінің екі полюсті айырмашылықтары біртіндеп әлсіреуде, сондай-ақ өзін-өзі жоюдың әсеріне жеткелі тұр. Қысқа уақыт ішінде, осындай «қоғамдық стандарттарға» сай тілдік жағдай бұрынғыдай сақталады.

Ең соңында, тілдегі гендерлік айырмашылықтар көрсететін гендерлік кемсітушілік мәселесіне назар аударайық. Гендерлік кемсітушілік ерлер мен әйелдердің қоғамда алатын орнының астарында жатқан қоғамдық стандарт болып табылады, бұл сондай-ақ адамдардың ерлер мен әйелдердің сөзі мен жүріс-тұрысынан ұқсас емес күтулері де болып табылады. Әйелдің алатын орны көтерілгенімен, алайда қоғамның әйелге деген көзқарасында үнемі субъективтілікті байқауға болады, жұмыс жағдайының тең еместігі, маңызды лауазымдардағы тең емес көзқарас, бала тууға итермелеу және т.б., тіпті адамдардың айтуы бойынша ерлер мен әйелдердің әзіл қалжыңы да әртүрлі. Ерлер арасында айтылатын қалжыңдарында әйелдердің жеңілтектігі, бұзылғандығы сөз етілсе, ал әйел адамдардың арасында ашықтықтың, оптимизмнің көрінісі бар, тілдегі гендерлік кемсітушілік бұл тереңде жатқан қоғамдық феноменнің жан-жақты көрінісі болып табылады.

Гендерлік-мәдени қарым-қатынасты шешудің тиімді жолдары. Ерлер мен әйелдердің әрқайсысының өзіне тән қарым-қатынас сипаттамалары мен стильдері бар. Ер және әйел адамдар қарым-қатынас кезінде, егер гендерлік айырмашылықтар туралы таным түсінігі болмаса, онда өзінің жеке гендерлік мәдени ережелеріне сүйене отырып, қарсы жақтың мінез-құлқына баға беруі, түсінуі жеткіліксіз болады. Екі жақтың да басқалардың мінез-құлқын түсіну үшін өз ережелерін қолдануына жол бермеу үшін бұл мәселені шешудің бірнеше жолы бар деп есептейміз:

Қорытынды

Мәдениетаралық қарым-қатынаста ерлер мен әйелдер арасындағы гендерлік айырмашылықтардың бар екенін толық танып болған кезде ғана, ерлер мен әйелдер арасындағы қарым-қатынастың сипаттамалары мен стильдерін түсініп, қолданамыз, сондай-ақ кедергілерді жеңу үшін қарым-қатынас объектілерін басқалардың көзқарасы бойынша түсінуге, құрметтеуге тырысамыз. Ерлер мен әйелдер қарым-қатынастағы түсініспеушіліктерді азайтамыз, түсіністікті арттырамыз, қарым-қатынас сапасын жақсартып, қарым-қатынастың сәтті болуына ықпал ете аламыз.

Қытай және қазақ тіліндегі мысалдар негізінде күнделікті өмірде әйелдер көңіл күйді білдіретін тілдік категорияны қолданып суреттегенді ұнатады, сондай-ақ көңіл күйді білдіретін, сипаттайтын, одағай сөздер категориясына жататын суреттеу құралдарын қолдануға қабілеттері бар, осылайша өзінің сезімін білдіріп, жеткізе алады. Егер ер адамдардың сөзімен салыстырмалы талдау жүргізетін болсақ, әйелдердің әдетте одағай сөздерді қолдануының мақсаты таңғалу, тәнті болу, қуану, қайғыру, өкіну және басқа да сезімдерді білдіру болып табылатынын анықтаймыз, ал ер адамдар көп жағдайда ашуды білдіретін, қанағаттанбаушылықты білдіретін одағай сөздерді қолданады.

Болашақта мәдениетаралық қарым-қатынастың дамуына ілесіп мәдениетаралық қатынастардың сан алуан қырлары мен гендерлік мәдениет ерекшеліктерін ғылыми зерттеу жалғасын таппақ, осы негізде мәдениетаралық қарым-қатынас қақтығыстарының алдын алуда мәдениетаралық қарым-қатынасты жетілдіру әдістерін ескерген өте маңызды. Әр ұлттың қарым-қатынасының ерекшелігі – оның этникалық, коммуникативті мінез-құлқы. Сондықтан, қазіргідей жаһандану кезеңінде әр халықтың коммуникативті мінез-құлқын гендерлік тұрғыдан жан-жақты зерттеудің маңызы зор.

Гендерлік мәдениет ерекшеліктерін ескере отырып, мәдениетаралық қарым-қатынасты жақсарту үшін ұсынылатын тұжырымдамалар:

1. Гендерлік сезімталдықты арттыру: қарым-қатынас үдерісінде басқа мәдениеттегі гендерлік нормалар мен ережелерді түсініп ескеру маңызды.

2. Білім беру: гендерлік және мәдениетаралық ерекшеліктерді түсіндіретін арнайы тренингтік ұйымдар мен жеке тұлғалар арасындағы қарым-қатынасты жақсарту алады.

3. Диалог пен өзара құрмет: әртүрлі мәдениеттердегі гендерлік нормаларға сыйластықпен қарау және диалог орнату мәдениетаралық қатынас сапасын арттырады.

Мәдениетаралық қарым-қатынастағы гендерлік мәдениетке назар аудару адамдар арасындағы өзара түсіністік пен құрметті нығайтуға көмектеседі.

ӘДЕБИЕТ

[1] Хасанулы Б. Проблемы развития гендерных исследований в казахском языкознании и вопросы женского языка // Язык и культура: функционирование и взаимодействие: материалы международной конференции. – Шымкент, 2003. – С. 47-58.

[2] Введение в теорию гендера / под ред. А. Н. Нысанбаева, Б. Ж. Есекеева, Г. Г. Соловьева и др. – Алматы: Институт философии и политологии МОН РК, 1999. – Вып. 1. – 158 с.

[3] Воронина О. А. Теоретико-методологические основы гендерных исследований // Теория и методология гендерных исследований: Курс лекций / Под общ. ред. О. А. Ворониной. – М.: МЦГИ-МВШСЭН-МФФ, 2001. – С. 13-95.

[4] Лю Вэйхун. Мәдениетаралық қарым-қатынастағы гендерлік және мәдени айырмашылықтарды қысқаша талдау // Гуйчжоу ұлттар университетінің журналы. – 2019. – № 447. (刘卫红. 浅析跨文化交际中的性别文化差异[J]. 贵州民族大学学报. 2019年07期总第447期).

[5] Чжао Хайчэн, Лю Синт. Тілдік гендерлік айырмашылықтар мен трансгендерлік қарым-қатынасты зерттеу / Шэньчжоу күнделікті газетінің 2018 жылғы 8-ші нөмірі. (赵海成,刘心童. 语言性别差异及跨性别交际研究[J]. 神州上旬报刊2018年8期).

[6] Го Вэнью. Қарым-қатынастағы гендерлік тілдік айырмашылықтар // Солтүстік әдебиет журналы, 2016, № 9. (郭文彧. 交际中的性别语言差异[J]. 北方文学学报下旬, 2016年9期).

[7] У Шуцюн. Сөйлесудегі гендерлік тілдік айырмашылықтар және олардың трансгендерлердің мәдени байланысына әсері // Huánghé су ресурстарын қорғау кәсіптік-техникалық колледжінің журналы. – 2003. – № 2. (吴淑琼. 会话中性别语言差异及其对跨性别文化交际影响[J]. 黄河水利职业技术学院学报, 2003年第2期).

[8] Чжун Вэн. Тілдегі гендерлік айырмашылықтар және олардың трансгендерлік қарым-қатынасқа әсері // Чанша университетінің журналы. (钟雯. 语言的性别差异及其对跨性别交际的影响[J]. 长沙大学学报).

[9] Утегулова З. Н., Оразбаева Ф. Ш., Оразалиева Э. Н., Шалқарбек Ә. Тілдік қарым-қатынас: ұстанымдар мен құзыреттіліктер // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ ХАБАРШЫСЫ «Филология ғылымдары» сериясы. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1>

[10] Сун Руцзян. Қытай тіліндегі гендерлік кемсітушілік және гендерлік айырмашылықтар. – Ухань: Хуажун ғылым және технология университетінің баспасы, 2010. (孙汝建, 汉语的性别歧视与性别差异. 武汉: 华中科技大学出版社, 2010年版).

[11] Қазіргі пәнаралық лингвистика / Автор, Вэй Чжицян; баспа, Пекин Тіл және мәдениет институтының баспасы, 1992; ISBN 7561901488, 9787561901489; 269 б. (卫志强. 当代跨学科语言学; 出版社, 北京语言学院出版社, 1992; ISBN 7561901488, 9787561901489).

[12] Чжоу Юсин. Қазіргі заманғы әйелдер психологиясы. – Шанхай: Шанхай әлеуметтік ғылымдар академиясының баспасы, 1998; ISBN 7806184376, 9787806184370; 265 б. (周裕新. 现代女性心理. 上海社会科学院出版社, 1998; ISBN 7806184376, 9787806184370).

[13] Райхан Б. Қытай-қазақ тілдерінің гендерлік айырмашылықтарын салғастырмалы зерттеу: докторлық диссертация. – Ухань: Орталық Қытай Педагогикалық Университеті, 2015. (巴合依拉. 汉-哈语言性别差异对比研究. 博士论文. 武汉市华中师范大学, 2015年).

REFERENCES

[1] Hasanuly B. Problemy razvitiya gendernyh issledovaniy v kazahskom jazykoznanii i voprosy zhenskogo jazyka [Problems of development of gender studies in Kazakh linguistics and issues of women's language] // Jazyk i kul'tura: funkcionirovanie i vzaimodejstvie: materialy mezhdunarodnoj konferencii. – Shymkent, 2003. – S. 47-58.

[2] Vvedenie v teoriyu gendera [Introduction to Gender Theory] / pod red. A. N. Nysanbaeva, B. Zh. Esekeeva, G. G. Solov'eva i dr. – Almaty: Institut filosofii i politologii MON RK, 1999. – Vyp. 1. – 158 s.

[3] Voronina O. A. Teoretiko-metodologicheskie osnovy gendernyh issledovaniy [Theoretical and methodological foundations of gender studies] // Teoriya i metodologiya gendernyh issledovaniy: Kurs lekcij / Pod obshh. red. O. A. Voroninoj. – M.: MCGI-MVShSJeN-MFF, 2001. – S. 13-95.

[4] Lju Vjejhun. Mәdenietaralyқ қарым-қатынастары genderlik zhәne mәdeni ajymashylyqtardy kysқasha taldau [A brief analysis of the gender genre in cultural relations] // Gujchzhou ұлттар университетінің zhurnalы. – 2019. – № 447. (刘卫红. 浅析跨文化交际中的性别文化差异[J]. 贵州民族大学学报. 2019年07期总第447期).

[5] Chzhao Hajchjen, Lju Sint. Tildik genderlik ajymashylyqtar men transgenderlik қарым-қатынасты зерттеу [Linguistic gender differences and transgender relationships] / Shjen'chzhou күндelikti gazetiniң 2018 zhylygy 8-shi nәmiri. (赵海成,刘心童. 语言性别差异及跨性别交际研究[J]. 神州上旬报刊 2018年8期).

[6] Go Vjen'ju. Қарым-қатынастары genderlik tildik ajymashylyqtar [Gender relations linguistic differences] // Soltystik әdebiet zhurnalы. – 2016. – № 9. (郭文彧. 交际中的性别语言差异[J]. 北方文学学报下旬, 2016年9期).

[7] U Shucjun. Sәjlesudegi genderlik tildik ajymashylyqtar zhәne olardyң transgenderlerdiң mәdeni bajlanysyna әseri [The influence of gender linguistic differences in conversation on the cultural communication of transgenders]. Nuánghé su resurstaryn қорғау кәсіптік-техникалық колледzhiniң zhurnalы, 2003, № 2. (吴淑琼. 会话中性别语言差异及其对跨性别文化交际影响[J]. 黄河水利职业技术学院学报, 2003年第2期).

[8] Chzhun Vjen. Tildegі genderlik ajymashylyqtar zhәne olardyң transgenderlik қарым-қатынасқа әseri [The effect of gender differences in

language] // Chansha universitetiniñ zhurnaly. (钟雯. 语言的性别差异及其对跨性别交际的影响[J]. 长沙大学学报).

[9] Utegulova Z. N., Orazbaeva F. Sh., Orazalieva Je. N., Shalkarbek Ә. Tildik қарым-қатынас: ұстанымдар мен қызыретіліктер [Language relations: skills and competencies] // Abylay han atyndaғы ҚазНҚ және ӘТУ НАВАРШЫСЫ “Filologija ғылымдары” сериясы. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1>

[10] Sun Ruczjan. Қытай тилиндегі гендерлік кемсітүшілік және гендерлік айырмашылықтар [Gender discrimination and gender differences in Chinese]. – Ухан’: Huazhun ғылым және технология университетінің баспасы, 2010. (孙汝建, 汉语的性别歧视与性别差异. 武汉: 华中科技大学出版社, 2010年版).

[11] Vjej Chzhicjan. Қазіргі пән аралық лингвистика [Modern linguistics]. баспа, Пекин Тіл және мәдениет институтының баспасы, 1992; ISBN 7561901488, 9787561901489; 269 б. (卫志强. 当代跨学科语言学; 出版社, 北京语言学院出版社, 1992; ISBN 7561901488, 9787561901489).

[12] Chzhou Jusin. Қазіргі заманғы әйелдер психологиясы [Modern female psychology]. – Шанхай: Шанхай әлеуметтік ғылымдар академиясының баспасы, 1998; ISBN 7806184376, 9787806184370; 265 б. (周裕新. 现代女性心理. 上海社会科学院出版社, 1998; ISBN 7806184376, 9787806184370).

[13] Rajhan B. Қытай-қазақ тілдерінің гендерлік айырмашылықтарын салыстырмалы зерттеу [Research on the gender differences of Chinese-Kazakh languages]: докторлық диссертация. – Ухан’: Орталық Қытай Педагогикалық Университеті, 2015. (巴合依拉. 汉-哈语言性别差异对比研究. 博士论文. 武汉市华中师范大学, 2015年).

КРАТКИЙ ОБЗОР ГЕНДЕРНО-КУЛЬТУРНЫХ РАЗЛИЧИЙ В МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ (НА МАТЕРИАЛЕ КИТАЙСКОГО И КАЗАХСКОГО ЯЗЫКОВ)

*Райхан Б.¹, Буркитбай Г.Ж.², Меллат Д.³, Адилали Ж.⁴

*^{1,2,3,4} КазУМО и МЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Аннотация. Межкультурное общение – это процесс обмена информацией и достижения взаимопонимания между представителями разных культур. Во время этого процесса гендерные роли и нормы в каждой культуре играют особую роль, поскольку в каждой культуре гендерные роли формируются по-разному. Гендерная культура – это совокупность социальных структур и норм, касающихся поведения и роли мужчины и женщины в обществе. В разных культурах представления о социальном статусе, роли, поведении и отношениях между мужским и женским полом варьируются. Эти понятия определяют особенности гендерной культуры в каждой культуре.

В статье проведен обзор взаимоотношений между гендерными и культурными аспектами в процессе межкультурной коммуникации. Анализируются факторы, определяющие гендерные роли в различных

культурах, и их влияние на стратегии взаимоотношений. Основное внимание уделяется формированию представлений о гендере путем критического рассмотрения культурных стереотипов. Исследование также показывает возможные способы преодоления барьеров для достижения межкультурного понимания и благополучных отношений в различных социокультурных контекстах. Цель исследования – выявить эффективные методы адаптации и совместного взаимодействия, способствующие повышению качества межкультурного общения.

В данной статье представлен краткий обзор гендерно-культурных различий в межкультурной коммуникации, а также показано влияние факторов, формирующих эти различия.

В исследовательской работе были использованы такие методы как описание, анализ, сравнение и сопоставление. Результаты исследования включают основные факторы, определяющие успешность и эффективность межкультурного общения. Он имеет теоретическое и практическое значение для разработки стратегий обучения, адаптации и межкультурного взаимодействия, способствуя созданию более гармоничных и продуктивных межкультурных отношений в различных сферах жизни и профессиональной деятельности.

Изучение социально - экономического, политического и культурного статуса, гендерных ролей и гендерных установок женщины и мужчины – требование времени. В соответствии с этим, каждому представителю пола необходимо выполнение требований, признанных обязательными в обществе, таких как речевая этика, характер, физические жесты и т. д.

Ключевые слова: межкультурное общение, гендерная специфика, гендерная культура, стиль речи, общественный фактор, особенности общения, психологические различия, физиологические различия

A BRIEF OVERVIEW OF GENDER CULTURAL DIFFERENCES IN INTERCULTURAL COMMUNICATION (BASED ON CHINESE AND KAZAKH LANGUAGES)

*Raykhan B.¹, Burkitbai G.Zh. ², Mellat D.³, Adilali Zh. ⁴

*^{1,2,3,4} KazUIRandWL named after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan

Abstract. Intercultural communication is the process of exchanging information and achieving mutual understanding between representatives of different cultures. During this process, gender roles and norms in each culture play a special role, since gender roles are formed differently in each culture. Gender culture is a set of social structures and norms regarding the behavior and role of male and female in society. In different cultures, perceptions of the social status, role, behavior, and relationships between male and female vary. These concepts determine the characteristics of gender culture in each culture.

The article offers deep review of the relationship between gender and cultural

aspects in the process of intercultural communication. The factors that determine gender roles in different cultures and their influence on communication strategies are analyzed. Through the critical consideration of cultural stereotypes, emphasis is placed on the formation of ideas about gender. The study also highlights possible ways to overcome barriers to achieving intercultural understanding and successful communication in different sociocultural contexts.

The results of the study include the main factors that determine the success and effectiveness of intercultural communication. It has theoretical and practical significance for the development of strategies for training, adaptation and intercultural interaction, contributing to the creation of more harmonious and productive intercultural relationships in various areas of life and professional activity. The purpose of the study is to identify the effective methods of adaptation and joint interaction that contribute to improving the quality of intercultural communication.

The research work used such methods as description, analysis, comparison and contrast. The study of the socio-economic, political and cultural status, gender roles and gender attitudes of female and male is a requirement of the time. Accordingly, each representative of the sex must fulfill the requirements recognized as mandatory in society, such as speech ethics, character, physical gestures, etc.

Keywords: intercultural communication, gender identity, gender culture, speech style, social factor, communication features, psychological differences, physiological variations

Мақала түсті: 28 қаңтар 2024

Авторлар туралы мәлімет:

Райхан Багила – PhD, аға оқытушы, Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: bagila058@mail.ru

Бүркітбай Гаухар Жасаповна – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: gjbi@mail.ru

Меллат Дилнар – аға оқытушы, Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: dinay0319@163.com

Адилали Жазира – аға оқытушы, Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: zhazira.adilali@mail.ru

Информация об авторах:

Райхан Багила – PhD, старший преподаватель, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: bagila058@mail.ru

Буркитбай Гаухар Жасаповна – кандидат филологических наук, профессор, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: gjbi@mail.ru

Райхан Б., Бүркітбай Г.Ж., Меллат Д., Adilali Zh.

Меллат Дилнар – старший преподаватель, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: dinay0319@163.com

Адилали Жазира – старший преподаватель, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: zhazira.adilali@mail.ru

Information about the authors:

Raykhan Bagila – PhD, Senior Lecturer, KazUIRandWL named after Ablai Khan Almaty, Kazakhstan, e-mail: bagila058@mail.ru

Burkitbai Gauhar – Candidate of Philological Sciences, Professor, KazUIRandWL named after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan, e-mail: gjbi@mail.ru

Mellat Dilnar – Senior Lecturer, KazUIRandWL named after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan, e-mail: dinay0319@163.com

Adilali Zhazira – Senior Lecturer, KazUIRandWL named after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan, e-mail: zhazira.adilali@mail.ru

UDC 81'373

IRSTI 16.21.29

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.018>

BODY METAPHORS IN THE CHINESE LANGUAGE: A COGNITIVE AND LINGUOCULTURAL ANALYSIS OF GUANYONGYU

***Sabirova M.T.¹**

**¹Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages
Almaty, Kazakhstan**

Abstract. This study explores the cognitive-linguocultural aspects of somatic guanyongyu in modern Chinese through a mixed-methods approach that integrates qualitative and quantitative methodologies. The research examines how body experience is metaphorically mapped onto abstract concepts in Chinese linguistic structures. Somatic guanyongyu, a distinctive category of habitual expressions, reflect fundamental cognitive mechanisms such as metaphorization, metonymization, and conceptual integration. These expressions play a crucial role in encoding Chinese cultural values, particularly in relation to hierarchy, social etiquette, and emotional expressiveness.

A representative corpus of somatic guanyongyu was compiled from linguistic corpora, phraseological dictionaries, and contemporary texts, allowing for a comprehensive cognitive-semantic and cultural semiotic analysis.

The findings reveal that somatic guanyongyu serve as linguistic tools for conceptualizing human experiences, reinforcing the embodied nature of cognition. Expressions involving body parts such as the head, face, hands, and heart carry metaphorical significance related to intelligence, reputation, action, and emotions. Moreover, the study highlights the interplay between language, thought, and culture by demonstrating how body metaphors shape Chinese discourse and communication norms.

This research contributes to the understanding of cognitive and cultural foundations of language and offers valuable insights for cross-linguistic studies on metaphorical conceptualization. Future research may extend this analysis by exploring the diachronic evolution of somatic guanyongyu in different linguistic and cultural settings.

Keywords: cognitive linguistics, somatic guanyongyu, metaphorization, metonymization, cultural semiotics, conceptual metaphor theory, Chinese phraseology, linguoculture

Introduction

Language serves as a powerful medium for conceptualizing and structuring human experiences, often drawing upon the physical body as a fundamental source

of meaning. In many languages, including Chinese, body metaphors and idiomatic expressions play a crucial role in shaping linguistic and cultural perceptions. Among these, *guanyongyu* (惯用语), or three syllable idiom, represent a unique category of fixed phrases that frequently incorporate references to body parts to convey abstract meanings related to emotions, behaviors, and social relationships.

The study of somatic *guanyongyu* is particularly significant as it provides insights into the cognitive and cultural frameworks that underlie linguistic expressions. These fixed phrases do not merely describe physical states but serve as metaphorical and metonymic extensions of human perception, emotion, and interaction. The prevalence of somatic components in *guanyongyu* underscores the embodied nature of cognition, supporting the idea that human thought is deeply rooted in sensory and motor experiences.

Conceptual Metaphor Theory (Lakoff & Johnson, 1980) posits that abstract concepts are understood through embodied experiences, which is evident in linguistic expressions across different languages. In Chinese, body metaphors extend beyond individual cognition to reflect collective cultural values, such as the importance of social harmony, hierarchical relationships, and moral character.

This study aims to analyze the cognitive and linguocultural features of somatic *guanyongyu* in modern Chinese. To achieve this goal, a cultural-semiotic analysis of *guanyongyu* is conducted to identify key conceptual models of Chinese culture, the functions and pragmatic significance of somatic *guanyongyu* in the Chinese linguistic worldview are determined, and a quantitative analysis of the distribution of various somatic components in *guanyongyu* and their dominant meanings is performed. Through an interdisciplinary approach that integrates cognitive linguistics, semiotics, and cultural analysis, the research seeks to uncover how these expressions reflect and reinforce conceptual models within Chinese society. By doing so, the study contributes to a broader understanding of how language encodes body experiences and how these experiences shape linguistic meaning and cultural identity.

Methods and materials

This study employs a mixed-methods approach, integrating qualitative and quantitative methodologies to analyze the cognitive-linguocultural aspects of somatic *guanyongyu* in modern Chinese. The research is based on the principles of cognitive linguistics and conceptual metaphor theory, allowing for a comprehensive examination of how body experiences are reflected in fixed expressions and contribute to the formation of the linguistic worldview. The primary data for this study were extracted from Chinese linguistic corpora, phraseological dictionaries, and contemporary Chinese texts, including media discourse and literary sources, to capture the dynamic use of somatic *guanyongyu* in different communicative contexts.

The analytical framework of this study is grounded in the Conceptual Metaphor Theory (CMT), which posits that abstract concepts are structured through

metaphorical mappings derived from human body experience. This theoretical approach is particularly relevant for analyzing how body-related expressions in guanyongyu reflect cultural and cognitive patterns in Chinese society. The study follows a structured methodological procedure to ensure the systematic identification and interpretation of somatic guanyongyu. First, a representative corpus was compiled, consisting of a dataset of somatic guanyongyu extracted from linguistic corpora, dictionaries, and other authoritative sources. Each expression was classified according to its body component, such as head, hand, heart, or other anatomical references, as well as its semantic function within communicative discourse. Second, a cognitive-semantic analysis was conducted to identify metaphorical mappings and metonymic structures underlying these expressions, thereby uncovering their cognitive motivations and conceptual foundations. Third, a cultural-semiotic analysis was performed to examine the role of bodily imagery in the linguistic worldview, identifying key cultural models associated with different parts of the body and their significance in shaping collective perceptions within Chinese culture.

By employing this interdisciplinary methodology, the study aims to contribute to the fields of cognitive linguistics, phraseology, and cultural semiotics. The findings will provide insights into how body experience is linguistically encoded in Chinese guanyongyu and how these expressions shape the linguistic worldview of native speakers. Furthermore, the study will highlight the interplay between linguistic cognition and cultural traditions, demonstrating how fixed expressions rooted in body experience serve as cognitive and communicative tools that reinforce cultural identity and linguistic categorization. Through the combination of corpus-based analysis, cognitive-semantic interpretation, and cultural-semiotic exploration, this research seeks to enhance the understanding of how somatic guanyongyu function within the broader framework of Chinese phraseology and conceptual metaphorization.

The primary data for this study were extracted from Chinese linguistic corpora, phraseological dictionaries, and contemporary texts, capturing the dynamic use of somatic guanyongyu. Quantitative analysis of a sample of commonly used expressions demonstrated that references to “face” (脸) accounted for 20% of the dataset, “head” (头) for 15%, “hand” (手) for 12%, and “heart” (心) for 10%, indicating their prominence in conceptual metaphors.

Results and discussion

The study builds upon previous research on guanyongyu and cognitive linguistics, focusing on the metaphorical and metonymic mechanisms underlying somatic expressions in modern Chinese. Previous studies have explored various aspects of Chinese phraseology, with particular attention to structural and semantic properties. Kozhevnikov (2002) provides a foundational analysis of phraseological expressions in Chinese, highlighting their syntactic patterns and idiomatic meanings [1]. Further, Daulet F. et al. (2014) from a psycholinguistic

language acquisition and cognitive processing [2]. These studies establish the importance of fixed expressions in shaping linguistic and cultural identity.

Sabirova M.T et. al. (2024) investigate the cultural specificity of guanyongyu, emphasizing their role in connotations, such as 毒王 (“king of viruses”), but also expressions reflecting collective values, like 药袋哥 (“pharmacy brother”). A survey of 25 respondents confirmed the prevalence of negative phraseological units in everyday speech. The authors emphasize the importance of further comparative studies of guanyongyu with phraseological units in other languages, as well as their cognitive aspects and conceptualization in modern Chinese discourse [3]. This study also analyzes the linguocultural features of guanyongyu in modern Chinese, highlighting their connection to extralinguistic factors such as cultural, historical, and technological influences. The study employs lexical-semantic, pragmatic, linguocultural, and statistical methods to identify key characteristics, including the preservation of semantic integrity, active use in speech, and predominance of negative connotations (57%). A significant part of the research focuses on the impact of the COVID-19 pandemic, which led to the emergence of new guanyongyu, often with negative perspective, Denisova E.S. & Gulyaeva A.V. (2019) examine somatic phraseologisms in Chinese, particularly in relation to metaphorical cognition [4]. Their research identifies how bodily experience is mapped onto abstract concepts, reinforcing the embodied nature of cognition. Expanding on this, Dilmanova M.T. [5] provides an in-depth cognitive analysis of conceptual metaphor and metonymy in somatic guanyongyu, offering a systematic classification of metaphorical models. Her findings confirm that somatic components such as “head,” “heart,” “hands,” and “face” are integral to conceptual mappings that structure Chinese discourse. This study directly supports the argument that bodily metaphors are not only linguistic units but also fundamental cognitive mechanisms that shape meaning in communication.

The Conceptual Metaphor Theory (CMT) by Lakoff G. and Johnson M. (1980) serves as the theoretical foundation for understanding the metaphorical mappings of bodily experience in language [6]. Yu N. (2003) builds on this framework by analyzing Chinese metaphors related to the human body, emphasizing their deep-rooted cultural significance [7]. His study identifies dominant conceptual metaphors, such as “FACE IS HONOR” and “HEART IS EMOTION,” which align with traditional Confucian values. These findings are complemented by M.T. Dilmanova’s research, which classifies somatic guanyongyu according to their metaphorical structures and semantic roles. The connection between cognitive embodiment and cultural models further demonstrates how bodily metaphors reinforce hierarchical, social, and emotional constructs in Chinese communication.

Cross-linguistic research provides additional insights into the universality and specificity of somatic metaphorization. Ning Y. (2017) investigates the role of bodily conceptualization in Chinese phraseology, comparing it with metaphorical mappings in other languages [8]. His findings highlight both universal cognitive

mechanisms and culture-specific conceptualizations, showing that while many bodily metaphors are shared across languages, their interpretations and usage differ based on cultural context. Similarly, Ryspaeva D.S. [9] explores the linguistic representation of the concept of “mind” (АҚЫЛ) in Kazakh, demonstrating how cognitive metaphors are shaped by national cultural perspectives. This study offers a valuable comparative framework for analyzing somatic guanyongyu in Chinese, particularly regarding the metaphorical extensions of intelligence, emotions, and social status.

The relationship between somatic phraseology, cognition, and historical worldviews has also been explored through studies on traditional Chinese medicine. Wang J. examines how somatic guanyongyu reflect ancient medical theories about bodily balance, energy flow, and health-related concepts [10]. His research provides an additional perspective on the historical evolution of bodily metaphorization in the Chinese linguistic landscape. Sun H. further expands this perspective by analyzing the emotional connotations of somatic phraseology, demonstrating how expressions involving “heart” and “face” encode cultural attitudes toward emotional regulation and social interaction [11]. These studies align with M.T. Dilmanova’s findings, reinforcing the connection between language, historical perception of the body, and socio-cultural norms.

While many studies emphasize cognitive and linguistic perspectives, Pelkey J. and Slingerland E. explore the broader philosophical and normative dimensions of bodily metaphors in language [12, 13]. Their work suggests that linguistic embodiment is closely linked to moral discourse, identity construction, and power relations. However, more recent studies, including those by Dilmanova M.T. and Ryspaeva D.S., offer empirical evidence on how specific cognitive and semiotic mechanisms shape somatic phraseological expressions. By integrating corpus-based analysis, conceptual metaphor theory, and cultural semiotics, their findings provide a more precise understanding of how bodily expressions function within the Chinese linguistic worldview.

Thus, the present study synthesizes key insights from cognitive linguistics, phraseology, and cultural semiotics to analyze the cognitive-linguistic mechanisms underlying somatic guanyongyu in modern Chinese. The incorporation of M.T. Dilmanova’s work enhances the methodological rigor of this research, while D.S. Ryspaeva’s study provides a comparative dimension for evaluating cross-linguistic metaphorization. This approach contributes to the broader discussion on how embodied cognition, conceptual metaphor theory, and cultural linguistics interact to shape the structure and meaning of phraseological units across languages.

The study of somatic guanyongyu in the Chinese language reveals their cognitive-semantic and cultural characteristics, demonstrating the deep integration of body experience into linguistic and cultural conceptualization. These expressions not only reflect the relationship between physical experience and language but also serve as markers of cultural values and norms embedded in the Chinese linguistic worldview. The specificity of somatic guanyongyu

lies in their ability to convey abstract meanings through references to human body parts, which is driven by cognitive mechanisms such as metaphorization, metonymization, and conceptual integration.

From a cognitive-semantic perspective, somatic guanyongyu are constructed based on metaphorical and metonymic transfers that link physical characteristics of the body with abstract concepts. Metaphorical projections allow body elements to acquire additional meanings, giving them symbolic significance. For example, the guanyongyu “爱面子” (**ài miànzi** — “**to love face**”) demonstrates the metaphorical model “**FACE IS HONOR**”, where the physical part of the body symbolizes social status and reputation. In Chinese culture, maintaining “face” is associated with respect and social standing, while losing face (“丢面子” (**diū miànzi** — “**to lose face**”)) is considered a serious social failure. Another example is “硬骨头” (**yìng gǔtōu** — “**hard bones**”), where “bones” (骨头) metaphorically signify strength of character and resilience. The opposite guanyongyu, “软骨头” (**ruǎn gǔtōu** — “**soft bones**”), refers to weakness and an inability to withstand difficulties. Somatic metaphorization is also evident in “费手脚” (**fèi shǒujiǎo** — “**to exhaust hands and feet**”), where body parts symbolize physical and mental effort, emphasizing the connection between action and goal achievement.

In addition to metaphorical transfers, metonymic extensions are widely used in Chinese somatic guanyongyu, wherein a body part represents associated functions or psychological states. For example, in “心肠软” (**xīncháng ruǎn** — “**soft heart and intestines**”), the words “heart” (心) and “intestines” (肠) function as metonymies of an emotional state. This reflects a cognitive link between body organs and emotions, which is also evident in “铁心肠” (**tiě xīncháng** — “**iron heart and intestines**”), where hardness metaphorically conveys emotional coldness and cruelty. Similarly, “眼光远” (**yǎnguāng yuǎn** — “**far-sighted vision**”), where “eyes” (眼光) symbolize foresight and strategic thinking, reflects the cultural emphasis on wisdom and long-term planning in Chinese society. The guanyongyu “手脚大” (**shǒujiǎo dà** — “**big hands and feet**”) illustrates a metonymic link between physical attributes and personal habits, describing someone as wasteful or extravagant.

From a cultural-semiotic perspective, somatic guanyongyu serve as carriers of traditional Confucian values, such as social harmony, hierarchy, and moral self-cultivation. In Chinese culture, the human body functions as a symbolic system that conveys moral and ethical principles. For example, “热心肠” (**rè xīncháng** — “**warm heart and intestines**”) positively evaluates a person, emphasizing kindness and compassion, whereas “冷心肠” (**lěng xīncháng** — “**cold heart and intestines**”) carries a negative connotation, describing emotional detachment. One of the most significant socio-cultural concepts reflected in Chinese guanyongyu is the notion of “face,” which appears in fixed expressions such as “爱面子” (**ài miànzi** — “**to love face**”) and “丢面子” (**diū miànzi** — “**to lose face**”), where the somatic component is used to denote social status and reputation.

The functional classification of somatic guanyongyu allows for the identification of several semantic categories. Emotionally evaluative expressions include “热心肠” (**rè xīncháng** — “**warm heart and intestines**”), describing a benevolent person, and “冷心肠” (**lěng xīncháng** — “**cold heart and intestines**”), characterizing indifference. Behavioral guanyongyu include “动手脚” (**dòng shǒujiǎo** — “**to move hands and feet**”), which signifies active participation, and “耍手腕” (**shuǎ shǒuwàn** — “**to play with wrists**”), which denotes cunning or manipulation. Socio-cultural guanyongyu include “爱面子” (**ài miànzi** — “**to love face**”), which underscores the importance of reputation, and “丢面子” (**diū miànzi** — “**to lose face**”), which reflects social embarrassment or loss of respect.

The cultural connotations of somatic guanyongyu are strongly rooted in the Confucian value system, which emphasizes respect for elders, social harmony, and adherence to moral norms. For example, “孝顺” (**xiàoshùn** — “**filial piety**”) reflects the Confucian ideal of respect for parents and elders, while “礼尚往来” (**lǐ shàng wǎng lái** — “**courtesy demands reciprocity**”) illustrates the principle of reciprocity as the foundation of social relationships. Although the guanyongyu “铁饭碗” (**tiě fàn wǎn** — “**iron rice bowl**”) does not contain a somatic component, it demonstrates the cultural value of stability and security, similar to the concept of resilience in “硬骨头” (**yìng gǔtōu** — “**hard bones**”).

The analysis of somatic guanyongyu confirms that through metaphorical and metonymic mechanisms, body parts become symbols of character, effort, emotions, and social norms. These expressions not only enrich the Chinese language but also serve as tools for transmitting cultural values. Studying them provides deeper insight into the cognitive processes underlying linguistic thought and the cultural features that shape the system of meanings in the Chinese language.

The study identified several dominant metaphorical mappings within somatic guanyongyu. The concept of “face” is frequently associated with honor and reputation, as seen in expressions such as “爱面子” (**ài miànzi** – “to love face”) and “丢面子” (**diū miànzi** – “to lose face”), which illustrate how social dignity is constructed through body imagery. The notion of “head” reflects hierarchical structures, with phrases like “矮一头” (**ǎi yī tóu** – “one head lower”) symbolizing social stratification. Hands are metaphorically linked to control and agency, as evident in “插一手” (**chā yī shǒu** – “to interfere”) and “使手腕” (**shǐ shǒuwàn** – “to use tactics”), emphasizing the role of manipulation and influence. The heart serves as a central metaphor for emotions and moral states, illustrated by “热心肠” (**rè xīncháng** – “warm heart and intestines”) and “冷心肠” (**lěng xīncháng** – “cold heart and intestines”), which contrast warmth and empathy with emotional detachment. The eyes represent perception and intuition, demonstrated in “眼光远” (**yǎnguāng yuǎn** – “far-sighted vision”) and “不顺眼” (**bù shùn yǎn** – “not pleasing to the eye”), reinforcing the cognitive function of vision in human understanding. Bones are symbolic of resilience and fortitude, as in “硬骨头” (**yìng gǔtōu** – “hard bones”), while their softness, as in “软骨头” (**ruǎn gǔtōu**

– “soft bones”), signifies weakness and lack of determination. Mouth-related expressions highlight the communicative power of speech, as observed in “搬口舌” (bān kǒushé – “to spread rumors”), underscoring the role of discourse in shaping social interactions. Feet are metaphorically associated with movement and obstacles, as in “绊脚石” (bàn jiǎoshí – “stumbling block”), which symbolizes hindrances to progress. Ears convey awareness and attentiveness, as evidenced by “耳根热” (ěrgēn rè – “hot ears”) and “避耳目” (bì ěrmù – “to avoid public attention”), linking auditory perception with social awareness. The statistical trends align with cognitive linguistic theories, reinforcing the role of embodiment in conceptualizing human experiences. These findings support the notion that metaphorization and metonymization are universal cognitive processes but manifest uniquely in different linguistic and cultural contexts.

The findings of this study highlight the intricate relationship between language, cognition, and culture. The widespread use of somatic guanyongyu in Chinese confirms that body experience is a fundamental source of linguistic meaning, reinforcing the argument that human cognition is embodied. The dominance of metaphorical and metonymic extensions in these expressions supports the view that linguistic structures reflect conceptual models derived from physical interactions with the world.

From a socio-cultural perspective, the analysis demonstrates that Chinese guanyongyu encode cultural values associated with hierarchy, social etiquette, and emotional expressiveness. The frequent use of facial and hand-related expressions suggests a cultural emphasis on interpersonal relationships, reputation, and status management. The importance of “face” in Chinese society, as illustrated by expressions such as “爱面子” (ài miànzi – “to love face”) and “丢面子” (diū miànzi – “to lose face”), reflects a broader societal norm that prioritizes honor and social harmony.

One significant implication of this study is its relevance to cross-linguistic research. The findings suggest that while body metaphors are common across languages, their specific conceptualizations and cultural connotations differ. Future studies could explore comparative analyses between Chinese and other languages to investigate how universal and culture-specific patterns interact in metaphorical thinking.

Moreover, the interplay between metaphorical guanyongyu and sociopolitical discourse in China offers a promising area for further research. Political rhetoric frequently employs somatic metaphors to evoke collective identity, resilience, and moral character. For instance, expressions like “站稳脚跟” (zhàn wěn jiǎogēn – “stand firm on one’s feet”) and “铁腕手段” (tiě wàn shǒuduàn – “iron-fisted measures”) are widely used to articulate strength and stability in governance. The study of such expressions within a political framework can reveal deeper insights into how cognitive metaphors shape ideological constructs in contemporary Chinese discourse.

In addition, technological advancements and the rise of digital

communication have influenced the evolution of somatic guanyongyu. The integration of these expressions in online interactions, such as social media discourse, meme culture, and digital storytelling, indicates a transformation in their usage and significance. Analyzing their adaptation in digital contexts could provide valuable perspectives on language change and the role of embodiment in new media communication.

Conclusion

This study has examined the cognitive-linguocultural aspects of somatic guanyongyu in modern Chinese, revealing the intricate relationship between body metaphors, cognition, and cultural values. The analysis has demonstrated that body expressions serve not only as linguistic tools but also as cognitive mechanisms that encode fundamental aspects of social interaction, hierarchy, and emotional expression. The prevalence of metaphors related to “face,” “head,” “hands,” and “heart” underscores their conceptual importance in structuring Chinese discourse and worldview. The study confirms that these expressions are deeply embedded in cultural norms, reflecting values such as honor, respect, and resilience.

The findings contribute to broader discussions in cognitive linguistics and phraseology, supporting the notion that metaphorization and metonymization are crucial in shaping abstract concepts through embodied experiences. While the research has focused on Chinese somatic guanyongyu, its insights may be valuable for comparative studies across languages to investigate universal and culturally specific patterns of body metaphorization. Future research should explore diachronic changes in guanyongyu usage, as well as their adaptation in different communicative contexts. Additionally, further interdisciplinary approaches combining linguistics, psychology, and anthropology could provide a deeper understanding of the role of embodied cognition in language evolution.

By highlighting the interplay between language, thought, and culture, this study underscores the importance of analyzing fixed expressions as cognitive and cultural constructs. The research demonstrates that body metaphors in Chinese are not merely linguistic artifacts but essential components of conceptualization, offering a valuable lens through which to understand both linguistic structures and cultural identity.

REFERENCES

- [1] Kózhvenikov I. R. Privýchnye vyrazhénija (guanjun'jú) v sovreménnom kitájskom jazyke [Habitual expressions (guanyongyu) in modern Chinese]. – Moskva: Nauka, 2002. [in Rus.]
- [2] Dáulet F. N., Larionov S. N., Zhúnisova, D. Guanjun'jú – “Privýchnye vyrazhénija” kak chast' kitájskoj frazeológii [Guanyongyu – “Habitual expressions” as part of Chinese phraseology] // Véstnik vostokovédnija. – 2014. – № 3. – S. 45–57. [in Rus.]

[3] Sabirova M., Kalibekuly T., & Jeldybayeva R. Linguocultural aspect of phraseological units (Guanyongyu) in modern Chinese language // *Global Chinese*. – 2024. – №10(2). – P.155-173. DOI: 10.1515/glochi-2024-0016

[4] Denisova E. S., Gultajeva A. V. Somatičeskie frazeologizmy v sisteme kitaj'skogo jazyka: psiholingvističeskij aspekt [Somatic phraseologisms in the system of the Chinese language: psycholinguistic aspect] // *Voprosy psiholingvistiky*. – 2019. – №1. – S. 112–124. [in Rus.]

[5] Dil'manova M. T. Análiz konceptuál'noj metafory i metonímii vo frazeologičeskix jedinica (guanjun'jú) kitaj'skogo jazyka [Analysis of conceptual metaphor and metonymy in phraseological units (guanyongyu) of the Chinese language] // *Véstnik KazUMO i MJa imeni Abylaj hana*. – 2022. – № 3. – S. 56–61. [in Rus.]

[6] Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.

[7] Yu N. *The Chinese Heart in a Cognitive Perspective: Culture, Body, and Language*. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2003. – 365 p.

[8] Ning Y. The Role of Bodily Conceptualization in Chinese Phraseology // *Journal of Chinese Linguistics*. – 2017. – T. 45, № 2. – P. 215–230.

[9] Ryspáeva D. S. Jazykovaja reprezentácija koncepta “aqyl/um” v kartine míra kazáhs'kogo naróda [Linguistic representation of the concept “aqyl/mind” in the worldview of the Kazakh people] // *Véstnik KazUMO i MJa imeni Abylaj hana*. – 2021. – № (2). – S. 45–50. [in Rus.]

[10] Wang J. *Traditional Chinese Medicine and Language: The Cognitive Connection*. – Beijing: Peking University Press, 2015. – 278 p.

[11] Sun H. *Emotional Expressions and Somatic Phraseology in Chinese*. – Shanghai: Fudan University Press, 2018. – 312 p.

[12] Pelkey J. Embodiment and language // *WIREs Cognitive Science*. – 2023. DOI: 10.1002/wcs.1649.

[13] Slingerland E. Metaphor and Meaning in Early China // *Dao: A Journal of Comparative Philosophy*. – 2011. – T. 10, № 1. – C. 1–30. DOI: 10.1007/s11712-010-9198-6.

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ ДЕНЕ МЕТАФОРЛАРЫ: ГУАНЬЮНЬЮЙЛЕРДІҢ КОГНИТИВТІК ЖӘНЕ ЛИНГВОМӘДЕНИ ТАЛДАУЫ

*Сабилова М.Т.¹

^{*1}Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

Андатпа. Бұл зерттеу қазіргі қытай тіліндегі соматикалық гуаньюньюйдің когнитивті-лингвомәдени аспектілерін қарастырады. Жұмыста сапалық және сандық әдістерді біріктіретін аралас әдіснама қолданылады. Зерттеу барысында қытай тіліндегі абстрактілі ұғымдарға

дене тәжірибенің метафоралық түрде берілу тетіктері зерделенеді.

Соматикалық гуаньюньой – тұрақты тіркестердің ерекше санаты болып табылады және олар метафоралану, метонимиялану және концептуалдық интеграция сияқты негізгі когнитивтік механизмдерді бейнелейді. Бұл құрылымдар қытай мәдени құндылықтарын, әсіресе әлеуметтік иерархияны, этикет нормаларын және эмоциялық экспрессивтілікті кодтауда маңызды рөл атқарады.

Соматикалық гуаньюньой корпусын жасау үшін лингвистикалық корпусар, фразеологиялық сөздіктер және қазіргі заманғы мәтіндер негізге алынды. Бұл зерттеуге когнитивтік-семантикалық және мәдени-семиотикалық талдау жүргізуге мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері соматикалық гуаньюньойдың адам тәжірибесін концептуалдаудағы ролін және танымның іске асқан табиғатын дәлелдейді. Дене мүшелеріне байланысты тіркестер, мысалы, бас, бет, қол және жүрек, интеллект, бедел, іс-әрекет және эмоция сияқты ұғымдарды метафоралық тұрғыда білдіреді. Сонымен қатар, зерттеу тіл, ойлау және мәдениет арасындағы өзара байланысты көрсетіп, қытай дискурсы мен коммуникативтік нормаларында дене метафоралардың қалыптасуына әсерін ашады.

Бұл зерттеу тілдің когнитивтік және мәдени негіздерін түсінуге ықпал етеді және метафоралық концептуализацияны салғастырмалы-тілдік зерттеулер аясында қарастыруға маңызды үлес қосады. Болашақта соматикалық гуаньюньойдың диахрондық дамуын түрлі тілдік және мәдени контекстерде зерттеу мүмкіндігі қарастырылады.

Тірек сөздер: когнитивтік лингвистика, соматикалық гуаньюньой, метафоралану, метонимиялану, мәдени семиотика, концептуалдық метафора теориясы, қытай фразеологиясы, лингвомәдениет

ТЕЛЕСНЫЕ МЕТАФОРЫ В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ: КОГНИТИВНЫЙ И ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ АНАЛИЗ ГУАНЬЮНЬОЙ

*Сабирова М.Т.¹

¹Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Аннотация. Настоящее исследование посвящено когнитивно-лингвокультурным аспектам соматических гуаньюньой в современном китайском языке. В работе применяется смешанная методология, сочетающая качественные и количественные методы анализа. Исследование направлено на выявление механизмов метафорического переноса телесного опыта на абстрактные концепты в китайской языковой системе.

Соматические гуаньюньой представляют собой особую категорию устойчивых выражений, отражающих фундаментальные когнитивные

процессы, такие как метафоризация, метонимизация и концептуальная интеграция. Эти выражения играют важную роль в кодировании китайских культурных ценностей, особенно в аспектах социальной иерархии, этикета и эмоциональной экспрессивности.

Корпус соматических гуаньюньюй был составлен на основе лингвистических корпусов, фразеологических словарей и современных текстов, что позволило провести комплексный когнитивно-семантический и культурно-семиотический анализ.

Результаты исследования показывают, что соматические гуаньюньюй функционируют как языковые инструменты концептуализации человеческого опыта, подтверждая воплощённую природу познания. Выражения, включающие наименования частей тела, таких как голова, лицо, руки и сердце, приобретают метафорическое значение, связанное с интеллектом, репутацией, действиями и эмоциями. Более того, анализ демонстрирует взаимодействие языка, мышления и культуры, выявляя роль телесных метафор в формировании китайской языковой картины мира и коммуникативных норм.

Данное исследование вносит вклад в понимание когнитивных и культурных основ языка, а также представляет ценность для межкультурных исследований метафорической концептуализации. В перспективе возможны дальнейшие исследования, направленные на изучение диахронической эволюции соматических гуаньюньюй в различных языковых и культурных контекстах.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, соматические гуаньюньюй, метафоризация, метонимизация, культурная семиотика, теория концептуальной метафоры, китайская фразеология, лингвокультура

Received: February 4, 2025

Information about the author:

Sabirova Madina Talgatkyzy – PhD Student, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, e-mail: dilmanova.m@gmail.com

Автор туралы мәлімет:

Сабилова Мәдина Талғатқызы – PhD докторанты, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: dilmanova.m@gmail.com

Информация об авторе:

Сабилова Мәдина Талғатқызы – PhD докторант, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: dilmanova.m@gmail.com

ӘОЖ 81.33

ҒТАХР 16.21.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.019>

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ДЕМОНОЛОГИЯЛЫҚ КЕЙІПКЕРЛЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

***Снасапова Г.Ж.¹, Нұрсұлтанқызы Ж.², Байдаулетова А.Ө.³,
Оралбаева Г.С.⁴**

***1,2,3,4 Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда, Қазақстан**

Андатпа. Құрамында демонологемалары бар фразеологиялық тіркестердің, ертегілер мен аңыз-әпсаналардың ұлттық сананы қалыптастырудағы, айнала қоршаған ортаны танып-білудегі маңызы ерекше.

Прецедент есімдерге жататын демонологиялық кейіпкерлер аясындағы танымдық ақпараттарды зерделеп, олардың лингвопрагматикалық әлеуетін салғастыра қарастыру жұмыстың мақсаты болып табылады.

Мақаланың өзектілігін танымдық лингвистика төңірегіндегі зерттеулердің ұлттық таным, тіл мен ақиқат дүние арасындағы өзара байланыстың ара жігін ажыратуға бағытталғандығымен түсіндіреміз. Жұмыс лингвомәдениеттану шеңберінде орындалған.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы қазақ және ағылшын тіліндегі демондық персонаждарға лингвомәдениеттанымдық талдау әдісін қолдану нәтижесінде алынған тұжырымдармен анықталады. Өйткені, олар қазақ және ағылшын дүниелерінің тілдік бейнесіне нақтылаулар енгізіп, қос ұлт менталитеті туралы түсінікті кеңейтеді.

Зерттеуде салғастырмалы талдау, материалды когнитивті тұрғыдан түсіндіру, сипаттау, үздіксіз іріктеу және жіктеу әдістері қолданылды.

Зерттеуде екі мәдениет өкілдері қиял дүниесінің түпкілікті тұрғындары болып есептелетін кейбір демондардың ұлттық-танымдық ерекшеліктеріне баса назар аударылып, оларға лингвокогнитивтік тұрғыдан сипаттама берілді.

Екі ұлтқа ортақ әмбебап демондармен қатар, жеке тілдік қауымдастық мүшелеріне ғана аян кейбір персонаждар жайлы аялық ақпараттарға тоқталып, олардың айналысатын кәсібіне, мінез-құлқына, тегіне, тұрқына т.б. талдау жасалды.

Кейбір демондардың психологиялық портреті ұлттық-танымдық тұрғыдан салғастыра сипатталды, эксплицит, имплицит ақпараттар жинақталып, олардың ұлттық ерекшеліктері мен ортақ ұқсастықтары дәйектелді.

Демонологемалар этномаркерлі лексика ретінде қарастырылып, олардың термин жасауға да қатысатындығы нақты мысалдармен дәлелденді.

Зерделенген кейіпкерлер атауының кумумлятивтік қасиеті сөз болып, олардың коммуникативтік-прагматикалық әлеуеті жоғары лексика екені нақтыланды.

Өзара туыстас емес екі тілдегі демонологиялық кейіпкерлерді лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан талдау қазақтар мен ағылшындар менталитетінің кейбір ерекшеліктерін тереңірек тануға мүмкіндік береді.

Заманауи қоғамда тілдік тұлғаның тылсым күштер туралы ақпараттарды білуге деген қызығушылығының жоғары екендігі дау туғызбайды. Осы тұрғыдан алғанда қазақ және ағылшын тілдеріндегі демонологиялық кейіпкерлерді танымдық лингвистика аясында салғастыра қарастыруды жұмыстың құндылығына жатқызып, алынған нәтижелер мен жасалған қорытындыларды тиісті білім саласына қосқан үлес деп есептеуге болады.

Жұмыстың практикалық маңыздылығына оның негізгі нәтижелерін салғастырмалы тіл білімінде, лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика пәндерінде, қазақ, ағылшын тілдерін оқыту практикасында, сондай-ақ курстық және дипломдық жұмыстар тақырыбын әзірлеуде, түсіндірме сөздіктер құрастыруда қолдануды жатқызамыз.

Тірек сөздер: мифологиялық дүние бейнесі, демондар, иррационал білімдер, мифтік таным, аялық ақпарат, ұжымдық сана, миф, мәдени код, имплицит ақпарат, аксиологиялық құндылықтар

Кіріспе

Кез келген ұлттың мифологиялық дүние бейнесінің өзіндік ерекшеліктерінің болуы заңдылық. Аталған дүние бейнесінің тұрақты фрагменттері саналатын, ұлт өкілдерінің санасында ғасырдан-ғасырға өмір сүріп келе жатқан демонологиялық кейіпкерлердің болмысын зерделеу тілдік қауымдастық мүшелерінің менталитетін, мәдениетін тереңірек ұғынуға көмектеседі. Өйткені, мифологиялық дүние бейнесі дүниетанымдық қана емес, аксиологиялық, тәрбиелік және этикалық қызметті қоса атқарады. Демонологемалар ұлттық-мәдени және лингвопрагматикалық қасиетпен ерекшеленетін лексемалар болып саналады.

Мифтер ұлттық қауымдастық өкілдерінің салт-дәстүрі мен ырым-жоралғыларында маңызды орын алады. Қиялдан пайда болған персонаждардың бітім-болмысы мен қадір-қасиеті нақты ұлт өкілдерінің ұстанатын дініне, мәдениетіне байланысты екені дау туғызбайды.

Мифологияға қатысты зерттеулер А.А. Потебня, Э.М. Мелетинский, С. Қондыбай, С. Қасқабасов, Ә. Қоңыратбаев, Ә. Қодар, А. Мауленов, Э.Б. Тайлор, Р. Дорсон, Т. Кларк т.б. еңбектерінде кеңінен қарастырылғаны мәлім. Оның ішінде қазақ мифтерінің жанрларына, ерекшеліктеріне талдау жасап, аталған мәселені жан-жақты зерттеген С. Қасқабасовтың еңбектерін ерекше атап өтуге болады. С. Қасқабасовтың пайымдауынша: «Миф – тек алғашқы қауымның ғана жемісі, ол кейінгі замандарда тумайды, керісінше,

мифтік (яғни «киелілік») қасиетін жоғалтқан соң ертегіге айналып кетеді» [1,130б.]. Ал, мифологиялық кейіпкер – мифтік дәуірде өмір сүріп, мифтік әлемдегі нәрсенің бәрін жасаушы, тіршілік атаулының бәрін дүниеге келтіруші күш [2]. Осы мазмұндас пікір Р. Дорсонның «Фольклор мен фальшлор» (ағыл.: «Folklore and Fake Lore») деген еңбегінде кездеседі. Онда автор қазіргі фольклордың этнографиялық дәстүрге сәйкес келмейтінін, өйткені оның жазбаша мәтін ретінде өмір сүре алатынын, шығу тегінің ғасырлар қойнауында болып өткен оқиғалармен байланыспайтынын тілге тиек ете отырып, оған фальшлор деген атау берген.

Заманауи қоғамда да мифология өзінің өміршеңдігін жойған емес. Ол – ежелгі дәуірлердегі тәрізді адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауында басшылыққа алатын негізгі қағидаттың бірі болмағанымен, күнделікті тұрмыс-тіршілікте ішінара бой көрсетіп қалатын құбылыс. Санасынан мықтап орын алған демонологиялық кейіпкерлер мен олардың астарындағы аялық ақпараттармен қаруланған ұлт өкілдерінің әлеуметтік өмірде аталған жаратылыс иелеріне қатысты жағдайды елеусіз қалдыра алмайтыны анық.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Жұмыста қазақ және ағылшын тілдік қауымдастық өкілдерінің барлығына етене жақын, олардың ұлттық жадында неғұрлым маңызды орын алатын кейбір демонологиялық образдарға танымдық-салғастырмалы тұрғыда талдау жасалды. Олардың аясындағы эксплицит және имплицит ақпараттарға тоқталып, сипаттама берілді. Зерттеу материалдары ретінде көркем шығарма мәтіндері, фразеологиялық тіркестер, терминдер т.б. қарастырылды. Салғастырылып отырған тілдердің ұлттық дүние бейнесіндегі ерекшеліктері мен ортақ белгілері айқындалды.

Нәтижелер

Жын, Шайтан, Пері, Мыстан кемпір т.б. сияқты демонологиялық персонаждар – екі ұлттың да мәдениеті мен танымында кездесетін әмбебап образдар.

Кез келген ұлттық қауымдастық өкілдерінің мифологиялық дүние бейнесіндегі демонологиялық кейіпкерлердің әрқайсының жынысы, атқаратын қызметі, тіршілік ету ортасы, кескін-келбеті, мінез-құлқы, аксиологиялық сипаттамасы болатыны сөзсіз. Мысалы, қазақтардың санасынан тұрақты түрде орын алған *Шайтан, Малғұн, Пері, Перизат, Жын, Әзәзіл, Ібіліс, Әбілет, Сұқ, Шимұрын, Жезтырнақ, Дәу, Дию, Мыстан кемпір, Албасты, Қара албасты, Марту, Үббе, Жылбысқа, Бәдік, Күләпсан, Монтаны, Пәдәуін, Күлдіргіш, Жалмауыз, Жалғыз көзді дәу, Көлжұтар, Обыр, Мұңкір-нәңкір, Күрзі, айдаһар* т.б. адамға қастандық жасауға бейім тұратын образдарға жатады.

Ағылшын тілінде кездесетін демон атауларының ежелгі Рим, Ежелгі

Египет, ежелгі грек, кельт дәстүрлерінен шыққаны белгілі. Басқаша айтқанда олардың біразы ағылшындардың ұлттық дүние бейнесі шеңберінде ассимиляцияға ұшыраған классикалық образдар. Мысалы: *banshee* ирланд тілінен аударғанда *bean sidhe*, яғни Шиден (Ши – ақырет) шыққан әйел дегенді білдірсе, *Spriggan* атауы кельт тілдерінен аударғанда *рухтар, перілер* дегенге саяды және т.б.

Кейбірінің сыртқы бітім-болмысы адам тақілеттес болып келетін *эльф (elf), пикси (pixie), лепрекон (leprechaun), тролль (troll), гоблин (goblin), орк (ork), хоббит (hobbit), гремлин (gremlin), гном (gnome)* т.б., антропоморфты немесе зооморфты жаратылыс иелері саналатын *фэйри (fairy)* т.б. ағылшын демонологиясындағы ерекшеліктер болып табылады.

Қазақи дүниетаным иелеріне таныс емес персонаждар болғандықтан, олардың кейбірінің астарындағы имплицит ақпаратты ақтарсақ, Линкольншир мен Шығыс Англияны мекен еткен *Гайтер рухтары (Gaither spirits)* деп аталатын *аласа бойлы, көккөз, жылтық сары феялардың құсқа айнала алатын қасиетке* ие екенін білуге болады [3].

Англия мен Шотландияның ежелгі сарайлары мен мұнараларының тұрғындары саналатын *қызыл телпектер (redcaps)* қанішер глобиндер тобына жатса, көбіне *бұзау мен жылқының кейпіне* еніп, неше түрлі зиянкестікке баратын гоблин *брэгті (brag) мойнына байланған ақ жіптен танытын* ағылшындар оның адамзат атаулыны жек көретініне сенімді. Сондай-ақ, *тролль (troll) қаңырап бос қалған үйшіктерді, жер асты үңгірлерін мекен ететін зұлым эльфтер* болса, тролльдер тәрізді *дымқыл, қараңғы жер асты үңгірлерінде өмір сүретін орктер (orks)* – әдетте тобырмен *шабуыл жасайтын, ақымақ, қанішер, зұлым жаратылыс иелері* [3].

Ағылшын фольклорында кездесетін *пиксилер (pixies)* – *жер асты үңгірлерін, тас қорғандар мен қабірлерді мекендейтін сырт пішіні бала тәріздес, билеп, күресуді әдетке айналдырған, үшкір құлақ, кір-қожалақ көңілді демондар*. Мысалы, *Корнуэль пиксилері (Cornish pixies)* – эльфтер мен феялар тобына жататын *қалқан құлақ, сары көз, мөлдір қанат* мифологиялық мақұлықтар деген мағлұмат бар. *Пиксилер* сияқты Джон Р.Р. Толкиннің шығармаларында кездесетін *хоббит те (hobbit) адам тәріздес тапал, ақкөңіл жаратылыс иесі* саналады. Ал, *эльфтердің (elves)* кез келген түрі *сиқырмен айналысады-мыс*.

Десек те, қазақ ертегі-аңыздарында да нақты атаулары болмағанмен, *бойы бір қарыс, сақалы екі (қырық) қарыс, жарты құлақ* т.б. *ергежейлі кейіпкерлер* туралы деректер бар.

Қазақ көбіне балалары тыңдамаған кезде оларды *қасқыр жеп қояды, жалмауыз кемпір алып кетеді, Бөжәй келе жатыр* т.б. деп қорқытса, ағылшындар мұндай сәтте *Баг (Bag), Тантерабогус (Tankerbogus), қарлығанның әйелі (Gooseberry wife), Пег Паулер (Peg Powler), жасыл тісті Джени (Jenny Greenteeth)* т.б. деген атауларды қолданады. Бұл

жердегі бір ерекшелік географиялық кеңістікке байланысты арқайсысы өз *Бөжэйін* шақырады екен. Мысалы: Англияның оңтүстік батысында орналасқан Сомерсеттегілер *Тантерабогусті* (*Tankerbogus*), Уайт аралын мекендегендер *қарлығанның әйелін* (*Gooseberry wife*), елдің солтүстігіндегі Дарем графтығында тұратындар *Пег Паулерді* (*Peg Powler*), Ланкашир графтығындағылар *жасыл тісті Дженидіді* (*Jenny Greenteeth*) т.б.

Демонологиялық кейіпкерлер туралы ақпарат жазба тілде көрініс таппағанымен, ұлтымыздың тұрақты сөз тіркестері қатарында кездесетін *әзәзілдей азғыру, әзәзіл сайтандай, пері соқты, пері мінді, обырдай обу* т.б., ағылшын тіліндегі *sell the soul to the devil* (*шайтанға сатылу*), *deal with the devil* (*шайтанмен мәмілеге келу*), *_to scream like banshee out of hell* (*тозақтағы баниши сияқты айқайлау*), *The gnomes of Zurich* (*Құпия саяси ықпалға ие деп саналатын, әсіресе Швейцариялық ықпалды банкирлер немесе инвесторлар тобын атау үшін қолданылатын тіркес*), *between the devil and the deep sea* (*екі оттың ортасында қалу*) т.б. олардың тілдік тұлға тезаурусында сақталғанын байқатады.

Қазақ демонологиясындағы *Бөжэй* кейбір ашық ақпарат көздерінде *жартылай адам-жартылай зұлым мақұлық* ретінде сипатталса, енді бірінде *нақты бейнесі беймәлім кейіпкер* ретінде қалған. Кейбір дереккөздерде *үбі, үбіжэй, бөжей, бөжек, үбіжік* деген атаулардың түбі бір демон екендігі туралы да көзқарас бар [4].

Ал, ағылшындардың дүниетанымындағы *Баг* физикалық тұрғыдан зиян келтіре алмайтын, тек қорқытатын *аю тәріздес* құбыжық болса, *Пег Паулер* (*Peg Powler*), *жасыл тісті Джени* (*Jenny Greenteeth*) *сотқар балаларды суға батырып өлтіретін* демондар, *Тантерабогус* – *жаңа туған нәрестелерді ауыстырып қоятын немесе ұрлап әкететін зұлым*. Ал, *қарлығанның* (көпжылдық өсімдік) *әйеліне* келер болсақ [3], ол *өсімдіктің арасынан шығатын үлкен құрт* екен.

Қазақтардың мифологиялық дүние бейнесінде кездесетін демонологиялық персонаждардың тегіне үңілсек, әйел жыныстағы демондардың қатарында *Күлдіргіш, Пері, Перизат, Мыстан кемпір, Албасты, Жезтырнақ, Обыр, ешкі тұяқты Таутай-Лақ, Арапшы* т.б. болса, еркек кіндіктілерден *Шимұрын, Дәу, Дию, Сөрел, Көлтауысар* т.б. бар.

Ағылшын демонологиясындағы әйел текті кейіпкерлерге *қанішер, қаскөй Банши* (*Bunsch*), *темір тырнақтары мен тістері сойдиган, көкбет, адам етін жейтін жалғыз көзді жалмауыз Қара Аннис* (*Black Annis*), *ақ киімді, кезбе Ақ әйел* (*The White Lady*), *найзамен қаруланған ұсқынсыз қортық кемпір Спригган* (*Spriggan*), *ұйқыда жатқан адамды тұншықтырып өлтіретін зұлым рухтар Батибат* (*Batibat*), *қараған адамын тасқа айналдырып жіберетін Горгона* (*Gorgona*), балаларды суға батырып азаптайтын *жасыл кемпір Пег Паулер* (*Peg Powler*), *батпақ демоны жасыл тісті Джени* (*Jenny Greenteeth*) [5] т.б. жатады.

Жоғарыда келтірілген *әйел-еркек* келбетіндегі кейіпкерлермен қатар,

ұсқыны түсініксіз жаратылыс иелері де кездеседі. Оған түрі адамға да, хайуанға да ұқсамайтын, *денесі дымқыл түкті орман пәлесі* саналатын *Жылбысқа, жартылай әйел, жартылай құс кейпіндегі Юварка (Youwarkee)*, сыртқы кейпі *қоян мен бультерьердің шатысын* елестететін, *бойы жарты аршын* зұлым *Гремлиндер (Gremlins)* т.б. мысал бола алады.

Демондардың тегіне үңілсек, екі мәдениетте де әйел жынысты образдардың басым екенін байқауға болады. Олардың физикалық келбетін суреттегенде магиялық күшке ие саналатын *шап, тырнақ, тіс, ауыз, көз* тәрізді соматизмдерге ерекше назар аударылады. Мысалы: «Кемпір бір *тісін* жұлып алып, атып жібергенде, тайдың бір аяғын жұлып түсіреді» («Алтын сақа» ертегісі) немесе «When she (*banshee*) was seen combing *her hair* or heard wailing beneath a window, it was considered a sign that a family member was about to die» [6]. (Ауд.: Егер сіз оның (Баншидың) *шашын* тарап тұрғанын көрсеңіз немесе терезеніздің астында жылап тұрғанын естісеңіз, онда бұл сіздің отбасыңыздан біреудің өлетініне көрінеді) т.б. айтқан ойдың дәйегі.

Қазақи демондардың атқаратын қызметіне келсек, *Монтаны* адам айкезбемен ауырғанда жетектеп кетсе, *Пәдәуін* ұрланған затты табуға көмектеседі. Ал, *Мүңкір-нәңкір* өлген адамдардан жауап алушы, тергеуші болса, өлген күнәлі адамдарды жазалайтын құрал, шокпар ретінде *Күрзі* қолданылады.

Заманауи қоғам мүшелерінің санасынан біртіндеп өшкен, тіпті қазіргі ұрпақ өкілдеріне бейтаныс демонологиялық кейіпкерлердің қатарында *Күлдіргіш, Көнаяқ, Үббе, Марту, Монтаны, Пәдәуін, Шимұрын* т.б. бар. Солардың кейбіріне тоқталып, олардың астарындағы аялық ақпаратты ақтарсақ, *Күлдіргіштің* су перісі, *Көнаяқтың* орман перісі, *Мартудың* толғатқан әйелдердің жанын қинайтын жын, *Үббенің* адамды атын атап, алдап шақырып, су түбіне тартып әкететін су перісі екенінен хабардар боламыз.

Ағылшындардың таным-түйсігінде аң-құс түріндегі демонологиялық кейіпкерлердің жиірек кездесетінін көреміз. Мысалы, *артқы аяқтарымен тұратын бір жасар құлын* образындағы демон *Grant (Грант), ит, жылқы* немесе *ешкі* бейнесінде көрінетін *Гайтраш (Gytrash), бұзау мен жылқы* кейпіндегі демон *брэг (brag)* т.б. айтылған ойдың дәйегі бола алады.

Ит кейпіндегі демонологиялық кейіпкерлердің ағылшын мифологиясында көптеп кездесетінін байқаймыз. Мысалы: *bargest* (баргест), *Guytrash* (Гайтраш), *қара төбет* образындағы Грим, *Дэндидің шайтан иттері (Devil's Dandy Dogs)* т.б. Күнаһарлар мен дәм-тұзы таусылғалы тұрған жандарды қуып, олардың ізіне түсетін *Dando and his Dogs, Dandy dogs, Health Hounds, Wish Hounds, Yeth Hounds, Cheney's Hounds* т.б. – жоғарыда сөз болған демон иттерге берілген атаулар. Мысалы, *Баргест* – Англияның солтүстік графтықтарының фольклорында кездесетін *бадырақ көздері үнемі жанып тұратын жүні дүрдіген ит* кейпіндегі зұлым рух. Ол да өлімнің хабаршысы ретінде сипатталады.

Жәбірейіл иттері (Gabriel's Hounds) әуеде қалықтап ұшып жүретін, бірақ көзге көрінбейтін, ұшқан дыбысы ғана естілетін, басы адамның басы тәріздес иттер екен. Ежелгі наным бойынша, олар төбесінен ұшып өткен үйдің тұрғындары бақытсыздыққа ұшырайды деген сенім бар. Ал, (*bullbeggar*) – кейбір аңыз-әпсаналар бойынша түнделеткен жолаушыларды қуып, зәре-құтын алатын иттер тобыры.

Жоғарыда келтірілген мысалдар ағылшындардың демон иттердің бәріне дерлік атау бергенін көрсетсе, қазақ тілінде бұл құбылыс байқалмайды.

Қазақтардың когнитивтік санасында *ит жеті қазынаның бірі* болып есептеледі. *Итті тепсең – ырысыңды тебесің, итті иесімен қина, жақсы ит өлігін көрсетпейді, итін жамандасаң иесіне тиеді, жақсы ит – иесінің көз-құлағы* т.б. нақылдар соның айғағы. Сондықтан, *ит* мифологемасының астарында наным-сенімдер, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерге байланысты қазақи этникалық нормалар жатыр. Мәселен, қазақ халқының қарым-қатынасында *итке* байланысты көптеген табу кездеседі. Мысалы, *иттің құйрығын тартпа, ит баласын үйде ұстама, итке ожаумен ас құйма, итаяқты теппе, ит аспанға қарап ұлыса, бір қатер бар* т.б. Халқымыз *итті теппеген, үстіне су шашпаған. Итке су шашса, сол шашқан адамның үстіне сүйел қаптап шығады* деген қорқыныш болған. *Итке мінбейді. Баланы итке мінгізсе кедей болады, кедейшілік келеді* деп сенген. Иттің майын құрт ауруына қарсы ішкізіп емдеген, балаларға *иттиген* ауруы тисе, балаларды күшік немесе ит арасына қондырған немесе олардың орнына аунатқан.

Көз тиюге (to jinx) байланысты ағылшын тілінде *to knock on wood (ағашты ұру), fingers crossed (саусақтарды айқастыру)* деген тұрақты тіркестер бар. Қазақтарда көзіккенде *иттің орнына аунату* немесе *түкіру* рәсімдері жасалатын болса, ағылшындардың көз тимеу үшін жай ғана *ағаштан жасалған затты соғатынын* немесе *саусақтарын айқастыратынын* байқаймыз.

Дей тұрғанмен, *иттің ұлуы* қазақтардың когнитивтік санасында қайғы-қасіретпен ассоциацияланады. Яғни, *ит ұлыса* қазақ жамандық болады деп қорыққан. Бірақ, зерттеуші С. Қондыбайдың келтірген мына бір дәйегінен ұлудың да ұлуы болатынын байқаймыз: «Менің өз анам – Тәрбиядан естіген ит туралы оқиға бар. Апам бала кезінде Таушықта тұрған, ол кез соғыс жылдары болатын. Міне, сол жылдары ауыл адамдары иттің түнгі ұлуына қарап жори білген екен. Иттер жиылып алып, «шөңгесінен шөгіп отырып» (шоқиып отырып) ұзақ, үздіксіз ұлитын кездері болады екен. Бір күндері осындай «ұлу» күн сайын кешке екі аптаға созылыпты. Балалар оларды таспен қуса да, иттер ұлығанын қоймапты. Сонда жұрт «е, бұл жаманшылықтың белгісі» деп түсінген. Бір-екі күннен соң Таушықтағы бес-алты жеменейдің (адайдың бір атасы) үйіне соғыстан «қара қағаз» келіпті.

Ал, ит шоқиып отырып үздіксіз емес, керісінше үзіп-үзіп, қысқа-қысқа ұлыса, оны жақсылыққа жориды екен. Міне, осындай «ұлулардың» бірінде апаммен қатарлас Таңбай деген баланың шешесіне «сенің шалыңнан жақсы хабар болар» деп айтқанын апам естігенін айтады. Айтқандай-ақ, екі-үш күннен кейін баланың Жәңгір (әлде Жаңбыр) деген әкесі соғыстан үйге аман-есен оралыпты» - деп, иттің ұлуынан қазақ дүниетанымына тән пәлсапа түйюі заңды құбылыс екенін айтады [7, 329-230 бб.]. Бұл жерден шығатын түйін *иттің қасқырша ұзақ ұлуы – жамандықтың, қысқа-қысқа, үзіп-үзіп ұлуы – жақсылықтың нышаны* деп жорыған. Ит аспанға қарап ұлыса – өлімге көрінеді деп, итті қарғаған. Қуып жүріп, ұрып өлтіріп, көміп тастаған. Үстіне қара тас бастырып, түкіріп безінген. Онысы бәлесі өзімен кетсін дегені. Мұның исі қазаққа ортақ сенім екенін айтқан жөн. Бұл ырымшылдық емес, халықтың дүниені тану қисыны болып табылады. Ит – түркілердің дүниетанымындағы аса маңызды рөлге ие мақұлық, оның мифтік маңыздылығы қасқырдан да, жылқыдан да кем түспейді.

Иттің ұлуы ағылшындардың көңіліне де жайсыздық ұялататынын мына ой дәйектейді: *A howling dog means that death is near.* (ауд.: *Иттің ұлуы* өлімнің жақын қалғанын білдіреді).

Кейбір зерттеулер нәтижелеріне сүйенсек, *ит* культуремасының балаға қатысты салт-дәстүрлерде, әдет-ғұрыптарда көрініс табатынын байқаймыз. Мысалы: *Ит көйлек кигізу* дәстүрі. Нәресте дүние есігін ашқанымен, халқымыздың түсінігі бойынша, 40 күндік уақыт өткенге дейін «әлі тумаған» болып саналады: яғни, ол – әлі тумаған, ол – өлі, тек 40 күн өтіп, 41-інші күн болғанда ғана ол «ресми түрде» дүниеге келеді. Қырқынан шыққанға дейін баланың бетінен сүюге, бөгде адамдарға көрсетуге, сыртқа алып шығуға тыйым салынады. Жанында тек анасы болады. Ырым-тыйымдардың негізгі мәні – баланы, жаңа босанған ананы тіл-көзден сақтау. Орта Азия халықтарының бәрінде соның ішінде қазақ халқының ырымында да бірінші қырық күн сәби мен оның анасы үшін қатерлі деп саналған. Қырық күнге толғаннан кейін, салт-дәстүр бойынша «қырқынан шығару» немесе «ит көйлек кигізу» жоралғыларын өткізіп, баланы «өлілер дүниесінің қақпасын күзететін итке» сыйлық беріп, бұл дүниеге шығарып алады. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «Ит көйлек (жейде) – жаңа туған балаға кигізетін, тігісі сыртына қараған көйлек» деген интерпретация бар.

«Мәңгілік жаһандық тақырыптар көтерілетін мифтер әдебиетке этикалық және эстетикалық кемелдік әкеледі, өткен дәуірлердің атмосферасын жасайды, өзінің ерекше контекстік аурасын қалыптастырады» [8]. Сонымен қатар, ақиқат әлемде денотаты жоқ, тек ұлт өкілдерінің қиял әлемінде тіршілік ететін демондық кейіпкерлердің атауы рецепиенттің жай-күйіне ерекше әсер тудыратын, кумулятивтік, коммуникативтік-прагматикалық әлеуеті жоғары лексикалар тобына жатады. Мысалы: «Бұл қомағай қарынды, жалмауыз тілекті ертегі *обырының* айқын тұрған белгісі еді. *Обырды* туғызған ана – *жалмауыз* түсті ұлық. Соның айқын таңбасы

– ертегі *айдаһарындай екі басты, жайын түсті самұрық*» (М. Әуезов) -деген мысалдағы *обыр* көркем шығарма шеңберіндегі прагматикалық әлеуеті жоғары лексика ретінде қолданылса, оның медицина саласында термин жасауға қатыса алатынына *обыр, обыралды аурулары, обыралды жағдай* т.б. терминдер дәйектеме болады: «Обыр (рак) – түрлі ағзаларда қатерлі ісіктердің пайда болуымен байланысты туындайтын аурулардың тұтас спектрінің жалпы атауы» [9].

«Албастыдай еліріп,
Жалмауыздай емініп,
Жыным қаптап желігіп,
Қайта салдым ойынды» (Б. Күлеев).

«Құдіреті күшті *ақша* деген *әзәзіл* жұмыр Жерді тұрақ еткен адамзат әулетінің санасын улап жатыр. Материалдық байлықтың айдарынан жел есіп, алға шығып кетті» [10].

«Тыңдама, оттай берсін. Кері кеткен ауылдың жалмауыз ұлдары не демейді!» -деген. Көбісінің әкесі соғыстан қайтпай қалды ғой. Мүмкін, шешесі «*жалмауыз*» деп сондықтан айтқан шығар, ашынғанда не демеуші еді әйел заты (О. Бөкейхан).

Келтірілген мысалдардағы ұлттық-мәдениенталитетті тасымалдаушы прецедент есімдер саналатын демондар *албасты, жалмауыз, жын, обыр, самұрық, әзәзіл, екі басты айдаһардың* астарындағы аялық ақпараттар рецепиенттің көңіліне эмоционалдық-экспрессивтік тұрғыда ерекше әсер қалдырып, аз сөзге көп мағына-мазмұн сидырып тұр.

Қазақ демонологиясындағы *Перизат* пен *Ібілістің* аксиологиялық тұрғыдан алғанда бір-біріне қарама-қарсы кейіпкерлер екені белгілі. Мысалы:

«...*Ібілістің* ісіне,
Табынады кей тобыр.
Жанын жаулап өзгенің,
Ірітеді *ібіліс*.
Шел басқанға көздерін,
Ібілісің – құбылыс.
Періштеге сенбейді,
Ібіліске сенеді.
Айтқаныңа көнбейді,
Ал, *сайтанға* көнеді» (А. Түсіпбекова) [11].

Мистикалық мазмұнмен ерекшеленетін этномаркерлі лексикалар тобына жататын демонологиялық персонаждар есімдерінің термин қалыптастыруға қатыса алатын қасиетін келесі мысалдар да дәйектейді. Ағылшын тілінде *Лепрекондар экономикасы (Leprechaun economics)* деген термин бар. Оның меңзейтін мағынасы *салықтан жалтаратын, бас сауғалайтын пана* дегенді білдіреді. Терминді Ирландияның 2015 жылғы жалпы ішкі өнімінің жасанды түрде 26,3 % өскенін көрсету үшін Пол

Кругман деген экономистің қалыптастырғаны белгілі. Аталған оқиғаның теріс салдары әсерінен Ирландия 2016 жылдың қыркүйегінде қара тізімге ілінген. Бұл терминнің шығып, айналысқа енуіне аттас демонның қасиеті, кәсібі, яғни экстралингвистикалық ақпарат себеп болып тұр десек қателеспейміз [12].

The leprechaun образы ауызекі тілде қаржы тұрғысынан алғанда *жеңілдік* деген мағынада да кездеседі екен. Мысалы: *You can catch the leprechaun this week* (Ауд.: Сіз осы аптада *жеңілдікті* пайдалана аласыз). Ал, *Leprechaun Riches slot* (Ауд.: *Леприконның* байлық ұясы) – ойын автоматтарының атауы.

Тіпті Ирландықтар жылда 13 мамыр күні жасыл костюм киіп ұлттық Лепрекон күнін атап өтеді екен. Мүмкін бұл да бір аталған демонға көрсетілген құрметтің көрінісі болар.

Америка Құрама Штаттарының Әскери Әуе Күштерінде *Gremlins* деген атпен танымал ұшқышсыз басқарылатын ұшу аппараттарының бар екені белгілі.

Гном (the gnome) лексемасы *лепрекон* сияқты экономика саласында кездесіп, *халықаралық көлемдегі ірі банкир, қаржылық алпауыт* деген мағынаны білдіреді. Сондай-ақ, компьютерлік технологиялар шеңберінде бірде гном атауының *UNIX тәрізді операциялық жүйелер үшін бос жұмыс үстеліне*, енді бірде *компьютерлік аударма бағдарламасына* берілгенін байқаймыз (*the gnome translator*).

Сондай-ақ, *Gnome Foundation, Gnome Project, Gnome Builder* т.б. терминдер бар. Оның ішінде *Gnome Foundation Gnome* бағдарламасын жасауға мүдделі компаниялар үшін делдалдық қызмет атқаратын қор атауын білдірсе, *Gnome Project Gnome* бағдарламалық платформасын жасайтын аудармашы, суретші т.б. мен оны белсенді қолданушылардан тұратын қауымдастық дегенді меңзейді. Ал, *Gnome Builder* – аталған бағдарламада қолданылатын көмекші құрал.

Сондай-ақ, ағылшын тіліндегі ең басты демон *devil*-мен жасалған тіркестердің қатарында *Attorney General's Devil* (*қазынашылықтың кіші кеңесшісі*), *devil catcher* (*діни қызметкер*), *devil disease* (*ЖИТС*), *devil dogs* (*американдық теңіз жаяу әскерлері*) т.б. бар.

Итке қатысты спорт, өнер тақырыбындағы келесі терминдер кездеседі: *dogfight* (*қоян-қолтық шайқас*), *dog-paddle* немесе *doggy-paddle* (*итше жүзу*), *dogtrot* (*бидегі қысқа қадам*) т.б.

Бау-бақшамен айналысатын ағылшындар *the garden gnome* (*бау-бақша гномы*) деген тіркесті қолданып, бақшасына *гномның* бейнесіндегі *қарақшы* қоятынын келесі сөйлем дәйектейді: *The garden gnome had a fishing rod in hand* (Ауд.: *Бақша гномының* қолында қармақ бар болатын).

Қорғаныш мақсатында қолданылатын қауіпсіздігі орташа саналатын сауытқа *эльф сауыты (elven armor)* [13] деген атау берілсе, *Redcaps әскери полиция* деген мағынада кездеседі. Мысалы: *He missed the curfew and the*

Redcaps nabbed him (Ауд.: Комендант сағатынан кешігіп қалған оны әскери полиция ұстап әкетті) [14].

Демондардың мінез-құлқын әбден зерделеген лингвомәдени қауымдастықтың заманауи өкілдері күнделікті қолданысқа *әзәзіл ақша*, *әзәзіл арақ*, *booking fairy*, *garden fairy*, *tooth fairy* т.б. тіркестерді енгізген.

The Book Fairies (*кітап феялары*) деген ұғым өздерінің оқыған кітаптарын қоғамдық орынға кітапқа жаны құмар келесі оқырманның қолына тиіп, ол да оқысын деген ниетпен қалдырып кететін адамдарға тағылған атау болса, *the tooth fairy* (*тіс феясы*) – кішкентай балалардың қиял дүниесінен туған жаратылыс иесі. Олардың сенімінше, баланың түсіп қалған сүт тісін феялар алып кетіп, оның орнына ақша тастап кетеді.

Екі тілде де демонология концептісінің перифериясында кездесетін *қара мысықтың жолды кесіп өтуі* – *a black cat crossing your path*, *ібіліс сағаты* – *witching hour*, *толған ай* – *a full moon* т.б. ұғымдар қалыптасқан.

Қара мысықтың жолды кесіп өтуі (*a black cat crossing your path*) ағылшындардың ырымында ерте заманнан бері болғанымен, аталған әрекеттің қазіргі таңда заманауи қазақтардың да көңілінде аландаушылық тудырып, жолым болмай қалады деген уайыммен астасатындығы аян.

Ағылшындардың наным бойынша *қара мысық* жын-шайтанмен ассоциацияланады. Ал, қазақтар *араларынан қара мысық өту* деген тұрақты тіркесті *араздасып*, *ренжіскен адамдар* туралы сөз болғанда тілдеріне тиек етеді. Сондықтан, бұл тіркестің де түп төркінінде *әзәзіл* образының жатуы ықтимал. Оның үстіне қазақтар *қара мысықтың қарғысы жаман болады*, *қара мысық қарғыс тілейді* деп сенген.

Ібіліс сағаты – *witching hour* ұғымының астарында қос ұлт өкілдерінің танымында да түнгі сағат 3 пен 4 аралығындағы уақыт тылсым күштердің оянып, адамдарға қастық жасайтын кезеңі ретінде қалыптасқаны жайлы деректер бар. Аталған мезгілдің адам ағзасына қауіпті екені медицинада дәлелін тапқан. Өйткені, сөз болып отырған уақыт аралығында адамның дене қызуы мен қан қысымы төмендеп, қорғансыз күйге түседі екен.

Ал, *толған ай* – *a full moon* тіркесінің мазмұны тек астрономиялық құбылысты сипаттап қоймай, айдың аталған кезеңін тылсым күштермен астарластыратын иррационал білімдермен де ұштасады. Дегенмен, бұл кезеңде адамның физиологиялық, психологиялық тұрғыдан өзгеріске ұшырайтынын ғылым да жоққа шығармайды.

Ағылшын демонологиясында ай толғанда кейбір адам құбыжыққа айналып кетеді деген сенім қалыптасқан. Англияның басты археологиялық ескерткіштерінің бірі *Стоунхендж*, пұтқа табынушылардың пікірінше, ай толған кезде неғұрлым тылсым сипатқа ие болатын көрінеді. Аталған құбылысты ағылшындардың коммерциялық бағытта пайдаланатынына мына жарнама куә: *Full Moon Stonehenge Walking Tours*, 2024 (Ауд.: *Ай толған кезде ұйымдастырылатын Стоунхенждегі ересектерге арналған жаяу турлар*, 2024).

Қазақтардың когнитивтік санасында *айдың* кез келген фазасына байланысты қазақи наным-сенімдер, ырым-тиымдар баршылық. Ұрпағына *айға қолыңды шошайтпа, айға қарап дүзге отырма* т.б. мазмұндағы тиым жасаған ата-бабамыз, *ай шалқалап тұса күн суық болады, қырыннан тұса күн жылы болады* деп ауа райын болжаған және *ескі ай есірке, жаңа ай жарылқа* деп дұға етіп, тілек тілеген. Айтылған ой ұлттық дүниетанымда айдың тылсым күштермен ассоциацияланатынын дәйектесе керек.

Жалпы, демон атаулының образы көбіне зұлымдықпен астасатыны белгілі. Десек те, кей кейіпкердің ұлттық нақыштағы *символ, эталон* жасап, *ассоциация* тудыратынын да атап өткен дұрыс. Мәселен, қазақи сана-сезімде достық пен сыйластықта жүрген адамдардың *араларынан қара мысықтың өтуі* араздықпен *ассоциацияланса, обыр* мен *жалмауызды* жемқорлықтың *эталоны* ретінде қабылдаймыз.

Ал, ағылшындардың таным-түсінігінде *эльф* данышпандықтың, *гоблин* мен *баргест* зұлымдық пен өшпенділіктің, *гном* молшылық пен берекенің *символы* саналып, *лепрекон* байлықпен, сараңдықпен *ассоциацияланады*.

Талқылау

Кез келген ұлт өкілдерінің танымындағы демонологемалар ерекше мәдени сипатқа ие лингвомәдени бірліктер болып саналады.

Ұлт танымындағы прецедент есімдер болып табылатын демонологиялық кейіпкерлер атауы тек фразеологиялық тіркестер мен аңыз-әңгімелерде кездесіп қоймай, терминология саласында да қолданылады.

Көркем шығарма кеңістігінен орын алған демонологемалар рецепиентке эмоционалдық-экспрессивтік тұрғыда әсер ететін әлеуеті жоғары этномаркерлі лексика болып табылады. Демонологемалардың астарындағы эксплицит немесе имплицит ақпараттардың мазмұнына қарай аксиологиялық тұрғыдан саралағанда, олардың *ассоциация* тудырып, *символ* мен *эталонның* қызметін атқара алатынына көз жеткіземіз.

Демонологиялық кейіпкерлер төңірегіндегі аялық ақпарат заманауи ұлт өкілдерінің танымында бейсаналы түрде тіршілік етіп, олардың қоғамдағы мінез-құлық нормасын реттеуге көмектеседі. Өйткені, ұлттық демонология аясындағы мәдени кодты шешуге күзіретті заманауи тілдік тұлға өзінің күнделікті тыныс-тіршілігінде демондарға қатысты ырым-тиымдарды ұстануы мүмкін.

Қорытынды

Алынған нәтижелердің шынайылығын тіл мен ойлаудың, тіл мен мәдениеттің арақатынасы, дүниенің тілдік бейнесі, метафоризация процестері, жалқы есімдердің қалыптасу заңдылықтары туралы тұжырымдамаларға сүйенген зерттеудің жалпы әдіснамалық және теориялық негіздемесі қамтамасыз етеді.

Келтірілген мысалдар демондардың өткен күннің елесі емес, қазір

де ұлт өкілдерінің санасында вербальды түрде орныққан кейіпкерлер екенін дәйектейді, өйткені тілдік тұлға танымындағы нақты демонологема аясындағы экстралингвистикалық білімдер терминдер жасауда, мағынаға қосымша прагматикалық-экспрессивтік әсер тудыруда үлкен маңызға ие.

Ағылшын тілінде демон атауларына қатысты терминдер баршылық болғанымен, қазақ тілінде демонологемалардың термин жасаудағы әлеуетінің төмен екенін байқауға болады.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі кейбір демонологиялық персонаждардың физикалық кескін-келбетіне, психологиялық портретіне, атқаратын қызметіне, олардың астарындағы аялық ақпараттарға жасалған талдау олардың тілдік қауымдастық өкілдері дүниетанымының негізгі константалары екенін танытып, өзіндік ерекшеліктерін байқатты.

Тұжырымдалған қорытынды тілдік материалдармен дәлелденді

ӘДЕБИЕТ

- [1] Қасқабасов С. Ойөріс – Астана: Астана полиграфия. 2009. – 320 б.
- [2] Уикипедия // <https://kk.wikipedia.org/wiki/>
- [3] Английская мифология и фольклор. Подраздел: Фольклор графства Дарем. // bestiary.us <https://www.bestiary.us/><https://www.bestiary.us/>
- [4] Қазақ демонологиясы//Әдебиет порталы, 2021. https://adebiportal.kz/kz/news/view/qazaq-demonologiiasy__23233
- [5] Мистические Существа Англии: Фэйри, Хоббиты, Орки // [Llingvaflavor](http://Llingvaflavor.com). <https://www.lingvaflavor.com/misticheskie-sushhestva-anglii-feyri-hobbityi-orke/>
- [6] Merriam-Webster`s Learner`s Dictionary:
- [7] Қондыбай С. Қазақ мифологиясына кіріспе. – Алматы: Арыс. 2008. – 375 б.
- [8] Загидуллина А.А., Чукаева Т.К., Карибаева Б.Е. Прагма-функциональные особенности создания авторских неологизмов в романах Дж.К. Роулинг: новый мир –новыйязык // Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. Серия: Филологические науки. – Алматы, 2024. – №3 (74). – С.70-90.
- [9] Избергенов Н. Обыр ауруының алдын алу // Маңғыстау Медиа, 2018. <https://mangystaumedиа.kz/kk/bile-zhuriniz/50323>.
- [10] Сапармұратов М. Қоғамдағы көп кеселді қолдан жасап отырмыз // Жас Алаш Республикалық қоғамдық-саяси газеті, 2020.<https://zhasalash.kz/news/qogamdagy-kop-keseldi-qoldan-zhasap-otyrmыз-12994/>
- [11] [Bilim-all](https://bilim-all.kz/figure/3111?posts=olen) // <https://bilim-all.kz/figure/3111?posts=olen>
- [12] Leprechaun economics // Wikipedia, the free encyclopedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Leprechaun_economics
- [13] Elves // Skyeng. <https://skyeng.ru/vocabulary/elves/><https://skyeng.ru/vocabulary/elves/>
- [14] Gremlin // Reverso. <https://context.reverso.net/>

REFERENCES

- [1] Qasqabasov S. Oiöris – Astana: Astana poligrafiya. 2009. –320 b. [in Kaz.]
- [2] Wikipedia <https://kk.wikipedia.org/wiki/> [in Kaz.]
- [3] Angliskaiamifologia i föklor. Podrazdel: Föklorgrafstva Darem.// bestiary.us <https://www.bestiary.us/> <https://www.bestiary.us/>. [in Rus.]
- [4] Qazaq demonologiasy [Kazakh demonology] // Ädebiportalny [Literature portal], 2021. https://adebiportal.kz/kz/news/view/qazaq-demonologiasy__23233 [in Kaz.]
- [5] Misticheskie Suşestva Anglii: Feiri, Hobity, Orki [Mystical Creatures Of England:Fairies, Hobbits, Orcs]. // Llingvaflavor. <https://www.lingvaflavor.com/misticheskie-sushhestva-anglii-feyri-hobbityi-orki/> [in Rus.]
- [6] Merriam-Webster`s Learner`s Dictionary:
- [7] Qondybaı S. Qazaq mifologiasyna kirispe [Introduction to Kazakh mythology]. –Almaty: Arys. 2008. – 375 b. [in Kaz.]
- [8] Zagidullina A.A., Chukaeva T.K., Karibaeva B.E. Pragma-funktionalnye osobennosti sozdaniya avtorskih neologizmov v romanah Dj.K. Rouling: novyi mir –novyi yazyk [Pragma-functional features of the creation of author`s neologisms in J.K.Rowling`s novels: A New World – new language] // İzvestiya KazUMOiMYa imeni Abylaihana. Seriya: Filologicheskie nauki. – Almaty, 2024. – №3 (74). – S.70-90. [in Rus.]
- [9] İzbergenov N. Obyrauruynyñaldynalu [Cancerprevention]// Mañğystau Media [MangystauMedia], 2018.<https://mangystaumedial.kz/kk/bilezhuriniz/50323>. [in Kaz.]
- [10] Saparmūratov M. Qoğamdağy köp keseldı qoldan jasap otyrmyz [We fake many problems in society] // Jas Alaş Respublikalyq qoğamdyq-saiasi gazeti, 2020. <https://zhasalash.kz/news/qogamdagy-kop-keseldi-qoldan-zhasap-otyrmyz-12994/> [in Kaz.]
- [11] Bilim-all.//<https://bilim-all.kz/figure/3111?posts=olen> [in Kaz.]
- [12] Leprechaun economics//Wikipedia, the free encyclopedia.https://en.wikipedia.org/wiki/Leprechaun_economics
- [13] Elves//Skyeng.<https://skyeng.ru/vocabulary/elves/>
- [14] Gremlin // Reverso.<https://context.reverso.net/>

КОГНИТИВНЫЙ ХАРАКТЕР ДЕМОНОЛОГИЧЕСКИХ ПЕРСОНАЖЕЙ КАЗАХСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

*Снасапова Г.Ж.¹, Нұрсұлтанқызы Ж.², Байдаулетова А.О.³, Оралбаева Г.С.⁴

^{*1,2,3,4} Кызылординский университет «Болашақ», Кызылорда, Қазақстан

Аннотация. Фразеологизмы, сказки, легенды, содержащие демонологемы имеют особое значение в формировании национального самосознания и в познании окружающей среды.

Целью статьи является изучение когнитивной информации о

демонологических персонажах в казахском и английском языках, а также сопоставление их лингвопрагматического потенциала. Актуальность статьи объясняется тем, что исследования в рамках когнитивной лингвистики направлены на разграничение взаимосвязей между национальным познанием, языком и реальным миром. Работа выполнена в лингвокультурологическом направлении.

Научная значимость определяется выводами, полученными в результате применения метода лингвокультурологического анализа демонических персонажей на казахском и английском языках, так как они вносят уточнения в языковую картину мира казахов и англичан, расширяют представление о менталитете членов данных языковых сообществ. Использовались метод сравнительного анализа, методы когнитивной интерпретации, описания, непрерывного отбора и классификации материалов.

Наряду с универсальными демонологическими образами обсуждалась информация о некоторых персонажах, известных только членам казахского и англоязычного сообществ, а также анализировались их род занятий, поведение, род, внешность и т.д.

Психологический портрет некоторых демонологических персонажей был сопоставлен с национально-когнитивной точки зрения, собрана эксплицитная и имплицитная информация, перечислены их национальные особенности, общие сходства.

В статье демонологемы рассматриваются как этномаркерная лексика и их участие в создании терминов подтверждается примерами. Отмечено кумулятивное свойство имен демонов, они рассматривались как лексиконы с высоким коммуникативно-прагматическим потенциалом и сделанные выводы доказаны на конкретных примерах.

Лингвокультурологический анализ демонологических образов двух неродственных языков позволяет глубже распознать некоторые особенности менталитета казахов и англичан. Тот факт, что в современном обществе языковая личность проявляет повышенный интерес к получению информации о мистических силах, не оспаривается. С этой точки зрения рассмотрение демонологических персонажей в рамках когнитивной лингвистики можно отнести к ценности работы, а полученные результаты и сделанные выводы можно считать вкладом в соответствующую область знаний.

Практическая значимость статьи состоит в том, что некоторые результаты исследования могут быть использованы в сопоставительном языкознании, лингвокультурологии, когнитивной лингвистике, практике преподавания казахского и английского языков, а также в разработке тематики курсовых и дипломных работ, составлении толковых словарей.

Ключевые слова: мифологическая картина мира, демоны, иррациональные знания, мифологическое познание, фоновая информация, коллективное сознание, миф, культурный код, имплицитная информация, аксиологические ценности

THE COGNITIVE NATURE OF THE DEMONOLOGICAL CHARACTERS OF THE KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES

*Snasapova G.Zh.¹, Nursultankyzy Zh.², Baidauletova A.O.³, Oralbayeva G.S.⁴

*^{1,2,3,4} Kyzylorda «Bolashak» University, Kyzylorda, Kazakhstan

Abstract. Phraseological units, tales and legends containing demonologems are of particular importance in the formation of national consciousness in the knowledge of the environment.

The purpose of the article is to study cognitive information about demonological characters in Kazakh and English, related to precedent names and to compare their linguopragmatic potential.

The relevance of the article is explained by the fact that research in the direction of cognitive linguistics is aimed at distinguishing the relationship between national knowledge, language and real world. The work was carried out in the linguoculturological direction. The scientific significance is determined by the conclusions obtained as a result of the application of the method of linguoculturological analysis of demons in Kazakh and English, as they clarify the linguistic picture of the world of Kazakhs and English, expand the idea of the mentality of members of these linguistic communities. The method of comparative analysis, methods of cognitive interpretation, description, continuous selection and classification of the material were used.

The psychological portrait of some demons was compared with the national-cognitive point of view, explicit, implicit information was collected, their national characteristics and common similarities were listed.

Demonologems are considered as ethnomarker vocabulary, their participation in the creation of a term is proved. The fact that in modern society the linguistic personality has a high interest in learning information about mystical forces is not disputed. From this point of view, the comparative consideration of demons in Kazakh and English within the framework of cognitive linguistics can be called the value of the work.

The practical significance lies in the fact that some of the research results can be used in comparative linguistics, linguoculturology, cognitive linguistics, the practice of teaching Kazakh and English, as well as in the development of topics of term papers, the compilation of explanatory dictionaries.

Keywords: mythological picture of the world, demons, irrational knowledge, mythological cognition, background information, collective consciousness, myth, cultural code, implicit information, axiological values

Мақала түсті: 18 қараша 2024

Авторлар туралы мәлімет:

Снасәпова Гүлжәхан Жұмашқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда, Қазақстан, e-mail: gul.snasapova@mail.ru

Нұрсұлтанқызы Жәзира – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда, Қазақстан, e-mail: zhaznur@mail.ru

Байдаулетова Аякөз Өтеуқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда, Қазақстан, e-mail: Ayiagoz_i@mail.ru

Оралбаева Гүлжәйна Сметуллақызы – педагогика ғылымдарының магистрі, Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда, Қазақстан, e-mail: oralbaeva1904@mail.ru

Информация об авторах:

Снасәпова Гүлжәхан Жұмашовна – кандидат филологических наук, Кызылординский университет «Болашақ», Кызылорда, Қазақстан, e-mail: gul.snasapova@mail.ru

Нұрсұлтанқызы Жәзира – кандидат филологических наук, доцент, Кызылординский университет «Болашақ», Кызылорда, Қазақстан, e-mail: zhaznur@mail.ru

Байдаулетова Аякөз Өтеуқызы – кандидат филологических наук, Кызылординский университет «Болашақ», Кызылорда, Қазақстан, e-mail: Ayiagoz_i@mail.ru

Оралбаева Гүлжәйна Сметуллақызы – магистр педагогических наук, Кызылординский университет «Болашақ», Кызылорда, Қазақстан, e-mail: oralbaeva1904@mail.ru

Information about the authors:

Snasapova Gulzhakhan Zhumashovna – Candidate of Philological Sciences, Kyzylorda «Bolashak» University, Kyzylorda, Kazakhstan, e-mail: gul.snasapova@mail.ru

Nursultankyzy Zhazira – Candidate of Philological Sciences, Docent, Kyzylorda «Bolashak» University, Kyzylorda, Kazakhstan, e-mail: zhaznur@mail.ru

Baidauletova Ayakoz Oteukyzy A.O. – Candidate of Philological Sciences, Kyzylorda «Bolashak» University, Kyzylorda, Kazakhstan, e-mail: Ayiagoz_i@mail.ru

Oralbayeva Gulzhaina Smetullakyzy – Master of Pedagogical Sciences, Kyzylorda «Bolashak» University, Kyzylorda, Kazakhstan, e-mail: oralbaeva1904@mail.ru

UDC 81'1

IRSTI 16.21.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.020>

A COMPARATIVE ANALYSIS OF ENGLISH AND KAZAKH PROVERBS IN COGNITIVE AND PRAGMATIC ASPECTS

*Slambekova G.B.¹, Sarbassova A.E.², Erzhanova G.A.³

*^{1,2,3}K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

Abstract. This study explores the cognitive and pragmatic aspects of English and Kazakh proverbs, seeking to uncover the subtleties that shape these linguistic expressions. Proverbs, as condensed wisdom, reflect universal cognitive themes and cultural nuances. The purpose of this study is to analyze the common cognitive structures and cultural differences in English and Kazakh proverbs in order to identify both their cognitive and pragmatic aspects. Areas of focus include cognitive analysis for metaphorical elements, pragmatic analysis to understand communicative functions and to identify cultural nuances. Understanding the cognitive and pragmatic aspects of proverbs improves intercultural communication by promoting awareness of linguistic and cultural diversity. The practical significance is to provide people with an understanding of the cultural sensitivity inherent in these linguistic expressions. The methodology involves the selection of equivalent proverbs, cognitive analysis using linguistic means, and pragmatic analysis taking into account social and cultural factors. Cognitive analysis revealed universal metaphorical themes, while pragmatic analysis revealed nuanced applications of proverbs. The study concludes that, within the realm of cognitive aspects, English and Kazakh proverbs exhibit notable similarities, indicative of shared human thought patterns. However, pragmatic applications showcase distinct cultural nuances, emphasizing the importance of considering the specific values and traditions embedded in each linguistic expression. Notably, English proverbs are often leaned towards financial prudence and individualism, while Kazakh counterparts integrated practicality, collective wisdom, and pastoral imagery. The value of the study lies in identifying the meanings inherent in English and Kazakh proverbs, contributing to a deeper understanding of human expression and cultural subtleties, through comparative analysis, revealing the deep ideas contained in the proverbial wisdom of both traditions.

Keywords: English proverbs, Kazakh proverbs, cognitive analysis, pragmatic analysis, comparative study, metaphor, linguistic nuances, wisdom

Introduction

Proverbs, as short expressions passed down from generation to generation, serve as linguistic containers for cultural wisdom, ideas, values and shared

experiences within a community. In this context, cognitive aspects refer to the underlying mental structures and metaphorical structures integrated into these linguistic expressions. This involves sorting through complex ideas to identify universal themes such as trust, caution, cooperation and interpersonal relationships in both English and Kazakh proverbs.

Moving smoothly, the research extends to pragmatic aspects - the practical functions and application of proverbs in real communicative situations. The pragmatic aspects cover various ways of using these linguistic utterances, taking into account the social, cultural and situational contexts that shape their use and interpretation.

An integral part of understanding is the concept of the cultural specificity of proverbs. This involves recognizing the unique cultural imprints and nuances that distinguish one set of proverbs from another. Cultural specificity lies not only in the linguistic elements, but also in the images, traditional customs and social values contained in each proverb.

Through the prism of cognitive and pragmatic elements and cultural specificity, the richness of linguistic expression and cultural wisdom contained in these proverbs becomes apparent.

Proverbs often referred to as the essence of cultural wisdom, act as linguistic gems that succinctly express universal truths. These short expressions, passed down through generations, convey the collective ideas, values and cultural nuances of a society. According to Wolfgang Mieder, a proverb is «a short, generally known sentence of the folk which contains wisdom, truth, morals, and traditional views in a metaphorical, fixed, and memorable form and which is handed down from generation to generation» [1]. A proverb, *maqal* in Kazakh, is a short, simple, and traditional saying or phrase that gives advice and embodies a common truth based on practical experience or common sense [2].

This article explores the cognitive and practical aspects of English and Kazakh proverbs, aiming to understand the details that shape these linguistic expressions.

Language, like a reflection of culture, shows not just how people talk but also how they see the world. Proverbs, as cultural stores, offer a special way to look at the shared thought patterns and varied practicalities behind everyday communication. This research is driven by the understanding that, even though proverbs might touch on widespread ideas, how they are used and understood is strongly tied to cultural surroundings.

The purpose of this study is to conduct an analysis of English and Kazakh proverbs, revealing insights into both their cognitive and pragmatic dimensions. The main objectives of this study are in two aspects:

1. Cognitive analysis: analyze metaphorical elements in selected English and Kazakh proverbs, identifying the main cognitive structures that form these expressions.

2. Pragmatic analysis: explore the communicative functions of these

proverbs in different contexts, revealing how they are used to convey advice, warning, or social norms; compare and contrast the linguistic nuances of relevant proverbs in English and Kazakh, with particular emphasis on understanding how cultural context influences the pragmatic use of these expressions.

This research contributes to the broader fields of linguistics, cultural studies, and communication by providing an in-depth study of the interactions between language and culture. Understanding the cognitive basis and pragmatic application of proverbs in English and Kazakh not only enriches our knowledge of these particular languages, but also improves intercultural communication by promoting awareness of linguistic and cultural diversity.

The study of proverbs is more than linguistic analysis; it is a journey into the collective consciousness of communities. These short expressions serve as reflections of cultural norms, offering insight into social values, traditional practices, and interpersonal relationships. As bridges connecting past and present, proverbs provide a unique opportunity to see the ways in which a language has developed while maintaining cultural continuity.

Materials and methods

For this study, English and Kazakh proverbs were selected from books, collections, and academic publications dedicated to the study of proverbs in both languages. The criteria for inclusion focused on relevance to wisdom, caution, collaboration, and interpersonal relationships.

A comparative analysis involved a side-by-side examination of English and Kazakh proverbs, making it easier to identify commonalities and distinctive cultural nuances. This approach allowed for a comprehensive understanding of linguistic and cultural diversity within the selected proverbs, revealing variations in meaning and application.

A detailed examination of the metaphorical elements in each proverb was carried out, focusing on cognitive analysis to identify common structures. This approach aims to uncover universal themes that transcend linguistic and cultural boundaries and provides insight into the cognitive basis of proverbs. In the cognitive view, proverbs arise from figurative thought and human ability to think figuratively, including the cognitive skills of abstraction and generalization [3].

Pragmatic analysis involved assessing the diverse communicative functions of proverbs in various contexts. This process considered social, cultural, and situational factors influencing the application of proverbs. Nuanced variations in pragmatic use were noted to understand the dynamic nature of proverbs within different cultural settings.

In essence, the materials and methods employed in this study focused on a selection and analysis of English and Kazakh proverbs from authoritative sources, integrating cognitive and pragmatic analyses to offer a comprehensive exploration of their linguistic and cultural dimensions.

Results

This article examines selected English and Kazakh proverbs in cognitive and pragmatic aspects to identify common cognitive themes and cultural differences in these language expressions:

1. A comparative analysis of the English proverb «*The grass is always greener on the other side of the fence*» [4] and its Kazakh equivalent «*Көршілесің тауығы біреуге қаз болып көрінеді*» [5] (The neighbor's chicken seems like a goose to someone) in cognitive and pragmatic aspects:

Cognitive aspects:

- *Envy and perception*: the English proverb suggests that people often perceive a situation better in a different situation or circumstance, leading to feelings of envy or dissatisfaction with their own situation. The Kazakh equivalent emphasizes the idea of distorted perception, where something ordinary (the neighbor's chicken) may be perceived by someone else as unusual (the goose).

- *Subjectivity and comparison*: the English proverb emphasizes the subjective nature of perception and the tendency to compare one's situation with that of others unfavorably. Similarly, the Kazakh proverb emphasizes the subjective nature of comparisons, when the same object is perceived differently by different people.

Pragmatic aspects:

- *Social comparison*: the English proverb often serves as a warning about the consequences of constantly comparing yourself to others. The Kazakh proverb also serves as a warning against hasty judgments or comparisons based on incomplete or distorted information.

- *Cultural context*: the English proverb is widely used in English-speaking cultures to warn against thinking that others are doing better. The Kazakh proverb reflects a cultural understanding of how envy and distorted perceptions can influence one's outlook on life.

- *Humor and metaphor*: The metaphor «the grass is always greener» adds humor to the expression, making it more memorable and understandable. The Kazakh counterpart uses the metaphor that a chicken is like a goose, which adds a humorous element to the message and makes it more attractive. The use of domestic animals adds a touch of rural life, aligning with the pastoral traditions rooted in Kazakh culture.

Both proverbs share common cognitive aspects related to perception, envy and subjective comparison. From a pragmatic point of view, they serve as a warning against hasty judgments and highlight a cultural awareness of the pitfalls of constant comparison. The use of metaphors and humor in both proverbs makes them memorable and recognizable, which helps convey messages effectively.

2. A comparison of the English proverb «*Look before you leap*» [6] with its Kazakh counterpart «*Жемі пем өлкен, бір пем кес*» [7] (Measure seven times, cut once) in a cognitive-pragmatic aspect:

Cognitive aspects:

- *Caution and decision making*: «Look before you leap» advises caution and careful consideration before making decisions or taking actions. This suggests that it is important to think about consequences before acting. «Measure seven times and cut once» conveys a similar message of careful planning and careful preparation before taking any drastic action. The emphasis is on careful measurements to avoid errors.

- *Risk management*: the English proverb describes the concept of risk management, urging people to evaluate potential risks and consequences before taking a step. The Kazakh proverb emphasizes the importance of precision and accuracy in planning, minimizing the risk of errors through repeated measurements.

Pragmatic aspects:

- *Preventative tips*: «Look before you leap» is often used as practical advice, warning against impulsive decisions and encouraging people to gather information and evaluate a situation before taking action. «Measure seven times and cut once» contains similar practical advice, emphasizing the importance of careful planning to avoid unnecessary mistakes.

- *Accuracy and efficiency*: the English proverb says that a minute of careful observation can save a person from potential troubles, increasing the efficiency of decision making. The Kazakh counterpart emphasizes the efficiency achieved through precision and careful planning, since by measuring seven times accurately, you can get a more accurate and successful result.

- *Learning from mistakes*: the proverb «Look before you leap» implies that jumping without looking can lead to mistakes, and learning from these mistakes is an important part of the decision-making process. The Kazakh proverb implicitly suggests that cutting once after careful measurement minimizes the likelihood of errors, emphasizing the value of learning by doing.

Both proverbs share cognitive aspects related to caution, careful consideration, and risk management. From a pragmatic point of view, they provide practical advice for effective decision making and emphasize the importance of precision and careful planning. While the English proverb uses the metaphor of «look before you leap», the Kazakh proverb uses the metaphor of measuring multiple times to achieve a similar message of careful preparation.

3. A comparative analysis of the English proverb «Actions speak louder than words» and its Kazakh equivalent «Адамды сөзінен емес, ісінен таны» (Recognize a person not by his words, but by his deeds) from the point of view of cognitive and pragmatic aspects:

Cognitive aspects:

- *Communication and behavior*: the English proverb emphasizes that a person's actions reveal his true intentions and character better than the words he speaks. The Kazakh proverb conveys a similar message, emphasizing how important it is to judge a person by his actions, and not just by his verbal expressions.

- *Authenticity and Reliability*: The proverb «Actions speak louder than words» suggests that actions are a truer expression of a person's intentions, and trust is built on observable behavior rather than mere verbal promises. The Kazakh equivalent reinforces the concept of reliability by indicating that true understanding of a person is achieved by observing his actions over time.

Pragmatic aspects:

- *Character rating*: the phrase «Actions speak louder than words» is often used pragmatically to encourage people to judge others by their behavior and to be wary of empty promises. The Kazakh proverb has a similar pragmatic application: it advises people to judge others by their actions as a more reliable indicator of their character.

- *Trust and reliability*: the English proverb is often used in situations where trust and reliability are critical, reminding people to prioritize action over mere verbal assurances. Likewise, the Kazakh proverb emphasizes the importance of relying on a person's actions to determine his trustworthiness and reliability.

- *Practical wisdom*: the English proverb is seen as practical wisdom that helps people look beyond words and make informed judgments based on observed behavior. The Kazakh proverb also conveys practical wisdom, advising people to be discerning and perceptive in their assessments of others.

Both proverbs share cognitive aspects related to the importance of actions in understanding a person's character and intentions. From a pragmatic point of view, they are used as practical advice in various situations where trust, reliability and sincere intentions are critical. The English proverb uses a strong metaphor, while the Kazakh proverb uses simple language to convey a similar message about the importance of actions over words.

4. A comparison of the English proverb «*The early bird catches the worm*» and its Kazakh equivalent «*Ерте тұрған еркектің бір ырысы артық, ерте тұрған әйелдің бір ісі артық*» (A man who gets up early succeeds in business, a woman who gets up early will do one more household chore) in terms of cognitive and pragmatic aspects.

Cognitive Aspects:

- *Temporal advantage*: the English proverb underscores the advantage of being early and proactive, suggesting that those who act sooner have a temporal advantage and are more likely to achieve success. The Kazakh proverb extends this idea temporally, emphasizing that early rising not only leads to success in business for men but also allows women to complete an additional household chore.

- *Proactivity*: the cognitive aspect of the English proverb involves proactivity and the idea that planning and starting early contribute to success. The Kazakh counterpart shares this cognitive aspect, suggesting that early rising is a proactive measure leading to success.

Pragmatic Aspects:

- *Work ethic and success*: «The early bird catches the worm» is often used

pragmatically to encourage a strong work ethic and punctuality for achieving success in various endeavors. The Kazakh equivalent similarly provides pragmatic advice, promoting the idea that early rising contributes to success, with a specific focus on business for men and household tasks for women.

- *Gender roles and responsibilities*: the English proverb is gender-neutral and emphasizes the general idea of success through early action. The Kazakh proverb introduces a gender-specific element, reflecting traditional gender roles by associating success in business with men and additional household chores with women.

- *Cultural context*: the English proverb is widely used in various cultures to stress the importance of diligence and seizing opportunities. The Kazakh counterpart carries cultural nuances related to traditional gender roles, reflecting societal expectations regarding the responsibilities of men and women.

While both proverbs share cognitive aspects related to the benefits of early action and productivity, they differ in their pragmatic applications. The English proverb is more general and focuses on success through early effort, while the Kazakh proverb introduces gender-specific roles, reflecting cultural expectations regarding the responsibilities of men and women. The cultural context plays a significant role in shaping the pragmatic aspects of these proverbs.

5. A comparative analysis of the English proverb «*A bird in the hand is worth two in the bush*» and its Kazakh equivalent «*Қолда бар алтынның қадірі жоқ*» (The gold in hand has no value) in terms of cognitive and pragmatic aspects.

Cognitive aspects:

- *Risk and confidence*: the English proverb says that having something tangible and certain (a bird in the hand) is more valuable than the possibility of a larger reward, which may come with higher risks (two in the bush). This proverb suggests that it is better to keep what you have than to risk losing it by trying to get more [8]. The Kazakh proverb also emphasizes the idea that the value of something material in one's hands (gold) is not diminished by the possibility of its increase in the future.

- *Opportunity cost*: the cognitive aspect of the English proverb involves considering the opportunity cost — the potential loss of the bird in hand if one pursues the uncertain possibility of two in the bush. The Kazakh counterpart shares this cognitive aspect, suggesting that gold in hand should not be devalued by the temptation of potential gain elsewhere.

Pragmatic aspects:

- *Decision making and satisfaction*: the phrase «A bird in the hand is worth two in the bush» is often used in a pragmatic sense to advise caution when making decisions, encouraging people to appreciate and be content with what they have at the moment. The Kazakh proverb pragmatically conveys a similar message, warning against underestimating the value of what you already have and promoting satisfaction.

- *Risk reduction*: the English proverb is pragmatically applicable to

situations where minimizing risk and ensuring a certain outcome are priorities. Likewise, the Kazakh proverb is used pragmatically to emphasize the importance of valuing the tangible and the certain, especially in contexts involving risk.

- *Financial prudence*: the English proverb is sometimes used in a financial context, advising people to be cautious and prioritize guaranteed profits over speculative opportunities. The Kazakh proverb «Қолда бар алтынның қадірі жоқ» can be applied in a similar financial context, encouraging people to recognize and appreciate the value of what they already possess.

Both proverbs share common cognitive aspects related to risk, certainty, and opportunity costs. From a pragmatic point of view, they are used as advice in decision making, calling for the satisfaction of needs and emphasizing the importance of assessing what is already provided. While the English proverb uses the metaphor of birds and bushes, the Kazakh proverb uses the metaphor of gold, but both convey similar cognitive and pragmatic messages about appreciating and cherishing what you already have.

6. A comparison of the English proverb «*One rotten apple spoils the whole barrel*» and its Kazakh equivalent «*Бір құмалақ бір қарын майды шірімеді*» (One pellet of sheep excrement spoils all the butter in a bag made from sheepskin) in terms of cognitive and pragmatic aspects.

Cognitive Aspects:

- *Contamination and influence*: the English proverb implies that the presence of one negative or corrupt element can have a detrimental impact on the entire group, suggesting that a single bad influence can spoil the collective. The Kazakh proverb shares this cognitive aspect, using the metaphor of sheep excrement to convey the idea that even a small negative element can contaminate a larger context.

- *Vulnerability to negativity*: the cognitive aspect of the English proverb involves an understanding of the vulnerability of a group or system to the influence of a single negative component, emphasizing the need for vigilance. The Kazakh proverb similarly underscores the vulnerability of a larger context, such as a bag made from sheepskin, to the negative influence of one small element.

Pragmatic Aspects:

- *Quality control*: the proverb «One rotten apple spoils the whole barrel» is pragmatically applied in situations where quality control is essential, warning against allowing even one substandard element to compromise the overall quality. Similarly, the Kazakh proverb is pragmatically used to emphasize the importance of maintaining the purity of a substance, such as butter, and the need for quality control.

- *Social dynamics*: the English proverb is often used in social contexts to caution against the influence of a negative individual on a group, urging vigilance in maintaining a positive and harmonious environment. The Kazakh counterpart can be applied in social contexts as well, emphasizing the potential for a small negative influence to spoil the collective well-being.

- *Preventive measures*: from a pragmatic point of view, the proverb «One rotten apple spoils the whole barrel» suggests the importance of taking preventive measures to ensure that negative elements are identified and addressed promptly. The Kazakh proverb «Бір құмалақ бір қарын майды шірітеді» is also pragmatically applied to situations where preventive measures are necessary to maintain the purity of a substance or the harmony within a group.

Both proverbs share cognitive aspects related to the contamination and vulnerability of a larger context to the influence of a single negative element. Pragmatically, they are applied in various situations, including quality control, social dynamics, and the need for preventive measures to maintain the integrity of a group or substance. The metaphors used in the proverbs, whether it's a rotten apple or sheep excrement, convey a shared message about the potential harm caused by a single negative influence.

7. A comparative analysis of the English proverb «Two heads are better than one» and its Kazakh equivalent «Келісін пішкен тон келте болмас» (A fur coat sewn together will never be short) in terms of cognitive and pragmatic aspects.

Cognitive Aspects:

- *Collective intelligence*: the cognitive aspect of the English proverb revolves around the idea that multiple individuals working together can bring a greater pool of knowledge, skills, and ideas to a problem or task. The Kazakh proverb uses the metaphor of sewing a fur coat together to convey a similar idea, suggesting that combining efforts leads to a more complete and well-finished outcome.

- *Collaboration*: the cognitive aspect of the English proverb involves recognizing the synergy that arises when individuals collaborate, with the collective effort often resulting in better solutions. The Kazakh proverb emphasizes the collaborative nature of sewing a fur coat together, implying that the joint effort ensures completeness and adequacy.

Pragmatic Aspects:

- *Teamwork and problem solving*: from a pragmatic point of view, the proverb «Two heads are better than one» encourages teamwork in problem-solving and decision-making, as combining perspectives and skills can lead to more effective solutions. The Kazakh equivalent is pragmatically applied to tasks, suggesting that working together in a team ensures that the result is sufficient and meets the requirements.

- *Quality of outcome*: the pragmatic aspect of the English proverb involves recognizing that the outcome of a collective effort is likely to be of higher quality than the result of individual efforts. Pragmatically, the Kazakh proverb implies that a fur coat sewn together will be the correct length, emphasizing the completeness and adequacy of the final product.

- *Efficiency and completion*: the English proverb is pragmatically used to highlight the efficiency gained through collaboration and the likelihood of

completing tasks more effectively with multiple contributors. From a pragmatic point of view, the Kazakh proverb stresses that by working together, the fur coat will not be short, suggesting that collaborative efforts result in a well-finished and complete outcome.

Both proverbs share cognitive aspects related to the benefits of collaboration, collective intelligence, and the synergy that arises when individuals work together. Pragmatically, they are applied in various contexts where teamwork, problem-solving, and the desire for a complete and satisfactory outcome are essential. The Kazakh equivalent, however, incorporates the cultural imagery of a fur coat, emphasizing not only collaboration but also the lasting impact of collective work. The metaphors used in each proverb convey a shared message about the advantages of combining efforts for better results.

8. An analysis of the English proverb «*Every cook praises his own broth*» and its Kazakh equivalent «*Қарға баласын анпағым дейді, кірпі баласын жұмсағым дейді*» (The crow calls his cub white, the hedgehog calls his cub soft) in terms of cognitive and pragmatic aspects.

Cognitive Aspects:

- *Subjectivity and bias*: the cognitive aspect of the English proverb emphasizes the subjective nature of self-evaluation, suggesting that individuals tend to view their own creations or accomplishments more favorably. The Kazakh proverb shares this cognitive aspect, using the metaphor of animals praising their own offspring to convey the idea of biased self-perception.

- *Perspective and self-esteem*: The proverb «Every cook praises his own broth» highlights how individuals tend to have a positive perspective on their own work, reflecting a sense of pride or self-promotion. The Kazakh counterpart uses the metaphor of animals praising their own offspring to illustrate how individuals may perceive their own creations or qualities with a positive bias.

Pragmatic Aspects:

- *Self-promotion*: Pragmatically, the English proverb is applied in situations where individuals are seen promoting or justifying their own work or achievements. Similarly, the Kazakh proverb is pragmatically used to caution against self-praise and highlight the tendency of individuals to view their own creations or qualities in a positive light.

- *Humility and objectivity*: The proverb «Every cook praises his own broth» pragmatically encourages humility and objectivity, reminding individuals to be aware of their own biases when evaluating their work. The Kazakh equivalent pragmatically conveys a similar message, cautioning against excessive self-praise and encouraging a more objective perspective.

- *Skepticism about self-esteem*: the English proverb may be used pragmatically to express skepticism when someone overly praises their own work or accomplishments. Likewise, the Kazakh proverb serves a similar purpose by highlighting the tendency of individuals to exaggerate the positive qualities of their own creations or offspring.

Both proverbs share cognitive aspects related to the subjective nature of self-evaluation and the tendency of individuals to view their own creations or qualities more positively. Pragmatically, they are applied in various contexts where self-promotion or biased self-appraisal is observed, and they serve as cautionary statements encouraging humility and objectivity. The use of metaphor, whether it's cooking or animals praising their offspring, conveys a shared message about the challenges of maintaining objectivity when evaluating one's own work or accomplishments.

9. A comparison of the English proverb «*A friend in need is a friend indeed*» and its Kazakh counterpart «*Досыңды қиналғанда бір сына, қуанғанда бір сына*» (Test your friend in adversity, test him in happiness) in terms of cognitive and pragmatic aspects.

Cognitive Aspects:

- *Reliability and loyalty*: the cognitive aspect of the English proverb suggests that a true friend reveals their loyalty and reliability in times of need or adversity. The Kazakh proverb shares this cognitive aspect by emphasizing the importance of testing the loyalty and support of a friend both in challenging and happy moments.

- *True friendship*: the cognitive aspect of the English proverb involves recognizing that a friend who stands by you during difficult times is a genuine and trustworthy friend. The Kazakh proverb conveys a similar cognitive aspect, suggesting that a friend's true nature is revealed when they are tested in both adversity and happiness.

Pragmatic Aspects:

- *Assessing the quality of friendship*: from a pragmatic point of view, the proverb «*A friend in need is a friend indeed*» is often used to evaluate the quality of friendship, encouraging people to recognize true friends by their actions in difficult situations. Likewise, the Kazakh proverb is used pragmatically as a tool for assessing the depth and sincerity of a friendship by observing how a friend behaves in different circumstances.

- *Support and trustworthiness*: the English proverb is pragmatically employed to highlight the value of friends who offer support and prove their trustworthiness when one is facing difficulties. Pragmatically, the Kazakh proverb emphasizes the importance of testing a friend's reliability not only in challenging times but also in moments of joy, emphasizing the versatility of true friendship.

- *Reciprocal relationships*: from a pragmatic point of view, the English proverb encourages the idea of reciprocal relationships, suggesting that true friends are those who reciprocate support in both good and bad times. A Kazakh proverb pragmatically conveys a similar idea, pointing out that the qualities of a friend are revealed not only in adversity, but also in moments of happiness, demonstrating all-round friendship.

Both proverbs share cognitive aspects related to the assessment of true friendship based on the loyalty and reliability of friends in various life situations.

Pragmatically, they are applied as practical guidelines to evaluate the depth and sincerity of friendships, emphasizing the importance of support, trustworthiness, and reciprocity in relationships. The proverbs convey a shared message about the significance of enduring friendships that stand the test of both adversity and happiness.

10. A comparative analysis of the English proverb «*Don't count your chickens before they hatch*» and its Kazakh equivalent «*Малдың төлін күзде сана*» (Young animals are counted in the fall) in cognitive and pragmatic dimensions.

Cognitive Aspects:

- *Risk and uncertainty*: the cognitive aspect of the English proverb involves cautioning against premature optimism and highlights the uncertainty of future outcomes. The Kazakh proverb shares this cognitive aspect, advising individuals to wait until a more certain time (fall) to count or anticipate the number of young animals.

- *Planning for the future*: the proverb suggests the cognitive understanding that it is wise to wait until a future event or outcome is certain before making plans or assumptions. The Kazakh proverb conveys a similar cognitive aspect, emphasizing the importance of timing when counting young animals and making plans for the future based on better information.

Pragmatic Aspects:

- *Caution in decision making*: from a pragmatic point of view, the proverb «*Don't count your chickens before they hatch*» is applied in the context of decision making to encourage people to avoid making assumptions or planning based on uncertain future events. The Kazakh counterpart is used pragmatically to warn against counting young animals prematurely, signaling the importance of waiting for a more reliable time for such tasks.

- *Realism and patience*: the English proverb pragmatically promotes realism and patience, reminding people not to be too optimistic or hasty in their expectations. From a pragmatic point of view, the Kazakh proverb calls for a patient and realistic approach, emphasizing that counting young animals should be carried out when it is more feasible and reliable.

- *Timing in assessments*: pragmatically, the English proverb is used to stress the significance of timing in assessing and predicting outcomes, especially in situations with inherent uncertainties. Similarly, the Kazakh proverb «*Малдың төлін күзде сана*» pragmatically advises individuals to assess and count young animals in the fall, when the environment is more stable and certain.

Both proverbs share cognitive aspects related to caution, uncertainty, and the importance of waiting for more reliable information or outcomes. Pragmatically, they are applied in decision-making contexts to promote a realistic and patient approach, emphasizing the need to avoid premature assessments or predictions. The Kazakh proverb is rooted in an agricultural context, emphasizing the importance of counting young animals in the fall, which aligns with the

traditional Kazakh nomadic lifestyle where counting livestock during the more stable fall season is practical. The proverbs convey a shared message about the wisdom of waiting for a more certain time before making plans or assumptions about future events.

Discussion

A comparative analysis of selected English and Kazakh proverbs reveals interesting parallels and differences in both cognitive and pragmatic dimensions. Common themes emerge from the proverbs examined, reflecting universal aspects of human cognition and social values, as well as demonstrating the influence of cultural nuances.

From a cognitive perspective, proverbs often address universal concepts such as perception, risk, opportunity costs, and the subjective nature of self-esteem. Both English and Kazakh proverbs emphasize the influence of envy, distorted perception, caution and decision-making. These shared cognitive elements suggest that, despite cultural differences, people share fundamental cognitive processes when it comes to understanding and solving life's problems. Moreover, an analysis of the benefits of time, proactivity and vulnerability to negativity in proverbs such as «*The early bird catches the worm*» and its Kazakh equivalent indicates a general understanding of the importance of timing, diligence and preventive measures to achieve success.

While the cognitive aspects demonstrate commonality, the pragmatic aspects demonstrate the influence of cultural and contextual factors. English and Kazakh proverbs vary in their application and nuance, often reflecting the specific values and traditions of each culture. For example, the English proverb «*A bird in the hand is worth two in the bush*» emphasizes financial prudence and encourages caution in speculative opportunities. In contrast, the Kazakh equivalent «*Қолда бар алтынның қадірі жоқ*» («Gold in hand has no value») retains the financial context but adds a certain level of emphasis on the evaluation of the tangible and trustworthy, consistent with a cultural perspective based on practicality. Likewise, proverbs about friendship and loyalty, such as «*A friend in need is a friend indeed*» and its Kazakh counterpart, emphasize the cross-cultural importance of valuing relationships based on support and reciprocity. However, the Kazakh proverb represents subtle trials in both adversity and happiness, reflecting the cultural value of inclusive friendship.

Using cultural imagery and humor in proverbs helps them be memorable and convey messages effectively. Kazakh proverbs often use metaphors related to domestic animals and rural life, consistent with pastoral traditions and reflecting connections with a nomadic lifestyle. This adds cultural richness and recognition to the proverbs.

These proverbs, with their common cognitive elements and cultural differences, have implications for intercultural communication. Understanding the cultural context behind expressions enriches communication and helps

navigate different perspectives. Additionally, the use of metaphors and humor in proverbs serves as an effective communication tool, breaking down language barriers and making messages more memorable.

A comparative analysis of English and Kazakh proverbs illuminates the interweaving of universal human cognitive elements and cultural nuances. While cognitive aspects reflect common human experiences and understandings, pragmatic applications demonstrate the unique values and traditions embedded in each culture. Recognizing these common and different elements improves intercultural communication and promotes a deeper understanding of the different ways that societies convey wisdom and life lessons through language.

Conclusion

In conclusion, a comparative analysis of English and Kazakh proverbs reveals a fascinating interplay between common cognitive elements and various cultural nuances. Although universal themes such as perception, risk management, and judgment emerge from proverbs, their pragmatic application reflects the unique values and traditions of each culture.

Cognitive aspects demonstrate that, regardless of cultural background, people share fundamental cognitive processes associated with understanding and navigating life's problems. Envy, distorted perceptions, caution and decision making are themes that cross cultural boundaries.

From a pragmatic point of view, proverbs serve as cultural artifacts that reflect the specific values and practical wisdom found in each society. The use of metaphors and humor enhances their communicative power, making them memorable. The cultural richness of Kazakh proverbs, rooted in domestic animals and rural life, gives depth to their proverbs in the Kazakh cultural context.

Understanding the cultural context behind these expressions is essential for effective intercultural communication. The analysis emphasizes the need to recognize both the common cognitive basis and the unique cultural characteristics of linguistic expressions. Proverbs, as carriers of cultural wisdom, serve as bridges between different cultures, promote mutual respect and recognition of different points of view.

REFERENCES

- [1] Mieder W. Behold the proverbs of a people: proverbial wisdom in culture, literature, and politics - University Press of Mississippi, 2014. – 34 p.
- [2] Omarbekova G. Contemporary Kazakh Proverb Research: Digital, Cognitive, Literary, and Ecological. <https://research.nu.edu.kz/en/publications/contemporary-kazakh-proverb-research-digital-cognitive-literary-a>. 25.01.2024.
- [3] Naciscione A. A Cognitive Stylistic Perspective of Use of Proverbs. – Frankfurt am Main Peter Lang Edition, 2015. – 277 p.
- [4] Speake J. The Oxford Dictionary of Proverbs. – Oxford University Press Inc., 2008. – 229 p.

[5] Babalar sözi [Word of ancestors]. Jüz tomdyq. 66 – tom. / Qurast.: Alpysbaeva K., Albekov T., Elesbay N. - Astana: «Foliant», 2010. – 181 b. [in Kaz]

[6] Look before you leap. – Text: electronic // Merriam-Webster Dictionary. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/look%20before%20one%20leaps>. 28.01.2024.

[7] Babalar sözi [Word of ancestors]. Jüz tomdyq. 65 – tom. / Qurast.: Alpysbaeva K., Albekov T., Kosan S. - Astana: «Foliant», 2010. – 328 b. [in Kaz]

[8] A bird in the hand is worth two in the bush. Longman Dictionary of Contemporary English <https://www.ldoceonline.com/dictionary/a-bird-in-the-hand-is-worth-two-in-the-bush>. 28.01.2024.

КОГНИТИВТІ ЖӘНЕ ПРАГМАТИКАЛЫҚ АСПЕКТИЛЕРДЕГІ АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ МАҚАЛДАРЫН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТҮРДЕ ТАЛДАУ

*Сламбекова Г.Б.¹, Сарбасова А.Е.², Ержанова Г.А.³

*^{1,2,3} Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл зерттеу ағылшын және қазақ мақалдарының когнитивтік және прагматикалық аспектілерін зерттеп, осы тілдік өрнектерді қалыптастыратын ерекшеліктерді ашуға тырысады. Мақалдар - бұл әмбебап танымдық тақырыптар мен мәдени нюанстарды бейнелейтін даналық. Бұл зерттеудің мақсаты олардың когнитивтік және прагматикалық аспектілерін анықтау мақсатында ағылшын және қазақ мақалдарындағы жалпы когнитивтік құрылымдар мен мәдени айырмашылықтарды талдау болып табылады. Негізгі бағыттарға метафоралық элементтердің когнитивті талдауы, коммуникативті функцияларды түсіну және мәдени нюанстарды анықтау үшін прагматикалық талдау кіреді. Мақалдардың когнитивті және прагматикалық аспектілерін түсіну тілдік және мәдени әртүрлілік туралы хабардар болу арқылы мәдениетаралық байланысты жақсартады. Практикалық маңыздылығы-адамдарға осы тілдік өрнектерге тән мәдени сезімталдық туралы түсінік беру. Әдістеме баламалы мақалдарды таңдауды, лингвистикалық құралдарды қолдана отырып когнитивті талдауды және әлеуметтік және мәдени факторларды ескере отырып, прагматикалық талдауды қамтиды. Когнитивті талдау әмбебап метафоралық тақырыптарды анықтады, ал прагматикалық талдау мақалдарды қолданудың нюанстарын анықтады. Зерттеу когнитивтік аспектілер саласында ағылшын және қазақ мақалдарды адамдардың жалпы ойлау үлгілерін көрсететін елеулі ұқсастықтарды көрсетеді деген қорытындыға келеді. Алайда, прагматикалық қосымшалар әр тілдік өрнекте қалыптасқан нақты құндылықтар мен дәстүрлерді ескерудің маңыздылығын көрсете отырып, ерекше мәдени нюанстарды көрсетеді. Бір қызығы, ағылшын мақалдары көбінесе қаржылық парасаттылық пен индивидуализмге бағытталған, ал қазақ аналогтары практикалық, ұжымдық даналық пен пасторлық бейнелерді

біріктіреді. Зерттеудің құндылығы ағылшын және қазақ мақалдарына тән терең идеяларды ашатын салыстырмалы талдау арқылы адамның өзін-өзі көрсетуі мен мәдени ерекшеліктерін тереңірек түсіну үшін осы тілдердің мақалдарына тән мағыналарды анықтау болып табылады.

Тірек сөздер: ағылшын мақалдары, қазақ мақалдары, когнитивтік талдау, прагматикалық талдау, салыстырмалы зерттеу, метафора, лингвистикалық нюанстар, даналық

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ АНГЛИЙСКИХ И КАЗАХСКИХ ПОСЛОВИЦ В КОГНИТИВНОМ И ПРАГМАТИЧЕСКОМ АСПЕКТАХ

*Сламбекова Г.Б.¹, Сарбасова А.Е.², Ержанова Г.А.³

*^{1,2,3} Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова
Актобе, Казахстан

Аннотация. Это исследование изучает когнитивные и прагматические аспекты английских и казахских пословиц, стремясь раскрыть тонкости, которые формируют эти языковые выражения. Пословицы, как сжатая мудрость, отражают универсальные когнитивные темы и культурные нюансы. Целью данного исследования является анализ общих когнитивных структур и культурных различий в английских и казахских пословицах с целью выявления как их когнитивных, так и прагматических аспектов. Основные направления включают когнитивный анализ метафорических элементов, прагматический анализ для понимания коммуникативных функций и выявления культурных нюансов. Понимание когнитивных и прагматических аспектов пословиц улучшает межкультурную коммуникацию, способствуя осознанию языкового и культурного разнообразия. Практическая значимость заключается в том, чтобы дать людям представление о культурной чувствительности, присущей этим языковым выражениям. Методология включает в себя отбор эквивалентных пословиц, когнитивный анализ с использованием лингвистических средств и прагматический анализ с учетом социальных и культурных факторов. Когнитивный анализ выявил универсальные метафорические темы, в то время как прагматический анализ выявил нюансы применения пословиц. В исследовании делается вывод о том, что в области когнитивных аспектов английские и казахские пословицы демонстрируют заметное сходство, свидетельствующее об общих моделях мышления людей. Однако прагматические приложения демонстрируют отчетливые культурные нюансы, подчеркивая важность учета конкретных ценностей и традиций, заложенных в каждом языковом выражении. Примечательно, что английские пословицы часто ориентированы на разумное управление финансами и индивидуализм, в то время как казахские аналоги объединяют практичность, коллективную мудрость и пасторальные образы. Ценность исследования заключается в выявлении значений, присущих английским и казахским

пословицам, способствующих более глубокому пониманию человеческого самовыражения и культурных тонкостей, посредством сравнительного анализа, раскрывающего глубокие идеи, присущие пословицам этих языков.

Ключевые слова: английские пословицы, казахские пословицы, когнитивный анализ, прагматический анализ, сравнительное изучение, метафора, лингвистические нюансы, мудрость

Received: January 29, 2024

Information about the authors:

Slambekova Gulnaz Bazarbekkyzy – Master’s student, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: sgulnaz0105@gmail.com

Sarbassova Aigul Eltayevna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: aigul_sarbassova@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-1226-0032

Erzhanova Gulzhan Alimkulovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: Erzhanova.Gulzhan@inbox.ru, ORCID ID: 0000-0002-7115-9487

Авторлар туралы мәлімет:

Слаббекова Гулназ Базарбеккызы – магистрант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: sgulnaz0105@gmail.com

Сарбасова Айгул Елтаевна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: aigul_sarbassova@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-1226-0032

Ержанова Гульжан Алимкуловна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: Erzhanova.Gulzhan@inbox.ru, ORCID ID: 0000-0002-7115-9487

Информация об авторах:

Слаббекова Гулназ Базарбеккызы – магистрант, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актөбе, Казахстан, e-mail: sgulnaz0105@gmail.com

Сарбасова Айгул Елтаевна – кандидат филологических наук, доцент, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актөбе, Казахстан, e-mail: aigul_sarbassova@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-1226-0032

Ержанова Гульжан Алимкуловна – кандидат филологических наук, доцент, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актөбе, Казахстан, e-mail: Erzhanova.Gulzhan@inbox.ru, ORCID ID: 0000-0002-7115-9487

ӘОЖ 811.512.122

ҒТАХР 16.21.49

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.021>

ҚАЗАҚ ТҰРАҚТЫ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ МӘДЕНИ-ТАНЫМДЫҚ МАЗМҰНЫ

*Хабиева А.А.¹, Уәли Н.М.²

^{*1,2}А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Кез келген тілдің сөз байлығы сөздіктер тізбесіндегі сөздер санымен ғана өлшенбейтіні белгілі. Осымен байланысты «мағына байлығы», «сөз қуаты», «тілдік бірліктердің ассоциативті-бейнелі әлеуеті», «тілдің мәдени коды» деген мәселелерді зерттеуге, тілді оны тұтынушының мәдени контекстімен байланысында қарастыруға бағытталған жұмыстардың жүргізілуі әрқашан маңызды да құнды болмақ. Мақалада талданған қазақ тұрақты сөз тіркестерінің мәдени және танымдық ерекшеліктері тілдік және мәдени кодқа салынған айрықша семиотикалық тұтас жүйе ретінде қарастырылды. Жұмыстың мақсаты – қазақ тіліндегі мәдени-танымдық ақпарат мазмұнын қамтыған сөз орамдарының шығу көзін, тілдік-мәдени жадын ашу. Мақалада кейбір тұрақты сөз тіркестерінің он бес томдық және бір томдық түсіндірме, этимологиялық, диалектологиялық т.б. сөздіктерде көрсетілмеген мағыналарына назар аударылып, жасырын мәдени семантикасы, экстралингвистикалық уәжі ашылды. Лексикографиялық еңбектердің реестріне алынған лексика-фразеологиялық бірліктердің астарындағы мәдени семантиканы ашудың жолдары мен тәсілдері анықталды. Лексика-фразеологиялық бірліктердің бір типінде кодқа салынған тілдік және мәдени ақпараттар салыстырыла беріледі. Ал екінші бір типінде кодқа салынған тілдік ақпараттардың ашық, ал мәдени ақпараттардың жабық болып келетіні айшықталды. Зерттеу барысында жинақтау, іріктеу әдістері, семиотикалық талдау, этимологиялық талдау, интерпретативтік талдау, компоненттік талдау, сондай-ақ контекстік және салыстырмалы талдаулар пайдаланылды. Зерттеу барысында қаралатын мәселелер тіл ғылымының ғана емес, басқа да гуманитарлық ғылымдар (этнография, мәдениеттану, елтану т.б.) мен білім беру саласының өзекті проблемалары қатарынан орын алады. Зерттеу нәтижелерін көркем мәтін лингвистикасы, когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану пәндері бойынша оқылатын дәрістер мен арнайы курстарда, қазақ тілінің түсіндірме, лингвомәдени сөздіктері мен этнографиялық энциклопедияларды құрастыру барысында пайдалануға болады.

Тірек сөздер: тілдік семантика, мәдени семантика, тұрақты тіркес, лексика-фразеологиялық бірліктер, тілдік-мәдени жад, мәдени ақпарат, тіл, мазмұн

Кіріспе

Қазақ сөзінің тіл иесімен сабақтас болмысын айғақтайтын айшықты, терең мазмұнды тұрақты сөз тіркестері деректік, дәйектік негіз болуымен және сөз мазмұнындағы коммуникативтік әлеуетті жан-жақты ашатын рухани-танымдық қазық ретінде аса құнды. Өзінің қазыналық, дереккөздік мәні мен қызметіне сәйкес тұрақты сөз тіркестері қазақ сөзінің заманауи қолданысқа жалғасқан өміршеңдік, жасампаздық күдіретін ашып, сөздің терең мазмұнында астарланған тарихи-танымдық, кәсіби т.б. коммуникативтік тұрғыдағы әлеуетінен ақпарат береді.

Тілдің өзіндік табиғи ерекшелігі жеке сөздердің санына ғана емес, сонымен қатар олардың өзара жымдаса байланысып, тіркесе қолдануына да байланысты болып келетіні белгілі. Сондықтан да тіл білімінде сөз тіркестері, оның ішінде тұрақты сөз тіркестері өзекті мәселелердің бірі болып саналады.

Алғаш рет «phraseologie» терминін швейцар лингвисті Чарльз Балли енгізген болатын. Ол фразеологияны стилистиканың бір бөлігі ретінде танып, «Стилистиканың қысқаша очергі» (М., 1905) және «Француз стилистикасы» (М., 1961) атты еңбектерінде фразеология мәселесіне жеке тараулар арнайды. Орыс ғалымы Е.Поливанов «Русский язык сегодняшнего дня» (Л., 1928) атты зерттеуінде фразеологияны өз алдына дербес лингвистикалық пән ретінде қарастыру қажеттілігін алға тартады. Ал оның жеке лингвистикалық сала ретінде қалыптасуына академик В.Виноградовтың еңбектері септігін тигізеді. Ғалымның «Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины» (Л., 1946) атты еңбегінде алғаш рет «фразеологиялық бірлік» термині қолданылып, тұрақты тіркестердің шығу тегі туралы айтылады. Кейін академик В.Виноградов теориясының жалғасы орыс ғалымдары А.Кунин (Англо-русский фразеологический словарь, 1956), А.Смирницкий (Лексикология английского языка, 1956), Н.Амосов (Основы английской фразеологии, 1963), Р.Яранцев (Русская фразеология, 1997), В.Телия [1] т.б. еңбектерінде көрініс табады.

Қазақ тіл білімінде де фразеологиялық тіркестер біраздан бері зерттеліп келеді. Атап айтқанда, академик Ә.Қайдар [2] қазіргі қазақ тіліндегі фразеологиялық бірліктердің жіктелу топтарын, қазақ тіліндегі мал шаруашылығымен байланысты тұрақты өрнектердің бейнелі-фондық негізін қарастырған болса, Г.Нұрғазиеваның [3] еңбегінде негізінен есімді-етістікті фразалық тіркестер сөз болады. Ғалым сөздікке алынған етістікті фразеологизмдерді семантикалық топтарға, синонимдерге, антонимдерге, омонимдерге бөліп қарастыруға болатындығын, мұндай жіктеменің тіркестердің табиғатын толық тануға, фразаларды орын орнымен қолдануға септігін тигізетіндігін жазады. Ғалым Ә.Болғанбаев [4] анатомиялық атауларға байланысты фразеологизмдер туралы мақаласында

анатомиялық атаулардың көпмәнді болатындығын, осының негізінде олардың жаңадан туынды сөздерді жасауға бейім келетінін, сондай-ақ, сөздікте бірінші кезекте есім фразеологизмдерді, соңынан етістік фразеологизмдерді беруді дұрыс көретінін атап өтеді. Профессор Н.Уәлидің «Фразеологизм және тілдік норма» [5] атты еңбегінде қазақ тіліндегі тұрақты сөз орамдарының тілдік табиғаты, ұлттық мәдени мазмұны, стильдік ерекшеліктері әдеби тіл нормасы тұрғысынан қарастырылады. Фразеологизмдер семантикасының таңбалық мәртебесін ғалым Р.Авакова этномәдени және экстралингвистикалық дереккөздері арқылы ашып, олардың таңбалық-символдық белгілерін ассоциативті-бейнелі ойлаудың жемісі ретінде анықтайды [6]. Бұған қоса тұрақты сөз тіркестерін әртүрлі аспект тұрғысынан зерттеген диссертациялық еңбектер мен мақалалар бар. Мәселен, профессор С.Сатенова [7] қазақ тіліндегі қос тағанды фразеологизмдердің тілдік және поэтикалық табиғатын, ғалым А.Тымболова [8] тұрақты тіркестер құрамындағы мағынасы күңгірттенген компоненттерді, профессор Г.Смағұлова [9] мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілерін – диссертациялық зерттеулер көлемінде, филология ғылымдарының докторы С.Қоянбекова бастаған бір топ зерттеушілер қазіргі қазақ тіліндегі ұлттық кодты анықтайтын фразеологизмдердің экспрессивтік стилистикалық лингвомәдени сипатын [10], жас зерттеуші Ә.Шалқарбек және т.б. танымдық көзқарас аясындағы фразеологиялық бірліктердің әлемдік бейнесін [11] мақала көлемінде қарастырған болатын.

Қазақ тіл білімінде фразеологиялық тіркестер біраз зерттеліп келді десек те, олардың тілдік-мәдени жады, жасырын жатқан мәдени-танымдық мәні жеткілікті дәрежеде қарастырылды дей алмаймыз.

Қазіргі тілдік жағдаят тек бірыңғай, жалаң тілдік семантикамен шектелудің жеткіліксіз екенін көрсетіп отыр. Олай дейтініміз тілдік субъектінің (жеке адам, әлеуметтік жіктер, халық, ұлт) санасында екі бірдей семантикалық код – тілдік және мәдени-семантикалық код бір-бірімен астасып, байланысып жатса, тілдік тұлғаның мәдени-тілдік күзіреті әлдеқайда жоғары болмақ. Бұл жерде тілдік семантика дегеніміз – тілдік бірліктердің сөздіктерде берілетін түсіндірмесімен сәйкес келетін тілдік ақпараттар жүйесі, ал мәдени семантика халықтың, ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа тіл арқылы беріліп келе жатқан дәстүрлі білімдер жүйесін құрайды. Лингвомәдени семантиканы анықтап лексикографиялауда «адам және қоғам», «адам және табиғат», «тіл және қоғам», «тіл және мәдениет» принципі негізге алынады.

Сондықтан да зерттеудің жаңашылдығы мен маңыздылығы ұлттық рухани құндылық ретіндегі тұрақты сөз тіркестерінің мәдени және танымдық ерекшеліктері номинация түрінде емес, тілдік, когнитивтік және мәдени кодқа салынған айрықша семиотикалық тұтас жүйе ретінде қарастырылуымен өзектеледі. Бейнелі сөз орамы семантикасындағы

ұлттық-мәдени жадтың, яғни халықтың мәдениетімен, дүниетанымымен байланысты білімдер жүйесінің зерделенуі – маңызды да құнды болмақ.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Лексика-фразеологиялық бірліктердегі тілдік және этномәдени семантиканы айқындауда он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» (Алматы, 2011), бір томдық «Қазақ сөздігі» (Алматы, 2013), бес томдық «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия» (Алматы, 2017) атты іргелі еңбектеріндегі материалдар, Қазақ тілінің ұлттық корпусының электронды мәтіндер қоры (<https://qazcorpus.kz/>) мен профессор Н.Уәлидің жеке картотекалық қорындағы материалдар, Ә.Нұршайықов, Б.Соқпақбаев, М.Сүндетов, М.Мақатаев, Т.Сәукетаев т.б. көркем сөз шеберлерінің шығармаларынан алынған дәйектеме материалдар пайдаланылды.

Мақала жазудың алғашқы кезеңінде эмпирикалық зерттеу әдістері қолданылды: арнайы әдебиеттерді қарастыру, іріктеу әдісі негізінде талданатын материалдарды жинақтау, дәйектеме материалдарды саралау. Бұдан әрі ғылыми зерттеудің жалпылогикалық (аралас) әдістері пайдаланылды: бейнелілік компонентінің белгілену жолдарын анықтау мақсатында семиотикалық талдау; ішкі форма белгілерін айқындау мақсатында этимологиялық талдау; тілдік бірліктердің этномәдени мазмұнын айшықтау барысында интерпретативтік талдау; семантикалық құрылымының белгілерін анықтау барысында компоненттік талдау; сондай-ақ контекстік және салыстырмалы талдаулар пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

Тіл мен мәдениет – бір-бірімен астасып жатқан біртұтас жүйелі құбылыс. Осындай бірімен-бірі кірігіп, байланысып жатқан тілдік мәнділіктер мен мәдени мәнділіктердің адам, қоғам, табиғатпен байланысты ерекшеліктері ең алдымен тілдің лексика-фразеологиялық бірліктерінің мазмұн межесінен байқалады.

Түсіндірме сөздіктерде берілген дефиницияда атаудың тілдік семантикасына тән ақпараттар қамтылады да, оның мәдени семантикасына қатысты жағы берілмейді немесе берілсе де шектеулі болады. Өйткені сөздікшіге лексикографиялық аядан шығып кетуге болмайды. Сөйтіп, субъектінің (этностың) объектімен қарым-қатынасы, наным-сенімі, ырымы, ғұрыптық жағы т.б. мәдени семантикамен байланысты компоненттері лексикографиялаудан тысқары қалып, тілді тұтынушының тілдік білімі біржақты ғана болуы мәдени семантикасы жағынан репрезенттелуінің елеусізденіп қалуына байланысты.

Этномәдени маркерлі лексиканың астарындағы мәдени семантиканы ашудың жолдары мен тәсілдері бар. Лексика-фразеологиялық бірліктердің

бір типінде тілдік семантиканың ішкі құрылымында лексикалық мағынамен қоса қабат жүретін мәдени семантикалық компоненттің түрлері айқындалып, бұлардағы кодқа салынған тілдік және мәдени ақпараттар салыстырыла беріледі. Мысалы, шығыстың фольклорлық дәстүрінің басты образдарының бірі, асқан жомарттықтың символы – Атымтай жомарттың тілдік семантикасы біртөмдік «Қазақ сөздігінде» [12, 124 б.]: АТЫМТАЙ: атымтай жомарт. э т н. *Ескі аңыз, әпсаналарда айтылатын, бұл дүниеде еш теңдесі жоқ жомарт адам, – деп берілген. Ал оның мәдени семантикасы тік жашқа ішінде [Халық Атымтайдың жомарттығын ниет жомарттық деп, туа бітті қасиетке балаған, өйткені Атымтайдың жомарттығы нәресте кезінен нышан берген: алдымен емшектесі тоймай, өзі емшек ембейтін болған. Араб аңыз-әпсаналарында «һатым» асқан жомарт адамның есімі, ал «тай» сол адам шыққан тайпаның аты]* – деп көрсетілген.

Қазақ фольклорындағы хикаяларда Атымтай жомарттың кеңдігін, зейінділігін, жомарттығын, қайырымдылығын т.б. тұлғалық қасиеттерін суреттейтін дастандар бар. Қазақтардың түсінігінде адамдардың бәрі пайғамбар, әулие, хакім бола алмайды, ал кез келген адам пейілі, ниеті түзу болса, жомарт бола алады.

Лексикографиялық еңбектердің реестріне алынған лексика-фразеологиялық бірліктердің екінші бір типі – кодқа салынған тілдік ақпараттардың ашық, ал мәдени ақпараттардың жабық болып келуі. Мысалы, мезгілсіз жүрген адамға «жеті түнде неғып жүрсің» дейді. Көркем шығарма тілінен де *жеті түнде, жеті қараңғы түнде* тіркестерін көптеп кездестіруге болады:

– *Көктен түстің бе, жерден шықтың ба, қалқам-ау, осы жеті түнде қалай келіп қалдың? – десіп жатыр олар* (Нұршайықов Ә. Махаббат қызық мол жылдар).

– *Беркенбісің? – деді де, шешем есікті ашып жіберді. Жеті қараңғы түнде сонша жерден жан ұшырып жалғыз келгенімді білгенде: «Жаным, қалай қорықпадың», – деп елжіреп, бауырына басты* (Сокпақбаев Б. Балалық шаққа саяхат).

– *Сен мына жеті түнде өздігіңнен, сұраусыз шыға аласың ба?* (Сүндетов М. Күтем сені, Дидар).

Тіліміздегі жеті түнде, жеті қараңғы түнде қолданысының *түн ортасында, мезгілсіз кезде* мағынасын беретіні көпшілікке мәлім. Ал неге үш түнде емес? Неге жеті түнде деп айтылады? – деген сұрақ адамды ойландырып тастайтыны жасырын емес.

Бұл сұрақтың жауабын көбінесе жеті санының қасиетті сан ретінде танылуымен байланыстырып жатады. Алайда қазақ халқы үшін үш саны да, қырық саны да ерекше сандардың қатарына жататынын ескеретін болсақ, *жеті түнде, жеті қараңғы түнде* бейнелі сөз орамының пайда болуына негіз болған себептің экстралингвистикалық уәжі өзге екенін аңғарамыз.

Демек, «жеті түнде», «жеті қараңғы түнде» сөз тіркестері мағынасының «түн ортасында, мезгілсіз кезде» деп берілуі тілдік семантикаға жатса, оның мәдени семантикасы аспан денесі – Жетіқарақшы жұлдызымен байланысты. «Жеті түнде», «жеті қараңғы түнде» уақыты – *Жетіқарақшы жұлдызының кеш қараңғысынан көрініп, таңға астасып кеткенге дейінгі шағы*. Көріп отырғанымыздай, халықтың мәдениетімен, дүниетанымымен байланысты білімдер жүйесін құрайтын тілдік-мәдени жад үнемі ашық, яғни түсінікті бола бермейді.

Тіліміздегі *арыстандай айбатты, аққу мойын ару қыздар, бас-көз болды, жетім қыздың тойындай сияқты тұрақты* тіркестер белгілі бір затқа, құбылысқа ұқсатудан пайда болғаны белгілі. Соған байланысты мазмұнында қамтылған мән-мағына да, оның уәжі де айқын, түсінікті болады.

Айталық, көркем сөз шеберлерінің тілінде «жалғыздық» образын емен ағашының бейнесімен таныту кездеседі. Жалғыздық – бұл «жалғыз түп емен», «жапанға біткен жалғыз емен».

*Жалғыз түп емен көріп пе ең,
Жабырқап тұрған далада?
Емен деп мені бағала.*

(Мақатаев М. Жазғырма мені, жан-аға.)

*Аспаным мұңайып аласарып тұр ...
Жапанға біткен жалғыз емен едің,
Ақыл-ойдың байрағы,
Ар-намыстың қайрағы – нағыз кемел едің!*

(Сәукетаев Т. Мен – жындымын.)

Сырт қарағанда өлең жолдарында түсініксіз сөз жоқ. Бірақ «сан алуан ағаш атаулының ішінен дәл осы еменнің таңдалуы неліктен» деген сұрақ туындайды. Ал оның себебі, зерттеуші А. Әмірбекованың көрсетуінше, емен ағашының тамырын кеңге жайып, барынша үлкен кеңістікте өсетінінде жатыр. Оның қасынан басқа ағаштар тамырын жая алмайды [13, 125 б.]. Өзге ағаштардан алшақ, өз бетінше жалғыз өсіп тұратын еменнің осы қасиеті негізге алынады. Осылай ассоциативтік бейне көрініс табады.

Кей тұрақты сөз тіркестерінің тілдік семантикасы айқын, әсері айрықша болғанымен, шығу төркіні, яғни олардың жасалуына негіз болған түрткіжайттар, мәдени жад имплицитті ақпарат мазмұнын қамтиды. Әдетте «туған жерінен не жақын адамдарынан безінді, қол үзді; тілінен, ділінен безінді, мөңгүрттенді» дегенді ерекше әсермен айтқымыз келсе, *қағынан жеріді, қағынан жеріген құландай* бейнелі сөз тізбегінің бірін қолданамыз. Осы фразеологизмдердің бұлай айтылуына құланның мәдени семиологиялық парадигмадағы мағынасы негіз болады: құлан жақын жердегі бөтен қақтың суын ішпей, алыс болса да тек өзі үйренген меншікті қағынан ғана су ішеді, құланның басқа қақтан су ішуі – тосын қылық.

Тілімізде *қыз жатжұрттық* тұрақты сөз тіркесі бар. «Қыз үйде отырмайды, тұрмысқа шығуы тиіс, ол – болашақ ана, от жағып, күл төккен жерінің, барған елінің адамы болып қала береді» деген ойтанымдық ұғымды білдіреді. Алайда қыз жат болып кетпейді, қазақ қызы қайта тым бауырмашыл болады. Оны «Тұз десе, түйе түтпейді, төркін десе, қыз түтпейді» деген мақалдың мазмұнынан аңғаруға болады. Ал мәдени семиологиялық парадигмада қызды *жатжұрттық* дейтіні «ол барған елінің адамы болып, сүйегі түбінде барған жерінде қалады» деген мағынаны білдіреді.

Тілімізде «масқара болу, жазалану» мағынасында *қара найза астында отыру* тұрақты тіркесі қолданылады. Бұл тіркестің шығу төркінінде бейнелілік жатқан жоқ. Фразеологизмнің бұлай айтылуына ерте кездегі ескі салт негіз болған. Қазақтың бұрынғы әдет-ғұрпы бойынша төрт найзаны жерге қадап, олардың басын түйістіріп, ішіне айыпты адамды отырғызып қоятын болған. Осылай жазаланған адамды *қара найза астында отырды* дейді. Бұл жаза масқаралаудың белгісі болған.

Сондай-ақ тілімізде *өлі күйеу* тұрақты тіркесі бар. Бұл сөзқолданыстың тілдік мағынасы – *байырғы қазақ дәстүрінде баталасқан қалың малының едәуір бөлігі беріліп, бірақ өлтірісі берілмеген кезге дейінгі күйеу жігіт*. Көрсетілген тілдік мағынаның негізінде мынадай мәдени код жатыр: Қалыңдығының аулына келген күйеу жігіттің құқығы тым шектеулі болған. Ол қыз әкесінің, өзге де жасы үлкен адамдардың көзіне түспеуге тырысып, қыз жеңгелерінің айтқандарына, дегендеріне көнетін болған. Тек өлтірісін бергеннен кейін дұға оқылып, некесі қиылған соң өлі күйеу «тірілетін» болған. «Өлтірісін берген соң, өлі күйеу жатар ма» дейді. Өлтіріге берілген малдың етінен күйеу жігіт пен қыз ауыз тимейді.

Көсем түйе. Бұл тұрақты тіркестің тілдік семантикасы – *көшкенде көштің ең алдында жүретін түйе*. Ал оның негізінде мынадай мәдени код жатыр: Көсем түйені ханның әйелі жетелейді. Ханның әйелі тұрғанда басқалардың оны жетелеуге құқы болмайды. Көсем түйені жетелеу – хан әйелінің, оның атақ-абыройының белгісі [14, 141 б.].

Махамбет ақын Исатай бейнесін:

Керіскідей шандозым!

Құландай ащы дауыстым! –

деген сияқты ажарлы, мағыналы теңеулер негізінде сомдайды. Осындағы «құландай ащы дауыстым» деп келетін тіркестегі *құлдан* – жылқының тағы тұқымы. Ал «ащы дауыс» деп көп жағдайда құлаққа жағымсыз, жанға жайсыз естілетін дауысты айтады. Дегенмен Махамбеттің «құландай ащы дауыстым» деген көркем теңеуі негізінде ол «күшті дауыс», «ерекше дауыс», «дұшпандарында үрей туғызатын дауыс» деген сияқты семаларды қамтып, батыр бейнесін танытады [15, 103 б.]. *Құландай ащы дауысты* тіркесінің тілдік және бейнелі семантикасына негіз болатын жабық мәдени ақпараттың түрін былайша ашуға болады: *құлдан атаулының*

бәрі ащы дауыс шығара бермейді. Құлан үйірінің жетекші айғыры қаққа су ішуге келген үйіріне қауіп төнгенде ащы дауыс шығарып, белгі береді; адетте үйір жетекшісі өзі суға бас қоймай, қарауылдап тұрады.

Тілімізде тыйым мәнді *аузыңа шөп қыстырма!* тұрақты тіркесі бар. Тілдік семантикасы – балалардың *шөп тістегенін көргенде жасы үлкендердің айтатын тыйымы*. Байырғы қазақы ортада айтылатын тыйым сөздер ескілікті наным-сенімдерге байланысты болып, олардың қайсыбірінің неліктен тыйым салынатыны белгілі болып тұрады. Мысалы, *босағаны керме; табалдырықта тұрма* деген тыйым құн талап етумен байланысты айтылады. Құн сұрап келген адам табалдырықты аттап, ішке кірмейді: босағаны керіп тұрады. Бұл – құн талап етудің семиотикалық таңбасы. Сонымен қатар ел арасында айтылатын көптеген тыйымдардың неге екені белгісіз болып, арғы мәні ашылмай жатады. Мысалы, *аузына шөп қыстыру (шөп тістеу)* деген семиотикалық таңбаның тыйым сөзге ұшырауының себебі ұмыт болған. Дегенмен бұл тәрізді тыйымдардың түпкі мәні «Бабырнама» (Ташкент, 1993) сияқты жазбаларда ұшырасып та қалады: Ауғандықтар шайқаса алмайтын жағдайда *аузына шөп қыстырып*, мен сенің өгізіңмін дегендей, құлшылық етіп, жауына бас иеді. Жазбаның тағы бір жерінде: Осы сангарды алғанымызда Кивидің Шади хан есімді бір атақты адамы аузына шөп қыстырып келіп, маған қызмет атқаруға мойынсұнды, – дейді. Мысалдың мағынасына қарағанда, *аузына шөп қыстыру* «мен сенің дегеніңе көніп, айдауыңа жүретін малыңмын» дегенді аңғартады. Жетісу аймағында жасы үлкендер балаларға «аузыңа шөп қыстырма» деп, бұндай қылықты жамандыққа жорып, тыйым салып отырған. Ал қыстырылған шөпті иттің аузынан көргенде «иесіне нағыз берілген, иесінің тілеуін тілейтін ит» деп жақсылыққа жорыған.

Қорытынды

Сөз әлеуетінің мүмкіншіліктерін және мазмұнында сақталған сөз қуатын барынша пайдалануда коммуникативтік-прагматикалық ықпалы ерекше, тұтас бір ұғымды білдіретін тұрақты сөз тіркестерінің мәдени-танымдық мазмұнын, шығу көзін зерделеу барысында мынадай қорытындыға келдік:

1) қазіргі тілімізде қалыптасқан лексика-фразеологиялық таңбаның мағыналардың функционалды мәнін, этномәдени уәждемесін, этимологиясын, тілде таңбаланудың мәдени-семантикалық коды негізінде мәдени құндылыққа ие болу ерекшелігін, синергиялық болмысын антропоэзектік парадигма ракурсында талдау тілді танудың тиімді кеңістігі болып табылады;

2) тілдің лексика-фразеологиялық бірліктерінің мағыналары – тілішілік деңгейіндегі құбылыс. Ал олардың лексика-фразеологиялық мағыналарымен қатар тілүстіндік мән-мазмұны да болады. Бірінші

деңгейдегі лексика-фразеологиялық мағына – тілішілік өріске, ал олардың екінші деңгейіндегі мән-мазмұны мәдени тілдік өріске жатады;

3) тіліміздегі кейбір тұрақты тіркестер ұқсатып айтудан пайда болады, әртүрлі құбылыстардың бейнелі тілдік таңбасы ретінде көрініс табады, ондай сөз орамдарының неге бұлай айтылатыны айқын, түсінікті болады;

4) кей тұрақты сөз тіркестерінің тілдік семантикасы айқын, әсері айрықша болғанымен, шығу төркіні, яғни олардың жасалуына негіз болған түрткіжайттар, мәдени жад имплицитті болып келеді.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала BR24993133 «Қазақ тілін лингвосинергетикалық, лингвоэкологиялық, лингводидактикалық аспектіде зерттеу және оның оқу мәтіні лингвистикалық негіздерін әзірлеудегі қызметі» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

ӘДЕБИЕТ

[1] Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.

[2] Кайдаров А.Т. Принципы классификации фразеологизмов и классификационные группы в современном казахском языке // Известия АН КазССР. Сер. Филол. – 1979. – №3. – С.1-11.; Кайдаров А.Т. Образно-фондовая основа устойчивых выражений, связанных со скотоводством, в казахском языке // Известия АН КазССР. Сер. Филол. – 1987. – №1. – С. 3-8.

[3] Нұрғазиева Г. Етістікті фразеологизмдердің қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде берілуі // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін жасау тәжірибелері. – Алматы, 1989. – Б.96-104.

[4] Болғанбаев Ә. Анатомиялық атауларға байланысты фразеологизмдер // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін жасау тәжірибелері. – Алматы, 1989. – Б.105-132.

[5] Уәлиев Н. Фразеологизм және тілдік норма. – Алматы, 1992. – 128 б.

[6] Авакова Р.А. Фразеосемантика. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 246 б.

[7] Сатенова С.К. Қазақ тіліндегі қос тағанды фразеологизмдердің тілдік және поэтикалық табиғаты: филол.ғ.д. ... автореф. – Алматы, 1997. – 97 б.

[8] Тымболова А. Тұрақты тіркестер құрамындағы мағынасы күңгірттенген компоненттер: филол. ғылым. канд. ... дис. – Алматы, 1999. – 133 б.

[9] Смағұлова К.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері: филол.ғ.д. ... автореф. – Алматы, 1998. – 51 б.; Смағұлова Г. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда: монография. – Алматы, 2020. – 256 б.

[10] Қоянбекова С.Б., Сатинбекова М.М., Кубдашева К.Б., Нұрмұхаметова Қ.Т. Экспрессивтік стилистика: қазақ тіліндегі фразеологизмдердің ұлттық кодтағы лингвомәдени парадигмалары // «Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы» журналы, «Филология ғылымдары» сериясы. – 2024. – Том 74. – №3. – Б.135-153.

[11] Шалқарбек Ә., Жауыншиева Ж.Б., Қоңырбаева Г.Қ., Утегулова З.Н. Танымдық көзқарас аясындағы фразеологиялық бірліктердің әлемдік бейнесі // «Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы» журналы, «Филология ғылымдары» сериясы. – 2023. – Том 70. – №3. –Б. 247-264.

[12] Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 б.

[13] Әмірбекова А. Қазіргі қазақ тіл біліміндегі жаңа бағыттар. – Алматы: Елтаным, 2011. – 204 б.

[14] Янушкевич А. Күнделіктер мен хаттар немесе Қазақ даласына жасалған саяхат туралы жазба. Аударған. М.Сәрсекев. – Алматы: Жалын, 1979. – 272 б.

[15] Хабиева А.А. Тарихи лексиканың мазмұндық құрылымындағы коннотаттық компоненттер (Махамбет шығармашылығы негізінде): филол. ғылым. канд. ... дис. – Алматы, 2007. – 122 б.

REFERENCES

[1] Teliya V.N. Russkaya frazeologiya: semanticheskij, pragmaticheskij i lingvokul'turologicheskij aspekty [Russian phraseology: semantic, pragmatic and linguocultural aspects]. – М.: Shkola «Yazyki russkoj kul'tury», 1996. – 288 s. [in Rus.]

[2] Kaidarov A.T. Prinsipy klaccifikacii frazeologizmov i klaccifikacionnye gryppy v covremennom kazahckom iazyke [Principles of classification of phraseological units and classification groups in the modern Kazakh language] // İzvectia AN KazCCR. Ser. Filol. – 1979. – №3. – С.1-11.; Kaidarov A.T. Obrazno-fonovaia ocnova yctoichivyh vyrajeni, cvāzannyh so cktovodctvom, v kazahckom iazyke [The figurative background basis of stable expressions 'related to cattle breeding' in the Kazakh language] // İzvectia AN KazCCR. Ser. Filol. – 1987. – №1. – С. 3-8. [in Kaz.]

[3] Nūrğazieva G. Etictikti frazeologizmderdiñ qazaq tiliniñ түcindirme cözdiginde berilyi [Translation of verb phraseology in the Explanatory Dictionary of the Kazakh language] // Qazaq tiliniñ түcindirme cözdigin jacay täjiribeleri. – Almaty, 1989. – B.96-104. [in Kaz.]

[4] Bolğanbaev Ä. Anatomialyq ataylarğa bailanycty frazeologizmder [Idioms related to anatomical names] // Qazaq tiliniñ түcindirme cözdigin jacay täjiribeleri. – Almaty, 1989. – B. 105-132. [in Kaz.]

[5] Uäliev N. Frazeologizm jäne tildik norma [Phraseology and language norm]. – Almaty, 1992. – 128 б. [in Kaz.]

[6] Avakova R.A. Frazeosemantika [Phraseosemantics]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2013. – 246 b. [in Kaz.]

[7] Catenova C.K. Qazaq tilindegi qoc tağandy frazeologizmderdіñ tildik jäne poetikalыq tabıǵaty [Linguistic and poetic nature of double-tag idioms in the Kazakh language]: filol.ǵ.d. ... avtoref. – Almaty, 1997. – 97 b. [in Kaz.]

[8] Tymbolova A. Tūraqty tirkester qūramyndaǵy maǵynasy kūñgirttengen komponentter [Components whose meaning is darkened in the composition of stable phrases]: filol. ǵylym. kand. ... dis. – Almaty, 1999. – 133 b. [in Kaz.] [in Kaz.]

[9] Cmaǵūlova K.N. Maǵynalac frazeologizmderdіñ ūlttyq-mādeni aceptileri [National and cultural aspects of semantic phraseology]: filol.ǵ.d. ... avtoref. – Almaty, 1998. – 51 b.; Cmaǵūlova G. Qazaq frazeologiacы lingvictikalыq paradigmalarda [Kazakh phraseology in linguistic paradigms]: monografia. – Almaty, 2020. – 256 b. [in Kaz.]

[10] Qoianbekova S.B., Satinbekova M.M., Kubdaşeva K.B., Nūrmūhametova Q.T. Ekspresivtik stilistika: qazaq tilindegi frazeologizmderdіñ ūlttyq kodtaǵy lingvomādeni paradigmalary [Expressive Stylistics: linguocultural paradigms of phraseology in the Kazakh language in the National Code] // «Abylai han atyndaǵy QazHQjäneÄTU Habarşysy» jurnalы, «Filologia ǵylymdary» seriasy. – 2024. – Tom 74. – №3. – B.135-153. [in Kaz.]

[11] Şalqarbek Ä., Jauynşieva J.B., Qoñyrbaeva G.Q., Utegulova Z.N. Tanymdyq közqaras aiasyndaǵy frazeologialыq birlіkterdіñ älemdik beinesi [The world picture of phraseological units within the framework of a cognitive approach] // «Abylai han atyndaǵy QazHQjäneÄTU Habarşysy» jurnalы, «Filologia ǵylymdary» seriasy. – 2023. – Tom 70. – №3. – B. 247-264. [in Kaz.]

[12] Qazaq sözdıǵı (Qazaq tilinіñ birtomdyq ūlken tūsındırme sözdıǵı) [Kazakh dictionary (Single large Explanatory Dictionary of the Kazakh language)]. – Almaty: Däuir, 2013. – 1488 b.

[13] Ämirbekova A. Qazırǵı qazaq til bilimindegi jaña baǵyttar [New directions in modern Kazakh linguistics]. – Almaty: Eltany, 2011. – 204 b. [in Kaz.]

[14] İanuşkevich A. Kündelikter men hattar nemese Qazaq dalasyna jasalǵan saiahat turalы jazba [Diaries and letters or a note about a trip to the Kazakh steppes]. Audarǵan. M.Särsekev. – Almaty: Jalyn, 1979. – 272 b. [in Kaz.]

[15] Khabiyeva A.A. Tarihi leksikanyñ mazmūndyq qūrylymyndaǵy konnotattyq komponentter (Mahambet şǵarmaşylyǵy negizinde) [Connotative components in the content structure of historical vocabulary (based on Makhambet's work)]: filol. ǵylym. kand. ... dis. – Almaty, 2007. – 122 b. [in Kaz.]

КУЛЬТУРНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОЕ СОДЕРЖАНИЕ КАЗАХСКИХ УСТОЙЧИВЫХ ВЫРАЖЕНИЙ

*Хабиева А.А.¹, Уәли Н.М.², Омарбаева Г. С.³

*^{1,2}Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, Алматы, Казахстан

Аннотация. Известно, что богатство слов любого языка измеряется не только количеством слов в реестре словарей. В связи с этим всегда важна и ценна работа, направленная на изучение вопросов «семантика слова», «синергия слова», «ассоциативно-образный потенциал языковых единиц», «культурный код языка», рассмотрение языка в его связи с культурным контекстом потребителя. Культурно-познавательные особенности казахских устойчивых выражений, проанализированные в статье, рассматриваются как особая семиотическая целостная система, построенная на языковом и культурном коде. Цель работы – раскрыть истоки происхождения, культурно-языковую память казахских устойчивых выражений, содержащих культурно-познавательную информацию. В статье акцентируется внимание на скрытой культурной семантике, экстралингвистической мотивации устойчивых выражений, не зафиксированных в пятнадцатитомном и однотомном толковом, этимологическом, диалектологическом и др. словарях. Определены пути и способы раскрытия культурной семантики, лежащей в основе лексико-фразеологических единиц, включенных в реестр лексикографических трудов казахского языка. В одном типе лексико-фразеологических единиц происходит сопоставление языковой и культурной информации, заложенной в код. Во втором типе языковая информация, встроенная в код, является открытой, а культурная – закрытой. В исследовании использовались методы сбора, отбора, семиотический анализ, этимологический анализ, интерпретативный анализ, компонентный анализ, а также контекстный и сравнительный анализы. Рассматриваемые в ходе исследования вопросы занимают место в ряду актуальных проблем не только науки о языке, но и других гуманитарных наук (этнография, культурология, страноведение и др.) и сферы образования. Результаты исследования могут быть использованы на лекциях и специальных курсах по лингвистике художественного текста, когнитивной лингвистике, лингвокультурологии, при составлении толковых, лингвокультурологических словарей казахского языка и этнографических энциклопедий.

Ключевые слова: языковая семантика, культурная семантика, устойчивое выражение, лексико-фразеологические единицы, культурно-языковой код, культурная информация, язык, содержание

CULTURAL AND EDUCATIONAL CONTENT
KAZAKH STABLE EXPRESSIONS

*Khabiyeva A.A.¹, Uali N.M.², Omarbayeva G. S.³

*^{1,2}A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

Abstract. It is known that the richness of words in any language is measured not only by the number of words in the dictionary registry. In this regard, work aimed at studying the issues of “word semantics”, “word synergy”, “associative-figurative potential of linguistic units”, “cultural code of language”, and consideration of language in its connection with the cultural context of the consumer is always important and valuable. The cultural and cognitive features of Kazakh stable expressions analyzed in the article are considered as a special semiotic integral system based on the linguistic and cultural code. The purpose of the work is to reveal the origins of the origin, cultural and linguistic memory of Kazakh stable expressions containing cultural and cognitive information. The article focuses on the hidden cultural semantics, the extralinguistic motivation of stable expressions that are not recorded in fifteen-volume and one-volume explanatory, etymological, dialectological and other dictionaries. The ways and means of revealing the cultural semantics underlying the lexical and phraseological units included in the register of lexicographic works of the Kazakh language are determined. In one type of lexical and phraseological units, linguistic and cultural information embedded in the code is compared. In the second type, the linguistic information embedded in the code is open, while the cultural information is closed. The research used methods of collection, selection, semiotic analysis, etymological analysis, interpretive analysis, component analysis, as well as contextual and comparative analyses. The issues considered in the course of the research occupy a place among the urgent problems not only of the science of language, but also of other humanities (ethnography, cultural studies, regional studies, etc.) and the field of education. The results of the research can be used in lectures and special courses on the linguistics of literary text, cognitive linguistics, linguoculturology, in the compilation of explanatory, linguoculturological dictionaries of the Kazakh language and ethnographic encyclopedias.

Keywords: linguistic semantics, cultural semantics, stable expression, lexical and phraseological units, cultural and linguistic code, cultural information, language, content

Мақала түсті: 04 ақпан 2025

Авторлар туралы мәлімет:

Хабиева Алмагүл Алтайқызы – жетекші ғылыми қызметкер, филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: a.a.khabiyeva@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8622-021X>

Уәли Нұргелді Мақажанұлы – бас ғылыми қызметкер, филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-9906-8317>

Информация об авторах:

Хабиева Алмагуль Алтаевна – ведущий научный сотрудник, кандидат филологических наук, Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан, e-mail: a.a.khabiyeva@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8622-021X>

Уәли Нұргелді Мақажанұлы – главный научный сотрудник, доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-9906-8317>

Information about the authors:

Khabyeva Almagul Altayevna – Leading Researcher, Candidate of Philological Sciences, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan, e-mail: a.a.khabiyeva@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8622-021X>

Uali Nurgeldi Makazhanuly – Chief Scientific Officer, Doctor of Philological Sciences, Professor, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-9906-8317>

УДК 81'373

МРНТИ 16.21.31

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.022>

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЕРБАЛИЗАЦИИ ЦВЕТА В КАЗАХСКОМ, КОРЕЙСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ: БЕЛОЕ И ЧЕРНОЕ

*Хусаинова Г.Ж.¹, Тлеубердиев Б.М.², Сералиева А.Е.³, Керимжанова А.С.⁴

*^{1,2,3,4} НАО «Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова»

Шымкент, Казахстан

Аннотация. В статье описывается своеобразие цветообозначений, проявляющиеся во фразеологической картине мира. Фразеологизмы с компонентами цвета могут передавать особенности миропонимания, мироощущения и мировоззрения того или иного народа, анализ данных единиц позволяет понять культурологическую, мифологическую и символическую природу цвета. Концептуализация мира через фразеологизмы представляет собой когнитивный процесс вербализации неотъемлемых социокультурных и межкультурных аспектов жизни посредством устойчивых единиц языка.

Целью исследования является анализ и сопоставление фразеологизмов цвета, что позволяет установить определенные признаки соответствующего концепта. На основании анализа фразеологических единиц с компонентами «белый» / «черный», отобранных методом выборки из фразеологических словарей трех языков, нами были выделены признаки исследуемого цветоконцепта.

В статье использованы методы компонентного анализа и дистрибуции при изучении семантики фразеологизмов с компонентами цвета в языке, особенностей значения и его использования в различных контекстах.

В результате эксперимента студентам филологического и технического факультетов было предложено отметить особенности своего цветовосприятия на примере 200 фразеологизмов всех трех языков с компонентами «белый» / «черный». Больше количество студентов воспринимают черный цвет, как некий мрак, страх и тьму. Ассоциативный признак «смерть, кончина» отметили меньшее количество участников, только менее четверти реципиентов положительно воспринимают черный цвет. Сопоставительный анализ когнитивного восприятия к белому цвету следующие: более половины студентов отметили такие ассоциации, как чистота, невинность, светлое; у более чем половины студентов наблюдается негативное цветовосприятие и белое ассоциируется со смертью и поражением.

Значимость проведенного исследования состоит в определении сопоставительного когнитивного восприятия цветового концепта разных

наций, их культурного аспекта, а также влияние вербализации цвета в языке. Изучение языкового концепта мира посредством фразеологизмов дает широкий спектр когнитивного восприятия языка.

Исследование может быть использовано лингвистами для изучения языковой картины мира, подготовки специалистов переводчиков и гидов, преподавателей иностранного языка, также дальнейшего изучения в сопоставительной лингвистике.

Ключевые слова: цветосимволика, фразеологизм, цветоконцепт, вербализация, психолингвистический эксперимент, ассоциация, семантика, когнитивный

Введение

Основным положением является анализ экспрессивных единиц языка, позволяющее выявлять психоэмоциональные особенности языка народа, их культуру и традиции, иметь понятия когнитивного восприятия цвета, той или иной нации и сопоставить их сходства и различия.

Фразеологизмы рассматриваются, как источники культурной идентичности, обогащают культурный, лингвистический, когнитивный потенциал языка. Анализ психоэмоционального восприятия цвета позволяет понять не только то, как язык отражает культурные ценности, но и структуру человеческого сознания, духовные образы и идеи.

Исследование в данном направлении имеет огромное значение. Данное научное исследование поможет сопоставить языковые аспекты, расширить научные категории, значение психолингвистики, когнитивной лингвистики и языковой картины мира в целом.

Мир вокруг себя человек видит цветным и красочным. Во все времена и каждый народ стремится познать физическую и метафизическую природу цвета. В связи с этим изучаются психофизиологические, социокультурные, мифологические факторы воздействия цвета на мироощущение и миропонимание как отдельной личности, так и целого народа.

Феномен цвета представляет интерес для многих фундаментальных наук и составляющей многих искусств и является важной частью культурного наследия различных народов. Исследование цветовых символов в языке позволяет более глубоко понять культурные особенности и значения, которые находятся за языковыми выражениями. Цвет, как одна из основных категорий культуры, несет уникальную информацию о колорите окружающей среды, истории развития народа, взаимодействие этнотрадиций, особенностями художественного восприятия мира [1]. Являясь частью культуры цвет окружен системой ассоциаций, семантических, нравственных и этических ценностей. Казахский, корейский и английский языки богаты фразеологизмами, которые используются в различных стилистических целях в устной и письменной речи. Фразеологизмы были объектом различных исследований, но до сих пор вызывает большой интерес, в частности,

в аспекте когнитивно–сопоставительного описания познавательной и этнокультурной функций фразеологизмов. Актуальностью исследования является изучение феномена цвета и особенностей его проявления в разных лингвокультурах на примере разно культурных неродственных языков с позиции сопоставительной когнитивной лингвистики.

Целью исследования является описание лингвокогнитивных, ассоциативных и семантических особенностей фразеологизмов с компонентами «*белый и черный*» в казахском, корейском и английском языках.

Описание материалов и методов

Материалом исследования послужили более 200 фразеологических единиц и их значений, отобранных методом выборки из фразеологических словарей казахского, корейского и английского языков [2], [3], [4], [5], [6]. Нами использовался комплекс методов исследования цветосимволики, активно применяемых во многих современных лингвистических исследованиях. Одним из основных методов исследования послужил сопоставительный анализ цветовых символов в различных языках и культурах, примененный при сопоставлении фразеологизмов вышеназванных трех разноструктурных неродственных языков). Также были использованы методы компонентного анализа и дистрибуции при изучении семантики фразеологизмов с компонентами цвета в языке, особенностей значения и его использования в различных контекстах. Следует отметить и методы когнитивного и лингвокультурологического описания языка, в частности при описании цветоконцепта в разных лингвокультурах. Более того, нами были использован ассоциативный анализ как ведущий метод психолингвистического исследования языка. Этот метод предполагает описание ассоциативных реакций цветовосприятия у носителей языка. Данный метод позволил нам выявить наиболее распространенные ассоциации, связанные с цветовыми символами в казахской, корейской и английской лингвокультурах.

Рассмотрение фразеологизмов с точки зрения когнитивистики выходит за грани привычного нам языка и сопрягается с такими науками как, этническая лингвистика, психология и философия [7]. Современный подход к изучению фразеологизмов основан на понимании коннотативно-культурологической функции данной языковой единицы. В.Н. Телия подчеркивает особую метафорически обоснованную конфигурацию лексических (фразеологических) категорий и включенную в нее интеллектуально значимой коннотацией [8, с.233]. В связи с этим при изучении фразеологизмов, вслед за В.Н. Телией, стали активно изучать «этностереотипы», «национальные символы», которые выявляются на основе анализа образной семантической структуры данных единиц. Исследователи справедливо отмечают, что во фразеологизмах, в особенности с цветообозначениями, заключен обиходно эмпирический, исторический

или духовный опыт того или иного народа [8, с.13]. Фразеологизмы аккумулируют систему народных представлений об окружающем мире. Цветосимволика проявляется во всех этих трех измерениях.

В лингвистической науке нет общей концепции описания цвета. По утверждению С. Упоровой, в лингвистике не выработан системный подход к колоративной лексике [9]. Она выделяет следующие представления о данной лексике: А) первоначальную эмоциональную окрашенность цветолексем: через цвет выражается отношение к обозначаемому либо характеризующему;

Б) эксплицитный или имплицитный характер цвета: номинативное значение цвета либо цветосимволическое восприятие на уровне традиций народа.

Согласно Ш. К. Жарынбековой, система языкового восприятия цвета имеет отличие от представлений в рамках других наук, поскольку цвет имеет ярко выраженную антропогенную природу и на восприятие цвета оказывают влияние физические, культурологические и психологические законы восприятия [1, с.33].

Согласно преданиям многих народов, цвет является средством познания мироздания. Фразеологизмы с компонентами цвета являются хранилищем этнокультуры и передают когнитивное представление о человеке и реальной действительности его восприятие, особенности мировоззрения того или иного народа через призму культуры и этнопсихологии. Так, приведем в качестве особенности восприятия некоторых цветов в тюркоязычных народах. В их представлениях, как отмечал А. Маргулана, *синий* символизирует небо, «Көк Тәңрі» поклонялись все тюркские народы, *красный* – это символы огня и солнца, *белый* символизирует правду, радость и счастье, *зеленый* является цветом весны и новой жизни [10].

Таким образом, цветоконцепты представляют собой перманентную когнитивную структуру в той или иной национальной культуре. Посредством цвета передаются особенности миропознания, мировосприятия культурно значимых понятий в разных языках [1, с.65].

Результаты и обсуждение

Как отмечалось выше, мировоззрение многих народов, в нашем случае казахского, корейского и английского языков, тесно связано с восприятием человека и окружающего мира. Одним из инструментов миропознания, эстетического мировосприятия и выражения эмоционального состояния является цвет. Важные культурные смыслы посредством цвета приобретают многие элементы материальной (например, одежда) и духовной (например, обычаи и традиции) культуры. Поэтому фразеологизмы с цветовыми компонентами являются сложными когнитивно-номинативными структурами, отражающие когнитивные особенности национальной цветовой картины мира.

В культуре нашего народа цвет также имеет свою эмоциональную окраску. Каждый цвет олицетворялся с определенным явлением природы. Отражение этих знаний о восприятии цвета мы видим в традициях, где цвет в разных его оттенках имеет символическое значение. Культовыми цветами можно выделить белый, черный, синий, желтый (цвет золота также имеет место быть), красный. Синий – цвет неба или божества Көк Тәңрі (синий Бог или бог Неба); белый – чистота, свет, невинность; черный – мрак, тьма, смерть и священный в таких словосочетаниях, как *қара қазан* (священный сосуд), *қара шаңырақ* (священный очаг).

В корейской культуре выделяют 5 основных цветов: *황* – желтый, *청* – синий, *백* – белый, *적* – красный, *흑* – черный, также *검다* – быть черным, от слова *곰* – медведь (из истории государства Чосон, где медведи были черными и люди не знали о существовании белых, и черный цвет ассоциировался с цветом черных медведей). В единстве пяти стихий черный – вода, белый – свет. Также в восточной культуре противостояние белого и черного олицетворялось началом мужского и женского (Инь и Янь) (Hyujeong, 2002.). Символ конфуцианства, т.е. женского и мужского начал также отразилось и на флаге страны, однако, здесь мужское начало выражено синим цветом, это объясняется тем, что корейский народ воспринимал мужское начало с синим, а женское – с красным цветом, однако элементы четырех основных стихий присутствуют в цветосимволике флага.

В европейской культуре цветосимволика основана на закономерностях противопоставления прошлого и настоящего: архаическим ядром древнейшей символической системы цветов стала триада «белый» / «красный» / «черный». В западной и восточной культурах, по мнению Тернера [11, с. 79], имелась ньютоновская триада цвета: красный – зеленый – синий. В старой Британии белый цвет – невинности, целомудрия, чистоты, вечности. Примером тому могут быть легенды о друидах, где они описываются в белых одеяниях. Сема «white» встречаются в таких выражениях, как: *as white as milk* – белоснежный, чистый. Красный – цвет первородства, крови, огня, солнца, любви; синий – море, вода, небо; зеленый – молодость, возрождение; черный – цвет ночи, раскаяния, страха, зла и смерти. Сема «black» означает в некоторых фразеологических единицах ярость, злость, плохое расположение духа: *to look black* – *to be on low mood* – быть в плохом настроении; *to be black in the face to be angry* – злой, разъяренный (The Oxford Dictionary of Idioms, 2020).

Казахский, корейский и английский народы ассоциируют цвет «черный» со страданиями. Данный цвет мог использоваться и для гиперболизации негативного, и для преувеличения позитивного. Академик А.Н. Кононов отмечает, что прилагательное *черный* в тюркских языках имеет около двадцати дополнительных коннотативных значений. Основное значение семы *черный* – *уголь*. Также следует отметить, что во фразеологии казахского, корейского и английского языков в бинарной оппозиции находятся *белый* и *черный* цвета. Так, *белый* цвет символизирует день, тогда

как *черный* – ночь. Исследователи Ж. Каракузова и М.Ш. Хасенов, учитывая данный антогонизм цветов, полагают, что они являются цветообозначением двух начал – женского и мужского, заложенного в основе развитого в Корее конфуцианства. Это противопоставление можно увидеть и в восприятии многих категорий, таких как порядочность и непорядочность, честность и подлость, милосердие и жестокость, польза и вред, счастье и несчастье и др. Следует отметить, что не всегда во фразеологизмах черный цвет обозначает плохое, данный цвет может положительно характеризовать те или иные понятия [12], [13], [14].

Так, например, фразеологизмы *қара қазан көтеру* (поднять черный казан) означает достаток; *қара сойып той жасау* (устроить праздник, принеся в жертву): большое черное животное; *қара сөз* (черные слова): мудрые слова; *қара жер* (черная земля): святая земля, земля которая кормит (Кеңесбаев, 1977). *검다 회다 말이 없다* . – ни рыба ни мясо; *검은것을 가까이하면 같이까지다*- ближе к черному, чернее становишься, равнозначно казахскому фразеологизму *қараға жоласаң қарасы жұғар*; *black and white* – черное – черным, белое – белым, *not as black as you are painted* – не такой черный как описается.

Символичное описание и олицетворение имеет и белый цвет. Это цвет – знак благородных качеств, это антоним черного. Белый цвет в большинстве случаев в казахском языке является символом позитивного, чистоты, красоты, невинности, радости, святости, символ принадлежности к ханскому роду, благосостояния, символ почета, признания. Приведем примеры таких культурно значимых фразеологизмов с компонентом *белый*: *ақ көңіл* (светлая душа), *ақ жүрек* (доброе сердце), *ақ ниет* (добрые пожелания), *ақ жан* (чистая душа); *ақ түйенің қарны жарылу* (благая весть), *ақ тілеу* (чистые пожелания); символ святости: *ананың ақ сүті* (материнское молоко), *ақ жауып арулау* (про водить благословениями); *ақ маңдай* (белолицая, светлолицая), *ақ дидар* (белолицая, светлолицая); *ақ сүйек* (аристократ), *ақ орда* (ханская орда), *ақ үй* (дом правителя), *ақ кигізге көтерді* (выбрали правителем); *ақ сақалды* (белобородый аксакал), *ақ жаулық* (мать), *ақ бас* (светлая голова) (Кеңесбаев, 1977) (Кеңесбаев, Фразеологиялық сөздік, 2007).

В корейской культуре данный цвет очень активен. В древних писаниях часто встречается выражение *백의민족* (нация в белой одежде) здесь лексема *백* – белый. В давние времена корейцы носили белые ханбоки (национальная одежда) и только с появлением шелка и оккупации Китаем появились разные цвета тканей, а также разделение на сословия. Однако простой народ также ходил в белых хлопковых ханбоках. На сегодняшний день белый цвет не утратил свою значимость. В Корее белую национальную одежду одевают на свадьбы и в некоторых провинциях на похороны, дабы отпраздновать загробную жизнь. Белый цвет в культуре корейцев означает чистоту, величие, благородство нации, святость. Примеры фразеологизмов с белым цветом: *백민* (простой народ), *백야* – белая ночь или смерть, *백호* –

дух белого тигра, святыня западных гор, 백지 회하다 – сводить на нет [15] (Hyejeong, 2002.).

В Оксфордском словаре английского языка *white* – “of a colour like that of snow, milk, or bone” (The Oxford English Dictionary., 2011). Помимо употребления в прямом смысле данный цвет часто встречается в фразеологических единицах: *lily-white reputation* – «незапятнанная репутация»; *to be whiter than white* – «быть предельно честным»; *white hands* – «невинность, незапятнанность»; *a white wedding* – «свадебная церемония, атрибуты которой подчеркивают непорочность невесты»; *white soul* – «невинная душа, *white light* – «беспристрастное суждение». Также данный цвет означает радость и хорошее отношение: *white hot* – «волнующий, впечатляющий»; *to mark with a white stone* – «отметить какой-либо день как особо счастливый»; *white hope* – «перспективный человек»; *white-headed/white-haired boy* – «любимчик». Белый может обозначать благо: *white lie* – «ложь во спасение, святая ложь» (The Oxford Dictionary of Idioms, 2020). Следовательно, белый цвет в английской культуре считается цветом привилегированности, величия, знатности, благородства. Белый цвет как сигнал капитуляции *white flag* – «белый флаг, флаг парламентаря (сигнал о капитуляции)»; *to stand in a white sheet* – «публично каяться», как символ мира и спокойствия: *white dove* – «белый голубь, символ мира», *white alert* – «сигнал, что опасность миновала; отбой воздушной тревоги», *to fly/show/wave the white flag* – «показать мирные намерения и добрую волю; сдаться» (The Oxford Dictionary of Idioms, 2020). Кроме положительных аспектов восприятия белый цвет также имеет и отрицательные символические значения: бедность – *to turn white* – «побледнеть, побелеть»; *white night* – «ночь без сна»; страх, волнение – *white-knuckle* – «событие или путешествие, вызывающее сильное волнение из-за своей опасности», *to be white-hot* – «быть разъяренным, доведенным до белого каления», *to be/look white as sheet/death/ghost* – «очень сильно побледнеть (обычно от волнения или страха)»; правонарушение – *to bleed white* – «обобрать до нитки; человеческая черта – «*white crow* – «белая ворона»; трусость – *white liver/feather* – «трусливый», *white elephant* – ненужная вещь (The Oxford Dictionary of Idioms, 2020).

Таким образом, анализ показал, что существует бинарная оппозиция цветообозначений *белый* и *черный* в лингвокультурах изучаемых народов. В противоположность белому цвету, *черный* символизирует смерть, страдания, траур, уход в вечность, темноту, темные пещеры, ущелья, плоть мертвого человека, сгоревшее дерево и многое другое. Все это вызывает у человека инстинктивный страх, отвращение, ощущение опасности. Оппозиционно ему выступает белый цвет, что отождествляется со светом, жизнью, чистотой, порядком, антиподом черного. На основании анализа фразеологических единиц, отобранных методом сплошной выборки из толковых и фразеологических словарей, нами были выделены следующие признаки исследуемых цветоконцептов.

Таблица 1. Фразеологизмы с компонентом «белый»

Олицетворение чистоты, невинности, радости и благородства		
казахский язык	корейский язык	английский язык
<p>Ақ көніл – светлая душа, Ақ жүрек – доброе сердце, Ақ маңдай – белолицая, светлолицая, Ақ сүйек – аристократ, чистых кровей, Ақ дидар – белолицая, символ родовитости, принадлежащие к ханскому роду, Ақ кийізге көтерді – выбрали правителем; символ почета, признания, Ақ жан – чистая душа; символ благосостояния Ақ түйенің қарны жарылу – благая весть, Ақ тілеу – чистые пожелания; символ святости</p>	<p>백색선전 – белая пропаганда, основанная на достоверных информациях; 백발홍안 – человек красив, хотя стар по годам. 청렴결백 – честность; 백미 – выдающийся человек 백발성성 – седоволосый, в значении мудрый; 백흑지변 – рассудительность, отличать белое от черного. 백발환흑 – омоложение в старости</p>	<p>white hot – впечатляющий, волнующий; to mark with a white stone – отметить какой-либо день как особо счастливый; white hope – перспективный человек; white hands – честность, незапятнанность, невинность; White light – в объективном освещении. To be whiter than white- быть предельно честным, нравственным; Lily-white reputation – незапятнанная репутация; White lie – ложь во благо; white-haired/ white-headed boy – любимчик</p>
Негативные качества человека		
<p>Ақ саусақ – лентяй, никогда не утруждающий себя человек; Ақ көз – неуч, дурак Ақ қарға-белая ворона; Аққа қара жағу – оклеветать, несправедливо обвинять</p>	<p>현상백 – мешок с наградой, насмешка 백운고비 – тоска по родным 백수공귀 – неудача 백일막허송청춘부재래 – не теряйте времени зря, молодость никогда не вернется (отерянное время в пустую) 백룡어복 – двуличный</p>	<p>To be/ look white as sheet(ghost, death) – очень сильно поbledнеть (обычно от страха или волнения); To be white hot – быть разъяренным, доведенным до белого каления; White-knuckle – событие или путешествие, которое вызывает сильное волнение из-за его опасности. White feather/liver – трус. White stave – белый негр, белая ворона</p>

Таблица 2. Фразеологизмы с компонентом «черный»

Символ трудолюбия, упорства, простоты		
казахский язык	корейский язык	английский язык
<p>Қара халық – простой народ Қарасы өшу – след пропал Қара қазақ – простой казах Қара шаруа – простой народ Қара көже – еда без добавления молочного Қара сорпа –обесжиренный суп Қара нан – черный хлеб Қара шай – чай без молока</p>	<p>감장 강아지로 돼자 만든 –из плохого материала делать хороший 사건의 흑막을 발간놓다. – раскрыть причину событий 검은 구름에 백로지나가기. – комар носа не подточит 검소한 식사 – умеренная пища, умеренность (в пище) 검소한 저녁식사– скудный ужин 검소한 생활을 하다– затягивать потуже пояса</p>	<p>Не найдены ассоциации</p>
Проклятие, злость, тьма, тоска		

<p>Қаралау – обвинять Қара басқыр! – проклятие Қара көрінер-пәлеге ұшырау Қара басып орнынан тұра алмай қалу – болеть, суеверие о том что беременную женщину настигает черное и она болевает.</p>	<p>검은 (더러운) 마수 – грязные лапы 검은 구름이 질게 드리워지다 – тучи сгущаются [собираются] над кем 검은 돈 – черные деньги/ 검은 마법 – магия черная/ 검은 말 – «черная лошадка» 검은 배속 – нутро черное (을 그대로 드러 내놓다) / 검은 속 – душа в потемках 검정 개 돼지편이라 – одного [того же] поля ягода (ягоды) 검정상자(전) – черный ящик</p>	<p>Black dog – тоска зеленая, дурное настроение, уныние; black and blue – в синяках; black eye – а) подбитый глаз; б) разг. стыд, срам; black as sin (thunder) – мрачнее тучи; Black as hell (night, pitch, myhat) – тьма кромешная. Black coat worker – белый воротник, работник с белым воротником. Black comedy – черный юмор</p>
---	---	--

Анализ психоассоциаций выявил ряд несовпадений, что связано с национально-культурными особенностями миропознания. Для определения глубинного, неосознанного уровня восприятия белого и черного цветов в трех лингвокультурах нами был проведен свободный ассоциативный эксперимент. Участниками стали 120 реципиентов, по 40 представителей из каждой языковой культуры.

Анкетирование, проведенное нами среди носителей языка трех лингвокультур показало, что цветосимволика в данных лингвокультурах различается. Нами были отобраны респонденты с учетом как языкового фактора (знание языка), так и национальный, возрастной и гендерный факторы. Были предложены 2 варианта анкет с заданиями и каждый реципиент отвечал соответственно своему языковому восприятию.

Таблица 3. Вопросы анкеты

<p>Аталған фразеологиялық бірліктерге идеологиялық ұғымдарды беріңіз (Дать понятия перечисленным фразеологизмам) :</p> <p>Ақ көңіл – Ақ жүрек – Ақ мандай – Ақ сүйек – на열된 어구 단위에 세계관 개념을 부여하십시오. 백색선전 – 백발홍안 – 청렴결백 –</p> <p>Give ideological concepts to the listed phraseological units: white hot – to mark with a white stone – white hope – white hands –</p> <p>2. Фразеологизмдердің түстік танымын түсіндіріңіз (Объяснить цветовое значение фразеологических единиц):</p> <p>Ақ саусақ – Ақ көз – Ақ қарға – Ақ өлім –</p>

어구 단위의 색상 의미 설명:

현상백 –

백운고비 –

백수공귀 –

백일막허송청춘부재래 –

Explain the color meaning of phraseological units:

to be/look white as sheet –

to be white-hot –

white-knuckle –

3. Подобрать цветосимволический фразеологизм к следующим выражениям:

проклятие –

черное нутро –

стыд –

белая ворона –

4. Записать как можно больше фразеологизмов со словом «белый» .

5. Записать как можно больше фразеологизмов со словом «черный».

Также нами были даны респондентам задания творческого характера. Приведем в качестве примера одно из таких заданий: Вставьте в предложение подходящий по смыслу фразеологизм; Составьте предложения с цветосимволическими фразеологизмами и др.

Анкетирование показало, что во всех трех языках существует определенная разница в степени восприятия цвета отдельных носителей языка. Более 40% реципиентов воспринимает черный цвет как мрак, страх, тьма. Ассоциация «смерть» возникла у 25 % респондентов. Положительный аспект черного цвета выявлен у 35 % реципиентов в казахском и корейском языках, в английском языке выявлена лишь отрицательная символика. 60 % участников воспринимают белый цвет как чистоту, невинность, светлое; 35%– смерть и поражение.

Анализ психоассоциаций показал существующую градацию цветопонятий и выявил, что белый цвет во всех трех языках имеет положительную специфику, однако по отношению к черному цвету мнения реципиентов разных этнических единиц разошлись. Англичане воспринимают черный сугубо негативно, соответственно корейский и казахский народ имеют определенные сходства в цветовосприятии. Исследования сравнительного анализа цветовосприятий фразеологических единиц в казахском и английском языках также показывают их уникальные лексико-семантические особенности и структурные нюансы. Проводимые исследования предлагают ценные идеи о формировании и культурной репрезентации фразеологизмов. Результаты же исследований по словам, Ф.Т. Ерехановой и др., внесут «вклад в продолжающийся дискурс в области фразеологии и лингвистических исследований, способствуя более глубокому пониманию разнообразной и сложной природы этих языковых явлений» [15].

Заключение

В данной статье были выявлены традиционные признаки национальных особенностей через цвет в фразеологических единицах казахского, корейского и английского языков. Цвет и цветосимволика имеют сложную психофизиологическую и национально-культурную природу, посредством языковых единиц (в нашем случае фразеологизмов с компонентом цвета) раскрываются особенности мировосприятия в разных лингвокультурах. Анализ данных языковых единиц показал, что существуют точки соприкосновения и различия в цветообозначениях в казахском, корейском и английском языках. Данные различия подтвердили ассоциативные реакции представители данных этносов.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Жаркынбекова Ш.К. Моделирование концепта как метод выявления этнокультурной специфики // Материалы IX конгресса МАПРЯЛ. – Братислава, 1999. – С.121-123.
- [2] Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 800 б.
- [3] Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: ҒЫЛЫМ баспасы 1977. – 719 б.
- [4] The Oxford Dictionary of Idioms (4td.). – Oxford: Oxford University Press, 2020. – 164 p.
- [5] The Cambridge English Dictionary. <https://dictionary.cambridge.org/us/dictionary/english/white> (дата обращения: 03.11.2022).
- [6] Hyejeong K. Korean Cultural Heritage. Seen through Pictures and Names / Hyejeong K. – Seoul: Korea Foundation, 2002. – 300 p.
- [7] Оразалиева Э. Когнитивная лингвистика: становление и развитие / Э. Оразалиева. – Алматы: Арыс, 2006. – 312 с.
- [8] Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспект. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996. – 285с.
- [9] Упорова С.О. О методологии анализа цвета в художественном тексте // гуманитарные науки в Сибири. – 1995. – №4. – 52с.
- [10] Казахское народное прикладное искусство. Том 1 Маргулан А.Х. –Алма-Ата: Издательство «Өнер» («Искусство»), 1986. – 256 с.
- [11] Тернер У.В. Проблема Цветовой классификации в примитивных культурах // Семиотика и искусствометрия. – М.: Прогресс, 1972. – 72 с.
- [12] Ахметжанова Ф.Р., Қайырбекова, Қ.Т. Түр-түске байланысты тұрақты сөз тіркестері. – Өскемен: ШҚМУ Баспасы, 2000. – 136 б.
- [13] Yu C. S. 백의고 [Study on white clothing (Baek-ui- go)]. – The Dong-A Ilbo, 1934 – p.3
- [14] 박영수 색채어의 어원과 상징, 색채의 상징, 색채의 심리 (Этимология и символика цветообозначений. Психология цветообозначений). 서울: 보리, 2008. – 330페이지.

[15] Ереханова Ф.Т., Жусубалина Ж.М., Нурекешова Г.Р., Жорабекова А.Н. About comparative analysis of phraseological expressions between kazakh and english languages. – Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. Серия «Филологические науки». – 2024. – Т.75. – №4. – С. 304-321.

REFERENCES

[1] Zharky`nbekova Sh.K. Modelirovanie koncepta kak metod vy`yavleniya e`tnokul`turnoj specifiki [Concept Modeling as a Method for Revealing Ethnocultural Specifics] // Materialy` IX kongressa MAPRYaL. – Bratislava, 1999. – P.121-123. [in Rus.]

[2] Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік [Phraseological dictionary]. – Алматы: «Ару`с» баспасы, 2007. – 800 б. [in Kaz.]

[3] Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі [Phraseological dictionary of Kazakh language]. – Алматы: Fy`ly`m баспасы` 1977. – 719 б. [in Kaz.]

[4] The Oxford Dictionary of Idioms (4td.). – Oxford: Oxford University Press, 2020. – 164 p.

[5] The Cambridge English Dictionary. <https://dictionary.cambridge.org/us/dictionary/english/white> (data obrashheniya: 03.11.2022).

[6] Hyejeong K. Korean Cultural Heritage. Seen through Pictures and Names / Hyejeong K. – Seoul: Korea Foundation, 2002. – 300 p.

[7] Orazalieva E`. Kognitivnaya lingvistika: stanovlenie i razvitie [Cognitive linguistics: formation and development] / E`. Orazalieva. – Алматы: Ary`s, 2006. – 312 s. [in Rus.]

[8] Teliya V.N. Russkaya frazeologiya: Semanticheskij, pragmaticheskij i lingvokul`turologicheskij aspekt. – M.: Shkola “Yazy`ki russkoj kul`tury”, 1996. – 285s. [in Rus.]

[9] Uporova S.O. O metodologii analiza czveta v xudozhestvennom tekste [On the methodology of color analysis in a literary text]//gumanitarny`e nauki v Sibiri. – 1995. – №4. – 52s. [in Rus.]

[10] Kazaxskoe narodnoe prikladnoe iskusstvo [Kazakh folk applied art]. Tom 1 Margulan A.X. Izdatel`stvo «Өнер» («Iskusstvo»). – Alma-Ata. 1986. – 256 s. [in Rus.]

[11] Terner U. V. Problema Czvetovoj klassifikacii v primitivny`x kul`turax [The Problem of Color Classification in Primitive Cultures]// Semiotika i ikussvometriya. M.: Progress, 1972. – 72 p.

[12] Axmetzhanova F.R., Қажы`rbekova, Қ.Т. Түр-түске байланысты` тырақты` сөз тіркестері [Regular phrases related to color]. – Өскемен: ShҚМУ Баспасы, 2000. –136 б. [in Kaz.]

[13] Yu, C. S. 백의고 [Study on white clothing (Baek-ui-go)]. – The Dong-A Ilbo, 1934 – p.3

[14] 박영수 색채어의 어원과 상징, 색채의 상징, 색채의 심리 E`timologiya i simvolika czvetooboznachenij. Psixologiya czvetooboznachenij)

[Etymology and symbolism of color designations. Psychology of color terms].

서울: 보리, 2008. –330페이지. [in Korean]

[15] Erekhanova F.T., Zhusubalina Zh.M., Nurekeshova G.R., Zhorabekova A.N. About comparative analysis of phraseological expressions between Kazakh and English languages // Bulletin of the Ablai Khan KazUIR and WL, series “Philological Sciences”. – 2024. – T.75. – №4. – S. 304-321. [in Rus.]

ҚАЗАҚ, КОРЕЙ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ТҮР- ТҮСТЕРДІҢ ВЕРБАЛИЗАЦИЯЛАУДЫҢ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРАЛДАРЫ: АҚ ЖӘНЕ ҚАРА

*Хусаинова Г.Ж.¹, Тлеубердиев Б.М.², Сералиева А.Е.³, Керимжанова А.С.⁴

^{*1,2,3,4} «М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті» ҰАҚ

Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада әлемнің фразеологиялық бейнесінде көрінетін түр-түс белгілерінің өзіндік ерекшелігі сипатталған. Түр-түс лексемалары халық дүниетанымының өзіне тән белгілерін, туынды мағыналардың қалыптасуына мәдени, мифологиялық және дәстүрлі-символдық факторлардың ықпалын айқын, бейнелілігі тұжырымдалды. Дүниені фразеологиялық концептуализациялау – тұрақты тілдік бірліктер арқылы өмірдің біртұтас әлеуметтік-мәдени және мәдениетаралық аспектілерінің танымдық-аналитикалық вербалдану процесі екендігі нақты мысалдармен көрсетілді.

Зерттеудің мақсаты -түр-түс фразеологиялық бірліктерін талдау және салыстыру арқылы ұғымның белгілі бір белгілерін тұжырымдауға мүмкіндік беретіндігі айқындалады. Үш тілдің фразеологиялық сөздіктерінен іріктеліп алынған «ақ», «қара» компоненттері бар фразеологиялық бірліктерді талдау негізінде зерттелетін түс ұғымының ерекшеліктері анықталды.

Мақалада тілдегі түстік компоненттері бар фразеологизмдердің семантикасын, мағыналық ерекшеліктерін және оның әртүрлі контексттерде қолданылуын зерттеу үшін компоненттік талдау және тарату әдістері қолданылады.

Жүргізілген зерттеудің нәтижесінде филология және техникалық факультеттердің студенттеріне «ақ» / «қара» компоненттері бар барлық үш тілдің 200 фразеологиялық бірлігін мысалға ала отырып, олардың түс қабылдау ерекшеліктерін атап өту ұсынылды. Көбірек оқушылар қара түсті қараңғылық, қорқыныш пен қараңғылықтың бір түрі ретінде қабылдайды. Қатысушылардың аз саны «өлім» ассоциативті белгісін атап өтті, қабылдаушылардың төрттен бір бөлігі ғана қара түсті оң қабылдады. Ақ түске когнитивтік қабылдаудың пайыздық көрсеткіші төмендегідей: оқушылардың жартысынан көбі тазалық, кінәсіздік, жарық сияқты ассоциацияларды атап өтті; Студенттердің төрттен бірінен астамы теріс түсті қабылдайды және ақ түсті өліммен және сәтсіздікпен байланыстырады.

Зерттеудің маңыздылығы түрлі халықтардың психоқабылдауының түстік концепциясын, олардың мәдени аспектісін, сонымен қатар тілдегі түстің вербалдану әсерін анықтау болып табылады. Дүниенің тілдік концепциясын фразеологиялық бірліктер арқылы зерделеу тілдің когнитивтік қабылдауының кең ауқымын қамтамасыз етеді.

Зерттеуді тіл мамандары әлемнің лингвистикалық бейнесін зерттеу, аудармашылар мен гидтерді, шет тілі мұғалімдерін дайындау, сонымен қатар салыстырмалы тіл білімін одан әрі зерттеу үшін пайдалана алады.

Тірек сөздер: түр-түс символикасы, фразеологиялық бірлік, түр-түс концептісі, вербализация, психолингвистикалық эксперимент, ассоциация, семантика, когнитивтік

PHRASEOLOGICAL MEANS OF COLOR VERBALIZATION IN KAZAKH, KOREAN AND ENGLISH: WHITE AND BLACK

*Khusainova G.Zh.¹, Tleuberdiev B.M.², Seralieva A.E.³, Kerimzhanova A.S.⁴
*^{1,2,3,4} NJSC “M. Auezov South Kazakhstan University”

Shymkent, Kazakhstan

Abstract. The article describes the originality of color designations, which is manifested in the phraseological picture of the world. Color lexemes vividly and figuratively reflect the characteristic features of people worldview, the influence of cultural, mythological and traditional-symbolic factors of derivative meanings formation. Phraseological conceptualization of the world is a cognitive and analytical verbalization process of integral socio-cultural and intercultural aspects of life through stable language units.

The purpose of the study is to analyze and compare phraseological units of color, which allows us to establish certain characteristics of the corresponding concept. Based on the analysis of phraseological units with the components “white” / “black”, selected by sampling from phraseological dictionaries of three languages, we identified the characteristics of the color concept under study.

The article uses methods of component analysis and distribution to study the semantics of phraseological units with color components in the language, features of meaning and its use in various contexts.

As a result of the experiment, students of the philological and technical faculties were asked to note the peculiarities of their color perception using the example of 200 phraseological units of all three languages with the components “white” / “black”. More students perceive the color black as a kind of groom, fear and darkness. The associative sign “death” was noted by a smaller number of participants, only less than a quarter of the recipients perceived the color black positively. The percentages of cognitive perception to the color white are as follows: more than half of the students noted such associations as purity,

innocence, light; More than a quarter of students have negative color perception and associate white with death and failure.

The significance of the study is to determine the comparative cognitive perception of the color concept of different nations, their cultural aspect, as well as the influence of verbalization of color in language. Studying the linguistic concept of the world through phraseological units provides a wide range of cognitive perception of language.

The research can be used by linguists to study the linguistic picture of the world, translation studies and guides, foreign language teachers, and for further study in comparative linguistics.

Keywords: color symbolism, phraseological unit, color concept, verbalization, psycholinguistic experiment, association, semantics, cognitive

Статья поступила: 30 қазан 2023

Информация об авторах:

Хусаинова Гულიмира Жангалиевна – докторант, НАО «Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова», Шымкент, Казахстан, e-mail: sola_cor@mail.ru, ORCID 0000-0003-1269-2887

Тлеубердиев Болатбек Макулбекович – доктор филологических наук, профессор, НАО «Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова», Шымкент, Казахстан, e-mail: tleuberdiev_bolatbek@mail.ru, ORCID 0000-0001-8568-0874

Сералиева Алтынай Елубековна – магистр, НАО «Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова», Шымкент, Казахстан, e-mail: seraliyeva_altynai@mail.ru, ORCID 0000-0002-8009-5470

Керимжанова Акмарал Сейткеримовна - магистр филологических наук, НАО «Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова», Шымкент, Казахстан, e-mail: kerimzhan_a@mail.ru, ORCID 0009-0004-6445-341X, ORCID 0000-0002-8009-5470

Авторлар туралы мәлімет:

Хусаинова Гულიмира Жангалиевна – PhD докторанты, «М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті» ҰАҚ, Шымкент, Қазақстан, e-mail: sola_cor@mail.ru, ORCID 0000-0003-1269-2887

Тлеубердиев Болатбек Макулбекович – филология ғылымдарының докторы, профессор, «М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті» ҰАҚ, Шымкент, Қазақстан, e-mail: tleuberdiev_bolatbek@mail.ru, ORCID 0000-0001-8568-0874

Сералиева Алтынай Елубековна – филология ғылымдарының магистры, «М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті» ҰАҚ, Шымкент, Қазақстан, e-mail: seraliyeva_altynai@mail.ru, ORCID 0000-0002-8009-5470

Керімжанова Ақмарал Сейіткерімқызы – филология ғылымдарының магистры, аға оқытушы, «М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті» ҰАҚ, Шымкент, Қазақстан, e-mail:kerimzhan_a@mail.ru, ORCID 0009-0004-6445-341X

Information about the authors:

Khussainova Gulmira Zhangaliyevna – PhD doctoral student, NJSC “M.Auezov South Kazakhstan University”, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: sola_cor@mail.ru, ORCID 0000-0003-1269-2887

Tleuberdiev Bolatbek Makulbekovich – Doctor of Philology, Professor, NJSC “M.Auezov South Kazakhstan University”, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: tleuberdiev_bolatbek@mail.ru, ORCID 0000-0001-8568-0874

Seralieva Altynai Elubekovna – Master of Philological Sciences, NJSC “M.Auezov South Kazakhstan University”, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: seraliyeva_altynai@mail.ru, ORCID 0000-0002-8009-5470

Kerimzhanova Akmaral Seitkerimovna – Master of Philological Sciences, senior lecturer, NJSC “M.Auezov South Kazakhstan University”, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: kerimzhan_a@mail.ru, ORCID 0009-0004-6445-341X

УДК 811.1'33

МРНТИ 16.31.21

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.023>

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДОВ КОРПУСНОГО АНАЛИЗА ПРИ ИЗУЧЕНИИ МАНИПУЛЯТИВНОГО МЕДИАДИСКУРСА

*Шакенова М.Т.¹, Миятбекова З.У.², Джилкишиева М.С.³,
Баймаханбетов М.А.⁴

^{*1,2,3}НАО «Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова»
Шымкент, Казахстан

⁴АО «Национальный центр исследования и оценки в образовании
«Талдау» имени А. Байтурсунова», Астана, Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматривается применение методов корпусного анализа при изучении манипулятивного медиадискурса. Актуальность темы в контексте современного информационного общества, живущего в условиях постоянного информационного потока, безусловна, поскольку методы корпусной лингвистики позволяют работать с большими базами данных и выявлять закономерности в них. Всеми очевидным фактом является осознание высокой роли СМИ в формировании общественного мнения, а также информационно-психологического воздействия на него. В связи с этим существует острая необходимость в эффективных методах анализа большого массива медиатекстов, заполнивших все интернет-пространство. Авторы представляют подробный анализ теоретических и методологических аспектов корпусной лингвистики в контексте изучения медиадискурса, описывают опыт формирования малых текстовых корпусов и их применения при исследовании манипулятивного медиадискурса. Под корпусом текстов понимается структурированная по ряду параметров система собранных текстов на определенном языке (в нашем случае медиатекстов на русском и казахском языках) в электронной форме. Материалом исследования послужили медиатексты, собранные из различных русскоязычных и казахскоязычных информационных интернет-источников, включая онлайн-новости и социальные медиа, за последние 5 лет. Изучение подобных корпусов с применением методов корпусного анализа обеспечивают объективность при исследовании медиадискурса, так как они основаны на статистических данных и частотности употребления в медиатекстах языковых средств, обладающих манипулятивным потенциалом. Авторы подчеркивают значимость данного подхода для глубокого понимания языковых стратегий, используемых в медиатекстах, и выявления их воздействия на читательскую аудиторию.

Ключевые слова: корпусная лингвистика, корпус, корпусный анализ, медиадискурс, медиатекст, манипулятивный потенциал, тональность, коллокация

Введение

Манипулятивный медиадискурс – это форма медиакommunikации, направленная на информационно-психологическое воздействие на мнение и настроение большой аудитории через использование манипулятивных стратегий, языковых структур и контекста.

Корпусная лингвистика – это область лингвистики, которая использует большие объемы текстовых данных (корпусы) для изучения языковых явлений и выявления их закономерностей.

Методы, используемые при корпусном анализе – это методы исследования, основанные на анализе корпусов текстов с использованием статистических и лингвистических методов для выявления частотности употребления языковых явлений в текстовых корпусах.

В современном обществе существует высокая степень информационной перегрузки, медиадискурс играет ключевую роль в формировании общественного мнения и воздействии на массовое сознание. Средства массовой информации могут использовать различные манипулятивные стратегии для формирования определенных представлений и мнений в обществе. В условиях нескончаемого огромного информационного потока необходимы новые методы их изучения, позволяющие обрабатывать большие объемы текстов. Корпусный анализ помогает выявлять и анализировать языковые инструменты, используемые в этом процессе.

С целью разработки методики распознавания медиаманипулирования необходимым этапом является формирование корпусов текстов, на основе которых будет разработана и апробирована разрабатываемая методика. Наша цель – на основе созданных малых корпусов медиатекстов из русскоязычных и казахскоязычных интернет-источников с помощью методов корпусного анализа выявить манипулятивные элементы. Методологической базой изучения корпусов текстов стали работы таких ученых, как Д. Бибер [1], Г. Лич [2], Т. Варади [3], Дж. Синклэр [4], Х. Зинсмайстер, Л. Лемницер [5], [6], С. Грейнджер В.А. [6] Плунгян [6] и др. Рассмотрим некоторые аспекты изучения корпусов, описанных в данных работах. Так, Д. Бибер, один из ведущих специалистов в области корпусной лингвистики, предложил теоретический подход к изучению разнообразия различных вариантов английского языка с использованием корпусных данных. Им применен функциональный анализ текстов на больших корпусах [1]. В работах Г. Лича раскрываются основы корпусной лингвистики, им затронуты вопросы частотности, лексического разнообразия и использования корпусов в лингвистическом исследовании [2]. Большой интерес представляют работы Т. Варади, в которых описаны методы анализа больших текстовых корпусов для создания лексикографических ресурсов [3]. В работе Дж. Синклэр «Corpus, Concordance, Collocation», одного из основоположников корпусной лингвистики, предложено использование корпусов при изучении коллокаций. [4]. Хайке Зинсмайстер, Лотар Лемницер в своей работе «Korpuslinguistik» раскрыли методологические вопросы в создании и

описании корпусов на немецком языке, ими отмечено, что корпус состоит из первичных данных и метаданных [5], [6]. В работе Дж. Синклера «Corpus, Concordance, Collocation» подчеркивается о важности сохранения в корпусе текстов в естественном формате, то есть в том виде, как он непосредственно представлен в речи [7]. В статье «The Computer Learner Corpus: A Versatile New Source of Data for SLA Research» говорится о возможностях компьютерных корпусов английского языка для исследования процессов усвоения второго языка и улучшения методики преподавания языка [6].

В.А. Плунгян, российский лингвист, в своих работах в области корпусной лингвистики занимается проблемами семантики и структуры текстов. Его исследования часто фокусируются на аспектах значения слова и лексических групп в контексте корпусного анализа [8].

В Казахстане также активно разрабатываются исследования в области корпусной лингвистики и расширения Национального корпуса казахского языка. Так, в статье «Методы автоматизации текстов в национальном корпусе казахского языка» рассматриваются особенности учебного подкорпуса и способы семантизации и их автоматизации [9].

Контент-анализ существующей литературы позволил нам обобщить понятие корпуса текстов. Корпус текстов представляет собой совокупность электронных текстов по тем или иным критериям. Цель исследования – формирование и изучение малых корпусов медиатекстов с применением методов корпусного анализа. Задачи исследования: описать структуру сформированных двух малых корпусов медиатекстов; продемонстрировать применение тематического моделирования при описании корпусов; использовать частотный анализ слов с эксплицитно выраженной негативной семантикой для характеристики негативной тональности текстов, провести коллокационный анализ слов с имплицитно выраженной негативной семантикой в медиатекстах.

Описание материалов и методов

Исследование базируется на использовании современных методов корпусной лингвистики – методов анализа текстовых корпусов. Корпусный анализ предполагает исследование языка на основе больших текстовых данных. В качестве материала исследования использованы статьи аналитического характера, написанные на казахском и русском языках. Данные тексты отобраны нами из популярных казахстанских информационных порталов. В процессе работы была проведена фильтрация текстов с учетом освещения актуальных вопросов и тем. В настоящее время отобрано 1964 русскоязычных и 1962 казахскоязычных медиатекстов. Основными методами исследования являются методы статистического и контекстного анализа для выделения языковых средств, обладающих манипулятивным потенциалом, для определения их контекстуальной окраски и частотности использования в медиатекстах.

Результаты и обсуждение

Формирование малых корпусов медиатекстов

Манипулятивный медиадискурс представляет собой форму коммуникации, где через специально отобранные языковые средства оказывается скрытое информационно-психологическое воздействие на аудиторию, в результате которого у нее формируется выгодное манипулятору восприятие событий, идей или личностей. Для изучения манипулятивного медиадискурса с применением корпусного анализа нами сформированы два малых корпуса медиатекстов: на казахском и русском языках.

В выборку текстов для корпуса были включены казахскоязычные и русскоязычные публикации открытых казахстанских информационных интернет-источников (новостные интернет-порталы и официальные СМИ). При отборе источников мы основывались на популярные республиканские источники: <https://baq.kz>, <https://kaz.inform.kz>, <https://qazaqstan.tv>, <https://rezonans.asia>, <https://www.ktk.kz>, <https://forbes.kz>, <https://orda.kz>, <https://tengrinews.kz> (см. таблицу 1).

Одним из важных параметров составления корпуса является сбалансированность. Данный параметр требует пропорционально и достаточное количество текстов, позволяющих отобразить необходимые признаки/категории исследуемой области. В основном соблюдение сбалансированности осуществляется за счет пропорционального распределения всех признаков/категории, где каждой категории присваивается весовая доля, определяющая количество текстов [10]. Мы попытались учесть данный критерий по источникам текстовой информации (см. рисунок 1).

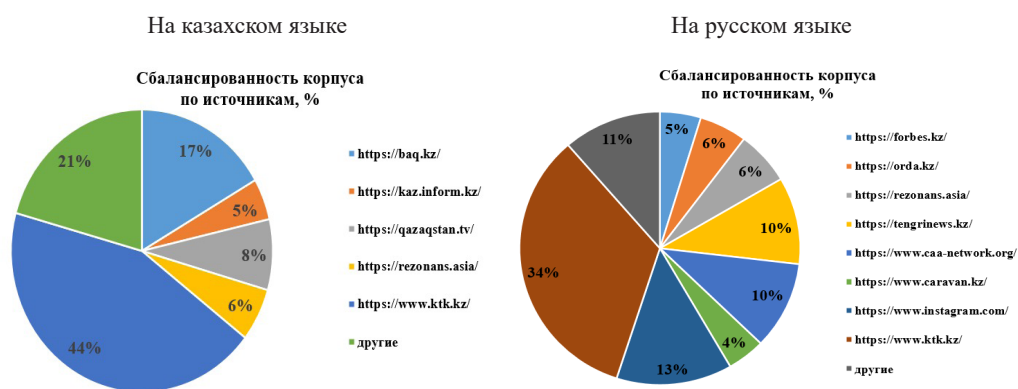

Рисунок 1 – Сбалансированность корпуса по источникам, %

Однако следует отметить, что оба малых корпуса медиатекстов требуют дополнительных доработок с учетом сбалансированности для пропорционального соотношения количества текстов по источникам. В обоих корпусах преобладают тексты из источника <https://www.ktk.kz>: 44%

– на казахском языке, 34% – на русском языке. Корпус медиатекстов на казахском языке следует дополнить текстами, в том числе из <https://qazaqstan.tv>, <https://rezonans.asia>, <https://kaz.inform.kz> и других источников. Корпус русскоязычных медиатекстов также необходимо дополнить статьями из <https://qazaqstan.tv>, <https://rezonans.asia>, <https://forbes.kz>, <https://orda.kz>. Над этой задачей по увеличению сбалансированности по данному параметру в настоящее время наша исследовательская группа продолжает работать.

Применение метода тематического моделирования корпусов

Методы корпусного анализа играют важную роль в изучении манипулятивного медиадискурса, так как они позволяют исследователям систематизировать, анализировать и интерпретировать большие объемы текстовых данных. Одним из способов корпусного анализа является идентификация ключевых слов, позволяющих выявить термины, используемые в текстах корпуса. В процессе тематического моделирования был использован апробированный ранее [11] инструментарий, разработанный на основе латентного размещения Дирихле LDA [12]. Алгоритм включает следующие шаги: вероятностная модель коллекции документов, преобразование текстов в нижний регистр для исключения нескольких копий одних и тех же слов; удаление стоп-слов (союзы, предлоги) и очень редких слов; токенизация слов; приведение слов к начальной форме путем использования лемматизации; создание словаря и корпуса; обучение модели. Затем запускается множество моделей LDA с разными значениями количества тем и определяется тема с наибольшим значением когерентности. Мерой интерпретируемости тем считается мера, показывающая частотность слов в текстах. Для оценивания согласованности использовалась поточечная взаимная информация (pointwise mutual information, PMI):

$$PMI_t = \frac{2}{k(k-1)} \sum_{i=1}^{k-1} \sum_{j=i}^k PMI(w_i, w_j),$$

где w_i – ое слово.

После нахождения наилучшей модели выводятся ключевые слова для каждой темы. Данный инструментарий был применен к сформированным нами двум малым корпусам медиатекстов. Ниже в таблице 1 приведены результаты тематического моделирования.

Таблица 1 – Результаты тематического моделирования.

Корпус медиатекстов на казахском языке

Название топика	Список ключевых слов
Topic: 1 Мектеп	<i>мектеп, жағдайда, байланысты, балалар, мүмкін, қажет, бала</i>

Торіс: 2 Қазақстандағы жоғарғы оқу	<i>қазақ, халықаралық, атындағы, жоғары, оқу, студент, қатысқан, өнер, әлемдік</i>
Торіс: 3 Қазақстанның спортшылары Азия ойындары	<i>Шығатын, мекемесінің, қола, тарады, алқасының, Қазақстаннан, күміс, Азия</i>
Торіс: 4 Тұрғын үй және сауда мәселесі	<i>су, үй, бастап, сатып, астам, ақша, тұрғын, қаржы, ішінде, қайта</i>
Торіс: 5 Әйел және бала мәселесіне қатысты қылмыстық істер	<i>жастағы, сот, әйел, істер, қылмыстық, іс, бас, тұрғыны, бала, анасы</i>
Торіс: 6 Жол көлігі апатына ұшырағандарға көмек көрсету	<i>жол, ауруханаға, саны, жүргізушісі, жағдай, көлік, көлігінің, апаты»</i>
Торіс: 7 Өрт болған жағдайдағы әрекет	<i>екен, қалған, тіпті, өзі, келген», өрт, жатқан</i>
Торіс: 8 Нарықтық экономика жағдайындағы азық-түлік мәселесі	<i>азық, түлік, долларға, астық, деңгейлі, өсімдік, сәйкесінше, банк, банктің, нарығына</i>
Торіс: 9 Денсаулық сақтау мәселесі	<i>ауырлау, шағымдану, қауіпті, мазасыздық, депрессия зиян, тәзімділік, жоғалту, әлсіреу</i>
Торіс: 10 Президент және мемлекет	<i>президент, мемлекет, Касым-Жомарт, Тоқаев, басшысы, экономикалық, ел</i>
Торіс: 11 Полиция және тергеу жұмысы	<i>оқиға, полиция, тергеу, жастағы алматы, баспасөз, бас, сағат, алған, белгісіз</i>
Торіс: 12 Әлеуметтік жағдай және зейнетақы	<i>зейнетақы, БЖЗҚ, зейнеткерлікке, төменгі, базалық, төмендету, қамқорлық, толығырақ, күнкөріс</i>

Корпус медиатекстов на русском языке

Название топика	Список ключевых слов
Торіс: 1 Жилищно-коммунальные и дорожные вопросы	<i>аким, дорога, район, акимат, житель, Алматы, город, участок, водитель, село</i>
Торіс: 2 Торговля	<i>цена, продукт, взрыв, хлеб, авиакомпания, тонна, рейс, магазин, товар</i>
Торіс: 3 Российско-украинские отношения	<i>российский, отношение, экономический, граница, Украина, военный, глава, Республика</i>
Торіс: 4 Криминал и суд	<i>суд, дело, уголовный, полиция, расследование, орган, служба, организация, преступление</i>
Торіс: 5 Повышение цен и курс валюты	<i>бензин, нефть, доллар, рейтинг, цена, детский, скачок, курс</i>
Торіс: 6 Промышленность и производство	<i>завод, актюбинский, показатель, павлодарский, карагандинский, предприятие, место, мангистауская</i>
Торіс: 7 Международные отношения	<i>британский, допускаться, Афганистан, музей, огонь, фильм, талибан, Лондон, космический, перевод</i>
Торіс: 8 Образование	<i>школа, образование, студент, школьник, учебный, вуз, учитель, педагог, обучение, университет</i>

Торіс: 9 Языковая политика	<i>язык, организация, казахский, государственный, решение, общество, движение, центральный, народ, национальный</i>
Торіс: 10 Здравоохранение: коронавирус и вакцинация	<i>коронавирус, врач, вакцина, здравоохранение, вакцинация, маска, доза, больница, вирус, пневмония</i>
Торіс: 11 Выборы	<i>партия, кандидат, выборы, комиссия, избирательный, пост, предвыборный, выдвинуть</i>
Торіс: 12 Строительство и инфраструктура	<i>проект, строительство, комплекс, ожидать, экологический, инфраструктура, объект, поручение, инвестор</i>

Тематическое моделирование данных корпусов позволило выделить ключевые темы, отражающие актуальные социальные, экономические и политические вопросы в Казахстане. В собранных медиатекстах на казахском языке основное внимание уделяется вопросам образования, социальной защиты, транспорта, экономики, темам, связанным с женщинами и детьми, криминалом и чрезвычайными ситуациями. В корпусе русскоязычных медиатекстов выделены темы на жилищно-коммунальные и дорожные проблемы, торговлю, промышленность, международные отношения, политику и здравоохранение. Таким образом, тематическое моделирование в обоих корпусах отражает схожие проблемы, медиаповестка объединяет казахскоязычную и русскоязычную аудитории.

Применение метода частотного анализа на основе словарного подхода на примере слов с эксплицитно выраженной негативной семантикой

Методы частотного анализа используются для выявления закономерностей в использовании тех или иных языковых средств, направленных на оказание информационно-психологического воздействия в манипулятивном медиадискурсе. Анализ собранного нами корпуса показал, что в нем доминирует употребление слов с эксплицитно выраженной негативной семантикой. Выявление частотности данных слов стало возможным при использовании словарного подхода на основе раннее составленного нами словаря слов с негативным значением. Предварительно слова в словаре и текстах обрабатываются для улучшения точности анализа (удаление пунктуации, символов, стоп-слов, токенизация и лемматизация). Каждое слово из текста сравнивается со словарем. Если слово совпадает с элементом словаря, оно фиксируется как слово с негативной семантикой. Затем для каждого текста фиксируются все найденные совпадения и определяется общее количество слов с негативной семантикой в корпусе.

Анализ выявил, что наиболее часто в текстах используются следующие слова с негативной семантикой (нами указаны топ-20 слов): *ауыр – 149; қатты – 120; мәселе – 108; қауіпті – 105; төмен – 104; қиын – 94; күдікті – 92; заңсыз – 89; тыйым – 81; сыбайлас – 80; айыппұл – 77; күрделі – 74; қауіп – 70; өлім – 68; есірткі – 67; ауру – 62; қылмыс – 57; соғыс – 53;*

қорғаныс – 53; инфляция – 47; проблема – 585, война – 337, против – 259, угроза – 176, конфликт – 164, нарушение – 159, санкция – 138, талибан – 135, насилие – 130, преступление – 121, негативный – 114, кризис – 106, терроризм – 98, дефицит – 92, смерть – 89, зависимость – 86, коррупция – 85, погибнуть – 83, штраф – 77, жертва – 73.

В качестве примера приведем фрагмент текста, в котором активно используются слова с негативной семантикой: Әйелдер мен балаларға қатысты **зорлық-зомбылық**, Әлемде болып жатқан жағдаяттар, экономикалық **қиындықтар** мен **жұмыссыздық** адамдар арасындағы **агрессия** деңгейінің өсуіне алып келді. Бұндай **агрессивті** топтар алдымен әйелдер мен балаларға тіпті ер адамдарға да қысым көрсетеді. **Covid-19 пандемиясы** басталғалы бері балалар мен әйелдерге көрсетілетін **қылмыстық зорлық-зомбылық** деңгейінің өзектілігі артып келеді. Әрине, қыздар мен әйелдерге, балалармен әлсіз жандарға жасалатын **зомбылық пандемияға** дейін де болған. Бірақ, **карантин, жұмыссыздық пен тұрмыстық қажеттіліктер зорлық** көрсету деңгейінің өсуіне алып келді. Бұл жаһандық күрмеуі **қиын мәселе** (<https://qazdauiri.kz/news/aielder-men-balalarga-qatysty-zorlyq-zombylyq>).

В данном фрагменте используются слова с негативной семантикой для эмоционального воздействия и акцентирования внимания на остроте проблемы женского и детского насилия. Негативная лексика вызывает тревогу, усиливает драматизацию, подчеркивает серьезность данного вопроса в стране и мире..

Украинский **кризис** затронул Казахстан в сложный период развития, когда страна только начала восстанавливаться после воздействия пандемии **COVID-19**, а затем и **трагических январских событий**. Влияние **войны** в Украине на экономику Казахстана: что поменялось за два года? **Война** в Украине изменила экономические и стратегические отношения между многими странами мира, включая Казахстан и другие государства в Центральной Азии. Экономические **последствия конфликта** непосредственно затронули не только Россию и Украину, но и многие другие страны в регионе и за его пределами, чья экономика взаимосвязана с ними. В ответ на действия России западные страны во главе с США и ЕС ввели расширенный пакет **санкций**. Подобные **санкции** в последние несколько десятилетий стали основным инструментом в разрешении международной экономической и политической **напряженности** между странами. Хотя **санкции** были разработаны так, чтобы напрямую затронуть только Россию, их влияние заметно оцутилось и в соседних с Россией странах, включая Казахстан, из-за высокой степени экономической **зависимости** между ними. К ряду компаний, предположительно содействовавших обходу первичных **санкций** Россией, также были применены вторичные санкции. Эксперты практически единогласно прогнозировали высокую **инфляцию** и процентные ставки, которые будут сопровождаться

низким ростом экономики и *снижением* доходов населения, особенно его социально уязвимой части. (<https://inbusiness.kz/ru/news/vliyanie-vojnuy-v-ukraine-na-ekonomiku-kazahstana-cto-pomenyalos-za-dva-goda>). В данном тексте негативная лексика подчеркивает серьезность влияния украинского кризиса на Казахстан, показывает нестабильность и сложность ситуации, экономическую и политическую уязвимость Казахстана в сложившихся условиях и важность решения данного вопроса.

Следует отметить, что частотный анализ на основе словарного подхода имеет ряд ограничений при анализе текстов, поскольку при таком подходе не учитываются контекст, полисемия, ирония, идиомы и др. В связи с этим предлагаем его дополнить коллокационным анализом.

Применение метода коллокационного анализа на примере слов с имплицитно выраженной негативной семантикой

Выше мы рассмотрели слова с эксплицитно выраженной негативной семантикой. Но нередко нейтральные слова или слова с позитивной окраской в манипулятивных текстах содержат имплицитную негативную оценочность. Такую трансформацию и учет соседних слов и выражений в контексте можно определить посредством коллокационного анализа.

Данный анализ применен в ряде современных исследований, в которых отмечается, что контекстуальная оценочность обнаруживается при анализе в корпусе текстов коллокатов – окружения слова в контексте [4], [10]. Т.Б. Радбиль исследует явление наведенной оценочности, которую рассматривает путем анализа слова *народный* в его различных коллокациях на материале Национального корпуса русского языка. Как отмечает исследователь, слово «оценивается носителями национального языка как безусловно положительное свойство», включая такие смыслы, как: «имеющий ценностную (духовную или этическую) значимость», «соответствующий идеалам и ценностям народа», «истинный, правильный, такой, какой должен быть» и пр.: *хранитель народной мудрости; многовековые традиции народного благочестия; эффективную систему народного просвещения и развить народное самосознание* [13]. Однако в определенных репрезентативных контекстах это слово приобретает наведенную негативную оценочность. К примеру, в контексте употребления этого прилагательного с определяемыми словами, выражающими какие-либо негативные стороны жизни (грех, порок, недостаток, слабость): *на самом-то деле реальное народное зло – это сам чиновник и есть; Поговорите о народных грехах с ээками; Проблема неправильных капиталов, образующихся за счет разложения общества, народного разврата, пьянства...* [13]. Данный пример, описанный Т.Б. Радбилем, показывает, что коллокационный анализ позволяет рассмотреть вторичные, имплицитно выраженные негативные смыслы.

Подобных слову *народный* примеров достаточно много. Выявить

их можно путем применения коллокационного анализа. Приведем в качестве примера слово *ту*, которое в казахском языке имеет эксплицитно выраженную положительную семантику: *Керей-Жәнібек хан шаңырағын көтеріп, іргесін бекіткен күннен бастап, тәуелсіздіктің көк туы қайта желбірегенге дейінгі аралықта қазақ халқы қаншама қиындықты басынан өткізді* (<https://alashainasy.kz/aleumet/auyildyi-ansaymyiz-brak-kalada-turgyimyiz-keled-125738//aleumet/auyildyi-ansaymyiz-brak-kalada-turgyimyiz-keled-125738//aleumet/auyildyi-ansaymyiz-brak-kalada-turgyimyiz-keled-125738/>). В данном примере слово ТУ имеет положительное значение. Контекстной реализации позитивного значения способствует коллокация *көк* и *тәуелсіздіктің* (*Тәуелсіздіктің көк туы* – голубой флаг Независимости). Однако в ряде реперзентативных контекстов в слове *ту* реализуется его отрицательный оценочный потенциал. *Орыс тілді БАҚ РФ айдап салуымен «мемлекеттік тіл өз қызметін орындай алмауы» деген сұлтауды тағы да ту етіп көтере бастады. Армандары – Беларусьтегідей орыс тілін мемлекеттік қызметтегілер мен бюджеттегілер арасындағы тілді білмеушілер мен білгісі келмеушілерге байланысты қолданылатын жаза түрлері қазақ мемлекетін құруда қолданылмауы керек екен-мыс* (<https://abai.kz/post/103894>). В данном примере слово *ту* употреблено в значении «расшуметься», которое включает негативную коннотацию. Иными словами, приведенный пример анализа слова *ту* в казахском языке показывает, что это слово, обладая базовой позитивной семантикой (символ независимости и чести), может приобретать негативные оттенки в сочетаниях с определенными коллокациями, например, обозначая конфликтность или чрезмерное возмущение.

Коллокационный анализ слов *январь* и *январский* позволил выявить у данных слов имплицитно негативную семантику, которая реализуется в определенных коллокациях: *Кровавый январь: родные погибших просят депутатов Европарламента о международном расследовании; 24 августа близкие пострадавших во время январских событий сначала пришли в прокуратуру с требованием объективного расследования* (<https://orda.kz/blizkie-pogibshih-vo-vremya-krovavogo-yanvaryu-prosyat-evroparlament-nachat-mezhdunarodnoe-rassledovanie/>); *Январская трагедия, в которой каждому казахстанцу очевидны самые страшные преступления против человека и государства* (<https://orda.kz/posle-nazarbaeva-kak-skoro-v-kazahstane-rovavitsya-povaya-etika/>). Слова *январь* и *январский*, связанные с январскими событиями, демонстрируют отрицательную оценочность в вышеприведенных примерах.

Приведем еще один пример: слово *өсу* / *рост*, которое эксплицитно содержит положительную оценку, однако в определенных коллокациях (*агрессия деңгейінің өсу, зорлық көрсету деңгейінің өсу; рост проблем, рост цен* и др.) оно приобретает негативную коннотацию. Например: *Әлемде болып жатқан жағдаяттар, экономикалық қиындықтар мен*

жұмыссыздық адамдар арасындағы агрессия деңгейінің өсуіне алып келді. Бірақ, карантин, жұмыссыздық пен тұрмыстық қажеттіліктер зорлық көрсету деңгейінің өсуіне алып келді. Бұл жаһандық күрмеуі қиын мәселе ().Поскольку Россия и Украина являются крупными экспортёрами ряда сырьевых товаров на глобальные рынки, война вызвала как энергетический, так и продовольственный кризисы, вызвав сбои в цепочках поставок, рост цен и процентных ставок, а также повлияв на темпы роста мировой экономики (<https://inbusiness.kz/ru/news/vliyanie-vojny-v-ukraine-na-ekonomiku-kazhstana-chto-pomenyalos-za-dva-goda>).

Таким образом, коллокационный анализ слов корпуса дополняет частотный анализ на основе словарного подхода, может помочь выявить не только эксплицитные значения слов, но и возникающие имплицитные коннотации в тех или иных коллокациях, учитывать взаимодействие слов с их окружением, что позволяет обнаружить вторичные, скрытые, имплицитные смыслы и наведенные значения.

Заключение

Изучение манипулятивного медиадискурса с использованием методов корпусного анализа является неотъемлемой частью современных лингвистических исследований и приобретает особую актуальность в условиях современного информационного общества. Проведенное исследование показало значимость корпусного анализа для выявления манипулятивных элементов в медиадискурсе. Были созданы корпуса текстов на казахском и русском языках, отражающие медиаповестку Казахстана. Тематическое моделирование выявило основные проблемы и акценты в освещении: социальные вопросы, экономика, международные отношения и криминал. Анализ частотности негативной лексики и коллокационных связей продемонстрировал, как через использование определенных слов и контекстов создается эмоциональное воздействие, усиливающее манипулятивный эффект. Результаты подтвердили важность коллокационного анализа, так как даже нейтральные слова могут приобретать негативный оттенок. Разработанные корпуса и применение методов корпусного анализа создают основу для дальнейших исследований медиадискурса и могут применяться в системах автоматического анализа текстов для распознавания медиаманипуляции.

Информация о грантовом финансировании

Данное исследование финансировалось Комитетом по науке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № АР19679821 «Разработка методики распознавания медиаманипулирования и продвижения медиаграмотности в условиях информационного пространства»).

ЛИТЕРАТУРА

[1] Biber D. Representativeness in Corpus Design // *Literary and Linguistic Computing*. – 1993. – Vol. 8.4. – P. 241–257.

[2] Leech G. New resources, or just better old ones? The Holy Grail of representativeness // In M. Hundt, N. Nesselhauf, & C. Biewer (Eds.), *Corpus linguistics and the web*. – Amsterdam: Rodopi, 2007. – P. 133-149.

[3] Váradi T. The linguistic relevance of corpus linguistics // In *Proceedings of the Corpus Linguistics 2001 Conference*. UCREL Technical Papers. – 2001. – Vol. 13. – P. 587-593.

[4] Sinclair J.M. *Corpus, Concordance, Collocation*. – Oxford : Oxford univ. press, 1991. – 179 p.

[5] Lemnitzer L., Zinsmeister H. *Korpuslinguistik. Eine Einführung*. 3. Auflage. – Tübingen: Narr Verlag, 2015. – 163 S.

[6] Lemnitzer L. *Korpuslinguistik: Eine Einführung [Corpus Linguistics: Introduction]* / L. Lemnitzer, H. Zinsmeister. – Tübingen, 2006. – 213 p.

[7] Granger S. The computer learner Corpus: a versatile new source of data for SLA research // *Learner English on Computer*. – L., 1998. – 894 p.

[8] Плунгян В.А. Корпус как инструмент и как идеология: о некоторых уроках современной корпусной лингвистики // *РЯНО*. – 2008. – №16 (2). – С.7-20.

[9] Амирбекова А.Б., Конырова А.Т., Кайырбекова У.С. Методы автоматизации текстов в национальном корпусе казахского языка // *Известия КазУМОИМЯ имени Абылай хана*. — 2023. Том 70. – № 3. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.70.3.001>

[10] МакЭнери, Т. и Харди, А. *Корпусная лингвистика: метод, теория и практика*. – Кембридж: Издательство Кембриджского университета, 2012. *Corpus Linguistics. Method, Theory and Practice*. <http://corpora.lancs.ac.uk/clmtp/> (data obrashhenija: 09.09.2023).

[11] Baimakhanbetov M. Determination of the optimal number of topics in the LDA model when working with large arrays of text data // 2023 IEEE INTERNATIONAL CONFERENCE ON SMART INFORMATION SYSTEMS AND TECHNOLOGIES, eCF Paper Id: IEEESIST2023-176, 2023

[12] Blei D. M., Ng A. Y., Jordan M. I. Latent Dirichlet allocation // *Journal of Machine Learning Research*. – 2003. – Vol. 3. – P. 993–1022.

[13] Радбиль Т.Б. Наведенная оценочность как объект лингвокультурологического изучения: опыт корпусного анализа интернет-медиа // *Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 6: Языкознание*. – 2023. – № 3. – С. 95-105. DOI: 10.31249/ling/2023.03.07.

REFERENCES

- [1] Biber D. Representativeness in Corpus Design // *Literary and Linguistic Computing*. – 1993. – Vol. 8.4. – P. 241–257.
- [2] Leech G. New resources, or just better old ones? The Holy Grail of representativeness // In M. Hundt, N. Nesselhauf, & C. Biewer (Eds.), *Corpus linguistics and the web*. – Amsterdam: Rodopi, 2007. – P. 133-149.
- [3] Váradi T. The linguistic relevance of corpus linguistics // *Proceedings of the Corpus Linguistics 2001 Conference*. UCREL Technical Papers. – 2001. – Vol. 13. – P. 587-593.
- [4] Sinclair J.M. *Corpus, Concordance, Collocation*. – Oxford : Oxford univ. press, 1991. – 179 p.
- [5] Lemnitzer L., Zinsmeister H. *Korpuslinguistik. Eine Einführung*. 3. Auflage. – Tübingen: Narr Verlag, 2015. – 163 S.
- [6] Lemnitzer L. *Korpuslinguistik: Eine Einführung [Corpus Linguistics: Introduction]* / L. Lemnitzer, H. Zinsmeister. – Tübingen, 2006. – 213 p.
- [7] Granger S. The computer learner Corpus: a versatile new source of data for SLA research // *Learner English on Computer*. – L., 1998. – 894 p.
- [8] Plungyan V.A. Korpus kak instrument i kak ideologiya: o nekotorykh urokakh sovremennoj korpusnoj lingvistiki // *RYANO*. – 2008. – № 16 (2). – S. 7-20. [in Rus.]
- [9] Amirbekova A.B., Konyrova A.T., Kajyrbekova U.S. Metody avtomatizacii tekstov v nacional'nom korpusе kazakhskogo yazyka // *Izvestiya KaZUMOIMYA imeni Abylaj khana*. – 2023. Tom 70. – № 3. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.70.3.001>
- [10] MaKEhneri, T. i Khardi, A. *Korpusnaya lingvistika: metod, teoriya i praktika*. – Kembridzh: Izdatel'stvo Kembridzhskogo universiteta, 2012. *Corpus Linguistics. Method, Theory and Practice* <http://corpora.lancs.ac.uk/clmtp/> (data obrashhenija: 09.09.2023).
- [11] Baimakhanbetov M. Determination of the optimal number of topics in the LDA model when working with large arrays of text data // *2023 IEEE INTERNATIONAL CONFERENCE ON SMART INFORMATION SYSTEMS AND TECHNOLOGIES*, eCF Paper Id: IEEESIST2023-176, 2023
- [12] Blei D. M., Ng A. Y., Jordan M. I. Latent Dirichlet allocation // *Journal of Machine Learning Research*. – 2003. – Vol. 3. – P. 993–1022.
- [13] Radbil' T.B. Navedennaya ocenochnost' kak ob'ekt lingvokul'turologicheskogo izucheniya: opyt korpusnogo analiza internet-media // *Social'nye i gumanitarnye nauki. Otechestvennaya i zarubezhnaya literatura. Seriya 6: Yazykoznanie*. – 2023. – № 3. – S. 95-105. DOI: 10.31249/ling/2023.03.07.

МАНИПУЛЯТИВТІ БАҚ ДИСКУРСЫН ЗЕРТТЕУДЕ КОРПУСТЫҚ ТАЛДАУ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ

*Шакенова М.Т.¹, Миятбекова З.У.², Джилкишиева М.С.³, Баймаханбетов М.А.⁴

^{1,2,3} «М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті» ҰАҚ
Шымкент, Қазақстан

⁴ «А. Байтұрсынов атындағы талдаудағы ұлттық зерттеу және бағалау орталығы» АҚ, Астана, Қазақстан

Андатпа. Бұл мақалада манипуляциялық медиа дискурсты зерттеуде корпусстық талдау әдістерін пайдалану қарастырылады. Үздіксіз ақпарат ағыны жағдайында өмір сүретін заманауи ақпараттық қоғам жағдайында тақырыптың өзектілігі сөзсіз, өйткені корпус лингвистикасының әдістері үлкен мәліметтер базасымен жұмыс істеуге және олардағы заңдылықтарды анықтауға мүмкіндік береді. Бұқаралық ақпарат құралдарының қоғамдық пікірді қалыптастырудағы жоғары рөлін, сондай-ақ оған ақпараттық-психологиялық ықпалын сезіну айқын факт болып табылады. Осыған байланысты бүкіл интернет кеңістігін толтырған медиамәтіндердің үлкен массивін талдаудың тиімді әдістерінің шұғыл қажеттілігі туындайды. Авторлар медиа дискурсты зерттеу контекстінде корпус лингвистикасының теориялық және әдістемелік аспектілеріне егжей-тегжейлі талдау жасайды, шағын мәтіндік корпусы қалыптастыру тәжірибесін және оларды манипуляциялық медиа дискурсты зерттеуде пайдалануды сипаттайды. Мәтіндік корпус дегеніміз – электрондық түрдегі бірқатар параметрлер бойынша (біздің жағдайда орыс және қазақ тілдеріндегі БАҚ мәтіндері) құрылымдалған белгілі бір тілдегі жинақталған мәтіндер жүйесі. Зерттеу материалы соңғы бес жылда әртүрлі орыс тілді және қазақ тілді интернет-ақпарат көздерінен, соның ішінде желідегі жаңалықтар мен әлеуметтік желілерден жиналған медиа мәтіндер болды. Мұндай корпусы талдау әдістерін қолдана отырып зерттеу медиа дискурсты зерттеудегі объективтілікті қамтамасыз етеді, өйткені олар статистикалық деректерге және медиамәтіндерде манипуляциялық әлеуеті бар лингвистикалық құралдарды қолдану жиілігіне негізделген. Авторлар медиамәтіндерде қолданылатын тілдік стратегияларды терең түсіну және олардың оқырман қауымға әсерін анықтау үшін бұл тәсілдің маңыздылығын атап көрсетті.

Тірек сөздер: корпусстық лингвистикасы, корпус, корпусстық талдау, медиамәтін, медиа дискурс, манипуляциялық әлеует, тоналдылық, коллокация

**APPLICATION OF CORPUS ANALYSIS METHODS IN STUDYING
MANIPULATIVE MEDIA DISCOURSE**

*Shakenova M.T.¹, Miyatbekova Z.U.², Dzhilkishieva M.S.³, Baymakhanbetov M.A.⁴

^{1,2,3} NAO “M. Auezov South Kazakhstan University”, Shymkent, Kazakhstan

⁴JSC “A. Baitursunov National Center for Research and Evaluation in Education “Taldau”, Astana, Kazakhstan

Abstract. This article applies corpus analysis methods to the study of manipulative media discourse. The relevance of the topic in the ninth modern information society, living in conditions of constant information flow, is unconditional, since the methods of corpus linguistics make it possible to work with certain databases and identify patterns in them. The obvious fact is the awareness of the high role of the media, which find themselves outside of public opinion, as well as the informational and psychological impact on it. In this regard, there is an urgent need for effective methods for analyzing a large array of medical texts that have filled the entire Internet space. The authors provide a detailed analysis of the concepts and methodological aspects of corpus linguistics in the second course of media discourse, a little experience in the formation of small text corpora and their use in conducting manipulative media discourse. A corpus of texts is understood as a structure, based on a number of parameters, of a system of collected texts in a specific language (in our case, media texts in English and Kazakh) in electronic form. The research material is media texts collected from various Russian-language and Kazakh-language Internet sources of information, including online news and social media, over the past 5 years. Nevertheless, the study of corpora using corpus analysis methods ensures objectivity when conducting media discourse, since they are based on statistical data and the frequency of use of linguistic means with manipulative potential in media texts. The authors emphasize the importance of this for a deep understanding of linguistic traditions, influence in media texts, and identify their influence on the readership.

Keywords: corpus linguistics, corpus, corpus analysis, media text, media discourse, manipulative potential, tonality, collocation

Статья поступила: 14 декабря 2023

Информация об авторах:

Шакенова Майгуль Тулегеновна – кандидат филологических наук, доцент, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан, e-mail: maigul1379@mail.ru, orcid.org/0000-0002-1329-4939

Миятбекова Зилиха Усмагамбетовна – кандидат филологических наук, доцент, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент,

Шакенова М.Т., Миятбекова З.У., Джилкишиева М.С., Баймаханбетов М.А.

Казахстан, e-mail: zlixamiatbekova@mail.ru, orcid.org/0000-0001-5787-3417

Джилкишиева Майра Сейтжапаровна – доктор педагогических наук, профессор, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова Шымкент, Казахстан, e-mail: maira-taraz@mail.ru, orcid.org/0000-0002-6372-8141

Баймаханбетов Мухит Абилкасимович – магистр, главный научный сотрудник, Национальный центр исследования и оценки в образовании «Талдау» имени А. Байтурсунова, Астана, Казахстан, e-mail: m.baimakhanbetov@mail.ru, orcid.org/0000-0003-4978-2704

Авторлар туралы мәлімет:

Шәкенова Майгүл Төлегенқызы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: maigul1379@mail.ru, orcid.org/0000-0002-1329-4939

Миятбекова Зилиха Усмагамбетқызы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: zlixamiatbekova@mail.ru, orcid.org/0000-0001-5787-3417

Джилкишиева Майра Сейтжапарқызы – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: maira-taraz@mail.ru, orcid.org/0000-0002-6372-8141

Баймаханбетов Мұхит Әбілқасымұлы – магистр, бас талдаушы, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы «Талдау» ұлттық зерттеулер және білімді бағалау орталығы, Астана, Қазақстан, e-mail: m.baimakhanbetov@mail.ru, orcid.org/0000-0003-4978-2704

Information about the authors:

Shakenova Maigul – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: maigul1379@mail.ru, orcid.org/0000-0002-1329-4939

Miyatbekova Zilikha – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: zlixamiatbekova@mail.ru, orcid.org/0000-0001-5787-3417

Jilkishiyeva Maira – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, M. Auezov South Kazakhstan University Shymkent, Kazakhstan, e-mail: maira-taraz@mail.ru, orcid.org/0000-0002-6372-8141

Baymakhanbetov – Master, Chief Researcher, Akhmet Baitursynuly National Centre for Research and Evaluation of Education “Taldau”, Astana, Kazakhstan, e-mail: m.baimakhanbetov@mail.ru, orcid.org/0000-0003-4978-2704

UDC 81

IRSTI 16.01.11

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.024>

THE IMPACT OF VIDEO CONTENT ON THE LANGUAGE OF PRESCHOOL CHILDREN

* Zhorabek Z.Zh.¹, Ospanov Y.T.², Konyrova A.T.³, Shoibekova G.B.⁴

*^{1,4}Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

²Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

³the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

Abstract. The presence of words and phrases from two different languages, specifically Russian and English, in the speech of preschool children is a growing concern for parents. This phenomenon is especially noticeable among children between the ages of 3 and 5, and it is largely attributed to their frequent exposure to videos in different languages. To gain a more comprehensive understanding of this issue, a social survey was conducted among parents of children in this age group who exhibit elements of bilingualism in their speech. The survey aimed to explore the extent and nature of these bilingual elements, as well as the potential influence of video content on their language development. The findings revealed that although these children cannot be classified as fully bilingual, they frequently use a mixture of languages in their speech. This can be directly linked to their exposure to videos in both Russian and English. The analysis of the survey data indicated that this exposure significantly contributes to the incorporation of bilingual elements into children's speech, even if they are not consciously learning a second language. The results suggest that video content plays a critical role in the early language development of children and can introduce elements of a second language, thus influencing their natural language acquisition process. These findings emphasize the importance for parents and educators to carefully consider the type of video content that children are exposed to, as it has a significant impact on their linguistic development. This study highlights the significant impact of video content on the language development of preschool children. The practical significance of the research results is directly related to the explanation to parents and teachers about the strong influence of video content on the development of children's speech.

Keywords: child language, bilingual elements in child speech, bilingualism, natural bilingualism, sociolinguistics, preschool children, video content, language development, survey

Introduction

In this age of rapidly advancing information technology, mobile phones

and televisions have become an integral part of our daily lives, serving as platforms for consuming content. It is increasingly common for parents and even young children who have yet to start speaking to frequently utilize these devices. However, pediatric academies worldwide recommend that children under 18 months completely avoid screen time, while children aged 2 to 5 years should limit their screen time to one hour per day, preferably with parental involvement [1, p.1].

One significant issue associated with delayed speech development and the presence of elements from multiple languages in a child's speech is the excessive use of video content. Currently, 25% of four-year-old children demonstrate speech development that deviates from the norm. As the proper acquisition of a native language greatly impacts the development, upbringing, and education of preschool children, this is a crucial area to explore [2, p.1].

This study aims to investigate how video content on phones and televisions influences the presence of bilingual elements in children's speech from a sociolinguistic perspective. Sociolinguistics not only focuses on individuals who speak and use language correctly, but also on those who deviate from established linguistic norms, make mistakes, or mix elements from different linguistic styles or languages [3, p.67].

The acquisition of language and culture begins in infancy. V. Stern associates the second and third years of child development with a child's ability to walk upright and speak freely, referring to it as "entering the era of humanity" [4, p.31]. The first language a child learns should be their native language because mastering the mother tongue enables children to absorb the national values of their people. The mother tongue is distinguished from all other languages by its unique internal structure and historical development within a specific nation. It serves as an intra-national means of communication for people of that nation, regardless of age, gender, belief, occupation, or social status [5, p.25].

Today, it is impossible to separate children from various video-content. In Kazakh families, children watch cartoons, games, and various videos in Russian and English on phones or televisions, resulting in elements of both languages (Russian-English) being evident in their speech. While a child may not be considered fully bilingual, unrestricted exposure to such content may lead to fluency in Russian. According to Grosjean: "Natural bilingualism always arises from direct communication between bilingual speakers in a naturally occurring socio-historical context" [6, p.148]. This means that a child who frequently watches mixed-language content or whose parents and environment use both languages is likely to incorporate elements from both languages into their speech, increasing the likelihood of becoming fully bilingual. Current research in Kazakh linguistics on child language is diverse. However, Kazakh linguists note that child language has not been studied with a focus on the linguistic consciousness indicators of mono and bilingual children formed in Kazakhstan's multicultural society [7, p.67].

Let's pay attention to the results of the research of other colleagues-scientists. In a joint study by Zh.Tuimebayev and A.Ualikhanuly, they examined the positive impact of bilingualism on child development. In order to determine the positive impact of bilingualism, they not only relied on the opinions of foreign colleagues, but also tried to determine it by conducting real surveys. [8, pp.267-277].

Materials and methods

The research used an exploratory experiment method. For this, we created a survey. In this study, a survey was conducted among parents of children attending state kindergartens in Almaty. The survey aimed to determine what type of content children use on phones and televisions during their language development period. The survey has been invented contextually and all ethical standards were followed accordingly. Respondents were surveyed online using the Google Forms platform between December 4-7, 2023. The survey included a total of 14 questions. The survey participants were all female and consisted of Kazakh and Kazakh-speaking mothers aged 25-50. The study employed a social survey method.

Results and discussion

The results of the sociolinguistic survey conducted among the general public indicate that in the age of information technology, it is impossible to separate adults, teenagers, and even children from smartphones. The use of smartphones has various effects on children's language development. When using screens, oral communication skills may be limited, and face-to-face interaction can be neglected. Research conducted on American children has shown that parents ask fewer questions to children aged 3-5 when they are using smartphones. Additionally, children also ask fewer questions to parents who are using smartphones.

In response to the survey question, "Which device does your child watch the most?" parents indicated that 47.8% of children watch YouTube, 35% watch television channels, 12.9% use other networks, and 4.3% do not watch any devices. The survey results also revealed that children watch television and phones for 1.5 to 3.5 hours per day. Foreign researchers note that studies on the use of mobile devices show conflicting results: while using mobile devices can help learn new words, excessive use can lead to language problems (Neumann, 2014). Since children do not use phones for personal matters like adults, it is important to keep safety measures in mind. To the question "Which platform does your child watch the most?", 100% answered YouTube. The harmful effects of excessive YouTube consumption outweigh the benefits for young children. Since children's psyche is not fully developed, excessive YouTube watching may hinder their ability to interact properly with parents and friends in the future.

“When showing YouTube content to minors, parental supervision is necessary. Parents should choose videos appropriate for their child’s age and free from any dangers”.

Children often watch animated cartoons and children’s blogs on television and phones (Table 1). According to parents, children frequently watch mixed-language content without preference (Table 2). The most frequently watched content includes: Три кота, Like Nastya, DBillions, and маша и медведь (Table 3).

Table 1. Animated Cartoons and Children’s Blogs Watched by Children

Cartoons	Children’s Blogs
Три кота	Like Nastya
Маша және аю	DBillions
Синий трактор	Vlad and Niki

Table 2. Languages Watched by Children

Language	Percentage
Kazakh	20%
Russian	40%
English	30%
Mixed	10%

Table 3. Most Frequently Watched Content

Content Name	Frequency
Три кота	25%
Like Nastya	20%
DBillions	15%
Машаны құтқару	10%
Синий трактор	10%
Vlad and Niki	20%

It is important to limit and monitor children’s screen time as it aids in the development of their linguistic and social skills. Language acquisition, speech culture, and communication skills should naturally develop. However, watching mixed-language video content frequently at a young age may hinder children’s language development and the proper acquisition of their native language. This can lead to the presence of elements from two languages and the possibility of becoming fully bilingual [9, pp.103-109].

Studies on early childhood language development emphasize the importance of prioritizing the native language and developing skills in one language. The language and speech development of preschool children directly influence their future academic achievements and social adaptation [10, pp.996-1000].

This research helps parents and educators consider the factors affecting children’s language development and take appropriate measures. By monitoring and supporting children’s language development, it is possible to shape their

speech culture and reduce the influence of bilingual elements. Parents should carefully observe the language their children speak and the video content they watch daily and guide them appropriately.

In conclusion, it is essential to note that modern information technology significantly impacts children’s language development. The uncontrolled use of mobile devices and video content can have a negative effect on children’s speech skills and language development. Therefore, parents and educators should pay special attention to this issue and implement measures to support children’s language development.

This study surveyed parents of children attending state kindergartens in Almaty. The survey aimed to determine the type of content children use on phones and televisions during their language development period. Respondents were surveyed online using the Google Forms platform between December 4-7, 2023. The survey included a total of 14 questions. The survey participants were 100% female, and it is worth noting that they were Kazakh and Kazakh-speaking mothers aged 25-50. The study employed a social survey method.

Table 4. Types of Video Content

Type	Content
Cartoons	Три кота, Маша и Медведь, Кошкар мен Теке, Щенячий патруль, About Dinosaurs
Blogs	Like Nastya, DBillions, Влад и Никита, Baby Doll, Blippi

Table 5. Language of Video Content

Language	Content
Kazakh	Кошкар мен Теке
Russian	Три кота, Маша и Медведь, About Dinosaurs, Влад и Никита
English	DBillions, Baby Doll, Blippi
Mixed	Like Nastya, Щенячий патруль

Table 6. Frequency of Video Content Usage

Три кота	Like Nastya	Кошкар мен Теке	DBillions	Маша и Медведь	About Dinosaurs	Влад и Никита	Щенячий патруль	Baby Doll	Blippi
6	5	3	2	3	1	1	1	1	1

According to the survey results, 26.1% of children aged 3-5 watch video content in Kazakh, 30.4% in Russian, 39.1% in mixed languages, and 4.3% in English (Chart 1). Since the survey participants were all ethnic Kazakhs, their children’s mother tongue is Kazakh. It was found that children watch video content in mixed languages more frequently than in Kazakh. Since parents are responsible for minors, it is important to pay attention to the language as well as the safety of the video content chosen for children. Children not only watch video content but also absorb its values and learn from it. Domestic researchers have concluded that at an early age, children should be educated in their mother tongue or a single language [11, p.194]. The rapid integration of digital technology into daily life has significantly transformed the environment in which children grow

up, particularly with respect to their language development. The findings of this study highlight the profound influence of video content on the linguistic capabilities of preschool children, emphasizing the complexities and challenges that arise from exposure to mixed-language media. The survey results reveal that, despite a strong preference for their children to speak Kazakh, the reality of media consumption habits presents a different picture. A significant portion of the video content consumed by children is in Russian, English, or a combination of both. This disconnect between parental preferences and actual media exposure is crucial, as it suggests that children are heavily influenced by the linguistic environment created by their media consumption, regardless of their parents' intentions [12, pp.4-15].

Early childhood is a critical period for language acquisition, requiring consistent and high-quality linguistic input to develop strong language skills. The frequent exposure to mixed-language content disrupts this process by introducing inconsistent linguistic patterns. As children are highly receptive to linguistic input at this age, the presence of multiple languages in their daily media can lead to the incorporation of bilingual elements in their speech, even if their home environment predominantly uses one language. The study found that 39.1% of children watch video content in mixed languages more frequently than in Kazakh. This mixed-language exposure can cause confusion and hinder the natural acquisition of the mother tongue, potentially resulting in a fragmented understanding of each language rather than fluency in one. Additionally, the dominance of Russian and English content further complicates this issue, as it reduces the amount of time children are exposed to their native language, impacting their ability to develop strong linguistic skills in Kazakh.

The findings emphasize the critical role of parental involvement in mitigating the negative effects of mixed-language exposure. Parents should actively participate in their children's media consumption by selecting high-quality, age-appropriate content in their child's mother tongue. Watching video content together provides opportunities for meaningful interaction and discussion, reinforcing the child's language skills in a supportive environment. In conclusion, it is crucial to set clear limits on screen time. The American Academy of Pediatrics recommends a maximum of one hour of high-quality screen time per day for children aged 2 to 5 years, ideally with a parent. Excessive screen time can negatively impact language development and overall cognitive and social skills. Educators play a vital role in supporting children's language development. In preschool settings, they should emphasize activities that promote the use of the mother tongue and encourage interaction and communication in that language. This helps reinforce linguistic skills and counteracts the potential negative effects of mixed-language video content. Creating a language-rich environment at home is critical for supporting children's language development. Reading books, engaging in conversations, and providing opportunities for children to express themselves verbally in their mother tongue are essential. These activities reinforce language skills and counterbalance the mixed-language content they

may encounter. The long-term effects of early exposure to mixed-language content are significant. Early childhood exposure to multiple languages can lead to a heightened ability to learn new languages later in life. However, consistent and high-quality linguistic input is necessary for this benefit. Inconsistent exposure can lead to confusion and difficulties in mastering any one language fully. Children frequently exposed to mixed-language content may develop a fragmented understanding of each language. This can hinder their academic performance and social interactions. Consistent and high-quality linguistic input in their mother tongue is essential for their cognitive and social development. Further research is required to explore the long-term effects of mixed-language exposure on language development. Longitudinal studies tracking children's linguistic abilities over several years would provide valuable insights. Research involving diverse populations would also help identify how cultural and linguistic backgrounds influence language development. The results of this study highlight the substantial influence of video content on the language development of young children. Regular exposure to videos featuring a mix of languages may result in the incorporation of bilingual elements in their speech, potentially impeding the development of robust linguistic skills.

Conclusion

The rapid advancement of information technology has transformed how children interact with the world and significantly impacted their language development. The findings revealed critical insights into how exposure to mixed-language content on phones and televisions affects young children's linguistic capabilities. It is well-established that the language spoken by parents at home significantly influences a child's language development. However, this study has shown that the daily video content children watch is equally important. The survey results indicated that children frequently watch video content in mixed languages more than in their mother tongue, Kazakh. This exposure to multiple languages at an early age can lead to the presence of bilingual elements in their speech, even if their parents predominantly speak one language at home.

The survey results also highlighted that 26.1% of children aged 3-5 watch video content in Kazakh, 30.4% in Russian, 39.1% in mixed languages, and 4.3% in English. The prevalence of mixed-language content suggests that children are not developing a strong foundation in their mother tongue, which can have long-term implications for their linguistic and cognitive development. The presence of bilingual elements in children's speech due to mixed-language video content is a phenomenon that warrants careful consideration. Language development in early childhood is a critical period when foundational linguistic skills are established. Exposure to multiple languages without proper guidance can lead to confusion and hinder the natural acquisition of the mother tongue. This can result in children developing a fragmented understanding of each language rather than fluency in one. Research has shown that early childhood is a crucial period for language

acquisition. During this time, children's brains are highly receptive to linguistic input, and the quality and consistency of this input are vital for developing strong language skills. Mixed-language video content can disrupt this process by introducing inconsistent linguistic patterns, which can confuse children and impede their ability to fully master any one language.

Future research should explore the long-term effects of mixed-language video content on children's language development. It would be valuable to investigate whether certain factors, such as age of exposure or frequency of exposure, play a role in determining the extent of the impact. Additionally, further studies could examine the effectiveness of different strategies to mitigate the negative effects, such as parental mediation and language-rich environments. Understanding these factors can contribute to the development of evidence-based recommendations for parents and educators to promote healthy language development in children. While this study provides valuable insights into the impact of video content on children's language development, further research is needed to deepen our understanding of this phenomenon. Future studies could explore the following areas:

1. Longitudinal Studies: Tracking children's language development over several years can provide more comprehensive data on the lasting effects of mixed-language video content.

2. Diverse Populations: Research involving children from different linguistic and cultural backgrounds can help identify how various factors influence language development.

3. Intervention Strategies: Examining the effectiveness of different intervention strategies, such as parental training programs and educational initiatives, can provide evidence-based recommendations for supporting children's language development.

4. Cognitive and Social Impact: Exploring the cognitive and social implications of early exposure to mixed-language content can provide a more holistic understanding of its effects on children's overall development.

REFERENCES

[1] Madigan S., McArthur B. A., Anhorn C., Eirich R., and Christakis D. A. Associations between screen use and child language skills: a systematic review and meta-analysis. – 2020.

[2] Kenjebaeva T. B., Satpekova A. A., Lesbek A. E. Zamanayı gadgetterdiń mektepke deingi balalardıń komýnikasiasyna, áleymettenýine jáne sáiley tiliniń damýyna tıgizer áseri jáne onyń sheshý joldary [The influence of modern gadgets on the communication, communication and language development of preschool children and their immediate consequences] // Vestnik Severo-Kazahstanskogo Ýniversiteta im. M. Kozybaeva. – 2021. – №. 1 (38). – B. 40-45. [in Kaz.]

[3] Abasilov A. Qazaqstandaǵy áleymettik lingvistikalyq zertteýler: izdenister men jańa múmkindikter, problemalar. Issledovaniya po sotsialnoi

lingvistikе v Kazahstane: poiskі i perspektivy, novye problemy [Social linguistic studies in Kazakhstan: research and new possibilities, problems] // Vestnik KazNÝ. Seria filologicheskaya. – 2014. – T. 149. – №. 3. [in Kaz.]

[4] M.Q.Bapaeva. Damý psihologiasy [Developmental psychology]. – Almaty, 2014. – 31b. [in Kaz.]

[5] Hasanuly B. Ana tili – ata mura (Qazaq tiliniń jer júzi tilderi júsesindegi alatyn orny) [Native language is a heritage(The place of the Kazakh language in the system of world languages)]. – Almaty: Jazyshy, 1992. – 272 b. [in Kaz.]

[6] Abasilov A. Aleymettik lingvistika [Social linguistics]. – Almaty: «Asyl kitap», 2016. – 248 b. [in Kaz.]

[7] Jakýpova A. D., Jýmagýlova, O. A., Kairbekova, I. S., & Tleyberdina, G. T., Ontolingvistika jáne balalar sóley tiliniń ýajdemelik refleksiasy [Ontolinguistics and motivational reflection of children’s spoken language] // Jýrnal Izvestia Kazýmoimá imeni Abylai Hana». Serii «Filologicheskіe Naýkі». – 2023. – № 70(3). [in Kaz.]

[8] Tuimebyev Zh.K., Ualikhanuly A. Positive effects of bilingualism on child development // BULLETIN of Ablai Khan KazUIRandWL. Series Philological sciences. – 2024. – №2. – P. 267-277.

[9] Morris A. J., Filippetti M. L., Rigato S. The impact of parents’ smartphone use on language development in young children // Child Development Perspectives. – 2022. – T. 16. – №. 2. – S. 103-109.

[10] Lawrence A., Choe D. E. Mobile media and young children’s cognitive skills: a review // Academic pediatrics. – 2021. – T. 21. – №. 6. – S. 996-1000.

[11] Sakdiyah R., Perangin-angin A. B. The Influence Of Youtube On Second Language Acquisition For Children 5th Years // Innovative: Journal Of Social Science Research. – 2023. – T. 3. – №. 5. – S. 10194-10201.

[12] Akhmet A. N., Akimbekova G. S., Aliaskar A. S. Bilim berýde bala tilindegi qazaq-orys qostildiliginiń kórinisi (sosiolingvistikalyq saýalna negizinde) [The manifestation of Kazakh-Russian bilingualism in the child’s language in education] // Vestnik KazNÝ. Seria filologicheskaya. – 2023. – T. 190. – №. 2. – S. 4-15. [in Kaz.]

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛА ТІЛІНЕ ВИДЕОКОНТЕНТТІҢ ӘСЕРІ

* Жорабек З.Ж.¹, Оспанов Е.Т.², Конырова А.Т.³, Шойбекова Г.Б.⁴

*^{1,4}Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Алматы, Қазақстан

²Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

Қазақстан Республикасы, Алматы, Қазақстан

³ҚР Президенті жанындағы басқару академиясы, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мектеп жасына дейінгі бала тілінде екі тіл элементтерінің (атап айтқанда орыс және ағылшын тілдерінің) қатар көрінуі – ата-

аналардың басты мәселелердің бірі. Бұл құбылыс әсіресе 3 жастан 5 жасқа дейінгі балалар арасында байқалады және көбінесе олардың бірнеше тілдегі видеоконтент жиі көруіне байланысты. Аталған мәселенің жайын толық анықтау үшін тілінде екі тіл элементтері кездесетін 3-5 жас аралығындағы балалардың ата-аналары арасында әлеуметтік сауалнама жүргізілді. Сауалнама нәтижесінде бала толық қостілді саналмағанымен, видеоконтент балалардың ерте тілін дамытуда маңызды рөл атқаратынын және екінші тілдің элементтерін енгізуі мүмкін екенін көрсетеді, осылайша олардың табиғи тілді меңгеру процесіне әсер етеді. Бұл тұжырымдар ата-аналар мен мұғалімдердің балалардың қол жеткізе алатын бейне мазмұнының түрін мұқият қарастыру қажеттілігін көрсетеді, себебі бұл олардың тіл дамуына айтарлықтай әсер етеді. Бұл зерттеу бейнеконтенттің мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамытуға айтарлықтай әсерін көрсетеді. Зерттеу нәтижелерінің практикалық маңыздылығы ата-аналар мен педагог мамандарға бейнеконтенттің бала тілін дамытудағы зор ықпалын түсіндіріп, жеткізумен тікелей байланысты.

Тірек сөздер: бала тілі, бала тіліндегі екі тіл элементтері, билингвизм, табиғи билингвизм, әлеуметтік лингвистика, мектеп жасына дейінгі балалар, тілдік даму, видеоконтент, сауалнама

ВЛИЯНИЕ ВИДЕОКОНТЕНТА НА ЯЗЫК ДОШКОЛЬНЫХ ДЕТЕЙ

* Жорабек З.Ж.¹, Оспанов Е.Т.², Конырова А.Т.³, Шойбекова Г.Б.⁴

*^{1,4}Казахский национальный женский педагогический университет
Алматы, Казахстан

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Алматы, Казахстан

³Академия управления при Президенте РК, Астана, Казахстан

Аннотация. Присутствие слов и фраз из двух разных языков, в частности русского и английского, в речи дошкольных детей вызывает растущую озабоченность родителей. Это явление особенно заметно среди детей в возрасте от 3 до 5 лет и в значительной степени объясняется их частым просмотром видеоконтента на разных языках. Для более полного понимания этой проблемы был проведен социологический опрос среди родителей детей этой возрастной группы, в речи которых проявляются элементы билингвизма. Целью опроса было изучение степени и характера этих билингвальных элементов, а также потенциального влияния видеоконтента на их языковое развитие. Результаты показали, что, хотя этих детей нельзя классифицировать как полностью билингвальных, они часто используют смесь языков в своей речи. Это напрямую связано с их просмотром видеоматериалов на русском и английском языках. Анализ данных опроса показал, что такое воздействие значительно способствует включению билингвальных элементов в речь детей, даже если они

сознательно не учат второй язык. Результаты предполагают, что видеоконтент играет важную роль в раннем языковом развитии детей и может вводить элементы второго языка, тем самым влияя на их естественный процесс усвоения языка. Эти выводы подчеркивают необходимость для родителей и педагогов тщательно учитывать тип видеоконтента, к которому дети имеют доступ, так как он имеет значительное влияние на их языковое развитие. Практическая значимость результатов исследования напрямую связана с объяснением родителям и педагогам о сильном влиянии видеоконтента на развитие детской речи.

Ключевые слова: детская речь, билингвальные элементы в речи детей, билингвизм, естественный билингвизм, социолингвистика, дошкольные дети, видеоконтент, языковое развитие, опросник

Мақала түсті: 01 қараша 2024

Information about the authors:

Zhorabek Zubaira – PhD student, Kazakh National Women’s Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: zh.zubaira@gmail.com

Ospanov Yedilbay – Candidate of Philological Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: yedilbay.ospan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2253-134X

Konyrova Akbota – Candidate of Philological Sciences, Trainer-expert at the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, e-mail: akbota74@mail.ru, ORCID ID: 0009-0009-1833-0896

Shoibekova Gaziza – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kazakh National Women’s Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9484-1318

Авторлар туралы мәлімет

Жорабек Зубайра Жаманбайқызы – докторант, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: zh.zubaira@gmail.com

Оспанов Еділбай Төлеубайұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: yedilbay.ospan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2253-134X

Қоңырова Ақбота Тұрағұлқызы – филология ғылымдарының кандидаты, ҚР Президенті жанындағы басқару академиясы Алматы облысы бойынша эксперт-тренері, Астана, Қазақстан, e-mail: akbota74@mail.ru, ORCID ID: 0009-0009-1833-0896

Шойбекова Ғазиза Бейсенбекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қазақ Ұлттық қыздар

педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru

Информация об авторах:

Жорабек Зубайра Жаманбаевна – докторант, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан, e-mail: zh.zubaira@gmail.com

Оспанов Едилбай Толеубаевич – кандидат филологических наук, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, e-mail yedilbay.ospan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2253-134X

Коньрова Акбота Турагуловна – кандидат филологических наук, эксперт-тренер Академии управления при Президенте РК, Астана, Казахстан, e-mail: Akbota74@mail.ru, ORCID ID: 0009-0009-1833-0896

Шойбекова Газиза Бейсенбековна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан, e-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru

2 Бөлім.

**АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ПРАКТИКАСЫ
САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР**

Раздел 2.

ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ ПЕРЕВОДА

Part 2.

RESEARCHES IN TRANSLATION THEORY AND PRACTICE

UDC 81.27

IRSTI 16.21.27

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.025>

**TRANSLATION FEATURES OF KAZAKH PAREMIOLOGICAL UNITS
INTO RUSSIAN AND ENGLISH
(ON THE MATERIAL OF K. ZHUMADILOV'S NOVEL «DARABOZ»)**

***Abdullayeva A.A.¹, Ashimkhanova S.A.², Koras Hikmet³**

***^{1,2} al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan**

³ Nigde Omer Halisdemir University, Turkey

Abstract. The article deals with the role of paremia as an artistic and visual means in literary texts and the types of translation. It also cites a number of philologists and theorists who have delved into the history of proverbs and sayings, their origins, classification, and how they are translated.

The novelty of the article consists in the accumulation of various ways of translating proverbs and sayings as autonomous units, highlighting their significance in conveying the cultural essence and moral values of the Kazakh people.

This article aims to analyze various methods of translating paremiological units used in Kabdesh Zhumadilov's historical novel «Daraboz», focusing on their artistic and stylistic features, cultural significance, and the internal mechanisms of translation, as well as the challenges faced in preserving their original meaning.

The scientific significance of the article is manifested in the need to translate artistic and stylistic techniques reflecting spirit and essence of Kazakh people, and the transmission of the original text in English and Russian in the world community. The article relevance lies in the need to study the translation of various paremiological units used by Kabdesh Zhumadilov in the historical novel-dilogy «Daraboz», which reveals the life and customs of the Kazakh people living in the XVIII century, as well as describes the political views and social life of Kabanbai batyr. Previously, 157 paremiological units from K. Zhumadilov's novel-dilogy

«Daraboz», which were translated by Z.Bulanova and «Astana-Personal» LLP, served as the previously unexplored research material.

The method is a comparative analysis of the studied material, there were established an internal translation mechanism, identified equivalent units, and detected changes in form and content when original unit was replaced by an equivalent unit of the translation text. Relying on a comparative analysis of the translation based on the classification of A.V.Kunin, it can be emphasized that it is descriptive translation of proverbs and sayings that is most used by the translators Z.Bulanova and «Astana-Personal» LLP.

The practical significance of this article lies in its further availability as theoretical material for young scientists and doctoral students, as well as in the visual overview of proverbs and sayings translated from Kazakh language into Russian and English languages.

Keywords: paremia, Daraboz, translation, paramount importance, descriptive translation, emotional and expressive color, stylistic features, national specifics of the language

Introduction

Paremia (proverbs and sayings) represents the object of study for special linguistic science - paremiology.

The history of the emergence of paremiology has been studied in well-known works of world literature, such as those by A. Taylor, M. Kuni, G. L. Permyakov, A. G. Nazaryan, A. V. Kunin, E. M. Solodukho, V. P. Zhukov, K. Grigas, V. I. Dahl, V. Mider and others. There are several approaches to defining proverbs and sayings in the scientific literature. Some researchers, such as A.V. Kunin, A.A. Reformatskij, N.M. Shanskij, and G.H. Akhunzyanov, consider them to be phraseologisms. Others, including A.I. Molotkov, V.N. Teliya, and G.A. Bayramov, disagree with this viewpoint. There is also a third group of researchers, such as A.M. Babkin, V.P. Zhukov, M.M. Kopylenko, S.N. Muratov, Z.D. Popova, and E.A. Ivannikova, who relate to phraseological units only partially. It is also necessary to pay attention to domestic researchers working in this direction, such as M.S. Babazhanov, A. Kunanbayev, Y. Altynsarin, A. Divayev, B. Daulbayev, M. Yeshmukhamedov, M. Iskakbalas, A. Barzhaksyuly, T. Iztileuuly, U. Turmanzhanov, B. Akmukanova, B. Momyshuly, B. Adambayev, and others.

These scientists take into account proverbs and sayings that, like all phraseological units, are used in a figurative sense, are semantically integral, and are syntactically inseparable; that is why they can be classified as phraseological units.

Those researchers who include proverbs and sayings in phraseology proceed from the fact that these combinations of words are stable and are reproduced in speech in a ready-made form. For example, N.M. Shanskij says about this: «... in the process of communication, they (proverbs and sayings)

are not formed by the speaker, but are reproduced as ready-made units with a constant composition and meaning» [1]. Researchers who do not include these units in the phraseology indicate that proverbs and sayings have the character of a judgment, they generalize the experience of people's life, formalizing it in the form of certain rules in the form of a complex sentence.

It should be noted that there is no consensus among scientists on the criteria for distinguishing proverbs and sayings. For example, in the article of Igissinova A.S., Raeva G., Kulamanova Z. cite that a proverb as «a brief folk expression with an instructive meaning, serving as a folk aphorism. It can also be described as a stable expression, primarily figurative, which, unlike proverbs, does not form a complete statement» [2]. An article by Omarbekova G. specifically addresses the issue of distinguishing proverbs and sayings. The author seeks to differentiate them based on structural and grammatical features as well as types of lexical content. According to the author, structural and grammatical features do not distinguish a proverb from a saying, as both are typically constructed as sentences [3].

According to Alekseyeva I. S., «a proverb is a short, but with a generalizing deep meaning, a work of folk wisdom, expressed in the form of a clear sentence and used as a proven proof or a poetic device that gives the word beauty and strength. A proverb is a description of only one property of a particular phenomenon» [4].

According to the research of Tukeshova N.M. and Tarasova F.H., they identify universal and specific characteristics in the semantics of phraseological units with antonymous components. The data obtained as a result of their research provides the necessary information to linguists dealing with the problems of English and Kazakh phraseology, antonyms, linguoculturology, and also contribute to the development of the theory of linguistics and comparative analysis [5].

Materials and methods

The novelty of the work consists in the fact that it accumulates various ways of translating proverbs and sayings as autonomous units, and not phraseological units, idioms and other units of phraseology. The research material includes 157 paremiological units from the novel-dilogy «Daraboz» by K. Zhumadilov. that was translated into Russian and English languages by Z.Bulanova (2006) and «Astana-Personal» LLP (2018).

Also, it is worth to mention the article of A.T.Dossova, K.K.Segizbayeva where the unique artistic understanding and perception of the world by Kabdesh Zhumadilov were shown as a rich reflection of artistic methods through the use of epithets, metaphors and other artistic means as well as paremias. The author has formed his own language technique in describing events, phenomena, and characters [6].

Translation of proverbs and sayings is a special translation problem. Proverbs are stable figurative judgments fixed in the language, which have an edifying meaning, express a certain morality and often have a sound-rhythmic organization. Unlike phraseological units equivalent to the word, proverbs and

sayings have figurative content, that is, their internal form, usually retains its significance. It is functionally effective. Native speakers know not only the meaning of the proverb and the situations in which it should be used, but also perceive the image, metaphor, comparison that form the proverb. Of course, the original realities associated with the emergence of the proverb are forgotten, but the twofold nature of the proverb remains.

According to V.S. Vinogradov: «their direct and allegorical meaning coexist. The meaning of the free combination underlying the proverb and its allegorical content are actualized in speech. Therefore, it is important for the translator to convey both these components: both the meaning of the proverb and its metaphorical content» [7].

A.B. Fedorov argues that with regard to the ways in which proverbs and sayings can be translated in another language, a well-known analogy with the translation of words expressing specific realities is possible. According to his observations: «in some cases, an accurate translation of a proverb or saying is possible, reproducing the material meaning of its constituent words and at the same time completely preserving its general meaning and character, as a definite and unified formula, as a phraseological whole». To the second method of translation, he refers the modification of individual components of the components of the dictionary formula of the original, which does not yet lead to a coincidence with a proverb, a saying, a turnover that already exists in the translation language, but does not cause the impression of similarity with existing utterances of this category. To the third method he refers the use in translation of proverbs, sayings and in general phraseological units that actually exist in the language into which the translation is being made [8].

Y.P. Solodub considers the translation with the help of structurally and typologically similar foreign-language sayings to be the most adequate. Translation with the help of foreign-language sayings that are not characterized by idioethnic labeling of the image at the lexical level of its expression is also considered adequate enough. To translate sayings as phraseological units of a special structural type, he suggests using foreign phraseological units that do not have a closed predicative structure. In his opinion, in such cases, by preserving the imagery (but not the identity of the phraseological image itself), it is possible to preserve the connotative effect of the translation. The least degree of adequacy, according to Y.P. Solodub, is provided by translation using lexical equivalents or semantically equivalent free combinations of words [9].

When studying the methods of translating proverbs and sayings on the material of the dilogy «Daraboz», it is worth to mention A.V. Kunin who laid the theoretical foundation for the translation of proverbs and sayings and identified several key methods of translation, including:

1. Full equivalents, when there is a proverb in the translation language that is equivalent in meaning, function and stylistic characteristics to the proverb of the original and coincides with it completely or basically in its figurative content.

2. Phraseological analogue, or analogical translation, when the proverb of the target language is equivalent to the proverb of the original in meaning, function and stylistic coloring, but differs in its figurative content.

3. Calque, when it is necessary to preserve the elements of the translated form as well as the functions of the translated unit. The proverb is reproduced almost verbatim, and the context itself suggests that the reader is dealing with a stable turnover reproduced from the original.

4. Replacing a proverb with a non-phraseological expression is used when it is impossible to preserve the phraseological form of the proverb in translation, but it is necessary to convey its meaning. This technique is used to adapt the text to the cultural, linguistic or contextual peculiarities of the target language.

5. Descriptive translation, which arises from the lack of necessary correspondences and the impossibility of a verbatim calque, essentially involves the interpretation and explanation of the proverb. As a result, in the translated text, the proverb practically ceases to exist as an independent linguistic unit and becomes integrated into the context [10].

Results and discussion

K.Zhumadilov's «Daraboz» dilogy is full of proverbs and sayings and is often perceived and considered as a nationwide judgment, framed as a result of collective experience, which has confirmed its vitality and truthfulness, being repeated and verified by new and new generations of speakers of this language. Using a proverb, K.Zhumadilov adds the word *дегендей - говорят*, which also indicates that the proverb is a collective judgment. As a result, the proverb is seen as a vivid judgment of our ancestors.

In general, K.Zhumadilov usually uses the proverb as an expressive means as a figurative example, or a kind of argument to confirm or reinforce and strengthen the effectiveness of the characters' statements. In many cases, the proverbial judgment is considered as a direct rule concerning various sides in the relationship of the characters. Thanks to the skillful use of proverbs, the characters' speech acquires accuracy, sharpness and emotional sound. K.Zhumadilov uses them unobtrusively, in the right place and at the request of style.

Turning to the problem of literary translation of the paremias considered by us in the dilogy «Daraboz», we note that in some cases it is possible to accurately translate a proverb or a saying that conveys the material meaning of its constituent words and at the same time still retains its general meaning and character.

Let us consider the ways of translating paremias using examples: full equivalent

Үйреніскен жау атысарга жақсы [11, 30 б].
С привычным врагом и воевать легче [12, 31 б].
Known enemy is good for fighting [13, 28 б].

In the example, the method of translation by full equivalent is clearly demonstrated. The above proverb is an international one. This technique is the most successful, since only the full equivalent is able to convey the original semantics of the paremia, its primary importance. The method of full equivalent allows you to preserve such important components of the proverb as stylistic orientation, imagery, grammatical structure.

The differences in the people's linguistic worldview are most clearly manifested when translated by a phraseological analogue, or analogical translation. Based on the definition of a phraseological analogue, the peculiarity of this method is the presence in the translation language of such a proverb that will correspond to the translated one in meaning, function and stylistic characteristics, but differ in figurative content.

Жұт – жеті ағайынды [11, 69 б.].
Беда одна не ходит [12, 73 б.].
Misfortune never comes alone [13, 58 б.].

In the given example, the Kazakh image of «Жұт» is analogous to «Беда / Misfortune», which clearly demonstrates the difference in mentality, cultural realities and ethnic images of Kazakh, Russian and English people. For the Kazakh people, «Жұт» is an economic catastrophe for residents of a certain region due to extremely adverse weather events (drought, flood, permafrost, etc.).

In practice, translators often resort to descriptive translation. This method of transmitting a parody is reduced to translating not the proverb or saying itself, but its meaning and interpretation. The descriptive translation is in some way a retelling of the paremias. As a means of conveying the meaning of a proverb or a saying, translators use explanations, descriptions, comparisons, all possible ways of expressing the semantic core of a paremia.

Қызғаның қызыл итке жем болсын [11, 103 б.].
Ни себе, ни другим [12, 111 б.].
You will not be left with envy [13, 85 б.].

Replacing a proverb with a non-phraseological expression is applied relatively often, especially when the target language lacks an equivalent proverb or when the cultural or linguistic context makes the source proverb's imagery unclear or unsuitable. This approach ensures clarity and maintains the intended meaning of the original proverb, even if the phraseological nature is lost. For example:

Жердің көркі – ел [11, 223 б.].
Истинное богатство земли – люди [12, 271 б.].
People are earth decoration [13, 205 б.].

The descriptive translation according to A.V.Kunin, is used by the translator in the case when there is neither a full nor partial correspondence of the proverb in the translation language, but it is possible to «invent» a proverb in another language without losing the figurative and semantic content.

Қашқанның да, қуғанның да сиынары – бір Құдай [11, 301 б.].

И убегающий, и догоняющий, молятся ему одному [12, 323 б.].

Those who are running away and catching up, worship one God [13, 244 б.].

L. F. Dmitriyeva, S. E. Kuntsevich, E. A. Martinkevich, N. F. Smirnova [14] argue that in order to explain the meaning of a phraseological unit that has neither an analogue nor an equivalent in the Russian language and is not subject to literal translation, the translator needs to resort to descriptive translation.

Бүлінгеннен бүлдірге алма [11, 334 б.].

Ничего не бери у разорившегося, даже петли с рукоятки камчи [12,350 б.].

The meaning of proverb «*Бүлінгеннен бүлдірге алма*» means that you do not need to ask, take or be friends with a corrupt person who got rich and gained wealth dishonestly. There is no unambiguous equivalent in the translation and a descriptive translation is used that conveys the meaning of the proverb itself.

Thus, based on the conducted research, it can be concluded that in the dilogy «*Daraboz*» by K.Zhumadilov and his translation by Z.Bulanova into Russian language and the translation into English language by «Astana-Personal» LLP, which is the copyright holder of the translation (the name of the translator is not disclosed by the publishing house due to the confidentiality of the project, implemented within the framework of the National Library of the Republic Kazakhstan) the proverbs and sayings considered by us, most of them have been translated, although it is worth noting a number of some proverbs that have not been translated. Translators of two languages did not always translate the paremia due to the difficulty of translatability. Based on the analysis, it was also found that the most frequent way of translating proverbs and sayings, as translated by Z.Bulanova and «Astana-Personal» LLP, is the method of descriptive translation. Less often, the method of translation was used by a full equivalent, phraseological analogue, calque, discriptive translation and replacing a proverb with a non-phraseological expression, respectively. Descriptive translation is not able to convey the unique sound of the original text, its national flavor and the native Kazakh images and realities illustrated in it. During our research, we came to the conclusion that the existing English and Russian translations of «*Daraboz*» do not fully convey the author’s style and national flavor of the novel. Omission of translation of the paremias of K.Zhumadilov’s works led to emptiness, since out of the total number of 157 paremias from two books, 26 were not translated

into Russian language and 16 out of 105 proverbs that are given in the second book were not translated into English language. Zhumadilov's «grains of folk wisdom» carry not only an aesthetic function, but also act as the most important dominants of the folk spirit in the narrative.

It will be incorrect to determine a certain translation method from the listed ones as the best, since each of them is appropriate in a specific situation. However, the analyzed examples confirm the hypothesis that the most successful translation of paremiological units is the transfer of the paremia into the translation language by its full equivalent.

No matter what expressive and stylistic goals the author pursues, using the proverb, being a generally recognized authoritative judgment given in speech as a kind of example, always sounds to some extent an instruction. This contributes to even greater increase in the overall expressive and stylistic role of the proverb in the work. The proverb, both in the original and in translation, simultaneously serves as an instructive example from life and this gives it a didactic tone.

Conclusion

As a result, a significant scientific novelty in the field of translation of paremia was achieved, which is manifested in the systematization and classification of various methods of translation of proverbs and sayings used in the novel by K. Zhumadilov «Daraboz». It is established that descriptive translation is the most widespread method, allowing to preserve the emotional and expressive coloring of the original. Equivalent proverbs are also identified, which contributes to a deeper understanding of the cultural and historical contexts of the Kazakh people. The study emphasizes the importance of conveying not only lexical but also stylistic content, which is of practical importance for future translators and researchers in the field of paremiology.

The study examined several methods of translating paremia, including phraseological analogue, calque, descriptive translation, and full equivalents. Phraseological analogue, while useful in some cases, often distorts the meaning of the original, while calque may not always convey cultural nuances. Descriptive translation proved to be the most successful method, as it allows to convey not only the meaning, but also the emotional and expressive coloring of the original, preserving the cultural features of Kazakh language.

The use of equivalents also demonstrated its effectiveness, especially when similar expressions exist in the target language. These results emphasize the importance of choosing the appropriate method depending on the context and the purpose of translation, as well as the need for a thorough understanding of both the source and target languages in order to achieve an adequate rendering of the cultural and stylistic features of the text.

The study confirmed the importance of selecting translation methods to preserve the cultural and stylistic features of the text.

REFERENCES

- [1] Shanskij N.M. Sovremennyj russkij yazyk [Modern Russian language] // Moscow, 1987. – S.77-78. [in Rus.]
- [2] Igissinova A.S., Raeva G., Kulamanova Z. Gender Stereotypes in Kazakh Proverbs and Sayings // RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics (Scopus). – 2024. – Vol. 15, Issue 2. – P.376–393.
- [3] Omarbekova G. Eticheskaya i lingvoekologicheskaya harakteristika paremiologicheskikh edinic kazahskogo i russkogo yazykov [Ethical and linguoecological characteristics of paremiological units of the Kazakh and Russian languages] // Bulletin of al-Farabi Kazakh National University. Series “Philology sciences”. – 2023. – № 192. – S.82–95. [in Rus.]
- [4] Alekseyeva I. S. Vvedenie v perevodovedenie [Introduction to Translation Studies]. – Spb.: «Akademiya», 2004. – 352 s. [in Rus.]
- [5] Tukeshova N.M., Tarasova F.H. Semanticheskij analiz frazeologicheskikh edinic s antonimichnymi komponentami, harakterizuyushchih cheloveka v anglijskom i kazahskom yazykah [Semantic analysis of phraseological units with antonymous components, characterizing a person in English and Kazakh] // Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. Series “Philology sciences”. – 2024. – № 2(73). – S.163-174. [in Rus.]
- [6] Dossova A.T., Segizbayeva K.K. Kabdesh Zhumadilov shygarmalarynyn korkemdik yerekshelikteri [Artistic features of Kabdesh Zhumadilov’s works] // Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. Series “Philology sciences”. – 2024. – №4(75). – B.441-452. [in Kaz.]
- [7] Vinogradov V.S. Vvedenie v perevodovedenie (obshchie i leksicheskie voprosy) [Introduction to Translation Studies (general and lexical questions)]. – Moscow: Izdatelstvo instituta obshchego srednego obrazovaniya RAO, 2001 – 192 s. [in Rus.]
- [8] Fedorov A.V. Vvedenie v teoriyu perevoda [Introduction to Translation Theory] // Moscow, 1958. – S.172-173. [in Rus.]
- [9] Solodub, Y. P. Teoriya i praktika hudozhestvennogo perevoda : ucheb. posobie dlya stud. lingv. fak. vuzov [Theory and practice of literary translation : manual for students of ling. fac. Universities] / Y. P. Solodub, F. B. Albrekht, A. Y. Kuznecov. – Moscow: Akademiya, 2005. – S.135-136. [in Rus.]
- [10] Kunin A.V. Kurs frazeologii sovremennogo anglijskogo yazyka [Phraseology course of modern English language] – Moscow, 1986. – 336 s. [in Rus.]
- [11] Zhumadilov K. Daraboz [Daraboz] // Almaty, 2018. – 474 b. [in Kaz.]
- [12] Zhumadilov K. Kabanbaj batyr [Kabanbaj batyr] / Per. s kaz. Z. Bulanovoj // Astana: «Audarma», 2006. – 504 s. [in Rus.]
- [13] Zhumadilov K.. Daraboz [Daraboz] translated by publishing house Zharkyn. – Astana, 2018. – 389 p.
- [14] Dmitrieva L. F., Kunceovich S. E., Martinkevich E. A., Smirnova N. F. Anglijskij jazyk. Kurs perevoda.[English language. Translation course]. – M.: IKC «MarT», 2005. – 304 s. [in Rus.]

**ҚАЗАҚ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРІН ОРЫС ЖӘНЕ
АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНЕ АУДАРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
(Қ. ЖҰМАДІЛОВТЫҢ «ДАРАБОЗ» РОМАН НЕГІЗІНДЕ)**

* Абдуллаева А. А.¹, Ашимханова С. А.², Корач Хикмет³

^{1,2} әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³ Nigde Omer Halisdemir University, Түркия

Аңдатпа. Мақалада паремияның көркем мәтіндердегі көркемдік және визуалды құрал ретіндегі рөлі және оларды аудару түрлері қарастырылады. Сондай-ақ, мақал-мәтелдердің шығу тарихымен, жіктелуімен және аударма әдістерімен айналысқан бірқатар теориялық филологтар келтірілген.

Жұмыстың жаңалығы-бұл фразеологизмдер, идиомалар және фразеологизмнің басқа бірліктері емес, автономды бірліктер ретінде мақал-мәтелдерді аударудың әртүрлі тәсілдерін жинақтайды.

Мақаланың мақсаты Кабдеш Жұмаділовтің «Дарабоз» тарихи романында қолданылған паремиологиялық бірліктерді аударудың түрлі әдістерін талдау, олардың көркемдік және стильдік ерекшеліктерін, мәдени маңызын, аудармадағы ішкі механизмдерін және түпнұсқа мағынасын сақтауда кездесетін қиындықтарын зерттеу.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы қазақ халқының рухы мен мәнін бейнелейтін көркемдік стилистикалық әдістерді аудару және әлемдік қоғамдастықта түпнұсқа мәтінді ағылшын және орыс тілдерінде беру қажеттілігінен көрінеді. Зерттеудің өзектілігі Кабдеш Жұмаділовтың XVIII ғасырдағы Қазақ ордасының тұрмысы мен әдет-ғұрпын ашатын, сондай-ақ Қабанбай батырдың саяси көзқарастары мен әлеуметтік өмірін және оның айналасын сипаттайтын «Дарабоз» диалогиясының тарихи романында қолданған әртүрлі паремиологиялық бірліктердің аудармасын зерделеу қажеттілігінде жатыр.

Бұрын зерттелмеген зерттеу материалы З.Буланова мен «Астана-Персонал» ЖШС аударған К. Жұмаділовтың «Дарабоз» роман-диалогиясынан 157 паремиологиялық бірлік болды. Зерттеу әдісі-зерттелетін материалды салыстырмалы талдау, онда аударманың ішкі механизмі орнатылған, эквивалентті бірліктер анықталған, сондай-ақ түпнұсқа бірлігін оған баламалы аударма мәтінінің бірлігімен ауыстырған кезде пайда болатын форма мен мазмұндағы өзгерістер анықталған. А.В.Кунин классификациясына негізделген аударманың салыстырмалы талдауына сүйене отырып, нақыл сөздер мен мақал-мәтелдердің сипаттамалық аудармасы З. Буланова мен «Астана-Персонал» ЖШС аудармашылары ең көп қолданатындығын атап өтуге болады.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы оны жас ғалымдар мен докторанттардың теориялық материал ретінде одан әрі қолдануы, сондай-ақ қазақ тілінен орыс және ағылшын тілдеріне аударылған паремиологиялық бірліктерге көрнекі шолу болып табылады.

Тірек сөздер: паремия, Дарабоз, аударма, бірінші кезектегі маңыздылық, сипаттамалық аударма, эмоционалды-экспрессивті түс, стилистикалық ерекшеліктер, тілдің ұлттық ерекшелігі

**ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА КАЗАХСКИХ
ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ НА РУССКИЙ И
АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫКИ (НА МАТЕРИАЛЕ РОМАНА
К.ЖУМАДИЛОВА «ДАРАБОЗ»)**

* Абдуллаева А. А.¹, Ашимханова С. А.², Корач Хикмет³

*^{1,2} әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³ Nigde Omer Halisdemir University, Түркия

Аннотация. В статье рассматривается роль паремии как художественно-визуального средства в художественных текстах и виды их перевода. Также цитируется ряд филологов-теоретиков, которые занимались историей происхождения, классификацией и методами перевода пословиц и поговорок. Новизна статьи состоит в том, что в ней аккумулярованы различные способы перевода пословиц и поговорок как автономных единиц, а не фразеологизмов, идиом и других единиц фразеологии.

Цель статьи состоит в анализе методов перевода паремиологических единиц, использованных в историческом романе Кабдеша Жумадилова «Дарабоз», с акцентом на их художественно-стилистические особенности, культурную значимость, внутренние механизмы перевода, а также на трудности сохранения их исходного смысла.

Научная значимость исследования проявляется в необходимости перевода художественно-стилистических приемов, отражающих дух и сущность казахского народа, и передачу текста оригинала на английском и русском языках в мировом сообществе. Актуальность исследования заключается в необходимости изучения перевода различных паремиологических единиц, применяемых Кабдешом Жумадиловым в историческом романе диалогии «Дарабоз», раскрывающем быт и нравы Казахской орды XVIII века, а также описывающем политические взгляды и социальную жизнь Кабанбай батыра и его окружения. Ранее никем не изученным материалом исследования послужили 157 паремиологических единиц из романа-диалогии К. Жумадилова «Дарабоз», который был переведен З.Булановой и ТОО «Астана-Персонал».

Методом служит сопоставительный анализ изучаемого материала, где было установлен внутренний механизм перевода, выявлены эквивалентные единицы, а также обнаружены изменения формы и содержания, происходящие при замене единицы оригинала эквивалентной ей единицей текста перевода. Опираясь на сопоставительный анализ перевода, основанный на классификации перевода пословиц А.В.Кунина, можно подчеркнуть, что именно описательный перевод пословиц и поговорок

является наиболее употребляемым переводчиками З.Булановой и ТОО «Астана-Персонал».

Практической значимостью исследования является его дальнейшее использование молодыми учеными и докторантами в качестве теоретического, а также наглядного материала паремиологических единиц в переводе с казахского на русский и английский языки.

Ключевые слова: паремия, Дарабоз, перевод, первостепенная важность, описательный перевод, эмоционально-экспрессивный окрас, стилистические особенности, национальная специфика языка

Received: July 25, 2023

Information about the authors:

Abdullayeva Ainur Askarovna – PhD doctorate student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: ainur.abdullaeva86@gmail.com

Ashimkhanova Svetlana Ashimkhanovna – Doctor of Philology, Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: svetlana-1943@mail.ru

Koras Hikmet – Doctor of Philology, Professor, Nigde Omer Halisdemir University, Turkey, e-mail: hikmetkoras@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет:

Абдуллаева Айнур Аскаровна – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: ainur.abdullaeva86@gmail.com

Ашимханова Светлана Ашимхановна – филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: svetlana-1943@mail.ru

Корач Хикмет – филология ғылымдарының докторы, профессор, Nigde Omer Halisdemir University, Түркия, e-mail: hikmetkoras@gmail.com

Информация об авторах:

Абдуллаева Айнур Аскаровна – PhD докторант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: ainur.abdullaeva86@gmail.com

Ашимханова Светлана Ашимхановна – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: svetlana-1943@mail.ru

Корач Хикмет – доктор филологических наук, профессор, Nigde Omer Halisdemir University, Турция, e-mail: hikmetkoras@gmail.com

ӘОЖ 82-191

ҒТАХР 17.01.07

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.026>

А.БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ ПУШКИН ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ МӘДЕНИ ЛЕКСИКАНЫ АУДАРУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

*Адаева Е.С.¹, Дәуренбекова Л.Н.², Тусупова Г.Б.³

¹Назарбаев Университеті, Астана, Қазақстан

²А.Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты
Астана, Қазақстан

³Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық
орталығы, Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Қазіргі аударматану ғылымында мәдени ақпараттың аудармада көрініс табуын қарастыру – өзекті мәселелердің бірі. Сондықтан да бұл мақалада А.Байтұрсыновтың А.Пушкин шығармаларындағы мәдени лексиканы қазақ тіліне аудару ерекшеліктері жүйелі түрде қарастырылады. Мәдени лексиканы тәржімалау дегенде аударматанудағы доместикация мен форенизация, трансформация тағы басқа әдістер сөз болатыны белгілі. А.Байтұрсыновтың бұл әдістерді қолдану сипаты зерттеушілер И.Дэвис, Л.Венути, Ф.Шлейермахер, Кронин, Ш.Құрманбайұлы т.б. ғалымдар пікірлері мен көзқарастары негізінде талданды.

Мақаланың мақсаты – Пушкин шығармаларындағы мәдени лексиканы қазақ тіліне аударудағы А.Байтұрсыновтың аудармашылық тәжірибесіне, қолданған стратегияларына талдау жасау. Сол арқылы аудармашы ізденісін, жаңашылдығын қарастыру. Нәтижесінде А.Байтұрсыновтың аударма еңбектеріндегі жаңаша сөз қолданыстары, ұлт ұғымына лайықталып жасаған ұтымды баламалары аударма өзгешеліктері айқындалады.

Аударма әдістерін талдау А.Пушкин ертегілерінің қазақ ортасына танымал болуына ықпал еткен жайттарды анықтайды. Басқа мәдениеттегі лексиканы жергілікті бейімдеу үшін аудармашыға мәдени және әлеуметтік сәйкестіктерді іздеу қажеттігін тудырды. Бұл аудармадағы мәдениетке бағытталған әдістер арқылы жүзеге асырылды. Зерттеу мақалада түпнұсқаның доместикациялану немесе форенизациялану деңгейі анықталады. Аудармашының тәржіма жасау барысында түпнұсқаның тілдік өзгешеліктері, сюжеті мен құрылымын сақтай отырып, өзге мәдениетке тән ұғымдар мен түсініктерді қазақ дүниетанымына, қазақ оқырманына бейімдегені талданады. Пушкиннің аударма шығармаларына мәдени аспектіде талдау жүргізіліп, орыс лингвомәдени қоғамдастығы өкілдерінің тілдік бейнесі де айқындалады. Аудармашы автордың аударманы қабылдаушыға ықпал ету тәсілдері сараланады.

Зерттеуде сипаттау, түсіндіру, жүйелеу, салыстырмалы-типологиялық

сияқты әдістерді қолдану – А.Байтұрсыновтың аудармашы ретіндегі жаңашылдығын көрсетуге мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижесін аударматануда, поэтикада, Пушкинтану бағытында, аудармаға байланысты арнаулы курстарда пайдалануға болады. Сондай-ақ қазіргі аудармашыларға Пушкин шығармаларын қазақ тіліне аударуда пайдалы ұсыныстар береді.

Тірек сөздер: мәдени лексика, мәдени ақпарат, доместикация, форенизация, балама аударма, аударма стратегиялары, түпнұсқа, аударматану дискурсы

Кіріспе

Ахмет Байтұрсыновтың соңына қалдырған мұрасының елеулі бөлігі – оның көркем аудармалары. Ұлт ұстазы *алғаш рет ақын ретінде* аударма арқылы танылды.

А.Байтұрсыновтың аудармаларының ішінде ерекше орын алатыны – А.Пушкин өлеңдерінен жасаған аудармалары. Қазақ ақыны Пушкиннің баяндау мәнеріне, стиліне, тереңдігіне, жинақылығына, қарапайымдылығына тәнті болады.

Алаш зиялысы Пушкин туындыларын қазақ тіліне аудару арқылы қазақ-орыс мәдениетаралық байланысын нығайтуды көздеді. Тәржімешілік тәжірибенің таралуына қызмет етті. Сондықтан 1911 жылы ағартушылық бағытта жарық көрген «Маса» жинағына А.Байтұрсынұлы Пушкиннен аударған «Балықшы мен балық», «Алтын әтеш», «Данышпан Аликтің ажалы» ертегілері мен «Ат» өлеңін енгізеді. Байтұрсынов бұл өлең, ертегі, мысал арқылы әдеби қазынамызды жандандырды. Аудармаларда Пушкин ертегілерінің сюжеті сақталғанмен, жаңа оймен толықтырылады.

Оның аудармашылық өнері туралы М.Дулатов 20 ғасыр басында былай деп жазып кетеді: «Ахмет Байтұрсынов – народный поэт. Поэтическая деятельность его начинается с перевода басен Крылова на казахский язык. Как у человека, посвятившего всю свою жизнь просвещению народный массы, основная идея его высказывается и тут. Принимаясь перевести басни Крылова, он прежде всего имеет в виду великую возможность басен для воспитания детей и взрослых. Он выбирает для перевода из Крылова такие басни, которые понятны и соответствуют казахскому духу. Если Белинский про Крылова говорил: «Хотя он брал содержания некоторых своих басен из Лафонтена, но переводчиком его назвать нельзя, его исключительно русская натура все перерабатывала в русские формы и все проводила через русский дух», – то же самое мы можем сказать и в отношении Ахмета Байтұрсынова» [1,63 б.].

Ғалым Ш.Құрманбайұлы: «Бұл аудармаларда да кестелі сөз өрнегі, айшықты қолданыстар мен ұлт ұғымына сай жасалған ұтымды баламалар бар. Тіл ғұламасының, сөз жасау шеберінің қаламынан жаралған ондай қолданыстарды, ол түрлеген әр сөзді елеусіз қалдыруға болмайды» деп

көрсетеді [2]. А.Байтұрсыновтың А.Пушкиннің ертегілерін аударуы қазақ мәдениетіне орыс әдеби классикасын енгізу процесінде, Пушкин шығармаларын қазақ оқырманына жақындатуда маңызды рөл атқарды деп айта аламыз.

Біздің бұл мақаламызда А.Байтұрсыновтың түпнұсқадағы мәдени лексиканы аударудағы қолданған стратегияларына талдау жасалады. Өйткені қазіргі уақытта мәдени ақпараттың аудармада көрініс табуы – тек отандық аударматану емес, әлемдік аударматанудың маңызды мәселесі. Бұл тақырыпқа зерттеу еңбектер де өте көп жазылды. Мәселен, белгілі аударма зерттеушісі И.Девис аударманың барлығының екі бағытта орын алатындығын атап өтеді [3,66 б.]. Бұл үдерісті америкалық аударматанушы Л.Венути доместикация мен форенизация стратегиялары деп атайды [4]. Қазіргі аударматану дискурсында бұл ұғымдар жиі қолданылып жүр. Кейбір зерттеушілер түпнұсқа тілінің мәдени лексикасын өзгеріссіз қалдыруды қолдаса, кейбір ғалымдар рецепиентке бейімделуді қолдайды.

Зерттеуші Л.Венутидің түсінігінде форенизация түпнұсқа мәтіннің ақпаратын мүмкіндігінше толық сақтауды көздейді. Бұл стратегияға қарама-қарсы доместикация стратегиясы бар, онда аудармашы түпнұсқа мәтінді аударма тілінің ережелеріне және мәдени дәстүрлеріне бейімдеуге тырысады.

Доместикацияны қолданудың көрсеткіштері ретінде төмендегідей мәдениетаралық кедергілер қарастырылады:

- қабылдаушы коммуникативтік кеңістіктің қарсылығы;
- қабылдаушы мәдениеттің этноцентризмдік қабылдауы;
- қабылдаушы мәдениеттен мүлдем өзгеше ұлттық мәдениет;
- түпнұсқа мәтінінің әлеуметтік ерекшелігі;
- мәдени-этнодифференциялық сипаттар т.б» [4, 207 б.]. Егер осы мәдениетаралық кедергілер соншалықты үлкен болып, мәтінді доместикациясыз түсіну мүмкін болмаса, онда аудармада мәдени бейімдеу қажет.

Осы орайда жоғарыда тоқталып кеткен ұғымдардың мағынасына тоқтала кетейік. Бұл ұғымдардың авторы – Ф.Шлейермахер [5, 242 б.]. Зерттеушінің бұл пікірі доместикация мен форенизацияның қысқаша сипаттамасын қамтиды. Бірақ ғалым бұл пікірін бұл әдістерді натурализациялау және алиенация деп атайды. Ф.Шлейермахер аударманың түпнұсқа мәтінінің бірегейлігін жоғалтпай, әртүрлі тілдерден неміс тіліне аударылған мәтіндердің әртүрлі оқылып, естілуі керек деп есептеген екен. Қазіргі форенизация мен доместикация түсінігін зерттеуші ғалымдар Ф.Шлейермахердің 1813 жазылған бұл мақаласымен қатар 1816 жылы жазылған В.Гумбольдтың Эсхилдің «Агамемнон» трагедиясына жазған алғысөзінен, И.Гетенің 1819 жылы «Батыс-Шығыс диуанына» жазған түсініктемесінен бастау алғандығын жазады [6, 176 б.].

Қазіргі уақытта отандық аударматану дискурсында да бұл стратегиялар

термин деңгейінде қолданылып жүр. Мәселен, ғалым К.Уразаева Пушкин шығармаларының аударылуына қатысты еңбектерінде аталған терминдерге тоқталады [7, 96 б.].

Алайда кейбір ғалымдар аударманың мүлдем қазақыланып кетуіне, доместикациялануына қарсы шығады. Сол сияқты әлемдік аударматану дискурсында да мономәдениеттіліктен аулақ болуға шақыратын ұстанымдар бар. Олар аударма әлемдегі тілдік және мәдени әртүрлілікті ұмыттырмаудың бір жолы екендігін еске салады. Мәселен, М.Кронин «Аударма және жаһандану» деген еңбегінде аудармадағы және әлемдегі мономәдениеттану құбылысының қауіпті екендігін айтады [8, 72 б.].

Соңында кез-келген аударма – бұл доместикация, бірақ кейде стратегиялардың тепе-теңдігін елемеу аударманың тиімсіздігіне әкеліп соғады. Кез келген аударма стратегиялары мен әдістері аударылатын мәтіндердің санын арттыруға және сапасын жақсартуға бағытталған, сондықтан аударма бойынша қолданбалы міндеттерді шешу үшін осы стратегиялар мен әдістерді әрбір аудармашы меңгеруі қажет деп есептейміз. Ал енді жоғарыдағы пікірлерден аудармашының форенизацияны немесе доместикацияны таңдауы бірнеше факторларға байланысты екенін көруімізге болады. Олардың қатарына мәтіннің түрін, мақсатты аудиторияның болмысын, түпнұсқа және аударма тілі мен мәдениеттері арасындағы қарым-қатынасты жатқызуға болады деген ой түйеміз.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Қазіргі аударматану ғылымында мәдени лексиканың аударылу мәселелеріне, стратегияларына байланысты ғылыми еңбектердің сан қырлы екенін бағамдадық. Талдау барысында аударматанудағы осы бағытта зерттеу жүргізген, жоғарыда өзіміз тоқталып кеткен белгілі ғалым И.Дэвис, Л.Венути, Ф.Шлейермахер, М.Кронин, Ш.Құрманбайұлы, К.Уразаева т.б. ғалымдардың еңбектеріндегі пікірлерге сүйене отырып, А.Байтұрсыновтың аудармашылық шеберлігін саралауға тырыстық. Мақалада ғылыми талдау, сипаттамалы, салыстырмалы-типологиялық, түсіндірмелі, жүйелеу т.б. әдістер қолданылды. Сондай-ақ зерттеу аясында мәтіндерде кездесетін тарихи-мәдени материалдарға этнолингвистикалық түсіндірулер жүргізілді. Екі тілдің мәдени лексикасындағы, мәдениетіндегі айырмашылықтар салыстыру-салғастыру арқылы көрсетілді. Бұл әдістерді қолданудағы мақсатымыз – А.Байтұрсынұлының аудармашы ретіндегі жаңашылдығын айқындау, аударманың өзгеше сипат белгілерін арнайы зерттеп, танып білу.

Нәтижелер және талқылау

А.Байтұрсыновтың Пушкиннен тәржімалаған шығармаларын сараптағанда, оның осы критерийлердің бәрін ескере отырып, мәдени лексиканы аударуда ұлттық дүниетаным ерекшеліктерін ескере отырып, жоғарыда көрсеткен стратегияларды қолданғанын байқауымызға болады.

Аудармашы әсіресе доместикация әдісін молынан пайдаланады. Енді сөзімізге дәлел ретінде «Балықшы мен балық» ертегісіндегі мына тармақтардың аудармасына назар аударайық. Түпнұсқа:

Не хочу быть черной крестьянкой
Хочу быть столбовою дворянкой [9].

Аудармасы:

Айтпасқа қарашекпен қатыны деп,
Ақсүйек етсін мені, айт балыққа! [10,184 б.].

Үзіндідегі «черный крестьянин» тіркесін А.Байтұрсынов «қара шаруа» деп аудармай «қара шекпен» деп береді. Алдымен шекпен сөзінің мағынасына тоқталайық. Шекпен – жүннен тоқылған ұлттық сырт киім. Кейде қара түсті жылы матадан тігіледі. Сондықтан да қарашекпен деп аталады. Қарашекпен – қазақ тұрмысында маңызды рөл атқарған ұғым. Бұл сөз көбінесе әлеуметтік жіктелуді, тұрмыс жағдайын немесе белгілі бір топты сипаттау үшін қолданылған. Кейде бұрыннан мал бағып, жер өңдеумен айналысқан, тұрмысы орташа немесе төмен қарапайым еңбек адамдарын атаған. Тарихи тұрғыда кейбір деректер бойынша бұл ұғым Ресей империясы кезінде отырықшылыққа өткен қазақтарды немесе көрші елдерден келген егіншілерді атау үшін қолданылған. Олар көбінесе шекпен сияқты киім киетін болған. Бұл атаудың шығуына да әсер етуі мүмкін. А.Байтұрсынов осы ерекшеліктердің бәрін ескере отырып, доместикация стратегиясын қолданады. Сондықтан «крестьянин» сөзінің баламасы ретінде қазақтың дүниетаным ерекшеліктеріне сай аудармада қарашекпен сөзін қолданған.

Абай да Крыловтан аударған мысал-өлеңін «Қазаға ұрынған қарашекпен» деп атаған екен. Бұл сөзді алаштықтардың да еркін қолданғанын көруімізге болады. Бұл туралы Ш.Құрманбайұлы «ағартушы-ақын И.Крыловтың «Лиса и крестьянин» атты мысал өлеңін «Түлкі мен қарашекпен», «Крестьянин и овца» мысалын «Қарашекпен мен қой» деп аударатындығын айтады. Оған қоса алдыңғы мысалда «Жолығып, айтты бір күн Қарашекпен», «Сөйлейді сонда тұрып Қарашекпен» деген сөйлемдерді қолданса, кейінгі мысал мәтінінде «Шақырды Қарашекпен қойды сотқа» деп крестьянин сөзінің аудармасын бірнеше рет қарашекпен деп тәржімалайды [2]. Осы екі тармақтағы ендігі назар аударатынымыз «столбовая дворянка» деген тіркестің мағынасы мен аудармасының берілу сипаты. Қара шаруа болғысы келмейтін, ақсүйектер тұқымынан шыққан дворян болғысы келетін балықшы кемпірі неге дәл осы мәртебені қалады? Осыны түсініп көрейік.

XVII-XVIII ғасырларда Ресейде дворяндардың есімдері енгізілген құжаттар «столбцы» деп аталған. Олар бір-бірімен желімделіп, лента сияқты қағаздарда жазылған. Бұл құжаттар шиыршықталып, оралған күйде сақталған. Кейіннен мемлекеттік іс жүргізу осы шиыршықталған «столбцыдан» қазіргі дәптерлер түріне ауыстырылған. Жаңа дворяндар

есімдері сол дәптерлерге жазылған. Бұл әулеттердің өкілдері кейбір жағдайларда артықшылықтарға ие болған. Мысалы, Александр лицейі мен басқа да беделді оқу орындарына тек шежіре кітаптарының бесінші және алтыншы бөліміне енгізілгендердің балалары ғана қабылданған [11]. Ертегідегі кемпірдің тілегін енді түсінеміз. Ол жай ғана дворян емес, патша қол қойған арнайы тізімге тіркелген, жер иелігі бар төре, яғни тұқым қуалайтын дворян болғысы келеді. Көптеген адамдар мұндай тізімде болуды армандады, өйткені бұл патшаның өзіне назар аударғанының дәлелі болды. Алтын балық кемпірдің бұл тілегін орындады. Бірақ кемпір өзіміз білетіндей уақытында тоқтай алмады. Ақырында сынық астауымен қалды.

А.Байтұрсынов осы тіркестің мағынасын түсіне отырып, қазақ ұғымына лайықтап тек «ақсүйек» деп аударды. Өйткені біздің қазақ қоғамында да орыстың дворяндары тәрізді айрықша әлеуметтік топ бар. Оларды ақсүйек деп атайды. «Ақсүйектер – хандық дәуіріндегі қазақ қоғамында айрықша құқықтар мен ерекше артықшылықтарға ие болған таңдаулы әулет өкілдері, әлеуметтік жік, төрелер мен қожалар, сейіттер» [12].

Академик В.Виноградовтың айтуынша XVII-XVIII ғасырларда Филя немесе Филька есімі ақсүйектер мен шаруалар өмірінде қарапайым шаруаның, қызметшінің есімі ретінде танымал болған. Бұл есім қарапайым халыққа тән деп саналып, оған менсінбеушілік, кемсітушілік рең берілген [13]. Бұл сөз орыс әдебиетінде де кеңінен қолданылып, «ақымақ», «қарапайым» мағынасындағы экспрессивтік кемсітушілік реңке ие болды. Ақсүйектер тұқымынан болуды армандайтын кемпір қарияны қарапайым адам, ақымақ, ақылсыз адам дейді. Бұл сөз оның лексиконына сай келеді. А.Байтұрсынов та осы тіркесті «Қарапайым Филя» деп аудармай, орыс тіліндегі мағынасын қазақ тіліне баламасымен бере біледі. «Алжыған, кеткен есің» эмоционалды-экспрессивті сөзді қосады.

Тағы бір үзіндісінде бұл жердегі «дурачина» сөзі «миы ашыған, қу көк сақал!» болып аударылған. Көк сақал – сақалына ақ түсе бастаған орта жастағы адам.

Талдауымызды ары қарай жалғастырайық. Оқырман назарын айрықша аударатын төмендегі шумақтың аудармасы.

Түпнұсқа	Аударма
В дорогой собольей душегрейке, Парчовая на маковке кичка, На руках золотистые перстни, На ногах красные сапожки [9].	Үстінде қамзол ішік, тысы қамқа, Меруерт омырауы қойған тізіп. Аяқта сақтияннан оюлы етік [10,187 б.].

Осы шумақтағы «собольей душегрейке» тіркесінің тура аудармасы – бұлғын терісінен тігілген күртеше. Бұл сөздің атауы киімнің негізгі қызметіне байланысты шыққан, яғни «жанды жылыту». Ескі сән үлгісімен және орыс мәдениетінің дәстүрімен байланысты ұғым. Шағын академиялық сөздікте

мынандай анықтама берілген. «Душегрейка – старинная женская одежда в виде сборчатой кофты без рукавов. Род жилета». Бұдан «соболья душегрейканың» жылы, жеңсіз бұлғын терісінен тігілген күртеше екенін түсінеміз.

Ал А.Байтұрсынов аудармада осы киім түрін қазақтың ұлттық дүниетанымына бейімдеген. Ішіктің қысқа және ұзын жеңдері болады. Аудармашы орыстың киіміне аударманың мағыналық тұрғыдан жақын болуы үшін қамзол ішік екенін айқын көрсетеді. Яғни, қамзол ішік – сырт көрінісі қамзолға ұқсас, бірақ ішкі жағы жылы теріден жасалған сырт киім екенін түсінуге болады. Ал тысы қамқа дегеніміз – сыртқы қабаты қамқа матадан тігілген деген мағынаны береді. Қамқаны қазақтар әдетте бай адамдардың, хан-сұлтанардың киімін тігуге қолданылатыны мәдениетімізден белгілі. Бұдан аудармашының орыстың ұлттық киімін таза қазақы ұғымға лайықтап, «собольей душегрейканы» сырты қымбат матамен қапталған, сәнді теріден жасалған қамзол үлгісіндегі ішік етіп аударғанын көреміз.

Келесі назар аударатынымыз «На ногах красные сапожки» тармағының аудармасы. А.Байтұрсынов бұл тіркесті «сақтияннан тігілген оюлы етік» деп аударады. Аудармашы жай ғана «қызыл етік» деп аударса да болатын еді. Өйткені сақтиян, оюлы етік – тек ұлттық киім ғана емес, оның өмір салтын бейнелейтін мәдени элемент. Осы тұста аудармадағы түс концептілеріне назар аударудың маңыздылығын атап өткен жөн. Өйткені «Түстер – адам болмысының ерекше тасымалдаушылары ретінде тіл мен мәдениеттің барлық белгілі шекараларынан асып өтіп, адамның өмір сүруінің терең мағынасын білдіреді. Мәдениетаралық қарым-қатынастар түс ұғымдарының тіл мен мәдениетке қаншалықты сіңісіп кеткенін дәлелдейді, ал бұл құбылысты түсіну қате интерпретация қаупін азайтады» [14,81]. Байтұрсынов аудармада осы ерекшеліктерді ескерген деп еесептейміз. Сақтиян – жұмсақ теріден жасалған қымбат материал. Бұл теріні ерекше илеп, сапалы, сәнді аяқ киім жасау үшін пайдаланған. Оюлы етік - қазақтың ою-өрнектерімен безендірілген аяқ киім түрі. Яғни бұл етік сақтияннан жасалып, ұлттық оюлармен әшкейленген, қазақ дәстүріндегі ауқатты адамдар киетін аяқ киім түрі. Аудармашы осылай халықтың мәдени мұрасына назар аударады.

Түпнұсқа	Аударма
Отпусти ты, старче, меня в море, Дорогой за себя дам откуп: Откуплюсь чем только пожелаешь [9].	Жанымды бір шыбындай қи, ақсақал! Бар болса не қажетің менен алып [10,187 б.].

Бұл үзіндіде де «старче» сөзін Байтұрсынов шал деп аудармай, ақсақал деп баламасын көрсетеді. Екіншіден, өзін үшін сый беремін деген тармақты (за себя дам откуп) аудармашы балама ретінде қазақтың «шыбын жанымды қи» деген тұрақты тіркесімен аударады. Халық түсінігі бойынша жан денеден шығар алдында бірнеше күйге түсетін көрінеді. Адам өлген кезде

жанның қалған бөлігі денеден шыбын бейнесінде шығып, қырық күн бойы үй ішінде ұшып жүреді деседі. Яғни ежелгі түсінік жанды ұшып жүретін кәдімгі шыбынға теңейді. Бұған дәлел ретінде тілдік қолданысымызда көптеген тіркестер дәлел бола алады. Мысалы: шыбын жаны көзіне көрінді, шыбын жаны қалды т.б. Аудармашы осы түсінікті тіркеске балама ретінде жақсы пайдалана білген.

Келесі талдайтынымыз «ветхая землянка» сөзінің аудармасы.

«Землянка» сөздікте жеркепе деп аударылады. Шал мен кемпір ескі жеркепеде тұрады. Бұл жерге қазылған шұңқыр түріндегі, төбесі топырақпен жабылған шағын шаруалар үйі. Автор аудармада осы үйдің жасалуын сипаттап кетеді. Үзіндідегі үйдің сипатталуы – доместикация тәсілінің айқын мысалы. Қарттың тозығы жеткен ескі лашығы кедейліктің ең төменгі шегін көрсетеді.

Түпнұсқа	Аударма
Они жили в ветхой землянке Ровно тридцать лет и три года Старик ловил неведом рыбу, Старуха пряла свою пряжу [9].	Тұрыпты отыз үш жыл нақ дәлме-дөл. Күн көрген бейшаралар балық аулап, Болмапты төрт түліктен ырымға мал. Үсты шым, асты шұңқыр жерден жырған Баспана мекенінің сиқы тұрған Бала жоқ қолғанат екеуінде Иіріп кемпір жібін, шал ау құрған [10,186 б.].

Түпнұсқа 4 тармақтан тұрса, аударма 7 тармақтан тұрады. Байтұрсынов бұл тұста да балықшы мен кемпірінің жағдайын сипаттау үшін доместикацияны қолданып, қосымша мәліметтер береді. Мысалы, оқырманның кейіпкерге жанашырлық танытуы үшін олардың түгі жоқ, тақыр кедей екендігін «Болмапты төрт түліктен ырымға мал» деп сипаттайды. Сондай-ақ «Бала жоқ қолғанат екеуінде» деп түпнұсқада жоқ үзінділерді енгізеді. Бұл үзіндіде де баланың қазақ отбасындағы орны көрінеді. Бұл мысалдардың барлығы аудармашының ұлттық ойлау жүйесін көрсетеді.

Екінші қарастыратынымыз – Алтын этеш ертегісі. Бұл ертегі аудармасында да тәржімашының тудырған жаңа сөздері мен айрықша қолданыстарын назардан тыс қалдыруға болмайды. Орыс ақынының өлеңіндегі бірқатар сөздердің баламасы ретінде қолданылу аясы тарылғанмен, мағынасы терең сөздерді пайдаланады немесе жаңа атаулар жасайды. Мәселен, ертегі мәтініндегі «одолженье» сөзінің аудармасын А.Байтұрсынов «тауан» деп алады. Мысалы:

Түпнұсқа	Аударма
За такое одолженье, Говорит он в восхищение [9].	Тауаныңды қайтарман, Сенен немді аярмын [10,188 б.].

Түпнұсқадағы одолженъе сөзін көмек, жақсылық, қызмет деп аударуға болады. Ал Байтұрсынов қолданған сөздің семантикасында мінез, бет, месел деген мағына жатыр. Дәлел ретінде «Сөздікқорда» келтірілген мынандай мысалдарды көрсете кетейік. «Тауан – зат. 1). Күш, қабілет, қуат. Мінез – тауаны тар адам. 2) Бет, месел. Тауаны қайтты. Осы сөзді аудармашы Додан ханның уәдесінің күшін ұғындыру үшін мақсатты түрде қолданған деп айта аламыз.

Түпнұсқа	Аударма
Воевода говорит: Петушок опять кричит [9].	Сер әскер кеп оятты, Бар деп бәлі қорқыныш [10, 200 б.].

Үзіндіде аудармашы «воеводаны» әскербасы деп емес, «сер әскер» деп баламасын ұтымды таңдаған.

Түпнұсқа	Аударма
Видит шелковый шатер, Все в безмолвии чудесном, Вокруг шатра: в ущелье тесном, Рать побитая лежит [9].	Көрді жібек шатыр хан, Маңайында ел де жоқ, Ызындаған жел де жоқ, Жалғыз ғана сол шатыр. Өзектерде, ойларда, Жыбырлаған қойлардай, Қырып салған қол жатыр [10, 200 б.].

Көріп отырғанымыздай түпнұсқа 4 тармақтан, аударма 6 тармақтан тұрады. Аудармашы қосу жасаған. «Все в безмолвии чудесном» деген 1 тармақ «Маңайында ел де жоқ, Ызындаған жел де жоқ» деген 2 тармақпен аударылады. Доместикация аудармашының сипаттаманы толығырақ бейнелеуінде көрінеді. Пушкиннің шығармасындағы «ғажайып үнсіздік» Байтұрсыновта егжей-тегжейлі сипатталған. Сондай-ақ қырылып қалған қолды оқырман көз алдына елестетіп, өзекте жыбырлап жүрген қойларға теңеген.

Түпнұсқа	Аударма
Ни побоища, ни стана, Ни надгробного кургана Не встречает царь Дадон. «Что за чудо?» - мыслит он. Вот восьмой уж день проходит, Войско в горы царь приводит И промеж высоких гор [9].	Мола да жоқ, көр де жоқ, Салық салған жер де жоқ, Соғыс та жоқ, қол да жоқ. «Бұл не хикмет! Не ғажап!»- Дейді Дадан ойға қап. Жетінші күн батыр хан Қолды жиып жүргізіп, Тау ішіне кіргізіп [10, 200 б.].

Бұл үзіндіден доместикация тәсілінің ономастикалық принципке әсер еткенін де байқауға болады. Ертегідегі патша есімі Дадан болып өзгертілген. Бұл тұста аудармашының қазақтың үндестік заңын ескергені

байқалады. Оның басқа да аудармаларындағы ономастикалық принциптері туралы Ш.Құрманбайұлы: «Ахаң «Қасқыр мен мысық» («Волк и кот») мысалындағы Степан, Васька, Демьян, Клим, Трофим сынды кісі есімдерін сол қалпында алмай, олардың орнын Қоянкөз, Құрамыс, Көпберген, Қисық-бас есімдерімен алмастырады. Мысалды қазақ топырағына бейімдеп, қазақ ұғымына сәйкестендіреді» [2] – деп жазады.

Доместикацияның тағы бір қызықты мысалы ретінде «Мола да жоқ, көр де жоқ, Салық салған жер де жоқ, Соғыс та жоқ, қол да жоқ» тармақтарын көрсетуімізге болады. Бұл жерде қазақ топонимикасының реликтілері мола, көр, салық салған жер доместикация тәсілі ретінде қолданылады. Аудармашы сол арқылы мағыналық толықтыққа қол жеткізген.

Жалпы аударма дискурсында біз кеңірек тоқталып кеткен доместикация мен форенизациядан басқа да аударма стратегиялары бар. Бұл түпнұсқаның өзгеруі немесе бұрмалануы деп есептелуі мүмкін деген пікір айтады. Байтұрсыновтың бұл аудармаларынан осы трансформацияны да кездестіруге болады. Мысалы, бұл аудармада тәржімашы ертегінің хронотопына өзгеріс енгізеді. «Алтын әтеш» ертегісінде маңызды оқиғалар арасында 8 күн өтеді. Ал аудармашы бұл күнді 7-ге ауыстырған. Жеті – қазақтың мифопоэтикалық негізі бар қасиетті саны. Бұл тұста аудармашы оқырманға бейсаналық деңгейде әсер ету үшін бұл санды мақсатты түрде ауыстырған деп ой түюге болады. Бұл тұста аудармашының түпнұсқа сюжетінің барлық кезеңінде кездесетін 8 санының 7-ге өзгертілгенін айтуымыз қажет.

Бұндай мысалдарды А.Байтұрсыновтың орыс ақынынан тәржімалаған «Данышпан Аликтің ажалы», «Ат» өлеңдерінің аудармаларынан да көп кездестіруге болады. А.Байтұрсынов аудармаларының қарастыратын тұстары өте көп. Ғалым А.Жұмабекованың: «Отандық аударма теориясы мен тәжірибесінің дамуының жаңа кезеңі аударма сапасы категориясының теориялық ұстанымдары мен әдіснамалық тәсілдерін қайта қарастыруды, оны әлемдік аударма ғылымының жетістіктерін ескере отырып бағалауды талап етеді» [15] – деп атап көрсеткеніндей, А.Байтұрсыновтың аударма еңбектерін әлемдік аударматану ғылымының жетістіктерін ескере отырып, қайта қарастырудың маңызы зор.

Қорытынды

Қорыта айтқанда Алаш зиялысы аудармалары арқылы Пушкиннің ертегілерін ұлт мәдениетіне жақын етіп жеткізіп, әдебиеттегі жаңашылдыққа жол ашты. Көркем аудармада қолданылған әдістер қазақ әдебиетінің жаңа жанрларын қалыптастыруға ықпал етті және ұлттық әдебиеттің әлемдік әдебиетпен байланысын тереңдете түсті.

Біз бұл мақалада А.Байтұрсыновтың Пушкин шығармаларындағы мәдени лексиканы аударудағы ерекшеліктерін қарастырдық. Нәтижесінде Байтұрсыновтың Пушкин туындыларын қазаққа лайықтаған деген қорытындыға келдік.

Алаш зиялысының Пушкин шығармаларын аудару ерекшеліктерін қарастырғанда мынандай жайттарға көз жеткіздік:

– А.Байтұрсынов өзге мәдениетке тән ұғымдар мен түсініктерді қазақ ұғымдарымен алмастыру, аударма мәтінді төлтума шығарма тәрізді қабылданатындай етіп қазақ оқырманына бейімдеген;

– Аударманың бірнеше стратегиясын, оның ішінде форенизацияға қарағанда доместикация стратегиясын көп қолданатынын сараладық;

– Бұл құбылыстан да А.Байтұрсыновтың не жазса да солардың бәрінің қазаққа қонымды, қазаққа қолайлы болуын ойлағанын, олардың ұлттық көзқарасы мен ішкі ниетін көруге болады. Алаш оқығандарының шығармашылығынан өзге мәдениетке бейімделуден гөрі өзгенікінің бәрін өзімізге бейімдеп, лайықтап қабылдау байқалады;

– Оның әдеби-ғылыми шығармашылығы мен ағартушылық ісінен өзгелердің озық дүниелерін алып, өнері мен білімін үйренуді насихаттаумен қатар, қазақтың өзге мәдениет ықпалына қатты ұшырап кетуінен сақтандыру hareketін де анық аңғаруға болады.

Қазіргі жаһандану заманында төл мәдениетімізді, ұлттық бет-бейнемізді сақтап қалудың өзектілігі артып отыр. Бұл тұрғыдан келгенде А.Байтұрсыновтың, Алаш оқығандарының мұрасын, оның ішінде аудармасын жан-жақты зерттеп, олардан ғибрат алу – өткенді көкसेп, артқа қарайлай беру емес, келешекке де ұлттық келбетімізді жоғалтпай жету үшін қажет.

Гранттық қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын «№АР19679312 «Алаш қайраткерлерінің аударма еңбектеріндегі адамзатқа ортақ құндылықтар» гранттық жоба аясында әзірленді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. 2-том. – Алматы: Мектеп, 2003.

[2] Құрманбайұлы Ш. Алаш және аударма (электронды ресурс). 11.08.2017. <https://mtdi.kz/e/audarma/id/831/q/1>

[3] Davies, Eirlys E. A Goblin or Dirty Nose? The treatment of culture-specific references in translations of the Harry Potter book. // The Translator, Vol.9 №1. – London: Routledge (Taylor & Francis), 2003. – P. 65-100. <https://doi.org/10.1080/13556509.2003.10799146>

[4] Venuti L. The Translator's Invisibility A History of Translation. – London: Routledge, 2003. – 368 p. <https://doi.org/10.4324/9780203360064>

[5] Friedrich Schleiermacher. On the different methods of translating. Theories of Translation. An Anthology of Essays from Dryden to Derrida, 1992, The University of Chicago Press, Chicago and London, p.36-54. <https://open.unive.it/hitrade/books/SchleiermacherMethods.pdf>

[6] Томахин Г.Д. Реалии в языке и культуре // ИЯШ. – Москва: Просвещение. 1997, №3. –с.13.

[7] Уразаева К.Б., Ерик Г. Казахские переводы сказок А. С. Пушкина как свертхтекст. Влияние казахской риторики на перевод // Art Logos (искусство слова). – 2022. – № 4. – С. 96–121. DOI 10.35231/25419803_2022_4_96

[8] Cronin M. Translation and Globalization. – London and New York. Routledge. 2003. –189 p.

[9] Пушкин А.С. Сказка о рыбаке и рыбке. //https://www.culture.ru/roems/4450/skazka-o-rybake-i-rybke

[10] Байтұрсынұлы А. Шығармалары. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.

[11] Почему дворяне назывались столбовыми? https://pikabu.ru/story/pochemu_dvoryane_nazyivalis_stolbovyimi_7102075

[12] Atkinson T.W. Oriental and Western Siberia: a Narrative of Seven years exploration and Adventures in Siberia, Mongolia, the Kirghiz Steppes, Chinese Tartary and part of Central Asia. – London: Hurst and Blackett, 1858. – 611 p.

[13] Виноградов В. История слов. //http://krotov.info/libr_min/03_v/in/ogradov.htm

[14] Khussainova G., Tleuberdiev B., Shakenova M.T., Islam A., Roziyeva D. S. The Cultural Spectrum of Colors: Exploring Kazakh, Korean and English Color Concepts // International Journal of Society, Culture and Language. – 2024. – P. 81-95 <https://doi.org/10.22034/ijsc.2024.2035309.3565>

[15] Жумабекова А.К. Системный подход к оценке качества перевода в учебной и научной сфере // ИЗВЕСТИЯ КазУМОиМЯ имени Абылай хана серия «Филологические науки». – 2024. – № 2. – С. 498. <https://bulletin-philology.ablaikhan.kz/index.php/j1/issue/view/47>

REFERENCES

[1] Dulatūly M. Bes tomdyq syǵarmalar jinaǵy. 2-tom. [Collected Works in Five Volume 2.] – Almaty: Mektep, 2003.

[2] Qūrmanbaiūly Ş. Alaş jāne audarma (elektrondy resurs) [Alash and Translation (electronic resource)]. 11.08.2017. <https://mtdi.kz/e/audarma/id/831/q/1>

[3] Davies, Eirlys E. A Goblin or Dirty Nose? The treatment of culture-specific references in translations of the Harry Potter book. // The Translator, Vol.9 №1. – London: Routledge:Taylor & Francis, 2003. – P.65-100. <https://doi.org/10.1080/13556509.2003.10799146>

[4] Venuti L. The Translator’s Invisibility: A History of Translation. – London: Routledge, 2003. – 368 p. <https://doi.org/10.4324/9780203360064>

[5] Friedrich Schleiermacher. On the different methods of translating. Theories of Translation. An Anthology of Essays from Dryden to Derrida, 1992, The University of Chicago Press, Chicago and London, p.36-54. <https://open.unive.it/hitrade/books/SchleiermacherMethods.pdf>

[6] Tomahin G.D. Realii v iazyke i kulture. [Realia in Language and Culture] // *IAŞ*. – Moskva: Prosveshënie, 1997. – №3. – S.13.

[7] Cronin M. Translation and Globalization. – London and New York: Routledge, 2003. – 189 p.

[8] Urazayeva K. B., Yerik G. (2022) Kazahskie perevody skazok A. S. Pushkina kak sverhtekst. Vliyanie kazahskoj ritoriki na perevod [Kazakh Translations of A. S. Pushkin's Fairy Tale as a Overtext. The Influence of Kazakh Rhetoric on Translation] // *Art Logos – The Art of Word*. – 2022. – №4. – P. 96–121. DOI 10.35231/25419803_2022_4_96

[9] Puşkin A.S. Skazka o rybake i rybke [The Tale of the Fisherman and the Fish] // <https://www.culture.ru/poems/4450/skazka-o-rybake-i-rybke>

[10] Baitұrsynұly, A. Şyğarmalary. Alty tomdyq şyğarmalar jinağy. [Six-volume collected works]. – Almaty: El-şejire, 2013. – 384 b.

[11] Pochemu dvorāne nazyvalis stolbovymi? [Why were nobles called “pillar” nobles?] // https://pikabu.ru/story/pochemu_dvoryane_nazyivalis_stolbovyimi_7102075

[12] Atkinson T.W. Oriental and Western Siberia: a Narrative of Seven years exploration and Adventures in Siberia, Mongolia, the Kirghiz Steppes, Chinese Tartary and part of Central Asia. – London: Hurst and Blackett. 1858. – 611 p.

[13] Vinogradov V. İstoria slov [The History of Words]. /http://krotov.info/libr_min/03_v/in/ogradov.htm

[14] Khussainova G., Tleuberdiev B., Shakenova M.T., Islam A., Roziyeva D. S. The Cultural Spectrum of Colors: Exploring Kazakh, Korean and English Color Concepts // *International Journal of Society, Culture and Language*. – 2024. – P. 81-95 <https://doi.org/10.22034/ijsc.2024.2035309.3565>

[15] Jumabekova A.K. Sistemnyi podhod k osenke kachestva perevoda v uchebnoi i nauchnoi sfere [A Systematic Approach to Assessing the Quality of Translation in Educational and Scientific Fields] // *BULLETIN of Ablai Khan KazUIRandWL. Series «Philological Sciences*. – 2024. – № 2. – С. 498. <https://bulletin-philology.ablaikhan.kz/index.php/j1/issue/view/47>

СТРАТЕГИИ А. БАЙТҰРСЫНОВА ПО ПЕРЕВОДУ КУЛЬТУРНОЙ ЛЕКСИКИ В ПОЭЗИИ ПУШКИНА

*Адаева Е.С.¹, Дауренбекова Л.Н.², Тусупова Г.Б.³

¹Назарбаев Университет, Астана, Казахстан

²Евразийский гуманитарный институт им. А. Кусайнова, Астана, Казахстан

³Национальный научно-практического центр «Тіл-Қазына» имени Ш.Шаяхметова

Аннотация. В современном переводоведении исследование передачи культурной информации в переводе является одной из актуальных проблем. В данной статье системно рассматриваются особенности перевода культурной

лексики из произведений А. С. Пушкина на казахский язык, выполненного А. Байтұрсыновым. В контексте перевода культурной лексики особое внимание уделяется таким методам, как доместикация, форенизация, трансформация и другие. Характер использования этих методов А. Байтұрсыновым анализируется на основе взглядов исследователей И. Дэвиса, Л. Венути, Ф. Шлейермахера, Кронина, Ш. Курманбайулы и других ученых.

Цель статьи – анализировать переводческий опыт А. Байтұрсынова и стратегии, которые он применял при переводе культурной лексики из произведений Пушкина на казахский язык. Это позволяет выявить творческие поиски переводчика и его новаторский подход. В результате исследования определяются новаторские языковые приемы А. Байтұрсынова, удачные адаптации лексических единиц в соответствии с национальным казахским мировоззрением и особенности его переводческой практики.

Анализ переводческих методов помогает определить факторы, способствовавшие популярности сказок Пушкина среди казахской аудитории. Перевод культурной лексики требовал от переводчика поиска культурных и социальных соответствий для адаптации текста. Этот процесс осуществлялся с использованием методов, ориентированных на культуру. В статье определяется степень доместикации и форенизации оригинального текста. Исследуется, как переводчик адаптировал понятия и представления другой культуры к казахскому мировосприятию, сохраняя при этом языковые особенности, сюжет и структуру оригинала. Проводится культурный анализ переводов произведений Пушкина, в результате которого выявляется языковой образ представителей русской лингвокультурной общности. Рассматриваются приемы воздействия переводчика на целевую аудиторию.

В исследовании применены методы описания, интерпретации, систематизации и сравнительно-типологического анализа, что позволяет продемонстрировать новаторство А. Байтұрсынова как переводчика.

Результаты исследования могут быть использованы в переводоведении, поэтике, пушкиноведении, а также в специальных курсах по переводу. Кроме того, статья предоставляет полезные рекомендации для современных переводчиков, занимающихся переводом произведений Пушкина на казахский язык.

Ключевые слова: культурная лексика, культурная информация, доместикация, форенизация, адекватный перевод, переводческие стратегии, оригинал, дискурс переводоведения

A. BAITURSYNOV'S STRATEGIES FOR TRANSLATING CULTURAL LEXICON IN PUSHKIN'S POETRY

*Adayeva Y.S.¹, Daurenbekova L.N.², Tussupova G.B.³

¹Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan

²Eurasian Humanitarian Institute named after Kusainova, Astana, Kazakhstan

³National Scientific and Practical Center "Til-Qazyna" named after Sh. Shayakhmetov, Astana, Kazakhstan

Abstract. In modern translation studies, the examination of how cultural information is reflected in translation is one of the pressing issues. Therefore, this article systematically analyzes the peculiarities of translating the cultural lexicon from A.S. Pushkin's works into Kazakh by A. Baitursynov. In translation studies, translating the cultural lexicon often involves methods such as domestication, foreignization, transformation, and others. The application of these methods by A. Baitursynov is analyzed based on the views and perspectives of scholars such as I. Davis, L. Venuti, F. Schleiermacher, Cronin, and Sh. Kurmanbayuly.

The article examines A. Baitursynov's translation experience and the strategies he used to convey the cultural lexicon in Pushkin's works into Kazakh. This analysis highlights the translator's creative efforts and innovative approaches. As a result, Baitursynov's novel linguistic choices, successful adaptations of cultural concepts to fit the national worldview, and unique translation solutions are revealed.

The analysis of translation methods helps identify the factors that contributed to the popularity of Pushkin's tales among the Kazakh audience. To adapt the lexicon of another culture to the local context, the translator had to find cultural and social equivalents. This process was carried out using culture-oriented translation methods. The study determines the level of domestication and foreignization in the original text. It also explores how the translator preserved the source text's linguistic features, plot, and structure while adapting foreign cultural concepts to the Kazakh worldview and audience. Furthermore, the article provides a cultural analysis of Pushkin's translated works and identifies the linguistic image of representatives of the Russian linguocultural community. The translator's methods of influencing the target audience are also examined.

The research employs methods such as description, explanation, systematization, and comparative-typological analysis, which help demonstrate A. Baitursynov's innovation as a translator.

The findings of this study can be used in translation studies, poetics, Pushkin studies, and specialized translation courses. Additionally, it offers practical recommendations for modern translators working on translating Pushkin's works into Kazakh.

Keywords: cultural lexicon, cultural information, domestication, foreignization, equivalent translation, translation strategies, original text, translation studies discourse

Мақала түсті: 30 қаңтар 2024

Авторлар туралы мәлімет:

Адаева Ермек Сабырбайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Назарбаев университетінің аға оқытушысы, e-mail: yermek.adayeva@nu.edu.kz

Дәуренбекова Лаура Ноғайбекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, А.Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті, e-mail: daurenbekova.laura@mail.ru

Түсіпова Гүлшат Бақытжанқызы – филология ғылымдарының кандидаты, PhD, Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығының ғалым хатшысы, e-mail: gulshat.bakyt24@gmail.com

Информация об авторах:

Адаева Ермек Сабырбаевна – кандидат филологических наук, старший преподаватель Назарбаев университета, e-mail: yermek.adayeva@nu.edu.kz

Дәуренбекова Лаура Нугайбековна – кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института им. А. Кусаинова, e-mail: daurenbekova.laura@mail.ru

Тусупова Гульшат Бакытжановна – кандидат филологических наук, PhD, ученый секретарь национального научно-практического центра «Тіл-Қазына» имени Ш.Шаяхметова, e-mail: gulshat.bakyt24@gmail.com

Information about authors:

Adayeva Yermek Sabyrbayevna – Candidate of Philological Sciences, Senior lecturer at Nazarbayev University, e-mail: yermek.adayeva@nu.edu.kz

Daurenbekova Laura Nugaibekovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Eurasian Humanitarian Institute named after A. Kusainov, e-mail: daurenbekova.laura@mail.ru

Tussupova Gulshat Bakytzhanovna – Candidate of Philological Sciences, PhD, Associate Senior Researcher at the National Scientific and Practical Center “Til-Qazyna” named after Sh.Shayakhmetov, e-mail: gulshat.bakyt24@gmail.com

УДК 8.1751.80

МРНТИ 16.01

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.027>

ПРИМЕНЕНИЯ СТРАТЕГИЙ СИНХРОННОГО ПЕРЕВОДА: ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ И РЕЧЕВОГО ПРОИЗВОДСТВА

*Әуел Е.¹

*¹ КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. Исследование стратегий синхронного перевода в контексте параметров речевого производства и восприятия актуально, поскольку происходит постоянное обновление как языковых ресурсов, так и инструментов обработки речевого потока и автоматизации переводческих практик. Целью данного исследования стала установка взаимосвязей между продуцированием речи и особенностями ее восприятия, в частности речевыми ошибками и характеристиками на разных языковых уровнях, а также используемыми переводческими стратегиями. С помощью применения структурного и коммуникативного анализа были изучены особенности языковой пары «казахский» - «русский» на предмет применения переводческих стратегий. В ходе данного исследования были получены количественные результаты в отношении самых используемых переводческих стратегий: ожидание (24,4%), столлинг (19,8%), декомпрессия (17,4%) и лингвистическое прогнозирование (14%). Фонетические трудности связаны с интонационным рисунком и акустическими характеристиками сходных звуков, лексические – с тавтологией, неправильным переводом безэквивалентной лексики, морфологические – с неправильным употреблением грамматических форм, флексий, суффиксов и синтаксические – с порядком слов. Было выяснено, что на фонетическом уровне часто использовались стратегии компрессии и столлинга, на лексическом – ожидания, столлинга и декомпрессии, на морфологическом – лингвистического прогнозирования, проб и ошибок, декомпрессии, на синтаксическом – столлинга, компрессии, лингвистического прогнозирования и сохранения линейности. Данную работу можно использовать для сравнения разноструктурных языков на предмет эффективных стратегий, применяемых при синхронном переводе, для исследования инструментов, связанных с автоматическим распознаванием речевого потока, для изучения связей между языковыми характеристиками и используемыми переводческими методами.

Ключевые слова: коммуникативные интенции, языковые уровни, лингвистическое прогнозирование, столлинг, компрессия, синхронный перевод, безэквивалентная лексика, флексия

Введение

Изучение стратегий, связанных с синхронным переводом, в контексте речевого производства и восприятия речи актуально, в первую очередь, в силу постоянных изменений в плане использования методик и подходов к синхронному переводу. Появляются также новые эффективные инструменты для машинной обработки текстов со встроенными механизмами распознавания речи. Кроме обновления ресурсов для перевода, постоянно меняется устная речь, в ней появляются новые лексемы, сленговые единицы, фразеологические обороты, что требует разработки новых механизмов для реализации синхронного перевода. Следует отметить, что развитие языковых инструментов тесно связано с развитием новых переводческих инструментов, поэтому изучение стратегий синхронного перевода необходимо.

Поскольку на технику синхронного перевода непосредственно влияет восприятие и речевое производство, существует необходимость изучения коммуникативных интенций, а также структурных особенностей языков. На примере языковой пары разноструктурных языков (казахский – русский) возможно отследить стратегии, используемые для синхронного перевода, в частности такие как ожидание, столлинг, декомпрессия, лингвистическое прогнозирование и другие. Таким образом, исследование стратегий синхронного перевода необходимо для систематизации и улучшения механизмов, используемых в переводоведческой отрасли, через выстраивание связей между стратегиями перевода и лингвистическими особенностями перевода [1].

Изучение переводческих стратегий параллельно с фонетическими, морфологическими, синтаксическими особенностями рассматриваемых языков позволяет выстраивать взаимосвязи между характеристиками, влияющими на весь переводческий процесс. Исследование всех языковых уровней необходимо с точки зрения выбора переводческих стратегий для той или иной языковой пары. Количественное соотношение между используемыми стратегиями дает возможность определить эффективность тех или иных переводческих стратегий при казахско-русском синхронном переводе. Поскольку направление перевода «казахский» – «русский» недостаточным образом изучено в контексте именно синхронного перевода, полученные результаты могут помочь в дальнейшем для развития переводоведческой области знаний в целом.

Проблема изучения соотношения и взаимосвязей между коммуникативными особенностями речевого производства и физиологическими, акустическими процессами была освещена в работах таких исследователей, как Ш. Шамма, Луй Чень и Б.В. Тукер [2].

В исследовании Ш. Шамма (2021) было акцентировано внимание на изучении нейронной активности между слуховыми и моторными областями коры, которые активно задействованы в процессе образования

речи. В работе Луй Чень изучались теоретические подходы к восприятию речи, в частности модель восприятия неродной речи, модель обучения речи, перцептивная ассимиляция. Исследование Б.В. Тукер связано с изучением акустических характеристик, которые потенциально отличают молодых и пожилых людей. В основном при рассмотрении речевого производства обращалось внимание на фонетические и фонологические особенности, но при этом морфологическим и синтаксическим особенностям не уделялось достаточно внимания [3].

Изучение основ, связанных с распознаванием речи, производилось в работах таких авторов: С. Башак, М.К. Аржманди и Q. Zhu. Исследование S. Basak связано с разработкой систем для обработки речевых сигналов и исследованием нововведений в данной сфере. В работе Q. Zhu были разработаны алгоритмы вывода для повышения производительности системы в направлении распознавания и обработки речи, а также использован метод адаптивного ансамбля. Каскадные системы, используемые для синхронного машинного перевода, были рассмотрены в исследовании М. К. Аржманди. В лингвистической отрасли существует необходимость распознавания речи параллельно с особенностями речевого производства и восприятия [4].

Проблема коммуникативных интенций и целей изучалась в контексте современного языкознания в работах таких авторов, как Т. Мейер и Л. Келлер. Психологическая модель языковой адаптации была разработана в исследовании Т. Мейер. Рассмотрение взаимозависимости между коммуникативной задачей и фонологической коактивацией было произведено в работе Л. Келлер. Влияние речевого производства и восприятия языка на реализацию стратегий перевода недостаточным образом изучено в современной лингвистической практике и требует более пристального исследования.

Исследование устного и синхронного перевода занимает важное место в работах таких ученых, как А. Акыжанова и Ж. Коширбаев. На изучении базовых основ перевода с казахского языка и преподавании казахского языка акцентировано внимание в работе А. Акыжанова. Преимущества и способы работы системы каскадного перевода речи и расширение возможностей для систем перевода речи представлено на примере казахского языка в исследовании Ж. Коширбаев. Но недостаточно изученной проблемой все еще остается изучение количественного соотношения и эффективности переводческих стратегий при переводе с казахского языка на другие языки (русский, английский) [2].

Целью данного исследования стало изучение соотношения между стратегиями, используемыми при синхронном переводе, и особенностями речевого производства и восприятия текста на разных языковых уровнях: фонетическом, морфологическом, лексическом, синтаксическом. Основными задачами, поставленными на основании сформулированной цели в данном исследовании, стали следующие: изучить, каким образом речевые ошибки

вливают на восприятие в условиях использования синхронного перевода; исследовать количественное соотношение в языковой паре «казахский» – «русский» между используемыми переводческими стратегиями. Предметом исследования стали стратегии, используемые при синхронном переводе, в частности ожидание, столлинг, лингвистическое прогнозирование, проб и ошибок и другие.

Описание материалов и методов

В данном исследовании для анализа стратегий при синхронном переводе были использованы выступления Касым-Жомарта Токаева на пленарном заседании высокого уровня Генеральной Ассамблеи ООН, посвященном Международному дню борьбы за полную ликвидацию ядерного оружия, на заседании Совета глав государств – членов ШОС в расширенном формате, на XXXIII сессии Ассамблеи народа Казахстана «Единство. Созидание. Прогресс», на XXXII сессии Ассамблеи народа Казахстана «Справедливый Казахстан: единство, стабильность, развитие» [5]. Примеры контекстов из указанных выступлений в данной работе изучались на предмет использования таких переводческих стратегий, как ожидание, столлинг, лингвистическое прогнозирование, компрессия, декомпрессия и другие [5].

Сначала в ходе исследования изучались теоретические аспекты, связанные с реализацией различных переводческих стратегий на практике. К примеру, обращалось внимание на следующие вопросы: особенности и трудности синхронного перевода, влияние семантического контекста на переводческие стратегии, использование автоматизированных систем для перевода, а также машинной обработки текстов, изучение влияния коммуникативных интенций на адресата сообщения, влияние акустических характеристик на синхронный перевод, влияние половых, возрастных, религиозных признаков на речь говорящего, особенности переводческих сдвигов. Также изучались основные проблемы и пробелы в переводческой отрасли.

На основе отобранных контекстов происходил анализ взаимоотношений между особенностями казахского и русского языков на разных языковых уровнях (фонетическом, морфологическом, синтаксическом) и используемыми переводческими стратегиями. Таким образом, в данной работе исследовались основные отличные характеристики казахского и русского языков. Изучалась также возможность нивелирования тех или иных особенностей исходного текста при синхронном переводе на целевой язык. Результаты соотношения между переводческими стратегиями, их характеристиками на разных языковых уровнях и реализацией переводческих стратегий на примере казахско-русского синхронного перевода были представлены в таблице. Также на основе контекстов в данной работе происходило изучение количественного соотношения

между такими переводческими стратегиями, как стратегия столлинга, ожидания, проб и ошибок, сохранения эквивалентности, лингвистического прогнозирования, декомпрессии и компрессии. Результаты соотношения между указанными переводческими стратегиями были представлены на рисунке в виде диаграммы.

Результаты

Синхронный перевод является одним из самых сложных типов устного перевода, поскольку перевод речи происходит синхронным образом параллельно с восприятием исходного языка на слух. Для синхронного перевода, как правило, используется специальное оборудование. При синхронном переводе синхронист пребывает в специальной кабине с высокой степенью звукоизоляции. Это необходимо, чтобы не происходила заглушка голоса адресанта сообщения. Использование усиливающей аппаратуры способствует передаче перевода адресатам. На сегодня актуальным является синхронный машинный перевод, осуществляемый в режиме реального времени во время произнесения речи говорящего с помощью многоязычных моделей [6].

Применение синхронного перевода необходимо при организации мероприятий, в которых находится множество людей, в частности иностранных граждан. Это могут быть конгрессы, конференции, семинары. Существует три вида синхронного перевода: первый – синхронный перевод на слух (осуществление перевода блоками с соблюдением темпа оратора), второй – синхронный перевод с листа (уже готовый перевод корректируется в процессе речевого производства), синхронное чтение переведенного текста (уже готовый перевод редактируется, если во время речевого производства происходит отклонения говорящего от исходного текста). С физиологической точки зрения синхронный перевод задействует сеть областей мозга, которые принимают участие в восприятии, производстве речи, переключении языка, самоконтроле [Hervais-Adelman, 2019] [7].

Стратегия перевода предусматривает способ ведения коммуникации между оратором и его аудиторией с помощью переводчика-посредника, контролирующего процессы производства речи говорящего и восприятия слушающих. То есть происходит когнитивная обработка информации на уровне адресатов и адресанта сообщения при сохранении содержательной стороны. При синхронном переводе используются следующие стратегии: конативные, связанные с особенностями восприятия информации адресатом с учетом основ исходного текста; личностные, предусматривающие закономерности, связанные с когнитивной обработкой информации, и когнитивно-лингвистические, характеризующиеся когнитивными навыками самого переводчика. Среди основных стратегий можно выделить следующие: метод проб и ошибок, ожидание, столлинг, прогнозирование, декомпрессия и компрессия. Изучение потенциальных последствий

использования экспликативных стратегий позволяет улучшить продукт перевода на целевом языке [8].

Использование стратегий синхронного перевода в языковой паре «казахский» – «русский». Одной из стратегий при синхронном переводе является метод проб и ошибок, предусматривающий решение проблем с помощью использования нескольких повторяющихся попыток до получения успеха. Применение данной стратегии актуально в условиях синхронного переводе при нелинейности высказывания говорящего, когда смысл предложения не до конца понятен сразу. Например, при формулировании длинного предложения с несколькими придаточными или разными видами связи, как правило, речевое производство говорящего характеризуется несколькими длительными паузами. Таким образом, при синхронном переводе необходимо переводить цельное предложение с помощью нескольких отдельных сегментов.

Стратегия ожидания при синхронном переводе состоит в том, что переводчик делает паузу, ожидая каких-либо дополнительных компонентов, которые могли бы прояснить смысл высказывания, если из полученных данных он непонятен. Данная пауза не должна быть слишком длинной (не больше 5–7 секунд) и вызывать дискомфорт у слушателя. Часто стратегия ожидания используется при переводе предложений со сложной терминологией. Основным преимуществом ее применения является возможность избегания фраз с неуклюжими синтаксическими конструкциями или неправильно оформленными грамматическими конструкциями [9].

Стратегия сохранения линейности в синхронном переводе направлена на достижение синтаксической эквивалентности между языком оригинала и перевода. К примеру, если переводчик работает с разноструктурными языками (например, синтетическим и аналитическим), сложное предложение может быть переведено с помощью его тематического членения на несколько простых предложений. Стратегия прогнозирования характеризуется предопределением лингвистических составляющих текста до их упоминания. Например, переводчик из контекста может определить, какие глаголы будут использованы говорящим. Такая стратегия применяется в условиях, когда возможно предугадывания коммуникативного намерения говорящего и его вербального развития.

Стратегия декомпрессии характеризуется линейным расширением текста перевода с помощью лексических, грамматических, стилистических, семантических инструментов, что связано непосредственно с лингвистическими и экстралингвистическими факторами.

Стратегия языковой компрессии используется для сокращения или суммирования языковых единиц, то есть передача текста происходит в более сжатой форме. Данная стратегия применяется, как правило, в том случае, когда темп говорящего довольно высокий.

При анализе переводов выступлений Президента Казахстана

Касыма-Жомарта Токаева с казахского на русский язык (на базе проанализированных контекстов) были сделаны выводы о статистических данных по использованию стратегий. На Рисунке 1 указано количество проанализированных контекстов, в которых использовались те или иные стратегии. В ходе изучения применения стратегий были получены такие результаты: чаще всего при синхронном переводе применялись стратегии ожидания (21 контекст = 24,4%), столлинга (17 контекстов = 19,8%), декомпрессии (15 контекстов = 17,4%) и лингвистического прогнозирования (12 контекстов = 14%). При этом стратегии проб и ошибок (10 контекстов = 11,6%), языковой компрессии (6 контекстов = 7%) и сохранения линейности (5 контекстов = 5,8%) имели более низкие показатели.

Особенности подбора переводческих стратегий в зависимости от особенностей производства речи и ее восприятия. Процесс речевого производства заключается в переведении мыслительных процессов в определенные речевые единицы, которые организуются по правилам языка. Поскольку устная речь каждого оратора уникальна и сочетает в себе целый набор лексических, грамматических, синтаксических особенностей, существует также и целый ряд ошибок. Среди них выделяются паузы, колебания, исправления, повторы, замещения, оговорки, при этом оговорки делятся на четыре типа: подстановка, перестановка, опущение и добавление. На фонологическом уровне речевые ошибки могут характеризоваться подстановкой (замена первых и последних слогов), предвосхищением звуков, заменой одного звука на другой.

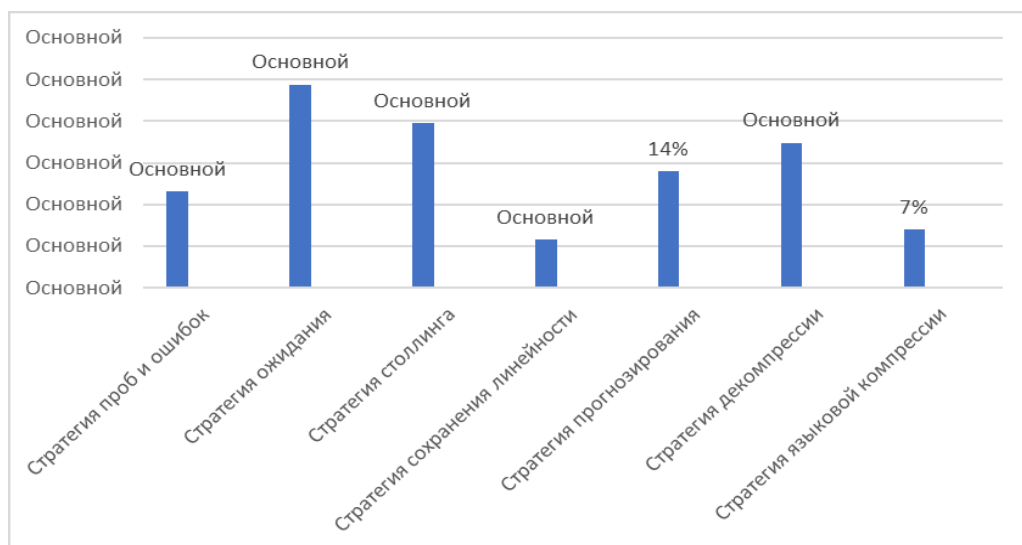

Рисунок 1 – Количественное соотношение между применяемыми стратегиями при синхронном переводе

Источник: подготовлено по результатам собственного исследования.

Среди причин возникновения ошибок в процессе речевого производства могут быть следующие: дефекты в строении артикуляционных органов, возраст, плохое эмоциональное состояние или физическое нездоровье.

Для понимания коммуникативных процессов необходимо рассмотреть такие понятия, как линейная и нелинейная речь. В частности, линейная речь предусматривает последовательное и логичное изложение событий, в нелинейной речи структура четко не выстроена, поэтому в ней часто присутствуют реплики, не относящиеся к основной теме повествования. Плавность (линейность) речи нарушается с помощью хезитационных и парентетических лексических единиц, самоперебивов, самоисправлений, повторов [10].

Коммуникативная интенция спикера заключается в определении подходящих смысловых предикатов, лексических и синтаксических единиц, которые являются основой для построения устного монологического спонтанного и подготовленного высказывания. Коммуникативная интенция заключается в представлении определенной коммуникативной цели высказывания, которое бы отображало потребности и мотивы оратора.

Характерной чертой повествовательной интонации является пониженная громкость, замедленный темп, небольшой уровень высоты тона. В тюркских языках одним из средств просодической организации речи служит сингармонизм, предусматривающий гармонию как гласных, так и согласных. Исходя из этого, в казахском языке присутствует выделение определенных слогов в словах, что дает дополнительную интонационную нагрузку. Таким образом, интонационно казахский язык отличается от русского своей сингармонической организацией устного текста, что обусловлено коммуникативными и логико-эмоциональными факторами. В русском языке для интонирования текста используются фразовые акценты, которые чаще всего выпадают на ударные слоги и приводят к перелому тона, и интегральные акценты, с помощью которых может выделяться целая группа слов или предложений. Функциями интонации являются следующие: семантическая (членение текста по смыслу), экспрессивная (воздействие на эмоциональность слушателя), синтаксическая (единая интонационная группа с единственным фразовым акцентом), эвфоническая (благозвучие). Анализ синхронных переводов с казахского языка на русский показал, что для казахского языка наиболее характерна эвфоническая функция, в то же время для русского языка интонация необходима с точки зрения синтаксических и семантических параметров. Исходя из отличий в интонационном плане рассматриваемых языков, можно сделать, что при синхронном переводе с казахского на русский язык могут возникать фонетические трудности, в частности связанные с поиском фразового акцента или же тематическим членением предложения. С помощью стратегии ожидания можно получать более точные формулировки, в частности при переводе придаточных предложений, не сразу понятных по смыслу [11].

При синхронном переводе некоторые звуки могут быть не слышаны, что непосредственно влияет на морфологические и лексические характеристики перевода. Кроме диалектных черт, каждый носитель языка имеет свои характерные речевые признаки, что может выявляться в перестановке звуков местами, нечетким произношением определенных звуков, заиканием. Также качественное восприятие текста на фонетическом уровне зависит от качества представленной синхронному переводчику техники и отсутствию лишних шумов. Очистить синхронный перевод от фонетических ошибок можно через использование таких стратегий, как компрессия (только в том случае, если информация не несет особого смысла), столлинг (например, пояснение термина через описательные конструкции, исходя из содержания предыдущего текста).

Лексические ошибки чаще всего соотносятся с нарушением лексических норм, в частности это проявляется как тавтология, неудачный подбор слов, неграмотное употребление фразеологических единиц, использование слова в несвойственном для него значении. Казахский язык в лексическом плане богат, в частности в нем, кроме общетюркской и исконно казахской лексики, присутствует множество «арабизмов» и «фарсизмов», большое количество слов также заимствованы из русского языка. При синхронном переводе с казахского на русский язык могут возникать разногласия в отношении перевода без эквивалентных лексем [12].

Поскольку исконно казахские или общетюркские названия, касающиеся предметов быта, культурных реалий, образуют в русском языке лакуны, они могут быть переведены с помощью использования стратегий, связанных с форенизацией, предусматривающей сохранение полноты информации и звучания лексем исходного текста, невзирая на трудности в восприятии реципиентов. Кроме форенизации, нацеленной на максимальную передачу всех тонкостей оригинала, при переводе фразеологических единиц и безэквивалентной лексики может использоваться стратегия доместикации (одомашнивания) исходного текста. В таком случае в нем будут нарушены определенные элементы речевого производства, а текст будет максимально приближен к нормам принимающей культуры. Для сохранения лексического баланса при переводе с казахского на русский язык могут использоваться такие переводческие стратегии, как стратегия ожидания, стратегия столлинга и стратегия декомпрессии. С помощью стратегии ожидания возможно продлить время на перевод лексической информации, с помощью столлинга и декомпрессии можно расширить контекст для лучшего понимания реципиентами [13].

В морфологическом плане следует обратить внимание на то, что казахский язык является агглютинативным языком, в котором для образования грамматических форм и производных слов используются аффиксы, добавляемые к основам слов. Русский язык является аналитическим языком с развитой системой флексий и разнообразием

грамматических форм. В казахском языке аналитизм присутствует в глагольных формах, а грамматические взаимосвязи выстраиваются с помощью падежей и послелогов. Речевые ошибки морфологического характера при казахско-русском синхронном переводе, в первую очередь, связаны с употреблением неправильных грамматических словоформ, грамматических суффиксов или флексий. Морфологические ошибки при речевом производстве приводят к возникновению трудностей в синхронном переводе, в частности из-за неправильных грамматических форм могут возникать разногласия в синтаксическом плане, то есть могут нарушаться связи между существительными и прилагательными, существительными и глаголами. Морфологические отличия между казахским и русским языком можно нивелировать при синхронном переводе с помощью переводческих стратегий лингвистического прогнозирования, пробы и ошибок, декомпрессии или наоборот языковой компрессии.

Синтаксис казахского языка от синтаксиса русского языка значительно отличается, в частности это можно заметить через порядок слов. В казахском языке подлежащее находится перед сказуемым, глагольное сказуемое ставится в конце предложения, определение – перед определяемым словом, а такие члены предложения, как дополнение и обстоятельство – перед глагольным сказуемым. Таким образом, казахский язык предусматривает четкую фиксацию места расположения синтаксических структур в предложении, но при необходимости порядок слов может меняться в зависимости от стиля речи. В отличие от казахского в русском языке порядок слов более гибкий, в частности лексемы не имеют конкретного закрепленного за ними места. В то же время порядок слов нельзя назвать свободным, поскольку организация структуры предложений подчиняется таким видам связи, как согласование, управление или примыкание. При синхронном переводе синтаксические отличия между казахским и русским достаточно заметны и значительно влияют на восприятие речи. В частности, это приводит не только к изменению порядка слов и использованию переводческих стратегий столлинга, лингвистического прогнозирования, компрессии и сохранения линейности. В Таблице 1 представлено соотношение между ключевыми характеристиками на разных языковых уровнях (фонетическом, морфологическом, лексическом, синтаксическом), переводческими стратегиями и их реализацией.

Таблица 1. Взаимосвязь между характеристиками и переводческими стратегиями

<i>Характеристики</i>	<i>Переводческая стратегия</i>	<i>Реализация</i>
Фонетические	Стратегия компрессии	Сжатие описательных конструкций, в которых не все слова четко артикулированы
	Стратегия столлинга	Повторение уже известной информации вместо четкой артикуляции термина, использование тематической информации, описательных конструкций
Лексические	Стратегия ожидания	Использование времени как дополнительного ресурса для восстановления семантического контекста и грамотного перевода лексемы
	Стратегия столлинга	Замедление речевого производства переводчика с целью изучения семантического контекста и перевода недостающих элементов
	Стратегия декомпрессии	Использование описательных конструкций для пояснения информации, ремарки переводчика в отношении безэквивалентной лексики
Морфологические	Стратегия лингвистического прогнозирования	Генерирование речевого производства без промедления, ориентация на контекст и грамматические связи для восстановления смысла
	Стратегия проб и ошибок	Использование нескольких морфологических вариантов (суффиксов, окончаний, грамматических форм), допущение грамматических ошибок
	Стратегия декомпрессии	Сжатие грамматических конструкций, уменьшение количества морфологических ресурсов
Синтаксические	Стратегия столлинга	Замедление синхронного перевода для отслеживания порядка слов в предложениях
	Стратегия компрессии	Развертывание синтаксических конструкций, использование большего количества синтаксических компонентов, чем в исходнике
	Стратегия лингвистического прогнозирования	Использование синтаксических компонентов и выстраивание синтаксических связей с помощью предопределения синтаксических компонентов
	Стратегия сохранения линейности	Разбивка сложных предложений или предложений с большой семантической нагрузкой на более мелкие синтаксические конструкции

Источник: подготовлено по результатам собственного исследования.

Таким образом, на использование тех или иных переводческих стратегий влияет как процесс и особенности самого речевого производства, так и восприятие речи переводчиком. Среди эффективных и часто используемых переводческих стратегий в языковой паре казахского и русского языков

среди самых эффективных можно назвать стратегию прогнозирования, стратегию проб и ошибок, стратегию языковой компрессии и стратегию сохранения линейности.

Обсуждение

Стратегия языкового прогнозирования довольно часто используется при синхронном переводе с казахского на русский язык. С помощью данной стратегии переводная речь становится более живой и динамичной. В работе Р. М. Амоса акцентировано внимание на лингвистическом прогнозировании существительных во время устного и письменного перевода. В ходе изучения данной проблемы были сделаны выводы, что есть существенная разница между моделями прогнозирования в устных и письменных переводчиков, а лингвистическое прогнозирование не может быть нацелено на определение словоформ.

Поскольку синхронный перевод требует быстрого реагирования, а задачи должны выполняться без промедления, могут возникнуть определенные трудности, связанные с информационной перегрузкой или быстрым темпом говорящего. Сложные структуры предложений или использование специальной терминологии также затрудняет переводческие процессы. В казахском языке ключевыми стратегиями были следующие: стратегия ожидания (24,4%), стратегия столлинга (19,8%) и стратегия декомпрессии (17,4%). В работе I. G. A. M. Agung (2023) были исследованы основные стратегии, применяемые при синхронном переводе: добавление, пропуск, сжатие, сегментация и реструктуризация. При этом доминирующей стратегией стало сложение, затем идет перефразирование и реструктуризация. Согласно результатам исследования D. Dayter (2021), было обнаружено, что основными категориями кодирования при синхронном переводе являются такие, как пропуск, экспликация и неправильная интерпретация, что указывает на превалирование информативной функции синхронного перевода. Таким образом, можно сделать вывод, что в каждом языке разное соотношение между переводческими стратегиями [13].

На примере анализа стратегий синхронного перевода с казахского на русский язык в данной работе было показано, каким образом отличаются разноструктурные языки в фонетическом, морфологическом, синтаксическом планах. Такие отличия часто приводят к задержке перевода лексем. Данная проблема с учетом семантически ограниченного контекста была рассмотрена в работе A. Chmiel. При изучении было доказано, что задержка перевода слов снижается при обучении, но в ходе профессиональной деятельности значительно не увеличивается. Таким образом, понимание родного языка всегда выше, чем неродного. В работе O'Neil, E. речь шла об изучении влияния семантического контекста на восприятие речи. Исследование было нацелено на разработку специального корпуса, состоящего из предложений, которые бы употреблялись и были

понятны без учета семантического контекста. Теория перцептивного обучения речи нашла свою реализацию в работе А. М. Crinnion. В данном исследовании анализировались процессы, связанные с адаптацией к замаскированной речи. В частности, было доказано, что для адаптации большой группы говорящих необходим дополнительный контекст. Исходя из исследования казахско-русского синхронного перевода, можно сделать вывод, что для более точного перевода с учетом семантического контекста использовались такие стратегии, как лингвистическое прогнозирование, ожидание и компрессия [14].

Одним из способов улучшения и повышения скорости синхронного перевода в разнотипных языках является распознавание речи с помощью автоматизированных систем. Идея одновременного использования автоматического распознавания речи, машинного перевода и нейронного преобразования текста в речь представлена в работе А. Perez-Gonzalez-de-Martos [2021]. В исследовании К. Янь указано, что стратегия синхронного перевода была улучшена с помощью технологии искусственного интеллекта. Разработанный комплекс упражнений подтвердил эффективность в плане развития и передачи навыков, связанных с синхронным переводом. Проблема дистанционного синхронного перевода рассматривалась в работе В. М. Рая, в частности с точки зрения различных форм и платформ, используемых для перевода. Если в данном контексте рассмотреть казахско-русскую языковую пару, можно сделать вывод о том, что распознавание текста и выведение его на экран могло бы значительно ускорить процесс обработки речи переводчиком [15].

При изучении основ казахско-русского синхронного перевода был сделан вывод, что на качество перевода в равной степени влияют как параметры производства речи, так и восприятие слушателя, как акустические характеристики, так и характеристики, связанные с уровнем знания языка адресанта и адресатов. В работе С. Фенг происходила оценка систем автоматического распознавания речи на предмет половых, возрастных, региональных признаков, связанных с речью говорящего, также было указано, что только часть ошибок можно объяснить с помощью произношения говорящего. В исследовании Е.А.Е. Elandeef шла речь о коммуникативных проблемах и разных типах ошибок (ложных, речевых). При изучении обнаруживались инструменты, влияющие на восприятие речи, в частности такие, как линейность, сегментация [12]. Таким образом, проблемы изучения восприятия и производства речи являются взаимообусловленными.

Исследование инструментов перевода с казахского языка на русский язык продемонстрировало использование таких стратегий, как ожидание, столлинг, декомпрессия, лингвистическое прогнозирование, проб и ошибок, компрессия, ожидание. В других работах стратегии перевода изучались в контексте переводческих сдвигов. В работе Е.Гюмюль были

изучены экспликативные сдвиги в ходе синхронного перевода при усилении когнитивной нагрузки. Проблемными индикаторами в переводе при этом выступали маркеры колебания, аномальные паузы (больше двух секунд) и фальстарты. В ходе анализа было обнаружено, что корреляция между экспликативными сдвигами и когнитивной нагрузкой равна примерно 31%. В работе Ф. М. Аль-Мавла показаны структурные сдвиги, сдвиги единиц, классовые и внутрисистемные сдвиги.

Таким образом, в современном научном дискурсе рассматривались вопросы, связанные с исследованием переводческих стратегий, влияния акустических характеристик, делались обзоры новых разработок в сфере машинной обработки текста, изучалось влияние речевого производства на разных языковых уровнях, количественное соотношение между разными переводческими стратегиями при синхронном переводе. Следует отметить, что переводческие стратегии также изучались в контексте так называемых экспликативных сдвигов [3].

Заключение

При изучении стратегий, используемых при синхронном переводе, были получены такие количественные результаты: стратегия ожидания стала самой частотной используемой (24,4%), далее шла стратегия столлинга (19,8%) и декомпрессии (17,4%). После них стратегия лингвистического прогнозирования (14%), проб и ошибок (11,6%). Наименьшие показатели были по стратегии языковой компрессии (7%) и сохранении линейности (5,8%). Ограничения данного исследования связаны с тем, что при анализе учитывались только выступления Президента Республики Казахстан и их переводы.

На восприятие речи может влиять множество факторов, среди которых опыт переводчика, уровень шумоизоляции, грамотность при построении структур, семантический контекст, степень эмоциональности при изложении. Для повествования характерны медленный темп, сниженный уровень громкости, невысокая высота тона. С точки зрения интонационного рисунка казахская речь предопределена сингармонизмом (гармонией гласных и согласных звуков), в русском языке ударные слоги выпадают, что приводит к перелому тона.

В ходе выстраивания взаимосвязей между языковыми характеристиками, переводческими стратегиями и их реализацией были получены следующие результаты. На фонетическом уровне чаще всего использовались стратегии компрессии (для сжатия описательных конструкций) и столлинга (повторение тематической информации). На лексическом уровне применялись стратегии ожидания (для восстановления семантического контекста с целью перевода лексем), стратегии столлинга (замедление речи) и стратегии декомпрессии (введение описательных конструкций с целью пояснения определенной информации).

На морфологическом уровне использовались стратегии лингвистического прогнозирования (для генерирования речевого производства без пауз), проб и ошибок (использование нескольких грамматических вариантов), декомпрессии (сжатие грамматических конструкций). На синтаксическом уровне применялись такие стратегии, как столлинг (замедление перевода), компрессия (развертывание конструкций), лингвистическое прогнозирование (предопределение синтаксических элементов) и сохранение линейности (разбивка сложных синтаксических конструкций на более мелкие единицы).

Приоритетными заданиями в дальнейшем будут следующие: сопоставление разноструктурных и мало изученных языков на предмет использования эффективных стратегий для синхронного перевода, изучение инструментов для автоматической обработки и распознавания речи, исследование взаимосвязей между речевым производством и восприятием речи адресатами сообщений. Также актуальным является подбор переводческих стратегий для разрешения фонетических, морфологических, синтаксических и другого рода трудностей.

REFERENCES

[1] Agung I.G., Utami A. M., Sugianitri G.N. Strategies Used by Professional Interpreter in Indonesian-English Simultaneous Interpreting // *ELS Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*. – 2023. – № 6 (3). – P. 428–436.

[2] Akyzhanova, A., Kabdrgalinova, S. Teaching The Kazakh Language Is The Basis Of Learning The Turkic Languages // *Conference: Dortmund International Research Conference*. – 2023

[3] Al-Mawla F.M. Category Shifts in Simultaneous Interpreting in One of Trudeau's Speeches. Mawla // *Journal of Language and Linguistic Studies*. – 2021. – №17 (3). – P.1628–1638.

[4] Basak S., Agrawal H., Jena Sh., Gite Sh. Challenges and Limitations in Speech Recognition Technology: A Critical Review of Speech Signal Processing Algorithms, Tools and Systems // *Computer Modeling in Engineering & Sciences*. – 2022. – № 135 (2). – P. 1–37.; https://www.researchgate.net/publication/362925574_Challenges_and_Limitations_in_Speech_Recognition_Technology_A_Critical_Review_of_Speech_Signal_Processing_Algorithms_Tools_and_Systems

[5] Official website of the President of the Republic of Kazakhstan. Speech by Kassym-Jomart Tokayev at the high-level plenary meeting of the UN General Assembly dedicated to the International Day for the Total Elimination of Nuclear Weapons. – 2024. <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-yadrolyk-karudy-tolyk-zhoyu-zholyndagy-halykaralyk-kures-kunine-arnalghan-zhogary-dengeydegi-plenarlyk-otyrysta-soylegen-sozi-2885446>

[6] Arthur Ph., Ryu D.K., Haffari Gh. Multilingual Simultaneous Neural

Machine Translation. Findings of the Association for Computational Linguistics: ACL-IJCNLP 2021, 4758–4766; <https://aclanthology.org/2021.findings-acl.420.pdf>.

[7] Hervais-Adelman A., Babcock L. The neurobiology of simultaneous interpreting: Where extreme language control and cognitive control intersect // *Bilingualism: Language and Cognition*. – 2019. – P. 1-12; https://www.academia.edu/47041221/The_neurobiology_of_simultaneous_interpreting_Where_extreme_language_control_and_cognitive_control_intersect

[8] Basak S., Agrawal H., Jena Sh., Gite Sh. Challenges and Limitations in Speech Recognition Technology: A Critical Review of Speech Signal Processing Algorithms, Tools and Systems // *Computer Modeling in Engineering & Sciences*. – 2022. – № 135 (2). – P. 1–37.

[9] Bozok N., Kınca S. Strategies and Errors in Simultaneous Interpreting: A Student-Oriented Experiment in English-Turkish Language Pair // *Current Trends in Translation Teaching and Learning E*. – 2022. – P. 32–75.

[10] Chen Ju., Chang H. Sketching the Landscape of Speech Perception Research (2000–2020): A Bibliometric Study. <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2022.822241/full>

[11] Cheng H.-Sh., Niziolek C.A., Buchwald A., McAllister T. Examining the Relationship Between Speech Perception, Production Distinctness, and Production Variability. <https://www.frontiersin.org/journals/human-neuroscience/articles/10.3389/fnhum.2021.660948/full>

[12] Elandeef E.A., Hamdan A.H.E. Spoken English Production and Speech Reception Processes from Sentence Structure Perspective // *International Journal of Linguistics, Literature and Translation*. – 2022. – № 4 (3). – P. 33–41.

[13] Dayter D. Strategies in a corpus of simultaneous interpreting. Effects of directionality, phraseological richness, and position in speech event // *Meta*. – 2020. – № 3 (65). – P. 543–783.

[14] Chmiel A. Effects of simultaneous interpreting experience and training on anticipation, as measured by word-translation latencies // *Interpreting International Journal of Research and Practice in Interpreting*. – 2020. – № 23 (2). – P. 1–27.

[15] Rayaa B. M., Martin A. Remote Simultaneous Interpreting: perceptions, practices and developments // *The Interpreters' Newsletter*. – 2022. – № 27. – P.21–42; <https://www.openstarts.units.it/server/api/core/bitstreams/3a8098c9-3e4d-4a4c-8e98-ee5497039f3a/content>

**АУЫЗША АУДАРМА СТРАТЕГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ: ҚАБЫЛДАУ
ЖӘНЕ СӨЙЛЕУ ӨНДІРІСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

*Әуел Е.¹

*¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Сөйлеуді шығару және қабылдау параметрлері контекстінде ілеспе аударма стратегияларын зерттеу өзекті болып табылады, өйткені тіл ресурстары да, сөйлеу ағынын өңдеу және аударма тәжірибесін автоматтандыру құралдары да үнемі жаңартылып отырады. Бұл зерттеудің мақсаты сөйлеу өндірісі мен оны қабылдау ерекшеліктері, атап айтқанда әртүрлі тіл деңгейлеріндегі сөйлеу қателері мен сипаттамалары, сондай-ақ қолданылатын аударма стратегиялары арасындағы байланыстарды орнату болды. Аударма стратегияларын қолдану үшін құрылымдық-коммуникативтік талдауды пайдалана отырып, «қазақ» – «орыс» тіл жұбының ерекшеліктері зерттелді. Бұл зерттеу ең көп қолданылатын аударма стратегияларына қатысты сандық нәтижелерге қол жеткізді: күту (24,4%), тоқтап қалу (19,8%), декомпрессия (17,4%) және лингвистикалық болжау (14%). Фонетикалық қиындықтар ұқсас дыбыстардың интонациялық үлгісі мен акустикалық ерекшеліктерімен, лексикалық – тавтологиямен, эквивалентті емес лексиканы дұрыс аудармамен, морфологиялық – грамматикалық формаларды, флексияларды, жұрнақтарды және синтаксистік – сөз тәртібін дұрыс қолданбамен байланысты. Фонетикалық деңгейде қысу және тоқтау стратегиялары, лексикалық деңгейде күту, тоқтау және декомпрессия, лингвистикалық болжау, сынау және қателесу, морфологиялық деңгейде декомпрессия және тоқтау, қысу, тілдік болжау және сызықтықты сақтау жиі қолданылатыны анықталды. Бұл жұмысты ілеспе аудармада қолданылатын тиімді стратегиялар үшін әртүрлі құрылымдық тілдерді салыстыру, автоматты түрде сөйлеу ағынын тануға қатысты құралдарды зерттеу, тіл сипаттамалары мен қолданылатын аударма әдістері арасындағы байланыстарды зерттеу үшін пайдалануға болады.

Тірек сөздер: коммуникативті ниет, тілдік деңгейлер, лингвистикалық болжау, тоқтау, қысу, синхронды аударма, эквиваленттіліксіз лексика, флексия

**APPLICATIONS OF SIMULTANEOUS INTERPRETATION
STRATEGIES: FEATURES OF PERCEPTION AND SPEECH
PRODUCTION**

*Ayel Y.¹

*¹al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The study of simultaneous translation strategies in the context of speech production and perception parameters is relevant because there is a constant updating of both language resources and tools for processing speech

flow and automating translation practices. The aim of this study was to establish the interrelationships between speech production and its perception, in particular speech errors and characteristics at different linguistic levels and also used translation strategies. By applying structural and communicative analysis, the features of the linguistic pair “Kazakh” - “Russian” were studied with regard to the application of translation strategies. In the course of this study, quantitative results were obtained regarding the most used translation strategies: anticipation (24.4%), stalling (19.8%), decompression (17.4%) and linguistic prediction (14%). Phonetic difficulties are related to intonation pattern and acoustic characteristics of similar sounds, lexical - to tautology, incorrect translation of non-equivalent vocabulary, morphological - to incorrect use of grammatical forms, inflections, suffixes and syntactic - to word order. It was found that compression and stalling strategies were frequently used at the phonetic level, expectation, stalling and decompression at the lexical level, linguistic prediction, trial, error and decompression at the morphological level, and stalling, compression, linguistic prediction and linearity preservation at the syntactic level. This work can be used to compare differently structured languages for effective strategies used in simultaneous translation, to investigate tools related to automatic speech stream recognition, to study the relationships between linguistic characteristics and used translation techniques.

Keywords: communicative intents, language levels, linguistic prediction, stalling, compression, simultaneous translation, equivalent vocabulary, inflection

Статья поступила: 26 июня 2024

Информация об авторе:

Әуел Ержан – докторант 2 курса факультет Филологии, КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: auyel.yerzhan@mail.ru

Автор туралы мәлімет:

Әуел Ержан – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Филология факультетінің 2 курс докторанты, Алматы, Қазақстан, e-mail: auyel.yerzhan@mail.ru

Information about the author:

Auyel Yerzhan – 2nd course doctoral student of faculty Philology, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: auyel.yerzhan@mail.ru

УДК 81'255.2

МРНТИ 16.01.11

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.028>

ПЕРЕВОДЧЕСКИЕ ОШИБКИ КАК КРИТЕРИЙ АНАЛИЗА КАЧЕСТВА ПЕРЕВОДА

*Жумабекова А.К.¹

*¹кафедра восточной филологии и перевода КазНПУ им.Абая
Алматы, Казахстан

Аннотация. Одним из критериев оценки качества перевода является выявление переводческих ошибок разного типа. При этом показатели качества находятся в обратной пропорциональности к количеству допущенных ошибок.

Цель работы – оценка качества перевода учебного пособия С.Г. Тер-Минасовой «Язык и межкультурная коммуникация» с русского языка на казахский язык.

Научная значимость работы состоит в том, что экспертная оценка качества перевода этой книги производится впервые, особенностью данного учебника является обширный двуязычный материал, поэтому для переводчика подобных научных текстов необходимо владение не только русским, но и английским языком. Сам русский язык, в свою очередь, выступает как в качестве исходного языка, так и функции языка-посредника с английского языка (при переводе автором английского контента). Таки образом, результаты исследования вносят определенный вклад в развитие казахстанской критики перевода, а именно в области лингвистического переводоведения.

Практическое значение исследования состоит в том, что его результаты могут способствовать улучшению качества перевода текстов научного стиля в области гуманитарных наук.

Основные результаты: выявлено большое количество ошибок комбинированного типа (смысловых, языковых, оформительских). Отсутствие пресуппозиционного фона у переводчиков привело к тому, что индивидуально-авторский стиль большей частью не передан. Основными ошибками, приведшими к смысловому искажению оригинала как наиболее важными для показателей качества перевода, оказались опущение частей оригинала произвольного характера и замена элементов оригинала информацией, не соответствующей смысловому инварианту. Выявлены также ошибки, связанные с передачей стилистических черт оригинала (вследствие неразграничения переводчиками разных типов информации), авторской оценки; нарушения нормы и узуса языка перевода.

Проведенный анализ свидетельствует о недостаточно высоком уровне перевода книги в целом, учитывая ее предназначение для учащихся

филологических факультетов вузов. Сделан вывод, что основной причиной ошибок является невысокий уровень переводческого профессионализма.

Ключевые слова: переводческие ошибки, оценка качества перевода, русский язык, английский язык, казахский язык, научная сфера, учебная сфера, модель

Введение

В некоторых странах разработаны и утверждены стандарты качества перевода научно-технической документации, но для текстов гуманитарного профиля эта проблема не решена именно в связи особенностями стилевой принадлежности оригинала.

В Казахстане такая сфера переводоведения, как *оценка качества перевода*, является малоразработанной на материале специальных текстов (в отличие от художественных текстов, рассмотренных учеными широко и подробно в аспекте теории и критики литературного перевода). Ранее в наших публикациях были проанализированы отечественные работы в сфере информативного перевода. Проведенная же экспертиза учебника по филологии является одним из первых опытов в этой области. Считаем крайне важным в дальнейшем, при составлении параллельных электронных языковых корпусов, использовать измерительные методы оценки качества перевода.

Одним из первых переведенных учебников на казахский язык в рамках государственной программы «Духовное возрождение» в 2018 году стало учебное пособие С.Г. Тер-Минасовой «Язык и межкультурная коммуникация». В нем сопоставлены большие по массиву языковые материалы на русском и английском языках в аспекте межкультурной коммуникации. Русский язык, в свою очередь, выступает как в качестве исходного языка, так и функции языка-посредника с английского языка (при переводе автором английского контента). Таким образом, особенностью данного учебника является обширный двуязычный материал, поэтому для переводчика необходимо владение не только русским, но и английским языком. Предпереводческий анализ данного текста предполагает знание предпосылок его создания и понимание особенностей индивидуального авторского стиля.

Оценка качества перевода (далее: ОКП) этой книги ранее не была произведена, между тем пособие используется в учебном процессе вузов. Поэтому результаты данного анализа могут быть полезны для последующих изданий учебной и научной литературы.

Учебник (точнее, учебное пособие; но в рамках данной статьи для удобства сопоставления будем называть его учебником; к тому же по своему содержанию и значению он является таковым) С.Г. Тер-Минасовой, конечно, уникален. Это первый учебник по межкультурной коммуникации в России. Автора данной статьи в свое время поразил стиль учебника, который можно, пожалуй, определить как научно-популярный: теоретические постулаты сопровождаются фактическим материалом и

комментариями, пронизанными юмором, наличествует большое количество смешных картинок.

Уникальна и личность автора: Светлана Григорьевна не только известный ученый-англист, но и основатель первого в России факультета, инициатор введения курсов по межкультурной коммуникации в учебные планы университетов, популяризатор этого направления. После выхода её книги эти дисциплины также были внедрены в стандарты филологических специальностей вузов Казахстана. Автору данной статьи посчастливилось лично побеседовать со Светланой Григорьевной в кулуарах международных конференций, а также на курсах для преподавателей, прочитанных ею в Алматы в Казахском национальном университете имени аль-Фараби. Во время этих встреч выяснились детали методологических установок автора, в частности, необходимость введения учебных предметов по родному языку и культуре для обучающихся. К такому, на первый взгляд, парадоксальному выводу пришла сама автор при преподавании данного предмета. Так, выяснилось, что студенты больше знают о культуре изучаемого языка, чем о своей родной, и следовательно, не могут в полной мере раскрыть ее особенности в общении с иностранцами, которых, в свою очередь, интересуют культуры других народов, стран, которые они посещают. Собственно языковые навыки можно развивать и на других занятиях, курс же межкультурной коммуникации предполагает постоянное контрастивное описание фактов родной и чужой культуры, выраженных в языке. Знание родной культуры и умение эквивалентно переводить языковые единицы, называемые лингвокультуремами, то есть не имеющими аналогов в культуре и языке переводимого языка, становится определяющим. Поэтому предпереводческий анализ данного текста предполагает знание предпосылок создания этого учебника и понимание особенностей личности автора, его индивидуального авторского стиля.

Описание материалов и методов

Методологической базой исследования стали труды крупнейших специалистов в области теории и методологии перевода: П. Ньюмарка, Х. Фермеера, Х. Крингса, Э. Пима, М. Бейкер, Л. Венутти, М. Снелл-Хорнби, Б. Хатима, М. Ордудари, В.Н. Комиссарова, Л.С. Бархударова, Л.К. Латышева, Н.К. Гарбовского, В.Н. Базылева, С.В. Тюленева, Д.М. Бузаджи, М.А. Куниловской и многих других.

В качестве способов достижения поставленных целей были использованы как общенаучные (анализ, синтез, обобщение), так и частные методы лингвистических, лингводидактических и переводческих исследований: межкультурный, дедуктивный, описательно-аналитический метод, методы сопоставления, оппозиций, трансформации, компонентного анализа, контент-анализа, обратного перевода и др.

Такой комплекс методов необходим для объективизации как процесса исследования, так и его результатов в соответствии с поставленной целью

– выявлением переводческих ошибок на конкретном материале и анализом причин их появления.

Преимущественно был использован текстоцентрический подход, предложенный И.С. Алексеевой [1], соотносимый с лингвистической моделью Дж. Хаус [2], а также была проведена типологизация переводческих ошибок на основе работы Д.М. Бузаджи и др. [3].

Методом сбора исходной информации стала сплошная выборка из фактического материала (источников) – это оригинал текста (С.Г. Тер-Минасовой «Язык и межкультурная коммуникация» (М., Слово/Slovo, 2008, 264 с., далее: *оригинал*) и его перевод на казахский язык («Тіл және мәдениетаралық коммуникация», Астана: «Ұлттық аударма бюросы» ҚҚ, 2018, 317 б., переводчики: Х.Ордабекова, Ш. Бағиева; далее: *перевод*).

Результаты и обсуждение

ОКП является одной из дискуссионных разделов теории и критики перевода. При этом неизбежно возникает вопрос о степени ее объективности, что непосредственно связано с разработкой методологии и методики оценки, а также выбором соответствующих критериев. С. Нап обосновывает положение о том, что несмотря на имеющиеся различные модели ОКП и множество разнообразных методов оценки, опробованных и используемых в различных условиях, методологические аспекты практики ОКП остаются малоизученными [4, 2020].

В течение длительного времени в рамках филологического подхода к ОКП существовали две полярные концепции критического анализа переводов, базирующиеся на лингвистических и литературоведческих критериях. При этом обнаруживается большая доля субъективности, отражающая индивидуальные предпочтения ученых или представляемых ими направлений в переводоведении.

Системный подход к ОКП впервые предпринят Е.А. Княжевой. В ее монографии категория качества перевода рассматривается как самостоятельный объект исследования, а не только как результат. Автор предлагает две модели оценочной деятельности – коммуникативно-функциональную и структурно-функциональную. Исследование проводится на материале научной, учебной и производственной сфер с учетом их общих и различительных признаков [5, с. 154].

О том, что ситуация учебного перевода и его оценивание имеют свои специфические особенности по сравнению с научным или производственным переводом также пишут многие ученые: W. Hu [6], Amini [7]. В самом общем виде процедура оценки представляет собой проверку учебного перевода, основанную на сопоставлении с исходным текстом и использовании традиционных нормативных критериев, к которым относятся полнота передачи содержания и соблюдение норм переводящего языка. Но такие оценки зачастую субъективны, а применяемые критерии различны.

Обобщая разные концепции в этой области, J. House делит их на:

субъективные; ориентированные на восприятие; ориентированные на текст. Ученый отмечает важность междисциплинарного подхода (с учетом данных социо-, психо-, нейро-, компьютерной лингвистики), указывая при этом, что лингвистическая модель оценки качества перевода на сегодняшний день является единственной теоретически обоснованной [2].

В некоторых странах разработаны и утверждены стандарты качества перевода научно-технической документации, но для текстов гуманитарного профиля эта проблема не решена именно в связи особенностями стилевой принадлежности оригинала.

Большинство исследователей [2-15] сходятся во мнении о том, что наиболее объективным показателем качества перевода является количество допущенных переводчиками ошибок: чем их меньше, тем выше качество перевода и наоборот. Отметим, что наиболее полно исследователями ОКП разработаны типологии переводческих ошибок разного типа традиционными (лингвистическими) либо экспериментальными (измерительными), выполняемыми ручными [8-11] или автоматическими [12] способами. Эффективным будет, как отмечают Л. Нан и др. [13], К.В. Акулина и Е.В. Тихонова [14], сочетание этих способов.

М.А. Куниловская, делая подробный обзор подходов к проблеме ОКП, применяемых как в производственно-профессиональных, так и в академических целях, отмечает их пестроту. Описывая наиболее общие черты в различных типологиях переводческих ошибок, ученый пишет, что единственным способом ОКП «представляется выделение и характеристика переводческих ошибок, которые могут представать в виде требований к переводу, критериев его приемлемости» [15, с. 144].

Точная квалификация ошибки и отнесение ее к определенному разряду крайне необходимы при создании разметки ошибок в параллельных корпусах. Мы же использовали «ручной» анализ (вследствие отсутствия такого корпуса и электронных программ на материале казахского и других языков). Привлечение компьютерных программ для точности подсчета ошибок и определения их удельного веса – задача будущих исследований.

Сразу следует отметить: казахскими переводчиками проделана большая работа, содержание учебника передано в полном объеме: введение, две части с главами и параграфами, заключение. Есть удачные переводческие решения, но в задачу данной статьи их рассмотрение не входит. Сохранены все иллюстрации, схемы, шуточные картинки.

Как уже отмечалось, текст оригинала характеризуется рядом особенностей: он имеет гибридный характер как в плане содержания, так и в плане выражения, совмещая черты научного, художественного и публицистического дискурса на русском и английском языках. В тексте есть все 4 вида информации, выделенные И.С. Алексеевой: когнитивная, оперативная, эмоциональная, эстетическая [1]. Каждый из них требует разного набора переводческих приемов, тогда как в переведенном тексте, они, как мы покажем далее, не различались.

На первый взгляд, сохранен и авторский стиль цитирования «на полях». Но самая большая ошибка в верстке текста состоит в том, что цитаты из английских источников даются то справа, то слева от казахского текста, что дезориентирует читателя (в переводоведении негласным правилом считается вначале (слева или сверху) помещать оригинал, а затем перевод. Такова подача английских текстов и их переводов в оригинале. Редактор же переведенного учебника это правило проигнорировал, что привело к ошибкам графического оформления.

Общеизвестно, что перевод специальных текстов начинается с уточнения терминологического аппарата [12-14]. В нижеследующих примерах рассмотрим наиболее типичные ошибки переводчиков при передаче терминов. Для их экспликации используем метод обратного перевода, выполненного нами.

С.Г. Тер-Минасова начинает свой учебник с анализа основных терминов теории межкультурной коммуникации, а именно: *язык, культура, коммуникация* в русском и английском языках. Эти ключевые термины переведены на казахский язык правильно. Но при передаче текста словарных статей наблюдаем замены. Так, *сочетанье слов* (синтагматическая характеристика) превращается в *регистрацию слов – сөздердің тіркелуі* (лексикографическая характеристика).

Оригинал	Перевод	Обратный перевод
Язык – совокупность всех слов народа и верное их <i>сочетанье</i> , для передачи мыслей своих (Д.) [с.10].	Тіл – белгілі бір ұлттың ез ойын жеткізуіне көмектесетін барлық сөздердің жиынтығы, олардың <i>дұрыс тіркелуі</i> (Д.) [с.15].	Язык – совокупность всех слов народа для передачи своих мыслей, их (слов) правильная <i>регистрация</i> (Д.).

Термин *коммуникация* в казахоязычной научной литературе передается по-разному: *коммуникация* (транслитерация), *қарым-қатынас* (*взаимосвязь; общение; связь* – более распространенный эквивалент), *қатынас* (*общение* – менее распространенный вариант перевода). Переводчики выбрали, на наш взгляд, верное решение о транслитерации термина, но в тексте перевода в дальнейшем это терминологическое единообразие не выдерживается, что методологически неверно с учетом адресата перевода. Словообразовательное гнездо термина *коммуникация* достаточно продуктивно: *коммуникативный* (акт), *коммуникант*, *коммуницировать*. В данную тематическую группу входят термины *общение, сообщение, информация, информант* и др. Это понятия лингвопрагматики, теории коммуникации, поэтому их точный перевод крайне важен.

Смещение терминов *коммуникация, общение, сообщение* на казахском языке считаем ошибочным, особенно с дидактической точки зрения. Причина такого неразграничения переводчиками кроется в том, что казахские слова *қатынас, қарым-қатынас* могут выступать эквивалентами слов *общение, сообщение* (но в значении ‘связь’, а не ‘информация’) (КРС,

с.492; с.501), Если в первом предложении примера 1 *сообщение* верно передается как *ақпаратты хабарлауы (передача информации)*, то далее видим, как тот же термин передан как *общение*, при этом нивелируются семантические различия терминов во второй цитате:

<i>Оригинал</i>	<i>Перевод</i>	<i>Обратный перевод</i>
Коммуникация – акт общения, связь между двумя или более индивидами, основанная на взаимопонимании; <i>сообщение</i> информации одним лицом другому или ряду лиц (И.).	Коммуникация – қарым-қатынас актiсi, бiр не одан көп тұлғаның арасындағы өзара түсiнiстiкке негiзделген байланыс; бiр тұлғаның екiншi тұлғаға ақпаратты хабарлауы (И.).	Коммуникация – акт общения, связь между двумя или более индивидами, основанная на взаимопонимании; <i>передача информации</i> от одного человека другому или несколькими лицам (И.).
<i>сообщение</i> , общение (О.) [с.12].	қарым-қатынас (0.) [с.15].	Коммуникация – <i>общение</i> , взаимное общение (0.).

Далее пропуск слова *этой*, предворяющего авторское образное сравнение, предстает как категоричное утверждение (может быть неверно понято частью казахоязычных читателей, не знакомых с Библией), и добавление слова *ғылымының (науки)* не спасает ситуацию. Здесь нужно, на наш взгляд, добавление не одного слова, а целого оборота *Оны лингвоелтану ғылымының Библиясы деп атауға болады – Ее [книгу] можно назвать Библией страноведения:*

<i>Оригинал</i>	<i>Перевод</i>	<i>Обратный перевод</i>
В книге Е.М. Верещагина и В.Г. Костомарова «Язык и культура», <i>этой</i> лингвострановедения, дается следующее определение: Межкультурная коммуникация – адекватное взаимопонимание <i>двух</i> участников принадлежащих к разным национальным культурам	Лингвоелтану <i>ғылымының Библиясы</i> мен В.Г. Костомаровтың «Тіл және мәдениет» кітабында мәдениетаралық коммуникация ұғымына «әртүрлі ұлттық мәдениеттің екі және одан да көп өкілінің өзара түсіністікпен қарым-қатынас жасауы» деген анықтама беріледі [с.19].	В Библии науки лингво страноведения, книге Е.М. Верещагина и В.Г. Костомарова «Язык и культура» дается следующее определение: «создание коммуникации со взаимопониманием <i>двух или более</i> представителей разных национальных культур».

В проанализированных выше отрывках русский язык является языком оригинала, и здесь мы имеем дело с ошибками *прямого перевода*.

Когда С.Г. Тер-Минасова анализирует термины *language, communication, culture*, сопоставляя их значения в различных лексикографических источниках на английском языке и давая полный перевод этого сравнения на русский язык, перед нами *косвенный перевод* на казахский язык.

В переводе английских словарных статей допущены многочисленные ошибки. Складывается впечатление, что переводчики не знакомы с системами сокращений и условных обозначений в словарях. Принятые

в лексикографии символы (~, ||) нигде не переданы, и поэтому перевод в целом неверный. Как известно, символ ~ репрезентирует заглавное слово, а символ || употребляется как стилистическая помета. В переводе же не просто проигнорированы эти символы, но и не заменены их текстовыми эквивалентами, поэтому английская словарная статья представлена как определение термина *language*, причем частично нелогичное.

Если предыдущие переводы словарных статей из лексикографических источников русского языка были даны без сопоставления с оригиналом, то их английские аналоги даны в оригинале, и значит, любой читатель, владеющий английским, может это наглядно увидеть (это касается всех цитат с английского в книге). Перевод же осуществляется с русского (перевода, выполненного самой С.Г. Тер-Минасовой), но, поскольку этот русский перевод в казахском тексте отсутствует, читатель догадывается, что либо переводчики сами переводили с английского неправильно, либо перевод автора неверен (что не соответствует действительности).

Приведем для наглядности такие примеры с включением авторского перевода:

<i>Оригинал</i>	<i>Перевод С.Г. Тер-Минасовой</i>	<i>Перевод</i>	<i>Обратный перевод</i>
<p>Language. A vocabulary and way of using it prevalent in one or more countries (DEAD ~); (transf.) method of expression (<i>finger</i>, talk by conventional signs with fingers); words and their use; faculty of speech; person's style of expressing himself (<i>bad</i> or vulg. ~, oaths and abusive talk; strong expressing vehement feelings; professional or sectional vocabulary; literary style, wording; ~ <i>master</i>, teacher of (usu. mod. foreign) ~ or ~s (COD) [с.11].</p>	<p>Язык. Словарный запас и способ его использования, превалирующие в одной или более странах (МЕРТВЫЙ ~); (перен.) способ выражения (~ жестов, разговор с помощью условных знаков); слова и их употребление; способность говорить; способ человека выражать себя (<i>плохой</i> ~ или вульг. ~, брань и оскорбительные выражения; <i>сильный</i> ~, выражение сильных чувств; профессиональная и местная лексика; литературный стиль, форма выражения; преподаватель~, учитель (обычно иностранных, современных) ~ или ~ ов. [с.11].</p>	<p>Тіл – сөздік қор және оның пайдаланылу тәсілінің бір не одан көп елде басымдыққа ие болуы (ӨЛ) (ауыс.); ойын жеткізу (ым-ишара, шартты белгілер арқылы сөйлесу) тәсілі; сөздер мен олардың қолданылуы; сөйлей алу қабілеті; адамның өзі туралы айта білу тәсілі (ғайбат әрі тұрпайы, балағат сөз немесе жеке басын қорлайтын сөздер); ызалы, ашулы сезімдерін білдіру; кәсіби және жергілікті лексика; әдеби стиль, оны көрсететін формасы; оқытушы, мұғалім (әдетте шетелдік, заманауи немесе ов. (ов сөзінің мағынасын ашып беруге бола ма?) [с.15].</p>	<p>Язык – словарный запас и способ его использования, превалирующие в одной или более странах (МЕРТВЫЙ) (перен.); способ выражения мысли (<i>жесты, разговор с помощью условных знаков</i>); слова и их использование; умение говорить; способ человека выражать себя (<i>сплетни и пошлость, ненормативная лексика или оскорбления</i>); выражение гневных чувств; профессиональная и местная лексика; литературный стиль, форма его выражения; преподаватель учитель обычно иностранных, современных) или ов. (<i>Можете ли вы объяснить значение слова ов?</i>)</p>

Здесь вместо того, чтобы дать символ ~ (либо заменить символы их

словесными эквивалентами, тогда переводу подлежало бы: *учитель (обычно иностранных, современных) языка или языков*); переводчики просто игнорировали все пометы. В результате вышла не только бессмыслица (*язык – ... преподаватель, учитель...*), но еще и вскрылась переводческая «кухня»: *Можете ли вы объяснить значение слова ов?* Т.е. переводчик с русского явно ожидает от переводчика с английского разъяснения, не понимая, что *-ов* – это окончание от *языков*).

Такая же ошибка продолжается и в другом примере: (букв. *коммуникации*) превратилось в *дословная коммуникация*, еще и в единственном числе.

Оригинал	Перевод С.Г. Тер-Минасовой	Перевод	Обратный перевод
<p>Communications are also the ways which people use to form relationships with each other and understand each other's feelings: <i>Communications between parents and children are often difficult</i> (CIDE) [с.12].</p>	<p>Коммуникации – это также способы, с помощью которых люди строят отношения друг с другом и понимают чувства друг друга: <i>Отношения между родителями и детьми часто очень сложные</i> [с.12].</p>	<p>Коммуникациялар – бұл сондай-ақ адамдардың бір-бірімен қатынас орнату, бір-бірінің сезімін түсіну тәсілі: Ата-аналар мен балалар арасындағы қатынастар (сөзбе-сөз коммуникация) негізінен өте күрделі [с.17].</p>	<p>Коммуникации – это также способы, с помощью которых люди строят отношения друг с другом и понимают чувства друг друга: <i>Отношения между родителями и детьми (дословная коммуникация) в основном очень сложные.</i></p>

Здесь помета *букв.* (буквально), отражающая буквальный перевод автора книги, переведена как *дословно*, но помета не выделена курсивом, в примере пропущено слово *секретная*, и в казахском переводе в результате получилось: *дословная коммуникация*. Знаки пунктуации переданы неверно, из-за этого определение разбито на два предложения, второе из которых предстает как самостоятельное, тогда как в оригинале эта часть является продолжением определения термина *коммуникация*. Пример отторгнут от определения, подан с пропусками, *министр* превратился в *министерство*, в результате все предложение неверно интерпретировано.

Правильный перевод этого отрывка с сохранением всех пунктуационных знаков и норм казахского языка: *Коммуникация* – хат немесе телефон қоңырауы; ресми түрде пайдалануы. ... *Сыртқы істер министрлігінен құпия хабарлама* (сөзбе-сөз: *құпия коммуникация*).

Таким образом, когнитивная информация, представленная, в частности, анализом терминологического аппарата учебного пособия, цитатами из фундаментальных лексикографических источников, требует точного (иногда – дословного и буквального), эквивалентного перевода. Эмоциональная и эстетическая информация – иллюстративный материал словарей, извлеченный из художественной литературы – допускает передачу способом адекватного (вольного) перевода. Здесь мы не будем

останавливаться на дискуссии по поводу разграничения терминов *эквивалентный перевод* и *адекватный перевод*; более важно для нас их противопоставление в свете оппозиции *информативный перевод* – *художественный перевод*. Переводчики же не разграничивают эти разные типы информации.

Синтез разных подходов к ОКП демонстрирует, пожалуй, наиболее полная и непротиворечивая классификация переводческих ошибок на материале специальных текстов в работе Д.М. Бузаджи и др. Вслед за авторами подразумеваем под термином «переводческая ошибка» обозначение всех недостатков перевода, при этом различая виды, группы и категории ошибок. Так, выделяются следующие 4 группы ошибок:

1) нарушения при передаче смысла, связанные с денотативным содержанием текста (*искажение*, заключающееся в *опущении*, *добавлении* и *замене* информации, либо *неточности* в переводе денотативного содержания оригинала);

2) нарушения, связанные с передачей стилистических черт оригинала (неверная передача функционально-стилевых/жанровых особенностей текста оригинала, калькирование оригинала, неочевидные нарушения узуса переводящего языка);

3) нарушения, связанные с передачей авторской оценки (неточная передача экспрессивного фона оригинала и авторской оценки как таковой);

4) очевидные нарушения нормы и узуса переводящего языка (несоблюдение орфографических и пунктуационных норм; неверная передача в переводе имён собственных и др.) [3, С.34-70].

Придерживаясь данной классификации, мы обнаружили, что что в анализируемом нами тексте много комбинированных ошибок (в том числе нарушения, связанные с передачей стилистических черт оригинала, авторской оценки; очевидные нарушения нормы и узуса языка перевода), и потому выделили такие случаи в отдельную группу.

Далее рассмотрим ошибки, которые привели к смысловому искажению оригинала как наиболее важные для показателей качества перевода.

Одной из самых больших ошибок считаем опущение (пропуск) релевантной информации, причем неважно, большой (размером в несколько абзацев) или маленькой (размером в слово, частицу) части оригинала. На наш взгляд, это следствие недостаточного предпереводческого анализа текста, отсюда невнимательность к тексту, небрежность. Непереданная в переводном тексте информация повлекла за собой ошибки разного типа.

Так, пропуск одного слова *глагол* и неверное использование настоящего времени вместо прошедшего (грамматическая ошибка) в примере 5 привели к логической ошибке:

Оригинал	Перевод	Обратный перевод
...глагол <i>достать</i> был гораздо частотнее по употребительности, чем <i>купить</i> [с.201].	Сатып алганнан гөрїтаныстыкпен жолын тауып алу элде кайда жеңіл, әрі жиі кездеседі [с.247].	Гораздо легче и в то же время чаще встречается найти по знакомству, чем купить.

Глагол *достать* удачно передан описательным оборотом *таныстықпен жолын тауып алу – найти по знакомству*; и, по всей видимости, усилия переводчиков были направлены именно на поиск этого эквивалента; между тем как опущение слов *глагол, по употребительности* (что свидетельствует о лингвистическом анализе слов в оригинале) является доказательством непонятости именно этого предложения. Если бы глаголы казахского языка *сатып алу, таныстықпен жолын тауып алу* были выделены в переводном тексте – другим шрифтом, курсивом, кавычками, – ошибка не была бы столь драматичной, даже опущение слова *глагол* можно было бы восстановить из контекста (осталось бы несовпадение времен; здесь налицо нарушение норм принимающего – казахского – языка). В итоге получилась бы бессмыслица (отраженная в примере обратного перевода), если бы не в целом верно переведенный окружающий контекст. В переводе получилось, что речь идет не о словах – конкретных глаголах русского языка *достать* и *купить* – а о жизненной (бытовой) ситуации перестроенных времен, еще и описанной почему-то в настоящем времени.

Не переведены большие фрагменты оригинала, например, последние два абзаца параграфа 2 главы 2 части 2 (с.204) и др.

Еще одним важным негативным последствием сокращения оригинала является отсутствие в переводе примечаний после введения и двух частей книги – списков источников, из которых были извлечены цитаты. Видимо, редакторы не сочли нужным повторять их внизу страниц, поскольку они были «на полях». Но необходимость включения примечаний состоит в том, что в постстраничном формате источники даны на языках оригиналов (английском, французском и др.), Таким образом, все авторы книг и их оригинальные названия для казахоязычных читателей оказываются недоступны, тогда как С.Г. Тер-Минасова специально представила их в учебнике. Конечно, пытливые обучающиеся сами могут найти нужную литературу, но это потребует усилий, да еще и обратного перевода, который может не дать нужного результата.

Следующая группа ошибок связана с *заменой* информации, присутствующей в смысловом инварианте, информацией, не соответствующей смысловому инварианту, что приводит к искажению смысла:

<i>Оригинал</i>	<i>Перевод</i>	<i>Обратный перевод</i>
Речь клиширована во всех <i>развитых</i> языках.	Клишеленген тілдік бірліктер мемлекеттің тілдік жүйесіне тән ерекшелік.	Клишированные языковые единицы являются особенностью <i>языковой системы государства</i> .
Постсоветский русский так же клиширован, как и все <i>рассматриваемые</i> <i>здесь варианты языков</i> , но массовое сознание быстро и эффективно наполняется коммерческими рекламами, без которых невозможно развитие экономики [с.204].	<i>дамыған мемлекеттердің</i> тілдері сияқты кеңес тұсындағы орыс тілі де клишелік сипат алғанымен, жарнаманың ықпалы жоғары болды. Өйткені коммерциялық жарнамасыз нарықтық экономиканың дамуы мүмкін емес еді [с. 250].	Хотя русский язык в советское время также был клишированным, как и <i>языки развитых стран</i> , упомянутых выше, воздействие коммерческой рекламы было высоким. Потому что развитие рыночной экономики невозможно без коммерческой рекламы.

Развитые языки превращаются в языковую систему государства. Данная ошибка становится понятной из следующего предложения. Словосочетание *рассматриваемые здесь варианты языков* переведено как *языки развитых стран, упомянутых выше*, что свидетельствует о смешении лингвистических и общественно-политических знаний, а также недостаточности собственно лингвистических знаний, а именно терминов *развитые языки, варианты языков*. Обратный перевод демонстрирует неверную передачу этого контекста в целом. К лексическим ошибкам добавляются синтаксические: противительные отношения в оригинале в переводе нивелированы, добавлены причинно-следственные отношения, которых в оригинале нет.

Грубая ошибка в искажении оригинала и дезинформации читателя наблюдается в следующем примере:

Оригинал	Перевод	Обратный перевод
Широко распространенный во всем мире анекдот о международном конкурсе на лучшую книгу о слонах в российском варианте выглядит так: Немцы привезли на тележке многогомоный труд «Введение к описанию жизни слонов» [С.140].	Піл туралы үздік кітапқа жарияланған халықаралық байқаудың өтуіне байланысты дүниежүзіне кеңінен таралған анекдоттың ресейлік нұсқа сы былайша беріледі: «Халықара немцы привезли на тележке лык, байқауға немістер арбамен многогомый труд «Введение к описанию жизни слов» (Сөз өмірі жазбасына кіріспе) атты көптомды еңбегін тапсырады [с.172].	Русская версия всемирно известного анекдота о международном конкурсе на лучшую книгу о слонах представлена в следующем виде: «На международный конкурс немцы привезли на тележке многогомый труд «Введение к описанию жизни слов». (Введение к описанию жизни слов» - [на казахском –А.Ж.]).

Как видно из примера, переводчики не только заменили *слонов* на *слова*, но и дважды повторили ошибку, добавив псевдоцитату названия (искажение оригинала) и его перевод в скобках. В результате исчезла шутка, осталась бессмыслица, и это тем более непонятно, что в абзаце речь идет о слонах, это слово повторяется несколько раз, в том числе в начале данного предложения, и в других местах оно переведено правильно (излишне и двойное употребление *халықаралық байқау – международный конкурс*).

Только небрежностью можно объяснить замену *Австралии* на *Австрию*: Коллега из *Австралии* (с.205) – *Австриялық*, әріптесім (с.250).

Заключение

В результате проведенного сопоставительного лингвопереводческого анализа учебника по межкультурной коммуникации были выявлены переводческие ошибки разного характера. Трудности их классификации обусловлены комбинированностью выделенных типов (смысловых, языковых, оформительских).

Последствием неразграничения переводчиками разных типов информации (когнитивной, эмоциональной и др.) в оригинале стала необоснованность выбора переводческих приемов, что привело в ряде

случаев к искажению оригинала и дезориентации читателя. Отсутствие пресуппозиционного фона у переводчиков привело к тому, что индивидуально-авторский стиль большей частью не передан.

Основной переводческой ошибкой стало *опущение* частей оригинала произвольного характера. Пропуск релевантной информации с учетом стиля оригинала, его принадлежности к научному дискурсу, недопустим, особенно если учесть, что учебник предназначен для специализированной читательской аудитории – учащихся филологических факультетов вузов, специалистов по межкультурному общению.

Другим видом ошибок, приведших к искажению смысла, стала *замена* информации, присутствующей в оригинале, информацией, не соответствующей смысловому инварианту.

Таким образом, использованные методы исследования свидетельствуют о том, что основной причиной ошибок перевода на казахский язык стал невысокий уровень переводческого профессионализма в целом, а именно: недостаточная предпереводческая работа с текстом, недостаточное владение русским, английским языками на профессиональном филологическом уровне, слабое знание теоретических основ переводоведения, лексикографии; отсутствие учета интересов целевой аудитории.

Становится очевидной необходимость включения ОКП как заключительного этапа переводческой деятельности. Результаты же анализа переводческих ошибок, проведенных независимыми экспертами, могут быть приняты в качестве критериев внешней оценки качества уже выполненного перевода.

Полученные результаты могут способствовать улучшению качества перевода текстов научного стиля в области гуманитарных наук.

Информация о грантовом финансировании

Статья опубликована в рамках грантового финансирования по научным проектам Комитета науки Министерства науки и высшего образования РК на 2023-25 гг. по теме «Оценка качества перевода: научная и учебная сферы» (AP19680449).

ЛИТЕРАТУРА

[1] Алексеева И.С. Текст и перевод. Вопросы теории: монография. – М.: Международные отношения, 2008. – 184 с.

[2] House J. Translation Quality Assessment: Past and Present. – Abingdon, Routledge, 2015. – 170 p. _

[3] Бузаджи Д.М., Гусев В.В., Ланчиков В.К., Псурцев Д.В. Новый взгляд на классификацию переводческих ошибок / под ред. И.И. Убина. – М. : Всерос. центр переводов, 2009. – 120 с.

[4] Han C. Translation quality assessment: a critical methodological review // The Translator. – 2020. – Vol. 26. – Is 3. – Pp. 257-273. DOI: <https://doi.org/10.1080/13556509.2020.1834751>.

[5] Княжева Е.А. Оценка качества перевода: история, теория, практика: Монография. – М., Флинта, 2018. – 248 с.

[6] Hu W. Revisiting Translation Quality Assurance: A Comparative Analysis of Evaluation Principles between Student Translators and the Professional Translator // *World Journal of Education*. – 2018. – Vol. 8. – № 6. – P.176-186. DOI: <https://doi.org/10.5430/wje.v8n6p176>.

[7] Amini M. How to evaluate the TEFL students' translations: through analytic, holistic or combined method? // *Lang Test Asia*. – 2018. – № 8 (10). – Pp.1–8. DOI: <https://doi.org/10.1186/s40468-018-0063-6>.

[8] Kazakova T.A., Algina O.V. Informational Status of Translation Errors and Translation Quality Assessment // *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*. – 2018. – № 5 (11). – Pp.732-739. DOI: <https://doi.org/10.17516/1997-1370-0266>.

[9] Тишаева Н.В., Малютина Т.А. Единица перевода и проблема качества перевода // *Научный потенциал*. – 2020. – № 3 (30). – С.103-107.

[10] Овчинникова И.Г., Павлова А.В. Переводческий билингвизм. По материалам ошибок письменного перевода: монография. – М.; Флинта, 2021. – 304 с.

[11] Дулалаева И.Ю., Конвенциональная норма и эквивалентность в оценке качества перевода // *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. – 2021. – Т.14. – Вып. 4. – С.1306-1312. DOI: <https://doi.org/10.30853/phil210145>.

[12] Popović M. Error classification and analysis for machine translation quality assessment. // J. Moorkens, S. Castilho, F. Gaspari, S. Doherty (Eds), *Translation Quality Assessment of Machine Translation. Technologies and Applications*. – Springer, Cham. – 2018 – Vol. 1. – P. 129–158.

[13] Han L, Jones G. J. F. Smeaton A.F. Translation Quality Assessment: A Brief Survey on Manual and Automatic Methods. *Computation and Language*. – 2021. <https://arxiv.org/pdf/2105.03311.pdf> (дата обращения: 14.04.2024).

[14] Акулина К.В., Тихонова Е.В. Применение системы оценки качества перевода в обучении студентов-лингвистов // *Язык и культура*. – 2021. – № 56. – С.129-145. DOI: <https://doi.org/10.17223/19996195/56/8>.

[15] Куниловская М.А. Классификация переводческих ошибок и их разметка в brat // *Проблемы теории, практики и дидактики перевода: сб. науч. трудов. Сер. Язык. Культура. Коммуникация*. – Нижний Новгород: НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 2013. – Вып. 16. – Т.1. – С. 59-71.

REFERENCES

[1] Alekseeva, I.S. *Tekst i perevod: voprosy teorii: Monografija*. [Text and translation: questions of theory]. – Moscow, Mezhdunar. otnoshenija. 2008. – 184 s. [in Rus.]

[2] House J. *Translation Quality Assessment: Past and Present*. – Abingdon, Routledge, 2015. – 170 p. _

[3] Buzadzhi D.M., Gusev V.V., Lanchikov, V.K., Psurtsev, D.V. Novyj vzglyad na klassifikatsiju perevodcheskih oshibok [New view on the classification of translation errors]. – Moscow, Vserossijskij tsentr perevodov, 2009. – 119 s. [in Rus.]

[4] Han C. Translation quality assessment: a critical methodological review // *The Translator*. – 2020. – Vol. 26. – № 3. – P. 257-273. DOI: <https://doi.org/10.1080/13556509.2020.1834751>.

[5] Knjazheva E.A. Ocenka kachestva perevoda: istorija, teorija, praktika: Monografija. [Translation quality assessment: history, theory, practice]. – Moscow, Flinta, 2018. – 248 s. . [in Rus.]

[6] Hu W. Revisiting Translation Quality Assurance: A Comparative Analysis of Evaluation Principles between Student Translators and the Professional Translator // *World Journal of Education*. – 2018. – Vol. 8. – № 6. – P.176-186. DOI: <https://doi.org/10.5430/wje.v8n6p176>.

[7] Amini M. How to evaluate the TEFL students' translations: through analytic, holistic or combined method? // *Lang Test Asia*. – 2018. – № 8 (10). – S. 1–8. DOI: <https://doi.org/10.1186/s40468-018-0063-6>.

[8] Kazakova T.A., Algina O.V. Informational Status of Translation Errors and Translation Quality Assessment // *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*. – 2018. – № 5 (11). – S.732-739. DOI: <https://doi.org/10.17516/1997-1370-0266>.

[9] Tishaeva N.V., Maljutina T.A. Edinica perevoda i problema kachestva perevoda. [Unit of translation and the problem of translation quality.] // *Nauchnyj potencial [Scientific potential]*, –2020.– №. 3 (30).– S.103-107. [in Rus.]

[10] Ovchinnikova I.G., Pavlova A.V. Perevodcheskij bilingvizm. Po materialam oshibok pis'mennogo perevoda: monografija. [Translation Bilingualism. Based on the materials of written translation errors: monograph]. – Moscow, FLINTA, 2021. – 304 s. [in Rus.]

[11] Dulalaeva I.Ju. Konvencional'naja norma i jekvivalentnost' v ocenke kachestva perevoda. [Conventional norm and equivalence in assessing the quality of translation] // *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki*, [Philological sciences. Questions of theory and practice]. – 2021. – Vol.14, №.4. – S.1306-1312. DOI: <https://doi.org/10.30853/phil210145>. [in Rus.]

[12] Popović M. Error classification and analysis for machine translation quality assessment / J. Moorkens, S. Castilho, F. Gaspari, S. Doherty (Eds). *Translation Quality Assessment of Machine Translation. Technologies and Applications*. – Springer, Cham. – 2018 – Vol. 1 – P. 129–158.

[13] Han L, Jones G. J. F. Smeaton A.F. Translation Quality Assessment: A Brief Survey on Manual and Automatic Methods. *Computation and Language*. – 2021. <https://arxiv.org/pdf/2105.03311.pdf> (Date of the application: 14.04.2024).

[14] Akulina K.V., Tihonova E.V. Primenenie sistemy ocenki kachestva perevoda v obuchenii studentov-lingvistov. [Application of the translation quality assessment system in teaching linguistics students] // *Jazyk i kul'tura*.

[Language and culture]. – 2021. – № 56. – S. 129-145. DOI: <https://doi.org/10.17223/19996195/56/8>. [in Rus.]

[15] Kunilovskaja M.A. Klassifikatsija perevodcheskih oshibok i ih razmetka v brat [Classification of translation errors and their markup in brat] // Problemy teorii, praktiki i didaktiki perevoda: sbornik nauchnyh trudov. Ser. Jazyk. Kul'tura. Kommunikacija. [Problems of theory, practice and didactics of translation: a collection of scientific papers. Ser. Language. Culture. Communication]. – Nizhnij Novgorod. – 2013. – Vol.1. – S. 59-71. [in Rus.]

АУДАРМА САПАСЫН ТАЛДАУ КРИТЕРИЙ РЕТІНДЕГІ АУДАРМА ҚАТЕЛЕРІ

*Жұмабекова А.Қ.¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Шығыс филологиясы және аударма кафедрасы, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Аударма сапасын бағалау критерийлерінің бірі - әртүрлі типтегі аударма қателерін анықтау. Сонымен қатар сапа көрсеткіштері жіберілген қателер санына кері пропорционалды болып табылады.

Жұмыстың мақсаты – С.Г. Тер-Минасованың «Тіл және мәдениетаралық коммуникация» оқулығын орыс тілінен қазақ тіліне аударма сапасын бағалау.

Жұмыстың ғылыми маңыздылығы: бұл кітаптың аударма сапасына сараптамалық бағалау алғаш рет жүргізілуде, бұл оқу құралының ерекшелігі оның екітілді материалының көп болуы, сондықтан осындай ғылыми мәтіндерді аудару үшін орыс тілін ғана емес, ағылшын тілін де білу қажет. Орыс тілінің өзі, өз кезегінде, ағылшын тілінен бастапқы тіл ретінде де, дәнекер тіл ретінде де әрекет етеді (автордың ағылшын тілінен материалды аударған кезде). Осылайша, зерттеу нәтижелері қазақстандық аударма сынының, атап айтқанда, лингвистикалық аударматану саласының дамуына белгілі бір үлес қосуда.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы: оның нәтижелері гуманитарлық ғылымдар саласындағы ғылыми мәтіндерді аудару сапасын арттыруға ықпал етеді.

Негізгі нәтижелер: аралас типтегі (мағаналық, лингвистикалық, рәсімдік) көптеген қателер анықталды. Аудармашылар арасында пресуппозициялық фонның болмауы жеке автор стилінің негізінен берілмейтіндігіне әкелді. Түпнұсқаның семантикалық бұрмалануына әкелген негізгі қателер және аударма сапасының көрсеткіштері үшін ең маңыздысы түпнұсқаның бөліктерін түсіріп жіберу және түпнұсқа бөлшектердің семантикалық инвариантқа сәйкес келмейтін ақпаратпен ауыстыру болды. Түпнұсқаның стильдік ерекшеліктерімен (аудармашылардың ақпараттың әртүрлі түрлерін ажырата алмауынан), авторлық бағалауын сақтамау, аударылатын тілдің нормалары мен қолданылуын бұзу сияқты қателер де анықталды.

Жүргізілген талдау кітаптың жоғары оқу орындарының филология факультеттерінің студенттеріне арналған мақсатын ескере отырып, тұтастай алғанда аударманың жеткіліксіз деңгейін көрсетеді. Қателердің негізгі себебі аударма кәсібилігінің төмендігі деген қорытынды жасалады.

Тірек сөздер: аударма қателері, аударма сапасын бағалау, орыс тілі, ағылшын тілі, қазақ тілі, ғылыми сала, оқу саласы, үлгі

TRANSLATION ERRORS AS A CRITERION FOR TRANSLATION QUALITY ANALYSIS

*Zhumabekova A.K.¹

*¹ Department of Oriental Philology and Translation of Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. One of the criteria for evaluating the translation quality is to identify different types of translation errors. In this case, quality indicators are inversely proportional to the number of errors made.

The aim of the work is to assess the quality of the translation of S.G. Ter-Minasova's textbook "Language and Intercultural Communication" from Russian into Kazakh language.

The scientific significance of the work lies in the fact that the expert assessment of the translation quality of this book is being carried out for the first time. Singularity of the textbook is the extensive bilingual material, therefore, for the translator of such scientific works, it is necessary to be proficient as in Russian, so in English. Russian language acts both as the source language and as the intermediary language from English (when the author translates English content). Thus, the results of the study make a certain contribution to the development of Kazakh translation criticism, namely in the field of linguistic translation studies.

The practical significance of the study is that its results can contribute to improving the quality of translation of scientific texts in the field of humanities.

Main results: many errors of a combined type (semantic, linguistic, design) were revealed. The lack of presuppositional background of the translators led to the fact that the individual-author style was particularly lost. The main errors caused a semantic distortion of the original, as the most important for the indicators of translation quality, were the omission of parts of the original of an arbitrary nature and the replacement of elements of the original with information that opposite to semantic invariant. Stylistic errors referred to the translators' failure to distinguish between different types of information, author's assessment; violations of the norm and usus of the translation language.

The conducted analysis indicates an insufficient level of translated book which is intended to students of philological faculties of universities. It was concluded that the main reason for errors is the low level of translation professionalism.

Keywords: translation errors, translation quality assessment, Russian language, English language, Kazakh language, scientific sphere, educational sphere, model

Статья поступила: 16 апреля 2024

Информация об авторе:

Жумабекова Айгуль Казкеновна – доктор филологических наук, профессор кафедры восточной филологии и перевода КазНПУ им.Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: aigzhum@mail.ru

Автор туралы мәлімет:

Жұмабекова Айгүл Қазкенқызы – филология ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Шығыс филологиясы және аударма кафедрасының профессоры, Алматы, Қазақстан, e-mail: aigzhum@mail.ru

Information about the author:

Zhumabekova Aigul Kazkenovna - Doctor of Philology, Professor of the Department of Oriental Philology and Translation of Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: aigzhum@mail.ru

UDC 811.111'25

IRSTI 16.31.21

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.029>

**THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON TRANSLATION:
CURRENT STATE AND FUTURE PROSPECTS**

* Smagulova A.S.¹, Muratbek N.M.², Rakhimbaeva R.M.³

*^{1,2,3} al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The rapid advancement of artificial intelligence (AI) technologies, such as neural networks, machine learning, and deep learning, has significantly transformed the field of translation. This article explores the transformative impact of artificial intelligence (AI) on the field of translation, focusing on key AI technologies such as neural networks, machine learning, and deep learning, and their integration into widely used tools like Google Translate and DeepL. Based on critical analysis the study examines how these technologies enhance translation accuracy and efficiency while also highlighting the limitations AI faces in handling cultural nuances, specialized terminology, and context-specific interpretations. The aim of the article is to assess both the positive and negative consequences of AI on the translation profession, addressing questions related to the future of human translators in an AI-driven industry, as well as the ethical concerns surrounding the use of AI in translation. The scientific novelty of this article lies in its comprehensive evaluation of AI technologies in translation, particularly the in-depth analysis of how transformer models like BERT and GPT have advanced the field. It also offers a critical discussion on the balance between AI automation and human oversight in maintaining translation quality. The theoretical significance of this research resides in its contribution to the understanding of AI's evolving role in translation, offering new perspectives on the application of advanced algorithms in language processing. From a practical standpoint, the article provides valuable insights for professional translators, highlighting the new opportunities and challenges AI introduces, especially in terms of specialization, post-editing, and ethical standards.

Keywords: artificial intelligence in translation, neural networks, machine learning, deep learning, transformer models, Google Translate, translation automation, ai and professional translators, ethical issues in ai translation, post-editing in translation

Introduction

Artificial intelligence technologies, particularly neural networks, machine learning, and deep learning, have revolutionized the field of translation by enhancing accuracy and contextual understanding. The implementation of transformer models such as BERT and GPT has enabled more efficient

handling of complex linguistic structures, contributing to more fluid and natural translations.

Prominent AI-based translation systems, including Google Translate, DeepL, and Microsoft Translator, are now integral tools in the industry, offering scalable solutions for text, speech, and image translation. Despite their widespread adoption, these programs exhibit limitations, particularly in the accurate translation of less common languages and context-specific expressions.

The automation of translation processes via AI has generated significant advantages, including increased speed and cost-efficiency. However, it also presents challenges, such as potential loss of cultural nuances and diminished translation quality in specialized fields. Additionally, the integration of AI into translation workflows has redefined the role of professional translators, introducing both threats—such as reduced demand for traditional services—and new opportunities, particularly in areas like post-editing and content adaptation.

Ethical considerations, including issues of algorithmic bias, copyright, and liability, remain critical concerns in the application of AI to translation. While AI offers substantial benefits, its limitations in understanding complex contexts, specialized terminology, and cultural nuances reinforce the need for human oversight, particularly in high-stakes or culturally sensitive translation tasks.

In today's interconnected world, translation is more crucial than ever. As countries grow closer through cultural, economic, and political ties, language barriers remain a significant challenge. Although English is widely used, it does not eliminate the need for translation. Translation serves as a bridge, making information accessible that would otherwise remain beyond reach. Beyond books, translation now spans technical documentation, scientific articles, medical texts, legal papers, and other specialized content, ensuring that communication across various fields remains precise and effective. Moreover, translation fosters intercultural exchange, which is essential in today's era of increasing migration and multicultural societies. It plays a pivotal role in international politics, diplomacy, and business, where accurate translation can make a decisive impact [7].

With the rise of digital technology, the demand for translation has grown exponentially. It is no longer limited to traditional text but extends to web content, mobile applications, games, and other digital products. This evolution has significantly broadened the scope of translation work, making it an indispensable field that continually adapts to the challenges of our modern world.

Artificial intelligence (AI) has quickly become one of the most transformative technologies in recent decades. It involves systems capable of tasks like learning, pattern recognition, decision-making, and natural language processing. Key factors behind AI's growth include increased computational power, the explosion of data, and advancements in machine learning.

AI is being integrated across industries, including translation, where it automates processes, increases efficiency, and lowers costs. Neural networks,

inspired by the human brain, allow AI to “understand” and generate natural language, making it particularly relevant for translation tasks [9].

AI's Impact on Translation

The rapid development of AI is reshaping the translation industry. AI promises faster, cheaper translations, but raises concerns about replacing human translators. It plays a key role in translation technologies like machine translation (MT) and computer-assisted translation (CAT) systems, which improve efficiency and accuracy. Neural machine translation (NMT) systems, using deep learning, have significantly enhanced the quality of translations by considering context, not just word-for-word translation.

Despite these advances, AI has its limitations. It often struggles with context, nuance, and specialized terminology. While it reduces time and costs, it still requires human oversight to ensure the highest quality. AI translations can misinterpret cultural context or idiomatic expressions, leading to errors. For now, human translators are crucial in refining AI outputs and handling complex or specialized texts like legal or medical documents.

Materials and methods

With the help of critical analysis this study seeks to understand how AI affects translation processes, the role of translators, and the quality of translations. Key questions include:

- How does AI change traditional translation processes?
- What are AI's benefits and limitations in translation?
- How does AI influence the role of professional translators?
- How does the quality of AI-generated translations compare to human translations?
- What ethical and legal issues arise from AI in translation?
- What are AI's future prospects in the translation industry?

Results and discussion

Evolution of Translation Technology

The history of translation technology is marked by significant milestones. Early attempts in the mid-20th century focused on rule-based systems like the Georgetown-IBM experiment (1954), but these methods were limited in scope. In the 1990s, statistical machine translation (SMT) took over, relying on large parallel corpora and probabilistic models to improve translation quality.

A major shift occurred in the 2010s with the rise of neural machine translation (NMT). Unlike SMT, NMT models use deep learning to enhance translation by considering context, not just individual words. The introduction of the “attention mechanism” in 2014 allowed NMT models to analyze entire sentences more accurately. This approach significantly improved translation quality, and models like Google Translate and DeepL are based on these innovations.

The 2017 introduction of the transformer model revolutionized translation even further. Transformers, described in the paper “Attention is All You Need” (Vaswani et al., 2017), use attention mechanisms to handle long-range dependencies in sentences, resulting in higher accuracy and more natural-sounding translations. Systems based on transformers, such as GPT and BERT, continue to set new standards for AI-driven translation [3, p. 45].

AI Achievements and Limitations in Translation

AI technologies, especially neural networks and transformers, have led to significant improvements in translation accuracy and naturalness. These models can handle long text dependencies, providing more coherent and contextually appropriate translations. They have also enabled better handling of rare and complex languages, where resources are limited. AI-powered platforms like Google Translate and DeepL offer real-time, high-quality translations integrated into various applications, making translation more accessible to a global audience.

However, despite these achievements, AI still struggles with several challenges. Context and nuance are often misinterpreted, leading to errors in meaning, especially in culturally specific or idiomatic phrases. Specialized texts, like legal or medical documents, present difficulties as AI systems may fail to capture the precision required. Bias in AI training data is another concern, potentially leading to unfair or inaccurate translations, particularly regarding gender, culture, or social stereotypes.

Moreover, AI systems require vast amounts of data and computational resources, limiting their accessibility to smaller organizations. Another issue is the need for frequent updates to adapt to evolving languages, as models can quickly become outdated without retraining. This suggests that while AI translation has advanced, it is not yet a complete replacement for human translators [1, p. 8].

AI's Influence on Professional Translators

The rise of AI in translation poses both challenges and opportunities for professional translators. On the one hand, AI-driven tools have decreased the demand for traditional translation services, particularly for simple, repetitive tasks. AI can automate standard translations, reducing the need for human input and creating competitive pressure due to lower costs.

However, AI also opens doors for collaboration between machines and human translators. Translators can use AI as a tool to enhance their work, focusing on refining translations and addressing complex linguistic or cultural nuances that AI systems might miss. Specialization in fields such as legal, medical, or technical translation remains essential, as AI struggles to manage the specificity and accuracy required in these domains.

Translators who adapt to working with AI can benefit from increased efficiency and productivity. They can focus on higher-level tasks like localization, adaptation, or post-editing, where human insight is critical. Additionally, mastering new AI tools and software can enhance their skill set, making them more competitive in the evolving job market [10].

Quality of AI Translations: Successes and Gaps

The quality of AI-generated translations has significantly improved, especially in terms of sentence structure and naturalness. Neural networks and transformer-based models like BERT and GPT excel at producing translations that sound more fluent and coherent. These systems are also capable of handling longer text segments, ensuring better context preservation and reducing the need for post-editing.

However, despite these improvements, AI translations still suffer from notable gaps. AI often struggles with idiomatic expressions, cultural references, and specialized terminology. Contextual errors are common, especially when translating ambiguous phrases or words with multiple meanings. AI can also introduce biases, particularly in gendered languages or when dealing with sensitive topics. These limitations indicate that while AI translations are useful, they still require human oversight and post-editing to achieve the desired quality [8, p. 30].

Ethical and Legal Considerations in AI Translation

The increasing use of AI in translation raises significant ethical and legal issues. One of the primary concerns is copyright. Translations are considered derivative works, meaning the original content's copyright must be respected. When using AI for translation, it is crucial to ensure compliance with intellectual property laws, especially regarding ownership of both the source and translated content. Responsibility for translation errors is another concern. Since AI is prone to mistakes, particularly in context or cultural nuances, the ultimate responsibility for ensuring translation accuracy often falls on the human translator or organization using the AI tool.

Transparency is another ethical issue. Clients should be informed if a translation is generated using AI, ensuring clear expectations about the quality and potential limitations of the output. AI systems can also inherit biases from their training data, reflecting societal stereotypes or biases related to gender, race, and culture. Efforts to reduce bias in AI models are essential to ensure fair and accurate translations.

Lastly, data privacy is a critical issue. Many AI models require large amounts of data to train and function effectively, which may include sensitive information. Ensuring that data is handled securely and in compliance with privacy regulations is crucial, particularly when translating confidential documents such as legal or medical texts [5, p. 2].

AI vs. Human Translators: Can AI Replace Them?

While AI has made great strides in translation, it cannot fully replace human translators. Current AI systems are highly effective for routine tasks, such as translating basic or structured texts. They can process vast amounts of data quickly, making them suitable for general communications, websites, or customer service tasks. However, AI still struggles with complex tasks that require a deep understanding of context, culture, and language nuances.

Human translators are still essential for more creative, nuanced, and specialized tasks. For instance, literary translation, marketing materials, and legal documents often require cultural sensitivity and the ability to interpret subtleties that AI cannot fully grasp. Furthermore, AI systems lack the flexibility to adapt to rapidly changing language trends or handle unique linguistic challenges that arise in specialized fields. Human translators provide the critical thinking and expertise needed for these tasks, ensuring the highest quality.

Therefore, the future of translation will likely involve collaboration between AI and human translators. AI will handle routine or repetitive tasks, while human translators will focus on refining and enhancing the output, especially in complex or creative areas [13].

Ethical Dilemmas in AI Translation

AI translation presents several ethical dilemmas. Algorithmic bias is a key issue, as AI models trained on biased data can reflect and perpetuate these biases in their translations. For example, gendered language or cultural stereotypes may be inaccurately conveyed in AI-generated translations, leading to misrepresentations or discrimination. Efforts to reduce such biases are critical, but they require continuous monitoring and improvement.

Another dilemma is data privacy. AI systems rely on large datasets for training, often including sensitive or confidential information. Translators and organizations must ensure that data is handled securely and in accordance with legal requirements, such as the General Data Protection Regulation (GDPR).

Moreover, the increasing use of AI raises concerns about job displacement. As AI systems become more sophisticated, there is a risk that human translators will face reduced demand for their services, particularly in low-level translation tasks. This highlights the need for translators to adapt by developing new skills, such as post-editing AI translations or specializing in areas where human expertise is still indispensable [12].

AI technologies have greatly improved translation accuracy and efficiency, yet they still face notable limitations, particularly in handling cultural nuances, specialized terminology, and context-specific interpretations. Now let's look at some specific examples that illustrate these points.

Enhanced Accuracy and Efficiency:

- **Neural Machine Translation (NMT):** NMT models, like those employed by **Google Translate** and **DeepL**, enhance translation quality by considering entire sentence contexts rather than translating word-for-word. For instance, in translating everyday phrases or conversational language, NMT can produce more fluent and accurate translations, significantly reducing the time needed for large-scale translation tasks. This leads to improved efficiency, especially for routine or high-volume projects.

- **Machine Learning and Automation:**

AI-driven translation systems, such as **Microsoft Translator**, learn from extensive databases of translated texts. This allows them to rapidly process

translations, handling repetitive tasks far faster than human translators. For example, AI can instantly translate website content or user instructions, increasing overall productivity and reducing costs for businesses.

Limitations in Cultural Nuances:

- Idiomatic Expressions:

AI often encounters difficulties when dealing with idiomatic expressions that are deeply rooted in specific cultures. For example, the English idiom “it’s raining cats and dogs” might be translated literally into another language, losing its intended meaning entirely. While a human translator would understand the need to replace this phrase with a culturally equivalent expression, AI tends to struggle with such nuances, often leading to misinterpretation.

- Humor and Sarcasm:

Complex language elements like humor and sarcasm also pose challenges for AI

systems. For instance, sarcasm in statements such as “Oh, great job!” could be incorrectly translated as a genuine compliment, as AI often lacks the cultural and contextual awareness to detect the speaker’s intent. Human translators, conversely, are better equipped to grasp and translate these subtle elements accurately.

Limitations in Specialized Terminology:

- Technical and Legal Texts:

AI systems can falter when tasked with translating highly specialized terminology, such as that found in legal or technical documents. For example, in legal contexts, the term “consideration” has a specific meaning in contract law. An AI translator might misinterpret it as a general term meaning “thoughtfulness” or “deliberation,” resulting in inaccuracies that could be significant in legal settings.

- Scientific

Texts:

Similarly, AI can struggle with the precise translation of scientific language. For instance, a phrase like “gene expression” could be translated incorrectly if the AI lacks sufficient understanding of the specific scientific context, potentially leading to errors in specialized fields where exact terminology is critical.

Limitations in Context-Specific Interpretations:

- Ambiguity in Language:

AI often fails to resolve ambiguities in sentences where multiple interpretations are possible. For example, the English word “bank” could refer to either a financial institution or the side of a river. Without clear context, AI might select the wrong meaning, leading to translation errors. Human translators, by contrast, can discern the correct meaning based on a deeper understanding of context.

- Gender Pronouns in Language:

In languages with grammatical gender, such as **Russian**, AI systems may struggle to accurately translate gender-neutral terms or pronouns. For example, translating the sentence “they are a student” into Russian might result in either the

masculine “ОН СТУДЕНТ” or the feminine “ОНА СТУДЕНТКА,” depending on how the AI interprets the subject’s gender, which may not always be clear. Such errors underscore the need for human intervention in ensuring precise translations in gendered languages [2, p. 990].

Future Prospects of AI in Translation

The future of AI in translation is poised for further innovation and integration with other emerging technologies. One area of potential growth is deeper contextual understanding. Current AI models are good at processing simple text, but future systems will aim to better grasp complex contexts, including cultural nuances and specialized terminology. This would lead to more accurate and reliable translations, especially in fields such as legal, medical, and technical translations.

Another likely development is the integration of AI translation with other advanced technologies like augmented reality (AR) and virtual reality (VR). This integration could allow users to experience real-time, immersive translation in various environments, such as during live events, in interactive games, or in multilingual workplaces.

AI translation systems are also expected to become more personalized. Future models could adapt translations based on user preferences, historical data, or specific industry requirements, offering more tailored and precise outputs. Furthermore, AI will continue to expand its support for more languages, including rare and minority languages, improving accessibility and communication across different regions.

Ethical and legal regulation will also become increasingly important as AI technologies evolve. The focus will shift toward establishing clearer guidelines on data privacy, algorithmic bias, and intellectual property. As AI systems improve, human translators will play a collaborative role, using AI to enhance their productivity and focusing on complex tasks that require human insight [4, p. 21].

Key Findings and Recommendations

AI has transformed the translation industry by significantly improving translation accuracy and efficiency. Neural networks and transformer models have elevated the quality of automated translations, allowing for better handling of context, sentence structure, and a wider range of languages. However, despite these advancements, AI cannot fully replace human translators. The subtleties of language—such as cultural nuances, idiomatic expressions, and specialized knowledge—are still areas where human expertise is essential.

For translators, the key to future success lies in adapting to technological changes. Professionals who learn to work with AI tools will enhance their productivity, while those who specialize in fields requiring deep contextual understanding, like legal or medical translation, will continue to be in demand. Continuous education and the development of new skills in post-editing AI translations, cultural adaptation, and technology use will be crucial.

Ethical and legal issues surrounding AI, including bias, responsibility for errors, and data privacy, will need ongoing attention. Translators and organizations should work together to develop standards and best practices that ensure ethical AI use in translation. Maintaining transparency with clients about the use of AI and balancing machine-generated translations with human expertise will be key to preserving trust and quality [11].

Conclusion

AI in translation has revolutionized the field, making translation faster, more scalable, and accessible to a broader audience. While AI excels in automating routine translation tasks, it still has significant limitations when dealing with nuanced, context-heavy, or specialized texts. Human translators remain indispensable for tasks that require deep understanding, cultural sensitivity, and creativity.

The future of translation will involve a partnership between AI and human professionals. AI will continue to evolve, improving its contextual and linguistic abilities, while human translators will focus on refining and elevating AI outputs, ensuring quality and precision in areas where machines fall short. Ethical considerations, such as bias and data privacy, will remain critical as AI becomes more deeply embedded in the industry.

Translators who embrace new technologies, continually develop their skills, and specialize in areas requiring human expertise will thrive in this changing landscape. The key to success will be balancing the strengths of AI with the irreplaceable insights that only human translators can provide.

Potential Changes in the Translation Profession

With the rise of AI technologies, the translation profession is evolving. Translators will increasingly shift from traditional translation tasks to roles involving post-editing AI-generated translations. This includes correcting errors, improving stylistic choices, and ensuring accuracy, especially in complex or specialized texts. Translators will also need to specialize in niche areas like legal, medical, or technical translation, where deep subject knowledge and attention to detail are critical, areas where AI struggles.

Technological literacy will become essential for translators, requiring them to master AI tools, computer-assisted translation (CAT) software, and project management technologies. Working with large datasets, interpreting AI output, and helping optimize translation models may become part of a translator's job. Flexibility in work processes is also anticipated, as remote work and collaboration across different tools become more common.

Professional development will be crucial, with translators needing to continuously improve their skills, attend training sessions, and stay updated with technological advancements. The profession will likely see the creation of new roles, such as AI post-editors and consultants, who help bridge the gap between human expertise and machine translation output.

Finally, translators will need to address ethical challenges, such as data privacy and bias in AI translations. They will play a key role in managing the balance between AI-generated translations and the human touch, ensuring that quality, fairness, and ethical considerations are upheld [6].

General Conclusions and Recommendations for the Field of Translation

Importance of AI in Translation: AI has become a critical tool in translation, especially for handling large volumes of text quickly and cost-effectively. However, it still lacks the ability to fully understand context, cultural nuances, and specialized terminology, making human translators essential for high-quality results.

Adaptation to New Technologies: Translators must embrace AI tools and learn to work with them effectively. This includes using AI to automate simple tasks, while focusing their efforts on more complex and creative aspects of translation, such as post-editing and localization.

Ethical and Legal Considerations: As AI becomes more integrated into translation workflows, ethical issues like data protection, bias, and responsibility for errors will require careful attention. Developing clear standards and regulations for AI use in translation will help ensure that ethical and professional guidelines are maintained.

Continuous Professional Development: Translators need to commit to lifelong learning, staying updated with the latest translation technologies and methods. Specialization in niche areas will also remain crucial for those looking to maintain a competitive edge in the industry.

Human-AI Collaboration: The future of translation will be defined by collaboration between human translators and AI systems. AI will handle routine tasks, while human professionals focus on refining, adapting, and ensuring the accuracy of translations. Maintaining a balance between automated and human contributions will be key to success.

REFERENCES

[1] Gordon S. F. Artificial intelligence and language translation in scientific publishing // Science Editor. – 2024. – № 47. – P. 8-9.

[2] Steigerwald E., Ramírez-Castañeda V., Brandt D. Y. C., Báldi A., Shapiro J. T., Bowker L., & Tarvin R. D. Overcoming language barriers in academia: Machine translation tools and a vision for a multilingual future // BioScience. – 2022. – № 72(10). – P. 988-998.

[3] Tavares C., Oliveira L., Duarte P., & da Silva M. M. Artificial intelligence: A blessing or a threat for language service providers in Portugal // Journal of Language and Technology. – 2023. – №15(2), 45-60.

[4] Liu Y., & Zhang X. Neural machine translation: A review of methods, resources, and tools // Journal of Artificial Intelligence Research. – 2021. – №70. – P. 1-34.

[5] Montgomery S. L., & Crystal D. The scientific lingua franca and the

future of international scientific communication // Language and Communication. – 2013. – № 33(1). – P. 1-5.

[6] Bowker L., & Buitrago Ciro J. Machine translation and global research: Towards improved machine translation literacy in the scholarly community // SAGE Open. – 2019. – №9(2). 215824401984622.

[7] Koehn P. Neural machine translation. Cambridge University Press. – 2020.

[8] Vaswani A., Shazeer N., Parmar N., Uszkoreit J., Jones L., Gomez A. N., Kaiser Ł. & Polosukhin I. Attention is all you need // Advances in Neural Information Processing Systems. – №30.

[9] Wu Y., Schuster M., Chen, Z., Le Q. V., Norouzi M., Macherey. Google’s neural machine translation system: Bridging the gap between human and machine translation. – 2016. arXiv preprint arXiv:1609.08144.

[10] Gordon S. F. Artificial intelligence and language translation in scientific publishing. Science Editor. Artificial Intelligence and Language Translation in Scientific Publishing - Science Editor. – 2024. csescienceeditor.org

[11] Steigerwald E., Ramírez-Castañeda V., Brandt D. Y. C., Báldi A., Shapiro J. T., Bowker L., & Tarvin R. D. Overcoming language barriers in academia: Machine translation tools and a vision for a multilingual future. BioScience. Overcoming Language Barriers in Academia: Machine Translation Tools and a Vision for a Multilingual Future | BioScience | Oxford Academic. – 2022. oup.com

[12] Integrating Machine Translation with Human Translation in the Age of AI. SpringerLink. Integrating Machine Translation with Human Translation in the Age of Artificial Intelligence: Challenges and Opportunities | SpringerLink. – 2023.

[13] Integrating Machine Translation with Human Translation in the Age of Artificial Intelligence: Challenges and Opportunities. – 2020. SpringerLink. Integrating Machine Translation with Human Translation in the Age of Artificial Intelligence: Challenges and Opportunities | SpringerLink

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТИҢ АУДАРМАҒА ӘСЕРІ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ

* Смагулова А.С.¹, Мұратбек Н.Д.², Рахимбаева Р.М.³

^{*1, 2, 3} әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы,
Қазақстан

Аңдатпа. Нейрондық желілер, Машиналық оқыту және терең оқыту сияқты жасанды интеллект (AI) технологияларының қарқынды дамуы аударма саласын айтарлықтай өзгертті. Бұл мақалада жасанды интеллекттің (AI) аударма саласына трансформациялық әсері зерттеледі, нейрондық желілер, Машиналық оқыту және терең оқыту сияқты негізгі AI технологияларына және оларды Google Translate және DeepL сияқты

кеңінен қолданылатын құралдарға біріктіруге баса назар аударылады. Зерттеу бұл технологиялардың аударманың дәлдігі мен тиімділігін қалай арттыратынын қарастырады және мәдени нюанстармен, мамандандырылған терминологиямен және контекстке байланысты интерпретациялармен жұмыс істеу кезінде жасанды интеллекттің шектеулеріне баса назар аударады. Мақаланың мақсаты – жасанды интеллект басқаратын индустриядағы адам аудармашыларының болашағына қатысты мәселелерді, сондай-ақ аудармада жасанды интеллектті қолданумен байланысты этикалық мәселелерді қозғай отырып, аударма кәсібіне жасанды интеллекттің оң және теріс әсерін бағалау. Бұл мақаланың ғылыми жаңалығы аудармадағы жасанды интеллект технологияларын жан-жақты бағалауда, атап айтқанда BERT және GPT сияқты трансформаторлық модельдердің бұл саланы қалай алға жылжытқанын терең талдауда жатыр. Ол сондай-ақ аударма сапасын сақтай отырып, жасанды интеллектті автоматтандыру мен адам бақылауы арасындағы тепе-теңдікті сыни талқылауды ұсынады. Бұл зерттеудің теориялық маңыздылығы оның тілдік деректерді өңдеуде озық алгоритмдерді қолданудың жаңа перспективаларын ұсына отырып, аударма процесінде жасанды интеллекттің дамып келе жатқан рөлін түсінуге қосқан үлесі болып табылады. Практикалық тұрғыдан алғанда, мақалада кәсіби аудармашылар үшін құнды ақпарат бар, жасанды интеллект ашатын жаңа мүмкіндіктер мен мәселелерді, әсіресе мамандандыру, редакциялаудан кейінгі және этикалық стандарттар тұрғысынан қарастырады.

Тірек сөздер: аудармадағы жасанды интеллект, нейрондық желілер, машиналық оқыту, тереңдетіп оқыту, трансформаторлық модельдер, Google Translate, аударманы автоматтандыру, жасанды интеллект, кәсіби аудармашылар, жасанды интеллект аудармасындағы этикалық мәселелер, аудармадағы кейінгі редакциялау

ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ПЕРЕВОД: ТЕКУЩЕЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

* Смагулова А.С.¹, Мұратбек Н.Д.², Рахмбаева Р.М.³

*^{1, 2, 3} Казахский Национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Аннотация. Стремительное развитие технологий искусственного интеллекта (ИИ), таких как нейронные сети, машинное обучение и deep learning, значительно изменило сферу перевода. В этой статье исследуется преобразующее влияние искусственного интеллекта (ИИ) на сферу перевода, особое внимание уделяется ключевым технологиям ИИ, таким как нейронные сети, машинное обучение и deep learning, а также их интеграции в широко используемые инструменты, такие как Google Translate и DeepL. В исследовании рассматривается, как эти технологии повышают точность и эффективность перевода, а также подчеркиваются

ограничения, с которыми сталкивается искусственный интеллект при работе с культурными нюансами, специализированной терминологией и интерпретациями, зависящими от контекста. Цель статьи - оценить как положительные, так и отрицательные последствия ИИ для переводческой профессии, затронув вопросы, связанные с будущим переводчиков-людей в индустрии, управляемой ИИ, а также этические проблемы, связанные с использованием ИИ в переводе. Научная новизна этой статьи заключается во всесторонней оценке технологий искусственного интеллекта в переводе, в частности, в глубоком анализе того, как трансформаторные модели, такие как BERT и GPT, продвинули эту область вперед. В ней также предлагается критическое обсуждение баланса между автоматизацией ИИ и контролем со стороны человека при поддержании качества перевода. Теоретическая значимость этого исследования заключается в его вкладе в понимание эволюционирующей роли искусственного интеллекта в процессе перевода, предлагая новые перспективы применения передовых алгоритмов в обработке языковых данных. С практической точки зрения, статья содержит ценную информацию для профессиональных переводчиков, освещая новые возможности и проблемы, которые открывает искусственный интеллект, особенно в плане специализации, постредактирования и этических стандартов.

Ключевые слова: искусственный интеллект в переводе, нейронные сети, машинное обучение, Deep Learning, трансформаторные модели, Google Translate, автоматизация перевода, искусственный интеллект и профессиональные переводчики, этические вопросы перевода с использованием искусственного интеллекта, постредактирование в переводе

Received: September 23, 2024

Information about the authors:

Smagulova Aigerim Sovetkhanovna – Candidate of Philological Sciences, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: aigerim_0715@mail.ru

Muratbek Naziya Dauletovna – Master of Philological Sciences, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: muratbek.naziya@list.ru

Rakhimbayeva Roza Muratovna – senior teacher, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: roza_madjarova68@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Смагулова Аігерім Советханқызы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а. әл-Фараби Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: aigerim_0715@mail.ru

Мұратбек Назия Даулетқызы – филология ғылымдарының магистрі, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: muratbek.naziya@list.ru

Рахимбаева Роза Муратқызы – аға оқытушы, әл-Фараби Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: roza_madjarova68@mail.ru

Информация об авторах:

Смагулова Айгерим Советхановна – кандидат филологических наук, Казахский Национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: aigerim_0715@mail.ru

Мұратбек Назия Даулетқызы – магистр филологических наук, Казахский Национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: muratbek.naziya@list.ru

Рахимбаева Роза Муратовна – старший преподаватель Казахский Национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: roza_madjarova68@mail.ru

**3 Бөлім.
ШЕТ ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

**Раздел 3.
НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ
ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ**

**Part 3.
SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ISSUES OF FOREIGN
LANGUAGE TEACHING**

UDC 37.02

IRSTI 14.15.07

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.030>

**CASE STUDY IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING AS AN
INTERACTIVE METHOD OF FORMING COMMUNICATIVE SKILLS**

***Koitasova G.A.¹, Orazbayeva A.S.²**

***^{1,2} al-Farabi Kazakh National University**

Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article under research deals with features and importance of case-study method as interactive method to form communicative skills of the students. The article discusses the role of case studies in language teaching process, characteristic features, types, structure and technologies.

The aim of the research study is to analyze the features of case-study and to recommend it to use as the interactive method that form communicative skills of students. In the given article, the authors tried to define a case study, to give the basic classification types, the main features, stages, a number of practical recommendations relevant to do cases, competences to be developed in case study method, general technologies of using a case in the classroom, advantages and disadvantages in organizing a case at classes, and sample case tasks to apply in teaching process.

The research methods are descriptive, comparative, analytical and pragmatic analysis. The research methodology is analytical research review of existed ideas on the described topic, and personal viewpoints as the specialist in the given field. The article is fully practical concerns on the essence and important features in organizing case studies in English teaching process. With the help of comparison and contrast the technologies, pros and cons of case study were defined and suggested.

As the scientific novelty and practical results of the research work there were developed five samples of case study tasks to use in English teaching classes. As the conclusions of the research article we confirm that case-study is effective tool to develop students' communicative skills as it is an active discussion and interaction where students can develop speaking, discussion, critical thinking, and critical reflection based on real life situations.

Keywords: case study, language proficiency, communicative skill, interactive method, cooperation, demo case, interactive case, solutions, intercultural communication, authentic materials

Introduction

For teachers of foreign languages and educators it is a task to find effective teaching techniques or methods that develop students' language skills, especially communicative skills. Case-study is a powerful resource that solve the given problem. Case-study method is one of the interactive methods in language teaching that help the students to interact in a group or individually, to acquire communication skills. The goal of a case-study is discussion in cooperation of a problem, analysis of different cases or situations, and development of practical solutions.

The article under review deals with the case-study technology or method as one of the methods that help to develop students' communicative competence, interactiveness, and speaking abilities. Case-study method is very practical tool to develop students' speaking, working in groups, to apply what they have gained theoretically in practice, to understand complex problems. Case-study not only helps to improve language skills as it is used in English teaching process, but also teaches to work with real-life situations, develops critical thinking, and making real practical decisions. Analyzing case studies, students learn to weigh different options, risks, it involves cultural contexts, for this reason encourages cultural awareness.

Case-technology as active form of learning makes students work actively, gaining deep knowledge and comprehension. One more importance and benefit of case-studies is facilitating new solutions and innovative approaches, foster critical thinking. When selecting case-studies teachers should pay attention to students' level, interest, and objectives of the studied material and topic of the discussion.

For the last years case technology is becoming popular in language teaching classrooms together with fields as medicine, business, economics and politics. It is not a new thing in language learning, but it is commonly used today. The reasons of it we indicated in the research article, and tried to give its essence, practical importance, and role in language learning. It possesses several objectives in teaching as developing speaking skills, teaching to make right decisions, deeply understanding the cases and realizing their solutions, and improves language proficiency, understanding cultural context.

Case study technology is very important and effective teaching method which is oriented to analyze, to solve and to discuss real lively situations. And it is used in teaching process as one of the effective methods that facilitate to develop communicative competences of students. Case study develops students' analytical, critical thinking. Case study is considered to be an approach or a method which is oriented to in-depth analysis of real-life situations.

Case-studies are the scenarios that apply the concepts learned in the classroom in the real-life situation. They are presented in narrative form, and often include problem solving, links to some course readings or raw materials, discussions by groups of students or the whole class. The case-studies are more effective when they are presented sequentially, students receive additional information depending on the situation and can continue to analyze or criticize the situation or the problem [1, p. 292].

Professor Paul Lawrence gives characteristics of case-study and definition. He defines it as a reality which are brought into the classroom in order to work, discuss for the students and teachers. These are real-life situations to be discussed in detail in class to form communication forum [2, p.75].

According to history and origin the case study is widely used in clinical fields such as psychology and medicine. It is investigations of particular cases and in-depth study of the cases under consideration, analysis of the cases under study [3].

Case-study needs deep exploration and understanding what is happening in real life, and needs to study these situations from different perspectives [4, p.21].

Case-study approach or method is used in different disciplines, it is devoted to analyze or study one phenomenon, especially it is popular in business English. In any case, cases we can also use in English classes in order to teach to communication, to do research, to examine something and express their points of view. There are steps that case study will be efficient and successful: to give time to students to read and think about the case; to introduce the case, give certain steps or instructions how to do or follow the case; to form groups to discuss the case and ask them to work cooperatively, everybody should be involved in discussion, to set roles to each student; to ask the group to give their solutions or decisions, to write conclusions; to ask questions to clarify some points, to examine their assumptions; to synthesize issues.

A.S. Eremin pointed out in his work, initially, Harvard Business School cases were characterized by the following features [5, p. 4]:

- a) there were real situations/cases obtained as a result of establishing relations with real companies;
- b) the case is based on a specific problem that can be solved;
- b) the description of the case is carried out from the point of view of the decision-making manager;
- c) the case description contains information about various aspects of the company;

d) cases do not always contain detailed information on solving the problem;
e) cases may not contain questions that help in the process of solving the problem;

g) cases may differ in description and scope of work [6, p. 97].

The case-study method adheres to the general goals and objectives of education, including: 1) learning the content and developing professional knowledge, skills and abilities at the required level; 2) development of the student as a person; 3) the ability to develop a generalized solution, taking into account alternatives; 4) planning activities; 5) aims to predict their consequences.

According to Stephen Krashen, the distinctive feature of the case study in professional foreign language learning is the use of authentic language material in the course of study, which always requires active skills from students in individual and group work [7]. At the same time, the negative characteristics of a case study include the following: 1) a large number of additional literature to be read on a certain topic to form basic knowledge; 2) texts that are difficult in terms of language and content; 3) complex conceptual concepts that require considerable time expenditure; 4) situations usually include westernized concepts that are not always used in practice; 5) when solving a real problem, the main attention of students is directed not to a foreign language, but to checking data and performing a professional task through it.

Case studies include three main stages: 1) data entry; 2) processing and working with data; 3) presentation of conclusions. Working with data, in turn, can be divided into stages such as 1) understanding and using data; 2) analysis; 3) use of professional skills and qualifications; 4) examination of alternative methods in the process of decision-making on a given issue.

Case study materials contain a brief description of the problem situation, including: 1) the main direction and activity of the company in question; 2) types of organizations where the skills acquired in the process of reviewing the situation can be used; 3) categories of tasks to be solved by students; 4) requirements for the personal qualities, skills and work methods of a specialist in this specific professional field; 5) list of job duties; 6) educational requirements.

Elements of the case: every case has a name or sphere or type; short description what the case is about; aims or objectives of the case; certain format or structure of the case; tasks to fulfill to the case; detailed questions for discussion; requirements to implement and present case results; for independent study of cases will be given list of sources and information on them.

Additional elements of the case methods which are prepared for tutors include: 1) the date of the case; 2) permission to publish and use the information provided in the case for educational purposes; 3) description of the target group (level of preparation of the student); 4) logic of problem analysis and proof; 5) answers to questions for discussion; 6) epilogue (level of development of the situation considered in the case); 7) warnings (case use experience); 8) links to additional information resources (for self-training of tutors).

Non-textual material in a case study usually includes: 1) visual appendices (drawings, graphs, tables, photographs); 2) accompany the discussion with a slide; 3) audio and video materials (interviews, video materials); 4) inviting characters who took part in case-studies or visiting their workplace; 5) computer modeling.

The use of case-study method in teaching requires certain planning of the lesson. There are some stages or steps to work with cases in class. *First stage* is called confrontation, it means that the teacher informs the topic, sets aims and objectives, and introduces with the case itself. On *the second stage* students have to collect certain information on observed and studied materials. Collected information are presented in the form of diagram, tables, schemes or presentations. *The third stage* is called resolution, it means that students have to answer the questions of the teacher which are prepared beforehand, and be ready to give solutions or decisions on the problem. *The fourth stage* is the discussion or dispute on the presented solutions. Here students can work in groups, can suggest different decisions, and they listen to each other's opinions or ideas and suggest the proper solutions. Finally, *the fifth stage* working with the case is reflection. In reflection stage students give conclusions, reflections on what they have learnt from each other, what solutions they liked most and why, and how it impacted on their speaking competences.

Cases can be classified according to their structure, size, complexity, context and practicality.

According to the level of complexity cases are divided into:

- 1) cases for schoolchildren;
- 2) cases for students;
- 3) cases for postgraduate students and others.

In Western practice, the following types of case studies are considered: demonstration or demo cases, training and innovative.

The purpose of the *demo case* is to show proven methods of solving problems of different categories of complexity, to generalize management practices based on structural facts.

The *training case* aims to gain experience, develop management solutions, and use social technologies through the analysis of simple and complex structural problem situations.

The purpose of the *innovative case* is to develop analytical skills in the analysis of complex but poorly structured situations that have not been solved or are not completed during the preparation of the relevant case [8, p. 46].

In addition, a group of scientists now offers the following types of cases: *problem cases* (the problem of the case is determined in advance, and students face the case for the first time), *design cases* (having a special program aimed at solving the problems in the situation), *illustrative cases* (problem solutions are given, the student's task is to describe the solutions given to solve the problem and determine its advantages and disadvantages), *open cases* (does not require a specific question, algorithms are given to solve the problem facing the

company), *interactive cases* (students travel to a company other than the given information, conduct interviews with its employees, get acquainted with the production), *system cases* (a real system is given, students make suggestions for its improvement), *iceberg cases* (the student does not have specific information, to solve the problem they collect information themselves, search), *serial cases* (an incomplete set of cases is presented, the next case is the previous one case will be continued), *classic cases* (Harvard Business School cases, i.e. business cases), *tactical and strategic cases* (requires a specific strategy and tactics in solving it), *micro, mini, general cases* (small, general cases), *illustrative learning cases* (has specific questions, observes the work of well-known productions, companies, describes them, gives specific solutions).

Methods and materials

The research methods are descriptive, comparative, analytical and pragmatic analysis. The research methodology is analytical research review of existed ideas on the described topic, and personal viewpoints as the specialist in the given field. The article is fully practical concerns on the essence and important features in organizing case studies in English teaching process. The authors have given their professional points of view on the organization and teaching a language using case studies to develop communicative competences of the students. With the help of comparison and contrast the technologies, pros and cons of case study were defined and suggested as the results of the research. Five samples of case study tasks were developed and given sample methods to fulfill the cases.

Results and discussion

A quality case should follow the next requirements: 1) meet the specific goal of its of creation; 2) having a degree of difficulty; 3) depicting several aspects of real life; 4) does not get old too quickly; 4) existence of national color; 5) description of typical situations; 5) development of analytical thinking; 6) is capable of creating a discussion; 7) demonstration of conformity of theory to practice; 8) suitable for the student's independent reading and discussion; 9) suitable for joint discussion in class under the guidance of the teacher; 10) must adhere to the principle of in making decisions or solving the problems discussion will be important.

The content of the case should meet the following requirements: 1) scope of the case; 2) tasks to be solved with the help of the case; 3) characteristics of the audience to be taught (age, level of education, required level of education); 4) number of listeners; 5) allocation of time according to work stages: independent study, group work, discussion, conclusion.

One of the most important issues in the technology of creating cases is the issue of the form of presentation of the collected material. The problem of choosing a presentation style usually arises for novice authors. They need a lot of time to decide which style to use: formal, academic or colloquial.

A number of recommendations are relevant here: 1) the case text should be written in the correct language (professional editorial work is required before publication); 2) authors should carefully choose their words in order to correctly understand the meaning of the given situation; 3) to increase the lively feature of the case (must meet life or real situations), it is necessary to describe the situation in the past tense (indicating the exact date of the case); 4) it is necessary to use a tabular form of data presentation (summary tables, diagrams, pictures, etc.); 5) it is necessary to carefully check all digital data provided in the case text; 6) reference material used for illustrative purposes will be given in the appendices.

The following competences are formed in using the case study method:

1. Rational (ability to think clearly and logically, analyze information, separate data from information);

2. Practical (ability to combine the theoretical knowledge acquired in the audience in practice, to solve the problem in a practical sense);

3. Creative (comprehensive discussion, inclusion of one's creativity, quickness of thought and ability to formalize it);

4. Communicative (discussion skills, ability to defend one's point of view, ability to convince listeners, ability to give concrete solutions, ability to use effective and impressive vocabulary);

5. Social (self-esteem, the ability to listen and appreciate, to protect or oppose a colleague, the ability to behave, the ability to communicate with the environment);

6. Self-differentiation (assessing the situation, finding an optimal solution, distinguishing between theory and practice).

General teaching technologies of using a case in the classroom:

Students should look through, study and discuss case studies, which are written and prepared for study. The performance of the case is carried out under the guidance of the teacher.

The teacher in advance: a) selects a case; b) determines basic and auxiliary materials; b) creates a scenario. The students should analyze the given case, looks through the list of required literature, and gets ready to present the case suggestions.

The teacher must: a) help students to discuss the case in advance; b) organize group tasks according to certain roles; c) ask the students to understand the case itself.

Student:

a) asks a question; b) offers solutions; b) makes a decision; c) gives a written report on the work.

The next table shows the technology of case analysis:

Table 1. Technology of case analysis

I. Generalization	A brief statement of what is happening in the situation. What's going on? With whom and why? What is the result of the development of events?
II. Formulate the problem	A short one-sentence text (9-10 words) showing the essence of the problem.
III. Participants of the event	a) People - all participants of events, their role, status, characteristics (very briefly); b) Organizations - trying to provide a comprehensive description of the organization in which the events are taking place - its nature, nature of business, external environment and specific features.
IV. Chronology of events (practical)	Presentation of facts and events without evaluation and in reverse chronological order.
V. Conceptual issues	Conceptual issues raised in the case. For example, it can be conceptual aspects of motivation, planning, labor and personnel evaluation, etc. The identification of the conceptual aspect must be accompanied by «confirmation» with the facts.
VI. Alternative solutions	A list of possible actions. Justify and evaluate each alternative. Indicator of positive and negative consequences of implementation.
VII. Recommendations	A clear and precise description of the chosen course of action. Explain the reasons and rationale for choosing the course.
VIII. Action plan (first steps)	Briefly and clearly describe the first steps in implementing a course of action that will lead to a solution to the problem.

The features, benefits and challenges of the case study method in English teaching classrooms are shown in the table below:

Table 2. Advantages and disadvantages of the case study method

Case study method	
Pros	Cons
Focused on the analysis of real practical situations.	Infrequent and effective use of the case study method in school programs.
Students are able to distinguish, analyze and propose solutions independently.	Absence of a collection of educational cases used in the educational process.
Develops the skills of students to work in pairs and groups.	Lack or little experience of English language teachers in conducting case lectures.
It is based on the formation of students' creativity skills.	Absence of a well-established algorithm for solving the case.
Cases are taken from real life, real professional field.	Lack of opportunities to go to business institutions, companies, organize meetings, conduct interviews, get acquainted with their problems, depending on the case situation, in order to provide the right solution.
Case studies are one of the interactive learning tools.	Inability of the teacher to correctly organize specific roles in the lesson in solving the case.
Uses the theoretical knowledge received in the lecture in practice, combines theory and practice.	Organized only in upper classes with a high level of English.

Students will have the opportunity to realize their ideas.	It is best to organize case-solving English classes only with high school students or students, because the language level must be high.
The case-study method develops the creative thinking of the teacher and creates an opportunity to expand the creative ability to create the content of the lesson in a unique way.	According to research, the case method is not often used in schools.
Using this method, it is possible to form the following life skills in the younger generation: creativity, activity, social responsibility, clarity of thought, high professional level literacy, priority of interest in cognitive activities.	Case-studies can be long or not clear at all, it takes time.
Its value is that students learn to work in a team. They analyze data and jointly develop management solutions.	There is no correct answer in solutions, they can be just possible suggestions.
A case study provides an opportunity to apply theory in practice. By working in groups, students learn to listen to different points of view and to consider them. They also learn to present their solutions, providing arguments to defend their position.	
Strengthens the student's ability to think critically.	

As the practical part of our research results, we suggest the following case tasks for learners to fulfill in English language classrooms.

Case №1

Research subject: Learning English for entering to study at the Master Course

Research period: one month

Student's background: Askar is an office manager at business organization in Almaty. He has been working at the business office for more than 6 years. He wants to develop his work-related skills entering to Master Course. But he has no idea on entering issues, what exams to pass, how to get a high score. He wants to search a net after the work when he is at home, unfortunately he is tired after a hard work, do not find a suitable time.

Tasks:

1. Analyze the reasons why Askar could not find time to study entering issues to Master Degree.
2. Find out his business and personal skills or characteristics interviewing him.
3. Suggest possible ways to enter to Master Course and to improve certain skills.

Questions to analyze reasons:

- 1) What do you know about the organization you are working to?
- 2) Say your three strengths and weaknesses.
- 3) What do you value most in your job? And why?
- 4) What are the reasons of your decision to gain a Master's Degree?
- 5) How do you organize your time usually?
- 6) How do the employers characterize you as an office manager?
- 7) What university did you graduate from, and what specialty?

Case №2

Research subject: Difficulties in learning subjects at school

Research period: two months

Student's background: Helen's parents work at big joint stock company as managers. They are very busy and cannot pay special attention to Helen's learning. Helen is the only child in the family. Helen's parents expect many things and bright future for her. Helen's achievements at school are not good. She is one of the difficult learners at her school, in her studies, especially languages.

Tasks:

1. Analyze the reasons why Helen is not good at school with her subjects.
2. Analyze her relationship with her parents and fellow students at school.
3. Find out her progress on definite subjects at school.
4. Analyze the advantages and disadvantages of being an only child in the family.
5. Attend Helen's school to interview her teachers and fellow students.
6. Attend Helen's parents to interview about Helen and her personality.
7. Suggest possible decisions to the problem.

Questions to analyze reasons:

- 1) What character traits do the parents value in their daughter?
- 2) Do you like or dislike being an only child in the family?
- 3) Are you good at with your classmates?
- 4) Do the parents sacrifice their time to their child?
- 5) What are her progresses at school? Are there any of them?

Case №3

Research subject: Problems the rookie teachers might face

Research period: two months

Student's background: Suppose you're a rookie teacher at the university after graduation of your Master's degree. You come to class to conduct seminar classes. Students treat you too young, think that you are not experienced, you cannot organize good lessons. You are in hesitation, and want to some recommendations to organize your classroom.

Tasks:

1. List out the problems a rookie teacher might face.

2. Analyze each problem and seek possible solutions.
3. Read special issues about classroom management.
4. Learn the students' behaviors.
5. Attend experienced teachers' classes to improve some skills.
6. Think over possible teacher development courses you might attend in the nearest future.
7. Suggest possible decisions to the problem.

Questions to analyze reasons:

- 1) What kind of work-related skills do you have?
- 2) What are your strengths and weaknesses?
- 3) What subjects you are specialized at the Master's Degree?
- 4) Do the subjects you studied at the university help you organize your class?
- 5) What are the key roles of a teacher in the classroom?
- 6) What makes a teacher special?
- 7) Have you ever attended classes of other teachers?
- 8) Did you read any special methodological issues before the class?

Case №4

Research subject: Problems the rookie teachers might face

Research period: two months

Student's background: You have conducted the lecture on one of the theoretical subjects. And the experienced teacher participated and observed your lecture. She did not like your teaching technique on that subject. And she says that it is the way they have always been taught, nothing new.

Tasks:

1. List out the problems a rookie teacher might face.
2. Analyze each problem and seek possible solutions.
3. Read special issues about classroom management.
4. Learn the students' behaviors.
5. Attend experienced teachers' classes to improve some skills.
6. Think over possible teacher development courses you might attend in the nearest future.
7. Compare the structure of theoretical and practical subjects.
8. Suggest possible decisions to the problem.

Questions to analyze reasons:

- 1) What differentiates theoretical and practical classes?
- 2) What are your strengths and weaknesses?
- 3) Is criticism all right for you, and what is your attitude to it?
- 4) What would you do and react to the comments which are given by fellow teachers who are considered to be experienced?
- 5) What kind of interactive techniques can you apply in class?
- 6) What makes a teacher special?

- 7) Have you ever attended classes of other teachers?
- 8) Did you read any special methodological issues before the class?
- 9) What are the innovative teaching methods in modern classroom?
- 10) What teaching methods you found interactive and communicative when you attended classes of other teachers?

Case №5

Research subject: Problems of corporal punishment at school

Research period: two months

Student's background: Is teacher uses corporal punishment often in his or her classes, students cannot be active or involved in the lessons. Students do not have their own voice or freedom to speak, and they speak in case only when the teacher asks something. Because of this situation in class, students do not speak even in outside to express their opinions. They stay calm, shy and they do not feel free.

What is your attitude to such physical discipline? Is it necessary in your culture?

Tasks:

1. Find out advantages and disadvantages of corporal punishment at school.
2. List out cultural features of corporal punishment.
3. Attend the classes and observe if corporal punishment take place in them.
4. Learn the students' behaviors.
5. Analyze the common reasons that corporal punishment take place.
6. Compare and contrast school system in your country and abroad
7. Suggest possible decisions to the problem.

Questions to analyze reasons:

- 1) Does corporal punishment take place in your culture?
- 2) What are the attitudes of society and people in your culture to corporal punishment?
- 3) Is it good idea using corporal punishment at school?
- 4) How to you usually punish your students if they are not ready for class?
- 5) Being a strict teacher is it advantage or disadvantage?

Conclusion

It is very appropriate to use the case study method among high school students, because an adult learner begins to be guided by consciously set goals, strives to deepen knowledge in a certain field, strives to learn independently. Students begin to work regularly with additional literature. Systematization of knowledge in various subjects, establishment of interdisciplinary connections is typical for the educational process. If pupils are eager to clarify about the object, then, a high school student tries to understand different ideas or opinions on this question, to form an opinion, to determine the truth. They love to research and experiment, to create new originality and innovation, they are interested not only

in theoretical problems, but also in the analysis itself, in the way of evidence. Students like the fact that the instructor makes them choose a decision between different points of view, demands to justify some conclusions. They argue with teachers and stubbornly defend their position. Due to these characteristics, the case study method will be typical for teenagers of this age, we believe that their ability to provide a clear solution to the problem will be sufficient.

In our opinion, according to special studies, the scope of education in the upper class expands, students begin to look at the lesson consciously. A high school student confidently uses various mental operations in the learning process, thinks logically, and remembers. Thus, the characteristic features of adolescence are: inner freedom, ethical idealism and maximalism, aesthetic idealism, the desire to recognize and recreate reality, selflessness in obsession, charity and faith, the artistic, creative nature of reality perception.

One of the key pros of the case method is that the students are interested and involved in the end or finalizing the task. This is due to the uniqueness of each story, the natural connection of the described situation with life, independent thinking and freedom of thought of students. Active discussion of the situation with classmates gives the foreign language lesson a conversational format focused on active interaction of students with each other, during which there are no planned judgments, most of the justification can appear in the process of communication. This lesson is different from the traditional lesson where most of the time students learn factual knowledge.

Due to these reasons, in our article, we studied this case study method as a communicative, interactive author's methodology used in learning a foreign language, tried to show its main points, and in the future, we recommend that high school students use this method more often in English classes, we decided to compile a case assignment within the framework of various topics.

REFERENCES

[1] Beckisheva T. G., Gasparyan G. A., Kovalenko N. A. Case Study as an Active Method of Teaching Business English // *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. – 2015. - №166. – P. 292 – 295

[2] Lawrence Paul R. *Driven to Lead: Good, Bad, and Misguided Leadership*. – 2010. – P. 75

[3] Jacques Hamel, Stephane Dufour, Dominic Fortin. *Case study methods*. SAGA Publications. – 2011. <https://methods-sagepub-com.sussex.idm.oclc.org/book/case-study-methods/n3.xml>

[4] Simons H. *Case Study Research in Practice*. London: SAGE Publications. – 2009. – P. 21

[5] Isakova A.A. Integrated communicative method as form of cooperation between teacher and student (from work experience) // *Advances in Social Science, Education and Humanities Research (ASSEHR)*, volume 97. Proceedings of the 7th International Scientific and Practical Conference Current Issues of Linguistics

and Didactics: The Interdisciplinary Approach in Humanities (CILDIAN 2017). – P. 4

[6] Danilin R.A. Case-metod v vuzovskom inoyazichnom obrazovanii snudentov [Case method in higher educational establishments foreign language training of students] // Vestnik Tambovskogo universiteta. Seria: “Gumanitarniye nauki”. – 2021. – №26(195). – S. 95-106. [in Rus.]

[7] Kalieva M. Bilim beru technologiylary zhane olardy oku-tarbie urdisine endiru zholdary. [Educational technologies and implementation them in educational and extracurricular process]. – Almaty, 2002. <http://surl.li/bfmhgx>

[8] Konopluk N.V. Spesifika ispolzovani case-study v obuchenii razgovornomu inostrannomu yaziku v vuze [Specificity of usage of case-study in teaching communicative foreign language at higher educational establishments] // Vektor nauki Tollyatinskogo gosudarstvennogo universiteta. Seria: Pedagogika, psychologia. – 2020. – № 4 (43). – S. 43-48. [in Rus.]

ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДА КЕЙС СТАДИ КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІС РЕТІНДЕ

*Койтасова Г.А.¹, Оразбаева А.С.²

*^{1,2} әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Зерттеп отырған мақалада студенттердің коммуникативтік дағдыларын қалыптастырудағы интерактивті әдіс ретінде кейс-стади әдісінің ерекшеліктері мен маңызы қарастырылған. Мақалада кейс-стадидің тілді оқыту үдерісіндегі рөлі, сипаттамалық ерекшеліктері, түрлері, құрылымы мен технологиялары қарастырылады.

Зерттеу жұмысының мақсаты кейс-стади ерекшеліктерін талдау және оны студенттердің коммуникативтік дағдыларын қалыптастыратын интерактивті әдіс ретінде пайдалануды ұсыну. Бұл мақалада авторлар кейс-стади тәсіліне анықтама береді, негізгі түрлерін, сипатын, кезеңдерін, кейстерді орындауға қатысты бірқатар практикалық ұсыныстарды, кейс-стади әдісін қолдануда қалыптасатын құзыреттіліктерді, пайдаланудың жалпы технологияларын, артықшылықтары мен кемшіліктерін, оқу процесінде қолдануға арналған кейс тапсырмаларының үлгісін беруге тырысты.

Зерттеу әдістері сипаттамалық, салыстырмалы, аналитикалық және прагматикалық талдау болып табылады. Зерттеу әдістемесі – сипатталған тақырып бойынша бұрыннан бар идеяларды және осы саладағы маман ретіндегі жеке көзқарастарды талдауды зерттеу. Мақалада ағылшын тілін оқыту үдерісінде кейс-стадиді ұйымдастырудың мәні мен маңызды ерекшеліктері туралы толық практикалық мәселелер қарастырылған. Салыстыру және салғастыру арқылы технологиялар, кейс-стадидің

артықшылықтары мен кемшіліктері анықталып, ұсынылды.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы мен практикалық нәтижелері ретінде ағылшын тілін оқыту сабақтарында қолдану үшін кейс-стади тапсырмаларының бес үлгісі әзірленді. Зерттеу мақаласының қорытындысы ретінде біз кейс-стади студенттердің коммуникативтік дағдыларын дамытудың тиімді құралы болып табылатынын негіздейміз, өйткені бұл студенттердің нақты өмірлік жағдаяттарға негізделген сөйлеуді, талқылауды, сыни ойлауды және сыни рефлексияны дамытатын белсенді пікірталас және өзара әрекеттесу құралы.

Тірек сөздер: кейс-стади, тілді меңгеру, коммуникативтік дағды, интерактивті әдіс, ынтымақтастықта жұмыс жасау, демо-кейс, интерактивті кейс, шешімдер, мәдениетаралық коммуникация, аутенттік материалдар

КЕЙС СТАДИ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНТЕРАКТИВНЫЙ МЕТОД ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ

*Койтасова Г.А.¹, Оразбаева А.С.²

*^{1,2}ҚазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются особенности и значение метода кейс-стади как интерактивного метода формирования коммуникативных навыков у студентов. В статье обсуждается роль кейс-стади в процессе обучения языку, характерные черты, типы, структура и технологии.

Цель исследования – проанализировать особенности кейс-стади и рекомендовать его к использованию в качестве интерактивного метода формирования коммуникативных навыков студентов. В данной статье авторы попытались определить кейс-стади, дать типы классификации, основные черты, этапы, ряд практических рекомендаций по выполнению кейсов, компетенции, которые необходимо развивать при использовании метода кейс-стади, общие технологии использования в классе, преимущества и недостатки в организации кейса на занятиях и примеры кейс-заданий для применения в учебном процессе.

Методы исследования – описательный, сравнительный, аналитический и прагматический анализ. Методология исследования – аналитический обзор существующих идей по описываемой теме и личные взгляды как специалиста в данной области. Статья полностью практическая касается сути и важных особенностей в организации кейс-стади в процессе обучения английскому языку. С помощью сравнения и сопоставления были определены и предложены технологии, плюсы и минусы кейс-стади.

В качестве научной новизны и практических результатов исследовательской работы были разработаны пять образцов заданий кейс-стади для использования на занятиях по преподаванию английского языка. В качестве выводов статьи мы подтверждаем, что кейс-стади является

эффективным инструментом для развития коммуникативных навыков студентов, поскольку это активное обсуждение и взаимодействие, в котором студенты могут развивать говорение, дискуссию, критическое мышление и критическое размышление на основе реальных жизненных ситуаций.

Ключевые слова: кейс-стади, владение языком, коммуникативные навыки, интерактивный метод, сотрудничество, демо-кейс, интерактивный кейс, решения, межкультурная коммуникация, аутентичные материалы

Received: November 25, 2024

Information about the authors:

Koitasova Gulzhazira Ashirovna – MA, senior lecturer, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: koitassova@mail.ru

Orazbayeva Alima Sultanbekovna – MA, senior lecturer, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: Alima.orazbayeva@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет:

Койтасова Гульжазира Ашировна – магистр, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: koitassova@mail.ru

Оразбаева Алима Султанбековна – магистр, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: Alima.orazbayeva@gmail.com

Информация об авторах:

Койтасова Гульжазира Ашировна – магистр, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: koitassova@mail.ru

Оразбаева Алима Султанбековна – магистр, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: Alima.orazbayeva@gmail.com

UDC 378.1

IRSTI 14.35.07

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.031>

CONTEMPORARY FOREIGN-LANGUAGE HIGHER EDUCATION: THE FORMATION OF PROFESSIONALLY-ORIENTED COMPETENCE

*Muratova Zh.M.¹, Parmanova A.B.², Aitbay A.Zh.³

*^{1,2,3} KazUIRWL named after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article explores contemporary trends in foreign-language higher education with an emphasis on how professionally-oriented competence is formed. Mainly, the article considers the reasons for the shift to the competence-based approach in higher education, overviewing the tendencies which take place in contemporary competence formation. Different types of competence are considered parallelly, including communicative, sociocultural, search-research, basic etc. The aim of the research is to theoretically substantiate and practically develop a model to the formation of foreign-language professionally-oriented competence in higher education and classify the outcomes of competence formation in learners. Approaches to the formation of professionally-oriented competence are considered and reviewed. Based on that, a model of professionally-oriented competence formation process is synthesized. The model covers both the theoretical and practical component of the mentioned competence along with their methods, tools, and outcomes, and also the general results of developing this competence in learners. The methods of theoretical and critical analysis, synthesis, and modeling are utilized. The novelty of this research lies in the practical character of the proposed model. Hence, the research outcomes may be used in further analysis and in the educational process. The findings are also significant for advancing the theoretical framework of competence-based education and have practical implications for enhancing teaching strategies in Kazakhstan and beyond.

Keywords: foreign-language education, higher education, competence-based approach, professionally-oriented competence, intercultural communication, teaching technologies, innovation, didactics

Introduction

The evolution of contemporary higher education is shaped by diverse factors and trends. Among these, the flourishing of the anthropocentric paradigm stands out as a major influence on the structure, methodology, and practices of higher education, particularly in foreign-language teaching. This paradigm emphasizes human cognition as central to knowledge systems, which fosters a *multidisciplinary* approach in education. Consequently, higher education has

become a multidimensional phenomenon that integrates diverse methods and competences.

Competences play a pivotal role in shaping the educational objectives for students, extending beyond mere skills to encompass a broad spectrum of capabilities essential for professional success. Professional-oriented competence, in particular, facilitates the practical application of specialized knowledge, enabling students to effectively address real-world challenges in their respective fields.

The anthropocentric paradigm, which emerged in the mid-20th century, shifted focus from abstract theories to the practical implications of human cognition. The rise of cognitivism and its integration with disciplines such as linguistics, psychology, and anthropology reinforced this shift. Cognitivism emphasizes that language reflects thought, necessitating teaching approaches that prioritize applicability over rote memorization. This paved the way for the competence-based approach in education.

Professional-oriented competence is integral to this framework, interacting with three other competences – *intercultural*, *basic*, and *identificatory* – to cultivate learners capable of addressing complex, interdisciplinary problems. These competences collectively promote the development of an individual mindset that adapts to dynamic professional environments.

In this article, we make an attempt to overview the existing approaches to this competence and through this create a model that covers its main characteristics and the ways of its application to the teaching process. To reach this aim, the article also delves into the reasons for the emergence of competence-based approach: mainly, the flourishing of anthropocentric paradigm and the requirements of a new, fully capitalistic world.

The world science stepped into the anthropocentric paradigm in the middle of the XX century, when such fields as anthropology, psychology, linguistics and culturology started to merge. The emergence of cognitivism marked the reconsideration of previously solid beliefs and scientific hypotheses, shifting the center of attention from abstract to real, from the world to a human being, from the reality to its representation in mind. The fact that humans and their worldview influence pretty much all the aspects of objective reality made this scientific paradigm truly remarkable in its sense of putting a human mind in the center of everything.

L. Peterson states that the main factor which marked the shift to a new paradigm was the introduction of the concept of *activity* as a part of the learning process [1]. Activity may be defined as a conscious attempt, an act of doing, the process which has a tangible result. These definitions contradict the initial idea of knowledge; if *knowing* is abstract, *doing* is concrete and solid. The notion of doing relates to the real world and sets a task that requires not only the knowledge as an idealized entity, but also a structured system of skills.

Another important factor which has been influencing the area of teaching

(specifically higher education sphere) is the emergence and development of cognitivism. Starting with a conference in 1951, cognitive science soon became one of the leading fields in the anthropocentric paradigm. Understanding the mechanism of thought and later linking it to the language made it impossible to stick to the outdated norms of teaching – in particular, teaching a language. According to cognitivists (and also cognitive linguists), language is the embodiment of thought, so its separation and abstraction are not the most successful ways of studying and teaching it.

With mechanical learning technologies gone, there came a need to supply the educational field with new approaches, methods, and techniques which would ensure both the memorization and application of the obtained knowledge. This is when the competence-based approach came into existence. The word “competence” itself, first used by R. White in 1959, initially referred to the extent to which employees were able to fulfill practical tasks. With the flourishing of market economy, it became obvious that measuring the intelligence of potential employees was merely a waste of time if they were unable to utilize their respective knowledge in real-life situations. Capitalism, which was on the rise in the XX century, was leaving no room for intelligence-based, slow-paced work style. Instead, candidates with a higher degree of competence, with practical orientation and the ability to solve case studies became the center of attention.

Competence-based approach was then introduced to all the stages of teaching and specifically to higher education. For Kazakhstan, the shift to such approach was marked by its gradual development, the collapse of the USSR, the emergence and enhancement of independent education styles, and eventually by its inclusion in the Bologna process. In the State Program of Education for 2020-2025 of the Republic of Kazakhstan, it is stated that the aim of developing the educational system is to increase the global competitiveness of Kazakhstani learners and employees along with enhancing the role of science in all the spheres of citizens’ activity. This aim is closely connected to the development of the competence-based approach.

Methods and materials

The method of *theoretical and critical analysis* was utilized when reviewing the works related to the competence-based approach and to the formation of the professional-oriented competence. The method of *synthesis* was applied to constructing the schemes of implementing various educational technologies into the process of forming the mentioned competence. Eventually, the method of *modeling* was used to try and create a representation of how the educational process maintains the creation and sustenance of the competences. In particular, the created model covers the two basic components of the competence – theoretical and practical – along with their elements and the ways of implementing them.

Results and discussion

Competence-based approach is centered around the notion of competence, which can be defined in a variety of ways. Initially, during the first years of its implementation, the notion of competence described a set of skills necessary to transform the abstract knowledge and apply it to some real-life situations [2]. Though vague, the definition was used extensively to refer to how employees are able to solve problems and fulfill tasks. Studying the work patterns was important for the capitalistic system – another vast field, intercultural communication, emerged in the same years as a tool for working in a diversified company and forming strategic business alliances with the enterprises of other cultures. At the same time, the preliminary description of competence lacked certain aspects such as the cognitive, the personal, and the identificatory components.

Further definitions of competence are based on linguistic, psychological, sociological, and educational approaches.

1. In *psychology*, I.A. Zimnyaya defines competence as an integrative personal quality that combines knowledge, skills, abilities, and the motivation necessary for effective interaction in specific contexts [3].

2. In *linguistics*, N. Chomsky introduced the term “linguistic competence” to describe an individual’s inherent knowledge of the grammar and structure of their native language, distinguishing it from “performance,” which involves the actual use of language in communication [4].

3. In *teaching*, according to A.V. Hutorskoy, competence in the educational context refers to the ability of an individual to effectively apply acquired knowledge, skills, and attitudes in solving specific problems or performing tasks in both professional and everyday life [5].

4. In *sociology*, T. Yu. Bazarov defines competence as the readiness and ability of a person to perform social roles effectively, demonstrating responsibility, flexibility, and adaptability within a societal context [6].

5. In *business management*, L.M. Spencer and S.M. Spencer in their work on competency models define competence as a combination of underlying characteristics of an individual – such as motives, traits, skills, and knowledge – that are causally related to effective or superior performance in a job or role [7].

6. In *education theory*, A.A. Verbitsky highlights competence as a dynamic and systemic ability to successfully perform professional tasks [8].

S.S. Kunanbayeva, on the other hand, views competence as “a complex of knowledge, abilities, skills, and flexible thinking” [9].

Overviewing the definitions provided above, we can note the following components of competence:

1. *Knowledge* – the abstract cumulation of information related to a certain field.

2. *Skills* – the traits necessary to complete a certain real-life task.

3. *Motivation* – the necessity which dictates fulfilling the task, both inner and outer kinds.

4. *Self-perception* – the way an individual views and estimates their own ability to operate in a certain scientific, technological, and professional field.

There have been numerous studies related to how competences are – and must be – formed in the educational field. Let us dwell on a few.

E. Klimkovich examines the role of professionally oriented foreign language competence in the education of IT specialists. The study highlights the importance of integrating foreign language skills into the professional preparation of students in technical universities, emphasizing that such competence is critical for effective professional communication in globalized and technologically advanced environments [10].

D.T. Adyrbekov, Zh.D. Duisenbekova and L.B. Abdulina address the critical issue of defining and understanding the concept of professional competence among foreign language teachers [11]. It explores how new educational standards and reforms demand enhanced professional skills from educators. The authors emphasize that professional competence is an essential indicator of teacher quality and readiness to solve both subject-specific and pedagogical challenges.

D.M. Dzhusubalieva and U. Adilzhanova explore methods for developing search-research competence in prospective foreign language teachers with the aid of digital technologies [12]. The theoretical part of the study highlights the importance of this competence as one of the core skills for teachers and its significance for professional growth. Search-research competence enables teachers to effectively locate, process, and apply information relevant to their field, especially in the digital era.

The practical component of the article presents the results of an experimental study conducted with second-year students at a language university. The experiment involved activities like internet-based research, online interviews, and collaborative projects, which were designed to develop digital literacy and research skills. The study revealed that digital tools and online platforms significantly enhanced students' abilities to gather and analyze information efficiently.

E.F. Gerfanova, D.B. Shayakhmetova, and Ye.M. Nemtchinova explore a framework for evaluating foreign language (FL) textbooks based on cognitive and linguocultural approaches [13]. This, in turn, is also the assessment of how these textbooks aid in forming the intercultural competence of learners.

The analysis framework includes:

- Assessing activities for promoting both lower-order (e.g., memorization) and higher-order (e.g., synthesis, evaluation) cognitive skills.
- Using visual-cognitive tools like diagrams and mind maps to foster understanding and creativity.
- Ensuring a balance between “surface” culture (e.g., clothes, food, traditions) and “deep” culture (e.g., values) in the content.
- Evaluating linguocultural elements through material-factual (e.g., artifacts), axiological (e.g., values), and speech-behavioral (e.g., norms) dimensions.

K.T. Zhaiykbay and T.A. Kulgildinova dwell on the development of a pragma-professional communicative competence system specifically tailored for IT students in foreign language education [14]. This competence integrates professional, functional, linguistic, and communicative skills necessary for effective professional interaction in IT fields.

The authors propose a methodology based on various principles, such as differentiated teaching and functional-situational conditioning, to create exercises aimed at enhancing professional communication skills in IT-related contexts. The exercises include types such as communicative-conceptual, analytical-predictive, situational-conditional, and situational-modeling.

It is believed that current Kazakhstani education system operates within the process of forming four essential competences of learners:

- 1) *Intercultural-communicative.*
- 2) *Professional-basic.*
- 3) *Professional-oriented.*
- 4) *Professional-identificatory.*

As S.S. Kunanbayeva believes, professional competence can be described as a combination of the following:

1. Mastery and the possession of skills and the life experience that helps perform tasks and solve problems.
2. The sophisticated individual resource which provides an opportunity to interact effectively within a group and face to face and in the scope of certain areas.
3. Motivation to perform high-quality work in the professional field, and valuing the profession.
4. Education level that suits the requirements and aids in solving certain cognitive problems and defines the personal position.
5. The degree to which a person is ready to perform in the given specialized field.
6. Personal psychological qualities which ensure mastery and self-confidence.
7. Professionalism – a complex category which unites the knowledge and skills necessary for working in the given field [15].

It is noted that the formation of professional competences is just as important as the formation of intercultural-communicative competence. While the latter ensures an individual's prosperity in the multicultural world, the former aids in creating a strategy of existing within the scope of market economy. After graduating, the future employee needs to demonstrate all the given competences in order to fit in the requirements of the market economy and the world which has gone through the fourth industrial revolution. As S.S. Kunanbayeva states, a better substitute of teaching is training – the notion which encompasses both the personal motivation and the outer influence aspects [15].

So, forming the professional-oriented competence takes place through certain steps and includes certain components. Generally speaking, those components may be broken down into the abstract and concrete – knowledge and skills, the opportunity and the ability, the theoretical and the practical. The theoretical aspect of forming the given competence encompasses the information provided for the students, ensuring the memorization and enhancement of that information, and various modes of working with specific, profession-related data. The practical aspect deals with the realization of the skills the students have acquired, and it involves working within the scope of the didactic basis which includes the following technologies: *project, creative-constructive, practical-analytical, and digital*.

Utilizing project technology in forming the mentioned competence is a successful way of achieving the selected goals within the limited period of time. A project itself is a task that is highly creative. Within the scope of KazUIRWL named after Ablai khan, the given technology is carried out using the following steps.

Stage 1. The themes of the projects are distributed, and the learners get the general idea of what they will be researching.

Stage 2. Identifying the problem, the object and subject, and defining the methods or the strategy of implementing the project.

Stage 3. Working with the theoretical data in order to get the methodological background of what the theme narrates about.

Stage 4. Working with the practical data, conducting empirical research, and corroborating the initial hypothesis.

Stage 5. Conclusions and presentations.

This preliminary scheme might omit specific steps required for projects in different fields, yet it describes the general idea of how a project work needs to be carried out in accordance with the competence-based approach. For instance, the students of the Bachelor degree might be asked to make a project work on the ecology of the country, which involves the realization of such skills as critical thinking, empirical research, induction, analytic thinking, generalization, abstraction, and synthesizing. At the same time, the learners of a Master's degree can be given a task which is slightly more complex – identifying the reasons behind “blending” languages in a multicultural community. Taking Kazakhstan as an example and following the proposed scheme, the postgraduate learners might present a project which helps them realize their skills of real-life problem solving, decision making, modeling, abstraction and generalization, synthesizing, deduction and induction, etc. Practical orientation of the given projects helps integrate the findings in the professional activity of the graduate and postgraduate learners.

Creative-constructive technology refers to developing the skills of synthesis and is aimed at creating certain methods, ways, strategies, and principles of solving a real-life problem. In the field of education, it encompasses the development of

such components as analytical thinking, practical and deliberative thinking, and the orientation to success. For instance, the following task, given to the students of the Bachelor degree, is quite thought-provoking and aids in forming the mentioned competence:

Create a scheme of how the language changes relate to the cultural changes

Taken from the field of linguoculturology, the task relates to the formation of intercultural-communicative competence as well, though its practical orientation is closer to the professional-oriented competence. Now, to fulfill the given task, the learners are likely to undergo the following work stages:

1. Collecting data.
2. Operating the data in such a way that it reflects the changes indicated in the topic.
3. Synthesizing different models of how language changes and cultural changes might influence each other.
4. Creating the given scheme.

Practical-analytical technology refers to solving real-life problems, using different styles of conflict management, the skills of team work, and other such interpersonal components of the professional competence. Case studies, conflict situations, and critical incidents are good examples of how this technology is being implemented in the university. For example, Master degree students are offered to solve the case of *how the methods of linguistic research might be used in Google database*.

To fulfill the given task, the learners need to approach the topic critically, judging it properly and offering the ways and strategies which might be used in this case. Thinking in a complex way and considering all the possibilities, taking into account the developmental strategies of the entire world are among the welcomed modes of solving the problem.

Eventually, within the scope of forming a learner's professional-oriented competence, digital technologies are utilized. While these do not necessarily involve problem-solving or decision-making, they sure help in considering the world as a whole and working with various types of media.

Digital technologies that help develop the professional-oriented competence might be roughly divided into two extended categories: the tools which help the teacher (various teaching sources, slide show generators, Grammarly and such, and database sets) and the tools which help the learner (mostly, AI-based tools). ChatGPT, for instance, is believed to fall into both the categories. Utilizing AI ethically is one of the most crucial aspects of today's education process. Including the digital component into the model of professionally-oriented paradigm align

The following model summarizes the above-mentioned data and provides an overview of how the professional-oriented competence is realized and developed within the scope of higher education.

Figure 1 – The model of professionally-oriented competence, synthesized on the basis of theoretical review

Let us dwell on some individual parts of this scheme. As it illustrates, we divided the general essence of the professional-oriented competence into two main components: theoretical and practical. For each component, we provided the essence, methods and tools, and outcomes. Other than that, the model also includes some intermediary processes which take place when it is being formed – immersive techniques (case studies and real life simulations such as the model UN project) and reflective practices (self-assessment) along with the enhanced outcomes.

Below are some close-up views of the individual components of the competence scheme.

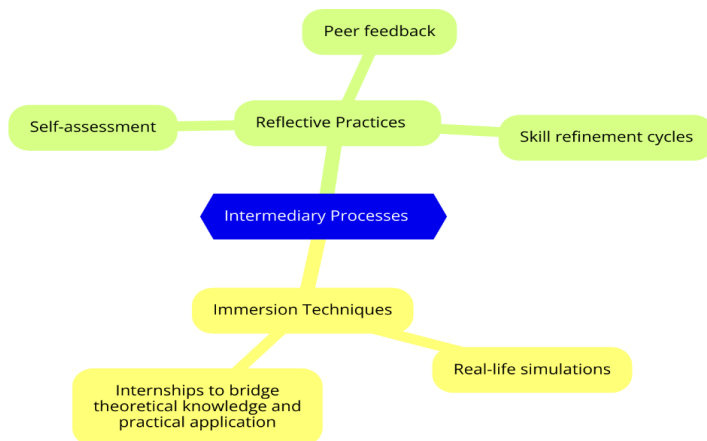

Figure 2 – Intermediary processes within the professionally-oriented competence formation process

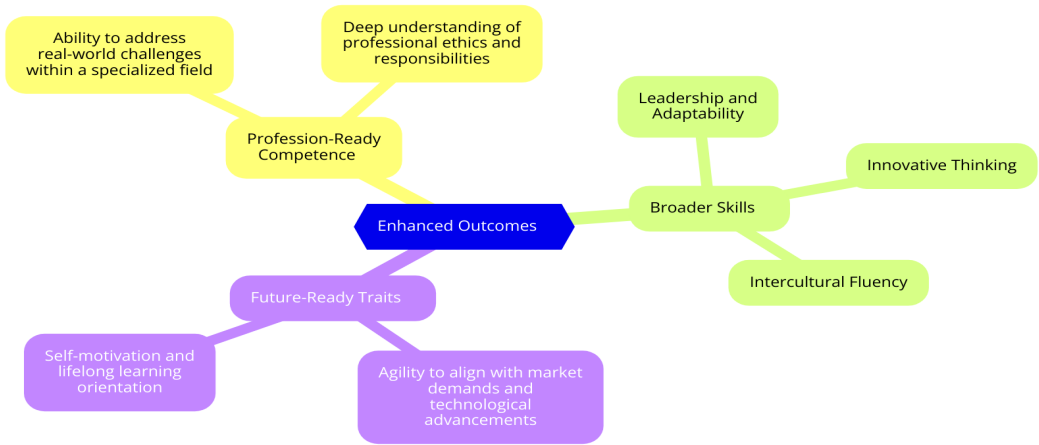

Figure 3 – The outcomes of professionally-oriented competence formation in learners

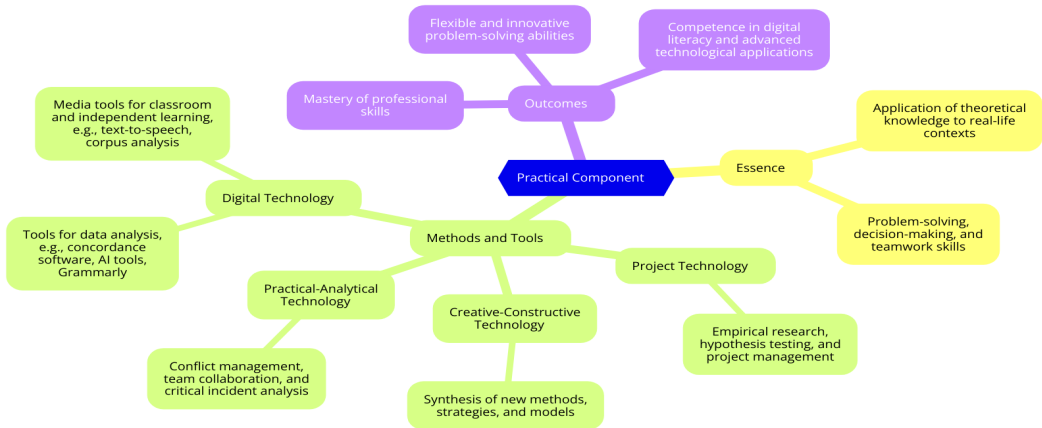

Figure 4 – The practical component

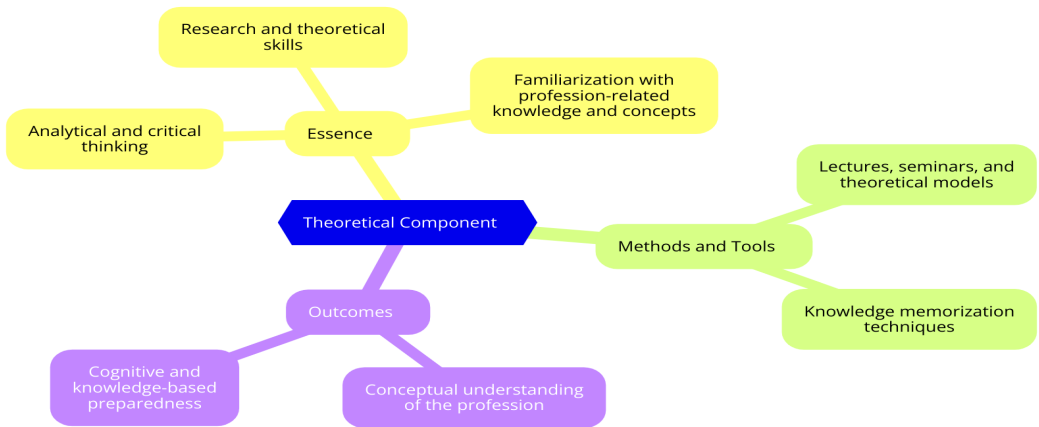

Figure 5 –The theoretical component

Conclusion

The modern system of foreign language education is considered as a unity of organizational and technological characteristics aimed at achieving orderliness and consistency in the field of education with socio-economic conditions that reveal cause-and-effect relationships that determine the goals of most parameters of education management.

The modern system of foreign language education must anticipate the pace and strategy of the socio-economic state, correspond to the characteristics of national development and the needs of society, be flexible and open to innovation and the accelerated pace of development of the country.

Consequently, innovative dimensions in foreign language education, based on a competence-based approach and modern technologies, correspond to the general concept of the educational standard adopted in most developed countries. The direction of Kazakhstan's graduate and postgraduate foreign language education into the integrated global intercultural space is focused on the system of competences and the design of educational content and systems for monitoring its quality in terms of updating its content and methodology.

The theoretical part of professional-oriented competence is focused on familiarization with the methodology of branch science, research apparatus, and an updated system of concepts and categories.

The practical subject-technical part of the competence is focused on the content of the didactic basis and advanced teaching technologies, through the use of technologies such as design, creative-construction, practical-analytical and digital. In this way, an adequate level of professionally significant competencies is formed. The reflexive-corrective component includes technologies of self-assessment, self-development, self-management, and improvement of skills through a system of pragmatic and professional tasks. Modern information technologies and an integrated approach are implemented through the educational program of graduate and postgraduate education for the organization of classroom and independent work of students.

The relevance and features of the competence-based approach in foreign language education, regardless of specific ideas and interpretations, are associated with the Kazakhstani characteristics of intercultural communication, immersion in a special cultural and educational context, and entering the world stage of employment and learning. These factors require the implementation and development of the competence-based approach which guarantees the achievement of real-life goals and the preparation of a competitive, professional, capable generation which suits the requirements of the fourth industrial revolution.

REFERENCES

- [1] Peterson L.G. «Novaja paradigma» obrazovanija: metafora ili vector razvitiya? [New paradigm of education: a metaphor of a development vector?] // Pedagogical education and science. – 2014. – 47 s. [in Rus.]

[2] Bergsmann E. et al. Evaluation of competence-based teaching in higher education: From theory to practice //Evaluation and program planning. – 2015. – V. 52. – P. 1-9.

[3] Zimnyaya I. A. Obshchaya kul'tura i sotsial'no-professional'naya kompetentnost' cheloveka [General culture and social-professional competence of a person] // *Vysshee obrazovanie segodnya*. – 2005. – № 11. – S. 14-20. [in Rus.]

[4] Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. – Cambridge, MA: MIT Press, 1965. – 118 p.

[5] Hutorskoy A. V. Didakticheskaya evristika. Teoriya i tekhnologii kreativnogo obucheniya [Didactic heuristics: Theory and technologies of creative education]. – Moscow: MGU press, 2003. – 254 s. [in Rus.]

[6] Bazarov T. Yu. Kompetentsii budushchego: kvalifikatsiya? kompetentnost'? kriterii kachestva? [Competencies of the future: Qualification? Competence? Quality criteria?]. – 2008. Retrieved from <http://www.tltsu.ru.8080/razum.tltsu.ru/publectures/lecture>. [in Rus.]

[7] Spencer L. M., & Spencer S. M. Competence at Work: Models for Superior Performance. – New York, NY: Wiley, 1993. – 319 p.

[8] Verbitsky, A. A. Kontekstnoe obuchenie v kompetentnostnom podkhode [Contextual learning in the competency-based approach] // *Vysshee obrazovanie v Rossii*. – 2006. – №11. – S. 38-52. [in Rus.]

[9] Kunanbayeva S.S. Teoriya i praktika sovremennogo inoyazychnogo obrazovaniya [Theory and practice of contemporary foreign language education]. – Almaty, 2010. – 340 s. [in Rus.]

[10] Klimkovich E.Ya. Inoyazychnaya professionalno-orientirovannaya kommunikativnaya kompetentsiya kak neot'emlemaya chast' professionalnoy kompetentnosti budushchikh spetsialistov v oblasti informatsionnykh tekhnologiy [Foreign language professionally-oriented communicative competence as an integral part of the professional competence of future specialists in the field of information technology] // *SibADI Bulletin*. – 2012. – №2 (24). <https://cyberleninka.ru/article/n/inoyazychnaya-professionalno-orientirovannaya-kommunikativnaya-kompetentsiya-kak-neotemlemaya-chast-professionalnoy> (retrieved on 10.10.2024). [in Rus.]

[11] Adyrbekov D.T., Duysenbekova Zh.D., Abdullina L.B. Professionalnaya kompetentsiya prepodavateley inostrannogo yazyka [Professional competence of foreign language teachers] // *Bulletin of Ablai Khan KazUIRWL, Pedagogy series*. – 2020. – № 3 (58). – S. 24-31. [in Rus.]

[12] Dzhusubaliyeva D., Adilzhanova U. Ispolzovanie tsifrovyykh tekhnologiy dlya formirovaniya poisko-issledovatel'skoy kompetentsii budushchikh uchiteley inostrannogo yazyka [The use of digital technologies for developing the inquiry-research competence of future foreign language teachers] // *Bulletin of Ablai Khan KazUIRWL, Pedagogy series*. – 2021. – №4 (63). – S. 123-133. [in Rus.]

[13] Gerfanova E.F., Shayakhmetova D.B., Nemchinova E.M. FL textbook

analysis: cognitive and linguocultural approaches // Bulletin of Ablai khan KazUIRWL, Pedagogy series. – 2022. – №2 (65). – P. 74-84.

[14] Zhaiykbay K.T., Kulgildinova T.A. The system of exercises for the formation of pragma-professional communicative competence of IT specialists // Bulletin of Ablai khan KazUIRWL, Pedagogy series. – 2022. – №67 (4). – P. 43-56.

[15] Kunanbayeva S.S. Educational paradigm: implementation of the competence-based approach to the higher school system // International journal of environmental and science education. – V. 11, No 18. – P. 12699-12710.

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ШЕТ ТІЛДІ ЖОҒАРЫ БІЛІМ: КӘСІБИ- БАҒЫТТАЛҒАН ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

*Муратова Ж.М.¹, Парманова А.Б.², Айтбай А.Ж.³

^{*1,2,3} Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Андатпа. Мақалада шетел тілдері бойынша жоғары білім беру саласындағы заманауи үрдістер кәсіби бағытталған құзыреттілікті қалыптастыруға баса назар аудара отырып қарастырылады. Негізінен, мақалада жоғары білім беруде құзыреттілікке негізделген тәсілге көшу себептері қарастырылады және қазіргі құзыреттілікті қалыптастыру үдерісіндегі үрдістерге шолу жасалады. Құзыреттіліктің әртүрлі түрлері, соның ішінде коммуникативтік, әлеуметтік-мәдени, іздену-зерттеу, базалық және т.б. қатар зерттеледі. Зерттеудің мақсаты жоғары білім беру саласында шет тілді кәсіби-бағдарланған құзыреттілікті қалыптастыру моделін теориялық негіздеу және практикалық әзірлеу және білім алушыларда құзыреттілікті қалыптастыру нәтижелерін жіктеу болып табылады. Мақалада кәсіби-бағдарланған құзыреттілікті қалыптастыру тәсілдері зерттеледі және талданады. Осы негізде кәсіби бағытталған құзыреттілікті қалыптастыру үдерісінің моделі синтезделеді. Бұл модель аталған құзыреттіліктің теориялық және практикалық компоненттерін, олардың әдістері мен құралдарын, сондай-ақ нәтиже мен осы құзыреттілікті оқушыларда дамытудағы жалпы жетістіктерді қамтиды. Зерттеуде теориялық және сыни талдау, синтез және модельдеу әдістері қолданылады. Зерттеудің жаңашылдығы ұсынылған модельдің практикалық сипатында. Осылайша, зерттеу нәтижелері әрі қарай талдауға және білім беру үдерісінде пайдалануға жарамды. Сондай-ақ зерттеу қорытындылары құзыреттілікке негізделген білім берудің теориялық базасын тереңдету үшін маңызды және Қазақстан мен одан тыс жерлерде оқыту әдістемесін жетілдіруге практикалық пайдасын тигізеді.

Тірек сөздер: шет тілді білім, жоғары білім, құзыреттілік, кәсіби-бағытталған құзыреттілік, мәдениетаралық-коммуникативті құзыреттілік, білім беру технологиясы, инновативті қатысым, дидактикалық базис

СОВРЕМЕННОЕ ИНОЯЗЫЧНОЕ ВЫСШЕЕ ОБРАЗОВАНИЕ: ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

*Муратова Ж.М.¹, Парманова А.Б.², Айтбай А.Ж.³

*^{1,2,3}КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье исследуются современные тенденции в области высшего образования по иностранным языкам с акцентом на формирование профессионально-ориентированной компетенции. Основное внимание уделяется причинам перехода к компетентностному подходу в высшем образовании, а также обзору тенденций, связанных с процессом формирования компетенций в современных условиях. Сравнительно рассматриваются различные виды компетенций, включая коммуникативную, социокультурную, поисково-исследовательскую, базовую и другие. Целью исследования является теоретическое обоснование и практическая разработка модели формирования иноязычной профессионально-ориентированной компетенции в области высшего образования и классификация результатов формирования компетенции у обучающихся. В статье изучаются и анализируются подходы к формированию профессионально-ориентированной компетенции. На основе проведенного анализа синтезируется модель процесса формирования профессионально-ориентированной компетенции. Эта модель охватывает как теоретический, так и практический компонент упомянутой компетенции, а также включает методы, инструменты и результаты, связанные с её развитием, и общие итоги формирования данной компетенции у обучающихся. Применяются методы теоретического и критического анализа, синтеза и моделирования. Новизна исследования заключается в практическом характере предложенной модели. Таким образом, результаты исследования могут быть использованы как в дальнейшем анализе, так и в образовательном процессе. Выводы исследования также имеют значение для углубления теоретической базы компетентностного образования и обладают практической ценностью для совершенствования методик преподавания в Казахстане и за его пределами.

Ключевые слова: иноязычное образование, высшее образование, компетенция, профессионально-ориентированная компетенция, межкультурно-коммуникативная компетенция, технология преподавания, инновационный подход, дидактический базис

Received: January 29, 2025

Information about the authors:

Muratova Zhanerke Muratkyzy – MA, senior teacher, KazUIRWL named after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan, e-mail: muratova.zhanerke.94@mail.ru

Parmanova Aizhan Bakhtiyarkyzy – MA, teacher, KazUIRWL named after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan, e-mail: aizhan_0520@mail.ru

Aitbay Akbota Zhaksylykkyzy – MA, teacher, KazUIRWL named after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan, e-mail: a.aitbay@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Муратова Жанерке Муратқызы – педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: muratova.zhanerke.94@mail.ru

Парманова Айжан Бахтиярқызы – педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: aizhan_0520@mail.ru

Айтбай Ақбота Жақсылыққызы – педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: a.aitbay@mail.ru

Информация об авторах:

Муратова Жанерке Муратовна – магистр педагогических наук, старший преподаватель, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: muratova.zhanerke.94@mail.ru

Парманова Айжан Бахтияровна – магистр педагогических наук, преподаватель, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: aizhan_0520@mail.ru

Айтбай Ақбота Жаксылыккызы – магистр педагогических наук, преподаватель, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: a.aitbay@mail.ru

4 Бөлім.

ӘДЕБИЕТТАНУ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ

Раздел 4.

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ: ТРАДИЦИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Part 4.

LITERARY STUDIES: TRADITION AND MODERNITY

ӘОЖ 82-3

ГТАХР 17.07.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.032>

ҚАЛАЛЫҚ ПРОЗАДАҒЫ КЕЙІПКЕРЛЕР ТИПОЛОГИЯСЫ

*Аманғазықызы М.¹, Оразбек М.С.²

¹А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты
Астана, Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ әдебиетіндегі қала тақырыбында жазылған шығармалардағы кейіпкерлердің типологиясы және олардың негізгі белгілері мен ерекшеліктері қарастырылған. Көркем шығармалардағы қала мәдениетінің негізгі өкілдері ретінде өнер адамдарының бейнелеріне ерекше назар аударылған. Қаладағы қоғамдық-әлеуметтік жағдайға байланысты адамдардың топтанулары арқылы әдеби туындыларда «қала халқы» ұғымының қалыптасу мәселелесі зерттелген.

Зерттеудің негізгі мақсаты – қала мәдениетін құрушы көркем бейнелерді анықтау және қазіргі қаланың көркем сұлбасы мен қоғамдағы орнының әдебиетте көріну ерекшелігін саралау. Сонымен бірге мақалада қазақ әдебиетіндегі постмодернизм ағымы мен оның көркемдік амалдары арқылы қалыптасқан «қалалық» ұғымының көркемдік табиғаты талданды. Зерттеуде алғаш рет қазақ әдебиетіндегі қала тақырыбына байланысты шығармалардағы кейіпкерлердің типтік бейнелері зерделенген.

Қалалық кейіпкерлердің бейнелері Рақымжан Отарбаев, Мұхтар Мағауин, Дүкенбай Досжан, Асқар Алтай, Роза Мұқанова, Ерболат Әбікен сынды авторлардың шығармалары арқылы талданып, көрсетілген. Жоғарыда аталған авторлардың шығармаларында берілген бейнелер мен сюжеттерді талдау қазақ әдебиетіндегі қала өмірінің күрделілігі мен алуан түрлілігін көрсетеді.

Жұмыстың ғылыми маңыздылығы әдеби туындыларда суреттелген қала бейнесінің қазіргі қазақ әдебиетінде қалыптасуы мен оны жасауда қолданылған көркемдік әдістерді саралау және әдеби үдерістегі жаңа

бағытты айқындауымен ерекшеленеді. Зерттеудің тәжірибелік жағы әдеби шығармалардағы қала тұрғындарының өзара қарым-қатынасы мен қалалықтардың қазіргі қоғамның әлеуметтік және мәдени өзгерістеріне қатынасын әдеби талдаудан көрінеді.

Зерттеу жұмысында герменевтикалық, салыстырмалы зерттеу әдістері қолданылған. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі қала тұрғындарының бейнесін жіктеп, типологиялық сипатын анықтау барысында шетелдік және отандық ғылыми еңбектер басшылыққа алынған.

Зерттеу жұмысында алынған нәтижелерді жоғары оқу орындарында әдебиет теориясы мен поэтикасы сияқты теориялық курстарды оқытуда, арнаулы курстар мен семинарларда, қазіргі әдебиеттанудағы жаңа бағыттардың қалыптасуын зерттеуде қолдануға болады. Зерттеудің құндылығы қазіргі әдеби үдерістегі жаңа бағыттар мен жаңа сипаттағы типтік бейнелердің қалыптасу жолын көрсетуімен сипатталады.

Мақаланың қорытындысында алынған негізгі тұжырымдар арқылы қазіргі қазақ әдебиетіндегі қала бейнесі арқылы қалыптасқан заманауи ұғымдар мен қазіргі адамның дүниетанымы мен өмірлік философиясын танытуға болады.

Тірек сөздер: қазіргі қазақ әдебиеті, қала бейнесі, қала тұрғыны, мәдениет, қалалық адам, жаңа заман адамы, әдеби үдеріс, рухани құлдырау, рухани өркендеу

Кіріспе

Зерттеу барысында алынған негізгі материалдар қаладағы күйбең тіршіліктің бейнесін танытатын, қоғамдағы қарапайым адамдардың бет-бейнесін аңғартатын шығармаларды қамтиды. Сонымен қатар қала мәдениеті туралы философиялық талдаулар мен негізгі оқиғалары қалада өткен шығармалар талданып, ондағы өнер адамдарының мінез ерекшелігіне, іс-әрекетіне назар аударылды. Себебі нақтылы қала тұрғынының өмірі мен қалалық психологияға ғана арналып жазылған жеке туындылар болмағандықтан, жалпы қала бейнесі суреттелген шығармалар алынды. Талдау негізінде қала тұрғындарының типологиясын бірнеше топқа бөліп қарастыруға болатынына көз жеткіздік:

1. Өнер адамдарының бейнесі (жазушылар, ақындар, журналистер, суретшілер, артистер, т.б.).
2. Ғалымдардың бейнесі.
3. Мемлекеттік қызметкерлердің бейнесі.
4. Сауда қызметкерлерінің бейнесі.
5. Қала балаларының бейнесі.
6. Қаладағы қылмыскерлердің бейнесі (мафия басшысы, ұрылар, т.б.).
7. Баспанаға зәру жандардың бейнесі (студенттер, ауылдан қалаға жұмыс іздеп келген жандар).

Зерттеу барысында М. Мағауиннің, Р. Отарбаевтың, Д. Досжанның,

Р. Мұқанованың, Е. Әбікеннің және тағы да басқа жазушылардың туындыларындағы қала тұрғындарының көркем бейнелері талданды. Олардың жазушы стиліне сай ерекшеліктері және постмодернизм ағымына байланысты өздерінің іштей тұйықталулары да талдау барысында ашылды.

Қала өмірі, қаладағы халықтың тұрмысы туралы шығармалар қазақ әдебиетінде ХХ ғасырдың басынан көбейе бастады. Мәселен, М. Әуезов пен Ж. Аймауытовтың сол кездегі прозалық шығармаларында қала тынысы жақсы ашылған. Ол кезде өз заманына лайықты кейіпкерлер типі жасалған болатын. Олар оқуға ұмтылған қала жастары, өнер адамдары, қаладағы саудагерлер, жұмысшылар және тағы да басқа әртүрлі кәсіп иелері. Қазақ халқы үшін қала тақырыбы таңсық емес еді десек те, қала өмірі мен урбанизация әсерінен пайда болған кейіпкерлердің өз заманына сай жаңа адам бейнесінде келгені де шындық. Әл-Фараби өзінің «Қайырымды қала тұрғындары» деген трактатында қала тұрғындарының ерекшеліктерін, қаланы басқару жүйесін негіздеп жазған. Біздің тақырыбымызға қатысты сараласақ, Әл-Фараби өз трактатында жалпы қаладағы адамдардың бір-біріне қатысты, байланысты болатыны себепті бір-біріне үнемі көмекке дайын болуы керек екенін білдіреді [1, 92 б.]. Қандай қоғам болса да, адам жанының ізгілігі туралы, адам жанының рухани өсуі мен өркендеуі туралы мәселе талқылануы керек. Алайда ХХІ ғасырдағы туындылардың көбінде адам жанының құлдырау сәті бейнеленіп, адам жанының азапты сәттері суреттелетіні шындық. Мұның барлығын қазіргі қазақ әдебиетіндегі постмодернизм ағымының әсерінен деп бір жақты қарауға болмайды. Постмодернистік шығарма авторларының да басты бағыты адам жанының ізгілігі екені анық. Бірақ постмодернизм бағытында жазылған шығармаларда көп жағдайда адам жанының құлдырауға түскен сәті бейнеленеді. Содан соң адамның өз жанының азабынан құтылу жолында өзінің ішкі әлемімен психологиялық тартысқа түсуі көрсетіледі. Адамның ішкі рухани әлеміндегі тартыс негізі ізгілікке ұмтылудан шығады. Жақсылыққа жаны талпынған кейіпкерлер көп жағдайда басына түскен азапты сәттердің шырмауынан шыға алмай мерт болып жатады. Егер әдебиетті өнер деп қарасақ, өнердегі трагедиялықтың эстетикалық қуаттың ең биігі екенін ұғуға болады. Мәселен М. Мағауин «Жармақ» романында Мұраттың өзін-өзі өлтіруі арқылы жаны құлдырауға түскен екінші бейнесі Маратты да жояды. Қандай жағдай болса да, жақсылыққа ұмтылған адамның рухы жеңіп, ізгілік орнайды. Сол себепті постмодернизм бағытында жазылған шығармалар бірыңғай қоғамның құлдырау сәтін суреттеп, келеңсіз оқиғалар тізбегін жасайды десек қателесеміз.

ХХІ ғасырдағы қазақ әдебиетінде адам мәселесі, адамның ішкі әлемі туралы дүниелер өмірге келе бастады. Атап айтсақ, А. Алтай, Р. Отарбаев, А. Кемелбаева, Р. Мұқанова, Д. Амантай, Д. Қуат, Қ. Әбілқайыр, Д. Рамазан және басқа да қаламгерлердің шығармаларындағы кейіпкерлердің болмысы мен қоғамдағы орны аталған көркемдік әдіс негізінде көрінеді. Жоғарыда

аталған жазушылардың шығармаларында қала адамының тұрмысы мен өнерге қатысы, мәдени деңгейі біршама бейнелі көрінген.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Қазіргі адамтану ғылымында әдебиеттанудың антропологиялық векторына қатысты кейіпкерлердің типологиясын зерттеу өзекті болып отыр [2]. Көркем шығармадағы кейіпкерлердің типологиясын анықтау әлемдік әдебиеттануда біршама зерттелген. Жалпы әдеби қаһармандарды жіктеудің түрлі тәсілдері бар: «уақыт қаһарманын» (тұтас дәуірге тән тұлға типі) бөліп қарастыру және бір автордың әртүрлі қаһармандарының типін зерттеу.

Бірінші тәсіл бойынша орыс әдебиеттануында Л.Г. Дорофеева [3], Р. Найденова [4], Т.Е. Сутягина [5] және т.б. арнайы зерттеу еңбектерін жазды. Жоғарыда аталған еңбектерге тән ортақ ерекшелік – белгілі бір типтегі әрбір қаһарманға тән жалпы белгілерді анықтауға тырысу. Мысалы, Л. Дорофеева «Көне орыс әдебиеті мен И. Шмелев прозасындағы («В. Мономахтың ілімі» мен И. Шмелевтің «Жаратқанның жазы») момын кейіпкердің типологиялық белгілері» (2013) мақаласында момын адам бейнесінің басты типологиялық қасиеті – «ымыра ұстанымы, немесе адамның өз еркін Жаратушының қалауымен еркін байланыстыруы» [3, 325 б.] дейді. Бұл типтің негізгі белгісі ретінде зерттеуші Жаратушының қалауын іздеу мен оны орындауға деген ұмтылысты атайды және мұндай қаһармандар санасындағы ерекше теоцентризмді атап өтеді. Момын қаһарманның мысалы ретінде Л. Дорофеева И. Шмелевтің «Жаратқанның жазы» романындағы Горкинді келтіреді, осы кейіпкердің қаһармандардың дәл осы типіне жататынын дәлелді түрде негіздеп береді.

Зерттеуші Т.Е. Сутягина өзінің «Артық адам» және «тәубаға келген дворян»: орыс әдебиетіндегі қаһармандар типологиясы мәселесі» (2018) зерттеуінде «артық адамның» дворян табынан болуына назар аударады. Мұндай қаһарман қашан да өзі өмір сүріп отырған қоғамда жүзеге асыра алмайтын қандай да бір қабілетке ие. «Артық адам» «жалпы тіршілікке деген салғырттыққа ұласатын рухани ізденістерімен» [5, 206 б.] сипатталады. Бұл типтегі қаһармандар қатарына зерттеуші дәстүрлі түрде Чацкийді, Евгений Онегинді, Печорин мен Обломовты жатқызады. Сондай-ақ Т.Е. Сутягина «тәубеге келген дворян» типін бөліп қарастырады, бұл типтің дворяндар ортасында кең таралған халықшылдық идеясынан туындағанын атап өтеді. «Тәубеге келген дворян» өзінің әлеуметтік күнәсін ұғынады – өз жағдайының күнәсін сезініп, өкінеді. Бұл «төңкерілген діншілдікке» алып келді – «Христос үшін зиян шегу» адамдар игілігі үшін жеке бастың қамынан бас тарту, «халық үшін зиян шегуге» деген ұмтылыспен алмасады [5, 210 б.].

Екінші тәсіл нақты бір автор қаһармандарының типологиясын зерттеуге арналған еңбектерде қамтылған. Ең алдымен, бұл қатарда орыс

әдебиетіндегі Ф.М. Достоевский шығармашылығына арналған қомақты еңбектерді атап өтуге болады: Ф.В. Макаричевтің диссертациясы [6], О. Даниленко [7] мен Е.В. Новикова мақалалары [8]. Аты аталған әрбір зерттеуші Достоевскийдің қаһармандар типін айқындауда өз тәсілін ұсынады. Ф.В. Макаричев – синтетикалық тәсілді ұстанады. Бұрын қалыптасқан типологиядағы «қарастырылған «типтерді» кең мағынада, «тақырыптар» мен «сарындармен» байланыста түсіну қажет деп біледі [6, 23 б.]. О. Даниленко психологиялық ұстанымды негіз етіп алады, Ф.М. Достоевскийдің ерте кезде жазған мәтіндеріне сүйене отырып, бейнелердің басты типологиялық сипатын талдайды. Е.В. Новикова «Әзәзілдер» романының мысалында телқосақ (двойничество) феноменін зерттеуге мән берді. Л. Артамонова Ф.М. Достоевскийдің «Жазушы күнделігіндегі» қаһармандарды зерттеуде әлеуметтік-типологиялық тәсілді негізге алады.

Кез келген автордың жекелеген шығармаларын талдап, баға беріп, ондағы кейіпкерлердің типаждарын айқындау үшін, басқа да зерттеулер мен басқа да көптеген автордың бейнесін салыстыра отырып талдау қазіргі зерттеулердің негізі болып отыр. Орыс және басқа да шетел әдебиетіндегі типологиялық саралау негіздеріне сүйене отырып, қазіргі қазақ әдебиетіндегі қала тұрғындарының бейнесін жіктеп, типологиялық сипатын анықтау барысында көптеген ғылыми еңбектер қарастырылды.

Бүгінгі күні қазақ әдебиеттануында қалалық кейіпкерлер типологиясын зерттеген ғылыми еңбектер жоқтың қасы. Кейінгі жылдары қалалық балалар бейнесін зерттеумен айналысып жүрген әдебиеттанушы М. Оразбектің «Қазақ әдебиетіндегі қалалық жасөспірімдер образы» атты мақаласында Толымбек Әбдірайымның «Тұнжыр» хикаяты талданады. Автор хикаятты талдай келе, ««Тұнжыр» хикаятында автордың шығармашылық тұлғасы қазіргі қалалық қазақтардың тұрмысын, жасөспірімдердің психологиясы мен болмысын, дүниетанымын бейнелеу арқылы қазақтың болашағына көз салып, бүгінгі қоғамға ой салған авторлық позициясымен құнды» [9] деп өз сөзін аяқтайды. Қала баласының жалпы қоғамға деген көзқарасы мен ұлттық дүниетанымына назар аударған автор қалалық жасөспірімдердің жеке басының ерекшеліктеріне назар аударады.

Қазіргі қазақ әдебиетіндегі қала тақырыбын суреттейтін шығармалардан қала тұрғындарының, оның ішінде қаладағы өнер адамдарының, мемлекеттік қызметкерлердің, зиялы қауым өкілдерінің, түрлі салаларда қызмет жасап жүрген жұмысшылардың бейнесін кездестіруге болатындығын жоғарыда айттық. Мәселен, Асқар Алтайдың «Бүкір» әңгімесінен орыстілді қазақтардың бейнесі көрінеді. Автор Бүкір бейнесі арқылы қазақ қоғамындағы біраз мәселенің басын ашады: бүгінде қоғамда көп талқыланып жүрген құрсақ ана мәселесі, дін мәселесі, жемқорлық мәселесі.

Қазақтың тарихымен орыс және әлем тарихын оқи отырып танысқан кейіпкердің ойлауы да, қабылдауы да қазақ ұғымына жат. Кейіпкердің:

«– Шойыныңды да, Масаңды да оқыған жоқпын. Орыс пен әлем тарихын аударатөңкере қарап шыққаннан кейін түйгенім... Ал олар маған дейін сондай ой түйген қазақ азаматтары болса, молодец! Олар да Қазақстан азаматтары... Өзгеше ойлауға иеет право. Тем, более, қазақтар!» [10] деуі осы сөзімізге дәлел.

Зерттеудің басты нысанына айналған қалалық кейіпкерлердің типологиялық бейнесін саралаудың маңызы – қазіргі қазақ әдебиетіндегі қала тұрғыны туралы жазылған шығармалардың көбеюі және олардың жалпы қоғамдағы орыны туралы нақтылы зерттеудің болмауынан шығады. ХХІ ғасырдағы ауыл мен қаланың интеграциясы мен урбанизация әсерінен әдебиетте де жаңа бейнелер пайда болды. Қазақ әдебиетіндегі жаңа типтік бейнелер – қала тұрғындары және олар қаладағы әртүрлі мекемеде жұмыс істейтін қызметкерлер, мәдени орындардағы өнер адамдары, оқу орындарындағы студенттер мен оқытушылар және тағы да басқа көптеген мамандықтың иегерлері. Зерттеу барысында қала мәдениетін қалыптастыратын өнер адамдарының типтік бейнелеріне талдау жасауды негіз етіп алуымыздың басты себебі – урбанизацияның ең басты белгісі өнерге қатысты адамдардың ұжымдасып қызмет ететін жерлерінен басталатындығында болып отыр. Театрдағы артистер мен суретшілердің ортасы, жазушылар мен ғалымдар қызмет ететін орындар қала мәдениетінің негізі болғандықтан, алдымен өнер адамдарының типтік бейнелеріне талдау жасау дұрыс деп саналды.

Зерттеу барысында көркем мәтінді түсіндіруде герменевтикалық әдіс қолданылса, постмодернистік ағымда жазылған шығармалардың ерекшелігін анықтауда салыстырмалы зерттеу әдісі қолданылды.

Нәтижелер

Зерттеуші Т.И. Васильеваның айтуынша, жиырмасыншы ғасырда «қала» концептісі екі парадигмаға (технократтық тәсіл және органикалық тәсіл) біріктірілді. Технократтық тәсілге сәйкес, қалалық өмір салты өндірістік үрдістердің функциясы ретінде, ал қаланың өзі өндіріс пен өмірді ұйымдастырудың ең ұсақ бөлшектеріне дейін жобаланатын және жүзеге асырылатын құрылым ретінде танылады. Органикалық тәсілге сәйкес, қала дамудың ішкі заңдылықтары бар, өзін-өзі дамытатын тұтастық ретінде әрекет ететін әлеуметтік-мәдени ағза ретінде қарастырылады, онда адам өзінің тіршілігін мәдениеттің құндылықтарына сәйкес қалыптастырады» [11, 94 б.].

Екі парадигма да қала тақырыбына арналған шығармалардағы кейіпкерлердің типологиясын талдауға көмектеседі. Мысалы, бұл қалалық ортадағы белсенді әрекеттер арқылы жоғары әлеуметтік мәртебеге, өркендеуге және материалдық әл-ауқатқа жетуге ұмтылатын кейіпкерлер болуы мүмкін. Олар өз мақсаттарына жету үшін қала беретін мүмкіндіктерді белсенді түрде пайдаланатын амбициялы кәсіпкерлер, саясаткерлер

немесе мансапқорлар. Мұндай кейіпкерлер өздерінің шешімділігімен, парасаттылығымен және қала өміріне прагматикалық көзқарасымен ерекшеленуі мүмкін.

Органикалық көзқарас тұрғысынан кейіпкерлерді қаланы өндіріс тетігі ретінде ғана емес, сонымен қатар олардың жеке және ұжымдық болмыстары қалыптасып, дамып отыратын әлеуметтік-мәдени кеңістік ретінде қарастырсақ болады. Мұндай кейіпкерлер қаланың мәдени дәстүрлеріне, тарихи мұраларына және әлеуметтік құндылықтарына терең жақындығын көрсете алады. Олар қала өмірі мен мәдениетінің қайталанбас ерекшеліктерін сақтауға және насихаттауға тырысатын суретшілер, жазушылар, музыканттар болуы мүмкін. Мұндай кейіпкерлер өмірге шығармашылық көзқарас таныта алады, қоршаған ортамен үйлесімділікке ұмтылады, қаламен және оның тұрғындарымен рухани және эмоционалды байланыстарды сақтай алады. Кейбір кейіпкерлер қалалық ортаға бейімделіп, онда өркендеуге ұмтылады, ал басқалары қала өмірінің талаптары мен үміттерін елемей, өздерінің даралығын сақтап, өз құндылықтарын ұстануды қалайды.

Қала мәселесі қозғалған шығармаларды талдай отырып, ғалым Т. Васильеваның айтқан екі түрлі қала бейнесін анық көруге болады. Мысал ретінде А. Алтайдың «Қаладағы құтпандар» повесін алуға болады. Автор бес иттің әрекеті арқылы адамдар қолымен жасалған небір қылмыстардың ашылғанын көрсетеді. Иттің көзімен көрінген мәдени орындар мен қаланың технологиялық инфрақұрылымы бес иттің жүрген жерлері арқылы бейнеленіп отырады. Сондай-ақ, Р. Отарбаевтың «Актриса» әңгімесі арқылы бірыңғай өнер адамдарының асқақтыққа ұмтылып, өнерді таза, пәк күйінде ұстамай, бір күндік марапатқа бола рухани дүниенің мәнін кетіргенін ащы сарказммен бергенін көреміз. Мұнда да адам жаны рухани күйреп, бір сәт оқырмандарының алдында жойылып кететіндей көрінеді. Бірақ, ізгі әлем, өнердің қуаты қойылым қою кезінде артистердің бар жан дүниелерімен тазалану сәттерін басынан кешіретіндей етіп көрсетеді. Өкініштісі сол, сахнадан түскенде барлығы да қарапайым «марапатқа таласқан» пенде қалпына түседі.

Рақымжан Отарбаев «Актриса» әңгімесінде театр өмірі, ондағы артистердің арасындағы қызғаншақтық, алауыздық сияқты жағымсыз қылықтарды сарказммен бейнелейді. Әңгіменің басталуынан жазушы тілінің ойнақылығын, сатиралық сарын мен ирониялық көзқарасты білдіретін кекесін мен мысқылды аңғарамыз: «Бар пәле Гогольдің «Үйленуінен» шықты...» [12, 278 б.]. Әңгімеде театр атмосферасы, театр артистерінің ішкі жан дүниесі мен сыртқы болмысы, жалпы өнер адамдарының психологиясы тамаша бейнеленген.

Бұл әңгімедегі кейіпкерлер кіл ұнамсыз бейнелер. Өмірді театрға айналдырып алған кейіпкерлердің әрекеті арқылы көрінетін ащы күлкі бар.

Даудың басы атаққа таласудан басталады. Оған мәдениет

министрлігінен келген бұйрық себеп болады. Р. Отарбаев театр саласын жақсы білетін драматург ретінде артистердің қимыл-әрекетін әсерлі ойнатып береді. Мысалы, министрліктен түскен жарлықты естіген театр директоры «буыны босап, орнынан үш ұмтылып тұра алмай қалды» [12, 278 б.] десе, «орден аламыз» деп шабыттанған бас режиссерді «бір көтеріліп кетсе көпке дейін қона алмай қоятын әдетімен шымқай қызыл бешпетінің тиегін ағытып, құлашын кеңге жайып жіберді» [12, 279 б.] деп бейнелейді. Шағын ғана детальдар арқылы үлкен бейнелерді әсерлі берген.

Аталған бұйрық себеп болып театр ұжымы бірнеше топқа бөлінеді. Бір топтың адамдары «Президент әкімшілігі мен Ұлттық қауіпсіздік комитетіне арызданатын болып» уәделесіп жатса, аядай гримерныйға жиналған үшінші топ «басшы сықпыты жоқ» директорды да, «барып тұрған дарынсыз» режиссерді де орнынан қуу керек деп ұрандатып «көтеріліс» жасап жатады. Артистердің кәсіби шеберліктеріне ештеңе дей алмайсың. Олардың бәрі де өз ісінің шебері. Алайда атаққа, байлыққа аса зәру көрінеді. Сондықтан да өздерінің шағын ұжымдарында «бір мүмкіндік» келгенде әрқайсысы сол мүмкіндіктен құр қалмауды ойлап жанталасады. Бір жағынан ұжымның сол жетістік үшін бір сәтке болса да бірігуі байқалады. Р. Отарбаевтың «Актриса» әңгімесі – қоғам шындығының кішірейтілген көрінісі сияқты көрінеді. Мұнда мансапқорлық, іштарлық, бақталастықпен қатар, ұсақ өш алу, өсек, интрига қат-қабат көрініс береді. Артистер өмірдің өзін ойнап жүргендей әсер береді.

М. Мағауиннің «Жармақ» романы өте күрделі және жаңа ағыммен жазылған туынды болғандықтан, оның негізгі идеясы да күрделі ұғыммен сабақтасады. Ол ұғым – адам болмысының ерекше сипаты туралы. Автор екіге бөлінген Мұрат пен Марат туралы айта отырып, тәуелсіздік алғаннан кейін де өздерінің тарихи санасына кіре алмай дағдарған ғалымдар мен күнкөріс қамы деген сылтаумен ғылымнан кетіп, кәсіп бастаған замандастарын да астарлап атап өтеді. Сонымен бірге таза, адал, сауда емес, қол ұшымен жалғасқан тамыр-таныстық, жемқорлық дерті жайлаған сауданың кейпін көрсетеді. Бірі таза ғылым жолындағы еңбегін шығара алмай қиналғанда, екінші жартысы оған өзінің ақшасы арқылы жылдам шешіп бере алатынын білдіреді. Жалпы шығармадан постмодернистік ағымның Мұхтар Мағауинге ғана тиесілі, өзіне ғана тән ащы сарказмы мен өткір тілін байқау қиын емес.

Кейіпкерлердің екіге жарылғаны сияқты романдағы қала келбеті де екі түрлі: бірі – сән-салтанатты, байлыққа бөккен, арам жолмен келген, дүниемен көз шағылыстырған жалған сұлулық болса, екіншісі – қарапайым, қоңырқай тірлікті бейнелеген суретті сөз. Жазушының айтпағы да қала тірлігіндегі осы екіге жарылу тек бір адамның ғана бойында емес, жалпы қалалықтардың бойында болатынын көрсету болатын.

Жазушы Дүкенбай Досжанның «Ақ Орда» романында қазақ елінің бас қаласы Астананың құрылысы мен сол қаланың мәдениет ордасына

айналуы үшін қызмет етіп жүрген мемлекеттік қызметкерлердің көркем бейнесі жасалады. Жазушы көпшілік біле бермейтін мемлекеттік қызметтің қиындығы мен ел тағдырына жауап беретін сәттерде қатты ширығып, әртүрлі тартысқа түскен кейіпкерлер бейнесін сомдаған. Романның үшінші бөлімінде түрлі ғылым салаларына өзгеріс әкелген қоғам қайраткерлерінің есімдері, лауазымдары еш өзгеріссіз берілген. Мәселен, романда 2004-2007 жылдар аралығында Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрі болған Бірғаным Әйтімованың есімі еш өзгеріссіз алынған. Министрдің Президентпен кездесу үстінде ұсынған тұжырымдары егжей-тегжейлі баяндалады. Расында, тарихи тұрғыдан алып қарасақ та, білім саласындағы іргелі өзгерістер осы жылдары жүзеге асқан. Жазушы кейіпкеріне бас кейіпкердің ойы арқылы баға береді: «Мына министр – реформаға жанып жүріп жалын жастығын қиған, үндемей, дабырламай-ақ көп іс тындырған дарынды тұлғаның бірі... Қай қиынға салсаң да – майыспай, қайыспай алып шығар, алдаспан қылыш секілді. Өр мінезді өжет жан!. Министр туралы Президент ойы осылай еді» [13, 384 б.].

Романдағы нақтылы тарихи тұлғалардың бейнелерінің алынуы оның деректілік сипатын көрсетеді. Сонымен бірге жалпы ел ішінде мемлекеттік қызметтегі жандардың барлығы дерлік жемқор немесе халықтың мүддесін ойламайтын адамдар деген пікірге қарсы ой айтатын шығарма кейіпкерлері барлық қарапайым адамдар сияқты тірлік ететін жандар. Олардың алдындағы мақсат – елдің ертеңі үшін қызмет ету. Автор Бірғаным Әйтімованың бейнесі арқылы қазақ әдебиетіндегі мемлекеттік қызметкердің жаңа типтік бейнесін жасаған. Рас, автор кейіпкер атын өзгертпей қолданғанымен, еліміздің болашағы жолында осы кісідей қызмет атқарып жүрген жандар баршылық. Олардың да ой-жүйесі роман кейіпкеріне ұқсайды деп сенеміз.

Жазушы Ерболат Әбікеннің «Пәтер іздеп жүр едік» деген әңгімесі қазіргі кездегі әлеуметтік тақырыптардың бірі – жастар арасындағы баспанасыздық мәселесін қозғайды. Студент жастардың отау құрып, Алматыдай үлкен мегаполисте баспана таба алмай, көрінген адамның босағасында жүруі көпшілік қауымға таныс жағдай. Автордың өткір сарказммен баяндаған оқиғасы қазіргі күні де өзекті және шешімін таппаған мәселелердің қатарында. Сондықтан да қазақ әдебиетіндегі қала тақырыбында жазылған шығармалардағы кейіпкерлердің типологиясы дегенде пәтер жалдаушы жандардың типін бөлек алып қарастыруға болады. Әңгіме: «Алматыны алты айналып, жетім бұрышты жеті айналғанда өкшем опырылып түсті. Енді маймақ жүріске бастым, аяғым ауырды деп келіншегім отыра кетті. Пәтер іздеп жүр едік... Құмырсқаның илеуінше қайнаған жетім бұрыштан бізге лайық пәтер табылмады. Табылмады емес, табылды-ау, әкесінің құнын сұрайды, тіпті делдал саған қарайтын емес, сөйлесу үшін де кезекке тұрады екенсің» [14], – деп басталады. Автор оқырмандарын бірден өзекті мәселенің аймағына кіргізеді. Әңгіменің өзегі болған баспана іздеу мәселесінде автор натурализм әдісін жиі қолданады. Юморлық сарын пәтер

берушілердің бейнесін суреттеуде сатиралық сарказмға ауысып отырады: «Сол жақ бұрышқа ұзынынан екі төсек қойылыпты. Төсек емес, үсті-үстіне қиюластырып, кірпіші, шөркесі аралас бірдемелердің үстіне жатқызып қоя салған тақтай екен. Сол тақтай төсектің біреуінің тең жартысы есіктің артындағы үйді бөлген кездегі бетон қабырға мен тақтай қабырғаның арасындағы бос аралыққа кептеліп кіргізіліпті. Егер осы қуыс болмаса бір ғана төсек сыятындай. Үш метр үйге төрт метр төсек, әне, солай сыйып тұр. Оған кір-кір, мақтасы салбырап, тозығы жеткен матрац төселіпті» [14]. Автордың ащы сөздері жанайқайындай естіледі. Міне, қазақ әдебиетіндегі қала тақырыбына байланысты кейіпкерлер типологиясының бір тобын осындай бейнелер құрайды.

Талқылау

Жоғарыда талданған шығармалар ХХІ ғасыр адамының бір тобы мекен ететін қала бейнесімен қатар, қалалықтардың типтік бейнесінің қалыптасқанын көрсетіп отыр. М. Мағауиннің «Жармақ» романында ғалым мен кәсіпкер бір адамның бойынан бөлініп шығып тартысқа түссе, Р. Отарбаевтың «Актриса» әңгімесінде театр артистерінің өмірлері арқылы қоғамдағы кері кеткен «мәдениет» сыналады. Автор адамдардың осындай жағымпаз, нәпсіқұмар типтерінің пайда болуына белгілі бір дәрежеде биліктің де қатысы бар екенін астарлап жеткізген.

Жазушы Роза Мұқанованың «Өзің» деген әңгімесінде суретшінің өмірі мен соның көзімен көрінген қала бейнесін көреміз.

«Жалпы адам болмысы – күрделі әрі көпқырлы дүние. Өзін-өзі жіті тану мен зерттеудің негізінде ғана адам жанының құпия сыры ашылады. Евгений Замятин былай дейді: «Адам роман сияқты: соңы не боларын тек ақырғы парақтан ғана білуге болады». Осылайша, әдебиеттің ең күрделі мәселелерінің бірі – бейне сомдау, және ол бейне адам өмірін шынайы көрсете білуі тиіс» [15]. Біз зерттеу нысанына алған шығармаларда әр жазушы өздері бейнелеген кейіпкерлердің тыныс-тірлігіне қарай қала мәдениетінің жақсы жағын да, жалпы адамның адамдығына тигізген кері әсерін де суреттеген.

Жазушы Дүкенбай Досжанның «Ақ Орда» романында бейнеленетін мемлекеттік қызметкерлер типі де қазіргі қазақ әдебиетіндегі жаңа бейнелер болып саналады. Олардың бейнесіндегі елге қызмет ету деген ұстаным ел болашағынан үміт ету мағынасында көрінген.

Келесі қала кейіпкерлерінің типологиялық бейнесі – қалаға оқуға келіп, баспанаға зәру болған жастардың бейнесі. Мұндай бейне Е. Әбікеннің «Пәтер іздеп жүр едік» деген әңгімесінде бейнеленген. Автор осы шығарма арқылы қазақ қоғамындағы әлеуметтік өткір мәселені ашық көрсетеді.

Қорытынды

Қала тақырыбында жазылған шығармаларда кейіпкерлердің бірнеше

типi кездеседi. Оларды бiрнеше критерийлер бойынша жiктеуге болады. Қарапайым қала адамы – қалада қарапайым өмiр сүрiп, күнделiктi iстерiмен айналысатын адам. Келесi топ – мiнез-құлқы мен өмiр салты әртүрлi адамдар. Олардың арасында психикалық дертке шалдыққан жандар, өнер адамдары, әншiлер немесе әртістер бар. Үшiншi топ – кәсiп пен саясатқа белсендi араласатын кәсiпкерлер немесе саясаткерлер тобы. Басқа елдерден немесе ауылдан қалаға келген кейiпкерлердi де жиi кездестiруге болады. Соңғысы – баспанасыз жандар. Бұл кейiпкерлер тұрақты баспанасы жоқ және қаладағы көше өмiрiнiң қиындықтары мен қауiп-қатерлерiне тап болған кейiпкерлер болуы мүмкiн. Бiз қарастырған жоғарыдағы жазушылардың шығармаларында осы жiктемеге сәйкес кейiпкерлердi кездестiруiмiзге болады. Кейiпкерлердiң бұл түрлерiн қала тақырыбында жазылған шығармаларда қала өмiрiнiң алуан түрлiлiгi мен күрделiлiгiн бейнелейтiн негiзгi рөлдерде де, кiшi рөлдерде де кездестiруге болады.

Қазақ жазушыларының сан алуан шығармаларын талдау қазақ әдебиетiндегi қазiргi қала адамының сан қырлы келбетiн көруге мүмкiндiк бередi. Мұхтар Мағауиннiң «Жармақ» романында, Рақымжан Отарбаевтың «Актриса» хикаясында және Роза Мұқанованың «Өзiң» әңгiмесiнде берiлген бейнелер мен сюжеттердiң алуан түрлiлiгi қазiргi қала өмiрiнiң сан алуан қырларын көрсетедi.

Авторлардың әрқайсысы қала мен оның тұрғындарының имиджiнiң маңызды сипаттамаларын бөлiп көрсетедi, қазiргi заманғы қала мәдениетiнiң жағымды және жағымсыз жақтарын атайды. Жазушылар өз кейiпкерлерi арқылы сыбайлас жемқорлық, моральдық құлдырау, қалалық ортада болып жатқан әлеуметтiк және мәдени өзгерiстер мәселелерiне назар аударады. Демек, қазақ әдебиетi қазiргi қала өмiрiн бейнелеп қана қоймай, оның жалпы қоғамға тигiзетiн әсерiн де талдайды. Авторлар қалалық ортаның адамның мiнез-құлқы мен құндылықтарын қалай қалыптастыратынын және оған қалай әсер ететiнiн, сондай-ақ мәдени және әлеуметтiк нормалардың қалыптасуын түсiну мен бiлудiң маңыздылығын атап көрсетедi деген қорытынды жасауға болады.

Сонымен мақалада қарастырылған көркем туындыларды саралай отырып, қала тұрғындарының типологиялық бейнесiн төмендегiдей жiктеуге болады: ғалымдар, кәсiпкерлер, өнер адамдары, артистер, театр директорлары, студенттер, пәтер жалдаушы қарапайым жұрт. Осы адамдардың бәрi жиылып келiп қаланың үлкен галереясын жасайды.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары бiлiм министрлiгiнiң Ғылым комитетi қаржыландыратын АР19176500 – «Қазiргi қазақ әдебиетiндегi қала бейнесi және кейiпкерлер типологиясы» ғылыми жобасы аясында жазылды.

ӘДЕБИЕТ

[1] Әбу Насыр Әл-Фараби. Он томдық шығармалар жинағы. Т. 4. Әлеуметтік философия. Этика. Эстетика. – Астана: Лотос-Астана, 2007. – 296 б.

[2] Бердникова О.А. Художественная антропология и поэтология: современные аспекты изучения // XX век как литературная эпоха. Сборник статей. – Воронеж: НАУКА-ЮНИПРЕСС, 2011. – С. 131-141.

[3] Дорофеева Л.Г. Типологические признаки смиренного героя в древнерусской литературе и прозе И. Шмелева («Поучение В. Мономаха» и роман И. Шмелева «Лето Господне») // Проблемы исторической поэтики. – Петрозаводск: Издательство Петрозаводского государственного университета. – 2013. – № 11. – С. 323-337.

[4] Найденова Р. Герои-антагонисты в русской классике: опыт типологии // Актуальная классика. Материалы Вторых студенческих научных чтений. – М.: Литера, 2018. – 194 с.

[5] Сутягина Т.Е. «Лишний человек» и «кающийся дворянин»: к вопросу о типологии героев в русской литературе // Актуальные проблемы филологии. – Екатеринбург. – 2018. – №16. – С. 204-216.

[6] Макаричев Ф.В. Динамическая типология героев Достоевского: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Магнитогорск. – 2002. – 23 с.

[7] Даниленко О. Типология характеров в ранней прозе Ф.М. Достоевского // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – М.: Издательство Московского государственного гуманитарного университета им. М.А. Шолохова. – 2012. – С. 77-82.

[8] Новикова Е.В. Двойничество и его воплощение в произведениях Ф.М. Достоевского: типология героев-двойников и особенности структуры произведений // Гуманитарные научные исследования. – М.: Международный научно-инновационный центр. – 2014. – №10. – С. 128-131.

[9] Оразбек М. Қазақ әдебиетіндегі қалалық жасөспірімдер образы. https://adebiportal.kz/kz/news/view/maqpal-orazbek-qazaq-adebietindegi-qalalyq-zasospirimder-obrazy__24974 (қаралды: 03.10.2023).

[10] Алтай А. Бүкір. <https://abai.kz/post/41464> (қаралды: 03.10.2023).

[11] Антология художественных концептов русской литературы XX века / под ред. Т.И. Васильева, Н.Л. Карпичева, В.В. Цуркан. – М.: Флинта, 2013. – 356 с.

[12] Отарбаев Р. Біздің ауылдың амазонкалары. – Астана: Фолиант, 2012. – 424 б.

[13] Досжан Д. Ақ Орда. Төрт бөлімді роман. – Астана: Елорда, 2005. – 528 б.

[14] Әбікенұлы Е. Пәтер іздеп жүр едік. <https://massaget.kz/layfstayl/debiet/satira/30268/> (қаралды: 07.03.2024).

[15] Zhetybai R.K. The Artistic Character of the System of Images in the

REFERENCES

[1] Äbu Nasyr Äl-Farabi. On tomдық шығармалар жинағы. Т. 4. Äлеуметтік философия. Етика. Естетика [Abu Nasir Al-Farabi. Collected works in ten volumes. Vol. 4. Social philosophy. Ethics. Aesthetics]. – Astana: Lotos-Astana, 2007. – 296 б. [in Kaz.]

[2] Berdnikova O.A. Hudojestvennaia antropologia i poetologia: sovremennye aspekty izucheniia [Artistic anthropology and political Science: modern aspects of the study] // XX vek kak literaturnaia epoha. Sbornik statei. – Voronej: NAUKA-İUNİPRESS, 2011. – S. 131-141. [in Rus.]

[3] Dorofeeva L.G. Tipologicheskie priznaki smirennogo geroia v drevnerusskoi literature i proze İ. Şmeleva («Pouchenie V. Monomaha» i roman İ. Şmeleva «Leto Gospodne») [Typological features of the humble hero in ancient Russian literature and prose by I. Shmelev (“The Teaching of V. Monomakh” and I. Shmelev’s novel “The Summer of the Lord”)] // Problemy istoricheskoi poetiki. – Petrozavodsk: İzdatelstvo Petrozavodskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2013. – № 11. – S. 323-337. [in Rus.]

[4] Naidenova R. Geroi-antagonisty v ruskoi klasike: opyt tipologii [Antagonist Heroes in Russian Classics: the experience of Typology] // Aktuálnaia klasika. Materialy Vtoryh studencheskih nauchnyh chteni. – M.: Litera, 2018. – 194 s. [in Rus.]

[5] Sutägina T.E. «Lişni chelovek» i «kaiuşisä dvoränin»: k voprosu o tipologii geroev v ruskoi literature [“The Superfluous Man” and “the Penitent Nobleman”: on the question of the typology of heroes in Russian literature] // Aktuálnye problemy filologii. – Ekaterinburg. – 2018. – №16. – S. 204-216. [in Rus.]

[6] Makarichev F.V. Dinamicheskaiia tipologia geroev Dostoevskogo: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk [Dynamic typology of Dostoevsky’s heroes: abstract. ... Candidate of Philology]. – Magnitogorsk. – 2002. – 23 s. [in Rus.]

[7] Danilenko O. Tipologia harakterov v rannei proze F.M. Dostoevskogo [Typology of characters in the early prose of F.M. Dostoevsky] // İzvestia Rosiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A.İ. Gersena. – M.: İzdatelstvo Moskovskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta im. M.A. Şolohova. – 2012. – S. 77-82. [in Rus.]

[8] Novikova E.V. Dvoinichestvo i ego voploşenie v proizvedeniah F.M. Dostoevskogo: tipologia geroev-dvoinikov i osobenosti struktury proizvedeni [Duality and its embodiment in the works of F.M. Dostoevsky: typology of twin-heroes and features of the structure of works] // Gumanitarnye nauchnye issledovania. – M.: Mejdunarodnyi nauchno-innovasionnyi sentr. – 2014. – №10. – S. 128-131. [in Rus.]

[9] Orazbek M. Qazaq ädebietindegi qalalyq jasösprimder obrazy [The

image of urban teenagers in Kazakh literature]. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/maqpal-orazbek-qazaq-adebietindegi-qalalyq-zasospirimder-obrazy_24974 (qaraldy: 03.10.2023). [in Kaz.]

[10] Altai A. Bükir [The Hunchback]. URL: <https://abai.kz/post/41464> (qaraldy: 03.10.2023).

[11] Antologia hudojestvennyh konseptov ruskoj literatury XX veka [Anthology of artistic concepts of Russian literature of the twentieth century] / pod red. T.İ. Vasileva, N.L. Karpicheva, V.V. Surkan. – M.: Flinta, 2013. – 356 s. [in Rus.]

[12] Otapbaev P. Bızdıñ auyldyñ amazonkalary [The Amazons of our village]. – Astana: Foliant, 2012. – 424 b. [in Kaz.]

[13] Dosjan D. Aq Orda. Tört bölimdı roman [Ak horde. A four-part novel]. – Astana: Elorda, 2005. – 528 b. [in Kaz.]

[14] Äbikenüly E. Päter ızdep jür edik... [We were looking for an apartment...]. URL: <https://massaget.kz/layfstayl/debiet/satira/30268/> (qaraldy: 07.03.2024).

[15] Zhetybai R.K. The Artistic Character of the System of Images in the Story of «Betpe-bet» // Bulletin of Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages. Series «Philological sciences». – P. 350-363.

ТИПОЛОГИЯ ПЕРСОНАЖЕЙ В ГОРОДСКОЙ ПРОЗЕ

*Аманғазықызы М.¹, Оразбек М.С.²

¹Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусайнова
Астана, Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается типология персонажей и их характеристики в произведениях, написанных на тему города в современной казахской литературе. Особое внимание уделено образу людей искусства как главным представителям культуры города в литературных текстах. Через классификацию людей в зависимости от социальной ситуации в городе исследуется вопрос формирования понятия «горожане» в литературных произведениях.

Цель данного исследования заключается в выявлении художественных образов, формирующих культурную идентичность города, а также в дифференциации художественного образа современного города и определения его места в художественном мире. Вместе с тем в статье проанализирована художественная природа понятия «город», сформировавшегося под влиянием течения постмодернизма и его художественных приемов. В исследовании впервые изучены типичные образы персонажей в произведениях, связанных с темой города в казахской литературе.

В работе изучены образы городских героев в творчестве Рахымжана Отарбаева, Мухтара Магауина, Дукенбая Досжана, Аскара Алтая, Розы Мукановой и Ерболат Абикина, что позволяет оценить сложность и разнообразие городской жизни в казахской литературе.

Научная значимость работы заключается в исследовании образа города и особенностей его формирования в современной казахской прозе. Также были дифференцированы художественные приемы, использованные при его создании, таким образом было определено новое направление в литературном процессе. Практическая ценность исследования заключается в литературном анализе взаимоотношений персонажей-горожан и их отношения к социо-культурным изменениям в современном обществе.

В исследовательской работе использованы герменевтические, сравнительные методы исследования. В ходе классификации и определения типологического характера образа горожан в современной казахской литературе авторы обращались к трудам зарубежных и отечественных ученых.

Результаты исследовательской работы могут быть использованы при преподавании в вузах теоретических курсов, таких как теория и поэтика литературы, на специальных курсах и семинарах, при изучении формирования новых направлений в современном литературоведении. Ценность данного исследования заключается в анализе процесса формирования типичных образов новых персонажей и выявлении новых направлений в современном литературном процессе.

Благодаря выводам, полученным в результате исследования, стало возможно выразить современные концепции и жизненную философию современного человека, сформированные через образ города в современной казахской литературе.

Ключевые слова: современная казахская литература, образ города, горожанин, культура, городской человек, человек нового времени, литературный процесс, духовный упадок, духовное процветание

TYPOLOGY OF CHARACTERS IN URBAN PROSE

*Amangazykyzy M.¹, Orazbek M.S.²

¹A.K. Kussayinov Eurasian humanities institute, Astana, Kazakhstan

² L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Abstract. This article explores the typology of characters and their attributes in literary works themed around urban life in contemporary Kazakh literature. Special attention is paid to the portrayal of artists as principal representatives of urban culture within these texts. The study investigates the development of the concept of «urbanites» through the classification of individuals based on their social circumstances within the city.

The objective of this research is to identify artistic representations that shape the cultural identity of the city, differentiate the artistic profile of the modern city, and determine its position in the artistic realm. Additionally, the paper delves into the artistic essence of the «city» concept, which has been influenced by the currents of postmodernism and its artistic techniques. This research offers the first in-depth study of typical character images related to urban themes in Kazakh literature.

The study examines the depictions of urban heroes in the works of Rakhymzhan Otarbayev, Mukhtar Magauin, Dukenbai Doszhan, Askar Altay, Roza Mukanova, and Yerbolat Abiken, facilitating an understanding of the complexity and diversity of urban life as portrayed in Kazakh literature.

The academic significance of this work lies in its examination of the city's image and the nuances of its formation in contemporary Kazakh prose. Artistic techniques utilized in crafting these images have been identified and analyzed, establishing a new direction in the literary discourse. The practical relevance of the research extends to the literary analysis of the interactions among urban characters and their responses to socio-cultural changes in modern society.

Hermeneutic and comparative methods of research were employed in this scholarly endeavor. Throughout the classification and determination of the typological nature of urban characters in contemporary Kazakh literature, the authors consulted the works of both international and domestic scholars.

The results of this study are applicable to university-level teaching, specifically in theoretical courses such as literary theory and poetics, specialized courses, and seminars that focus on the development of new directions in modern literary studies. The value of this research lies in its analysis of the process of forming typical new character images and identifying emerging trends in the contemporary literary process.

The findings of this study have enabled the articulation of contemporary concepts and the life philosophy of the modern individual, shaped through the literary depiction of the city in contemporary Kazakh literature.

Keywords: contemporary Kazakh literature, image of the city, urbanite, culture, urban person, modern man, literary process, spiritual decline, spiritual prosperity

Мақала түсті: 17 сәуір 2024

Авторлар туралы мәлімет:

Аманғазықызы Мөлдiр – философия докторы (PhD), А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Астана, Қазақстан, e-mail: moldir_amangazykyzy@mail.ru

Оразбек Мақтагүл Социалқызы – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан, e-mail: makpal_zere@mail.ru

Информация об авторах:

Аманғазықызы Молдир – доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусайнова, Астана, Казахстан, e-mail: moldir_amangazykyzy@mail.ru

Оразбек Мактагуль Социаловна – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: makpal_zere@mail.ru

Information about the authors:

Amangazykyzy Moldir – Doctor of Philosophy (PhD), Docent of A.K. Kussayinov Eurasian humanities institute, Astana, Kazakhstan, e-mail: moldir_amangazykyzy@mail.ru

Orazbek Maktagul Socialovna – Doctor of Philological Sciences, Professor of Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: makpal_zere@mail.ru

UDC 81'23

IRSTI 17.71.91

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.033>

THE IMAGE OF THE HALF-SNAKE CHARACTER IN BRITISH AND KAZAKH FOLKTALES

* Vassilyeva Y.Y.¹, Karibayeva B.E.², Dzhusakinova Sh.K.³, Zagidullina A.A.⁴
^{*1,2,3,4} KazUIRWL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article is devoted to the motif of a half-snake character in British and Kazakh folktales of different genres, primarily in fairy tales and heroic tales. The purpose of the article is to contrast the image of a half-snake character in British and Kazakh folktales in order to identify the main attributes and accompanying elements of this motif. In the scope of the study, the images of dragons and snakes in world folklore are briefly considered. Western portrayal of dragons is primarily negative, and the Eastern one is positive, while snakes usually have a neutral representation. The wisdom and wizardry of half-snake characters are noted. The scientific significance of the work lies in the consideration of the half-snake character motif in the tales of category 425A, which has not been studied in the contrastive aspect. The article reveals fundamentally new attributes of this motif, which confirms its practical significance. The article uses the methods of motif analysis and contrastive analysis. For detailed study, the Kazakh folktale "Man in the serpent skin" and the British folktale "Enchanted Snake" are selected. British and Kazakh folktales show significant similarities in the plot, depiction of characters and the use of this motif. The key elements of the image of the half-snake character are highlighted. The results obtained show that these elements are wisdom, alienation, a tragic end and further transformation into a bird (a dove). Also, the adjacent motifs were revealed: the search for a lost spouse, memory loss, singing. The results show that the motifs of fairy tales are changeable structural elements that can have a large number of variations and make up complex systems. The practical significance of the results of the work lies in the possibility of their use for further research in the field of analysis of motives.

Keywords: folklore, imagery, snakes, dragons, dragonlore, motif, half-snake character, transformation

Introduction

A motif is the smallest element of the plot, as widely recognized. In folklore analysis and in folkloristics, motifs are believed to be crucial for finding similarities and differences between folktales belonging to different cultures and nations. In this article, the motif of a half-snake man acting as a lost husband is being closely examined. The representation of a half-snake character is closely

connected to the portrayal of snakes and dragons in folktales. These creatures have a variety of functions depending on the region, the cultural layer, the history of the nation, and its beliefs. Two opposite representations can be found: the Western portrayal where dragons are villains, and the Eastern portrayal where dragons are wise advisors and supernatural creatures possessing magic. When it comes to the image of a snake, it is believed to be rather neutral compared to the monstrosity in dragonlore. With this in mind, it might be assumed that the image of a half-snake character possesses more or less the same qualities. At the same time, there are numerous differences between dragonlore, “snake-lore”, and the tales involving half-snake or half-serpent characters.

The folktales which involve enchanted creatures who later become people are grouped under several different categories. One of these categories is “Search for the lost husband” in Aarne-Thompson’s Folktale Motif Index. In the Index, the category is saved under the title 425A, and it encompasses a vast number of tales from different regions. What unites those tales is a series of motifs which follow the same scheme.

Two articles are chosen for the analysis: a Kazakh folktale “Man in the serpent skin” and a British tale “Enchanted snake”. These folktales belong to the mentioned category, and there are numerous similarities between them. With the help of motif analysis, several motifs found in the tales are withdrawn and put in chronological order. It is revealed that the motif of an enchanted half-snake character neighbors such motifs as a tragic end, search for seven years, singing a song in an abandoned castle, memory loss, and, interestingly, further transformation into a bird.

The images of dragons and snakes have been present in folklore since ancient times. A dragon would normally act a villain whose battle with the hero is the culmination point of the story. According to the classification suggested by Vladimir Propp, dragons may belong to the group of villains: the role which they usually play in numerous tales, legends, folk ballads and other such folkloric works around the world [1]. However, what interests us is another role of dragons and snakes: not those fire-breathing harmful creatures which terrify entire villages and are beaten by heroes, but the characters which think and act reasonably and sometimes give advice. Such a representation, quite widespread in Chinese, Korean and perhaps Japanese folklore, is rare in Western folktales and even in Middle Asian and Eastern tales of magic. In the Merriam-Webster dictionary, “dragon” is defined as a huge serpent (which is an archaic understanding) or a mythical creature shown as a monstrous winged and scaly serpent having a crested head and enormous claws. As it can be observed, the connotation is predictably negative, with such words as “monstrous” or “enormous” being involved. Here the line of demarcation should be drawn between dragons (enormous and dangerous) and snakes (small, sometimes even harmless, tricky, usually wise). The article provides a brief examination of how both these characters are depicted in world folklore and in British and Kazakh folktales. The primary concern of

this paper, however, is the image of a half-snake character in British and Kazakh folklore. The fairy-tales of this kind are grouped under the category of “Search for the lost husband” in Aarne-Thompson-Uther index of folktales. There are other categories such as “Supernatural spouse” and “Supernatural adversary” in the given index, yet they do not fully depict the half-snake character, focusing primarily on wives. Meanwhile the half-snake character usually acts as a husband and quite rarely – as a wife. A few folktales from this category are “On the white snake”, “Enchanted prince”, “The serpent prince”, “Black Bull of Norrway”, “The goat” and “Man in the serpent skin”. Parallels are drawn between the images of the half-snake character in the mentioned folktales, and the main attributes of this motif are identified.

Methods and materials

The methods of motif analysis and contrastive analysis are utilized to reveal the essence of the motif of the half-snake character. The materials include the collections of folktales by Joseph Jacobs and Andrew Lang, and the collection “Kazakh folktales”.

Results

The examination of dragons, snakes, and half-snake characters in folklore leads to quite interesting results. These characters of world and local folklore were studied by Chernoyarova, Zarubkina, Leston Mayo, J. Simpson, Roy Snelling, Kaskabasov, and a number of other researchers. A dragon is a creature which perhaps never existed, and the representation of it depends on the descriptions provided by people. As a result, a certain level of bias is expected: narrators of folktales use specific words to describe dragons. For example, let us pay attention to the following phrases from “Batyр and Chige-Hursukhal”, a Chuvash heroic folktale about a young hero defeating a dragon:

a twelve-headed serpent

a beast of twelve heads

the beheaded monster

Chuvash tales are of great interest to the researchers of Turkic folklore: though their language belongs to the Turkic group, this nation is influenced by Slavic traditions as a result of their location. This can be seen in the name of the main character (Ivan) and other hints in the plot of the tale which show that this folkloric work is merely a mixture of many other folktales coming from different cultural layers [2].

Below are phrases from a Moldovan folktale titled “Fat-Frumos and the Sun”. According to the plot, a group of dragons steals the sun, making the entire country suffer. A curious thing about this tale is the presence of tricksters: the villains disguise themselves as a family of human beings, thus deceiving the main character. That is why the majority of dragons (Twilight-dragon, Evening-dragon, Midnight-dragon and their wives) are vaguely described as “snakes” or

even “horsemen”. When the wives of Twilight and Evening turn into different objects to deceive the hero, the only thing which is mentioned about their nature is their “black and thick snake blood”. The only real description which can be noted is the image of Mother-dragon:

*a huge black cloud coming from behind, with lightnings and thunder
her maw wide open, one jaw touching the sky, the other touching the earth
her fire-breathing maw
she devoured the stick*

It may be assumed that the images of dragons and snakes are somewhat merged in the mentioned tales. Indeed, the words “dragon” and “snake” are sometimes used interchangeably, which might be misleading. However, we need to consider the fact that the Russian language utilizes several different words to refer to the concept of “snake”, some of which are *змея*, *змея* and *змий*. Whilst the first word has a neutral connotation, the second word may be translated as “serpent” and refers to both dragons and snakes (yet predominantly dragons) [3]. When it comes to the last word, it is usually utilized in the meaning of The Serpent who deceived Eve and has a completely negative connotation (*змий-искуситель*).

This disambiguation leads to the fact that dragons and snakes which have different connotations and different conceptual areas are mixed in the folkloric discourse and in the cognition of a folktale narrator. The same situation is witnessed in the Kazakh language, where only three words depict snakes and dragons:

*Жылан
Аждаһа
Айдахар*

While the first word has Turkic origins and means “snake” in the most general and neutral way, the second word has its origins in Farsi and Pehlevi. In those languages, the word has a meaning of “a monstrous creature, a character of fairy tales, which hides in caves and acts as a villain”. It can be noted that the word *жылан* is used in the meaning of “dragon” in a number of Kazakh fairy-tales, whilst the second word *аждаһа* has a significantly more restricted utilization. This may be connected to the fact that the mentioned word was transitioned to Kazakh when many folkloric layers had already been formed.

When it comes to English, the words “serpent” and “dragon” are rarely used interchangeably. Serpents are usually depicted as villainous and tricky creatures whose main task is to deceive the main character and lead him or her to death. This representation is quite close to that of Bible. It is believed that the negative connotation of snakes mainly originates from the religious belief that Satan, having disguised himself as a serpent, convinced Eve to eat the forbidden fruit which led to the descent from Heaven. Dragons, on the other hand, have always acted as villains, quite rarely playing another role. Their monstrous exterior and such qualities as breathing fire turn them into schematic evil, the only purpose of

which is to challenge the hero. Such plots can be found in numerous epic tales, including Beowulf [4].

For instance, J. Simpson classifies 50 dragon tales of British origin into several categories by the role the dragon plays in them. Most of these tales show the same patterns as the bulk of Western folklore: dragons are shown as monstrous creatures which the hero defeats. In the folklore of Yorkshire, however, the trickery and wisdom of the dragons is also mentioned [5].

The images of snakes (not serpents) are less negative in both Eastern and Western folklore. In Kazakh fairy-tales, snakes quite often act as adversaries, suggesting solutions and sometimes even saving the main character. For instance, in *“The padishah who wished to unravel his dream”*, a king of a distant country wishes to know the meaning of his recent dream where he sees several animals. Those animals are a sheep, a fox, and a wolf. When the poorest man of the country is asked to solve the dream, he asks a snake for help, and it indeed provides the right solution. This repeats several times, until the man decides to kill the snake and take all the money which the king was offering. Offended, the snake leaves the man forever.

In this tale, numerous interesting motifs can be found. Firstly, the snake is acting as a wise adversary which is not interested in earthly matters: it does not accept the money offered by the poor man. Instead, the snake leaves a coin after drinking a cup of milk at the poor man’s house. The reasons behind its help are unclear, yet the tale has profound philosophic context and raises the questions of morality, egoism, and altruism.

Another noble snake of Kazakh origin is Bapy-khan who first swallows the hero but then releases him, thus presenting him with magical powers, as noted by Saifullina [6].

In the collection of German tales by brothers Grimm, there is a folktale *“White snake”* where a young servant learns the languages of animals by eating the flesh of a small white snake usually offered to the king. Snakes have been long depicted as wise creatures who know the secrets of the world. This image may have derived from *ouroboros* – the snake eating its own tail, which symbolizes the eternal repetitiveness of the universe. In Ancient Egypt and Ancient Greece, snakes and small dragons eating their own tails represented the cycle of life which includes birth, death, and rebirth. In their turn, those understandings are connected to a belief in reincarnation, which is widespread on the East.

In other words, snakes might have symbolized the entire world with all its mysteries and secrets which are unveiled in case of encountering a snake, helping it, marrying it or eventually eating its flesh. Here we turn to the major concern of our article: the images of half-person, half-snake characters in Kazakh and English folklore.

Discussion

Perhaps one of the most unique and classical tales about a half-snake character

is “Shahmaran”, a legend of Arabic or Persian origin which was included in the collection “One thousand and one nights” under the name of “Shah-Maran”. Its tracks can be found in the Turkish tale of the same name which is widespread on the south of the country (in Adana and Mardin). Those regions are close to Syria, which is why, probably, the tale of Arabic origin was translated into Turkish and became a national folk legend. In the Kazakh translation of “One thousand and one nights” the name of the tale is “Malike-Maran”, as the translator wished to underline that the half-snake character was, in fact, a female [7].

As translated from Persian, “Shah” means “king”, and “maran” means “snakes” (the plural form). In other words, Shah-Maran is the king of snakes, the most precious and the most desirable creature as it knows the secrets of the world. While there are some differences, the plot of most adaptations is pretty much the same. A young man named Jamasap (or Jamsap) makes a living by selling woods. One day he and a few of his fellow woodsmen go to the forest where they find a pit full of extremely tasteful honey. They start selling honey instead and soon become middle-class salesmen, which irritates the friends of Jamasap who wish to take all the profit. As the pit increases, the woodsmen now need to hang themselves on a rope in order to reach the honey. When it is Jamasap’s turn to go down and get the honey, his friends abandon him in the pit, causing Jamasap to travel to the underworld where he meets Shah-Maran.

Let us take a look at the description of Shah-Maran in the variant of “One thousand and one nights”:

A small snake, all white, wearing a crown

In other variants of this tale the description is as follows:

A half-snake, half-woman creature wearing a crown

Huge snakes who inhabited the underworld were all the servants of Shah-Maran. In “One thousand and one nights” they take her to Jamasap on a small golden plate which must have been her throne. In other variants Shah-Maran’s size is equal to that of a human, so she sits on a golden throne in the middle of a meadow. She and Jamasap soon become lovers (in Persian and Turkish variants), and Jamasap spends a few years underground. In the variant of “One thousand and one nights”, the snake does not have any human features except for the face, and her relationships with Jamasap are rather friendly than romantic. Again, Jamasap lives with the snakes and soon starts missing his home, to which Shah-Maran and Malike-Maran both respond with sorrow. In all the variants the snake cannot liberate Jamasap because she is afraid for her life. After a while, however, Jamasap is sent home with a few instructions which include not taking a bath as his spine is now covered in serpent scales. Jamasap does not follow this order, and his encounter with Shah-Maran is soon revealed. The king of that country is ill, and he must eat the flesh of Shah-Maran to recover. Jamasap is taken to the vizir of the country who torments him until Jamasap reveals where Shah-Maran is hiding. Eventually the snake is cut in three pieces (Turkish variant), boiled and eaten by the king. Jamasap drinks the broth and becomes a widely known scholar

who is familiar with the secrets of the world, and vizir dies after drinking the snake oil.

While this story does not fall under the category of “Search for the lost husband”, it may have influenced the Kazakh folktale “Man in the serpent skin” where the main character’s name is Shahimardan. “Mardan” and “maran” are practically the same word, and “Shah”, as it has been mentioned before, stands for “king”. The plot of this magical tale is, however, entirely different.

According to the tale, there are old spouses who have never had a child. Suddenly the wife gets pregnant and wishes to eat dragon flesh (a motif which can be met in Giambattista Basile’s *Tale of Tales*). The old man is lucky enough to find some dragon meat which his wife devours before giving birth to a snake with a human face. The couple raises the snake, and when the serpent boy reaches a certain age, he starts asking for marriage. He wishes to marry no one but the king’s daughter, and then we encounter quite an interesting motif: the boy’s father goes to ask for that three times, and all the three times the king kills him, and all the three times the serpent man manages to revitalize his father. The motif of rebirth is quite common in folklore. This may contribute to the fact that the serpent man has magical powers and is, therefore, a non-human creature.

After getting reborn for the third time, the old man continues to ask for the king’s daughter’s hand, and the king gives a magical task which the serpent man successfully fulfills. After the wedding, the daughter is sent to a room where her husband lies in the form of a snake. Terrified, she touches the skin of the serpent, and he turns into a handsome man (the motif of transformation). Happiness, however, does not last for long: the king’s daughter accidentally loses the serpent skin, and her husband flies away, having turned into a dove. The wife searches for him for seven years and eventually finds the serpent man, and the tale ends. There is also a subplot of a woman held in captivity by a giant: the woman helps the king’s daughter, and Shahimardan liberates her in return. It is not rare for Eastern tales in general and for Kazakh tales in particular to be a mixture of different legends and have a variety of subplots [8].

The following motifs can be found in the tale, in chronological order:

Long-awaited pregnancy

Dragon flesh

Half-snake child

King’s daughter and peasant

Rebirth of the father

Magical tasks for the son-in-law

Transformation of the spouse

Lost (burnt) skin

Transformation into a bird

Search for the husband

Wearing boots of steel

Wandering for seven years

A woman and a giant

Lost husband sings a song

Curing the blind parents

There are numerous tales which share the same motifs in the “Searching for the lost husband” category. Some of them are listed below:

Der Eisenofen (The iron stove), a German tale.

Lo Romani (The sprig of rosemary), a Catalan tale.

A menina e o bicho (Maiden and the beast), a Portuguese tale.

The Enchanted Snake, an English tale from the collection of Andrew Lang.

The Black Bull of Norway, an English tale from the collection of Joseph Jacobs.

La Colomba Ladra, an Italian tale from the collection of Italo Calvino.

O bilem hadu (About a white snake), a Czech tale from the collection of Božena Němcová.

There are also Norwegian, Russian, Irish, Israeli, French, Neapolitan, and Greek tales. Eastern folklore is demonstrated by a single Japanese tale; apart from that, the entirety of this category is represented by Western, Northern, and Mediterranean folklore. A Hungarian tale “The serpent prince” utilizes the same motif of an animal as a bridegroom, yet its content is darker and the resolution is less positive than of other folktales of this category. From this it might be assumed that the tale “The serpent prince” led to the creation of “Man in the serpent skin”. Still, such presumptions should be made with caution, as the two tales share little in common except for a few motifs and the presence of a snake character. “Man in the serpent skin” is closer to the tales of “One thousand and one nights” by its narration type, the characters, and the positive resolution. In “The serpent prince”, the bride of the serpent man is kept hostage in a dark underground room till she agrees to marry the snake – a motif more common for the medieval Western folktales with their naturalistic portrayals of cruelty.

While most of the mentioned tales share the same plotline, similar characters and motifs, the closest to “Man in the serpent skin” is “Enchanted snake” from the collection of Andrew Lang. The English origin of this tale may be doubted because of the names of characters (Sabatella, Cola-Mattheo) which are rather Mediterranean. It may be assumed, however, that the tale is an adaptation of a Neapolitan or a Sicilian tale [10]. The similar situation often occurs in Kazakh folklore, where the names of characters are Arabic or Persian due to the overlapping in folkloric layers. In “Man in the serpent skin”, the male character’s name is Shahimardan, which is not a Turkic name, while the female character is called “Nursulu”.

The plots are quite similar in the beginning, with a small difference: the mother and father of the serpent skin man find him in a basket in the forest near which they live. The motif of adopting a snake and raising it as a child can be met in pretty much all the mentioned tales: in “O Bilem Hadu”, a Czech folktale, a woman finds a white snake in the forest. In “The snake prince” from

the collection of Andrew Lang, a poor woman decides to kill herself by letting a snake bite her; however, the snake turns out to be an enchanted little boy. In “The serpent prince”, a Hungarian folktale, a queen finds a snake and raises it as her own son. As it can be noticed, a motif of giving birth to a half-human creature is quite rare in the category “Search for the lost husband”. Mostly, the snake (bull, bear, goat, fish, lion etc.) is revealed to be an enchanted prince who lives in a distant kingdom with his real parents. This fact makes “Man in the serpent skin” unique, as it appears to be an only folktale where the half-snake character has human parents.

As the plot progresses, more differences emerge. It has been mentioned that Shahimardan turns into a dove after his wife loses his serpent skin. The wife searches for him for seven years without success, and then she finds her husband in an underground castle where he is singing a sad song (close to Arabic *beit*). She is able to retrieve her husband from the castle without any obstacles, while in other tales it becomes quite difficult.

Now, that is the primary difference between “Man in the serpent skin” and other folktales of the given category. Mostly, the main female character needs to fulfill a number of tasks before she is able to reunite with her husband. These tasks may vary: usually they are reduced to house cleaning and other chores. In some cases, however, the female character undergoes a different type of quest: she finds out that her husband married another queen (often vile in nature), and she needs to give away her precious possessions to be able to see the male character. In a variety of folktales, such encounters give no result, and the female character gradually loses all her belongings before her husband recognizes her. After the recognition, the new wife of the male character is usually punished (decapitated or exiled). When it comes to “Man in the serpent skin”, the narrative is closer to the style of “One thousand and one nights”, and the ending does not involve the punishment of the villain as the tale itself contains no evident antagonists except for Kara-Dau.

Conclusion

Dragons, snakes, and half-snake characters have different depictions in world folklore in general and British and Kazakh folktales in particular. Dragons quite often act as villains or obstacles. Snakes are sometimes also depicted as negative characters, but their role of wise adversaries prevails in the examined folktales. A snake carries out a variety of functions, from helping to unravel the meaning of a dream to being a companion and a friend (Kazakh folklore). In Western folktales, eating the flesh of a white snake leads to possessing enormous knowledge about the secrets of the world (“The white snake”). In Eastern folklore, insulting a snake in vain might lead to deadly consequences, which shows the respect towards these creatures.

When it comes to the figure of a half-snake character, it generally falls under the category “Search for the lost husband” in Aarne-Thompson Index.

However, the scope of this motif is broader, and in some cases the half-snake character possesses powers which go beyond helping the main hero or heroine. While the Western variants of the tale about a man in the serpent skin contain the similar motifs as the folktales about other animal characters (bulls, goats, bears), the Kazakh variant might root in the tale about Shah-Maran. This explains the differences in the narrative, the presence of beits and the distinct ending of “Man in the serpent skin”. Despite being seemingly different, the tales exhibit a variety of similarities which help reveal the additional attributes and further motifs used alongside the motif of a half-snake character.

The attributes of a half-snake character are:

1. Being wise.
2. Being capable of reviving people.
3. Possessing extreme magical powers yet not using them.
4. White skin (in some cases).
5. Human head and a snake’s body.
6. Lying in a circle (which might be an allusion to ouroboros).

Another peculiar finding about the nature of the half-snake character is that it usually transforms into a bird after the female character burns, loses or destroys his serpent skin. This takes place both in “Enchanted prince” and “Man in the serpent skin”. The motif of further transformation into a bird may have certain connection with the nature of snakes and the beliefs associated with them.

To summarize, the article examined a variety of folktales from world, British, and Kazakh folklore containing the images of snakes, dragons, and half-snake characters. It is assumed that the portrayals of a half-snake character in British and Kazakh folklore have different roots which explains the distinctions in the sequence of actions and in the depiction of the character. At the same time, the exhibited similarities help unravel the role of the half-snake character in folklore. As it can be noticed, the scope of motifs is extremely wide, and surprising connections can be found in the folkloric works of seemingly distant and different cultures.

REFERENCES

[1] Propp V. Fairy tale transformations // *Modern Genre Theory*. – Routledge, 2014. – P. 50-67.

[2] Chernoyarova M. Yu., Zarubkina O. V. Komparativniye karakteristiki vodnyh duhov v russkom i chuvashskom folklore (na osnove mifologicheskoy prozy Chuvashiyi) [Comparative characteristics of water spirits in Russian and Chuvash folklore (based on the mythological prose of Chuvashia)] // *Bulletin of the Chuvash State Pedagogical University. Iya Yakovleva*. – 2017. – № 1 (93). – S. 84-98. [in Rus.]

[3] Trofimov G. A. Ob antropomorphizatsii letayushih zmeev i drakonov v russkom i britanskom folklore [On the anthropomorphism of flying serpents and dragons in Russian and British folklore] // *Bulletin of the Mari State University*.

– 2015. – № 5 (20). – S. 93-98. [in Rus.]

[4] Rauer C. Beowulf and the dragon: parallels and analogues. – Boydell & Brewer, 2000. – 342 p.

[5] Simpson J. Fifty British dragon tales: an analysis //Folklore. – 1978. – V. 89. – №. 1. – P. 79-93.

[6] Zhaksylykov A.Zh. Obraz troyemiriya v arhaicheskom (Tengrianskom) mirovozzreniyi kazakhov [The image of three worlds in the archaic (Tengrian) worldview of the Kazakhs] //Tengrianism and the epic heritage of the peoples of Eurasia: origins and modernity. – 2017. – S. 162-169. [in Rus.]

[7] Myn bir tun [One thousand and one nights]. Four-volume / [translated by K. Abdikadyrov]. – Astana: Foliant, 2022. – 552 b. [in Kaz.]

[8] Kondybay S. Myfologia proto-kazakhov [The mythology of proto-Kazakhs]. – Almaty: SaGa, 2008. – 436 s. [in Rus.]

[9] Lang A. (ed.). Green fairy book. – Lulu. com, 2008. – 353 p.

БРИТАН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ ЖАРТЫЛАЙ ЖЫЛАН КЕЙІПКЕР БЕЙНЕСІ

*Васильева Е.Я.¹, Карибаева Б.Е.², Джусакинова Ш.К.³, Загидуллина А.А.⁴

^{*1,2,3,4} Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТУ, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақала әртүрлі жанрдағы британдық және қазақ ертегілеріндегі, ең алдымен сиқыр туралы ертегілер мен қаһармандық ертегілердегі жартылай жылан кейіпкерінің мотивіне арналған. Мақаланың мақсаты – осы мотивтің негізгі атрибуттары мен ілеспе элементтерін анықтау үшін ағылшын және қазақ ертегілеріндегі жартылай жылан кейіпкерінің бейнесін қарастыру және салғастыру. Зерттеу аясында әлемдік фольклордағы айдаһар мен жылан бейнелеріне қысқаша тоқталынады. Батыс фольклорында айдаһар әдетте жағымсыз, ал шығыс ертегілерінде жағымды мағынаға ие болса, жылан бейнесінің бейтараптығымен ерекшеленетіндігі байқалады; жартылай жылан кейіпкерлеріне келетін болсақ, олардың даналығы мен сиқырлы қабілеттері атап өтіледі. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы - бұрын салыстырмалы аспектіде зерттелмеген 425А санатындағы ертегілердегі жартылай жылан кейіпкерінің мотивін қарастыруда. Осылайша, мақалада бұл мотивтің жаңа атрибуттары ашылады, бұл мақаланың практикалық маңыздылығын көрсетеді. Мақалада мотивтерді талдау және салыстырмалы талдау әдістері қолданылады. Толығырақ зерттеу үшін қазақ «Жылан қабықты жігіт» ертегісі мен британдық «Сиқырланған жылан» ертегісі таңдалды. Британдық және қазақ ертегілерінің сюжетінде, кейіпкерлерді бейнелеуінде және осы мотивті қолдануында айтарлықтай ұқсастықтар бар. Жартылай жылан кейіпкерінің бейнесінің негізгі элементтері айқындалады. Алынған нәтижелер бұл элементтердің даналық, қашықтық, қайғылы соң және одан әрі трансформация (құсқа, көбінесе көгершінге айналу) екенін көрсетеді. Атрибуттардан басқа, көрсетілген мотивке іргелес мотивтер

де анықталды: жоғалған жарын іздеу, есте сақтау қабілетін жоғалту, ән салу. Алынған нәтижелер ертегілердің мотивтері өзгермелі құрылымдық элементтер болып табылатынын, көптеген вариацияларға ие және күрделі жүйелер құра алатынын көрсетеді. Жұмыс нәтижелерінің практикалық маңыздылығына келер болсақ, нәтижелер ертегі мотивтерін зерттеу саласындағы жаңа ғылыми ізденістерге негіз бола алады.

Тірек сөздер: фольклор, бейнелеу, жылан, айдахар, айдахар ертегілері, мотив, жартылай жылан кейіпкер, трансформация

ОБРАЗ ПЕРСОНАЖА-ПОЛУЗМЕИ В БРИТАНСКИХ И КАЗАХСКИХ СКАЗКАХ

*Васильева Е.Я.¹, Карибаева Б.Е.², Джусакинова Ш.К.³, Загидуллина А.А.⁴

^{*1,2,3,4} КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Аннотация. Статья посвящена мотиву персонажа-полузмеи в британских и казахских сказках разных жанров, прежде всего в волшебных и богатырских сказках. Целью статьи является рассмотрение и сопоставление образа персонажа-полузмеи в британских и казахских сказках для выявления основных атрибутов и сопутствующих элементов данного мотива. В рамках исследования кратко рассмотрены образы драконов и змей в мировом фольклоре и выявлено, что если в западном фольклоре драконы обычно имеют отрицательную коннотацию, а в восточных сказках - положительную, то изображение змей в целом нейтрально; что же касается персонажей-полузмей, отмечены их мудрость и магические способности. Научная значимость работы заключается в рассмотрении мотива персонажа-полузмеи в сказках категории 425А, изучение которого в сопоставительном аспекте ранее не предпринималось. Таким образом, статья выявляет принципиально новые атрибуты данного мотива, что подтверждает ее практическую значимость. В статье использованы методы анализа мотивов и сопоставительного анализа. Для более подробного изучения выбраны сказка казахского происхождения «Джигит в змеиной коже» и британская сказка «Заколдованный змей». Британские и казахские сказки обнаруживают значительное сходство в сюжете, изображении персонажей и использовании указанного мотива. Выделяются ключевые элементы образа персонажа-полузмеи. Полученные результаты показывают, что этими элементами являются мудрость, отчуждение, трагический конец и дальнейшая трансформация (превращение в птицу, чаще всего в голубя). Помимо атрибутов, выявлены мотивы, соседствующие с указанным мотивом: поиск утерянного супруга, потеря памяти, песня. Полученные результаты показывают, что мотивы сказок – это изменяемые структурные элементы, которые могут иметь большое количество вариаций и составлять сложные системы. Практическое значение итогов работы заключается в возможности их использования для дальнейших изысканий в сфере анализа мотивов.

Ключевые слова: фольклор, образ, змея, дракон, сказки о драконах, мотив, персонаж-полузмея, трансформация

Received: April 11, 2023

Information about the authors:

Vassilyeva Yekaterina – MA, KazUIRWL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan, e-mail: yekaterina.v@mail.ru

Karibayeva Buadat – PhD, Associate Professor, KazUIRWL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan, e-mail: buadat_ke@mail.ru

Dzhusakinova Shariyat – Candidate of Philological Sciences, Docent, KazUIRWL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan, e-mail: shariyat_66@mail.ru

Zagidullina Aliya – Doctor of Philological Sciences, Professor, KazUIRWL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan, e-mail: aluth@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Васильева Екатерина Яковлевна – магистр, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: yekaterina.v@mail.ru

Карибаева Буадат Есиркеповна – PhD, қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: buadat_ke@mail.ru

Джусакинова Шарият Калмахановна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: shariyat_66@mail.ru

Загидуллина Алия Адамбековна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: aluth@mail.ru

Информация об авторах:

Васильева Екатерина Яковлевна – магистр филологии, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: yekaterina.v@mail.ru

Карибаева Буадат Есиркеповна – PhD, ассоциированный профессор, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: buadat_ke@mail.ru

Джусакинова Шарият Калмахановна – кандидат филологических наук, доцент, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: shariyat_66@mail.ru

Загидуллина Алия Адамбековна – доктор филологических наук, профессор, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: aluth@mail.ru

UDC 821.111(73)-312.41.

IRSTI 17.01.33

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.034>

FORENSIC STYLE AND TERMS IN THE DETECTIVE GENRE

***Gabdrahman T.S.¹**

***¹ L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan**

Abstract. The study is devoted to the analysis of the forensic style in the detective genre from a linguistic point of view, with a main focus on the work of Kemel Tokayev, who initially acted as the author of detective works in the Kazakh language, including the works “Tunde atylgan ok”, “Sarbaganda bolgan oqiga”, “Taskyn”, “Komeski iz”.

The purpose of the study is to analyze the forensic style in works of the detective genre using linguistic methods, features of the use of terms and their pragmatic function in the texts of Kemel Tokaev.

This study is important both for linguistic theory and for practical application in the analysis and understanding of the structure and content of detective works, especially in the context of Kazakh literature.

The methodology includes text analysis of Kemel Tokayev’s works using linguistic tools such as content analysis, semantic analysis and stylistic principles. Particular attention is paid to the use of forensic terms and their role in creating the atmosphere of a detective work.

The results of the study make it possible to identify the features of the forensic style in the works of Kemel Tokayev, as well as to determine the specifics of the use of detective terms in the Kazakh language. The analysis highlights the importance of these elements in creating an atmosphere of tension and realism in a detective text.

The study makes a significant contribution to the linguistic understanding of the forensic style in the detective genre, and also expands our understanding of the specifics of the use of terms in texts in the Kazakh language.

The results of the analysis can be useful to researchers of literature, cinema and cultural studies, as well as for understanding the mechanisms of constructing detective works as an individual style and genre.

Keywords: genre, detective genre, forensic style, term, legal terms, vocabulary, professional words, composition of vocabulary

Introduction

The forensic style in the detective genre is distinguished by high precision in detail, logical consistency and scientific basis, which creates an atmosphere of realism and tension in the works. The specific terminology of forensic science

plays a key role in shaping the artistic image of a detective work, enhancing its realism and creating the effect of intrigue and mystery.

Analysis of the historical development of forensic style in the detective genre, ranging from classical works to modern trends, allows us to identify changes in approaches to the use of forensic elements.

A detailed overview of methods for introducing forensic aspects into the plots and characters of detective stories, such as the use of expert opinions, detective techniques and forensic terms. A summary of the main findings, emphasizing the importance of forensic style and terminology in creating compelling and gripping detective fiction, and indicating their importance in shaping readers' interest in the genre.

A detective story is a work that describes the process of investigating a mysterious incident in order to verify its events and solve the case.

The key feature of the detective story as a genre is the presence in the work of a mysterious incident, the conditions of which are unknown. The most common incident is murder or theft. A necessary feature of a detective story is that the actual conditions of the conflict are not communicated to the reader: the reader follows in the footsteps of the narrative and in the process of reading gets the opportunity to imagine their own versions at any stage of the plot development.

According to researchers, detective is the most popular genre at the moment. Therefore, the genre-stylistic features of detective prose attract the attention and interest of linguists day by day. Because the language tools used in the creation of such texts describe the effectiveness of modern speech communication to a very high degree.

The concept of detective is broad. In dictionaries, it mainly has two meanings: 1) (*literature*) known one criminal open goal did the film or literary composition;

2) (*law*) place received criminal with research and him with anger engaged in internal affairs of the administration employee [1].

And detective prose is literary works that are adventurous and focus on the details of solving a crime. The works belonging to this branch of literature have a sharp plot. That is, uncovering the secret of the story, reaching a solution to complicated mysterious situations is realized through artistic methods typical of detective literature genres. Thus, the mask of the secret event becomes clear, and thus it becomes interesting to the reader [2].

Detective prose strictly preserves the traditional canon, which does not break even in the modern literary environment, which is prone to genre eclecticism, and is preserved both in the classic detective and in various versions of the genre, which include elements of historical, fantastic or romantic work. Since the formal-content model of the detective is based on a criminal mystery that needs to be solved based on logic and deduction, the detective story is built according to a simple but effective scheme: crime - investigation - exposure of the criminal. Linguistic strategies of such texts require the use of speech clichés,

ready-made stamps, phraseological units, quotations, special terms [3].

Analysis of the vocabulary in the work is necessary if we are going to talk about the lexical-semantic features of the detective narrative. It is vocabulary that helps us comprehend what is happening and understand the idea of the work we are reading. It is vocabulary that creates a holistic picture, different from the picture of our present. A word placed in one context or another can be interpreted in completely different ways. A correctly chosen word gives the work novelty, expressiveness, and creates the style of not only the work, but also the author. It is customary to distinguish two types of stylistic coloring: functional and emotionally expressive.

- The functional and stylistic coloring of vocabulary is correlated with the division of the literary language into two main subsystems: bookish and colloquial.

- Literary-colloquial words include such words with a certain shade of derogation. However, these words are used in many areas of human communication and correspond to the norm of literary language.

There are special groups of words, such as, say, everyday words. They are used mainly in everyday communication. If they are used in some other situation, they will not disrupt the general structure of the conversation, but they have a clearly reduced connotation, which has a bright stylistic coloring, so the use of such words in many areas would be inappropriate. As already mentioned, vocabulary in a certain context helps to express emotions. Emotionally charged vocabulary is usually divided into several types:

- Vocabulary containing a negative or positive emotional assessment of the subject of speech.

- Vocabulary that emotionally elevates and vocabulary that emotionally degrades the subject of speech. Emotionally belittling vocabulary is usually classified as a conversational style of vocabulary.

Criminalistics (substance law). The science of technical and tactical approaches, methods and tools for collecting and investigating irrefutable evidence, used in the criminal process for the detection and investigation of crimes, as opposed to civil or criminal cases. Based on the achievements of natural and technical sciences, forensics develops and improves technical and tactical methods of finding, storing, collecting, reporting and researching evidence. The science of forensics is a set of methods used to investigate specific types of crime (murder, looting of public property, etc.), investigative methodology [4].

And in the «Explanatory dictionary of criminological terms» the following definition is given to criminology: «Tactical methods of crime detection, the department that identifies and investigates the crime by using and researching the tools of legal science [5].

The detective is characterized by a certain compositional sequential structure: mystery, crime (beginning, development) - investigation process (climax) - exposure of the criminal (solution), as well as positive (investigator and

his supporters) and negative (criminal and his accomplices) detective character. differs in a specific paradigm of character division. From this point of view, all the elements of the criminalistic style mentioned in the definitions above are reflected in the detective works.

Since the reader of detective prose appreciates the most truthfulness of the events, the linguistic markers of the text of the detective work are the terms and terminological phrases that come from the professional words of the officers of investigative bodies and official legal documents: *investigation, evidence, circumstances of death, crime scene, serious crime, composition of the crime, crime discovery, indirect (direct) evidence, investigative secrecy, testimony, inspection protocol*, etc. p., as well as speech clichés arising from them: *committing a crime, investigating a case, opening an investigation, conducting an investigation*, etc. b. The use of such terms in the language of the literary work (including the statements of the characters) depends on the author's desire to create a speech context specific to a certain communicative situation, to bring it closer to reality. For example: *Жабағының, Қаракемпірдің көрсетпелеріне көз тоқтатып, тағы жазған сөздері жоқ па дегендей қағазды әрі-төңкеріп қарады. Оны айыпты санасақ, дереу қамауға алуға прокурордан санкция сұраған болар едік. Қуәлардың көрсетуімен Рысбекті қамауға алып, тергеу ісін жүргізіп жатқан көрінеді. Бәлкім, қойшы өліміне оның да қатысы бар шығар, бірақ біз негізгі қылмыскерді табуымыз керек* [6; 10]. (*He looked at the paper upside down as if there were no more words he had written, stopping his eyes at the signs of (korsetpeleri) Zhabagy and Karakempir . If we found him guilty (ayıpty), we would have asked the prosecutor for a sanction for his immediate arrest (qamauga aluga). According to witnesses (qualardyn), Rysbek was arrested and an investigation (tergeu isin) is being conducted. Perhaps he is also involved in the death of the shepherd, but we need to find the main culprit(qylmysker)* [6, p.10]).

Such terms shape the style of detective prose and define its content. However, until now, the character of the vocabulary of the works of the Kazakh detective genre, the features of their lexical layers, including terms, have not been studied. Therefore, the beginning of the creators of the Kazakh detective genre, on the example of K.Tokaev's works, there is a need to study the vocabulary of detective works, including terms, to determine their features.

Materials and methods

The descriptive method was mainly used as a research method. Since the object of research is the vocabulary of literary texts, the methods of *data* analysis and semantic analysis were used. Context was taken into account to describe linguistic evidence.

As material for research, the writer Kemel Tokaev's story "What happened in Sarbagan", the story "Taskyn", the story "Komesky trail" (Tokaev K. Selection. Vol. 2. Tales and stories. – Almaty: "Mother tongue" publishing house, 2008. –

296 page), the story “A bullet fired at night” (Tokaeв K. Vershmalami: (novels and short stories) Vol. 1. – Almaty: “Ana tili” publishing house LLP, 2017. – 384 pages) text was taken.

Results

A feature of the detective genre is the description of characters, events, and places. Descriptions of a classic detective story are realized using neutral lexical and semantic means. If details are provided, they are always used as clues or evidence in solving the case. Portraits in detective texts are very short and consist of individual elements of appearance and occupy one sentence or phrase. The predominant use of short descriptions is associated with the rapid development of the plot and maintaining the reader’s attention.

*Жаз аяғында айрықша тапсырмамаен К. қаласына аттанған [5, p.168]. Лейтенант Кузьменконың алып қайтқан құнды дерегі – басы балталанып, әл үстінде жатқан күзетші әйелдің екі орамға келген сөзі. Шамасы, ұрылардың бастығы болу керек, балта жұмсаған адам бетіне қара маска жамылған. Және (P) әрпіне тілі келмейді. Ал ұрылар тобы бес адамнан құралғанын, оның ішінде жүз таныс село тұрғындарын кездестіре алмағанын, магазинге екі машинамен келгенін саусағын санап ыммен түсіндіруі. Күзетші әйел кабинеті көздеп атуға ыңғайланған кезде айбалтамен ұмтылыпты. Атуға үлгірмеген [6, p.171]. Кузьменко Меркіге барғанда үлкен үмітте еді. Ұрылар өздерін әйгілер бір белгі қалдырар деп сенген. Олай болып шықпады. Экспертиза қалдық заттардан ешқандай белгі таба алмаған. Тек айқұш-ұйқыш іздер қалдырған [6, p.173]. (At the end of the summer, went to the city K. [6, p.168]. Valuable information brought back by Lieutenant Kuzmenko is the words of a female guard who was lying on the bed **with a beheaded head** . Apparently, he must be **the chief of the thieves , the person wielding the ax has a black mask on his face** . And the letter (R) does not have a tongue. And he explained by counting his fingers **that the group of thieves** consisted of five people, among whom he could not meet a hundred familiar villagers, and came to the store in two cars. When the female guard was ready to shoot at the cabin, **she was nervous. Not prepared for shooting** [6, p.171]. Kuzmenko had high hopes when he went to Merki. Thieves believed that celebrities would leave a mark. It didn't turn out that way. The expert did not find any traces of the remains. Only bear-sleeping traces left [6, p.173]).*

The use of terms in fiction is multifaceted. It is stylistic, concrete-historical, structural-semantic, etc. can be studied in terms of In the works of K. Tokaev, widely known terms and terms of the legal and military fields are widely used.

What we mean by popular terms are words that are widely used in the vernacular. For example, discipline, education, lesson, character, behavior, thought, mind, brain, intuition, nerve, etc., which represent the names of the learning process, human behavior, soul system and nervous system belonging to the field of pedagogy , *psychology*. There are many such terms. In this research

article, we decided not to focus on such widely known terms, but on the terms of such fields as law, military, and procedure.

The use of terms in detective prose adds features of the criminalistic style to the style of the literary text, for example: *Онда Жабагы Қадырбаевтың арызы, Рахымды қалай өлтіргені жөнінде медицина сарапшыларының қорытындысы, куәлардың сөздері, мінездемелері тіркелген* [1, p. 14]. (It contains **the statement of Zhabagi Kadyrbayev**, **the conclusions of medical experts on how Rakhim was killed**, **the words and characteristics of witnesses** [1, p. 14]). Since elements such as crime, investigation, and punishment are constant in detective stories, the terms used in them are related to the field of criminal law. Therefore, texts using such terms will undoubtedly have the character of forensic style.

In works of art, authors sometimes use ambiguous terms interchangeably. It depends on the skill of the writer and the beauty of the language. However, K. Tokaev uses the terms literally in his works. The literal use of legal terms and military terms is explained by the stylistic feature of detective prose and the connection of events with crime. We believe that it is legal and correct for investigators to use legal terms in their nominal sense without any additional meaning during the investigation and conduct of the case: *Әлихан Ділдәбекович, фактіден ешкім бұлтара алмайды. Байқасаңыз, мен де құр қиялға берілмей дәлел айтып отырған сияқтымын. Қойманы тонаған күні қар жауғаны белгілі. Одан бұрын бет қаратпайтын қара суық жүрді. Жер қара қатқақ боп жатты. Сондай кезде мынадай жаздық туфлиді қалай киеді? Сарапшылардың қорытындысына қарағанда қабырғадан қырып алған кте күйе бары анықталған. Қылмыскер қоймаға түсуші әйел етіп көрсету үшін туфлидің табанына күйе жаққан* [6, p. 64]. (*Alikhan Dildabekovich, no one can avoid the fact. If you notice, it seems that I am giving arguments without giving in to empty imagination. It is known that it snowed on the day of the warehouse robbery. Before that, there was a dark cold that did not turn away. The ground was black. How to wear summer shoes like this? According to the conclusion of experts, it was found that there was soot on the wall scraped. The criminal smeared soot on the soles of his shoes to pretend to be a woman going into the warehouse* [6, p.64]).

Discussion

In the course of the research, it was found that the use of the terms, which are considered as context-independent, unambiguous, neutral units, in the non-special field, leads to changes in their main characteristics, which are the names of special concepts, from the content, expressive-emotional and functional point of view. There is a lot of evidence that the names of many legal concepts expand their scope when they enter the common language. They are used interchangeably. In the artistic literary context, the term acquires a lexical meaning arising in connection with everyday life. As the term is a unit of a certain special field, it

gives an artistic effect in the given context compared to colloquial, household words [7, p.131].

Terminology, being a component part of the national language, uses its means of expressing concepts. Considering the terms found in K.Tokaev's works, we noticed that there are various types of lexical units. For example:

1. Terminology: *Иттің талағаны жанына батқаны сонша, қылмыскер мылтық дауысы естіліп қалады деген сақтықты ұмытып, жанын сақтау үшін дереу **пистолетін** суырып алып атады. Оның сөзін елес, **галлюцинация** деп есепке алмайсыз. Талғат әлгі шұқырлардың бірнешеуін **гипске** таңбалап алды. Жабағымен әңгімелесіп отырғанда «Келі сияқты ескі ағаштың жаңқасы» деген **сараншы** Мәруа Ибрагимованың сөзі есіме түсті, Көкмойнақ иесін арашалауға ұмтылып, қылмыскердің біреуін қапқан кезде **місі ағаш аяққа тиген**. (The dog's prey was so close to him that **the criminal** forgot to be careful that the sound of the gun would be heard and immediately pulled out **his pistol to save his life**. You can't consider his words as illusions or **hallucinations**. Talgat marked some of those pits **on plaster**. While talking with Zhabagi, I remembered the words of expert Marua Ibragimova, "A chip of a tree as old as a bride").*

2. Term words in the form of phrases: *Біз бұл оқиғаны естісімен Сарбағанға **оперативтік топты** жібердік. Куәлардың көрсетуімен Рысбекті қамауға алып, **тергеу ісін** жүргізіп жатқан көрінеді. Талғат қылмыстылардың Көкмойнақтың басынан және кеудесінен екі рет пистолетпен атқанын, соңғы оқ жүрегіне тиіп өлгенін **сараншылардың қорытындысынан** білген. Осындай ойда болған лейтенант Кузьменко **тору бригадасын** құрып, базарға әдейі келген еді. (As soon as we heard about this incident, we sent **an operational team to Sarbagan**. According to witnesses, Rysbek was arrested and **an investigation** is being conducted. Talgat learned **from experts' conclusions** that the criminals shot Kokmoynak twice in the head and chest, and that the last shot hit the heart and he died. Lieutenant Kuzmenko, who had this idea, created **a network brigade** and came to the market on purpose).*

The majority of the terms used in the works of K. Tokaev are legal terms. One of the main characteristics of legal terms is ambiguity. This is a common feature of the term. If it meant more than one meaning, the word would not have been differentiated as a term [8, p.78].

The terms are neutral. Since they are scientific and functional concepts related to a certain field, they do not affect human feelings. They do not have an emotional-expressive quality. That's why we say neutral "The problem that is causing some debate in the issue of the term is the neutrality of the term to stylistic features, i.e. it does not express emotional-expressive meaning" [9, p.12].

On our part, we have divided the legal terms found in K.Tokaev's works into the following groups:

Legal structure names: *бөлімше, орган, милиция бөлімі, Ішкі істер*

басқармасы, т.б. (department, body, police department, Internal Affairs Department, etc.)

Titles related to a person in the field of law: *бөлімше бастығы, жолдас, мергеуші, оперативтік топ, т.б. (department head, comrade, investigator, operative team, etc.)*

Legal action, order names: *тактика, операция, мергеу, т.б. (tactics, operation, investigation, etc.)*

Subject of crime: *қарақшы, кісі өлтіруші, қанишер, қарулы топ, бұзақы банда, ұры, ұрлықшы, жәбірленуші, қалтаға түсер жәдігөйлер, қалташы, алаяқ, т.б. (robber, murderer, murderer, armed group, hooligan gang, thief, thief, victim, pickpocket, pickpocket, swindler, etc.)*

Criminal tools: *пистолет, айбалта, қанжар, мылтық, т.б. (pistol, knife, dagger, gun, etc.)*

Criminal acts: *тонау, ұрлау, ату, балталау, ұмтылу, өлтіру, жала жабу, жәбірлеу, кек алу, пышақтау, жарақаттау, азаптау, т.б. (robbery, kidnapping, shooting, axing, stalking, murder, defamation, torture, revenge, stabbing, injury, torture, etc.)*

Written in the detective genre of legal terms, it is natural for K.Tokaev's works to be in his language. Without them, the writer would not have been able to fully describe the events and actions in the work and reveal the theme.

A detective novel should contain no long descriptive passages, no literary dallying with side-issues, no subtly worked-out character analyses, no "atmospheric" preoccupations. Such matters have no vital place in a record of crime and deduction. They hold up the action and introduce issues irrelevant to the main purpose, which is to state a problem, analyze it, and bring it to a successful conclusion. To be sure, there must be a sufficient descriptiveness and character delineation to give the novel verisimilitude [10].

Conclusion

The majority of the language of works in the detective genre is made up of legal terms related to the field of law. Legal terms are special language usages that are used linguistically in the field of legal education and science to accurately express specific concepts. They are used in different compositions and represent concepts related to the legal field.

Terminology, being a component part of the national language, uses its means of expressing concepts. Considering the terms found in K.Tokaev's works, lexical units are found there in the form of individual words or phrases.

Legal terms found in K.Tokaev's works can be divided into several groups, such as names of legal structures, names related to persons in the field of law, criminal acts, means of crime, subject of crime, legal action, command names.

Since elements such as crime, investigation, and punishment are constant in detective stories, the terms used in them are related to the field of criminal law. Therefore, texts using such terms have the character of forensic style.

REFERENCES

- [1] Qazaq tiliniñ kirme sözder sözdığı [Dictionary of loan words of the Kazakh language] / Qūrastyrgandar: Ş. Qūrmanbaiūly, S.İsaqova, B.Mizamhan jāne t.b. – Almaty: «Ūlttyq audarma bürosy» qoğamdyq qory, 2019. – 596 b. [in Kaz.]
- [2] Ādebiettanu terimderiniñ sözdığı [Dictionary of literary terms]. – Almaty: «Ana tılı» baspasy, 1998. – 384 b. [in Kaz.]
- [3] Edmonds A. Conventional expressions: Investigating Pragmatics and Processing // Studies in Second Language Acquisition. – 2014. – Vol. 36. – No. 1 (March 2014). – P. 69-99 <https://www.jstor.org/stable/26330690>
- [4] Qazaq ādebi tiliniñ sözdığı. On bes tomdyq. 8 - tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. 8 – volume] / Qūrast.: Q. Küderinova, O.Jūbaeva, M. Jolşaeva jāne t.b. – Almaty, 2011. – 744 b. [in Kaz.]
- [5] Kriminologialyq terimderdiñ tūsindirme sözdığı [An explanatory dictionary of criminological terms] / Nābiev J.N. – Oral: M.Ötemisov atyndağy BQMU redaksialyq baspa ortalyğy, 2013. – 87 b. [in Kaz.]
- [6] Toqaeв K. Tañdamaly. 2-tom. Povester men āñgimeler [Optional. Volume 2. Tales and stories]. – Almaty: «Ana tılı» baspasy, 2008. – 296 b. [in Kaz.]
- [7] İsakova S. Qazaq terimtanymy: leksikalyq qūramy, jasalu tāsilderi, pragmatikalyq qyzmeti [Kazakh terminology: lexical composition, methods of formation, pragmatic function]. – Almaty, 2007. – 159 b. [in Kaz.]
- [8] Kadyrova B. M., Agalieva N. B., Jumanbaeva R. O. Qazaq tilindegi āskeri terimderdiñ lingvistikalyq sipaty [Linguistic features of military terms in the Kazakh language] // Toraiğyrov universitetiniñ Habarşysy. Filologialyq seria. – 2022. – № 3. – B.75-86. [in Kaz.]
- [9] Şeñgelbaeva N. R. Qazaq tilindegi āskeri terimderdiñ sözjasam jüiesi [Derived system of military terms in the Kazakh language]: filologia ğylymdarynyñ kandidaty ğylymi дәrejesin alu üşin daiyndalğan disertasiyaniñ avtoref. – Almaty, 2009. – 30 b. [in Kaz.]
- [10] Van Dyne S. S. Twenty rules for writing detective novels / S. S. Van Dyne // How to make a detective. – M.: NPO «Rainbow», 1990. – 317 p.

ДЕТЕКТИВ ЖАНРЫНДАҒЫ КРИМИНАЛИСТИКТИК СТИЛЬ МЕН ТЕРМИНДЕР

*Ғабдрахман Т.С.¹

*¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада детектив жанрындағы криминалистік стиль, оның ерекшеліктері, шығарма тіліндегі терминдер, олардың прагматикалық қызметі, қолданыс ерекшелігі зерттеліп, талданады. Зерттеу нысанына қазақ әдебиетінде осы жанрда алғаш шығармалар жазған Кемел Тоқаевтың шығармашылығы, оның ішінде «Түнде атылған оқ», «Сарбағанда болған оқиға», «Тасқын», «Көмескі із» туындылары алынады.

Зерттеу мақсаты – қазақ детектив жанрындағы, соның ішінде К. Тоқаев шығармаларындағы криминалистикалық стильді сипаттау, оның ерекшеліктерін анықтау. Осыған орай аталған шығармалардағы термин сөздерді талдау міндеттері қойылды.

Бұл зерттеудің детективтік шығармалардың құрылымы мен мазмұнын талдау мен түсінуде теориялық та, практикалық та маңызы зор.

Әдістеме мазмұндық талдау, семантикалық талдау сияқты лингвистикалық құралдарды пайдалана отырып, Кемел Тоқаев шығармаларының мәтіндік талдауын қамтиды. Криминалистік терминдердің қолданылуына және олардың детективтік шығарма атмосферасын құрудағы рөліне ерекше назар аударылады.

Зерттеу нәтижелері Кемел Тоқаев шығармаларындағы криминалистік стильдің ерекшеліктерін анықтауға, сонымен қатар қазақ тіліндегі детективтік терминдердің қолданылу ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Талдау детектив мәтінінде шиеленіс пен реализм атмосферасын құрудағы осы элементтердің маңыздылығын көрсетеді. К. Тоқаев шығармаларында заң саласының терминдерін кеңінен пайдаланылатыны байқалды. Заң терминдерін әскери шен, лауазым, қару, нысан, киім, т.б. атаулары құрайды.

Зерттеу детектив жанрындағы криминалистік стильді лингвистикалық тұрғыдан түсінуге елеулі үлес қосады, сонымен қатар қазақ тіліндегі мәтіндердегі терминдердің қолданылу ерекшеліктері туралы түсінігімізді кеңейтеді.

Талдау нәтижелері әдебиет, кино және мәдениеттану зерттеушілеріне, сондай-ақ детективтік шығармаларды жеке стиль мен жанр ретінде құрастыру механизмдерін түсіну үшін пайдалы болуы мүмкін.

Тірек сөздер: жанр, детектив жанры, криминалистикалық стиль, термин, заң терминдері, лексика, кәсіби сөздер, сөздік құрам

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИЙ СТИЛЬ И ТЕРМИНЫ В ДЕТЕКТИВНОМ ЖАНРЕ

* Габрахман Т.С.¹

¹ Евразийский национальный университет
имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается и анализируется криминалистический стиль детективного жанра, его особенности, термины в литературном языке, их прагматические функции, особенности употребления. Объектом исследования является творчество Кемеля Токаева, написавшего первые произведения этого жанра в казахской литературе, в том числе произведения «Выстрел ночью», «Инцидент в Сарбагане», «Наводнение», «Смутный след».

Целью исследования является описание криминалистического стиля в казахском детективном жанре, а именно в произведениях К.Токаева, выявление его особенностей. В связи с этим была поставлена задача.

Данное исследование имеет большое теоретическое и практическое значение для анализа и понимания структуры и содержания детективных произведений.

Методика исследования включает текстовый анализ произведений Кемеля Токаева с использованием лингвистических инструментов, таких как контент-анализ и семантический анализ. Особое внимание уделяется использованию криминалистических терминов и их роли в создании атмосферы детективного произведения.

Результаты исследования позволяют определить особенности криминалистического стиля в творчестве Кемеля Токаева, а также выявить особенности употребления детективных терминов в казахском языке. Анализ показывает важность этих элементов в создании атмосферы напряжения и реализма в детективном тексте. В работах К. Токаева замечено широкое употребление терминов области права. К юридическим терминам относятся названия воинских званий, должностей, оружий, предметов, форм и т. д.

Исследование вносит значительный вклад в лингвистическое понимание криминалистического стиля в детективном жанре, а также расширяет наши представления об особенностях употребления терминов в казахских текстах.

Результаты анализа могут быть полезны исследователям литературы, кино и культурологии, а также для понимания механизмов построения детективных произведений как индивидуального стиля и жанра.

Ключевые слова: жанр, детективный жанр, криминалистический стиль, термин, юридические термины, лексика, профессиональные слова, словарный состав

Received: April 09, 2024

Information about the author:

Gabdrakhman Tolegen Saginbekuly – PhD doctoral student of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-0154-6737>, e-mail: tolegen88@mail.ru

Автор туралы мәлімет:

Ғабдрахман Төлеген Сағынбекұлы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-0154-6737>, e-mail: tolegen88@mail.ru

Информация об авторе:

Габдрахман Төлеген Сагинбекулы – PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-0154-6737>, e-mail: tolegen88@mail.ru

УДК 82.0:82-21

МРНТИ 17.07.31

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.035>

КРИТЕРИИ РАЗГРАНИЧЕНИЯ ДРАМАТУРГИЧЕСКИХ ЖАНРОВЫХ ФОРМ В ПЬЕСЕ М. АУЭЗОВА «ЕНЛИК – КЕБЕК»

*Мырзабекова А.К.¹

*¹ Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Аннотация. Есть общая закономерность в том, что первые представители молодых национальных литератур стремились в своем творчестве охватить как можно больше жанров и тем самым ответить на главные вопросы времени. Так, например, зачинатели казахской литературы XX века выступили и как поэты, и как прозаики, и как драматурги, и как критики, и как переводчики. К этому отряду универсальных литераторов, к числу основоположников казахской литературы относится и Мухтар Ауэзов. Он был прозаиком, драматургом, критиком, учёным, педагогом, публицистом, общественным деятелем. Ауэзов не только казахский, но и мировой писатель. Его многогранная творческая деятельность характеризует путь развития многих национальных литератур. Цель, основные направления и идеи научного исследования: в данной статье рассматривается проблема анализа драматургического художественного произведения с точки зрения изоморфизма его содержания и формы. Мы используем системно-структурный метод изучения текста, предложенный доктором филологических наук, профессором А.Е. Кулумбетовой. Научная и практическая значимость этой работы состоит в том, что путём системного анализа становится возможным определить степень художественности текста, а также пролить свет на множество дискуссионных проблем содержательных и формальных аспектов произведения. Методология исследования основана на четырёхэтапном подходе к изучению текста: анализе названия, определении границ настоящего времени (завязки действия), анализе активного центра (развязки действия), изучении произведения в обратном движении от активного центра. В результате системного анализа произведения сделан следующий вывод научно-исследовательской работы: пьеса М.О. Ауэзова «Енлик – Кебек» – это *среднее по жанровой форме произведение* с признаками малой и большой форм. Ценность проведённого литературоведческого исследования в том, что на материале драматургического текста обосновано системное выражение «порядка» и «хаоса», что позволяет говорить о степени художественности произведения. Практическое значение итогов работы заключается в том, что метод системно-структурного анализа произведения можно применять в преподавании таких учебных дисциплин, как пропедевтический курс

литературы, введение в литературоведение, теория литературы, история русской, казахской, зарубежной литературы и других.

Ключевые слова: казахская драматургия, М.О. Ауэзов, пьеса «Енлик – Кебек», система, структура, анализ художественного текста, содержание, форма

Введение

Художественное произведение в совокупности его содержательных и формальных сторон представляет собой систему, в которой все части взаимосвязаны. Следовательно, в каждой части текста должны быть признаки, подтверждающие системность этого целого.

Существуют разные точки зрения на проблему *жанровой формы*. Так, Ю.Н. Тынянов считает, что объем художественного текста – один из «не безразличных признаков» [1, с. 275] жанровой формы. А.Я. Эсалнек, напротив, не учитывает объема текстов, в частности драматургических. По ее мнению, «большинство из них состоят из нескольких актов, а потому приблизительно одинаковы по объему...» [2, с. 154]. Исследованный нами драматургический материал показал, что пьесы различаются по объему, поскольку, на наш взгляд, неправомерно признавать одинаковыми по величине, к примеру, одноактные произведения размером в 1-2 страницы и пьесы, состоящие из 4-5 действий, объемом более 50 страниц.

Г.Н. Пospelов относит сказки, поэмы, пьесы и т.д. не к жанрам, как принято в литературоведении, а к жанровым формам, каждая из которых «может в разных национально-исторических условиях, в творчестве писателей разных эпох и направлений выражать совершенно различное жанровое содержание» [3, с. 164]. В учебном пособии «Основы литературоведения» [4] жанровую форму отождествляют с жанром, сообщая, что в термине «жанр» содержится и понятие о «жанровой форме», т.е. «об особенностях идейно-эмоциональной трактовки изображаемого в пределах одного вида (пасторальный, приключенческий, исторический роман и т.д.)» [4, с. 44-45].

Понятие жанровой формы терминологически менее значимо, чем жанр, с которым оно традиционно отождествляется. О жанровой форме как противовесе жанровому содержанию говорили и И.Ф. Волков, Л.В. Чернец вслед за Г.Н. Пospelовым и А.Я. Эсалнек. При этом во главу угла ими ставилась проблема жанрового содержания, основанного на «типе проблематики», определяющем жанровые группы произведений («национально-исторические», «нравоописательные», или «этологические», «романические» [2, с. 96-109], [3, с. 164-209], [5, с. 380-389]) со включением «мифологических» Г. Пospelовым, «героических» – А. Эсалнек). И.Ф. Волков отстаивает идею «типа художественного содержания» (этологический, романический жанр). Не отрицается им присутствие в жанре героики, трагизма, драматизма, сентиментализма,

романтики, сатиры (у Г.Н. Пospelова это разновидности пафоса) [6, с. 101-129]. Жанровое содержание (на наш взгляд, жанровая разновидность) определяло и разграничение эпических жанров. Потому для Пospelова «сказка может быть по своему жанровому содержанию романом, но может быть и мифом, и героическим преданием, и бытовой новеллой, и сатирой» [3, с. 156]. Для А. Эсалнек рассказ может быть по жанру и романическим, и нравоописательным. В.Е. Хализев считает нужным дополнить жанровую классификацию группой «онтологических произведений» [7, с. 323]. А.Б. Есин применяет ее, не связывая с жанровой проблемой, как основу разработки типов проблематики [8, с. 45-56]. Жанровое содержание и жанровую форму разграничивают и Н.Л. Лейдерман с Н.В. Барковской: жанровая форма – «устойчивая система конструктивных (структурообразующих) элементов – носителей жанра» [9, с. 44]. И.К. Кузьмичев отождествляет жанровую, или «внутриродовую» форму [10, с. 308], с жанровой разновидностью, указывая на такие «жанровые формы» очерка, как «путевые», «событийные», «портретные», «проблемные» [10, с. 286].

Описание материалов и методов

Методология исследования основана на четырёхэтапном подходе к изучению текста на материале художественного произведения, разработанном д.ф.н., проф. А.Е. Кулумбетовой: анализе названия, определении границ настоящего времени (завязки действия), анализе активного центра (развязки действия), изучении произведения в обратном движении от активного центра. При этом применяется системно-структурный метод изучения содержательных и формальных аспектов произведения. Очевидно, что в теории литературы не разработаны проблемы системного изучения жанровой формы на материале конкретного произведения, ее связи с развязкой, хронотопом, нет аргументированного обоснования правомерности выделения малой, средней и большой жанровых форм в драматургии, сочетания разных жанровых форм внутри одного текста, соотношения жанровой формы с количеством тем, кульминаций и микроразвязок произведения, с объемом текста, числом героев и ситуаций. В своей работе мы придерживаемся разработанных А.Е. Кулумбетовой [11] следующих *критериев определения жанровой формы*. Во-первых, по границам хронотопа настоящего времени: в малых формах эта граница, как правило, сдвинута к середине, в отличие от средних и больших форм, где внимание драматурга сосредоточено на современности, потому она представлена с первых строк. Во-вторых, по количеству микрофокусов (тем), фокусов (проблем, кульминаций) и микроактивных центров (микроразвязок). В-третьих, по тематическому или хронотопическому принципу разграничения смысловых частей текста. В-четвертых, по трём дополнительным критериям: объему смысловых частей текста, количеству героев произведения и ситуаций в нём.

Результаты

Согласно *первому критерию*, совпадение верхней границы настоящего времени с началом текста является признаком средней и большой форм, т.к. последние представляют собой следствие акцента писателя на настоящем в его многообразных проявлениях, когда прошлое лишь в штрихах воссоздаётся в тексте. Отсюда несовпадение границы настоящего времени с началом текста – признак малой жанровой формы, воспроизводящей настоящее в жизни героев через объяснение прошлого, потому экспозиция, встречающаяся в средних и больших жанровых формах, как правило, означает в тексте признак малой формы и диффузию родов литературы. По *второму критерию*, малым жанровым формам, как правило, свойственны от 1 до 4 фокусов и микроактивных центров. Средняя жанровая форма драматического рода литературы в большинстве случаев характеризуется 5-8 фокусами и микроактивными центрами. В больших драматургических жанровых формах свыше 8 фокусов и микроактивных центров. Градация между малыми, средними и большими жанровыми формами зависит также от количества микрофокусов (тем, поднимаемых художником слова в своем произведении). Многотемность говорит о склонности писателя к созданию больших художественных полотен. Однако главное значение при определении жанровой формы произведения среди всех смысловых частей текста имеет количество фокусов (проблем, кульминаций). Индивидуальность, неповторимость каждого произведения обуславливает свои количественные критерии по определению объема смысловых частей текста, числа героев и ситуаций. Эти критерии характерны для той или иной жанровой формы. *Третий критерий* подразумевает, что малым жанровым формам в большей мере, чем средним и большим, свойственен хронопический принцип. В средних и больших жанровых формах абзацы почти всегда объединяются в смысловую часть по тематическому принципу. Так, абзац, занимающий одну страницу или более, может делиться на разные смысловые части в произведениях средних и больших жанровых форм литературы. Ряд небольших абзацев может представлять собой одну смысловую часть. Последний, *четвертый критерий* дифференцирует драматические родовые особенности жанровых форм. Анализ произведений драматического рода литературы показал, что в них малая жанровая форма соотносится с 1-15 предложениями, 1-5 героями, действующими в 1-10 ситуациях; средняя – с 16-100 предложениями, 6-15 персонажами и 11-100 ситуациями; в большой форме объем текстового фрагмента превышает 100 предложений, в нем участвуют более 15 действующих лиц и насчитывается свыше 100 ситуаций.

Обсуждение

В пьесе М. Ауэзова «Енлик – Кебек» [12] завязка, т.е. верхняя граница настоящего времени, связана в позиционной ремаркой картины второй

первого акта «В это время за сценой слышится звук» – «Осы кезде сахна сыртынан сарын естіледі» [12, с. 20] (здесь и далее подстрочный перевод наш. – А.М.). Она определяется *шестым критерием*, свойственным драматургии, – появлением главных действующих лиц. Развязка отделена от предыдущих смысловых частей текста тематическим принципом и позиционной ремаркой («Объятия их сжимаются» – «Құшақтары айқасады» [12, с. 47]), которые станут критериями разграничения остальных смысловых отрезков текста. Помогает нам в выявлении активного центра и то, что сам автор соотносит его с эпилогом. Развязка сочетает в себе действие из 6 ситуаций (объятия влюбленных, выстрел Еспембета, гибель молодых, уход свидетелей сцены убийства, появление Жапала, его внимание к ребенку, появление Абыза). Следующие 10 ситуаций проступают через синтез повествования и переживания в форме ремарки о безмолвии людей, об одиночестве брошенного ребенка, о внешнем облике Абыза, а также в виде диалога Жапала и Абыза, раскрывающего горе пастушонка, его жалость к маленькому ребенку и желание взять его к себе, жалость мудреца к погибшим, возмущение мальчика безжалостностью людей, бросивших младенца на произвол судьбы, горе старца, его сочувствие к судьбе детей, осуждение им злодеев, обрекших молодых на смерть, завет мудреца мальчику Жапалу осуществить мечты супругов и сохранить их имена незапятнанными. Очевидна диффузия родовых признаков при доминировании диалога, раскрывающего характеры героев через их речь (черта драмы), передаче переживаний (признак лирики) и повествования (примета эпоса). Явственно проступает прямая связь родовых признаков с чертами жанровых форм, а именно с 16 ситуациями – приметой средней жанровой формы. В развязке произведения участвуют пять главных героев (Енлик, Кебек, Абыз, Жапал, Еспембет) и несколько второстепенных (найманы, Матак, младенец), что подтверждает превалирование средней жанровой формы. Кроме того, данная смысловая часть текста состоит из 44 предложений. Следовательно, в развязке наблюдается *средняя жанровая форма*. *Жанр трагедии* сказался в трагической тональности активного центра, в изображении жестокости палачей, незаслуженной гибели молодых супругов, горя Жапала и Абыза при виде убитых и их, брошенного на произвол судьбы, маленького ребенка.

Заключение

В произведении «Енлик – Кебек» 15 микрофокусов, 8 фокусов, 5 микроактивных центров и 1 активный центр, что говорит о среднем количестве тем и проблем, характерном для *средней* драматической формы. Как уже было отмечено, эта жанровая форма свойственна и развязке. Доминируют смысловые части текста с сочетанием признаков средней и малой жанровых форм при главенстве средней формы. Черты большой жанровой формы отражаются в восьмом, десятом, пятнадцатом микрофокусах, первом и четвертом фокусах. Таким образом, «Енлик –

Кебек» – это среднее по жанровой форме произведение с признаками малой и большой форм.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Тынянов Ю.Н. О литературной эволюции // Тынянов Ю.Н. Поэтика. История литературы. Кино. – М., 1977. – С. 270-281.

[2] Эсалнек А.Я. Основы литературоведения. Анализ художественного произведения: Практикум. – М.: Флинта* Наука, 2003. – 216 с.

[3] Пospelов Г.Н. Проблемы исторического развития литературы. – М.: Просвещение, 1972. – 271 с.

[4] Основы литературоведения / Под общ. ред. В.П. Мещерякова. – М.: Московский Лицей, 2000. – 372 с.

[5] Введение в литературоведение. Под ред. Г.Н. Пospelова. Учеб. пособие. – М.: Высшая школа, 1976. – 422 с.

[6] Волков И.Ф. Теория литературы. Учеб. пособие. – М.: Просвещение; Владос, 1995. – 256 с.

[7] Хализев В.Е. Теория литературы. Учебник. – М.: ВШ, 2000. – 398 с.

[8] Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения. Учеб. пособие. – М.: Флинта* Наука, 1998. – С. 45-225.

[9] Лейдерман Н.Л., Барковская Н.В. Теория литературы (вводный курс). Учебно-метод. пособие. – Екатеринбург: АМБ, 2002. – С. 21-69.

[10] Кузьмичев И.К. Введение в общее литературоведение XXI века. Лекции. – Нижний Новгород: НГУ им. Н.И. Лобачевского, 2001. – С. 144-181, 241-320.

[11] Кулумбетова А.Е. Введение // Системный анализ художественного произведения. Научно-метод. сборник. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – С. 3-15; Кулумбетова А.Е. Система содержания и формы лирического, эпического и драматического текста: Научно-метод. пособие. – Алматы: Алтын алқа, 2006. – 76 с.

[12] Әуезов М. Еңлік – Кебек // Шығармалары: 12 т. – Алматы: Жазушы, 1969. – 8-т.: Пьесалар. – Б.5-48.

REFERENCES

[1] Tynyanov Yu.N. O literaturnoy evolyutsiy [On literary evolution] // Tynyanov Yu.N. Poetica. Istoriya literatury. Kino. – M., 1977. – S. 270-281. [in Rus.]

[2] Esalnek A.Ya. Osnovy literaturovedeniya. Analiz khudozhestvennogo proizvedeniya: Practicum [Fundamentals of literary criticism. Analysis of a work of art: Workshop]. – M.: Flinta* Nauka, 2003. – 216 s. [in Rus.]

[3] Pospelov G.N. Problemy istoricheskogo razvitiya literatury [Problems of the historical development of literature]. – M.: Prosvesheniye, 1972. – 271 s. [in Rus.]

[4] Osnovy literaturovedeniya [Fundamentals of literary criticism] / Pod obsh. red. V.P. Mesheryakova. – M.: Moskovskiy Litsey, 2000. – 372 s. [in Rus.]

[5] Vvedeniye v literaturovedeniye [Introduction to literary criticism] / Pod red. G.N. Pospelova. Ucheb. posobiye. – M.: Vysshaya shkola, 1976. – 422 s. [in Rus.]

[6] Volkov I.F. Teoriya literatury [Theory of literature. Textbook allowance]. Ucheb. posobiye. – M.: Prosvesheniye; Vldos, 1995. – 256 s. [in Rus.]

[7] Khalizev V.Ye. Teoriya literatury [Theory of literature]. Uchebnik. – M.: VSh, 2000. – 398 s. [in Rus.]

[8] Yesin A.B. Principy i priyomy analiza literaturnogo proizvedeniya [Principles and techniques of analyzing a literary work]. Ucheb. posobiye. – M.: Flinta* Nauka, 1998. – S. 45-225. [in Rus.]

[9] Leiderman N.L., Barkovskaya N.V. Teoriya literatury (vvodnyi kurs) [Theory of literature (introductory course)]. Uchebno-metod. posobiye. – Yekaterinburg: AMB, 2002. – S. 21-69. [in Rus.]

[10] Kuzmichyov I.K. Vvedeniye v obshyeye literaturovedeniye XXI veka [Introduction to general literary criticism of the 21st century]. Lektsiy. – Nizhniy Novgorod: NGU im. N.I. Lobachevskogo, 2001. – S. 144-181, 241-320. [in Rus.]

[11] Kulumbetova A.Ye. Vvedeniye [Introduction] // Sistemnyi analiz khudozhestvennogo proizvedeniya [System analysis of a work of art]. Nauchno-metod. sbornik. – Almaty: Kazak universiteti, 2002. – S. 3-15.; Kulumbetova A.Ye. Sistema sodержaniya i formy liricheskogo, epicheskogo i dramaticheskogo teksta [System of content and form of lyrical, epic and dramatic text]: Nauchno-metod. posobiye. – Almaty: Altyn alka, 2006. – 76 s. [in Rus.]

[12] Auyezov M. Yenlik – Kebek // Shygarmalary: 12 t. – Almaty: Zhazushy, 1969. – 8-t.: Pyesalar. – B.5-48. [in Kaz.]

М.ӘУЕЗОВТИҢ «ЕҢЛІК – КЕБЕК» ПЬЕСАСЫНДАҒЫ ДРАМАТУРГИЯЛЫҚ ЖАНР ФОРМАЛАРЫН ДИФФЕРЕНЦИЯЛАУ КРИТЕРИЙЛЕРІ

*Мырзабекова А.Қ.¹

*¹М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа. Жас ұлттық әдебиеттердің алғашқы өкілдері өз шығармашылығында барынша жанрларды қамтуға ұмтылып, сол арқылы заманның басты мәселелеріне жауап беруінде жалпы заңдылық бар. Мысалы, ХХ ғасырдағы қазақ әдебиетінің негізін қалаушылар ақын, прозаик, драматург, сыншы, аудармашы қызметін атқарды. Мұхтар Әуезов те осы әмбебап жазушылар тобына, қазақ әдебиетінің негізін қалаушылардың қатарына жатады. Ол прозаик, драматург, сыншы, ғалым, ұстаз, публицист, қоғам қайраткері болды. Әуезов – қазақ қана емес, әлем жазушысы. Оның көп қырлы шығармашылық әрекеті көптеген ұлттық әдебиеттердің

дамуын сипаттайды. Ғылыми зерттеудің мақсаты, негізгі бағыттары мен идеялары: бұл мақалада драмалық көркем шығарманы оның мазмұны мен формасының изоморфизмі тұрғысынан талдау мәселесі қарастырылады. Біз филология ғылымдарының докторы, профессор А.Е. Құлымбетова ұсынған мәтінді зерттеудің жүйелік-құрылымдық әдісін қолданамыз. Бұл жұмыстың ғылыми-тәжірибелік маңыздылығы – жүйелі талдау арқылы мәтіннің көркемдік сапасының дәрежесін анықтауға, сонымен қатар шығарманың мазмұндық және формальды аспектілерінің көптеген талас тудыратын мәселелеріне жарық түсіруге мүмкіндік туады. Зерттеу әдістемесі мәтінді зерттеудің төрт кезеңді тәсіліне негізделген: шығарма атауын талдау, осы шақ шекарасын анықтау (іс-әрекеттің басталуы), белсенді орталықты талдау (іс-әрекеттің шешімі), белсенді орталықтан кері қозғалыстағы шығарманы зерттеу. Жұмысты жүйелі талдау нәтижесінде зерттеу жұмысының мынадай қорытындысы жасалды: М.О. Әуезовтің «Еңлік – Кебек» пьесасы – шағын және үлкен формалық ерекшеліктері бар орташа жанрлық формадағы шығарма. Жүргізілген әдеби зерттеудің құндылығы – «тәртіп» пен «хаостың» жүйелі көрінісі драмалық мәтін негізінде дәлелденіп, шығарманың көркемдік сапасының дәрежесі туралы айтуға мүмкіндік береді. Жұмыс нәтижелерінің практикалық маңыздылығы – шығарманы жүйелік-құрылымдық талдау әдісін әдебиеттің пропедевтикалық курсы, әдебиеттануға кіріспе, әдебиет теориясы, орыс, қазақ, шетел әдебиетінің тарихы және т.б. сияқты оқу пәндерін оқытуда қолдануға болады.

Тірек сөздер: қазақ драматургиясы, М.О. Әуезов, «Еңлік – Кебек» пьесасы, көркем мәтіннің жүйесі, құрылымы, талдауы, мазмұны, формасы

CRITERIA FOR DIFFERENTIATION OF DRAMATURGIC GENRE FORMS IN M. AUEZOV'S PLAY "ENLIK – KEBEK"

*Myrzabekova A.K.¹

¹Kazakhstan University named after M. Auezov,
Shymkent, Kazakhstan

Abstract. There is a general pattern in that the first representatives of young national literatures strove to cover as many genres as possible in their work and thereby answer the main questions of the time. For example, the founders of Kazakh literature of the twentieth century acted as poets, prose writers, playwrights, critics, and translators. Mukhtar Auezov also belongs to this group of universal writers, among the founders of Kazakh literature. He was a prose writer, playwright, critic, scientist, teacher, publicist, and public figure. Auezov is not only a Kazakh, but also a world writer. His multifaceted creative activity characterizes the development of many national literatures. The purpose, main directions and ideas of scientific research: this article examines the problem of analyzing a dramatic work of art from the point of view of isomorphism of its content and form. We use the systemic-structural method of studying the

text proposed by Doctor of Philological Sciences, Professor A.E. Kulumbetova. The scientific and practical significance of this work lies in the fact that through systematic analysis it becomes possible to determine the degree of artistry of the text, as well as shed light on many debatable problems of the substantive and formal aspects of the work. The research methodology is based on a four-stage approach to studying the text: analyzing the title, determining the boundaries of the present tense (the beginning of the action), analyzing the active center (the resolution of the action), studying the work in reverse motion from the active center. As a result of a systematic analysis of the work, the following conclusion of the research work was made: the play by M.O. Auezov “Enlik – Kebek” is a work of average genre form with features of small and large forms. The value of the conducted literary research is that the systematic expression of “order” and “chaos” is substantiated based on the material of the dramatic text, which allows us to talk about the degree of artistry of the work. The practical significance of the results of the work lies in the fact that the method of systemic-structural analysis of a work can be used in teaching such academic disciplines as a propaedeutic course in literature, introduction to literary criticism, literary theory, history of Russian, Kazakh, foreign literature and others.

Keywords: Kazakh drama, M.O. Auezov, play “Enlik – Kebek”, system, structure, analysis of literary text, content, form

Статья поступила: 08 апреля 2024

Информация об авторе:

Мырзабекова Айжан Касымбековна – кандидат филологических наук, старший преподаватель Южно-Казахстанского университета имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан, e-mail: aikas@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Мырзабекова Айжан Қасымбекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан, e-mail: aikas@mail.ru

Information about the authors:

Myrzabekova Aizhan Kasymbekovna – Candidate of Philological Sciences, senior lecturer at South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: aikas@mail.ru

UDC 81-114.4

IRSTI 16.31.31

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.036>

**OLD AND NEW CULTURAL CONFIDENCE AND THE
RECONSTRUCTION OF TRADITIONAL CULTURE
BEFORE AND AFTER THE MAY FOURTH MOVEMENT IN CHINA**

*** Sylam D.¹, Akhmetbek G.²**

***¹Shanghai University, Shanghai, China**

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Abstract. The New Culture Movement, particularly the May Fourth Movement in China, is known for its modernist spirit and advocacy for new literature. However, this focus on modernism often overlooks the continued relevance of traditional literature. This research explores the cultural tension between old and new literary movements during and after the May Fourth period. It highlights that both movements were driven by a strong sense of cultural confidence, as each sought to validate the ongoing importance of their respective traditions. The purpose of this study is to provide a nuanced understanding of the evolution of Chinese literature in the early 20th century, specifically focusing on how traditional culture continued to develop alongside new literary forms. The research addresses the problem of how traditional literary styles, particularly old-style poetry, not only survived but flourished despite the prominence of new literature, offering insights into broader cultural reconstruction efforts during that era.

The research uses historical and literary analysis, focusing on published collections of old poems from China and overseas. It demonstrates that the old literary forms were resilient, continuing to grow even as new cultural movements surged.

The study concludes that the old and new literary movements were not completely opposed. Instead, both contributed to the reconstruction of traditional culture, showing that the May Fourth Movement was not solely about rejecting tradition. Rather, it engaged in a dialogue between old and new cultural forces, each confident in its societal role. Theoretically, the research contributes to a reevaluation of the May Fourth Movement's impact on Chinese culture. Practically, it underscores the importance of cultural continuity and heritage preservation in modernization, providing lessons for cultural policy today.

Keywords: Kazakhstan, the fourth of May, old culture, new culture, cultural studies, traditional culture, cultural movement, cultural reconstruction

Introduction

This study examines the cultural tension between the old and new literary movements during and after the May Fourth Movement in China, highlighting the deep-rooted cultural self-confidence of both movements. It focuses on how both traditional and modern literature contributed to the broader cultural reconstruction efforts of the time. The key basic provisions of this research are as follows:

1. **Cultural Confidence:** Both the traditional and modern literary movements were driven by a strong sense of cultural self-confidence. This confidence influenced their respective contributions to the cultural evolution and modernization of China in the early 20th century.

2. **Literary Evolution:** The research reveals that, contrary to popular belief, traditional forms of literature, such as old-style poetry, not only survived but thrived alongside the development of new literary forms. The persistence of traditional literature indicates that the cultural shift was not as one-sided as previously assumed.

3. **Coexistence of Old and New Cultures:** The old and new cultural movements were not mutually exclusive. Instead, they engaged in a dialogue, both contributing to the modernization of Chinese culture, while maintaining their unique traditions.

4. **Impact on Cultural Policy:** The findings underscore the importance of cultural continuity and heritage preservation in modernization efforts. This has practical implications for contemporary cultural policies, where the integration of traditional and modern values remains essential for cultural development.

Within the framework of the New Culture movement, one of the first targets of Chen Duxiu's criticism was literature related to the aristocracy, classical works and mountain themes. In his work "The Literary Revolution" he sharply opposed these trends. The revolutionary and thorough nature of this literature was generally recognized at that time. Although the current academic circles believe that there is a relationship of inheritance between the "Chinese May Fourth" and traditional literature, the basic thesis is still that the new literature has replaced the old literature. However, only from the point of view of the number of modern old poems, the time of their creation and the identity of their authors, vernacular poems did not replace the old poems. In the early years of the Republic of China, many young people who received new education and studied in Europe, America and Japan were engaged in the creation of old poems, and even those who were originally opposed to the old poems later created old poems, Chen Duxiu was one example. The Poetry of Chen Duxiu contains more than 150 old poems, 80 of which were written in 1932, which means that the real history of that time has been filtered, and in order to emphasize the modernity of the new literature, this filtered history has been written into the history of modern literature. In reality, the old literature, especially the old poetry in the context of the flourishing of new poetry, has not suffered much impact, and there is no sense of fierce competition

between the old and the new in the old style poetry crowd, while there are still a large number of old poetry collections published one after another before and after the May Fourth Movement. The prefaces of old poetry collections still contained traditional literary ideas, such as softness and magnanimity and old literature continued to thrive. Perhaps it was this momentum that aggravated the strong backlash of the advocates of new literature, but we only saw the artificially created illusion of intense confrontation between the old and new cultures, but ignored the fact that the old literature continued to develop. Although the academic community has begun to reflect on the May Fourth literature, it seems that no one has yet put forward the view that the essence of the conflict between the old and new cultures at that time was the self-confidence of the old and new cultures. This paper hopes to analyze the creative group of modern poets of the old style and the old poems of the old poetry albums, and make another interpretation of the dispute between the old and the new literatures, so as to deepen the thinking on the development of old and new cultures in the 20s and 30s of the twentieth century. thinking about the development of old and new culture.

Materials and methods

The development of new literature was accompanied by the development of old literature. In terms of literary styles, the development of traditional novels was the most obvious, represented by the Mandarin Ducks and Butterfly School followed by drama, which gave rise to the four major genres of Peking Opera the flourishing of words was also evident to all, with the Republican Words Collection Series collated by Prof. Tsao Hsin-hua alone containing 289 collections of Republican words by 249 Republican wordsmiths. Literary prose still existed in many occasions in the first and middle part of the twentieth century, for example, in the preface, newspapers, collection of Republican poems. The most persuasive is still the old-style poetry, because the old poetry was greatly challenged by the new poetry, but in this case, the development of the old poetry was not affected, the young people continued to join the ranks of the old poetry creation. The old poetry collection was published in large quantities, and the overseas Chinese also wrote a lot of old poems, which are enough to prove the fact that the old literature continued to develop in the history of the modern literature.

First of all, let's look at the identity background of the creators of old poems. In addition to the old poems written by the survivors of the late Qing Dynasty, many young people who received new education in the early years of the Republic of China were also keen on writing old poems, represented by Feng Zhen (1897-1983) whose courtesy name was Zhenxin, a native of Beiliu, Guangxi. When he was 14 years old, he came to Shanghai with his uncle to study in a new school, and began to compose old poems when he was 17 years old in 1914. After the May Fourth Movement of China, the number of his old poems continued to increase, and according to the statistics of the old poems published in 1933 as a collection of old poems, Poetry Drafts of the Natural

Room, a total of his old poems written in the twenty years from 1914 to 1933 were included in the collection. According to the statistics of Poetry Drafts of the Natural Room, a collection of old poems published in 1933, there were a total of 402 titles and 495 poems in the old style composed by him in 1914-1933, of which the number of old poems composed after 1919 amounted to 383. Feng Zhen also taught traditional literature at the Wuxi National College and trained students to write old poems and Zhou Zhenfu was one of them. Like Feng Zhen, there were many modern young people who published their own collections of old poems, such as Xie Jonas, whose courtesy name was You'an, was a native of Haiyang, Guangdong. He learned to write old poems from Chen Yan at Xiamen University, and according to the statistics of the old poem collection My Broom Collection published in 1932, a total of 342 titles and 495 poems in the old style composed by him before 1927 were included. In addition, most of the members of the Xueheng School studied in Europe and the United States, but they also wrote old-style poems. These young poets of the old style in the early years of the Republic did not have any outstanding family background, and they had even less affection for the former Qing Dynasty, but they all chose to write old style poems, and one important reason for this was their teachers' inheritance. Feng Zhen studied under Tang Wenzhi, Xie Jonas studied under Chen Yan, and Mei Guangdi, a representative of the Xueheng School, studied under the sinologist Bai Bide. This is the inevitable result of the sustained development of old poetry after the May Fourth Movement.

Secondly, a large number of old poetry collections were published, which can be said to be beyond imagination, and their number was much larger than that of the new poetry collections at that time. According to the statistics of the Republican section of the General Bibliography of the Republican Period-Chinese Literature-Poetry, Poetry and Songs-Poetry and Alibis (Beijing: Bibliographic Literature Publishing House, 1996), there were 226 kinds of old poetry collections in the republican period. The Narrative Record of the Old Poetry Collections of the Period of 1919-1949, edited by Wang Jinguang et al. [1], describes 322 types of old poems published at that time. Wang Weiyong, Jian Jinsong, Wu Rongfu and other editors of the Republic of China Poetry Collection Series [2] includes more than 110 types of old poems created between the spanning from the inaugural year of the Republic of China in 1912 to its thirty-eighth year (1949) and although these compilations are incomplete, they provide a glimpse of the development of old poems at that time.

Last but not least, the old poems written by overseas Chinese at that time are also worthy of attention. Qiu Weiqi (1874-1941), a native of Haicheng, Fujian (now Longhai City), was a representative of this group. He lived in Singapore for many years. In 1922, he published four volumes of Poetry Notes of Xiaohongsheng, accompanied by three volumes of Sequel Notes, which contained a total of 25 titles and 33 poems in the old style composed between the covering the period from the founding year of the Republic of China in 1912 to

its sixth year in 1917. In 1913 he co-organized the Zhennan Newspaper, and in 1929, he was the editor of the Sin Chew Daily, which had columns of old poems, and the poems of Qiu Weiqi and his Chinese associations (Lizhe, Lequn, and Sin Chew Poetry and Tan Society, etc.) were often published in the newspapers. From this, we can see that the creation of old poems by Singaporean Chinese was relatively popular. As for the European and American Chinese, the creation of old poems was also recognized. For example, in 1918, the Shanghai Commercial Press published two volumes of Lin Wencong's Poems of the Avoidance of the An. It contained 183 old poems and 525 poems from the 1912-year Republic of China to the 1918-year Republic of China and this collection of old poems was written by the Victoria Chinese Public School, located in British Columbia, Canada. It was published with the funds collected by all the teachers.

From the above, it can be seen that before and after the May 4th in China, regardless of domestic and foreign countries, regardless of the identity and background of the poets of the old style or the number of collections of old poems. All show that there is no stopping the development of modern old poems, which hides the mentality of consciously inheriting the traditional culture of that time, even after the events of May 4th in China, it was not affected by the new culture. Even following the May Fourth Movement, many individuals remained unaffected by the New Culture Movement, continuing to compose classical poetry. This persistence demonstrated their confidence in traditional culture, which ultimately led to the conflict between old and new cultural values. Today, it is crucial to revisit and reassess this historical reality.

Results

The cultural confidence reflected in the debates between the old and new cultural movements stemmed from the belief that each could transform society through their respective traditions. Both the old and the new cultural advocates harbored political ambitions, convinced that the cultural models they supported could contribute to societal reform. Their approach to achieving this was through the reconstruction of traditional culture.

The New Culture School's call to reform society through culture was the most prominent, and they promoted the use of the vernacular language as a tool for social change. Fusnian, in his essay *How to Promote the Vernacular Language*, written on February 1, 1919, said, "Thought can transform language, and language can transform thought" [3], highlighting that the goal of promoting the vernacular was to reshape people's mindset. Hu Shi, in his work *Why I Advocate Vernacular Poetry*, written in May 1919, similarly stated, dead characters can never produce living literature, stressing that to create vibrant literature, the vernacular language must be the medium. Therefore, we advocate that if we want to create a living literature, we must use the vernacular as a literary tool. We also know that the vernacular alone may not be able to produce a new literature, we also know that a new literature must have a new thought as its inside [4]. The ultimate aim of

this new ideology is to reshape society and create a 'perfect new society' for the modern era. The political objectives of the New Culture School have been widely accepted within the academic community for a long time. As Lee O'Brien points out, the anti-traditional perspective in modern Chinese literature stems less from spiritual or artistic motivations, as is often the case in Western modernist literature, and more from a response to China's socio-political context [5].

This was particularly true for the literati of the old school, whose criticism of the New Culture School was rooted in their dissatisfaction with the prevailing social conditions. A notable figure among them was Yao Yunsu, also known by his courtesy name Yiyun. He hailed from Tongcheng in Anhui Province and was recognized for his literary contributions. Born in 1863 during the second year of the Tongzhi reign of the Qing Dynasty, he passed away on September 12, 1944, in the thirty-third year of the Republic of China.

In 1874, during the thirteenth year of the Tongzhi period, Yao lost his mother and returned to Tongcheng with his father, Yao Junchang, who was from Anfu, Jiangxi Province. During this time, he became an avid reader, immersing himself in scriptures, history, and classical texts, which he recited daily. Three years later, he and his father moved to Hangchak Mountain, where he practiced diligently, engaging in poetic recitations with his father and brother amidst the rocky terrain and flowing springs. His poetry gained recognition from Wu Rulun.

After marrying Fan Dangshi, Yao returned to Nantong. Following Fan's death on December 10, 1904 (January 15, 1905), he dedicated himself to fulfilling her legacy in education. Along with local gentry in Nantong, he established a public women's school, leasing land from Zhang Dangshi for the school's site. Their efforts yielded impressive results over three years. Zhang Jian, known as the father of modern light industry, later purchased Zhu Mei Park to build a women's normal school, appointing Yao Yunsu as its principal. In 1919, during the eighth year of the Republic of China, Yao went to Anhui Province to teach at a women's crafts mission, subsequently serving at the Anhui Women's Vocational School. By 1923, the twelfth year of the Republic, he collaborated with Zhang Jian and Zhang Xiu to expand the Nantong Women's Normal School, where he taught the Four Books and the doctrine of righteousness. In the latter half of his life, Changming dedicated over thirty years to women's education, emphasizing its significance in the country. He worked tirelessly to educate young women from the southern regions and inspired thousands of disciples. In the preface to his second tour of the Americas, Li Zhaoyuan stated, "Since ancient times, our country has taught its people through principles of propriety and righteousness. Although we have not claimed that these ideas are universally applied, there is no one among our people who does not know that the virtues of human relationships are the foundation of human conduct. The wisest individuals have consistently regarded familial affection as the first step, followed by love for the people, as the correct way to govern. Guan Zi said that propriety, righteousness, integrity, and a sense of shame are the four pillars of a nation, and without adhering to

these principles, a nation cannot stand. In recent times, those who pursue Western studies have not delved into their origins or understood the reasons behind them. They travel abroad and return quickly, dismissing the principles established by ancient sages and wise leaders for governance, thus creating a nation that is ungovernable and subject to humiliation by foreign powers” [6]. Clearly, she was a contemporary educator who upheld traditional cultural values. However, her educational efforts were primarily focused on contributing to the governance of the country and society. She also expressed criticism towards recent scholars who have turned to Western studies by opposing antiquity, they contribute to the creation of an ungovernable nation. The emphasis remains on political matters, which aligns with the New Culture School’s political foundation in promoting cultural innovation.

Interestingly, both the new and old cultural factions exhibit similarities in their approaches to reforming society through cultural transformation. Each seeks to reshape traditional culture. In her preface, Yao Yiyun critiques the New Culture Movement, however, she does not attribute national disorder to a deficiency of traditional culture. Instead, she promotes the synthesis of new and old knowledge. She states: “Li Shengzhao Xuan has completed his studies in our country and will soon travel to America again. As a person, he is sincere and steadfast, with a solid foundation in traditional learning and aspirations in modern studies. He wishes to explore the true nature of both old and new knowledge, share his insights, and promote education in our country. He is especially eager to counteract the tendency of some young people to look down on their nation, aiming to use Western knowledge as a starting point to generate national prosperity, strengthen the nation’s foundations, and improve the lives of its people. Although Zhao Xuan does not explicitly express his ambitions, I can discern them”. This approach involves harnessing the aspirations of others to articulate one’s own ideals. At its core, it emphasizes the integration of the new and the old, essentially transforming traditional knowledge. This stands in contrast to what Yao Yiyun perceives as the New Culture Movement’s total disregard for the foundational principles of the nation, as it completely dismisses the governance tenets established by ancient sages. Yao Yiyun’s vision of merging new and old learning was emblematic of the views held by traditional scholars during that period. The educator Yan Xiu articulated a similar perspective, suggesting that the conflict between new and old learning resembles opposing forces. He believed that it does not have to be this way and that one should focus on seeking truth in the facts. Similarly, Qiu Weixuan, an overseas Chinese scholar from Singapore, noted that those who adhere to Chinese learning often dismiss Western learning, while those who pursue Western knowledge criticize Chinese learning as irrelevant. He questioned how there could be no mutual understanding between these perspectives. This viewpoint also promotes the integration of Chinese and Western studies, leading to a transformation of traditional culture.

The New Culture Movement’s method of transforming society through

new ideas could not fully separate itself from traditional culture. Hu Shi's notion of reconstructing civilization also required a foundation in organizing national heritage, which represented a way of rebuilding traditional culture. This perspective was widely recognized at the time. In his work *The Construction of New Literature and the New Study of National Heritage*, Zheng Zhenduo expressed that the New Literature Movement did not intend to completely dismantle all of China's traditional literary works. Instead, the movement aimed to establish a new literary perspective and create innovative works while also reassessing and uncovering the value of Chinese literature, seeking out hidden treasures within the existing body of work and illuminating the neglected aspects of tradition [7]. Those who studied the New Culture Movement at the time also held this view. For example, Wu Qiyuan stated: to promote new culture, one must have some understanding of the old culture to overthrow the old culture, one must first understand why it needs to be overthrown. Therefore, proponents of the New Culture Movement did not hesitate to spend their time, intelligence, and new methods researching old documents [8]. Numerous viewpoints like this existed, although they also faced significant opposition from others at the time. This opposition largely stemmed from the perception that organizing national heritage was synonymous with reviving antiquity. Nevertheless, from the standpoint of mainstream new literature scholars, organizing national heritage was deemed essential. For example, Mao Dun of the Literary Research Association expressed in *Miscellaneous Thoughts* in December 1923 that the methods and outcomes of the recent movement to organize national heritage warranted critical examination, and even stringent criticism would be welcomed by society. However, some critics refused to approach the issue logically, relying instead on subjective opinions. They accused those organizing national heritage of being either old scholars seeking attention or individuals unfamiliar with Western literature who used it as a cover for their ignorance. Such arbitrary attitudes and disparaging tones led readers to question whether the critics were suffering from hysteria [9]. Mao Dun clearly supported the organization of national heritage and opposed those who sought to revive the past. In *The Reactionary Movement in the Literary World*, written in May 1924, he noted that there had been a recent surge in the movement to organize national heritage, with assertions that ancient texts were valuable. This trend led some misguided individuals to call for a return to previous ways. The term "confused individuals" refers to those who attempted to derive literary significance from ancient Chinese texts, particularly the Classics. Their slogan emphasized that literature could only be found within the Six Classics. They regarded these works as the highest form of literature, overlooking the importance of historical and philosophical texts [10]. The Literary Research Association, as a component of the new literature movement, sought to study and introduce world literature, organize ancient Chinese literature, and create new works. Therefore, the development of new literature was intrinsically linked to the organization of old literature. This effort to construct new literature also stemmed from a desire

to rebuild traditional culture. Currently, there is an increasing agreement among scholars regarding this perspective [11-13].

Discussion

The May Fourth Movement in China is often described as a movement in which the new culture overcame the old, and without arguing about the outcome, the old and new cultures did have a few encounters in terms of the process, but they were all localized to a small area, and the duration of each argument was not long, just a long period of time spanning several years. It can be seen from the arguments, although the old and new cultures have their own opinions, but each other has a strong sense of identification with their respective cultures, according to today's words is a kind of cultural confidence, so the old and new cultures, in fact, is also the old and new cultural confidence of the controversy.

The new culture of the Day of May 4th in China was not the Western culture imported in the late Qing Dynasty, but the recreation of civilization based on the organization of the history of the nation's history, as Hu Shi put it [14]. The New Wave of Thought represented a renewal of traditional culture. In contrast, the new culture was characterized by an anti-traditional, anti-confessional, and anti-literary stance, exhibiting a forcefulness that left little room for the survival of traditional literature. Over time, this attitude evolved into a self-assured declaration of victory.

Hu Shi articulated this sentiment in *Fifty Years of Chinese Literature*, written in March 1922, stating that the literary revolution had moved beyond the stage of discussion and that the opposition had become irrelevant. He asserted that the current focus was entirely on the creation of new literature [15]. This confident perspective on new literature was widely embraced by the New Culture School at the time. In the preface to a history of Chinese Literature in the last thirty years, written in 1930, Chen Zizhan noted that Chinese literature had traditionally focused on imitating ancient works. However, during this period, there was a call for the creation of modern literature that reflected contemporary society. Previously, literature had served merely as a tool for scholars and elites or as a form of entertainment for a select few. In contrast, the new focus was on making literature accessible to the masses, allowing it to become a common part of life. Literature began to serve as a voice for the people, enabling them to express their own needs and aspirations. While these changes were diverse and intriguing, they all shared a common characteristic: a rebellion against tradition. In summary, these remarks were not so much anti-traditional as they were trying to establish a new literature and create a new tradition of May 4th in China and their self-confidence in the new culture was overflowing.

However, at that time, the Xueheng party's confidence in traditional culture is equally strong, the first issue of the Xueheng in 1922, published in the Xueheng, in the Magazine Brief Chapter, it was stated that academic research involves a pursuit of truth, the refinement of national essence, and the integration of new

knowledge. This approach aims to reveal a cultural value that can stand alongside the sun and the moon. In addition to expressing dissatisfaction with the New Culture School, this charter was more important to open the eyes of the traditional culture. In this process, members of the Xueheng school were less interested in the political discourses of democracy, republicanism, and freedom that the New Culture movement resorted to, but mainly attacked the vernacular language movement of the New Culture school, with the aim of promoting the national essence based on the written language. For instance, in the first issue of Xueheng published on January 1, 1922, Mei Guangdi commented on the advocates of the new culture, stating that while different literary genres each possess their own strengths, they should not be confused with the new generation. He argued for the coexistence of independent values among genres, questioning how one could abandon other forms of literature in favor of solely respecting the vernacular.

In his review of the Trial Collection, Hu Xianliang criticized Hu Shi's vernacular poems and asserted that the five-verse ancient poem represented the finest genre of poetry in China. Additionally, in *Commentary on the Cultural Studies of the Modern World*, Tang Yutong emphasized that his inability to conduct a deeper study and a broad search for materials from both Chinese and foreign cultures had led to the destruction and abandonment of traditional scholarship. He argued that the current fashionable cultures from the East and West merely reflect a bias, losing sight of the bigger picture. He thought that one of the reasons for the shallowness of the new culture was that the old school had been destroyed and discarded, and only a partiality was taken. As can be seen, the critical articles of the Xueheng school obviously had the line of thought of one suppression and one enhancement, but the focus was on the promotion of traditional culture.

The university professors of the Xueheng school opposed the vernacular language movement based on the Changming traditional national essence, and so did the literati of the old school at that time. For example, the famous modern educator Yan Xiu, with the courtesy name of Fan Sun, the pseudonym of Meng Fu (one said to be the courtesy name) and the another pseudonym of *Discussing the Leakage of Sheng*, was a native of Tianjin. Yan Xiu advised the abolition of the imperial examinations, advocated Western learning, and promoted a new style of education. He was born in 10th year of Xianfeng(1860) and died in the 18th year of Republic of China(1929). In the eighth year of Guangxu (1882), he was successful in the examination. In the ninth year (1883), he was awarded a jinshi's degree (title of the temporary position in the Hanlin Academy, conferred meritorious candidates until the next examination) of the Hanlin Academy. In the twelfth year (1886). He was authorized to be an editor in the twenty-first year (1895) and appointed as a governor of Guizhou, and he vigorously advocated the New Learning and the establishment of a bookstore. He requested the opening of a special section on economics and reformed the imperial examinations, and he was regarded as the origin of the Hundred Days' Reform (*The Book of the Wuxu*

Coup d'Etat) by Liang Qichao. Therefore, not allowed in the Qing court, three years after the full term back to Beijing that is idle at home thirty-one years (1905) served as the shilang (Ministry of Education Minister), to promote the reform of the modernization of national education. In 1918, he traveled to the United States to study education, and in the following year, he returned to China and founded Nankai University, which is known as the The founder of the Nankai School. In 1922, he authored *Shoulin Moqing Sixty*, where he discussed the conflict between the new and old schools, likening it to two opposing sides of a fence. He argued that this rivalry was unnecessary and that practical considerations should take precedence over literary or linguistic styles. He believed that both schools could coexist without resorting to derogatory criticism and expressed a desire for the abolition of certain language norms and the destruction of outdated practices. He pointed out that while some outsiders have made important contributions, it is puzzling why his fellow countrymen would abandon their heritage as if discarding worn-out shoes. He noted that popular language had its merits, and he highlighted the significance of auxiliary work. He even remarked that the poems produced by Xiangshan could be compared to those of a servant girl and questioned who would dare to criticize the writings of later generations of Sung Confucians. The modern and classical schools here obviously refers to the New Culture School and the Xueheng School in terms of the time background, and for the issue of the survival or abolition of the literary language and the vernacular language, this Qing dynasty literati showed a middle-of-the-road attitude towards the coexistence of the literary language and the vernacular language, but the examples he cited were Bai Juyi's plain and simple poetic style and the discourse style of the Song dynasty Confucianism. But the examples he cites are Bai Juyi's plain and simple poetic style and Song Confucian corpus of discourses, in fact, he thinks that the vernacular has existed in ancient times, and equates the ancient shallow literary language with the vernacular advocated by the New Culture School, and believes that foreigners are still exploring traditional literature, so Yan Xiu's heart is also a sense of pride in traditional culture. It can be seen that between the representatives of the old and the new culture, each of them has a sense of confidence in their own culture, and the controversy between them is the result of their confidence.

The character of cultural confidence is not to refute the opposing culture for the purpose of proving the value of self-existence, the old and the new culture games are all focusing on promoting the rationality of self-existence, when debating with the other side to show the irrational side, people feel that it is a kind of fierce confrontation, but their respective arguments are only confined to their own power of discourse within the scope of their own discourse, only in self-published journals or treatises to speak, to make arguments, and not have the legal status of a legal system. However, their respective arguments were only limited to their own discourse power, and they only spoke and discussed in self-published journals or treatises, which did not have legal authority. Therefore, the old and the new cultures did not grow as a result of each other's verbal attacks,

but on the contrary, each of them grew under the environment of thirty years of modern literature, and then formed the balanced situation of the old and the new cultures' self-confidence.

Conclusion

China's Movement of May Fourth has long been regarded as synonymous with new culture and new literature. However, this perspective tends to overshadow the continuous development of traditional culture and old literature throughout the thirty years of modern Chinese literature. It also creates the misconception that new culture and new literature were formed solely by overthrowing Confucianism, completely obscuring the influence of traditional culture. In reality, both new and old cultures were striving to assert their legitimacy, exhibiting strong confidence in their respective cultural values. Yet, in the past, people only noticed the high profile of the new cultural faction, subjectively placing the old cultural faction in a disadvantaged position of forced counterattack, creating an artificially imposed hierarchy that underestimated the role of traditional culture. From a different perspective today, it becomes apparent that although various ideological trends emerged around the time of the May Fourth Movement, the mutual cultural confidence of the new and old cultures was a predominant feature. More importantly, both sides were reconstructing traditional culture to renew themselves. This has historical significance for us today as we seek to inherit traditional culture and promote national cultural confidence.

REFERENCES

- [1] Wang J. et al. Narrative Record of the Old Poetry Collections. – Nanjing: Jiangsu Educational Press, 1998. – 250 p.
- [2] Wang W., Jian J., Wu R. and other editors. Republic of China Poetry Collection Series. – Taichung: Wenxuegaku Book Co. Ltd, 2009. – 147 p.
- [3] Fusnian. How to Do the Vernacular Language. Xinchao. – № 1, № 2. – 98 p.
- [4] Hu S. Why I Want to Do Vernacular Poetry. New Youth. – №5, 6. – 201 p.
- [5] Fei Zh. and Zhang J. et al. The Cambridge History of the Republic of China. Shanghai: Shanghai People's Publishing House. – 1991. – 482 p.
- [6] Yao Y. A Collection of Returns from the Canghai Sea, line-bound leaded copy. – 1944. – 59 p..
- [7] Zheng Zh. The Construction of New Literature and the New Study of National Heritage // Fiction Monthly. – 1923. – № 1. – 87 p.
- [8] Wu Q. Overview of China's New Culture Movement. Shanghai: Modern Bookstore, 1934, p. 9.
- [9] Mao D. Mao Dun Anthology. – Beijing: People's Literature Publishing House, 1989. – 405 p.
- [10] Mao D. Mao Dun Anthology. – Beijing: People's Literature Publishing House, 1989. – P. 436-438.

[11] Qin G. The Discovery and Inheritance of Chinese Traditional Literature by the New Literature of May Fourth // Hebei Academic Journal. – 2009. – № 6. – P. 48-95.

[12] Song J. The Critique and Continuation of Traditional Culture by New Literature // Chinese Social Sciences, 2014. – № 11. – P. 110-115.

[13] He Zh. The Reconstruction of Chinese Traditional Literary Classics by May Fourth Writers. Chinese Social Sciences. – 2016. – № 9. – 143 p.

[14] Chen Z. A History of Chinese Literature in the Last Thirty Years. – Shanghai: Shanghai Ancient Books Publishing House, 2000. – P. 121-122.

[15] Hu H. C. co-edited by Chang D. W., Hu D. H. and Hu D. K. Commentary on the Collection of Attempts. – Nanchang: Jiangxi Higher Education Publishing House, 1995. – 30 p.

ЕСКІ ЖӘНЕ ЖАҢА МӘДЕНИ СЕҢІМДІЛІК ЖӘНЕ ҚЫТАЙДАҒЫ ТӨРТІНШІ МАМЫР ҚОЗҒАЛЫСЫНА ДЕЙІН ЖӘНЕ ОДАН КЕЙІНГІ ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛПЫНА КЕЛТІРҮ

*Сылам Д.¹, Ахметбек Г.²

¹Шанхай университеті, Шанхай, Қытай

²Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Жаңа мәдениет қозғалысы, әсіресе Қытайдағы төртінші мамырқозғалысы, модернистік рухымен және жаңа әдебиетті насихаттауымен белгілі. Дегенмен, модернизмге көңіл бөлу дәстүрлі әдебиеттің өзектілігін жиі назардан тыс қалдырады. Бұл зерттеу төртінші мамыр кезеңінде және одан кейінгі ескі және жаңа әдеби ағымдар арасындағы мәдени шиеленісті қарастырады. Зерттеу барысында екі қозғалыстың да мәдени сенімділіктің күшті сезімінен туындаған, себебі олардың әрқайсысы өз дәстүрлерінің маңызды екенін растауға тырысқаны айқындалды.

Зерттеудің мақсаты – 20 ғасырдың басындағы қытай әдебиетінің эволюциясын тереңірек түсіну, дәстүрлі мәдениеттің жаңа әдеби формалармен қатар қалай дамығанын көрсету. Зерттеу дәстүрлі әдеби стильдердің, әсіресе ескі стильдегі поэзияның, жаңа әдебиеттің танымал болуына қарамастан, қалай аман қалып қана қоймай, өркендегенін талдайды. Бұл сол дәуірде мәдениетті қалпына келтіруге бағытталған кең ауқымды күш-жігердің мәнін ашады.

Зерттеу тарихи және әдеби талдауды пайдалана отырып, Қытай мен шетелдердегі ескі өлеңдер жинақтарына назар аударады. Бұл ескі әдеби формалардың өзгермей қалғанын және жаңа мәдени қозғалыстардың пайда болуына қарамастан дамуын жалғастырғанын көрсетеді.

Зерттеу нәтижесінде ескі және жаңа әдеби бағыттардың толықтай қарсылас емес екендігін айқындалды. Керісінше, екеуі де дәстүрлі мәдениетті қалпына келтіруге үлес қосып, төртінші мамыр қозғалысының

тек дәстүрден бас тартумен ғана шектелмейтінін көрсетті. Бұл екі мәдени күш арасындағы диалогқа ықпал етті, әрқайсысы қоғамдағы рөліне сенімді болды. Теориялық тұрғыдан зерттеу төртінші мамыр қозғалысының Қытай мәдениетіне әсерін қайта бағалауға мүмкіндік береді. Практикалық тұрғыдан алғанда, бұл заманауи мәдени сабақтастық пен мұраны сақтаудың маңыздылығын, заманауи мәдени саясатқа сабақ бере отырып оның маңыздылығын көрсетеді.

Тірек сөздер: Қазақстан, төртінші мамыр, ескі мәдениет, жаңа мәдениет, мәдениеттану, дәстүрлі мәдениет, мәдени қозғалыс, мәдениетті қайта құру

СТАРАЯ И НОВАЯ КУЛЬТУРНАЯ УВЕРЕННОСТЬ И РЕКОНСТРУКЦИЯ ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ ДО И ПОСЛЕ ДВИЖЕНИЯ ЧЕТВЕРТОГО МАЯ В КИТАЕ

*Сылам Д.¹, Ахметбек Г.²

¹Шанхайский университет, Шанхай, Китай

²Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева
Астана, Казахстан

Аннотация. Новая культурная революция, особенно движение четвертого мая в Китае, известно своим модернистским духом и пропагандой новой литературы. Однако акцент на модернизме часто игнорирует продолжающуюся актуальность традиционной литературы. Это исследование рассматривает культурное напряжение между старыми и новыми литературными движениями в период четвертого мая и после него. В нем подчеркивается, что оба движения были движимы сильным чувством культурной уверенности, так как каждое из них стремилось подтвердить продолжающуюся значимость своих традиций.

Цель данного исследования – предоставить тонкое понимание эволюции китайской литературы в начале 20 века, особенно сосредоточив внимание на том, как традиционная культура продолжала развиваться наряду с новыми литературными формами. Исследование рассматривает проблему того, как традиционные литературные стили, особенно поэзия старого стиля, не только выжили, но и процветали, несмотря на преобладание новой литературы, предлагая идеи для более широких усилий по культурной реконструкции в эту эпоху. Исследование использует исторический и литературный анализ, сосредотачиваясь на опубликованных сборниках старых стихов из Китая и других стран. Оно демонстрирует, что старые литературные формы были устойчивыми, продолжая развиваться, даже когда новые культурные движения набирали силу.

В исследовании делается вывод о том, что старые и новые литературные движения не были полностью противоречивыми. Напротив, оба способствовали реконструкции традиционной культуры, показывая,

что движение Четвертого мая не ограничивалось лишь отказом от традиции. Скорее, оно стало основой для диалога между старыми и новыми культурными силами, каждая из которых была уверена в своей социальной роли. Теоретически это исследование вносит вклад в переоценку влияния движения Четвертого мая на китайскую культуру. Практически оно подчеркивает важность культурной преемственности и сохранения наследия в процессе модернизации, предоставляя уроки для культурной политики сегодня.

Ключевые слова: Казахстан, четвертое мая, старая культура, новая культура, культурология, традиционная культура, культурное движение, реконструкция культуры

Received: August 18, 2024

Information about the authors:

Sylam Dina – doctoral student, Shanghai University, Shanghai, China, e-mail: dina.slamkyzy@gmail.com

Akhmetbek Gulzhan – PhD, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: akhmetbek.gulzhan@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет:

Сылам Дина – Шанхай университеті, докторант, Шанхай, Қытай, e-mail: dina.slamkyzy@gmail.com

Ахметбек Гүлжан – PhD, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: akhmetbek.gulzhan@gmail.com

Информация об авторах:

Сылам Дина – докторант, Шанхайский университет, Шанхай, Китай, e-mail: dina.slamkyzy@gmail.com

Ахметбек Гульжан – PhD, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: akhmetbek.gulzhan@gmail.com

UDC 81.01/09

IRSTI 17.07.31

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.037>

**EXPERIENCE OF USING PSYCHOLOGICAL AND
LINGUOCULTURAL KNOWLEDGE IN THE ANALYSIS OF
LITERARY TEXT (ON THE EXAMPLE OF "THE SINGING STONES"
BY A.ZH. ZHAKSYLYKOV)**

* Yengsebay G.Ye.¹, Izgereyeva D. Zh.², Mezgilbayeva Z.M.³

^{*1,2,3} al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The purpose of this scientific article is to train philology students to apply a creative approach to the analysis of literary text and study literature outside the scope of their specialty to develop analytical competencies. The main goal of the study is to improve students' analytical and literary skills, as well as to teach them the ability to recognize ethnic codes of national consciousness in a text and pay attention to the linguocultural aspect. The article proposes the use of artistic analysis, comparative analysis and critical thinking in the process of analyzing works of art. The scientific novelty of this work lies in its basis on innovative pedagogy and a creative approach to teaching, which is of interest for various types of analysis in education. The theoretical significance of the article lies in the provision of new methods for teaching and analyzing literary texts, and the practical significance lies in the possibility of applying these methods in various educational contexts. When analyzing a literary text, the study participants used psychological models to analyze the behavioral and motivational aspects of the characters, linguocultural aspects to reveal ethnic codes and metaphors in the text, as well as oneuro-practical methods to study perception and emotional reactions to the text. Students confirmed that in order to understand such a novel it is necessary to prepare in advance and acquire the appropriate knowledge. They highlighted the importance of an analytical approach and literary competencies when reading complex texts. This confirms the effectiveness and practical significance of the methods proposed in the article. The study showed that the use of psychological, linguocultural knowledge makes it possible to more fully and deeply analyze works of art, revealing significant details and linguocultural features. This helps philology students develop skills in the field of literary studies and cultural linguistics.

Keywords: oneiropractic, metaphysical model, natural science model, psychological model, cognitive mapping, precedent text, linguocultural features, ethnic code

Introduction

The study of fiction texts is one of the key tasks of the Faculty of Philology;

by analyzing the penetration of psychological and linguocultural knowledge into this process, it is possible to achieve an even deeper understanding of the text. The experience of using such knowledge in analyzing works of fiction represents an integral part of teaching students who need to be able to analyze at different levels.

The experience of analyzing a fiction text together with students of philological faculty described in this article includes not only linguistic, but also, if we look from a broad point of view, linguocultural, and, in a narrow sense, knowledge from other fields of sciences. In particular, we discuss a small study of the history of the development of oneiropractic to understand the purpose of using, a model of dream description in a fiction text. Our assumption was that by studying complex texts, students pump up not only their literary competencies, but also learn to look at the research task at hand from a scientist's perspective. With few caveats, this approach has been shown to be effective, up-to-date, and promising. This method allows students to expand their knowledge beyond philology and use it for a deeper and more comprehensive understanding of the text. Thus, utilizing knowledge of oneiropractic in the study of dreams within a fiction text enriches the research findings by teaching students interdisciplinary approaches and the bold use of scholarly knowledge from different fields.

Exploring the boundary areas of psychology, linguistics, and cultural studies when analyzing a fiction text allows students to see it in a new light, identify hidden meanings, and delve deeper into the world of literature. This experience not only enriches the educational program, but also develops students' critical thinking skills and analytical approach in researching sources of various natures.

As the analyzed texts we took excerpts from the pentalogy "Dreams of the Damned" by A.Zh. Zhaksylykov. The novel of five parts is a very important work of art of modern Kazakhstani literature: in terms of style and content, architectonics, vital ethical and philosophical issues, subtle psychologism, its physics and scientific approach. Also, this novel is recognized by numerous studies as an intextual, mythopoetic novel filled with real Turkic archaics.

Kazakh writer Bakhytzhan Momysh-uly in the preface to the novel, which he called "Dreams of Purgatory", wrote that the author of the novel Aslan Zhaksylykov encodes in the ordinary story of the protagonist Jean complex philosophical truths, which familiarize the reader with excerpts from Sufism, Taoism, Buddhism. This text is about the human in a man, about deep meanings, about comprehending the laws of being, about the evolution of the human soul [1, p. 9-13].

When studying this novel, it becomes clear that such a large-scale, extended over many years, and at the same time delicate work on building a system of characters, a mythopoetic system, using the scientific, religious, existential, philosophical experience of the author must be studied literally in very detail,

and the relevance the novel is always preserved, as questions of humanity, morality, the problems of a little man, the crisis of an intelligent hero are raised here, the tragedy of the Semipalatinsk nuclear test site is described, the real and the mystical, dream and reality are mystically intertwined. The novel is written almost entirely through the literary device of internal monologue. Sometimes it seems that the hero is simply reflecting and reminiscing, sitting in a hospital room – and nothing happens, and at the same time everything happens – both on the scale of one person’s life and a small village, and the problems and questions affect all mankind. According to the author’s brilliant idea, the fiction is closely intertwined with the real tragic story of the explosions at the Semipalatinsk test site, and this is what makes the novel always topical and so important that readers should certainly study, talk about the novel, and be able to discuss and analyze – and here we come to our research, where we teach philology students to approach the analysis of a literary text not only from the perspective of the usual literary methods and analysis schemes, but also to use a creative approach, to study literature beyond the narrow boundaries of their specialty in order to enrich analytical competencies.

In our experience of studying the novel we were limited in time and could devote two seminars to this topic, but there were preliminary theoretical studies, questions and tasks to prepare for each seminar.

First of all, we studied the history of the novel’s creating: from the publication of the first part of the novel, “Singing Stones”, in 1997, to the publication of the final part of the cycle, “House meerkat”, in 2021, all in the “Prostor” magazine (Almaty, Kazakhstan).

We have also left time to discuss that the novel is the main artistic work of the writer, pentalogy, it reflects in expressive form existential and philosophical problems of war in the history of mankind, internal human development, rebirth of his soul.

The topic of nuclear testing in the Semipalatinsk military test site and the reaction of the society of that time to this event were also touched upon.

To cite excerpts from the work of researchers of the novel, we took extracts from scientific books, textbooks, articles: Valikova O. A. [2, p. 42], E. I. Esalnek [3, p. 571] and some others, whose names you could find below.

To study the basic concepts of oneiropractics and to construct a diagram of three dream models, we used a scientific article by Trunov D. G., Vodenikova M. A. “Concepts of dreams: basic concepts models” [4, pp. 59–69].

During a discussion with students of the first book of the novel we used the construction of scientific mapping on based on this article, in order to better understand the history of development the science of dreams, how they were treated by people at different stages of human and from which perspective and when began to apply their scientific approaches. As the result we had the scheme as follows (Figure 1):

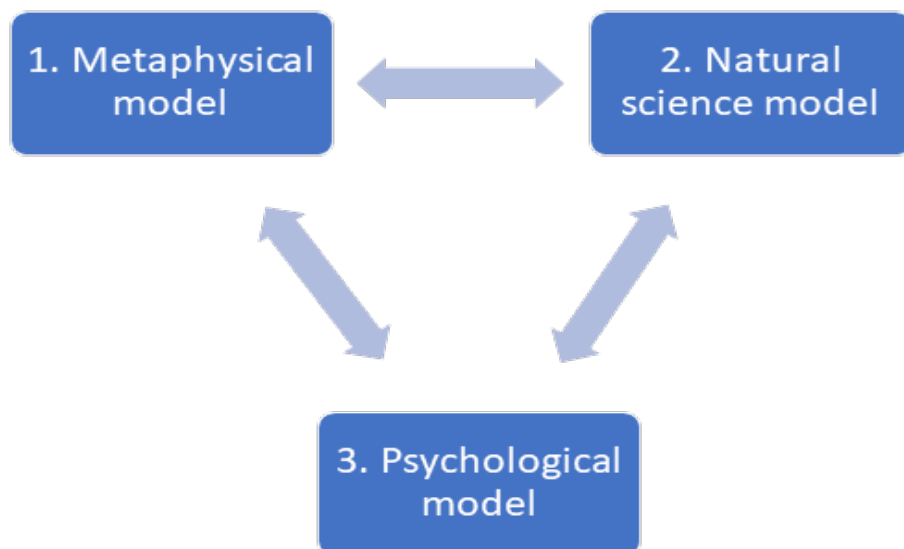

Figure 1 – Ideas about dreams: basic models

In this article, the authors considered three main models of dream perception, they study them from antiquity to the present day, and the metaphysical model of the idea about dreams is opposed to the natural science one, just as religion is opposed to science, while the psychological model, which was started by Sigmund Freud, puts himself in opposition to both metaphysics and the natural sciences.

Object of study. The object of this study is the use of the dream technique in a literary text (functions, issues, precedents in modern literature, etc.).

Subject of study. The subject of the study is excerpts from the book of A.Zh. Zhaksylykov’s “The Singing Stones”, which is the first part of the “Dreams of the Damned” pentalogy.

Aims of the study. The aim of the study is to improve the analytical and literary competencies of philology students.

1. To learn to read the ethnic codes of national consciousness in the text;
2. To pay attention to the linguocultural aspect when analyzing a work, as well as to the metatext, as this way we can quickly find hidden references to other texts and find the key to understanding the work.

3. To learn to look for information necessary to understand a text in related or other disciplines – in this case we gave students information from psychology on dream analysis.

4. To develop students’ skills of critical evaluation of information and argumentation of their point of view on the basis of the acquired knowledge about oneiropactics. That would help them not only to interpret the text in greater depth, but also to draw compelling analytical conclusions.

5. To encourage students to independently study and analyze the artistic text using the methods of oneiropactic, which promotes the development of their

creative thinking and the ability to see the text from a new angle.

6. To support students in developing skills in working with a variety of sources of information, including scientific publications in the field of oneiropractics, which broadens their horizons and allows them to deepen their studies of artistic works.

7. Teach students the analysis and interpretation of intercultural aspects in the text, using knowledge about oneiropractic to identify historical, socio-cultural and psychological contexts affecting the content and form of the work.

Methods and materials

The research materials, firstly, were excerpts from the book “The Singing Stones” by A.Zh.Zhaksylykov – the text was read and analyzed together with students. Secondly, the research material was psychological and linguocultural articles and books, for instance, the book “Russian language and linguistic personality” by Yu.N. Karaulova [5] and the article “Imaginations about dreams: basic models” by D.G. Trunov, M.A. Vodenikova [4].

Although, the research materials were the actual cognitive maps created by the students themselves – they are necessary and used for better assimilation of knowledge by the students. In order to understand how to create cognitive maps, we recommended students to read the textbook “Cognitive Mapping of Linguistic Knowledge” by L. Ekshembeyeva [6].

Results and discussion

Ethnic codes

As a topic for pre-prepared students’ blitz reports, we used various studies, in particular, A. B. Tumanova’s study on ethnic codes of Kazakh culture, which can be traced in the text. The researcher postulates that the ethical codes of each ethnic group, and the Kazakh people in particular, manifest themselves through proverbs, sayings, phraseology, through the peculiarities of world view and way of life (nomadic lifestyle of Kazakhs, Tengrianism, Islam) through the specificity of the surrounding nature, birds, animals (steppe, river and so on, depending on the region), as well as through a set of rules and concepts called mentality. [7, p. 110–126].

In this pedagogical experience, the teacher acts as a project manager and as a fellow researcher. As project manager, it is important to plan individual and group assignments and performances, as well as calculate the time for each student’s response. The answers should be short and substantive. In essence, the written response that each speaker prepares should not exceed 2 pages A4, while the oral response should not be longer than 4-8 minutes (depends on the number of students involved in the seminar). In the process of working out such a lesson it became clear that not all students are preparing for seminars or may be absent, in this case, the puzzle of the seminar risks not to work out, and therefore the

teacher is very important to be able to replace an unprepared or absent student, to tell about the necessary part of the study, so the teacher also becomes a participant of discussion and analysis. In these kinds of complex, many planned seminars it is important that students understand that this is a group work. Part of the research work on oneiropractic, ethical codes is scientific research conducted for a deeper analysis and understanding of the artistic text.

For example, when researching ethical codes in the text, it is important that students understand: the ethnic code is not only the Kazakh word in Russian, not only the speaking name. It can be a color (blue – sad, red – bloody, as well as a reference to clay, black – death and so on), it can be a mythological creature (dragon, bird-demiurge), can be common in the area of plants (wormwood, chengel, tamarisk) it may be a familiar natural phenomenon (wind, river movement).

Also in dream research, for example, the student describes a metaphysical model of dreams, and the discussion revolves around the fact that the consequence of such a model was the development of various dreaming practices that assumed that if you observe certain rituals, you can get an answer to your questions in a dream from the other side. But in the novel, the author of the lyrics incorporates a dream of the characters to truly describe the borderline state between life and death. In dreams Aidahar appears: Aidahar children called a nuclear test site, as it exploded and buzzed like a furious dragon, and in the passage gives a kind of prediction – earthworm, death, a reference to all victims of the site will die at an early age.

In the process of analyzing ethical codes in dreaming texts, one of the terms introduced for students was a contaminated picture of the world. This is the author's worldview, in which the ethnic linguistic features of different peoples are intertwined, which is characteristic of the Kazakh people (multiculturalism) and in particular for Aslan Zhaksylykov himself.

In the study of ethnic codes as one of the results got a kind of synopsis-cheat sheet how to look for similar codes in the text.

1) character names: Zhan (“soul”), Ainura (“moonlight”), Arman (“dream”), Uku (“owl”), Saule (“sunlight”), Manat (“brat”), etc. From Turkic meanings of these words, we can conclude that these are the charactonyms, and this is exactly how they act on the pages of the novel: Ainura and Saule are rivals for Zhan's heart, Zhan himself is the character of the novel, its soul, and the traitor Arman lives a dream and got Zhan's love, giving her a dream – wealth. Some names are literal: for example, Uku is like an owl.

2) geographical names: for example, Tyshkan (“mouse”).

3) national images-realias:

- plants common in the Kazakh steppe: tamarisk and chengel.

- polite greeting in the Kazakh language or calling Father: Assalamalakum!,

Koke.

An important feature of reflecting the mentality of the Kazakh people is the graphic representation of words in the text, which reflect the mental consciousness of the Kazakhs. So, for example, speaking about the respect of women for men, A.Zh. Zhaksylykov introduces the image of a man into the text, naming Him with a capital letter.

Linguocultural aspect

In the linguocultural aspect of the study of these sections of the text consisted in the introduction of the term precedent text, according to the interpretation of Y.N. Karaulov [5] is the text, well-known personality and its wide environment, including predecessors and contemporaries. This may be works of fiction, lyrics of songs, films, advertisements, political and publicistic texts, etc.

In the extracts presented for analysis students, not without the help of leading questions teacher, found the following examples:

The black, poured, blood stone weeps. He dreams of flying like a bird, white [1, p.93] – does not this contrast of stone and bird to the famous quote of Maxim Gorky about the born crawling (in this case lie), which can not fly.

...he flew like a gray wolf across the field of existences and reincarnations, flowed along the tree trunk of existences as a gray and fierce, the general of the damned... The phrase is an obvious reference to “The Tale of Igor’s Campaign”:

“That Boyan, full of wondrous powers,

Starting to the prophetic chant,

Circled the field like a gray wolf,

Soared under a cloud like an eagle,

Spread over the tree as thought” (arranged by N. Zabolotskiy) [8].

One of the dominant symbols in “Dreams of the Damned” is the image of a she-wolf: protecting, punishing, woman, mother, friend, animal, myth, embodiment of the expectations of the protagonist and guide between dreams and reality. She is also a mother goddess: it is known that the blue-eyed she-wolf in the mythology of the Turkic peoples is the ancestor of the Turkic tribes.

In addition to animalistic images, the work mentions the names of gods, prophets, iconic figures of the mythopoetic Turkic-Christian paradigm, powerful enough to arouse a long associative series in the reader’s mind: Messiah, Iblis, Ie, Kabanbay Batyr.

Dream analysis

Oneiropractice. When students make cognitive maps of the acquired knowledge, they learn to compare information from them with new knowledge.

Conclusion

Thus, after reading the first book from “Dreams of the Damned”, mainly the lamentations and cries of the main character addressed to his father, as well as his other dreams and visions, and having a glimpse into the second part, the

students came to the following conclusion:

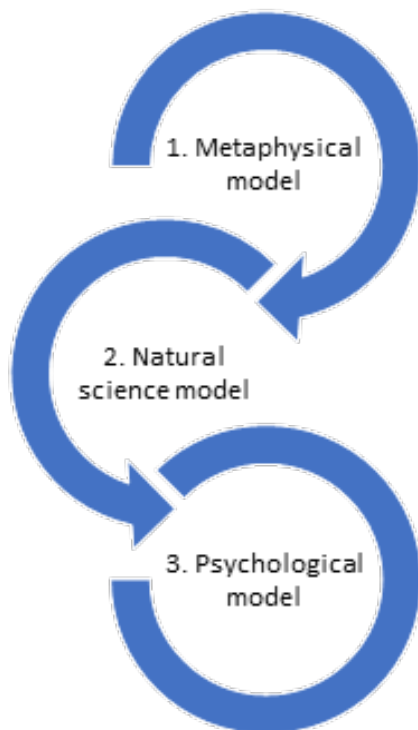

Figure 2 – Dreams in “Dreams of the Damned” book

According to the findings of our students, A.Zh. Zhaksylykov does not use any one dream model. All three, like a snake or a dragon, are intertwined with each other, interact, and that is why the text is so frighteningly multitasking and complex and not understandable the very first time – to understand such a complex novel we need to prepare, acquire knowledge and skills, analytical and literary ones.

Based on the seminars, we can say that the students acquired the following knowledge and skills:

1. Students gained experience in the in-depth analysis of complex artistic texts, which will allow them to understand and interpret more fully and meaningfully the works of Aslan Zhaksylykov and other authors.

2. Participation in the seminars allowed the students to master the methods of using scientific developments and knowledge about oneprocactics to reveal the meaning and depth of texts, as well as to enrich their critical thinking.

3. Students have mastered the skills of analysis of ethnocultural, linguistic and cultural features of texts, which will give them confidence in the study and interpretation of various aspects of artistic works.

4. The acquired competencies will allow students not only to successfully

study the works of Aslan Zhaksylykov, but also to effectively apply their skills in the analysis and interpretation of other texts, expanding their horizons and understanding of world literature.

5. The knowledge and skills acquired at the seminars will help students to deepen their understanding of literary works, develop their creativity and critical thinking, which will open up new opportunities in the study and analysis of artistic texts.

REFERENCES

[1] Zhaksylykov A. Zh. Sny okajannyh: Trilogija [Sny okajannyh. Trilogy]. – Almaty: TOO Almatinskij izdatel'skij dom», 2006. – 526 s. [in Rus.]

[2] Valikova O.A. Roman-trilogija A. Zh. Zhaksylykova «Sny okajannyh» v kontekste ruskoj literatury [Trilogy novel of A. Zh. Zhaksylykov “Sny okajannyh” in the context of Russian literature]: dissert. PhD. d-ra filolol. nauk. spec.6D020500 — Filologija. / O.A. Valikova. – Almaty: KazNU im. Al'-Farabi, 2015. – 157 s. <https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder3157/Dissertacija%20Valikova%20O.A..pdf> 23.02. 2023 g. [in Rus.]

[3] Jesalnek A. Ja. Arhetip // Vvedenie v literaturovedenie [Introduction to literary studies] / L. V. Chernec, V. E. Halizev, A. Ja. Jesalnek i dr.; ed. by. L.V. Chernec. – 5 edition., ster. – M.: Izdatel'skij centr «Akademija», 2012. – 720 s. [in Rus.]

[4] Trunov D.G., Vodenikova M.A. Predstavlenija o snovidenijah: osnovnye modeli [Representations of dreams: main models] // Perm University Bulletin. – 2012. – № 1 (9). – S. 59-69. [in Rus.]

[5] Karaulov Ju.N. Russkij jazyk i jazykovaja lichnost [Russian language and linguistic personality] / Ju.N. Karaulov; otv. red. D.N. Shmelev. – M.: Nauka, 1987. – 261 s. [in Rus.]

[6] Ekshembeeva L. Kognitivnoe kartirovanie lingvisticheskogo znanija. Uchebnoe posobie [Cognitive cards of linguistic knowledge. A study guide]. /L.V. Ekshembeeva. – Almaty: Bastau, 2009. – 133 s. [in Rus.]

[7] Tumanova A.B. Kontaminirovannaja jazykovaja kartina mira v hudozhestvennom diskurse pisatelja-bilingva. Monografija [Contaminated linguistic picture of the world in the fictional discourse of a bilingual writer. A monograph]. – Almaty: KBTU, 2010. – 260 s. [in Rus.]

[8] Gumer library site.https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/slov_polk/03.php. 24.02.2023.

**КӨРКЕМ МӘТІНДІ ТАЛДАУДА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ
ЛИНГВОМӘДЕНИ БІЛІМДІ ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІ
(А.Ж. ЖАҚСЫЛЫҚОВТЫҢ «ПОЮЩИЕ КАМНИ» КІТАБЫ
НЕГІЗІНДЕ)**

*Еңсебай Г.Е.¹, Изгереева Д. Ж.², Мезгілбаева З. М.³

*^{1,2,3}эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл ғылыми мақаланың мақсаты – филолог студенттердің аналитикалық құзыреттіліктерін дамыту үшін көркем мәтінді талдауға шығармашылық көзқарасты қолдануға және өз мамандығының шеңберінен тыс әдебиеттерді оқуға дағдыландыру болып табылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – студенттердің аналитикалық және әдеби дағдыларын жетілдіру, сонымен қатар мәтіндегі ұлттық сананың этникалық кодтарын танып, лингвомәдени аспектіге көңіл бөлуге үйрету. Мақалада көркем шығармаларды талдау барысында көркемдік талдау, салыстырмалы талдау және сыни тұрғыдан ойлауды қолдану ұсынылады. Бұл жұмыстың ғылыми жаңалығы оның инновациялық педагогикаға негізделуінде және білім берудегі көркем мәтінді талдаудың әртүрлі нұсқалары үшін студенттердің қызығушылығын тудыратын оқытуға шығармашылық көзқараспен қарауды үйретуде жатыр. Мақаланың теориялық маңыздылығы көркем мәтінді оқыту мен талдаудың жаңа әдіс-тәсілдерін ұсынуда, ал практикалық маңыздылығы бұл әдістерді әртүрлі білім беру контекстінде қолдану мүмкіндігінде. Оқу студенттерге күрделі мәтіндерді талдауға және тиімді дайындалуға, қажетті білім мен дағдыларды алуға, сонымен қатар аналитикалық және әдеби құзыреттіліктерді дамытуға мүмкіндік береді. Әдеби мәтінді талдау кезінде зерттеуге қатысушылар кейіпкерлердің мінез-құлық және мотивациялық аспектілерін талдау үшін психологиялық модельдерді, мәтіндегі этникалық кодтар мен метафораларды ашу үшін лингвомәдени аспектілерді, сондай-ақ қабылдау мен эмоционалдық реакцияларды зерттеудің практикалық әдістерін пайдаланылады. Сонымен қатар мәтіндегі құрылым мен мағыналық байланыстарды талдау үшін когнитивтік карта қолданылды. Зерттеу нәтижесінде студенттер романды түсіну үшін алдын ала дайындалып, тиісті білім мен дағдыларды меңгеру керек. Олардың күрделі мәтіндерді оқу кезінде аналитикалық көзқарас пен әдеби құзыреттіліктің маңыздылығы да аталып өтеді. Бұл мақалада ұсынылған әдістердің тиімділігі мен практикалық маңыздылығын растайды. Зерттеу психологиялық, лингвомәдени және онейропрактикалық білімдерді пайдалану көркем шығармаларды неғұрлым толық және терең талдауға, мәтінді түсінуге және лингвомәдени ерекшеліктерді ашуға мүмкіндік беретінін көрсетті. Бұл филология студенттеріне әдебиеттану және мәдени лингвистика саласындағы дағдыларды дамытуға септігін тигізеді.

Тірек сөздер: онейропрактика, метафизикалық модель, жаратылыстану моделі, психологиялық модель, когнитивтік карта, кейс мәтіні, тілдік-мәдени ерекшеліктері, этникалық код

**ОПЫТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ И
ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ В АНАЛИЗЕ
ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА (НА ПРИМЕРЕ КНИГИ А.Ж.
ЖАКСЫЛЫКОВА «ПОЮЩИЕ КАМНИ»)**

*Еңсебай Г.Е.¹, Изгереева Д. Ж.², Мезгильбаева З. М.³

^{*1,2,3}Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Аннотация. Цель данной научной статьи заключается в обучении студентов-филологов применять креативный подход к анализу художественного текста и изучать литературу вне рамок своей специальности для развития аналитических компетенций. В данной статье на основе проведенных исследований автором предлагается изучение литературы постмодернизма. Основной целью исследования является повышение аналитических и литературоведческих навыков у студентов, а также обучение умению распознавать этнические коды национального сознания в тексте и обращать внимание на лингвокультурологический аспект. В статье предлагается использование художественного анализа, сопоставительного анализа и критического мышления в процессе анализа художественных произведений. Научная новизна данной работы заключается в ее основании на новаторской педагогике и креативном подходе к обучению, что представляет интерес для различных видов анализа в образовании. Теоретическое значение статьи заключается в предоставлении новых методов обучения и анализа художественных текстов, а практическое значение состоит в возможности применения этих методов в различных образовательных контекстах. Исследование позволяет студентам эффективнее подготовиться к анализу сложных текстов, приобрести необходимые знания и умения, а также развить аналитические и литературоведческие компетенции. При анализе художественного текста участники исследования использовали психологические модели для анализа поведенческих и мотивационных аспектов персонажей, лингвокультурологические аспекты для раскрытия этнических кодов и метафор в тексте, а также онейропрактические методы для изучения восприятия и эмоциональных реакций на текст. Кроме того, использовалось когнитивное картирование для анализа структуры и смысловых связей в тексте. В результате исследования студенты подтвердили, что для понимания подобного романа необходимо предварительно подготовиться, приобрести соответствующие знания и умения. Они выделили важность аналитического подхода и литературоведческих компетенций при считывании сложных

текстов. Это подтверждает эффективность и практическую значимость методов, предложенных в статье. Исследование показало, что использование психологических, лингвокультурологических и онейропрактических знаний позволяет более полно и глубоко анализировать художественные произведения, обнаруживая значимые детали и лингвокультурные особенности. Это помогает студентам-филологам развивать навыки и компетенции в области литературоведения и лингвокультурологии.

Ключевые слова: онейропрактика, метафизическая модель, естественнонаучная модель, психологическая модель, когнитивное картирование, прецедентный текст, лингвокультурные особенности, этнический код

Received: April 5, 2024

Information about the authors:

Yengsebay Gulnaz – PhD student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: gulnazensebay@gmail.com

Izgeriyeva Diana Zhenisqyzy – магистрант, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: dizgeri@bk.ru

Mezglilbayeva Zere Muhammedovna – doctoral student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: mzere@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Еңсебай Гульназ Ерболқызы – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: gulnazensebay@gmail.com

Изгереева Диана Жеңісқызы – магистрант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: dizgeri@bk.ru

Мезгілбаева Зере Мухамедқызы – докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: mzere@mail.ru

Информация об авторах:

Енсебай Гульназ Ерболовна – докторант PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: gulnazensebay@gmail.com

Изгереева Диана – магистрант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, e-mail: dizgeri@bk.ru

Мезгильбаева Зере Мухаммедовна – докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: mzere@mail.ru

Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӨТУ
ХАБАРШЫСЫ
“ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы

ИЗВЕСТИЯ
КазУМОиМЯ имени Абылай хана
серия “ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ”

BULLETIN
of Ablai khan KazUIRandWL
Series “PHILOLOGICAL SCIENCES”

№4 (75) 2024

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

Philology.bulletin@ablaikhan.kz

«Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӨТУ» АҚ «Полилингва» баспасында басылып шықты
«Баспа авторлық құқық материалдарының мазмұнына және фактілерді
жариялауға байланысты кепілдіктер бермейді, мақалалар нәтижелері
туралы деректер және басқа ақпараттар туралы мәліметке жауапты емес»

Отпечатано в издательстве «Полилингва» АО «КазУМОиМЯ имени Абылай хана»
«Издательство не несет ответственности за содержание авторских материалов и не предоставляет
гарантий в связи с публикацией фактов,
данных результатов и другой информации»

Ответственный за выпуск журнала
директор издательства:
Есенгалиева Б.А.

Технический редактор:
Кынырбеков Б.С.

Компьютерная верстка:
Ахметова Р.С.

Подписано в печать 27.03.2025 г.
Формат 70х90 1/8. Объем 69,5 п.л.
Заказ № 3519. Тираж 300 экз.
Гарнитура: “Times New Roman”, “SimSun”, “MS Mincho”

Издательство “Полилингва” КазУМОиМЯ имени Абылай хана
050022, г. Алматы, ул. Муратбаева, 200
Тел.: +7 (727) 292-03-84, 292-03-85, вн. 24-18
E-mail: kazumo@ablaikhan.kz, ablaikhan@list.ru